BULLETIN

VAN DE
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

JAARGANG 67 * 1968

MET NIEUWSBULLETIN

BESTUUR: dr. W. C. Braat, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; mr. P. J. W. Beltjes, drs. C. Boschma, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, drs. H. Halbertsma, dr. M. Elisabeth Houtzager, mr. J. Korf, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke, dr. ir. C. L. Temminck Groll.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Drs. J. J. F. W. van Agt; *redactie-secretaris*: drs. H. P. R. Rosenberg. *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. dr. H. Brunsting, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, drs. R. C. Hekker, ir. R. Meischke, dr. ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Monumentenraad; afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek*: dr. J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: mr. J. Korf; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor De Museumdag*: Drs. H. J. Ronday.

INHOUD

BIJDRAGEN

BERENDS, G.
Drie huizen van het Gemene Leven in Deventer 42

GORISSEN, F.
Zwischen Amsterdam und Brüssel. Kulturgeschichtliche Vorbemerkungen zu einer Exkursion an den deutschen Niederrhein 59

HEIJLIGENBERG, N. en G. OVERDIEP
Geschiedenis van de vesting Bourtange 29

REDACTIE
Toelichting bij de excursies 79

ROSENBERG, H. P. R.
Restauratie en afbraak in Nijmegen . . 69

TEMMINCK GROLL, C. L.
De monumenten van Europese oorsprong in Ghana 103

WAL, H. VAN DER
Houten ramen in vensters van romaanse kerken 1

WIJCK, JHR. H. W. M. VAN DER
Een Pieter Post-zaal ter ere van de Oranjes 83
De Schaffelaar 90

ZANTKUYL, H. J.
De houten huizen van Holysloot . . . 11

BOEKBESPREKINGEN

HASLINGHUIS, E. J. en C. J. A. C. PEETERS
De Dom van Utrecht . . . . . TH. HAAKMA WAGENAAR 52

HEKKER, R. C. en J. M. G. VAN DER POEL
De Nederlandse boerderij in het begin der 19de eeuw . . . . . R. BRUNING 101

REYEN, P. E. VAN
Middeleeuwse kastelen in Nederland . . R. C. HEKKER 100

De Ruïne van Brederode . . . . . R. C. HEKKER 101

SWIGCHEM, C. A. VAN
Abraham van der Hart 1747-1820 . . KATHARINE FREMANTLE 27

TYCHEM, F. VAN
Op en om de middeleeuwse bouwwerf . R. C. HEKKER 99

REININK, A. W.
K. P. C. de Bazel — architect . . . . N. H. M. TUMMERS *126

NIEUWS-BULLETIN

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
Verslag van de algemene ledenvergadering op zaterdag 17 februari te Rotterdam *35
Verslag van de algemene ledenvergadering op vrijdag 21 juni te Nijmegen . . . *79
Enkele herinneringen aan Murk Daniël Ozinga *59
De zilveren anjer voor A. Bicker Caarten *71

MONUMENTENRAAD
Oudheidkundig Bodemonderzoek
Archeologisch Nieuws *5, *21, *29, *38, *53, *62, *72, *83, *93, *114, *123, *131

Monumentenzorg
Monumenten-Nieuws *31, *55, *60, *97, *131
In 1967 gereedgekomen restauraties . . *14
In 1967 aangevangen restauraties . . . *17

Musea
Tentoonstellingen *19, *27, *34, *50, *58, *69, *78, *89, *101, *120, *129, *141
Museum-Nieuws *13, *25, *31, *48, *68, *88, *99, *129

DE MUSEUMDAG
Verslag van de eerste Museumdag 1968 op vrijdag 10 mei te Eindhoven *103

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.

INHOUD

A. J. Bernet Kempers, Musea en binnenlands toerisme, bezien uit de hoek van het Nederlands Openluchtmuseum (voordr.) *107
A. Klasens, Musea en toerisme (voordr.) *104
Ton Koot, Enkele aspecten van het museum en het toerisme (voordr.) . . . *109
C. H. L. Smits, De betekenis van de Nederlandse musea voor de bevordering van het toerisme (voordr.) *105

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI
Jaarvergadering op 16 december 1967 te Enschede; openingsrede *1

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Februari 1968

Jaargang 67 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud, p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf, p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

H. VAN DER WAL
Houten ramen in vensters van romaanse kerken
Blz. 1

H. J. ZANTKUYL
De houten huizen van Holysloot
Blz. 11

Boekbespreking
Blz. 27

HOUTEN RAMEN IN VENSTERS VAN ROMAANSE KERKEN

DOOR

H. VAN DER WAL

Zorgvuldige restauraties na de tweede wereldoorlog hebben gegevens aan het licht gebracht over de constructie van romaanse kerkvensters, die weer aanleiding gaven tot verdere onderzoekingen. De meeste gegevens vonden wij aan vensters, die in de loop der tijden hun functie hadden verloren en waren dichtgemetseld. Zo kwamen er bij het wegbreken van latere vullingen soms min of meer gaaf bewaarde resten of sporen tevoorschijn van eikehouten ramen.

In naburige landen had men het bestaan van zulke houten ramen al eerder opgemerkt. Zo publiceerde V. Koch in 1898 een artikel, waarin sprake was van 27 vondsten in Denemarken en Skåne (Zuid-Zweden) [1]. In het Nationaal Museum te Kopenhagen worden zelfs twaalf eiken ramen bewaard, verscheidene met bijbehorende resten glas-in-lood. Ook in Duitsland zijn sinds het einde van de vorige eeuw vele eikehouten romaanse ramen ontdekt. In 1900 vestigde E. Wernicke de aandacht op houten ramen uit de 12de eeuw in de O.L. Vrouwekerk te Loburg (Maagdenburg), die met dunne albasten platen dichtgezet zouden zijn geweest. Naar aanleiding van deze mededeling wees J. Kohte op de ontdekking, al in 1895, van soortgelijke vensters in de O.L. Vrouwekerk te Maagdenburg. In ons land is de toepassing van albasten venstervullingen (nog) nergens waargenomen. Kohte noemde ook verscheidene andere vondsten van eiken ramen, waarvan sommige uit één plank waren gesneden. Hierna kwam P. Weber met de vermelding van twee plankramen uit dezelfde tijd in Dürrenheim en Zwätzen, twee dorpjes in de buurt van Jena. Deze ingemetselde dikke plankramen hadden spleetopeningen van respectievelijk zeven en twaalf centimeter [2]. In 1913 verschenen er twee geïllustreerde artikelen over hetzelfde onderwerp [3]. Zo beschreef J. Kohte nog drie houten ramen in Brandenburg, waarvan er een aan de binnenzijde voorzien was van drie ijzeren spijlen, kennelijk tegen de vogels; een bewijs dus dat deze vensters verder open waren. H. Pfeiffer beschreef zeer vroege eiken ramen uit de kloosterkerk van Gandersheim bij Brunswijk. Deze waren samengesteld uit twee vijf tot zes centimeter dikke planken, uitwendig vierkant in het metselwerk opgenomen, terwijl zij een ronde opening bezaten, die in de dag gemeten een doorsnede had van 55 centimeter. In 1919 verscheen er nog een belangrijk, goed geïllustreerd artikel van de hand van H. Renard [4], waarna Th. Wildeman in 1932 nieuwe vondsten publiceerde, die hij eveneens met afbeeldingen toelichtte [5].

In ons land is dr. P. Glazema de eerste geweest, die melding heeft gemaakt van zulke houten kerkramen, en wel die te Oosterbeeek, waarvan hij de moeten en wat molm terugvond [6], en Rinsumageest [7]. Volledigheidshalve moeten hier nog genoemd worden de 12de-eeuwse raamresten, in 1957, tijdens de Nederlandse bestuursperiode, teruggevonden in de lichtbeuk van de kerk te Hoog-Elten [8].

[1] V. Koch, „Vinduesrammer af Egetrae i Danske landsbykirker fra den aeldre middelalder", *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1898, 61-68, met afb.

[2] *Die Denkmalpflege* 2 (1900), 20, 56 en 79.

[3] *Die Denkmalpflege* 15 (1913), 94 en 120.

[4] H. Renard, „Hölzerne Fensterrahmen in romanischen Kirchen der Rheinprovinz", *Die Denkmalpflege* 21 (1919), 1-4, met afb.

[5] Th. Wildeman, „Neu entdeckte romanische Fensterrahmen in Holz in Rheinischen Kirchen", *Die Denkmalpflege* 34 (1932), 204-209, met afb.

[6] P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de Nederlands Hervormde kerk te Oosterbeek (Gld.)", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 2 (1949), 42.

[7] P. Glazema, „Het onderzoek van middeleeuwse kerken met de spade", *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland*, Meppel 1947, 416.

[8] Vgl. J. J. F. W. van Agt, „De Sint-Vituskerk te Hoogelten", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1961), 258. — De eiken stijlen waren 6 cm dik en de verbindingen waren halfhouts. Duidelijk was ook een sponning voor glas-in-lood zichtbaar. De ramen zijn bij de restauratie gereconstrueerd aan de hand van de teruggevonden resten. De indeling wordt gevormd door een verticale stijl en twee horizontale regels.

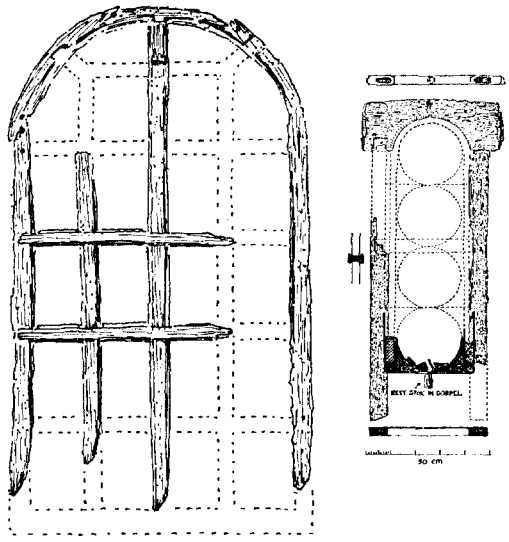

Fig. 1. Links houten raam, omstreeks 1900 aangetroffen in S. Apollinare in Classe bij Ravenna (gewijd 549). Rechts houten raam van de kerk te Merløse (Denemarken) met resten van glas-in-lood met ingebrande ornamenten (naar Koch).

De romaanse ramen waren gevormd uit ruw bewerkte stukken hout. Soms hadden zij de gedaante van een plank met een opening. In andere gevallen waren zij samengesteld uit eenvoudig regelwerk met simpele lipverbindingen en toognagels. Uit stekende stijlen en dorpels vormden de oren, waarmee het raam tijdens de bouw vastgemetseld werd, een bevestigingsmethode, die telkens het onomstotelijke bewijs leverde van de authenticiteit.

De oorsprong van het gebruik van houten ramen in kerkvensters is niet duidelijk. In Denemarken zocht men deze blijkens de publikatie van Koch in de tradities van de houtbouw. Dat deze theorie echter in haar algemeenheid niet opgaat, zou kunnen blijken uit de 6de-eeuwse houten ramen, omstreeks 1900 teruggevonden in S. Apollinare in Classe bij Ravenna (fig. 1) en als model voor de restauratie gebruikt [9]; aangenomen althans, dat daar toen geen traditionele houtbouw bestond. Houten ramen in stenen kerken blijken in een groot gedeelte van Europa tot omstreeks 1200 gebruikelijk te zijn geweest. Daarna ging men vensters met stenen traceringen maken totdat er in latere tijden opnieuw houten ramen in zwang kwamen. De vraag naar het waarom der houten ramen is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Wellicht waren de zware roeden van sommige houten ramen bestemd om de plaatsing van aparte glas-in-lood-panelen met telkens één voorstelling mogelijk te maken. De techniek van het maken van gebrandschilderd glas-in-lood was immers allang bekend, getuige bijvoorbeeld de 114 stukken 9de-eeuws glas, opgegraven op het kloosterterrein van Lorsch, uit een aantal waarvan de voorstelling van het hoofd van een heilige kon worden gereconstrueerd [10]. Latere vensters kregen de welbekende indeling met medaillons, ruiten en klaverbladen van ijzerwerk, waarin de afzonderlijke glas-in-lood-voorstellingen werden aangebracht. Vullingen met albast of perkament behoren ook tot de mogelijkheden maar waar sponningen voor glas-in-lood werden aangetroffen, was twijfel uitgesloten. Een extra zware sponning echter te Delden (van 1 x 2 cm) zou er op kunnen duiden, dat daar iets anders dan glas-in-lood gezeten heeft, al waren er op afstanden van 15 cm resten van bindroedjes aanwezig. Juist omdat onze kennis aangaande de oude vensterVullingen nog zo beperkt is, kan men bij het openen van dichtgemetselde vensters nauwelijks zorgvuldig genoeg te werk gaan.

De vensters, die in dit verslag in een min of meer chronologische volgorde worden behandeld, werden aangetroffen in de Sint-Servaaskerk te Maastricht, de Sint-Pieterskerk te Utrecht, in de kerken te Eethen en Veen (Noord-Brabant), Kerkwijk en Oene (Gelderland), Rinsumageest (Friesland), Delden (Overijssel) en Murmerwoude (Friesland). De romaanse vensters van laatstgenoemde, uit baksteen opgetrokken kerk hebben nooit houten ramen gehad. Zulke ramen zijn in ons land namelijk na omstreeks 1200, toen het bouwen in baksteen in zwang kwam, niet meer toegepast.

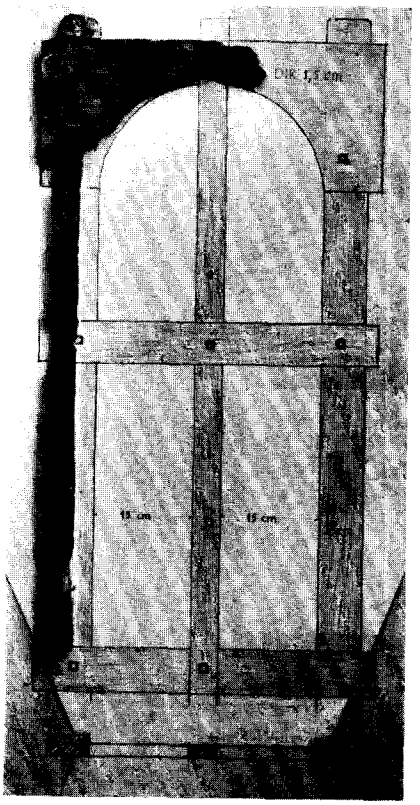
Maastricht, Sint-Servaaskerk

In de zuidelijke zijbeukmuur van het schip, dat vóór 1000 gedateerd wordt, bevindt zich boven het gewelf van het 13de-eeuwse Bergportaal, dat op zijn beurt een romaans portaal vervangt, een gedicht venster met resten van een houten kozijn (afb. 5 en fig. 2) [11]. Dit houten kozijn zit op-

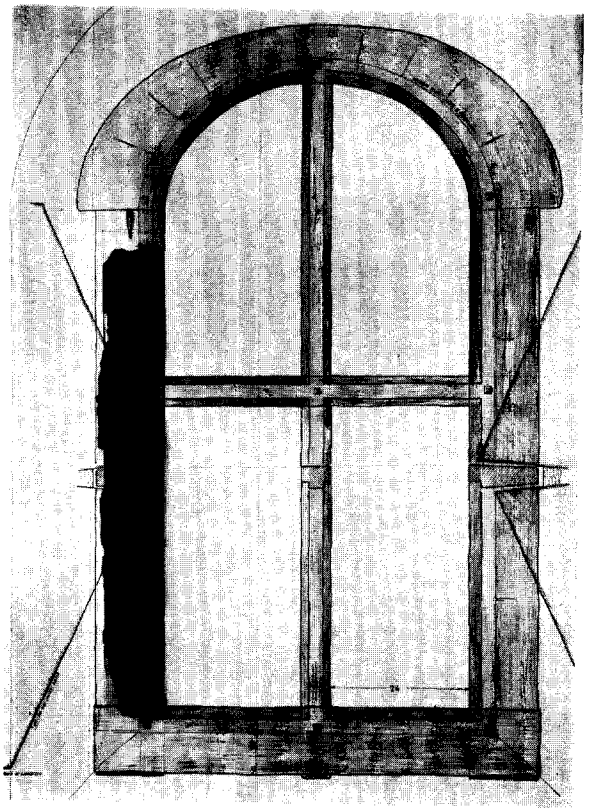
[9] M. Hasak, *Einzelheiten des Kirchenbaues = Handbuch der Architektur*, II 4, afl. 4, Stuttgart 1903, 149.

[10] *Catalogus Karel de Grote tentoonstelling*, Aken 1965, nr 641 en afb. 113.

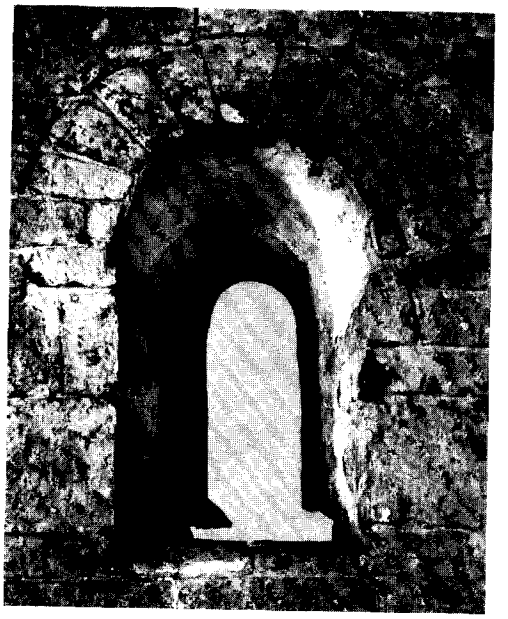
[11] E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten in de gemeente Maastricht = De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, V, 1, afl. 3, Den Haag 1938, 351 en afb. 329 en 330; de afb. van het houten raamdetail is hier onvolledig.

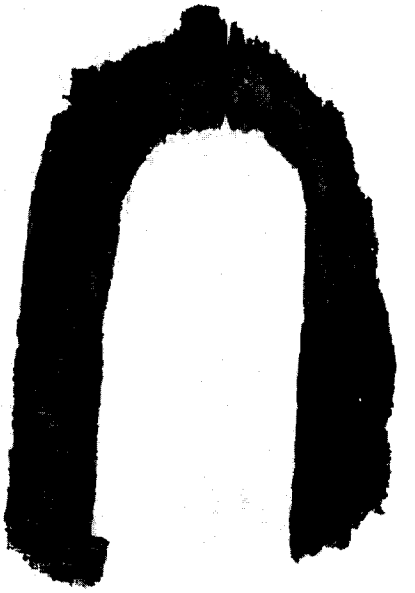
Afb. 1. Kerkwijk (Gld.). Rest van een houten venster uit de 12de eeuw. De kepen geven de indeling aan.

Afb. 2. Delden (Ov.). Rest van een houten venster uit de 12de eeuw. Alleen de stijl is gevonden. Vgl. fig. 10.

Afb. 3. Rinsumageest (Fr.). Binnenzijde van een venster. Flauw hellende dorpel. Dunne pleisterlaag uit de bouwtijd, eerste helft 12de eeuw. Vgl. fig 7.

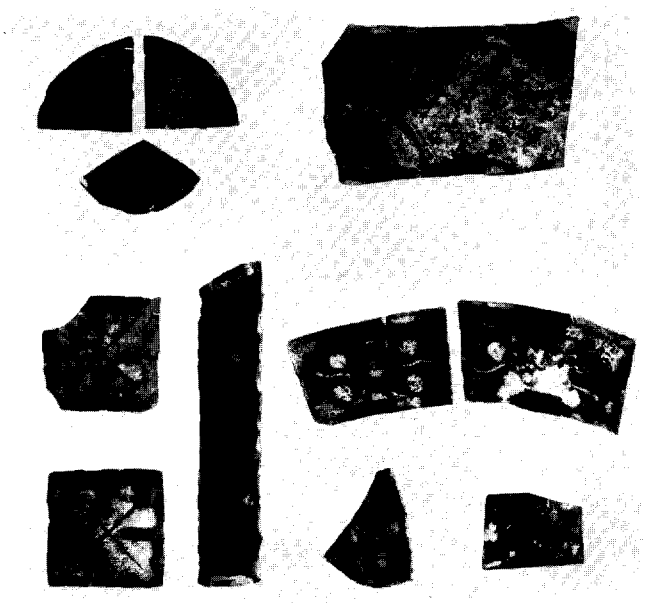
Afb. 4. Rinsumageest, Houten raam uit het hiernaast afgebeelde venster. Zie ook fig. 7.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 5. Maastricht, St.-Servaaskerk. Venster van de zuidbeuk, tegenwoordig schuilgaande onder het dak van het Bergportaal. Houten raam nog juist zichtbaar. Buitenbepleisteringen uit de bouwtijd, eind 10de eeuw. Vgl. fig. 2.

Afb. 6. Utrecht, Pieterskerk. Detail venster in koorlichtbeuk. Strook specie, waarmee houten raam was aangestreken. 11de eeuw. Vgl. fig. 4.

Afb. 7. Hoorn (Terschelling). Resten van gebrandschilderd glas. De zijkanten zijn met een gruizelijzer op maat gemaakt.

Afb. 8. Zeerijp, (Gr.). Vensterruit met gietblaas. Links een gietrand. 14.5 × 9 cm.

(Foto's Monumentenzorg)

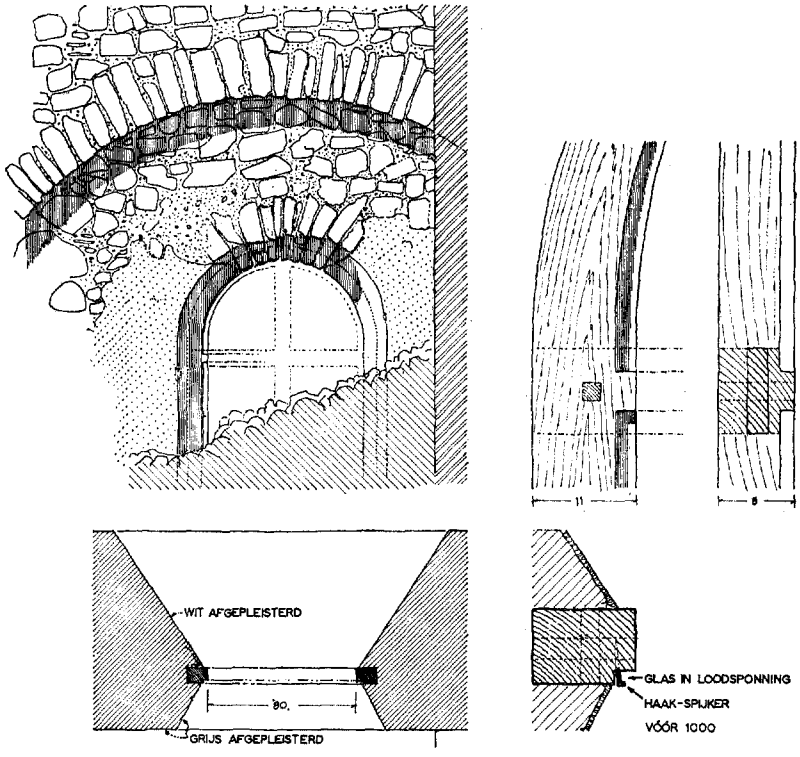

Fig. 2. Dichtgemetseld venster met restant van een eiken kozijn (eind 10de eeuw) in de zuidbeuk van de Sint-Servaaskerk te Maastricht, boven het Bergportaal. Schaal 1 : 40.

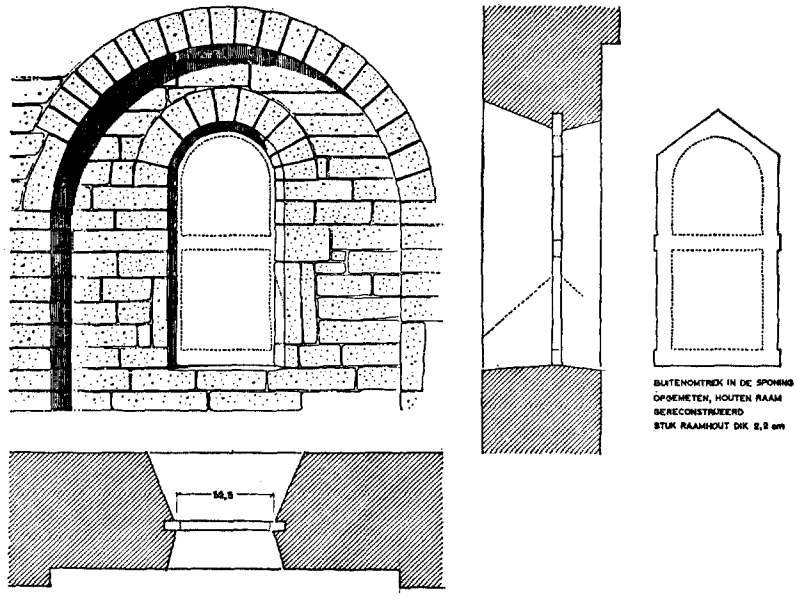

Fig. 3. Venster met sporen van een houten kozijn uit de 12de eeuw in de kerk te Eethen (N.-Br.). Schaal 1 : 40.

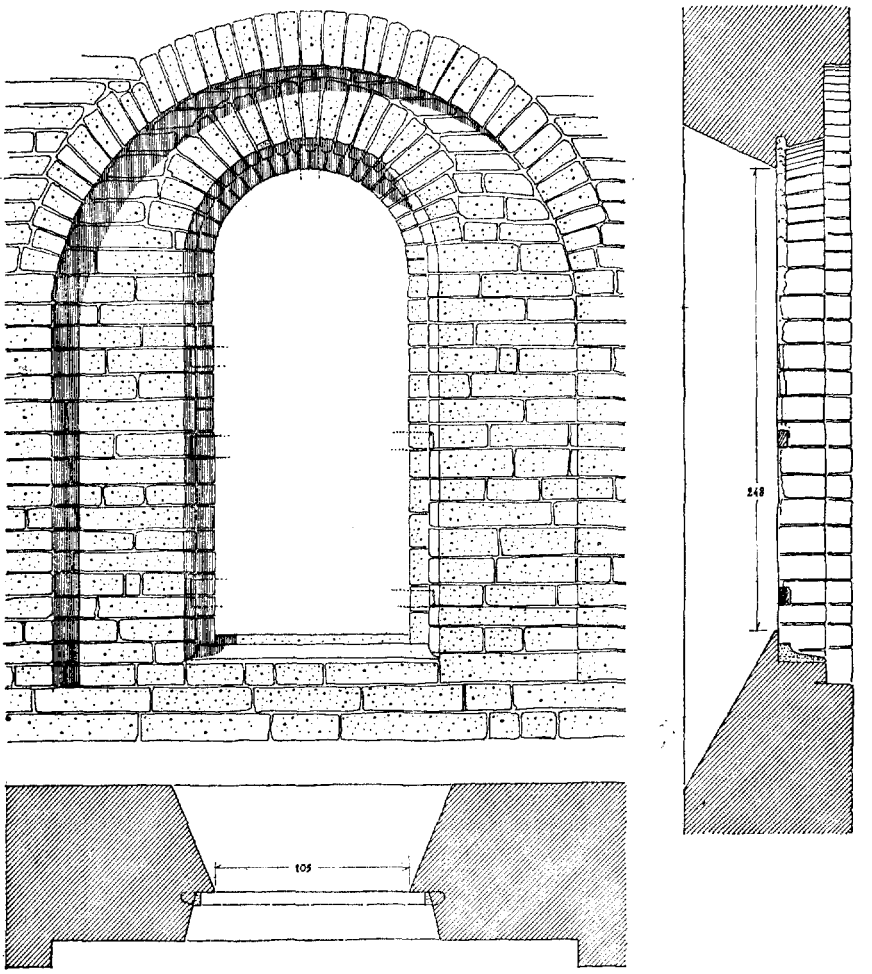

Fig. 4. Venster met moeten van een houten raam in de lichtbeuk van de Sint-Pieterskerk te Utrecht (gewijd 1043). Schaal 1 : 40.

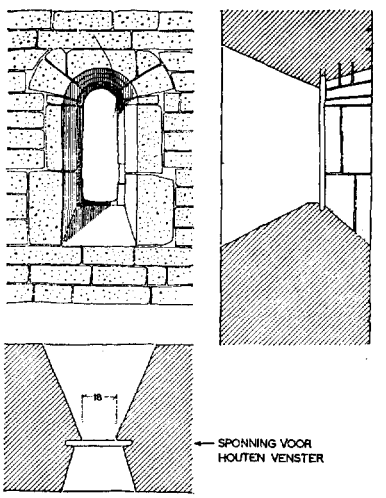

Fig. 5. Venster met sponning van een houten raam van ± 1100 te Veen (N.-Br.). Schaal 1 : 40.

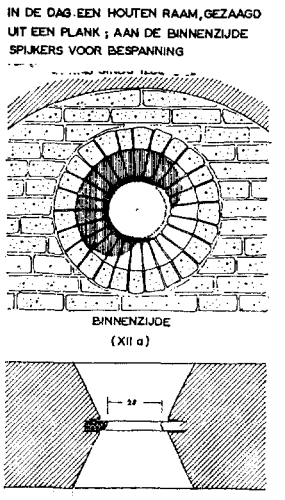

Fig. 6. Rond venster met houten kozijn uit de 12de eeuw in de torenkapel te Oene (Gld.). Schaal 1 : 40.

gesloten in een sponning tussen de afgeschuinde dagkanten en moet er dus tijdens de bouw in zijn aangebracht. Het venster is al vroeg dicht gezet met blokken mergel; aangezien er niet gebroken kon worden was er slechts een gedeelte van een stijl met boog te onderzoeken. De stijl, die merkwaardig zwaar van afmetingen is, namelijk 8 x 11 cm, heeft een glas-in-lood-sponning, waarin resten van een haaks omgebogen spijker om het glas-in-lood mee vast te zetten. Ongeveer 4 cm lager dan de geboorte van de boog bevindt zich een pen-en-gatverbinding voor een dwarsregel van 8 x 9 cm, vastgezet met een vierkante toognagel van 2 cm dikte. De verdere indeling van het venster is op het moment niet te achterhalen. Het muurwerk bestaat uit afgepleisterde breuksteen van kolenzandsteen. Aan de binnenkant is dit witgepleisterd, aan de buitenzijde, waar het pleisterwerk gedeeltelijk is afgevallen, grijs. Wellicht hebben zich op de afgeschuinde binnenhoeken gekleurde stroken bevonden zoals in 1963 zijn aangetroffen rond de 12de-eeuwse apsisvensters.

Utrecht, Sint-Pieterskerk

In deze tufstenen kerk, gewijd in 1043 en dus een der oudste van ons land, bevinden zich grote vensters met dagmaten van 105 x 224 cm (afb. 6 en fig. 4). Blijkens gevonden moeten zijn hierin houten ramen aanwezig geweest in brede uitwendige aanslag-sponningen. In deze sponningen zaten op verscheiden plaatsen resten van kalkmortel, waarmee men een raam ter dikte van ongeveer 5.5 cm had aangestreken. Uit de resten was af te leiden, dat de uitwendig vlakke dorpels tot op korte afstand van de aanslag-sponning oplopend en vervolgens tot aan die sponning vlak afgestreken waren geweest met kalkmortel. Op één plaats waren op dit vlakke gedeelte van de kalkmortellaag nog resten van houtmolm aanwezig. Deze situatie is in 1966 aangetroffen aan de noordzijde van de koorlichtbeuk. De vensteropeningen van het zuidertransept vertonen een onregelmatige sleuf, die het waarschijnlijk maakt, dat hierin tijdens de bouw een raam met dwarsregels in was aangebracht. Deze vensters, die zowel in het koor als in het transept voorzien zijn van inwendig steil afgeschuinde dorpels werden al in de 13de eeuw tijdens het slaan van de gewelven gedicht. Men mag dus aannemen, dat de aanwijzingen de oorspronkelijke houten ramen betreffen.

Bij het apsisvenster van de noordelijke koorkapel is een soortgelijk venster met aanslagsponning en kalkmortelresten voor een houten raam ter dikte van ongeveer 5.5 cm aangetroffen.

Eethen (N.-Br.)

In 1945 was in een kloostersponning van een venster in deze tufstenen kerk tussen de dubbel afgeschuinde dagkanten de buitenomtrek van een houten raam op te meten (fig. 3). Tussen de houtmolm werd een gedeelte raamhout ter dikte van 2.2 cm aangetroffen. De oudste dorpel bleek vlak te zijn geweest. Het houten raam had blijkens de moeten een horizontale dwarsregel gehad. Van een verticale middenstijl was niets te vinden. Ten aanzien van het voorkomen van een dergelijke middenstijl is te vermelden, dat men bij een soortgelijk houten venster in de preromaanse kerk van *Oosterbeek* slechts de aanwijzing voor een verticale middenstijl heeft gevonden. Op grond van dit gegeven heeft men bij de restauratie te Oosterbeek houten ramen met middenstijl doch zonder dwarsregel aangebracht, wat een weinig fraaie indeling heeft opgeleverd.

Veen (N.-Br.)

In de noordzijde van deze kerk is in 1961 een klein venstertje heropend (fig. 5). Het bleek niet meer dan een kloostersponning te bevatten waarin tijdens de bouw, rond 1100, een houten raam was opgesloten. Het merkwaardige bij dit venster is de omlijsting van zware blokken tufsteen en de afdekking van de boogopening door middel van een halfrond uitgesneden plaat tufsteen, die als latei dienst doet.

Deze vensterafdekking zou wat het systeem betreft te plaatsen zijn in de tijd van de oudste vensters. Kenmerkend voor deze vensters is immers de afdekking door middel van een onregelmatige rollaag, die als het ware opgenomen is in het horizontale verband van het metselwerk. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormen de oude vensters van de Sint-Servaaskerk te Maastricht en bij de Sint-Pieterskerk te Utrecht doet zich min of meer hetzelfde verschijnsel voor. De 12de-eeuwse vensters vertonen meestal een rollaag met verhoogde extrados; de 13de-eeuwse een concentrische rollaag.

Kerkwijk (Gld.)

In deze kerk, een tufstenen gebouw, werden in 1954 verscheidene romaanse vensters heropend. Deze bevatten aanzienlijke resten van minstens een tijdens de bouw ingemetseld eikehouten raam (afb. 1). Dank zij de grote zorgvuldigheid van de opzichter, de heer K. Meindersma, is het mo-

gelijk gebleken een bovendorpel, een stijl met kepen en een toognagel te bewaren. Deze bevinden zich in de verzameling van Monumentenzorg. In de stijl die een doorsnede heeft van 6.5 x 3.5 cm zijn twee kepen gemaakt. De bovenste heeft een diepte van 1.5 cm, overeenkomstig de dikte van de bovendorpel en een hoogte die eveneens gelijk is aan die van de dorpel. De keep halverwege is even diep en heeft een breedte voor een dwarsregel van 6.5 cm. De onderdorpel was niet meer aanwezig. De bovendorpel is gemaakt van een halfrond uitgezaagde plank die, evenals de dwarsregel, met een vierkante toognagel op de stijl is vastgezet. Deze toognagel heeft een verdikte diamantvormig gesneden kop van 1.4 cm in het vierkant. De verticale middenstijl is blijkens de keep in de bovendorpel 4 cm breed geweest.

Aan de hand van deze gegevens was vast te stellen, welke de afmetingen der ruiten geweest moeten zijn. Bij een breedte van 15 cm waren de beide onderste 42, de beide bovenste 35 cm hoog.

Oene (Gld.).

In de torenkapel van de westbouw van deze kerk is in 1947 een rond venster, dat vermoedelijk omstreeks 1238 was dichtgezet, weer geopend (fig. 6) [12]. In de dag van dit aan weerszijden taps toelopend venster bevindt zich een rond uitgezaagde eiken plank als raam. Het merkwaardige bij dit houten raam is, dat er aan de binnenzijde spijkerresten voorkomen, die doen vermoeden, dat er een bespanning op aanwezig geweest is.

Zulke spijkerresten treft men vaker aan bij tufstenen vensters, ook als de vensters voorzien zijn van de gehele opening rondgaande dagkantstenen. Dit was onder andere het geval bij de oudste vensters van de kerk te Hellum in Groningen. De jongere vensters hadden daar op regelmatige afstanden sporen van bindroeden voor glas-in-lood-ramen; bij de oudere leek het alsof er alleen maar een bespanning was geweest van perkament of iets dergelijks. Op deze gedachte komt men te eerder, omdat er bij de restauraties zo weinig glas-in-lood-resten gevonden worden

In de thans ingebouwde noordmuur van het schip van de kerk te Oene is nog een rondboogvenster gevonden met in de dag een kloostersponning voor een ingebouwd houten raam. De buitenkant van dit venster was dun gepleisterd en versierd met rode imitatievoegen. [13] Deze pleisterlaag met versiering kan stammen van omstreeks 1238 toen het schip in baksteen zal zijn verhoogd.

Rinsumageest (Fr.)

In de noordmuur van deze tufstenen kerk zijn in 1946 twee soorten vensters heropend die op een verschil in bouwtijd kunnen wijzen.

In het koor bevond zich een venster waarin een raam aanwezig was, bestaande uit een uitgezaagde, ietwat wormstekige doch nog tamelijk complete plank (afb. 3 en 4 en fig. 7). Deze wordt bewaard in het Fries Museum te Leeuwarden. Dit raam, ter dikte van 7 cm heeft aan de binnenzijde een afgeschuinde dagkant. Deze zijde vertoonde spijkers, die ook hier voor een bespanning kunnen hebben gediend. Aan de buitenzijde was er geen glas-in-lood-sponning aanwezig. De opening van het raam was 21 x 51 cm. In Hijum (Fr.) bevindt zich in de kerk een venstertje met een dagopening van 11 cm, een maat die doet veronderstellen dat in de 12de eeuw glas-in-lood daar niet gebruikelijk was. In dit verband moet ook gewezen worden op het feit, dat men in Friesland, mogelijk om de tocht te weren, de vensters aan de noordzijde meestal dichtgemetseld heeft.

Het tweede venster, dat zich boven de voormalige zijbeuk van het schip bevindt, heeft geen houten raam maar reeds een staande dagkantsteen van 8 cm met aan de buitenzijde een aanslagsponning van 5 cm (fig. 8). De afschuining van de dorpel aan de binnenzijde is opgevuld met puin en kalkmortel. Dit in tegenstelling met de dorpel van het oudste venster, die uitsluitend met behulp van kalkmortel iets oplopend was gemaakt.

Delden (Ov.)

Bij de restauratie van deze kerk, een gebouw van Bentheimersteen, is onlangs een 12de-eeuws venster opnieuw geopend. In de dagkant kwam toen de kantstijl tevoorschijn van een eiken raam (afb. 2 en fig. 10). De stijl meet 3 x 10.5 x 74 cm, terwijl hij een glas-in-loodsponning van 1 x 2 cm heeft en op afstanden van ongeveer 15 cm ijzeren resten, waarschijnlijk van bindroedjes. Het was mogelijk tot een reconstructie te komen. Beneden was namelijk nog juist een lip aanwezig van een halfhoutse verbinding met de dorpel en halver-

[12] P. Glazema, „Kerk en toren te Oene", *Brabants Heem* 1 (1949), 95-100.

[13] J. J. F. W. van Agt, „Gereduceerde westwerken in het oude Friesland", *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek* 1950-'51, 57-81, afb. 10 b.

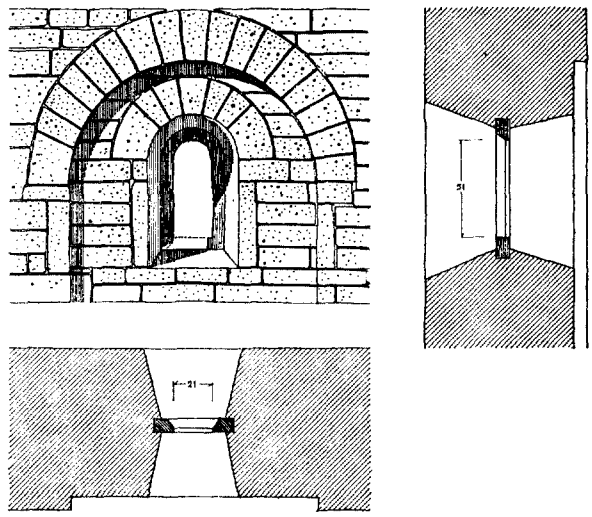

Fig. 7. Venster uit de eerste helft van de 12de eeuw in het koor van de kerk te Rinsumageest (Fr.). Uit een plank gezaagd. Schaal 1 : 40. Vgl. afb. 3 en 4.

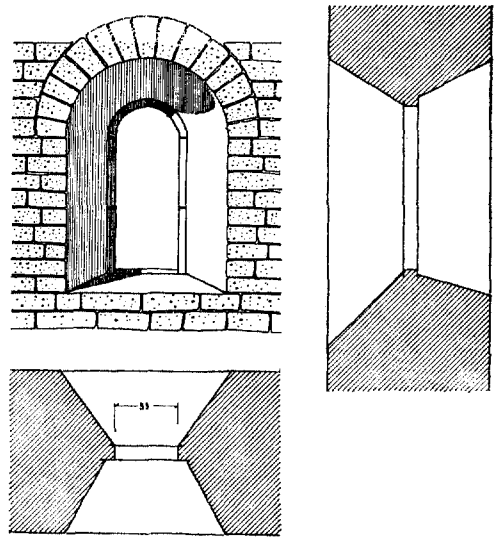

Fig. 8. Venster uit de tweede helft van de 12de eeuw in het bakstenen schip te Rinsumageest. Geen houten raam maar dagkantstenen. Schaal 1 : 40.

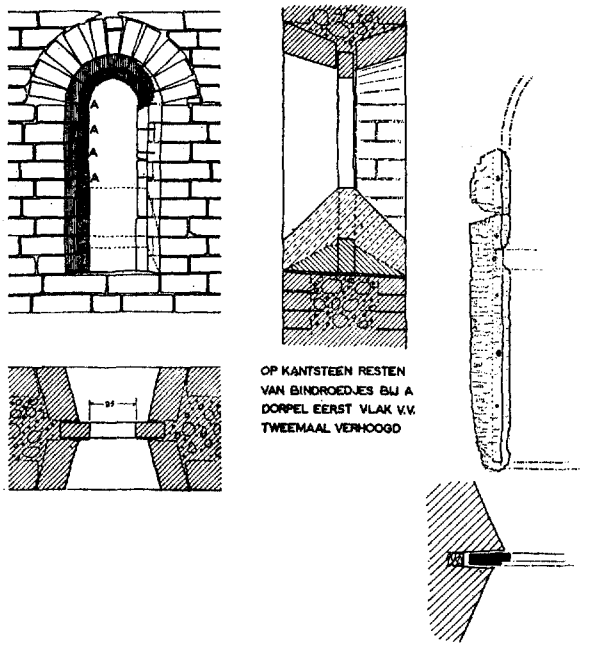

Fig. 9. Venster aan de noordzijde van de bakstenen kerk te Murmerwoude (Fr.), van ± 1200. Geen houten raam maar dagkantstenen. Schaal 1 : 40.

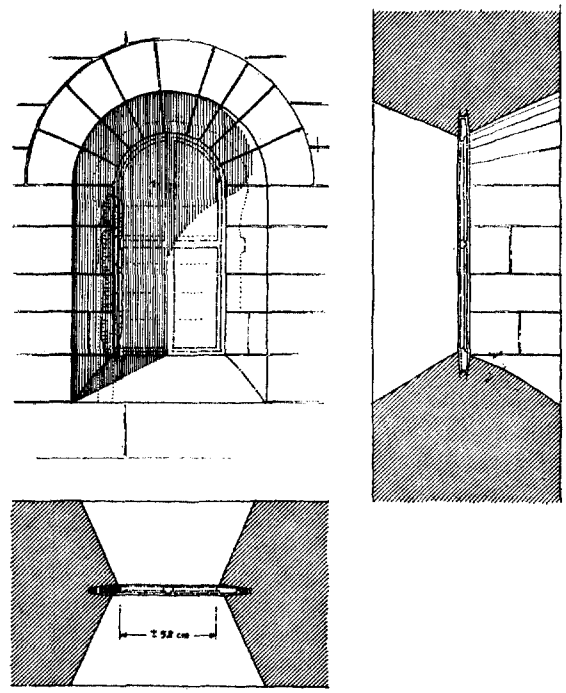

Fig. 10. Venster te Delden (Ov.) met restant van een houten raam uit de 12de eeuw. Schaal 1 : 40. Vgl. afb. 2.

wege een gat voor een toognagel met aan de achterkant de keep voor een dwarsroede. Van een middenstijl is niets gevonden, maar men mag op grond van analoge gevallen wel aannemen, dat deze er geweest is. De buitenkant van de bovendorpel was in de kloostersponning als een regelmatige gedrukte boog te volgen, waaruit viel af te leiden, dat deze dorpel uit één plank was gezaagd. Had de bovendorpel uit twee delen bestaan, dan zou dat te zien zijn geweest aan de indrukken in de kalkspecie van de kloostersponning. De eiken stijl was gekrompen en zeer bros geworden; hij is nog meer gekrompen nadat hij na demontage met kunsthars werd geïmpregneerd.

Murmerwoude (Fr.)

Met de toepassing van baksteen als bouwmateriaal raakte het construeren van houten vensterramen in onbruik. Zo zijn in de kerk van Murmerwoude, een bakstenen gebouw, in 1962 een reeks uitgesproken romaans aandoende vensertjes geopend, die in tegenstelling met de vorige gevallen geen houten ramen hebben gehad (fig. 9). De dagkantstenen vertoonden sporen van ijzeren bindroeden voor een glas-in-loodraam. Opmerkelijk waren hier de resten van drie straalsgewijs aangebrachte roeden, die op de boogstenen werden aangetroffen. De dorpels waren oorspronkelijk vlak.

Vensterprofielen in Groningen en Friesland tot omstreeks 1350

Een overzicht van de ontwikkeling van de bakstenen vensterprofielen in Groningen en in Friesland tot omstreeks 1350 treft men aan op figuur 11. Men heeft hier het systeem van staande dagkantstenen toegepast, waartegen ijzeren bindroeden werden aangebracht voor het bevestigen der glas-in-lood-panelen, Het meest voorkomende 13de-eeuwse vensterprofiel is dat van Garmerwolde in Groningen met rondstaven in sponningen en met schuin afgedekte vensterdorpels. Deze dorpels vormen steeds een moeilijk punt voor de onderzoekers. De dagkantprofielen immers beginnen op hetzelfde horizontale vlak, waarop tussen de dagkanten de schuine dorpel is gemetseld. Bij het demonteren ontmoet men dientengevolge na het verwijderen van de schuine platte laag een trapjesdorpel en als men dan nog doorgaat een vlakke. Indertijd zijn er authentieke trapjesdorpels gevonden aan de kerken van Hantumhuizen in Friesland en Krewerd in Groningen. Vlakke dorpels zijn meer kenmerkend voor romaanse vensters. De schuine vensterdagkanten zijn meestal witgepleisterd en aangezien dit verschijnsel ook bij de meeste gedichte vensters te constateren valt, mag men aannemen dat dit witten reeds zeer vroeg gebruikelijk was. De gewitte schuine kanten werken als reflectoren en verspreiden een aangenaam diffuus licht in de kerk.

Glas-in-lood

Glas-in-lood uit de behandelde periode is er heel weinig gevonden, ofschoon men de kunst van het vervaardigen reeds eeuwen machtig was. Bij de bovengenoemde houten vensters is er alleen bij die van de Sint-Servaaskerk te Maastricht een duidelijke glas-in-lood-sponning aanwezig met een haaks omgesmede spijker om er het glas-in-lood mee vast te zetten. De heer T. Haquebord heeft bij het openen van de romaanse vensters in de tufstenen kerk van Jorwerd in Friesland tien stukjes gekleurd glas gevonden, die wellicht 12de-eeuws zijn. De dikte is onregelmatig en varieert tussen 3 en 4 mm. De zijkanten zijn met een soort gruizelijzer op maat gemaakt. Misschien hebben de stukken deel uitgemaakt van een soort kleurenmozaiek, zoals in deze tijd gebruikelijk was. Dit glas bevindt zich nu in de verzameling van bouwfragmenten van Monumentenzorg.

Belangrijke stukken van gebrandschilderd glas zijn er voorts in 1963 gevonden bij de restauratie van de kerk te Hoorn op Terschelling. De fragmenten kwamen tevoorschijn van onder de koorvloer. Bij zorgvuldig uitzeven van de grond vond de aannemer, de heer R. Haan, nog meerdere stukken. Deze fragmenten, de oudste in Nederland, worden thans in de kerk bewaard. De afgebeelde stukken zijn nu met behulp van stukjes kurk tussen twee glasplaten opgesloten (afb. 7). Het formaat is 4 tot 10 centimeter bij een onregelmatige dikte. De kleuren zijn meer of minder hel rood, blauw en groenig (blank). De figuren zijn aangebracht in grisaille. Op de afbeelding is te zien, dat de stukjes glas met een gruizelijzer of tang op maat waren gemaakt (vgl. ook afb. 8). Het rozetmotief is ook teruggevonden in de wandbeschildering naast een venster in het 13de-eeuwse koor, wat dus houvast biedt voor de datering van sommige der glasfragmenten.

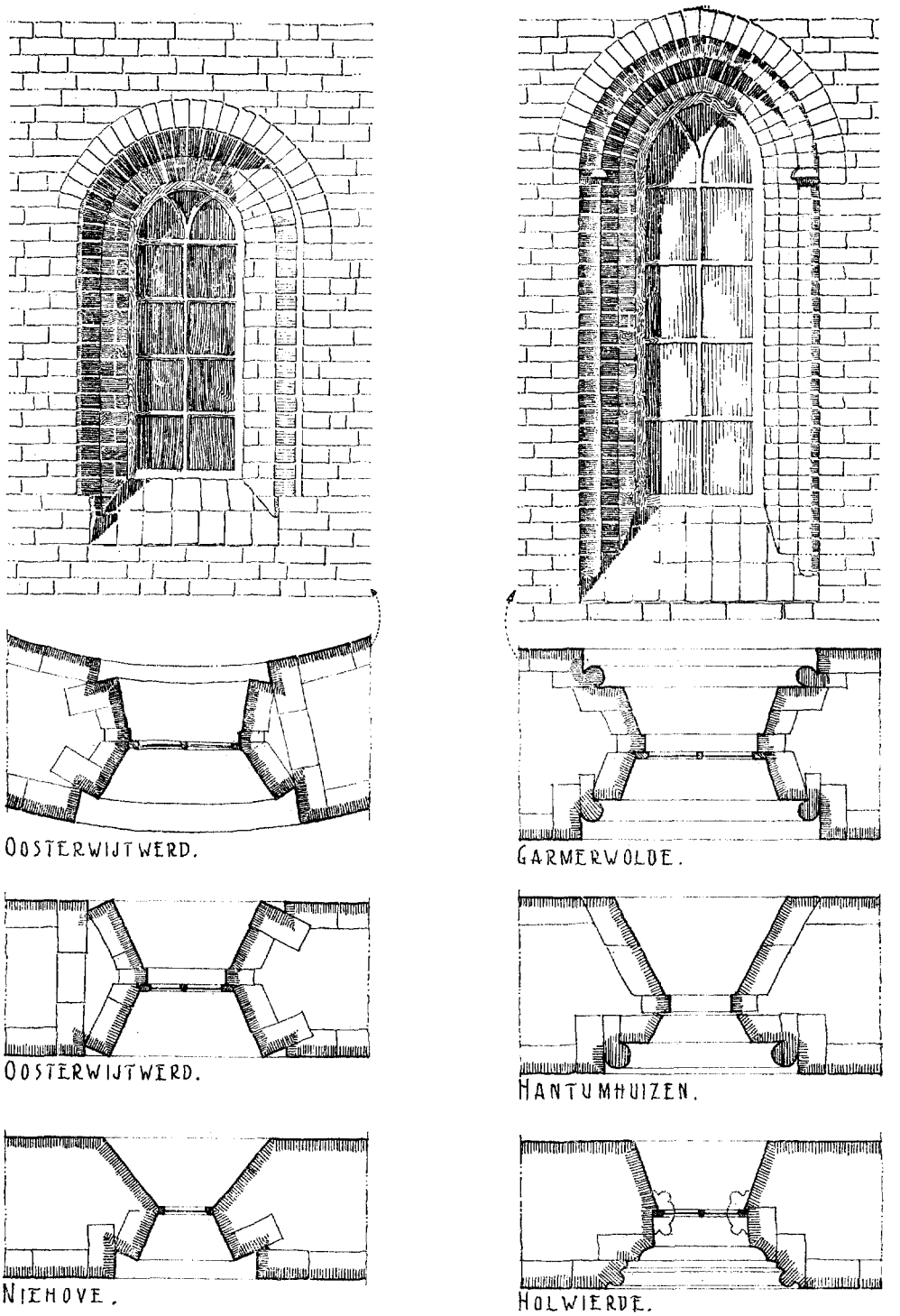

Fig. 11. Vensters van bakstenen kerken in Groningen en Friesland tot het midden van de 14de eeuw. De houten ramen dagtekenen hier uit later tijd. Schaal 1 : 40.

SUMMARY

WOODEN WINDOWS IN ROMANESQUE CHURCHES

BY H. VAN DER WAL

During restoration, remnants of wooden windows are occasionally found in churches dating from before the year 1000 to about 1200. These windows are usually constructed of a heavy frame with a simple partitioning or consist of a thick plank with a sawed-out opening.

The windows of St. Servais' Church in Maastricht and the churches of Jorwerd (Friesland) and Hoorn (Terschelling), have yielded indications and remnants showing that they were originally provided with stained glass. The small pieces of glass, about 3 mm thick, from Jorwerd and Hoorn were cut to size with a tool. The shape and colour of these pieces suggest that they had once formed part of figurative glass panels with a mosaic character.

In a few of the wooden frames there are remains of nails, suggesting that at some time parchment or some other material had been stretched over the opening.

The oldest windowsills are usually flat and the jambs whitewashed. The thirteenth-century windows show no wooden frames but exclusively vertical bricks or stones carrying remnants of the iron rods used to mount the stained-glass panels.

DE HOUTEN HUIZEN VAN HOLYSLOOT

DOOR

H. J. ZANTKUYL

De houten huizen in het karakteristieke gebied ten noorden van Amsterdam, het Waterland, vormen een zelfstandige groep, met een eigen ontwikkeling. Door de ontoegankelijkheid van het gebied bleven de oudere bouwwijzen hier langer behouden dan elders. Aan de ontwikkelingslijn in deze huizen werd tot nu toe echter weinig aandacht besteed. De monumentenbeschrijvingen zoals *Noord-Hollandsche Oudheden* van G. van Arkel en A. W. Weissman (Amsterdam 1891-1905) en het latere meer uitvoerige werk van J. J. F. W. van Agt, *Waterland en Omgeving (Ned. monumenten van geschiedenis en kunst* VIII, 1, Den Haag 1953), leenden zich niet om in te gaan op de interieurs van deze huizen, doch bepaalden zich tot het opnoemen van de karakteristieke sierelementen. Meer geïnteresseerd waren de onderzoekers naar de oude boerderijen, doch zij besteedden te weinig aandacht aan het woongedeelte. K. Uilkema is in zijn studie over *Het ontstaan der huistypen in Nederland* (deel 1 (gestencilde eigen uitgave 1933), niet tot een afgeronde conclusie gekomen. R. C. Hekker daarentegen komt in zijn studie *De Noord-Hollandse Stolphoeve* (Assen 1944) tot een hypothese over het ontstaan van de stolphoeve, maar uitgaande van het smalle huis als oudste type. Opgravingen van de laatste jaren hebben echter aangetoond, dat het driebeukige houten huis niet beperkt bleef tot het Oosten van het land, maar ook in het Westen algemeen voorkwam. In de omgeving van Waterland zijn driebeukige huizen opgegraven o.a. te Velsen en Krommenie, daterend van de eerste eeuw na Christus [1].

Deze driebeukige aanleg vinden wij terug bij een van de oudste huizen in dit gebied, het huis Dorpsstraat 53 te Landsmeer [2]. In hoeverre de nu nog bestaande driebeukige huizen ontwikkeld zijn uit de lange driebeukige huizen uit het begin van de jaartelling, is nog niet vastgesteld. Hiervoor zal nog veel onderzoek nodig zijn. Hopelijk zullen nog eens resten van middeleeuwse huizen bij opgravingen worden blootgelegd.

Om het onderzoek naar de huizen in het gebied ten noorden van Amsterdam iets verder te brengen, werd aandacht besteed aan de tot de gemeente Amsterdam behorende plattelandshuizen ten noorden van het IJ. Zo onderzochten wij in 1958 het dorpje Holysloot, dat door zijn geïsoleerde ligging de kans bood nog oude bouwtypen te bevatten. Wat zijn ligging en bouwkunst betreft behoort Holysloot nog geheel tot het Waterland. Over de geschiedenis van Holysloot is weinig bekend. In de 13de eeuw werd het dorp reeds vermeld, toen graaf Floris V privileges verleende aan „die van Ransdorp en Hoolesloot" [3]. Graaf Willem III verleende in de periode van 1304-1337 visrechten aan „die lieden van Zuijt herdershage (Zuiderwoude), Uitdam en Holeysloot".

Zowel bestuurlijk als kerkelijk behoorde Holysloot geheel tot Ransdorp. In het kaartboek van Waterland, in 1588 samengesteld door Barth. Simons (Rijksarchief, Haarlem), wordt Holysloot reeds als een dorpje met een kerkje afgebeeld. Een duidelijker beeld geeft de detailkaart van 1599 in ditzelfde boek. In het Noorden wordt Holysloot begrensd door het Die, op andere kaarten de IJe genoemd, dat bij Uitdam het Waterland binnendrong. Momenteel wordt dit water nog steeds het Holysloter Die genoemd. De kaart van Waterland uit 1760 van Mattijs en Leendert den Berger (Gem. Arch., Amsterdam) toont duidelijk aan, dat toen in de geïsoleerde ligging geen wijziging was gekomen (afb. 1). Over land was Holysloot nog steeds bereikbaar door middel van een voetpad dat bij de — even onder Uitdam gelegen — Rijpersluis op de Kijnsel Dijck uitkwam. Eerst later is een directere verbinding met Ransdorp tot stand gebracht.

Dit zal vermoedelijk reeds in de 18de eeuw zijn geschied, daar de oudste kadastrale kaart deze verbinding aangeeft. Deze kaart geeft ons

[1] W. Groenman-van Wateringe, W. Glasbergen en M. F. Hamburger, „Een boerderij uit de eerste eeuw na Chr. te Krommenie (N.H.)", *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, Groningen 1961, 110-115.

[2] H. J. Zantkuyl, „Het Jan Martense Schenckhuis te Brooklyn", *Bull. K.N.O.B.* 17 (1964), 57-80. Hierin werd gewezen op de relatie van het driebeukige huis met het smalle woonhuis.

[3] J. A. Groen jr., „Holysloot", *Ons Amsterdam* 16 (1964), 130-137.

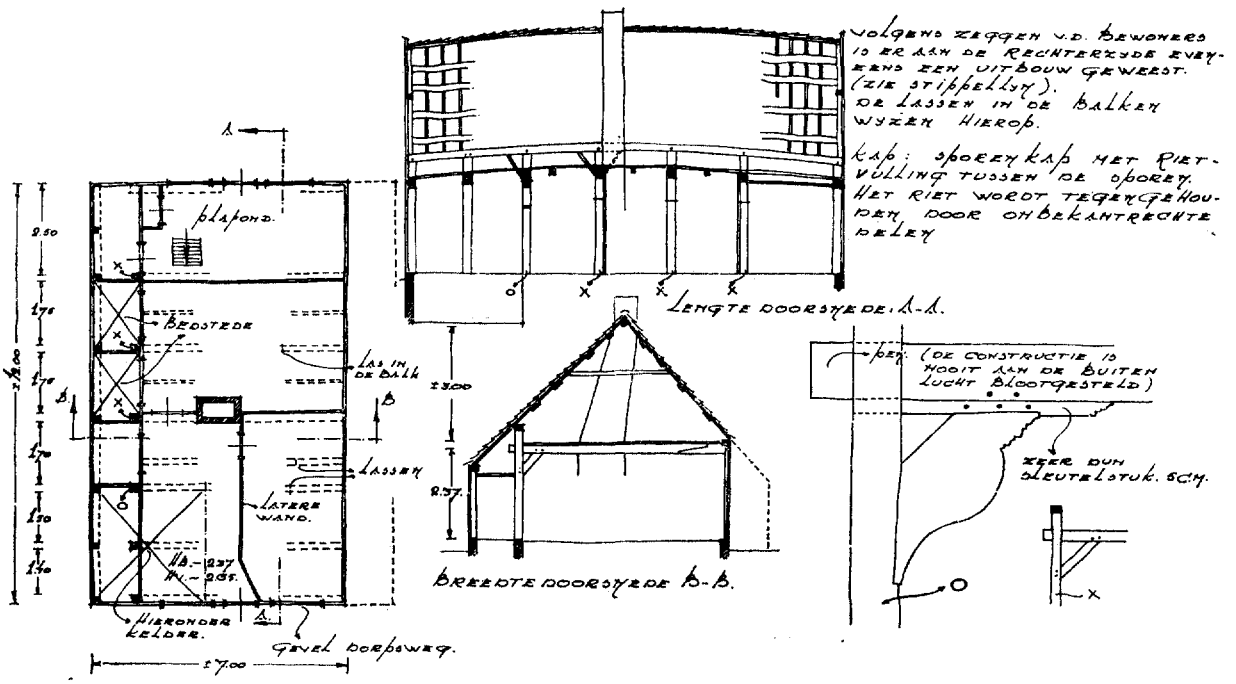

Fig. 1. Bestaande toestand Dorpsstraat 50. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

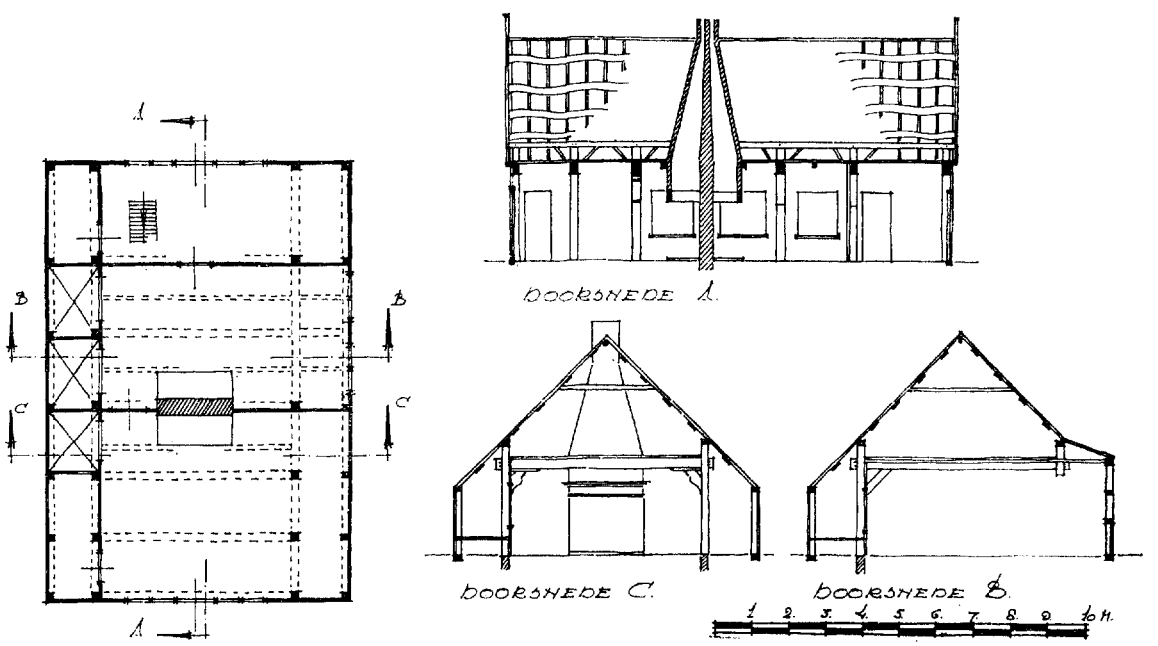

Fig. 2. Reconstructie Dorpsstraat 50 (begin 17de eeuw). Voorbeeld van het driebeukige huis. Schaal 1 : 200.

voor het eerst een duidelijk beeld van het dorp met het aantal huizen, namelijk 35. De huizen liggen aan een enkele straat, de Dorpsstraat. In 1844 geeft Van der Aa, in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* aan dat er 30 huizen zijn met 210 inwoners, die meest in de veehouderij hun bestaan vinden. Tijdens het onderzoek telden wij 45 huizen. Dit onderzoek, door het Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg te Amsterdam ondernomen, had tot doel de ouderdom en de diverse huistypen nader te bepalen. Het grootste deel van de huizen bleek uit de vorige of uit het begin van deze eeuw te stammen. Dit kan zijn oorzaak vinden in de vele overstromingen waarvan die van 1825 wel de voornaamste was. De eenvoudige houten huizen zijn, naar ons uit de overstroming van 1916 was gebleken, weinig bestand tegen deze watervloeden.

Bij het onderzoek kwamen slechts acht panden met oudere gegevens te voorschijn waarvan een reconstructie getekend kon worden. De oudste onderdelen — wellicht nog midden 16de eeuw — werden aangetroffen in het huis Dorpsstraat 25. De overige zeven panden dateren van de 17de en 18de eeuw. Van de 19de-eeuwse panden waren er twee nog zo gaaf bewaard gebleven, dat zij gedocumenteerd en nader omschreven konden worden.

Deze huizen bleken tot verschillende typen te behoren. Er was één huis van een driebeukige aanleg, namelijk Dorpsstraat 50, terwijl enkele huizen een tweebeukige aanleg bezaten, namelijk Dorpsstraat 18-20 en 52. De meeste huizen behoren tot een type, dat wij het eenbeukige dubbelhuis zouden willen noemen en dat wij kunnen onderverdelen in een smalle variant, waartoe de panden Dorpsstraat 2 en 39 behoren, en een brede variant waartoe de panden Dorpsstraat 25, 54 en het niet meer bestaande pand C. 28 gerekend kunnen worden.

Het driebeukige huis

Dit type, al of niet gecombineerd met een kaakberg en stal, was een van de meest voorkomende boerderijvormen in de omgeving van Amsterdam en in Waterland (afb. 2). Hoewel wij kunnen aannemen, dat er van dit type in Holysloot meer exemplaren geweest zijn, troffen wij er tijdens het onderzoek in 1958 nog slechts een aan, het huis Dorpsstraat 50. Dit huis, dat sterk verbouwd was, zal vermoedelijk uit het begin van de 17de eeuw dateren. Op de opmeting (fig. 1) zien wij echter een tweebeukig huis. Uit de pengaten en lassen in de balken was op te maken, dat er voorheen aan de rechterzijde een zijbeuk is geweest.

De oude bewoonster, die in het pand een kruidenierswinkeltje dreef, vertelde, dat in de jeugdjaren van haar vader de rechterzijbeuk werd verwijderd. Er waren voldoende gegevens om een reconstructie te tekenen (fig. 2).

Vijf vrijstaande balkjukken delen het pand in zes vakken. Tegen het derde en vijfde juk bevindt zich een scheidingswand, zodat het pand in drie vertrekken wordt verdeeld. Vanaf de Dorpsstraat komt men in een voorhuis. In de linker zijbeuk is in het eerste en tweede vak een kamertje en in het derde vak een bedstede aangebracht. Het eerste juk is lichter van afmetingen dan de andere en heeft geen korbelen. Het tweede juk heeft fraai geprofileerde sleutelstukken en gebombeerde korbelen. In het derde vak is een tussenbalkje aangebracht, dat als raveling voor de schouw dienst deed. Het voorhuis was hier in tegenstelling tot het pand Dorpsstraat 53 te Landsmeer verwarmbaar.

De woonkamer bevindt zich in het vierde en vijfde vak. Ook hier zijn, net als in Landsmeer lichte tussenbalkjes in de balkvelden aangebracht. In de linker zijbeuk zijn de bedsteden ondergebracht. Er is verondersteld dat de rechter zijbeuk hier een hogere zoldering heeft gehad voor het plaatsen van de ramen (fig. 2 doorsnede B). De lichte tussenbalkjes geven aanleiding tot deze veronderstelling. Bij het overzien van alle tot nu toe bekende driebeukige houten huizen blijkt, dat deze manier van lichttoetreding zeer veel werd gebruikt. Of het vierde balkjuk aan de rechterzijde een stijl gehad heeft is niet met zekerheid te zeggen. In de reconstructie is deze stijl naar analogie van andere gevallen weggelaten. Het zesde vak is uitzonderlijk groot en vormt een aparte ruimte. De detaillering van het derde, vierde en vijfde balkjuk is, in tegenstelling tot die van het tweede balkjuk, zeer eenvoudig uitgevoerd met rechte korbelen en zonder sleutelstukken. Alle jukken zijn samengesteld als ankerbalkconstructie. Deze constructie, waarbij de stijlen doorlopen en de balk tussen de stijlen is aangebracht, is bij driebeukige huizen de meest gebruikelijke. Aan de bovenzijde worden de stijlen van deze jukken door een randbalk verbonden, waarin tevens een windverband van kleine schoren is aangebracht (fig. 2 doorsnede A).

In de 19de eeuw werd het pand ingrijpend verbouwd. De rechterzijbeuk werd verwijderd zodat het huis tweebeukig werd.

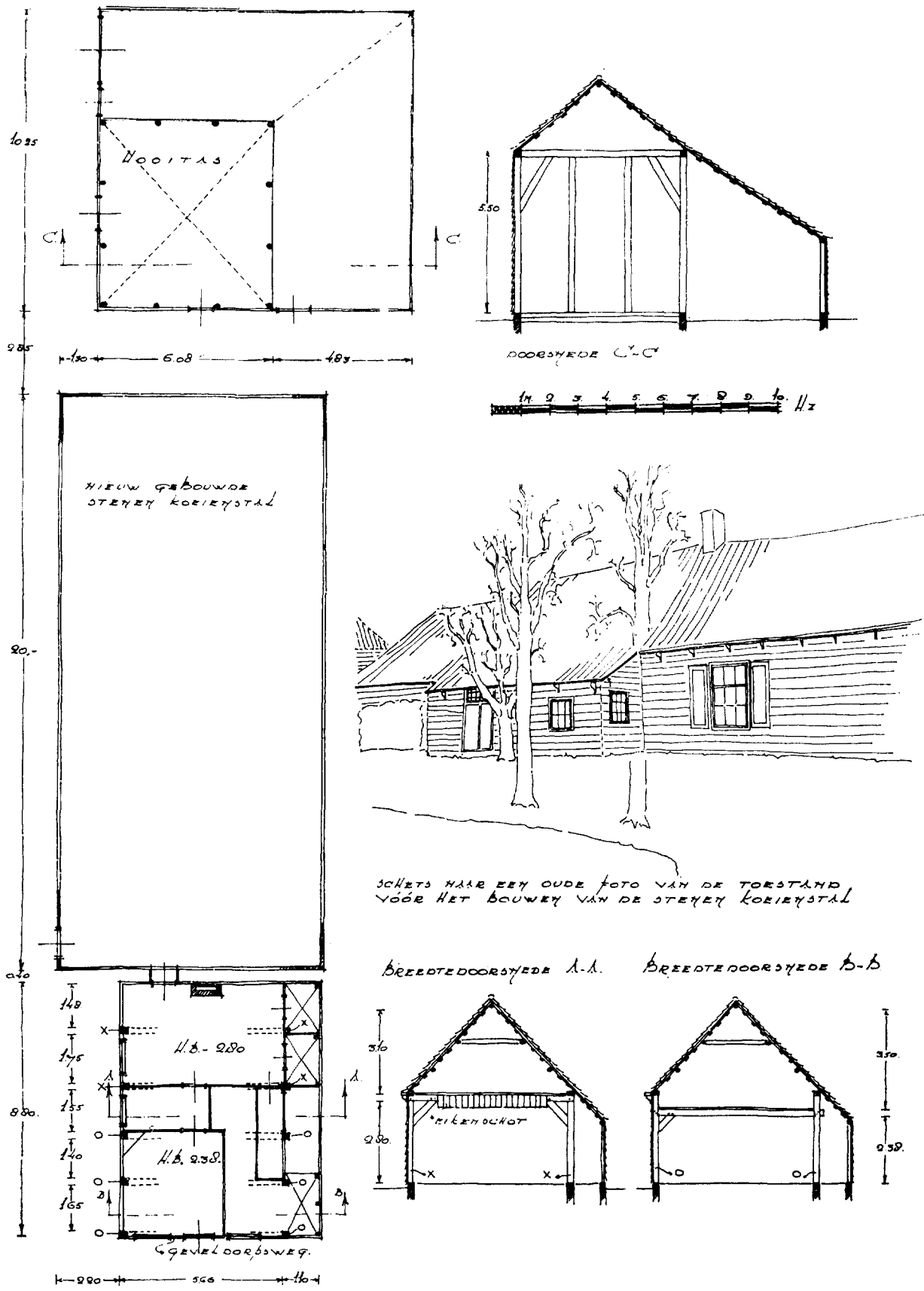
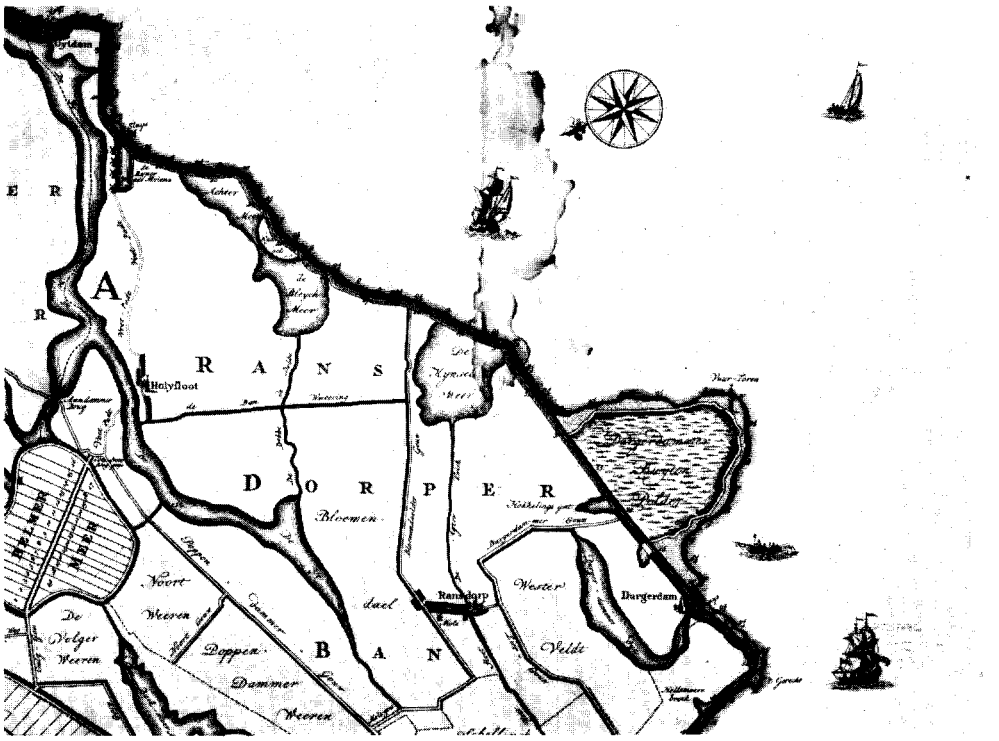
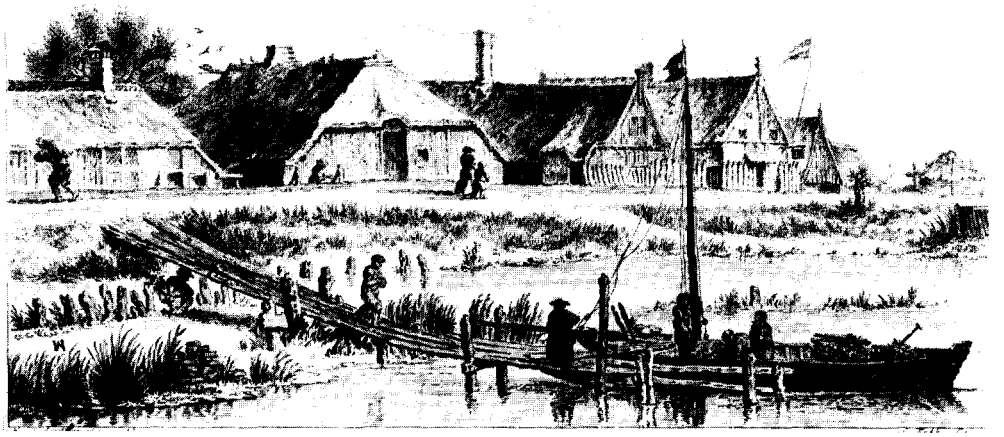

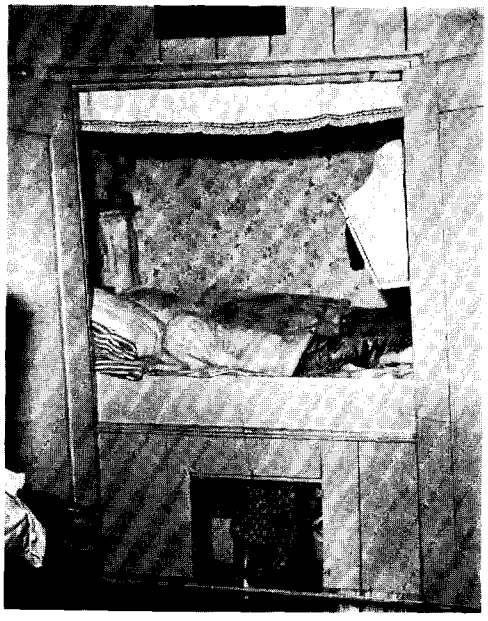
Fig. 3. Bestaande toestand Dorpsstraat 52. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

Afb. 1. Gedeelte uit de kaart van Waterland (1760) van Mattijs en Leendert den Berger. Holysloot was over land slechts via een voetpad van af de Rijpersluis bereikbaar.
(Topografische Atlas, Gem. Archiefdienst, Amsterdam)

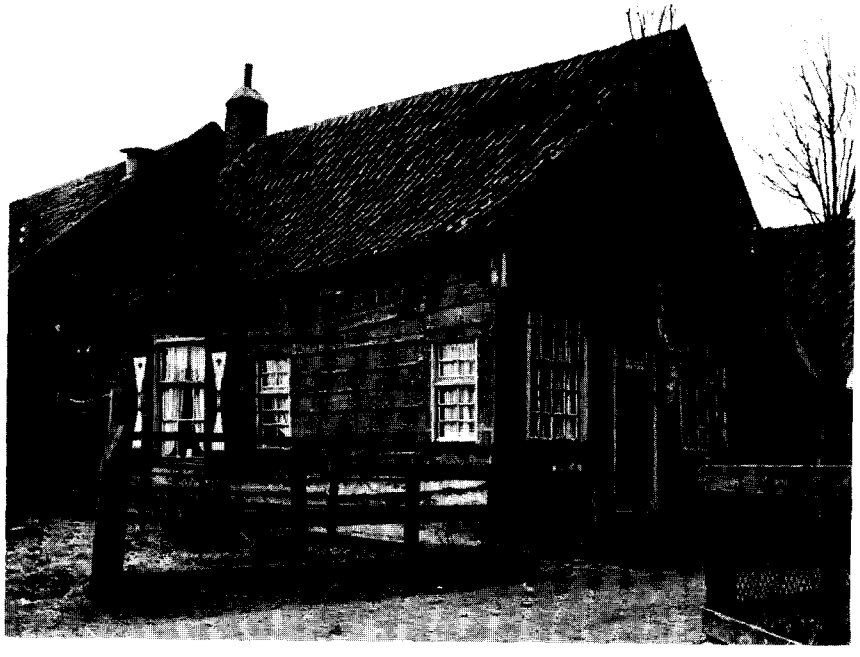
Afb. 2. Schellingwou in 1619. Ets van S. Fokke naar Hendrik Avercamp. Links driebeukig huis. In het midden een tweebeukig huis met zijbeuk links; blijkens het zijvenster was in de zijbeuk een kamertje ondergebracht. Rechts een eenbeukig huis.

Afb. 3. Dorpsstraat 41. Bedstede voor de ouders met rechts kribje voor de baby. Vgl. fig. 16 en 17. (Foto Zantkuyl)

Afb. 4. Dorpsstraat 41. Bedstede voor vier personen. Vgl. fig. 16 en 17. (Foto Zantkuyl)

Afb. 5. Dorpsstraat 52. Vgl. fig. 3 en 4 (Foto Zantkuyl, 1958)

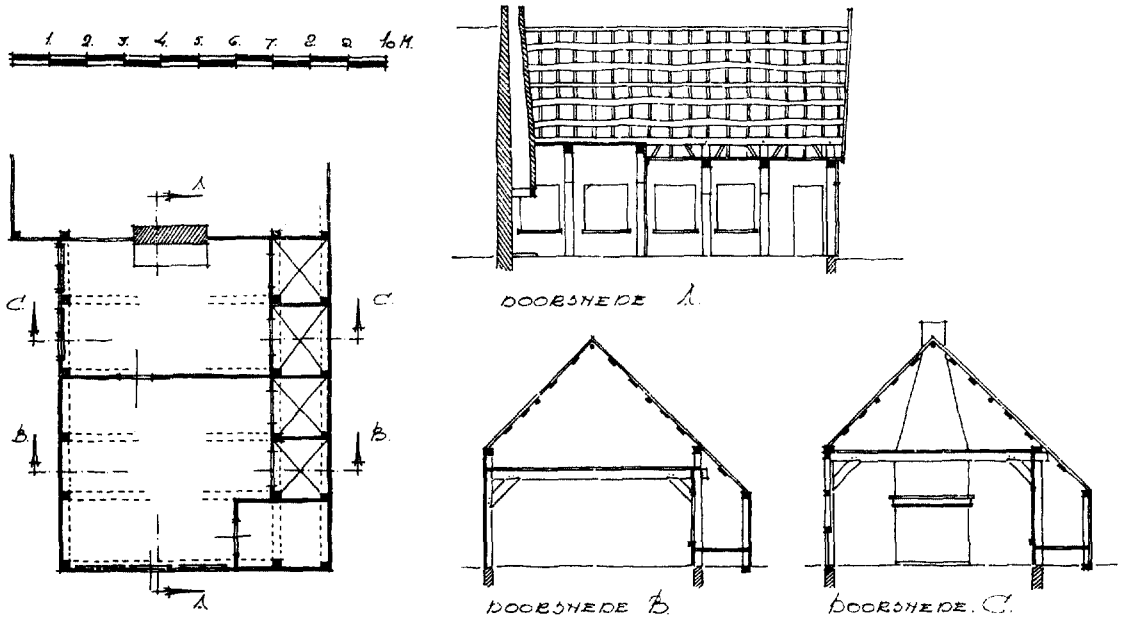

Fig. 4. Reconstructie Dorpsstraat 52 (17de eeuw). Voorbeeld van een tweebeukig huis, waarbij de zijbeuk in hoofdconstructie is opgenomen. Schaal 1 : 200.

Het tweebeukige huis

Voor de kleinere woning en boerderij bood het voordeel om een zijbeuk te laten vervallen. Aan de kant waar de zijbeuk ontbreekt, is het aanbrengen van ramen langs de gehele zijgevel mogelijk geworden, waardoor een goede verlichting van het woongedeelte gewaarborgd is. De ene overgebleven zijbeuk wordt gebruikt voor het onderbrengen van bedsteden, kasten of kleine kamertjes.

Van dit type vinden wij in Holysloot nog twee voorbeelden, namelijk de huizen Dorpsstraat 52 en 18-20. Deze voorbeelden geven elk een afzonderlijke variant te zien, te weten:

1. De zijbeuk behoort constructief geheel tot de bouw. Bij deze variant is vaak de ankerbalkconstructie toegepast (fig. 4, doorsnede B). Tot dit type behoort het huis Dorpsstraat 52.

2. De zijbeuk behoort constructief niet tot de bouw en is als zogenaamde aankapping aangebracht (fig. 6, doorsnede C). Deze aankapping kan oorspronkelijk zijn of van later datum. Tot dit type behoort het huis Dorpsstraat 18-20.

Het huis Dorpsstraat 52 (afb. 5 en fig. 3) geeft het type weer waarbij de zijbeuk in de hoofdconstructie is opgenomen. De stenen schuur achter het huis neemt de plaats in van een houten exemplaar, waarin, zoals uit een foto van het eind van de vorige eeuw bleek, ook een afzonderlijke woning was ondergebracht.

De reconstructie van de oorspronkelijke (waarschijnlijk 17de-eeuwse) toestand van het huis is als volgt (fig. 4): Vier balkjukken delen het huis in vijf vakken. De jukken zijn echter niet gelijk van grootte en constructie. Het eerste en het tweede juk zijn samengesteld als ankerbalkconstructie. De ankerbalk ligt iets lager dan de bovenkant van de stijlen, die in de randbalk gekoppeld worden (fig. 4, doorsnede A en B). De door de stijl heenstekende pen van deze ankerbalk bewijst, dat de rechter zijbeuk oorspronkelijk is. Het derde en vierde balkjuk zijn anders van constructie. De balk ligt op de stijlen vlak onder de randbalk en steekt aan de rechterzijde door, waar hij uitloopt in een punt (zie fig. 4 doorsnede C). Door deze constructie kon de woonkamer hoger zijn dan het voorhuis. Bovendien konden de ramen in de linkerzijgevel eveneens hoger aangebracht worden wat een betere lichtinval mogelijk maakte. Tegen het derde balkjuk bevond zich de scheidingswand van voorhuis en woonkamer. Het bovenste gedeelte van deze wand, bestaande uit geprofileerd wagenschot was nog aanwezig. In het eerste vak van het voorhuis bevindt zich aan de rechterzijde een kamertje waaronder een keldertje is aangebracht. In het tweede en derde balk-

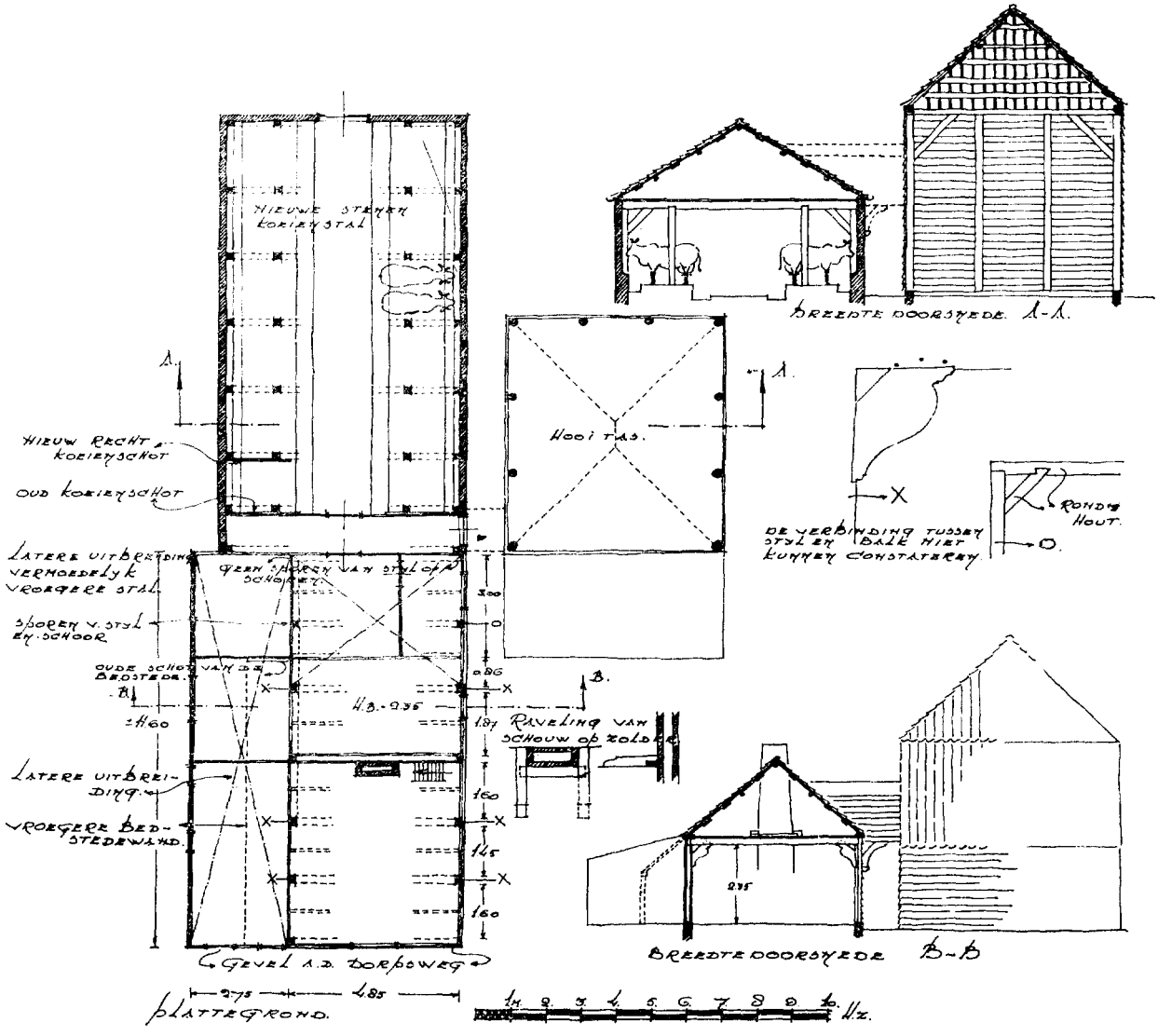

Fig. 5. Bestaande toestand Dorpsstraat 18-20. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

vak zijn in de zijbeuk de bedsteden geplaatst. In de woonkamer bevond zich de schouw tegen de achterbouw. De bedsteden zijn ook hier in de zijbeuk ondergebracht.

Het huis Dorpsstraat 18-20 is ook tweebeukig van aanleg. De zijbeuk maakt hier echter geen constructief deel uit van het geheel, doch is als aankapping aangebracht. Deze wijze van uitvoering maakt het niet mogelijk te constateren, of de zijbeuk al dan niet tot de oorspronkelijke bouw behoort.

Het huis is een onderdeel van een boerderijcomplex met veestal en kaakberg compleet met transportgang van deze kaakberg naar de zolder boven de veestal (fig. 5). Deze transportgang en kaakberg zijn waarschijnlijk van na de overstroming van 1825, daar zij op de eerste kadastrale kaart niet voorkomen. Wel kon worden vastgesteld dat de stal, die thans in steen is vernieuwd, oorspronkelijk tenminste in een tweebeukige aanleg was uitgevoerd. Doordat een deel van de oorspronkelijke stal bij de woning is getrokken bleef de originele aanleg op dit punt namelijk gespaard.

De reconstructie wordt nu als volgt (fig. 6): Vier balkjukken delen het huis in vijf vakken. De jukken hebben de gewone constructie, de balk ligt op de stijlen, terwijl de gebombeerde korbelen zonder sleutelstuk aan de balk bevestigd zijn. De vakken worden onderverdeeld door lichte tussenbalkjes, die met ijzeren beugels aan de randbalk zijn opgehangen. Tegen het derde balkjuk is de scheidingswand geplaatst.

Het voorhuis, drie vakken diep, heeft in het eerste vak een kamertje dat grotendeels in de zijbeuk is ondergebracht. In het tweede en derde vak bevinden zich in de zijbeuk de bedsteden. Het voorhuis had een stookplaats, gecombineerd met de schouw van de woonkamer. De woonkamer is slechts anderhalf vak diep. In de zijbeuk is ook hier een bedstede ondergebracht, waarschijnlijk gecombineerd met een kast. Tegen het lichte balkje in het vak tussen het vierde en vijfde balkjuk was de scheidingswand met de stal aangebracht. De jukken van de stal zijn afwijkend van constructie. De stijlen, balken en korbelen bestaan uit bekantrecht rondhout. De stijl is twee centimeter in de balk ingelaten. De lengte van de stal is niet met zekerheid te bepalen. De mogelijkheid dat het stalgedeelte van oorsprong een driebeukige aanleg heeft gehad moet opengehouden worden. Slechts een onderzoek in de grond zou de nodige gegevens kunnen verschaffen.

De constructieve details wijzen er naar dat het huis te plaatsen is omstreeks het midden van de 17de eeuw.

Het eenbeukige dubbelhuis

De benaming van dit type is met opzet zo gekozen om de verwantschap van deze huizen met de twee- en driebeukige huizen uit te drukken en om tevens de indeling, die bestaat uit twee gelijke, gespiegelde, ruimten aan te duiden. Voor zover wij tot nu toe konden constateren ging dit niet gepaard met een dubbele bewoning. Vooral de verwantschap met het tweebeukige huis is opvallend. De zijbeuk, waarin de bedsteden, kasten en meestal ook een klein vertrekje zijn opgenomen, is bij het eenbeukige huis geheel in het bouwlichaam ondergebracht en bevindt zich dus binnen de stijlen van het juk. Er ontstaat hierdoor een eenvoudig bouwsel, dat echter het nadeel heeft dat de woonkamers zeer smal worden, omdat de balkjukken wat maat betreft gelijk gebleven zijn (fig. 8, doorsnede B). Om dit bezwaar te ondervangen heeft men naast dit smalle eenbeukige huis een breder type ontwikkeld, waarvan de balkjukken breder zijn dan bij de twee- en driebeukige huizen het geval is (fig. 11, doorsnede A). Wij kunnen het eenbeukige type dus onderscheiden in een smalle en in een brede variant. Van deze eenbeukige huizen

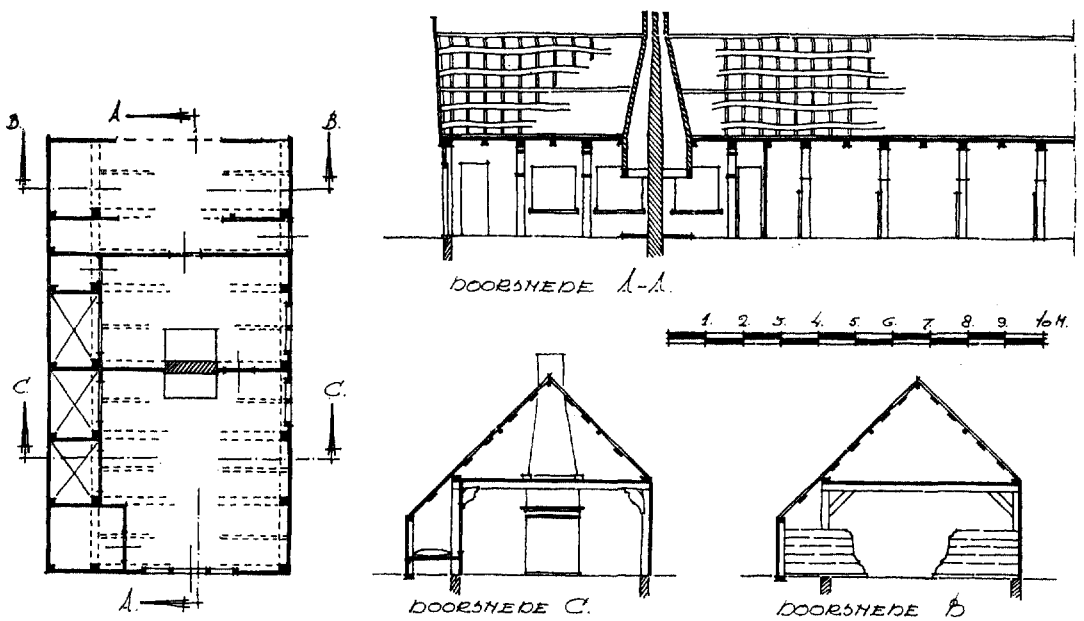

Fig. 6. Reconstructie Dorpsstraat 18-20 (midden 17de eeuw). Voorbeeld van het tweebeukige huis, waarvan de zijbeuk als aankapping is aangebracht. Schaal 1 : 200.

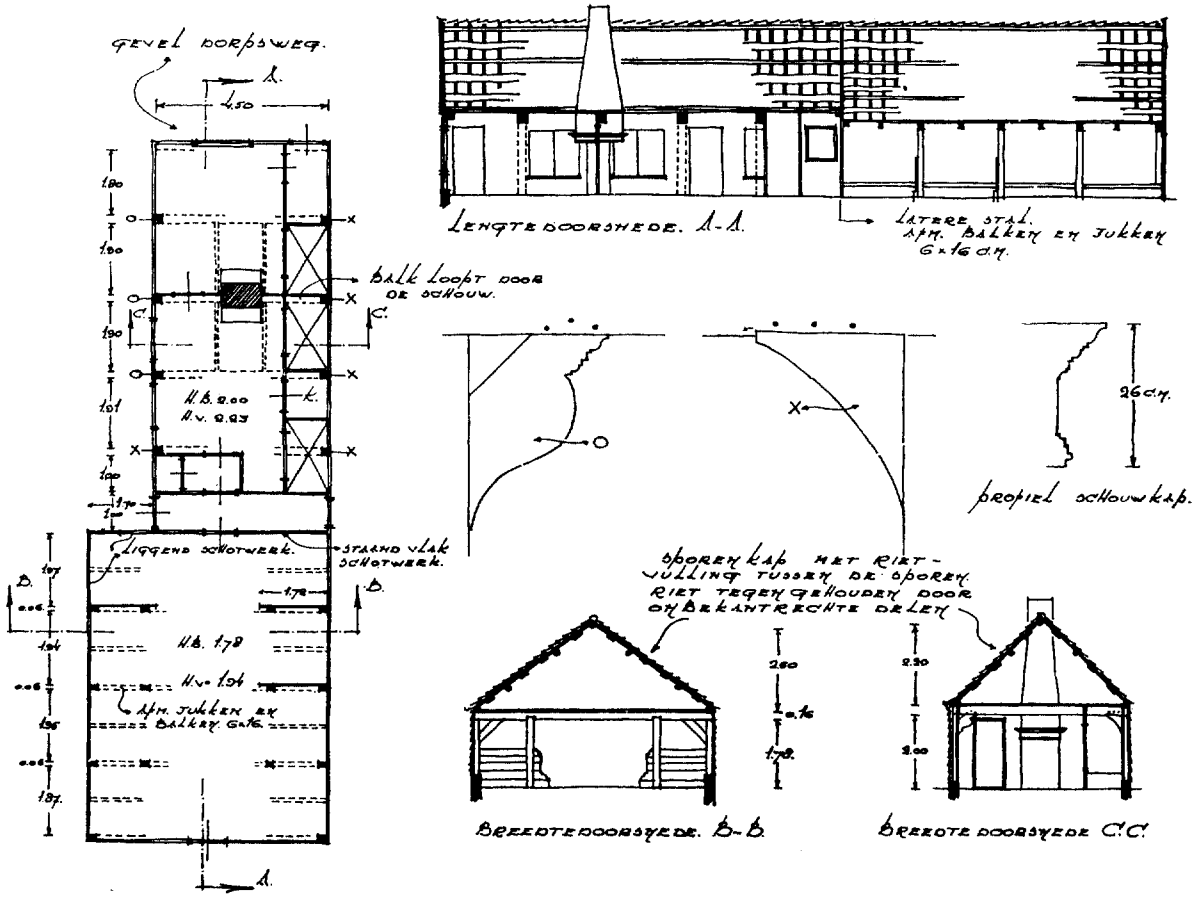

Fig. 7. Bestaande toestand Dorpsstraat 2. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

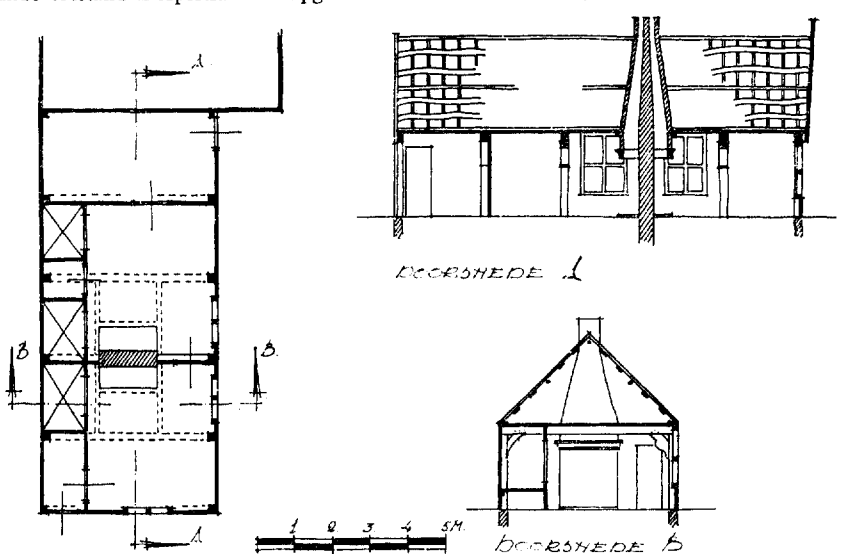

Fig. 8. Reconstructie Dorpsstraat 2 (midden 17de eeuw). Voorbeeld van het smalle eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

vinden wij in Holysloot nog vijf voorbeelden uit de 17de en 18de eeuw.

Het huis Dorpsstraat 2 behoort tot het smalle type en heeft zijn oorspronkelijke vorm uit het midden van de 17de eeuw nog bijna geheel behouden (fig. 7).

De reconstructie is als volgt (fig. 8): Vier balkjukken delen het pand in vijf vakken. Tegen het tweede en vierde juk zijn scheidingswanden geplaatst. Vanaf de Dorpsstraat komt men door een portaaltje in de woonkamer. Op 1.20 m uit de linkerzijgevel is een schotwerk geplaatst waarachter zich de bedsteden, de kast en het portaaltje bevinden. De stookplaats is gekoppeld aan die van de tweede woonkamer. De jukken in deze woonkamer zijn gelijk van detail en constructie. De korbelen die zich achter de bedstedewand bevinden en niet zichtbaar zijn vanuit de kamers, hebben een eenvoudige, iets uitgeholde vorm (fig. 7). De korbelen tegen de rechterzijde, die wel zichtbaar zijn in de woonkamers, zijn rijker geprofileerd en gebombeerd. Tegen het vierde juk is een wand geplaatst. Dit juk heeft in tegenstelling tot de andere aan beide zijden de eenvoudige korbelen, daar dit juk vanuit de woonkamer niet in zijn geheel zichtbaar is. De ruimte achter deze wand, die tussen het huis en de stal ligt zal voor verschillende doeleinden dienst gedaan hebben.

Het huis Dorpsstraat 39 behoort eveneens tot de smalle variant en zal vermoedelijk van het begin van de 18de eeuw dateren.

De reconstructie van het huis is als volgt (fig. 9): De bedstedewand is hier tegen de gesloten linkerwand geplaatst. De vier balkjukken, die aan weerszijden eenvoudige, iets uitgeholde korbelen bezitten, delen het pand in vijf balkvakken. Tegen het eerste en derde balkjuk zijn scheidingswanden aangebracht. Vanuit een smal voorhuis, waarin een bedstede is geplaatst, komen wij in de eerste woonkamer met aan de linkerzijde twee bedsteden. De stookplaats bevindt zich in het midden van het huis. De tweede woonkamer is ook hier gelijk aan de eerste; slechts de bevestiging van de rookkappen van de schouwen is verschillend.

Het huis Dorpsstraat 25 (fig. 10) kan gerekend worden tot het brede eenbeukige type en kan wellicht nog uit de laatste helft van de 16de eeuw dateren.

De reconstructie is als volgt (fig. 11): Drie balkjukken delen het pand in vier vakken. De stookplaatsen zijn ook hier gekoppeld en bevinden zich in de middenas van de woonkamers.

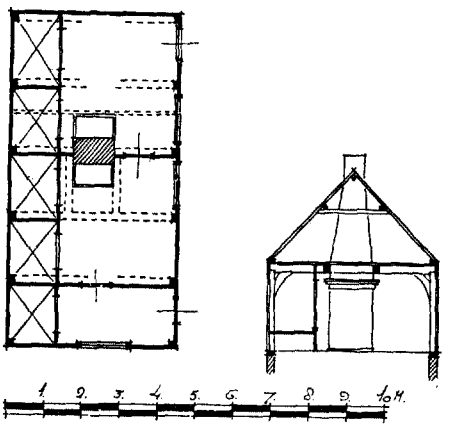

Fig. 9. Reconstructie Dorpsstraat 39 (begin 18de eeuw). Voorbeeld van het smalle eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

Tegen het tweede juk is de scheidingswand geplaatst. Dit juk heeft geen sleutelstukken en slechts eenvoudige rechte korbelen. Bij het eerste en derde juk vinden wij wel sleutelstukken en bovendien iets uitgeholde korbelen. De profilering van de sleutelstukken is echter verschillend. Het eerste juk heeft een ojiefvormige profilering, terwijl het derde juk voorzien is van het traditionele gotische peerkraalprofiel met uitschulping en roosje. De combinatie van deze twee typen sleutelstukken doet, bij vergelijking met de stadshuizen van Amsterdam, vermoeden, dat wij dit pand kunnen dateren in het derde kwart van de 16de eeuw.

Het huis Dorpsstraat 54 (fig. 12) kan eveneens tot het brede eenbeukige dubbelhuistype gerekend worden.

De reconstructie is als volgt (fig. 13): Twee jukken delen het pand in drie vakken. Tegen het eerste balkjuk is de scheidingswand geplaatst. De woonkamers zijn hierdoor niet gelijk van afmeting. De bedstedewand bevindt zich aan de rechterzijde. De overblijvende breedte van de woonkamers is gelijk aan die van de twee- en driebeukige huizen. De jukken zijn zonder korbelen uitgevoerd. De stijlen zijn met een schuine borst in de balken gekeept. De constructie van deze jukken doet vermoeden dat dit pand uit het laatste kwart van de 18de eeuw dateert. De kadastrale kaart geeft een verbreding van de stal naar de linkerzijde te zien. De huidige stal heeft echter een aankapping aan de rechtergevel. De datering, die gevonden is op een deel van deze aankapping en het jaartal 1851 aangeeft, kan dus slaan op de in dat jaar aangebrachte zijbeuk, hoe-

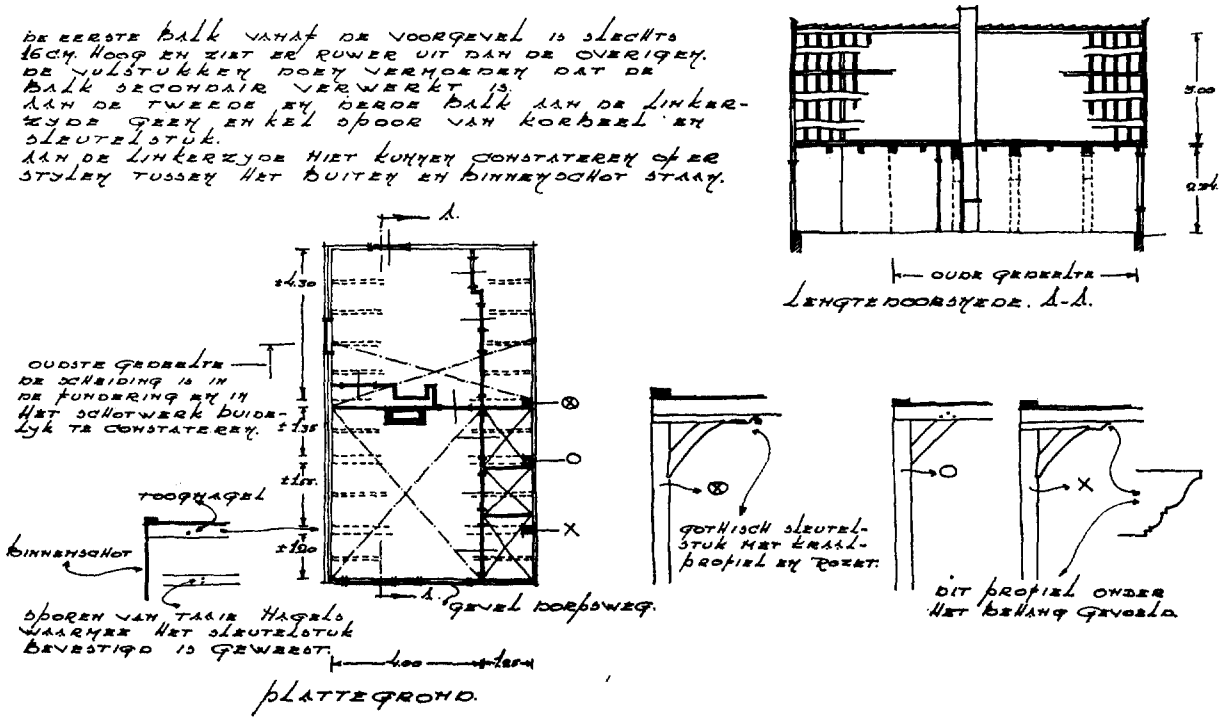

Fig. 10. Bestaande toestand Dorpsstraat 25. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

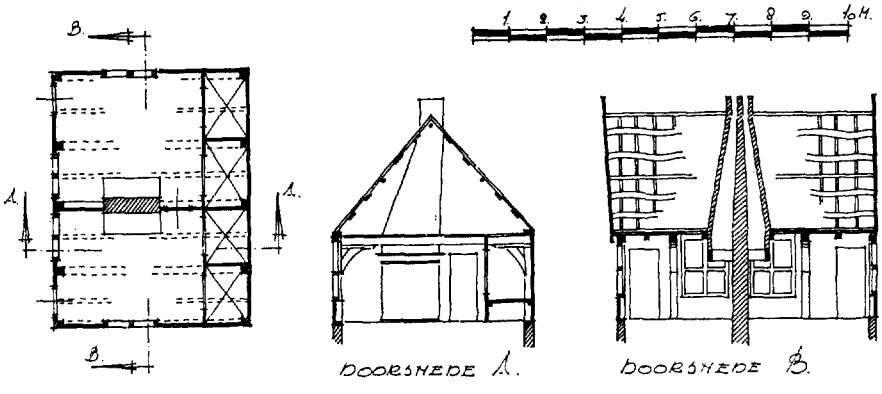

Fig. 11. Reconstructie Dorpsstraat 25 (3de kwart 16de eeuw). Voorbeeld van het brede eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

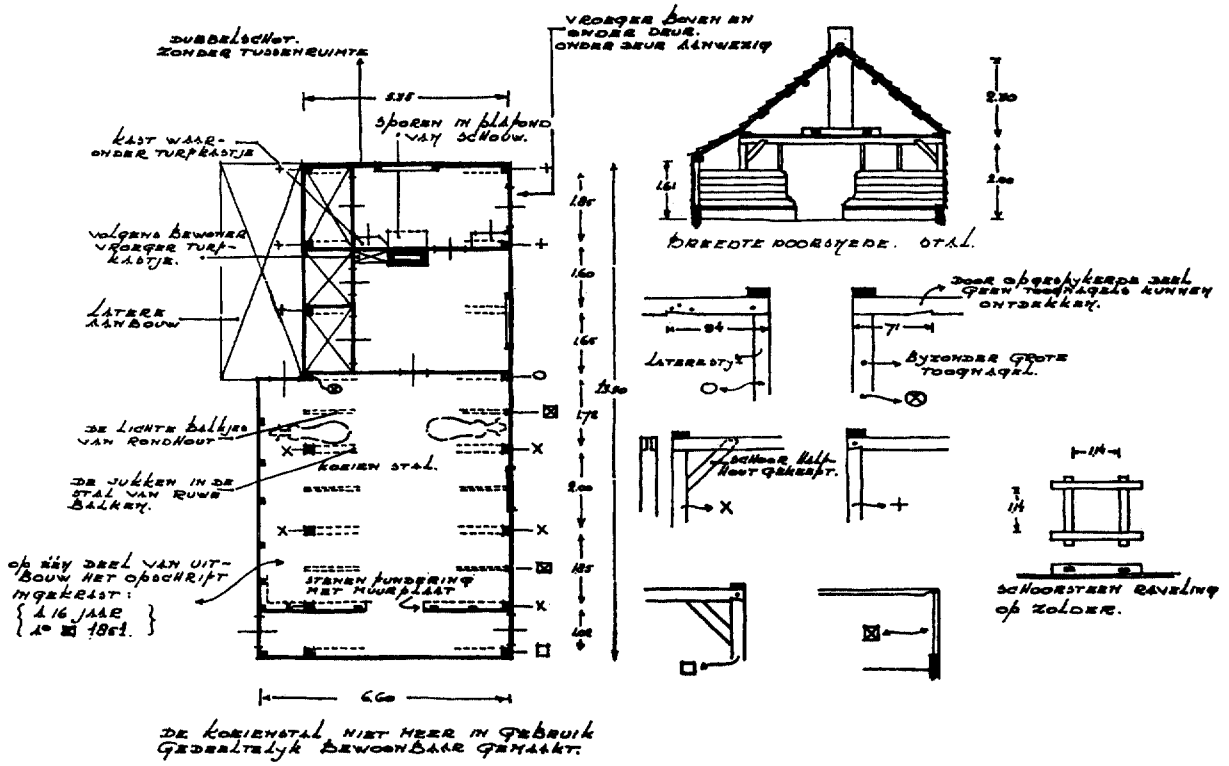

Fig. 12. Bestaande toestand Dorpsstraat 54. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

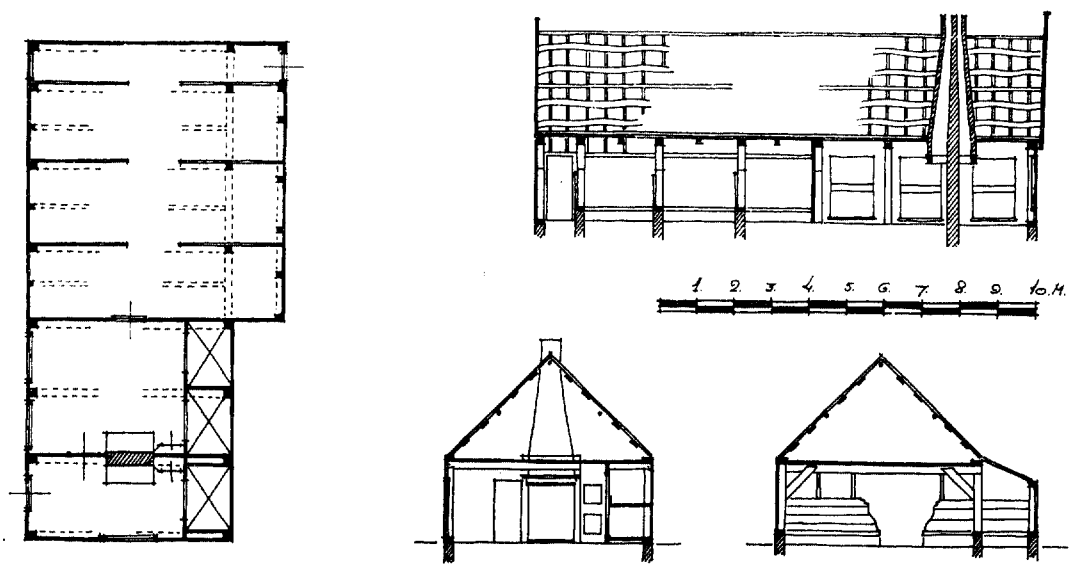

Fig. 13. Reconstructie Dorpsstraat 54 (4de kwart 18de eeuw). Voorbeeld van het brede eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

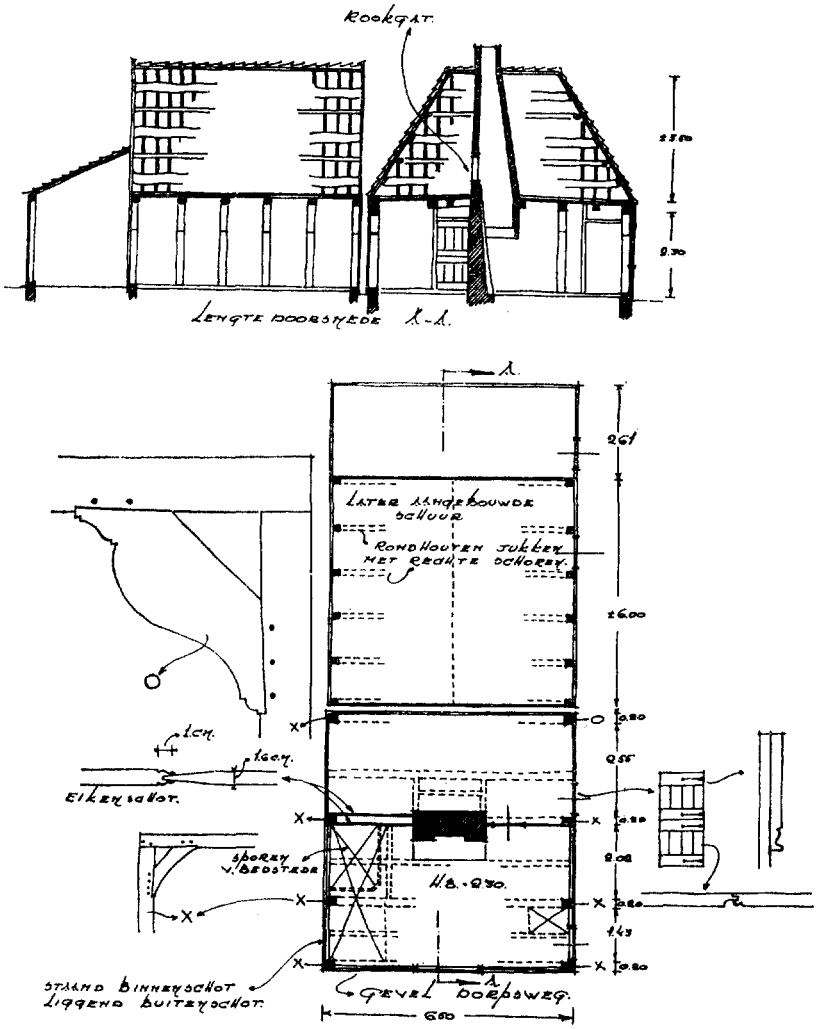

Fig. 14. Bestaande toestand Dorpsstraat C 28 (heeft gestaan tussen de huidige nrs. 29 en 31). Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200. — Sporenkap met rietvulling tussen de sporen. Riet tegengehouden door onbekantrechte delen. Later aangebouwde schuur: eenvoudige rondhouten jukken met rechte schoren. Stookgelegenheid thans alleen vanuit het bewoonbare gedeelte te gebruiken. Aan deze zijde bezet met blauwe tegels met aan de zijkanten diertableaus (paars). De andere zijde had blauwe tegels.

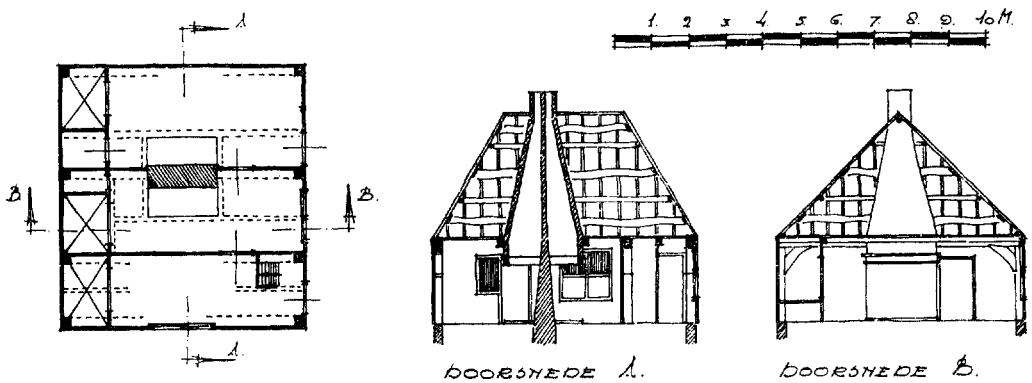

Fig. 15. Reconstructie Dorpsstraat C 28 (midden 17de eeuw). Voorbeeld van het brede eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

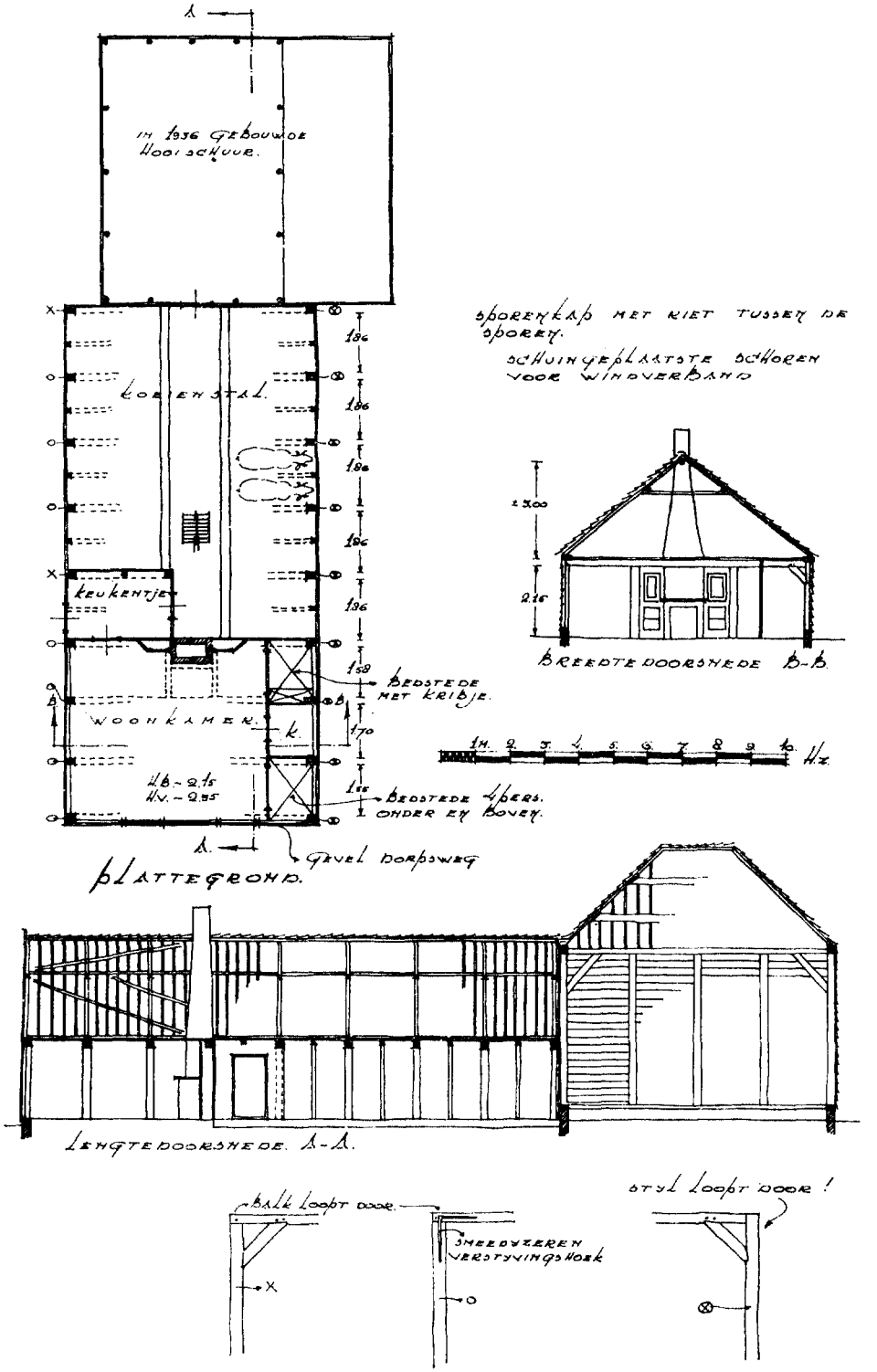

Fig. 16. Bestaande toestand Dorpsstraat 41. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

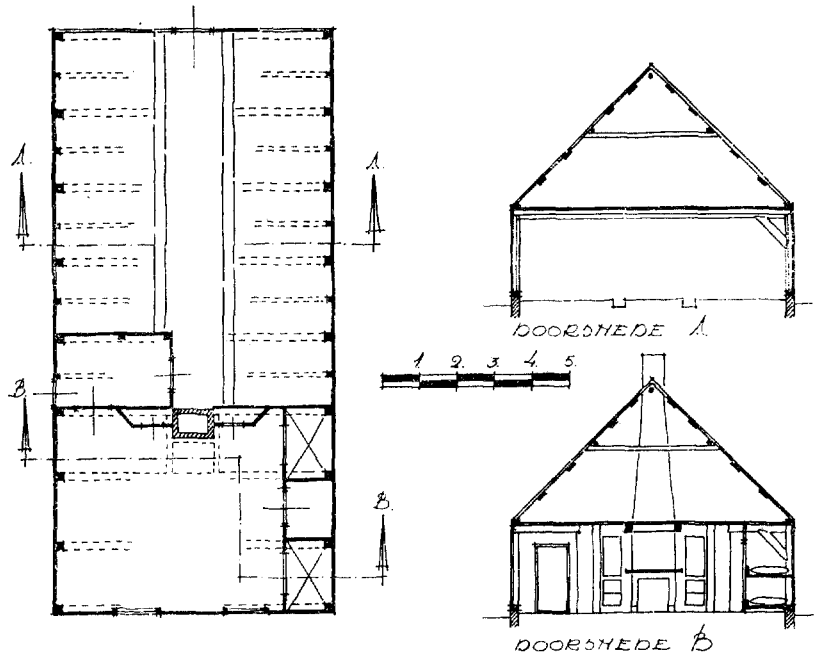

Fig. 17. Reconstructie Dorpsstraat 41 (na 1830). Behoort tot het brede eenbeukige huistype. Schaal 1 : 200.

wel de mogelijkheid niet uitgesloten is dat de hele stal in dat jaar vernieuwd werd. De constructie van de jukken in deze stal biedt geen enkele preciese dateringsmogelijkheid. De detaillering van het koeienschot wijst echter wel naar het midden van de 19de eeuw.

Het huis Dorpsstraat C28 (fig. 14) werd kort na het onderzoek geheel gesloopt. Het pand kan daarom alleen aangeduid worden met de oude nummering die het tijdens de opmeting in 1958 bezat. In de huidige nummering ingepast heeft het gelegen tussen de nummers 29 en 31.

Hoewel het toen al in een zeer slechte toestand verkeerde, waren alle gegevens nog aanwezig die tot een reconstructie konden leiden (fig. 15). Ook dit pand vertoonde het brede eenbeukige dubbele huistype. De breedte van de jukken was hier uitzonderlijk groot, bijna 7 m. Aangezien de woonkamers slechts een vak diep waren, heeft men ze zeer breed gemaakt. Het ondiepe huis had twee jukken, elk voorzien van een scheidingswand. Tegen de linkerzijde was de bedstedewand aangebracht. Aan de zijde van de Dorpsstraat was een smal voorhuis, waarin zich een bedstede bevond. Naast de ingang was het trapje naar de zolder aangebracht. Het eerste vak werd door een licht tussenbalkje ingedeeld. Vanuit het voorhuis kwam men in de eerste woonkamer. De stookplaats bevond zich in de middenas van het pand. De scheidingswand met de tweede woonkamer bestond geheel uit geprofileerd wagenschot. De jukken hadden eenvoudige iets uitgeholde korbelen met uitzondering van het strijkjuk tegen de achtergevel, dat aan de rechterzijde een gebombeerd korbeel had. Aan de linkerzijde bezat dit spant een korbeel van een iets uitgeholde vorm die door de bedstedewand niet zichtbaar was. Het huis dateerde waarschijnlijk uit het midden van de 17de eeuw.

Het huis Dorpsstraat 27 bevat onderdelen uit de 17de eeuw. De gegevens zijn echter te gering om tot een volledige reconstructie te komen. Het pand behoort tot het eenbeukige type. De jukken hebben aan de linkerzijde het gebombeerde korbeel. De latere verbouwing heeft het echter onmogelijk gemaakt de oorspronkelijke toestand vast te stellen.

Twee huizen van 1830

Van de huizen, die blijkens de kadastrale kaart na 1830 tot stand zijn gekomen, zijn twee panden, namelijk Dorpsstraat 41 en 57, de moeite waard om nader beschreven te worden.

Het huis Dorpsstraat 41 (fig. 16 en 17) kan gerekend worden tot de brede eenbeukige huizen. De jukken zijn hier wel uitzonderlijk breed, na-

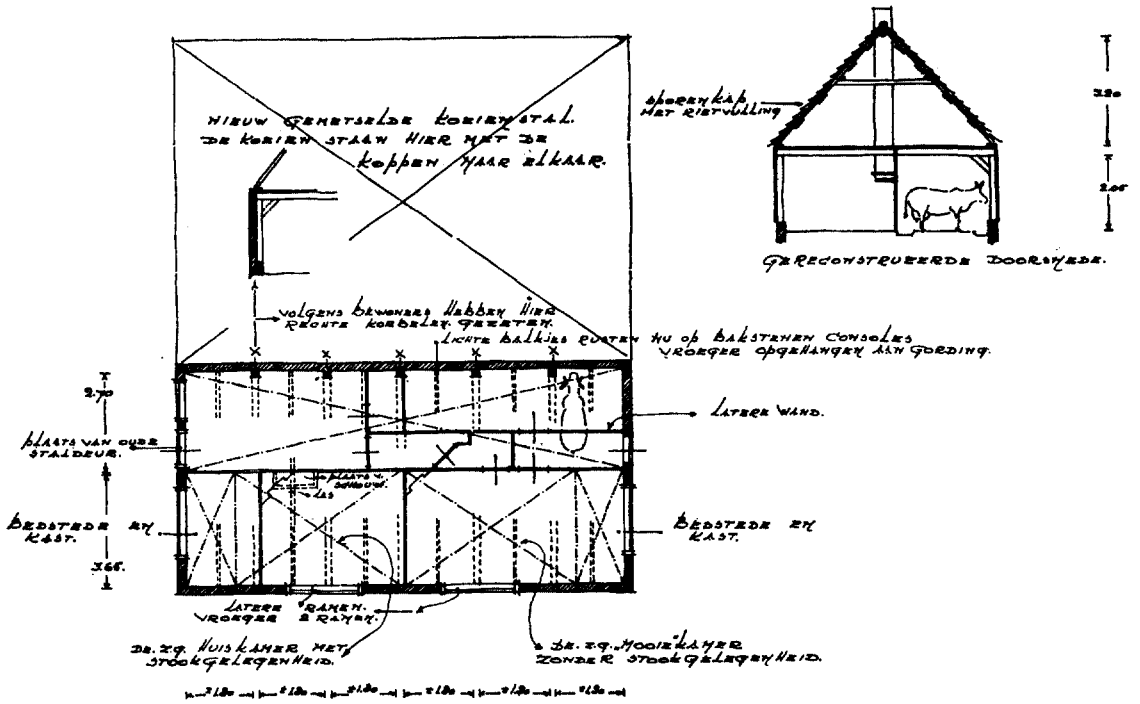

Fig. 18. Bestaande toestand Dorpsstraat 57. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200. — De wanden, thans van baksteen, waren blijkens een oude foto vroeger van hout. Indeling grotendeels aangegeven volgens mededelingen van de bewoners. De oorspronkelijke schouw was alleen vanuit de huiskamer te gebruiken.

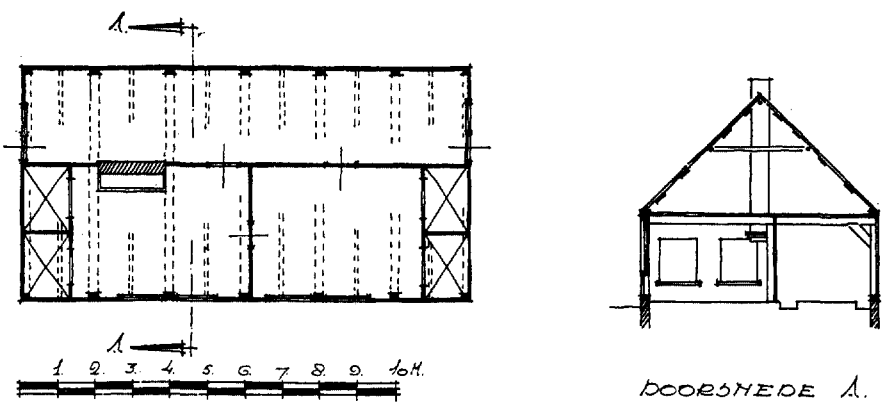

Fig. 19. Reconstructie Dorpsstraat 57 (na 1830). Schaal 1 : 200.

melijk 7.5 m. Het huis verkeerde in 1958 nog geheel in zijn oorspronkelijke toestand. De deur bevindt zich in de zijgevel. Vanuit het portaaltje komt men in de stal en in de woonkamer. Twee jukken delen de woonkamer in drie vakken. Deze zeer brede jukken hebben een geheel afwijkende constructie. Aan de linkerzijde, dus zichtbaar vanuit de woonkamer, zijn de korbelen weggelaten. De balk ligt op de stijl, terwijl een smeedijzeren hoek voor de nodige verstijving zorgt. Aan de rechterzijde, achter de bedstedewand, dus niet zichtbaar vanuit de woonkamer, zijn rechte korbelen toegepast, terwijl hier de balk in de stijl loopt.

De stookplaats bevindt zich in het midden van het huis, tegen de stal aan. Tegen de rechterzijde zijn twee bedsteden met een kast aangebracht. De eerste bedstede was ingericht voor vier personen (afb. 4), terwijl de tweede bedstede voorzien was van een kribje voor de baby (afb. 3).

De jukken in de stal hebben de zelfde constructie als die in het woongedeelte, met uitzondering van het vierde juk (het middenjuk), dat aan beide zijden korbelen had.

Het huis Dorpsstraat 57 (fig. 18) bevond zich tijdens het onderzoek niet meer in de oorspronkelijke toestand. Door de aanwijzingen van de bewoners kon de reconstructie getekend worden (fig. 19): Het huis, dat hier in tegenstelling tot de andere voorbeelden geen houten wanden heeft en met zijn lange gevel aan de zijde van de Dorpsstraat ligt, kan gerekend worden tot het eenbeukige type. Een middenwand deelt het pand in een stal en in een woongedeelte. Het stalgedeelte, aan de achterzijde gelegen, biedt slechts plaats voor één rij koeien. De twee gelijke woonkamers zijn alleen door de stal bereikbaar. Alleen in de linker woonkamer bevond zich een stookplaats. De bedsteden waren tegen de kopwanden aangebracht. De jukken hebben alleen in het stalgedeelte rechte korbelen. In het woongedeelte was de verbinding tussen stijl en balk door smeedijzeren hoeken bewerkstelligd.

Bij een latere verbouwing is er een nieuwe stal achter het huis gebouwd en werd het oorspronkelijke pand geheel voor bewoning geschikt gemaakt. De kaakberg die zich rechts van het huis bevond is verbouwd tot een hooitas met wagenloods.

De relatie tussen het drie-, twee- en eenbeukige huistype

Het algemene beeld van Holysloot is altijd bepaald door de ene Dorpsstraat, waaraan betrekkelijk kleine boerderijen gelegen waren. Daardoor zal het driebeukige huis in Holysloot relatief weinig voorgekomen zijn. Het zijn in hoofdzaak de twee- en eenbeukige huizen die hier het huistype bepaald hebben.

Zoals wij gezien hebben vertonen het twee- en eenbeukige huis in vele details verwantschap met het driebeukige huis, zodat wij mogen aannemen, dat zij uit het driebeukige huis ontwikkeld zijn. Zij komen in het Waterland tegelijkertijd en willekeurig naast elkaar voor. Een aardige illustratie hiervan is de tekening uit 1619 van Schellingwou (afb. 2) waar de drie typen broederlijk naast elkaar staan.

Voor het gehele Waterland is het driebeukige huis als oertype te beschouwen. In de grotere plaatsen zoals Broek in Waterland kwamen de driebeukige huizen meer voor en prachtige voorbeelden ervan bleven bewaard. In de kleinere dorpen zal het gereduceerde type — het twee- en het eenbeukige huis —, dat als afleiding van het driebeukige huis gezien kan worden, het meest toegepast zijn geweest.

In het Waterland zal de plaats van de kaakberg ten opzichte van het woonhuis en de stal nog nader onderzocht moeten worden. Bij het huis Dorpsstraat 53 te Landsmeer is deze kaakberg met aankapping achter tegen het driebeukige huis geplaatst. In Broek in Waterland vinden wij deze situering eveneens, met dit verschil echter dat hier de kaakberg met aankapping van de oorsprong af geheel in de bewoning is opgenomen. Het is niet uitgesloten dat zich uit deze groepering de, in Noord Holland zo bekende, stolphoeve heeft ontwikkeld.

SUMMARY

THE WOODEN HOUSES OF HOLYSLOOT

BY

BY H. J. ZANTKUYL

Because the region was so inaccessible in earlier centuries, older styles of building persisted in the Waterland area north of Amsterdam longer than elsewhere. This holds to an extreme degree for the village of Holysloot, which because of its isolated location was chosen for an investigation of older types of houses. Of the 45 houses in the village, one (at Dorpsstraat 25) was found to still possess parts from the middle of the sixteenth century, seven houses had been built in the seventeenth or eighteenth century, and the others in the nineteenth or the beginning of the twentieth century. Two of the nineteenth-century houses (Dorpsstraat 41 and 57) could be documented and described in detail.

One of the houses (Dorpsstraat 50) had originally been three-aisled; a few others are two-aisled (Dorpsstraat 18-20 and 52); the remainder are unaisled double houses.

The three-aisled type of house, which may have been derived from the long three-aisled houses of the beginning of the era, is the prototype for the whole of the Waterland region. Both the two-aisled house and the unaisled double house must be regarded as reductions of the three-aisled type.

BOEKBESPREKING

Dr. C. A. van Swigchem, Abraham van der Hart 1747-1820, Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1965, xii + 362 pp. + 162 ill.

As the pages of this journal testify, documents of importance for the study of Dutch architecture still frequently come to light in the archives of the Netherlands, though these have been plundered for information for many decades. Even so the completeness and wide scope of Dr. van Swigchem's monograph on Abraham van der Hart, which is largely based on material from such sources, are surprising. Comprehensive art-historical research of this kind, which is time-consuming and requires much patience, is too seldom undertaken, yet it may prove most rewarding, as this outstanding and very readable study shows. An architect prominent on the Dutch scene for more than forty eventful years has been rescued from oblivion. He has moreover been set, not against the customary back-cloth of an introductory historical chapter, but in the matrix of the culture and civic circumstances which formed him and determined the nature of his production. One design after another has been unearthed and, with the works that were already known, is illustrated and discussed in detail. A picture representing his career in full relief has been substituted for shadowy and seemingly inconsistent fragments. We meet Van der Hart not only as the author of exquisitely-decorated houses, of public buildings of many kinds, and of monuments and festive decorations, but also as the City Architect of Amsterdam, a member of the city's Academy of Drawing and, later of the Royal Institute.

Abraham van der Hart, born in Amsterdam in the mid-eighteenth century, was appointed City Architect there in 1777 at the age of only thirty. He remained in office till his death in 1820, loyally designing and caring for the upkeep of the city's buildings, "alle gebouwen der stad, voor zover deselve behoren onder de Architectura Civilis", while the political and economic scene changed round him. He was gifted, practical, industrious, and good organiser. Like his great predecessor Hendrik de Keyser he was also a modest man who could get on well both with his superiors and those under him.

The golden age of Van der Hart's official career came at the beginning. Today it is hard to believe that, on his appointment, no limit at all was set to the expenditure of the city works except that it must be "reasonably necessary". In 1787 the city works had about 500 employees. From then onwards drastic economies were made: by 1798 their number had been reduced to 220 and it remained at that figure until Van der Hart's death. Expenditure was reduced until many of the city's buildings fell into ruin. When Louis Napoleon left Amsterdam the city gates were so neglected that they could not be closed behind him. The loss of many architectural monuments resulted from economies made at this time.

The political changes of his day affected Van der Hart's production profoundly, determining

the nature of his principal commissions and the fate of his designs. Under the patrician regime of his first years of office the city's amenities were well cared for. Charitable institutions, among them his monumental and internationally famous Nieuwe Werkhuis, took precedence, while the cultural buildings with which he was concerned were more modest in scale. Under the Batavian Republic Van der Hart adapted existing buildings to new purposes as a "general post" of governmental departments took place, devised the umbrella-like and hatted Tree of Freedom which sprouted on the Dam, and designed decorations for popular festivities. Under Louis Napoleon his work became subject to the wishes of the king's representatives. The impoverished city was to be made worthy of the sovereign even to the form of its lamp-posts and letter-boxes. Grandiose royal foundations were proposed but progressed no further, at most, than the drawing-board. Van der Hart's decorations were now of a different kind. He was faced with devising a setting for Napoleon's reception in the Besjeshuis and other such unthinkable problems. Under the Empire the city's amenities were planned again, this time with the intervention of Paris. The present Oranje-Nassaukazerne, often ascribed to Van der Hart, proves to be a monument to such French intervention. On the advent of King William I the spate of unexecuted projects abated but the adaptation of buildings went on: drawings for the transformation of the former Arsenal on the Singel into a hall for festivities and of the Trippenhuis into a Museum and Royal Institute are among those dating from this time.

In spite of his many official activities Van der Hart found time for a few private commissions, among them those for the houses of Deutz, Hodson and Barnaart, whose Robert Adam-like and Empire interiors deserve to be better known for the beauty of their design and workmanship, and for rooms in the house Elsenburg near Maarssen and elsewhere. He also took part in public competitions, winning that for the Quatre Bras monument at Soestdijk, which brought him wide recognition, and designing a proposed pyramidal monument to Napoleon of immense dimensions for Mount Cenis.

It seems that Van der Hart learnt his profession from his father, an Amsterdam carpenter and property agent who later was also known as an architect. No academic training in civil architecture was available in the Dutch Republic, other than lessons given by master builders on winter evenings which were said to consist of drawing "after the five orders of Bosboom": those, that is, of Scamozzi which Bosboom had published in the mid-seventeenth century. The description comes from a manuscript by the eighteenth-century Amsterdam burgomaster Pieter Rendorp which reflects views on architecture current at the time. Not only does Dr. van Swigchem draw attention to this interesting record which he describes in an appendix. He also appends an account of the training of architects in Amsterdam in the eighteenth and early nineteenth centuries, discussing the classes held by master builders and the role played by academies of drawing, and gives a bibliography of works on architecture available at the time. His crowning discovery in this field is a list of books which were in Van der Hart's own library, a revealing document whose importance is by no means confined to its significance for Van der Hart himself.

Van der Hart was unable to travel, but the list of books from his library proves that he had wide interests. His pupil and assistant B. H. W. Ziesenis must have brought him news of Robert Adam round about 1770, and his membership of the Royal Institute, once this was founded, kept him in touch with developments abroad. These circumstances, together with his training in practice in Amsterdam, explain the elements of traditionalism and eclecticism present in his works, which range from a sober classicism based on that of Dutch seventeenth-century architecture to the meaningful use, in his Mount Cenis designs, of Egyptian, Greek and Gothic styles. His choice of style was governed by a due regard for "suitability" and by readiness to experiment. When this is understood the seeming inconsistency of his output is resolved.

It must be emphasized in conclusion that although Dr. van Swigchem has written an excellent and much-needed monograph, and one which will prove indispensable to all students of Dutch architecture, he has done more than this. The story of Van der Hart and his *milieu*, so told, reflects important aspects of the changing course of Dutch social and cultural history throughout nearly half a century with fascinating clarity. Information is given on topics which have been much neglected: the function and organisation of a city works, academies of drawing, the training of architects, their status, the books available to them, and the views held on architecture by leading citizens. In other contexts such subjects could profitably be explored more fully. The present study suggests starting-points for further research. It is thus not only a satisfying but also a stimulating book.

KATHARINE FREMANTLE

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Drs. C. Boschma, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landheer, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

April 1968

Jaargang 67 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud, p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf, p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

N. HEIJLIGENBERG EN G. OVERDIEP
Geschiedenis van de vesting Bourtange
Blz. 29

G. BERENDS
Drie huizen van het Gemene Leven in Deventer
Blz. 42

Boekbespreking
Blz. 52

GESCHIEDENIS VAN DE VESTING BOURTANGE

DOOR

N. HEIJLIGENBERG EN G. OVERDIEP

Tot ver in de 18de eeuw waren de provincies Groningen, Friesland en Drenthe aan de zuid- en oostzijde beschermd door een woest en leeg moeras van hoogveen, dat in het westen overging in laagveen. Door dit moeras verleenden slechts enkele harde zandige passen doorgang. Door de belangrijkste pas, ongeveer duizend treden breed, die door Coevorden werd gesloten, liep de aloude heirweg van Groningen over de Hondsrug naar het Zuiden en het Munsterse. In de tweede helft van de 16de eeuw meende de stadhouder in Friesland, Groningen, Overijssel, Drenthe en Lingen vanwege de koning van Spanje, Francisco Verdugo, dan ook terecht, dat aan Coevorden geheel Friesland hing en zonder Coevorden Groningen niet kon worden verdedigd noch voor de dienst van de koning bewaard kon blijven. Door het moeras dat zich van Coevorden zes mijlen westwaarts uitstrekte tot de Zuiderzee, was verder de enige pas een slechte weg langs Ommen. Het moeras dat vanaf Coevorden zes mijlen in noordoostelijke richting tot aan de Dollard reikte, was alleen over een bij regen en sneeuw vaak nauwelijks bruikbare, twee uren gaans lange pas over de Bourtange te passeren. Door deze laatste liep de heirweg van Groningen via Slochteren, Winschoten en Wedde naar Lingen en Westfalen [1] (fig. 1).

De pas bestond in het westen ten dele uit een door de Westerwoldse boeren in het moeras gelegde knuppelweg en liep vervolgens over een smalle zandrug naar het oosten. Halverwege lag een klein zandheuveltje van voldoende breedte om elkaar met karren te kunnen passeren.

In verband met het zogenaamde verraad van Rennenberg, de in 1577 door de Staten-Generaal benoemde stadhouder der noordoostelijke gewesten, kwam de stad Groningen in maart 1580 weer in Spaanse handen [2]. Teneinde de stad te bedwingen werd door prins Willem van Oranje aan de overste Diederik Sonoy opgedragen op de kleine verhevenheid in de pas, midden in de Bourtange, een schans met vijf bastions te graven. In april 1580 werd met het afgreppelen van deze schans begonnen. Van de Staten-Generaal kon Sonoy echter noch geld noch gravers daartoe krijgen, zodat het werk moest worden gestaakt, nadat nog maar nauwelijks hiermede was begonnen [3].

In 1593 besloot graaf Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland en de Groningse Ommelanden vanwege de Staten-Generaal, de heirweg over Bourtange, zijnde de laatste aanvoerweg voor de stad Groningen, te sluiten. In augustus kon hij dank zij de grote droogte vanuit Drenthe over het twee uren brede veen trekken naar Roswinkel. Na het huis te Wedde, de kerk te Winschoten en de schans te Slochteren te hebben veroverd, legde hij op 29 augustus ten westen van genoemd heuveltje in een uur tijds dwars over de weg een lage aarden wal aan en daarvoor een twaalf voeten brede gracht, die naderhand zouden kunnen worden verhoogd c.q. verwijd. Reeds zo was het onmogelijk om hem te verdrijven, omdat de Spanjaard Verdugo, een geducht tegenstander van Willem Lodewijk — de in 1581 na de dood van Rennenberg benoemde gouverneur van de noordoostelijke gewesten — hem vanwege de drassige veengrond alleen langs de weg kon aanvallen.

Na uitvoerig overleg, waaraan ook overste Sonoy deelnam, die kort tevoren uit Engeland was teruggekeerd en in het leger op bezoek was, werd besloten om Sonoy's bestek van een gebastionneerde vijfhoek, waarvan de afgreppeling nog

[1] R. Fresinga, *Memorien van den Gedenckwerdigen dingen dier in den Nederlandischen Provincien van Frieslant, Overijssel, Omlanden, Drenthe, Grueningen ende Linghen, met heuren bijliggende frontieren, geschiet sijn*, uitgegeven door G. Dumbar in *Analecta, seu vetera aliquot scripta inedita, ab ipso publici juris facta*, III 1722, 245. — E. van Reyd, *Historie der Nederlantscher Oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601*, Leeuwarden 1650, f. 158b, 186a en 188b.

[2] F. U. Ros, *Rennenberg en de Groningse malcontenten*, Assen 1964.

[3] Fresinga, *o.c.*, 217. — H. O. Feith, „Brieven en andere stukken betreffende den toestand van Groningen in het bijzonder met betrekking tot Spanje", *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, I, Groningen 1864, 174 en 176. — *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1562-1594*, uitgegeven door H. O. Feith, Groningen 1869, 68 en 71.

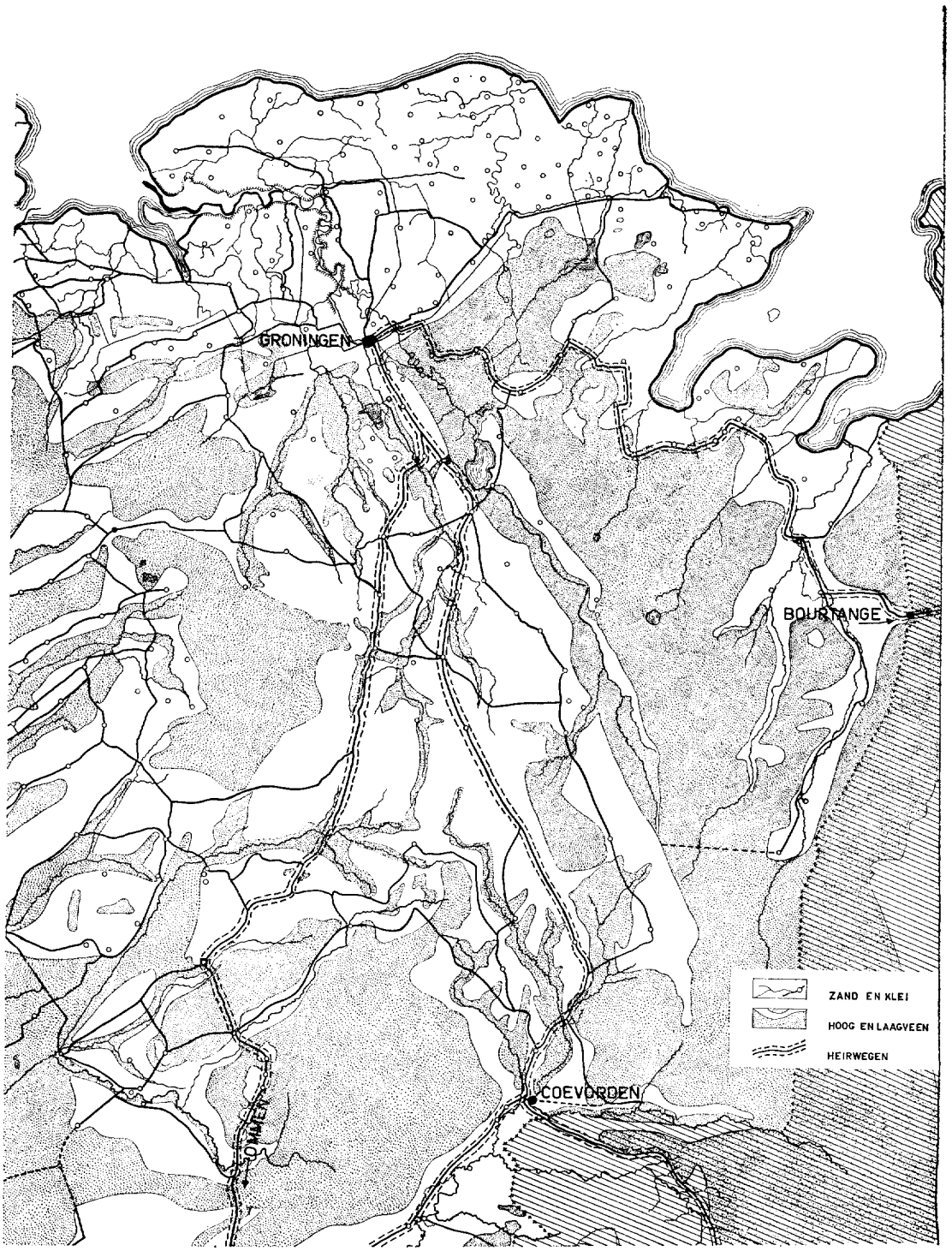

Fig. 1. Schetsmatige kaart van passen door het moerasgebied van Noord-Nederland.

herkenbaar was, te volgen. Voorts zou ook de Alkmaarse vestingbouwkundige, Cornelis Anthonisz, zich met de aanleg van de vesting hebben bezig gehouden [4]. Uit Delfzijl liet graaf Willem Lodewijk kruiwagens, schoppen en spaden en ander materiaal aanvoeren. Ingenieur Pauwels Symons van Bolsward had de leiding bij de aanleg, die door de soldaten werd aangenomen. Een tegenslag hierbij was, dat een face van een der bolwerken wegzakte en opnieuw moest worden opgezet. Het binnenplein, waar de hutten zouden komen, lag op het heuveltje en was in doorsnede 45 roeden groot. Over de punten van de vijf in het veen uitstekende bastions mat de schans ongeveer 300 roeden.

Tot 9 september bleef graaf Willem Lodewijk aan de schans werkzaam, daarna trok hij over het droge moeras terug naar Drenthe. Hij liet evenwel een dubbel garnizoen, bestaande uit vijf vendels of 700 man, die onder bevel stonden van hopman Gerrit de Jonge ofwel Gerrit Cornelis Schay, in de schans achter. Ten behoeve van de legering werden langs de binnenzijde van de wal een aantal verblijfsgebouwen en een ammunitiehuis opgetrokken. Totaal was voor ruim een maand beleg provisie en ammunitie aanwezig [5]. Eind september kwam Verdugo, die inmiddels versterking had gekregen, na de schans te Slochteren, de kerk te Winschoten en het huis te Wedde te hebben veroverd, voor de schans te Bourtange (fig. 2). Deze was nog niet geheel voltooid, maar de wal was reeds een spiets hoog en de gracht al 80 voeten breed, 6 voeten diep en reeds vol water. Hoewel het moeras tengevolge van de grote droogte toeliet om de schans rondom aan te vallen, deed Verdugo dit niet. Evenals graaf Willem Lodewijk schatte hij, dat de schans een beleg van ten minste drie weken zou kunnen uithouden. Hij overwoog, dat hij geen loopgraven en schansen in het moeras zou kunnen maken, daar ondanks de droogte al op twee voeten diepte water werd aangetroffen. Alleen op de weg zou hij aan weerskanten van de vesting schansen kunnen leggen. Zeer bezwaarlijk was voorts, dat een uur gaans in de omtrek geen huizen waren, waarin zijn soldaten konden worden gelegerd. Wegens het grote belang van de schans, die de laatste pas van Groningen sloot, zou hij ondanks al die bezwaren hebben aangevallen als het zomer was geweest. Het werd echter al te laat in het jaar en hij vreesde, dat in die drie weken het weer zou omslaan en door regens de weg bedorven zou worden, zodat het niet meer mogelijk zou zijn om met geschut en legertros uit het moeras weg te komen. Indien graaf Willem Lodewijk zich dan met zijn manschappen bij Slochteren tussen de schans Bourtange en de stad Groningen zou legeren, zou dit voor hem een ramp tot gevolg kunnen hebben. Tegen de gedeputeerden van de stad Groningen, die hem tot aanvallen bleven dringen, zei hij: „Brenght mij een zedel van onsen Heere God dat het droog weder sal blijven". Dit konden zij hem niet verschaffen, zodat hij zich op 27 september naar Groningen terugtrok [6]. Het was schande, dat hij met zo'n schoon leger als onbetwist meester in het veld er niet in was geslaagd een pas te openen.

Na de reductie van Groningen tot de Unie op 23 juli 1594 gold de vesting Bourtange als een der frontiersteden. Op 16 augustus 1596 besloten de Staten-Generaal, dat de inkomsten van de heerlijkheid Westerwolde zouden dienen tot onderhoud der schansen Bellingwolderzijl en Bourtange. De meerdere kosten zouden door Friesland en de Stad Groningen en Ommelanden elk voor de helft worden gedragen, in mindering op hun consenten voor de versterkingen aan de frontieren. Het garnizoen zou in beide schansen bestaan uit een Friese en Groninger compagnie. De betrokken Staten-Provinciaal gingen na aanvankelijk te hebben geweigerd, met deze regeling accoord. De verdeling der kosten werd in 1657 zo gewijzigd, dat de helft door de generaliteit werd betaald, een derde door Friesland en een zesde door

[4] A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 12, stuk 2, Gorinchem 1869, 715. — P. C. Molhuysen en P. J. Blok, *Ned. Biographisch woordenboek*, I, Leiden 1911, 157.

[5] E. van Reyd, *o.c.*, f. 209. — *Journaal van Anthonis Duyck, advokaat-fiskaal van den raad van state (1591-1602)*, uitgegeven door L. Mulder, I, Den Haag 1862, 278, 279, 281. — *Kronijk van Eggerik Phebens*, 152. — *Commentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisa*, uitgegeven door H. Lonchay, Brussel 1899, 156, 157. — P. Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenissen van Frieslant*, Leeuwarden 1622, f. 810b en 811a. — *Diarium v. Egbert Alting, 1553-1594*, uitgegeven door W. J. Formsma en R. van Royen, Den Haag 1964, 879, 880. — Brief van 16 september 1593 van graaf Willem Lodewijk aan de staten-generaal, in Algemeen Rijksarchief, S.G. 4876.

[6] E. van Reyd, *o.c.*, f. 211b, 212b. — *Commentario*, 161, 162. — *Journaal van Anthonis Duyck*, 286, 287. — *Diarium van Egbert Alting*, 881. — *Kronijk van Eggerik Phebens*, 155. — E. van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche Historie van onsen tijden*, Delft 1599, f. 338b recto.

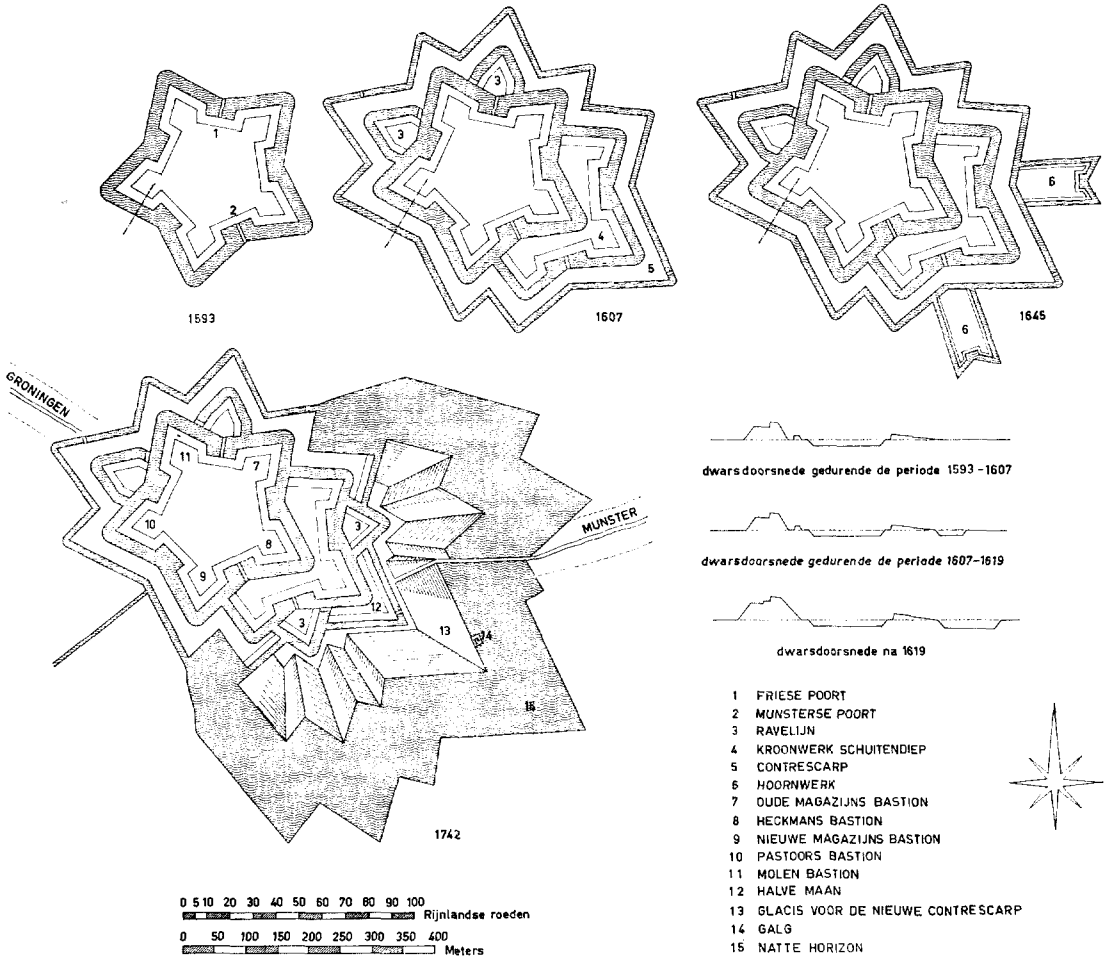

Fig. 2. Bourtange in 1593, 1607, 1645 en 1742.

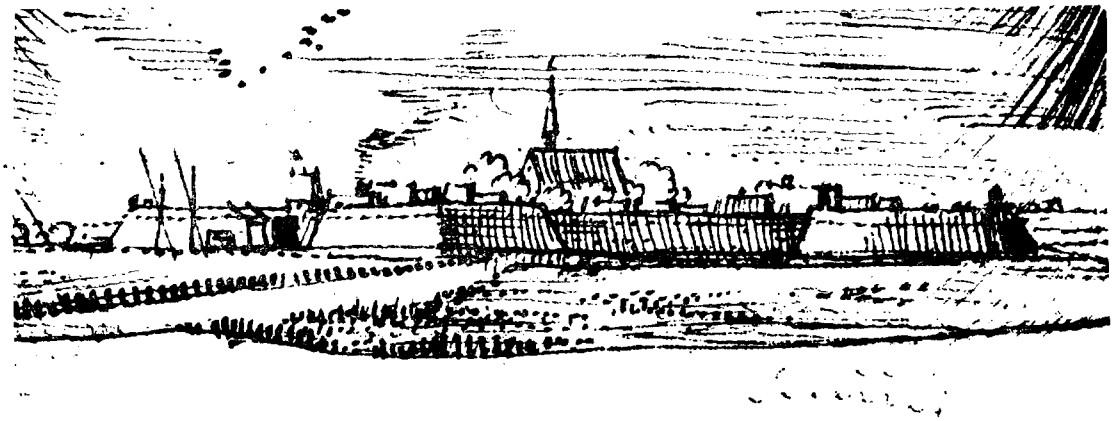
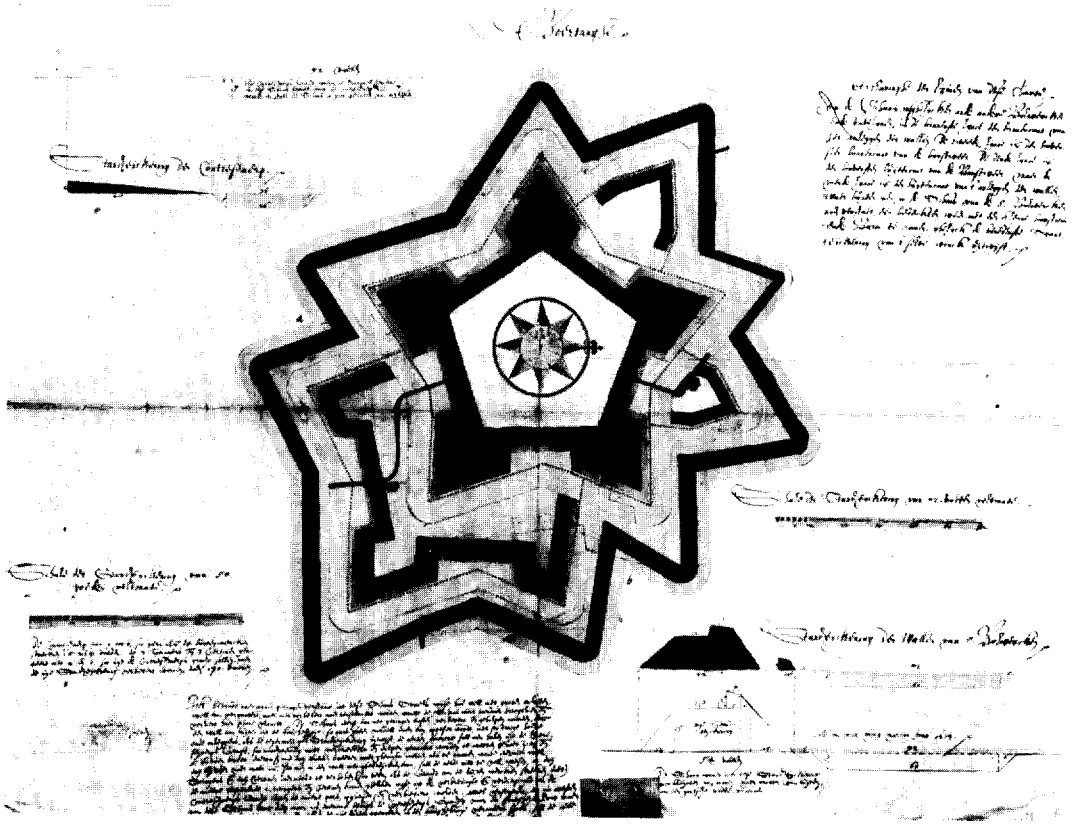
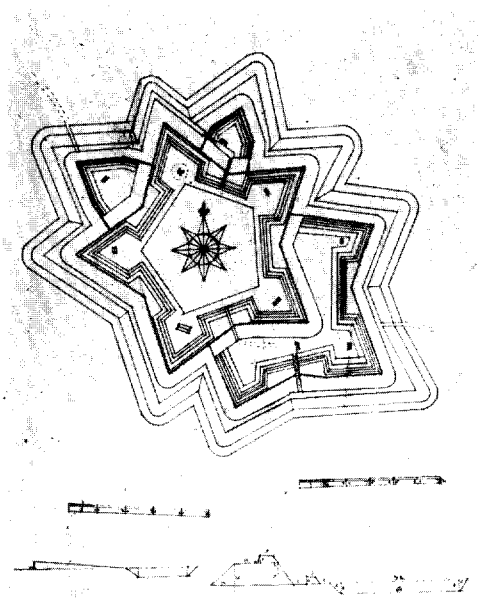

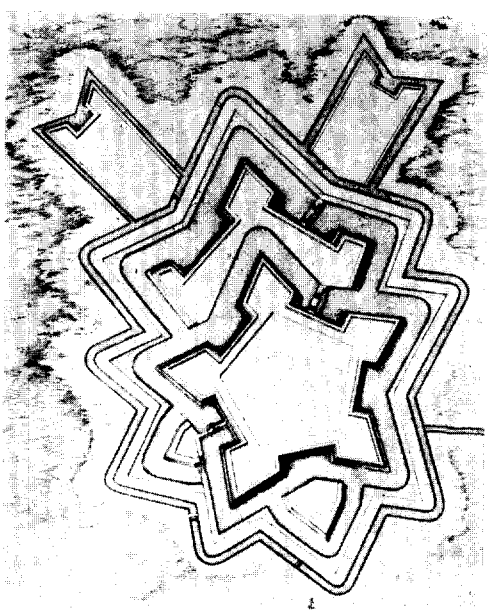
Fig. 3. Bourtange in 1635. Detail van een tekening door N. N. O. Roelant en B. Petri. Leiden, Universiteitsbibliotheek, verz. Bodel Nijenhuis, port. 47, nr. 58.

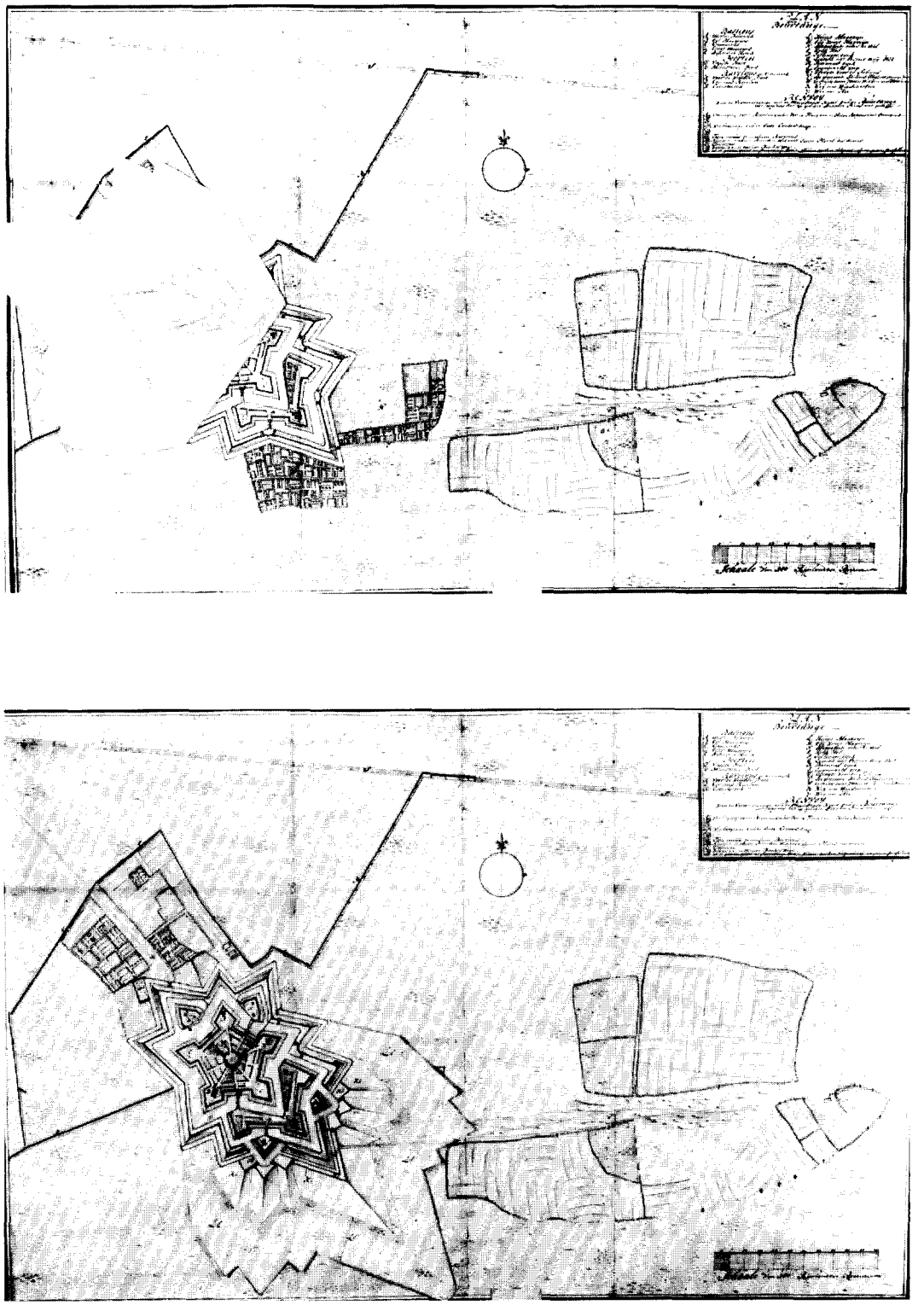
Afb. 1. Kaart van Bourtange, in maart 1619 getekend door ingenieur Schoner.
(Alg. Rijksarch., binnenl. krtn. nr. 3740)

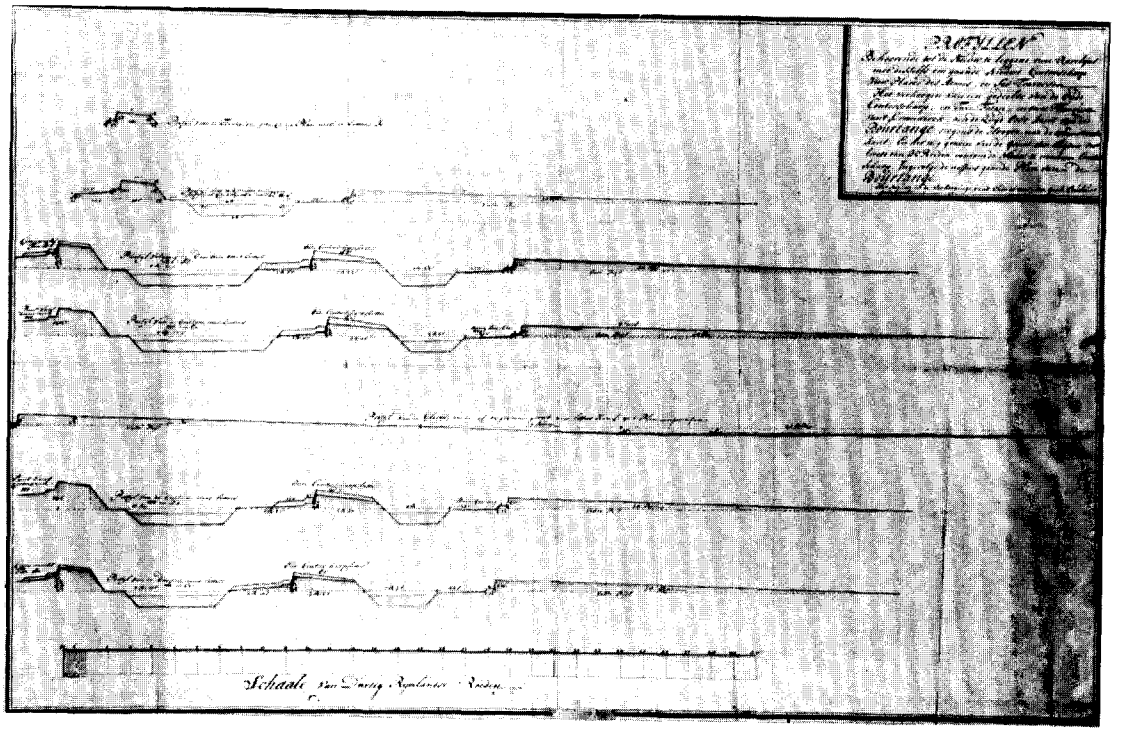
Afb. 2. Ongedateerde plattegrond ± 1610. Rechtsonder het tot dan bestaande walprofiel met de faussebraie of onderwal.
(Kon. huisarch., inv. IV nr. 1476)

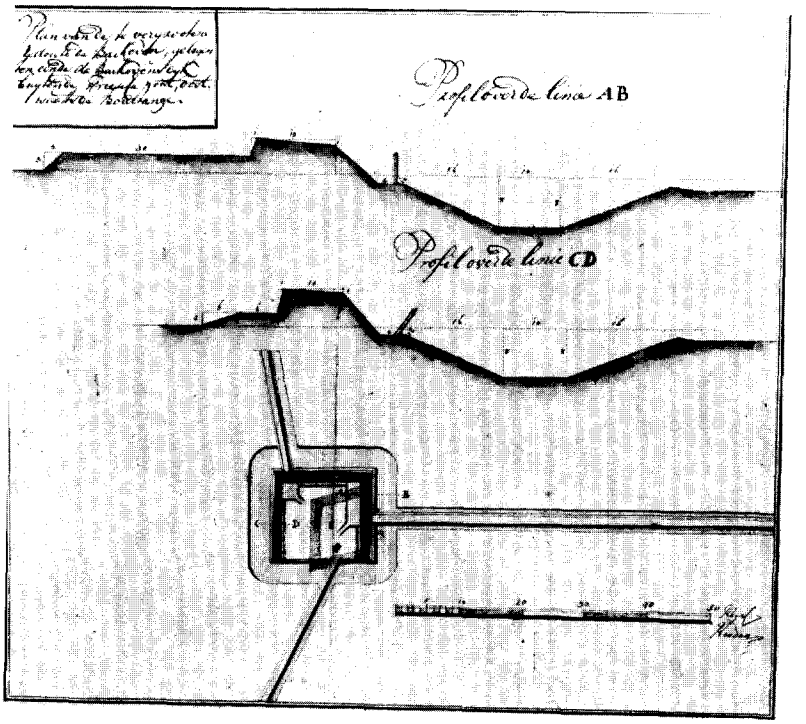
Afb. 3. Plattegrond uit *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden*, uitgeg. door J. Blaeu, 1649.

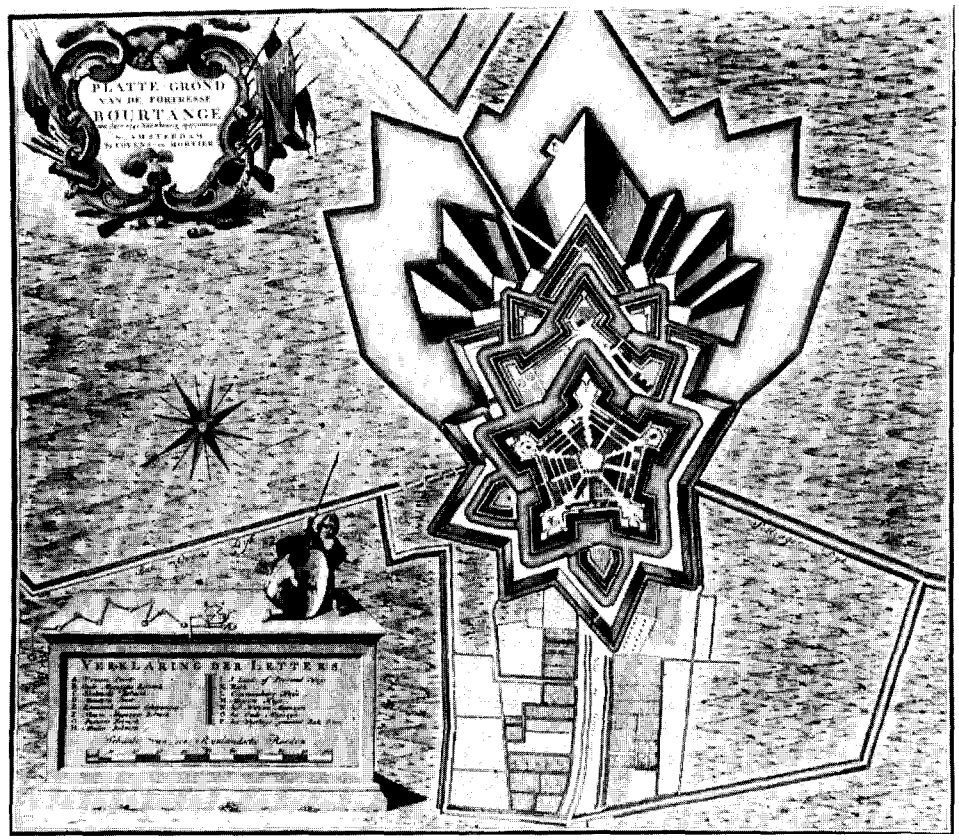
Afb. 4 en 5. Plattegrond van Bourtange met los weg te klappen gedeelte, waarop de nieuwe voorwerken zijn aangegeven. Op 24 oktober 1737 door Pieter de la Rive ingediend bij de Raad van State.
(Alg. Rijksarchief, binnenl. krtn. nr. 3741)

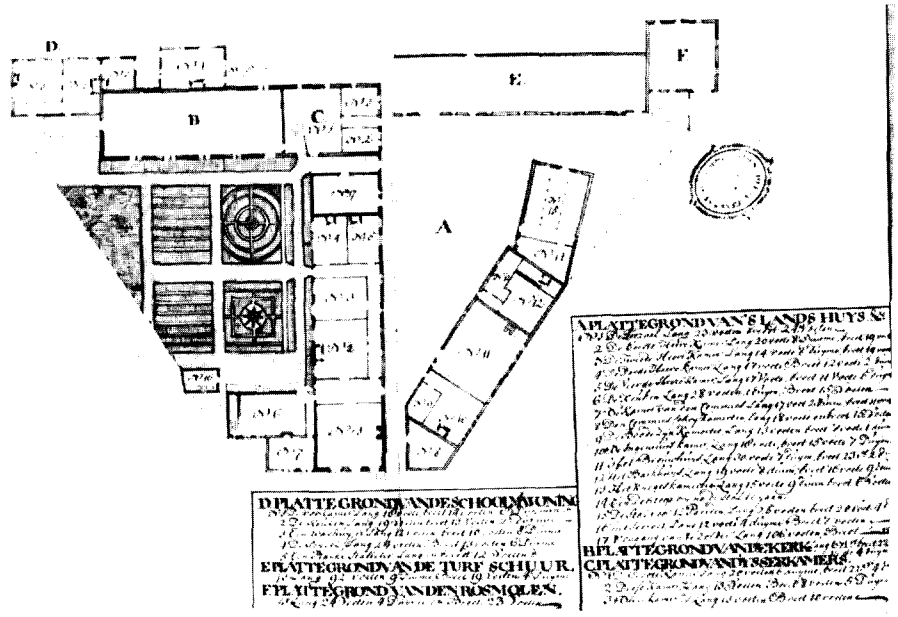
Afb. 6. Blad met profielen, behorend bij de kaart van Pieter de la Rive, gereproduceerd op afb. 4 en 5; 1737 (Alg. Rijksarch., binnenl. krtn. nr. 3741)

Afb. 7. Plattegrond en profielen van de redoute Backoven. Nieuw niet uitgevoerd ontwerp van een rechthoekige vorm. De oorspronkelijke ruitvorm gestippeld.
(Alg. Rijksarchief)

Afb. 8. Plattegrond van Bourtange met kroonwerk, twee ravelijnen aan de westzijde, twee ravelijnen aan de oostkant en de natte horizon in 1742. Gravure van Covens en Mortier te Amsterdam. (Gemeente Vlagtwedde)

Afb. 9. Plattegronden van de gebouwen in het gedeelte tussen het molen- en pastoorsbastion, door Scherlenski en Engelhart, ter voldoening van een resolutie van 26 november 1749. (Den Haag, Alg. Rijksarchief)

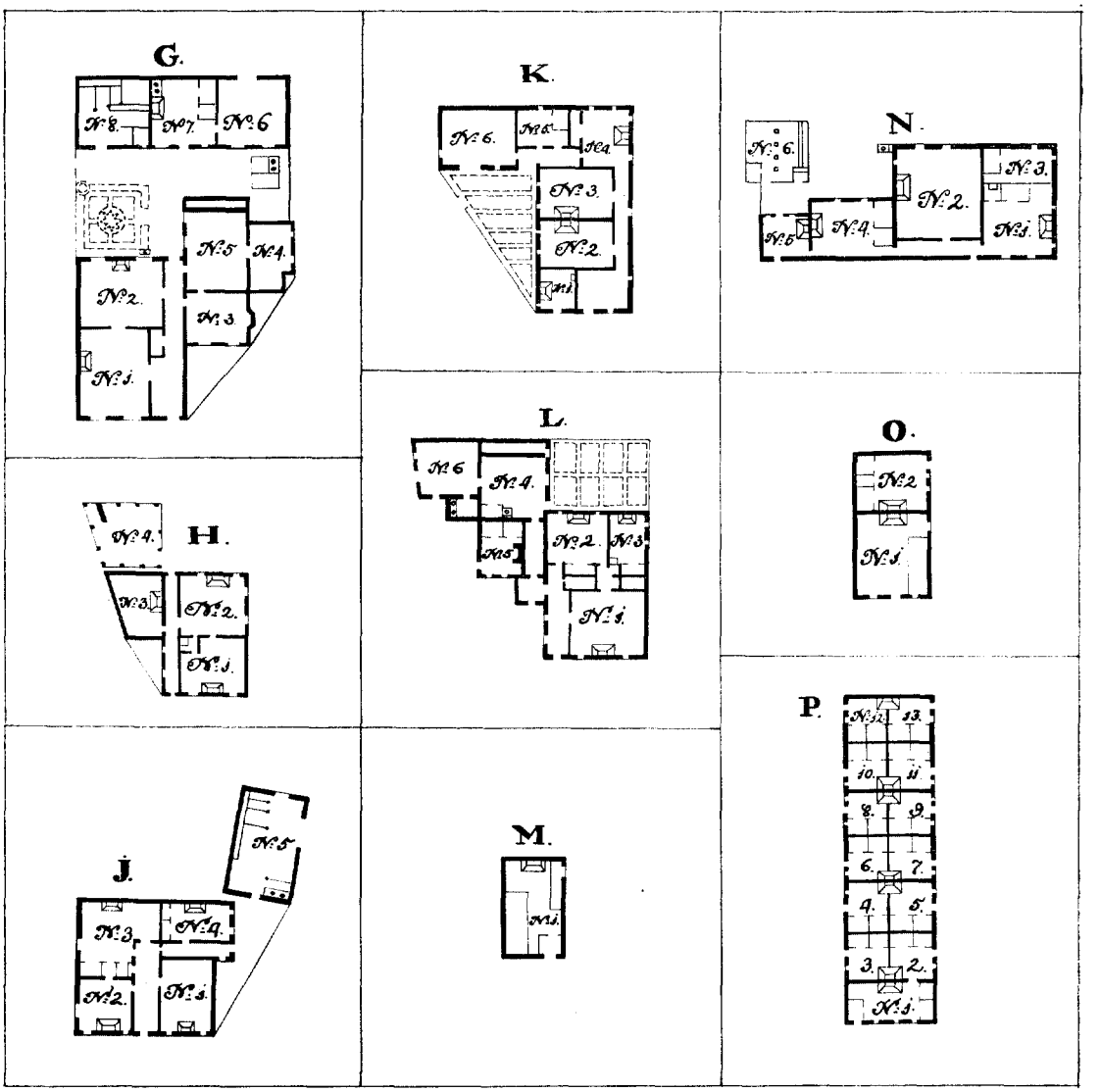

Fig. 4. Plattegronden van gebouwen in de vesting Bourtange, naar Scherlenski en Engelhart, 1749. — G. COMMANDEURSLOGEMENT: 1 voorkamer (lang 22 voeten 5 duimen, breed 17 voeten), 2 achterkamer, 3 kelderkamer, 4 zijkamer, 5 grote keuken, 6 koetshuis, 7 kleine keuken, 8 stal. — H. MAJOORSLOGEMENT: 1 kelderkamer (lang 14 voeten, breed 15 voeten 6 duimen), 2 achterkamer, 3 keuken, 4 turfschuur. — J. KAPITEINSLOGEMENT NAAST CONVOOIMEESTER: 1 voorkamer (lang 18 voeten 6 duimen, breed 12 voeten 6 duimen), 2 voorkamer, 3 keuken, 4 achterkamer, 5 stal. — K. KAPITEINSLOGEMENT NAAST LANDSHUIS: 1 kelderkamer (lang 9 voeten 9 duimen, breed 9 voeten), 2 middelkamer, 3 achterkamer, 4 keuken, 5 washuis, 6 stal. — L. KAPITEINSLOGEMENT NAAST HOOFDWACHT: 1 voorkamer (lang 15 voeten 6 duimen, breed 18 voeten), 2 achterkamer, 3 kelderkamer, 4 keuken, 5 officierswacht, 6 stal. — M. CORPS DE GUARDE DER HOOFDWACHT: 1 corps de guarde (lang 24 voeten, breed 13 voeten 6 duimen). — N. PASTOORSLOGEMENT: 1 voorkamer (lang 18 voeten, breed 16 voeten 3 duimen), 2 middenkamer, 3 kelderkamer, 4 keuken, 5 washuis, 6 houten stal. — O. CORPS DE GUARDE AAN DE MUNSTERSE POORT: 1 corps de guarde (lang 20 voeten 4 duimen, breed 17 voeten), 2 barak. — P. BARAKKEN: 1 (lang 9 voeten 6 duimen, breed 20 voeten 6 duimen).

Stad en Lande. Ten aanzien van het commandement sloten beide gewesten op 21 maart 1629 een nader accoord, dat het commandement in beide schansen gedurende de eerste drie jaren bij de Stad Groningen en Ommelanden zou zijn, gedurende de volgende drie jaren bij Friesland enz. Op 7 juni 1651 wijzigden zij dit aldus, dat het eerste commandement dat in de schansen Bellingwolderzijl, Bourtange, Langakkerschans en Lieroort zou openvallen, zou worden vervuld door Friesland, het tweede door Stad en Lande enz. [7].

17de eeuw

Over de bebouwing binnen de vestingwallen is uit de periode in de eerste helft van de 17de eeuw, op het kerkje na, niets bekend. Van een dichte bebouwing, zoals die honderd jaar later werd aangetroffen, is toen evenwel geen sprake geweest. De eerste gebouwen zullen langs de binnenzijde van de vestingwal hebben gestaan. Naast het kerkje moeten er reeds een militair magazijn, een aantal legeringsbarakken en twee poorten zijn geweest. Het kerkje, dat de Raad van State ten behoeve van het garnizoen in 1607 liet bouwen, was de eerste nieuw gebouwde protestantse kerk in dit gewest [8]. Als eerste predikant trad op Johannes Ringelius [9]. Het gebouwtje was zeer eenvoudig van opzet en bestond uit een zaaltje ter grootte van 67½ x 22½ voet, waarin de officieren en manschappen vaste zitplaatsen hadden (afb. 14). Of reeds toen op het dak een kleine toren werd aangetroffen, is niet bekend. In 1869 werd de kerk afgebroken en op vrijwel dezelfde plaats verrees toen het thans bestaande wit gepleisterde zaalkerkje met torentje. In de achtergevel van deze nieuwe kerk is een steen met wapen der Staten-Generaal ingemetseld. Deze memoriesteen die afkomstig heet te zijn van het in de 19de eeuw afgebroken militaire magazijn, kan worden beschouwd als de fundatiesteen der vesting. De tekst onder het wapen luidt:

ANO 1593 IN DE MAENT AUGUSTI IS DESE FORTRESSE ALHIER OP DE / BOURTANGE TOT DIENSTE DER GENERALITEIT DUER DIE NEERSTIGE / BELEYDING EN DE BEVORDRING DES WELGEBOREN HEEREN HEERE WILHELM / LUDWICH GRAEFF TOT NASSOU CATZENELLNBOGEN VIANDEN DIETZ ETC. / STATHOLDER ENDE CAPITEYN GENERAAL IN VRISLANT ENDE BIJ DEN HEEREN GEDE / PUTEERDE STATEN ALDAN AENGELEYT IN CORTEN TYT IN DEFENSIE GEBRACHT (afb. 15).

De kerk bezit een eenvoudige bontgeverfde preekstoel (uit het midden der 18de eeuw); enige grafzerken, waarvan de oudste uit 1721; een Credobord van ± 1600 in de vorm van een drieluik met op het hoofdpaneel de tien geboden en het Onze Vader in een Vredeman-de-Vries-cartouche, op de zijpanelen het Symbolum Apostolicum en I Cor. II [10].

Onder de indruk van de inval van Spinola in 1606 in Twenthe heeft men de schans in 1607 aan oostzijde uitgebreid met een kroonwerk (later Schuitendiep geheten), bestaande uit een bastion en twee halve bastions en aan de westzijde met twee ravelijnen [11] (afb. 2 en fig. 2). In het jaar 1619 werd de hoofdwal verbreed en verhoogd waarbij de onderwal in het lichaam van de hoofdwal werd opgenomen (afb. 1). Hieraan werden, blijkens de afbeelding van de schans in het *Toonneel der Steden* van Johannes Blaeu uit 1649, enige jaren later aan de oostzijde nog twee hoornwerken toegevoegd (afb. 3 en fig. 2).

In 1665 dreigde een inval van de bisschop van Munster in Westerwolde. Blijkens een op 18 april 1665 aan de Staten-Generaal uitgebracht rapport bleek Bourtange slecht te zijn voorzien van ammunitie en levensmiddelen. Volgens de memoires van de Franse graaf de Guiches bestond het garnizoen onder de Friese kolonel Gerrit van Amama uit slechts vijftig man. De schans was geheel vervallen, de palissaden waren omgestort en de doornheggen op de taluds verdord, terwijl de klap en de hamei voor het ravelijn voor de Friese poort waren neergevallen. Alles werd hersteld, het geboomte rondom gekapt en het garnizoen versterkt met een compagnie krijgsvolk onder kapitein Ter Ham, bevelhebber der stadhouderlijke garde. Tijdens deze bisschoppelijke inval

[7] *Resolutiën der Staten-Generaal,* IX, 1596-1597, (1926), 202-204, 219, 303, 312. — *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland,* IV, Leeuwarden 1782, 899, 901, 911, 912, 926. — Brief A.R.A. nr. 4886 St-G. — H. L. Wichers, *Verklaring van het Tractaat van Reductie der stad Groningen aan de Unie van Utrecht,* Groningen 1796, II, 135, 136. — P. J. van Winter, *Westerwolde generaliteitsland* (1948), 88-93.

[8] C. H. Peters, *Oud-Groningen, Stad en Lande,* Groningen 1921, 85-86.

[9] H. H. Brucherus, *Gedenkboek van Stad en Lande,* Den Haag 1940.

[10] M. D. Ozinga, *Oost Groningen = De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst,* VI 1, Den Haag 1940, 198.

[11] F. J. G. ten Raa en F de Bas, *Het Staatsche leger 1568-1795,* II, Breda 1913, 391.

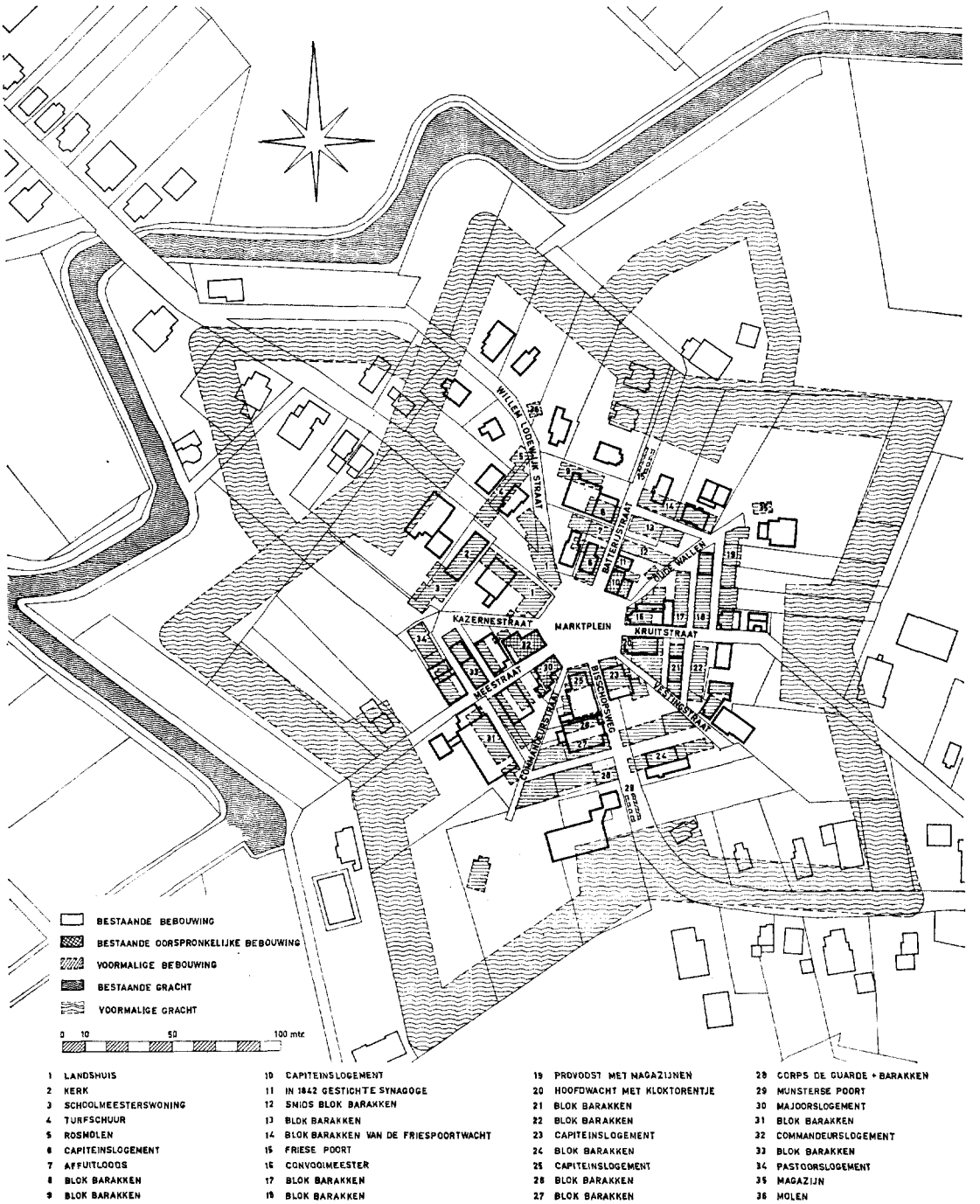

Fig. 5. Bestaande kadastrale situatie te Bourtange met gestippeld de vroegere gebouwen en grachten.

wist Bourtange zich als enige vesting van het door inundatie tot eiland geworden Westerwolde te handhaven [12]. In die periode of kort daarvoor werd ten behoeve van de huisvesting voor de extra militairen een groot aantal huizen gebouwd. Ofschoon op geen der uit die tijd bekende kaarten bebouwing binnen de vesting is aangegeven, kan aangenomen worden, dat de stedebouwkundige structuur, bestaande uit het centraal gelegen vijfzijdig pleintje toen is ontstaan. Uit de hoekpunten en zijden van dit pleintje werden straatjes aangelegd naar de bastions, de courtines en de beide poorten (Friese en Munsterse poort).

Daar de kracht van de vesting Bourtange was gelegen in de drassigheid van het omringende moeras, liet de provincie in juni 1672, toen de tweede bisschoppelijke inval dreigde, door luitenant-generaal Carel Rabenhaupt de Ruiten-A ten zuidwesten van Bourtange stoppen door een dam, nu Rijsdam, waarbij een redoute werd aangelegd. Het water werd door een kanaal, nu het Moddermansdiep, naar de grachten van de vesting geleid. De uitgegraven grond werd aan de westzijde van het kanaal neergelegd en diende tot leidijk, de Sellinger dijk. Te snelle afstroming van het water werd belet door een leidijk ten noorden van Bourtange, die door de redoute Bakoven werd bewaakt tegen moedwillige doorbraak.

Deze redoute had de vorm van een ruit en mat over de vier zijden 10 en 11.5 roeden. Aan het einde van de 18de eeuw werd een plan gemaakt de redoute te vergroten en te verbeteren tot een rechthoek; het ruitvormige schansje werd hiervoor gesloopt (afb. 7). Tot de aanleg van de rechthoek is men evenwel nooit overgegaan. Tijdens verschillende waterstaatkundige werken werd deze ruitvormige redoute in 1966 door het Waterschap Westerwolde, nadat de oude grachten door middel van gegraven dwarsprofielen waren teruggevonden, gerestaureerd.

Het garnizoen van Bourtange, bestaande uit twee compagnieën onder sergeant-majoor Bernard Prott, bracht de schans zo goed mogelijk in staat van tegenweer. De hoornwerken aan de oostzijde werden geslecht, daar deze schadelijk waren. De bezetting was namelijk te gering om ook deze hoornwerken nog te bemannen. Het kerkhof, westelijk buiten de schans, dat te hoog lag in verhouding tot de vesting, werd afgegraven. Hetzelfde gebeurde met de zandheuvels langs de weg ten oosten van het kroonwerk [13].

De bisschop van Munster veroverde eind juni en begin juli 1672 zonder veel moeite de steden en schansen Ootmarsum, Oldenzaal, Enschede, Almelo, Delden, Goor, Borculo, Groll, Bredevoort, Deventer, Lochem, Zwolle, Kampen, Rouveen, Hasselt, Zwartsluis, Genemuiden, Vollenhove, Meppel, Blokzijl, Kuinre, Steenwijk, Ommerschans, Dylerschans, Nieuweschans, Oudeschans en Winschoterzijlschans. Op 11 juli, de dag waarop de sterke vesting Coevorden zich aan hem overgaf, werd ook Bourtange opgeëist. Commandeur Prott was vastbesloten Bourtange tot de uiterste droppel bloed te verdedigen en weigerde. Daarna liet de bisschoppelijke bevelhebber Martel aan Prott 200 000 guldens of het beste adellijke stift in Westfalen aanbieden. Prott liet evenwel antwoorden, dat hij voor de bisschop evenveel kogels had. De bisschop blokkeerde vervolgens Bourtange door een bezetting te leggen op het huis te Wedde en in de Brugschans ten zuidoosten van Winschoten, maar viel de vesting niet aan. Hij wijdde zich geheel doch vergeefs aan het beleg van Groningen [14].

Let men op het grote aantal steden en schansen, dat in die befaamde juni- en julidagen van 1672 in handen viel van de krijgslustige bisschop, dan wordt duidelijk welk een kracht van de onneembare vesting Bourtange uitging.

Nadat het gevaar weer was geweken, zakte de vededigingder frontieren weer terug in de oude verwaarlozing. In 1681 bezocht de koning-stadhouder Willem III het noorden. Het moeras rondom de schans bleek geheel droog te zijn, doordat de leidijken, die het water moesten op-

[12] A. J. Smith, „De eerste bisschoppelijke invasie", *Groningsche Volksalmanak*, 1903, 123 en 127.

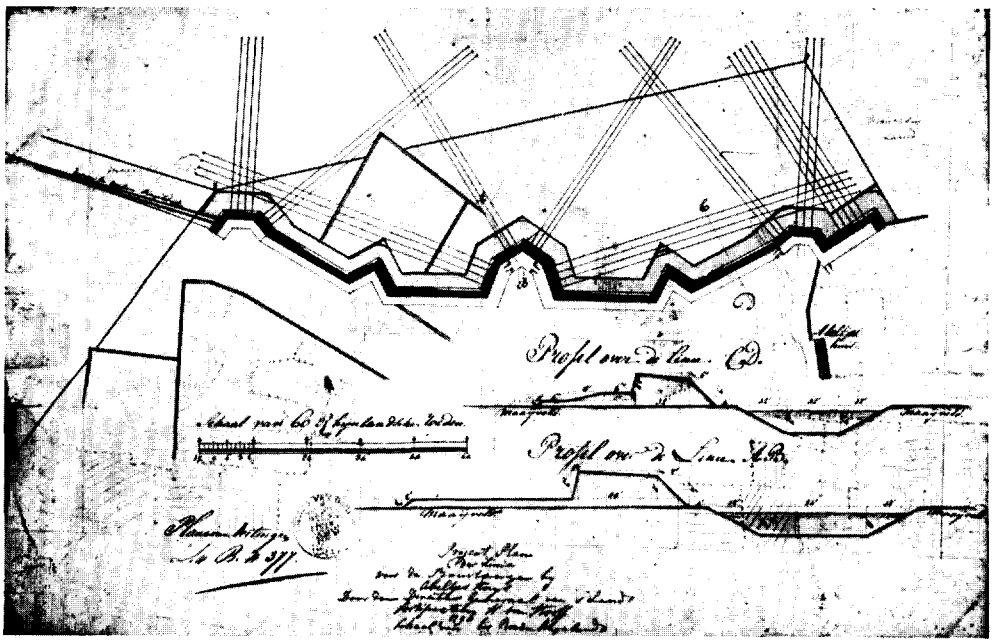
[13] J. P. Koster, *De provincie Groningen en hare defensie in de laatste twee eeuwen,* Groningen 1874, blz. 4 der bijlagen. — F. J. G. ten Raa en F. de Bas, *o.c.*, II, 390. — W. B. S. Boeles, „De krijgsverrigtingen van de bezetting in de Bourtange, gedurende de Munstersche oorlogen, in 1664-1666 en 1672-1674, volgens de aantekeningen van den kapitein Gajus van Jeltinga", *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, III, Groningen 1866, 288, 293, 304.

[14] Boeles, *o.c.*, 291. — C. P. L. Rutgers, „Bernard Johan Prott en zijne verdediging van het fort Bourtange", *Groningsche Volksalmanak*, 1903, 45. — *Kronijk van Groningen en de Ommelanden*, Groningen 1743, 246.

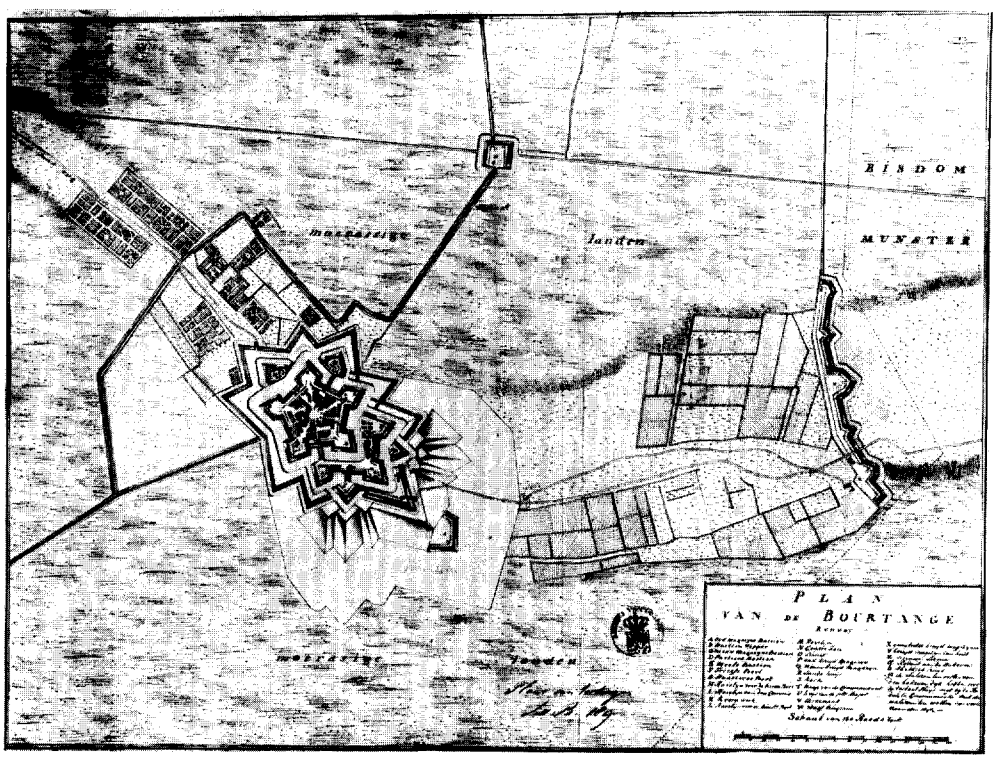
[15] Koster, *o.c.*

[16] A.R.A. St. Gen. nr. 8915.

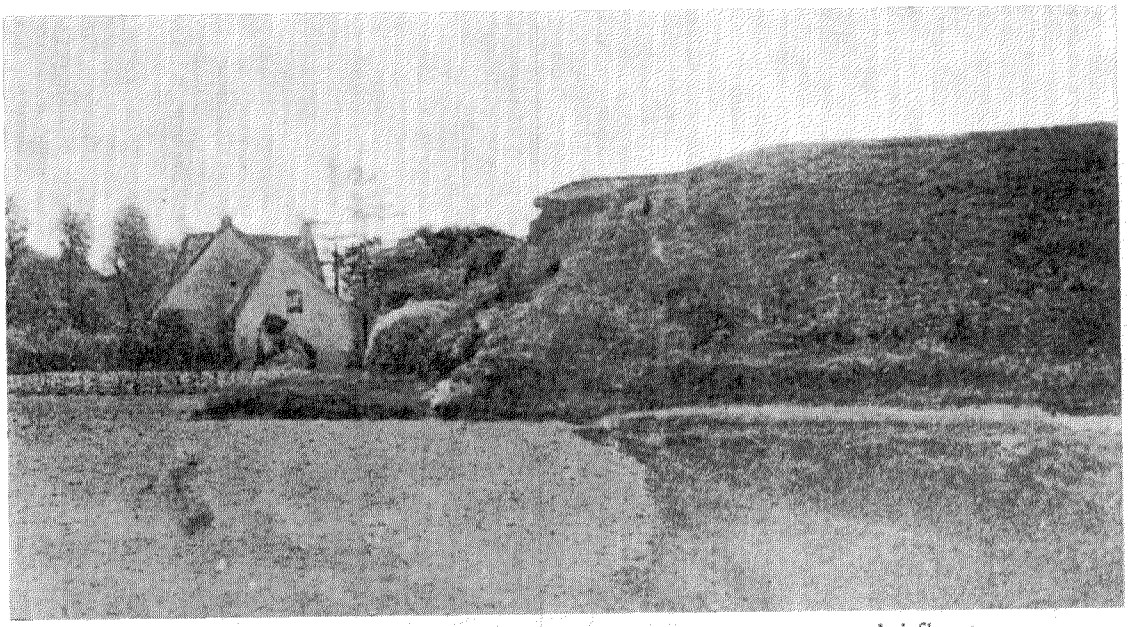
[17] J. W. van Sypesteijn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn, beschreven door zijnen zoon Gosewijn Theodoor baron van Coehoorn*, Leeuwarden 1860, 114.

Afb. 10. Plattegrond van de linie in 1796, aangelegd ter lengte van 637 meter.

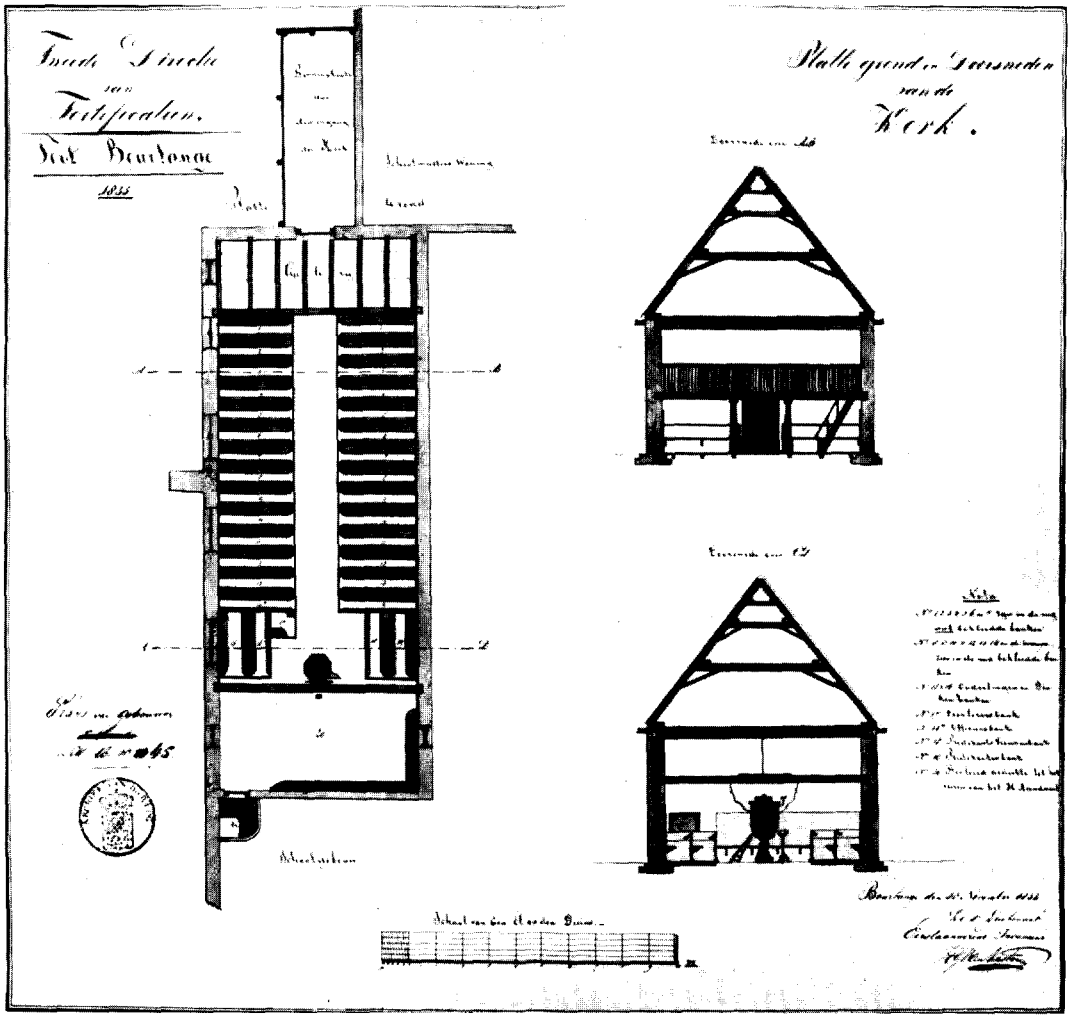
Afb. 11. Plattegrond met het hele gebied met redoute Bakoven en linie in 1798.
(Alg. Rijksarch. B 189 Genie)

Afb. 12. Restant van de vestingwal in het begin van de 20ste eeuw, naar een prentbriefkaart.

Afb. 13. Luchtfoto, 1957, met ingetekende schans uit kavellijnen herleid. (Topogr. Dienst, Delft)

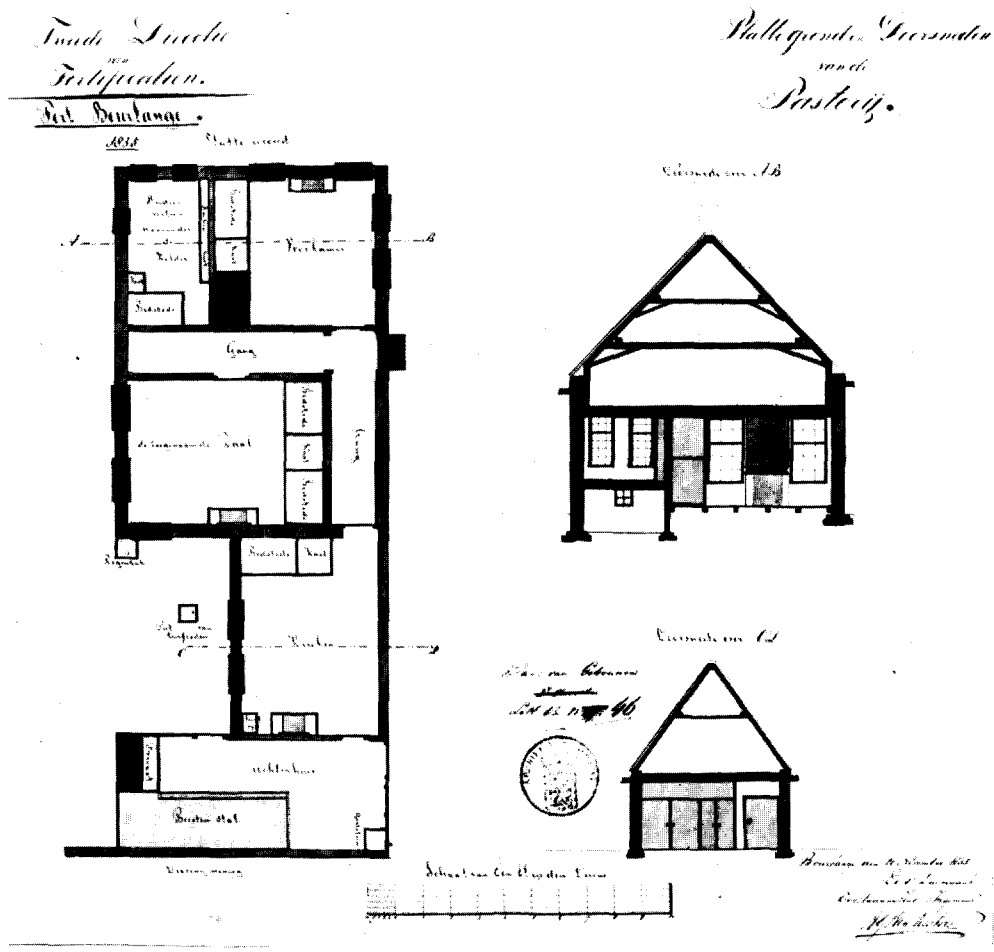
Afb. 14. Plattegrond en doorsnede van de herv. kerk uit 1605, getekend in 1835.
(Alg. Rijksarch., Litt. B. nr. 45)

Afb. 15. Memoriesteen uit 1593 met wapen der Staten-Generaal, thans in de achtergevel der herv. kerk. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 16. Wapensteen, 1742, afkomstig van de Munsterse poort te Bourtange.
(Groningen Museum)

Afb. 17. Opmeting van het pastoorslogement in 1835.
(Alg. Rijksarchief, plans v. gebouwen, Litt. B. nr. 46)

Afb. 18. De in 1929 afgebrande pastorie met links een gedeelte van een toen nog aanwezige barak.

Afb. 19. Voormalig majoorslogement, Marktplein 6, in 1949 gerestaureerd. (Foto Monumentenzorg)

houden, waren doorgestoken. Het moeras was gedeeltelijk ontwaterd door sloten en watergangen en tot weiden en hoven gemaakt [15]. In het verbaal „Van Het Jaar MDCLXXXII" [16], opgemaakt door ingenieur J. van Alberding (controleur der fortificatiën ter repartitie van Friesland, die bij gelegenheid van het dispuut tussen Menno van Coehoorn en de kapitein en ingenieur Louis Paen een van de twee mannen was, die Menno van Coehoorn terzijde stonden) [17] wordt vermeld dat aan de zijde van de Friese en Munsterse poort vele moestuinen en kampen worden aangetroffen, „strekkende tot groot nadeel van de forteresse". „Van de twee gedemolieerde Hoornwerken", zo lezen wij verder, „was het eene tot een kamp en het andere tot Hoven en Moesthuijnen geapropieert". De beide in 1672 gesloopte hoornwerken waren dus niet geheel afgegraven, maar lagen nog zo hoog boven het moeras, dat de manschappen ze voor genoemde doeleinden konden benutten (zie afb. 4 en 5). Bij dit Verbaal geeft een kaart de toestand van het gehele gebied tussen het klooster Ter Apel en de Dollart aan.

18de eeuw

In het jaar 1701 wordt door de Staten-Generaal aan Menno van Coehoorn raad gevraagd, welke werken aan de fortificatiën in het land, waarbij ook die langs het oostelijk frontier, zouden kunnen worden uitgesteld, totdat meer geld beschikbaar zou zijn. Op 22 oktober 1701 bevond van Coehoorn zich te 's-Gravenhage om met de gecommitteerden uit de Raad van State omtrent dit onderwerp te overleggen. Op zijn voorstel werd op 11 november van dat jaar door de Raad bepaald, dat met het uitvoeren van bepaalde werken — geschatte kosten twee miljoen gulden — nog onverwijld zou worden begonnen. Als negende in de lijst van deze werken wordt Bourtange vermeld, waar een contrescarpe met twee lunetten naar de zijde van Munster moet worden aangebracht [18]. Ofschoon wel enige verbeteringen werden uitgevoerd, zijn deze werken toen niet aangelegd; blijkbaar was toch nog onvoldoende geld beschikbaar. In het jaar 1737 werd door de ingenieur Pieter de la Rive bij de Raad van State een tekening ingediend, houdende verbeteringen aan het fort Bourtange (afb. 4 en 5). Op duidelijke wijze is door De la Rive op de kaart van de bestaande toestand door middel van een los om te vouwen gedeelte, de voorgestelde verbetering aangegeven. Een bijbehorend blad met profielen geeft een juist inzicht betreffende de doorsneden van bestaande en nieuw te maken wallen en grachten (afb. 6). In 1738-1742 wordt de schans opnieuw opgemaakt. Een in 1742 in de Munsterse poort aangebrachte wapensteen brengt de samenwerking tussen de Staten-Generaal en de beide betrokken provinciën op treffende wijze in beeld (afb. 16). De door De la Rive voorgestelde verbeteringen werden bij die gelegenheid uitgevoerd. Aan de oostzijde werden twee ravelijnen toegevoegd. Het als contrescarp geleidelijk naar de vesting oplopende voorterrein werd afgegraven tot een natte horizon, overeenkomstig de inzichten van Menno van Coehoorn. Na het gereedkomen van deze verbeteringen, die mede noodzakelijk waren wegens het steeds meer opdrogen van de rond het fort gelegen moerasgronden, had de vesting haar grootste omvang bereikt (fig. 2). Ook de bebouwing, die was gesitueerd in een fraai symmetrisch gerangschikt patroon van radiale straten, was toen geheel voltooid, waarbij ook op het kroonwerk Schuitendiep een aantal barakken werd aangetroffen. In hetzelfde jaar 1742 wordt door de firma Covens en Mortier een fraaie plattegrond van de forteresse uitgegeven (afb. 8).

Enige jaren later werd door de directeur van het departement van Westwoldingerland, ter voldoening aan een resolutie van 26 november 1749 van de Raad van State ter regeling van het onderhoud van o.a. Bourtange, aan de kapitein ingenieur Scherlenski en de ingenieur Engelhart opgedragen de plattegrond van alle landsgebouwen, magazijnen, arsenalen, kazematten en wachthuizen in tekening te brengen [19]. Dankzij deze plattegrondtekeningen is een goed inzicht verkregen omtrent de bebouwing en het gebruik van de gebouwen uit de periode waarin de forteresse Bourtange, ofschoon reeds over het toppunt van haar roem, haar meest voltooide vorm had gekregen. Gebleken is, dat slechts enkele huizen toebehoord moeten hebben aan particulieren, het merendeel was landseigendom en voor vrijwel alle gebouwen kon worden achterhaald op welke plaats zij hebben gestaan. Het meest westelijke trapeziumvormig bouwblok, waarin het landshuis was gelegen, is als enige geheel door Scherlenski in kaart gebracht (afb. 9). Naast het in 1607 gebouwde kerkje, B, met aan de noordoostzijde een aangebouwde „ijsserkamer", C, stond hier „'s Landshuis", waarin zich een eetzaal, vier herenkamers, een keuken, twee com-

[18] Van Sypesteijn, *o.c.*, 139, 140.

[19] A.R.A., Genie, Plans voor gebouwen B39, Atlas van Scherlenski.

mieskamers, een bodekamer, een ingenieurskamer, een brouwhuis, een bakhuis, een knechtkamer en een stalruimte voor twaalf paarden bevonden. Tegen de kerk, aan de westzijde vlak onder de vestingwal, bevond zich de schoolmeesterswoning en een schoollokaaltje ter lengte en breedte van 12 en 10 voeten, 6 duimen. Voorts waren hier nog een turfschuur en een rosmolen aanwezig. De tuinen zullen naar een bepaald model aangelegd zijn geweest.

In oostelijke richting naast het landshuis stond aan het marktplein een kapiteinslogement met daarnaast nog een kapiteinswoning (fig. 4, K-J). Dit laatste woonhuis is nog aanwezig. Tussen beide gebouwen lag de tegenwoordig geheten Batterijenstraat naar de Friese poort. Noordelijk achter het kapiteinslogement J werd in 1842 een synagoge gebouwd. Langs de oostelijke zijde van het vijfzijdig marktplein stonden een woonhuis voor de convooimeester en een gebouwtje voor de „soldate corps de guarde der hoofdwacht" (fig. 4, M). Het betrof hier een kleine wachtruimte met één toegangsdeur en één raam, afgedekt met een zadeldak, waarop een klein torentje met luidklok. Langs de zuidelijke aangrenzende zijde stond nog een tweetal kapiteinswoningen, van één is de plattegrond bekend (fig. 4, L). Tussen beide panden liep de toegangsstraat (thans Bisschopsweg) naar de Munsterse poort. Aan de laatst overgebleven zijde van het plein trof men het majoorslogement en het commandeurslogement aan (fig. 4, resp. H en G). Beide gebouwen zijn, ofschoon het commandeurslogement sterk is gewijzigd, nog aanwezig. In het driehoekig bouwblok, waarvan het commandeurshuis deel uitmaakte, lag langs de vestingwal het z.g. pastoorslogement (fig. 4, N), een 17de-eeuws woonhuis, onder een steil zadeldak. In het eerste kwart van de 19de eeuw werd de zijgevel verbouwd. In het midden werd een toegangsdeur in een omlijst kozijn aangebracht met aan weerskanten twee zesruitslichtkozijnen, overeenkomstig de mode uit die tijd (afb. 17 en 18). De woning is in 1929 door brand verwoest.

De soldaten werden ondergebracht in barakken, waarvan er verscheidene in Bourtange hebben gestaan. Over het algemeen waren deze barakken vrij lang met direct langs de beide (lange) zijgevels een keienstraatje. De gebouwen werden in baksteen uitgevoerd en waren voorzien van een zadeldak (helling ± 50°), afgedekt met pannen. Op afb. 18 is een kopgevel van de naast de pastorie gelegen barak zichtbaar. De woonruimten in deze legeringsbarakken waren zeer beperkt. Veelal bestond het uit één vertrek, waarin een stookgelegenheid was aangebracht. Dit vertrek, dat toegankelijk was door één buitendeur en waar slechts één raamkozijn voor licht en ventilatie zorgde, deed dienst als woon-, kook- en slaapgelegenheid (fig. 4, P). De zolderverdiepingen, die door middel van ladders bereikbaar waren, konden mede als slaapvertrek worden gebruikt. Bij elk gebouw werd aan de buitenzijde één houten bijgebouwtje met één of meer privaten opgetrokken.

Langs de vijf zijden van het marktplein werd reeds een boombeplanting aangetroffen. De dorpspomp, een voor die tijd onmisbaar onderdeel voor de leefgemeenschap, stond midden op het pleintje.

Ondanks de in 1742 aan de vesting uitgevoerde verbeteringen, werd de forteresse in hoge mate verzwakt door het steeds droger wordende moeras. Ter extra-versterking werd in 1796 bij het z.g. Abeltjeshuis, een in 1945 verwoeste herberg vlakbij de rijksgrens, een linie of retranchement ter lengte van 637 meter en voorzien van een bastion, twee redans en een batterij, dwars op de weg aangelegd (afb. 10). Het gehele gebied werd daarna in 1798 in kaart gebracht. Hieruit blijkt, dat aan het meest vooruitgeschoven deel van het glacis van het fort Bourtange een lunet was aangebracht. De op deze kaart aangegeven rechthoekige redoute „Bakoven", noordelijk van Bourtange, is evenwel zoals gezegd nimmer uitgevoerd (afb. 11).

19de eeuw

Door luitenant-kolonel-ingenieur S. G. Eckzinge werd op 2 november 1819, na instructie van luitenant-generaal Baron Krayenhoff, inspecteur-generaal der fortificaties, een memorie samengesteld [20]. Hierin komt voor een „korte beschrijving als ook van de inundatiën welke kunnen gesteld worden om de verdediging behulpzaam te zijn". Voorts blijkt uit deze memorie, dat de moerassen in het droge seizoen voor voetgangers en zelfs op sommige plaatsen voor boerenwagens passabel waren, doch niet geschikt konden zijn voor een militaire operatie. Eckzinge meende echter, dat een nieuw inundatiesysteem door middel van het verleggen van leidijken en andere waterstaatkundige werken noodzakelijk was. Hij stelt zelfs voor om de enige jaren daarvoor aangelegde linie en de redoute Bakoven te doen slechten. Hij acht dat „eene linie als deze

[20] A.R.A. B192-B193, port. XIX.

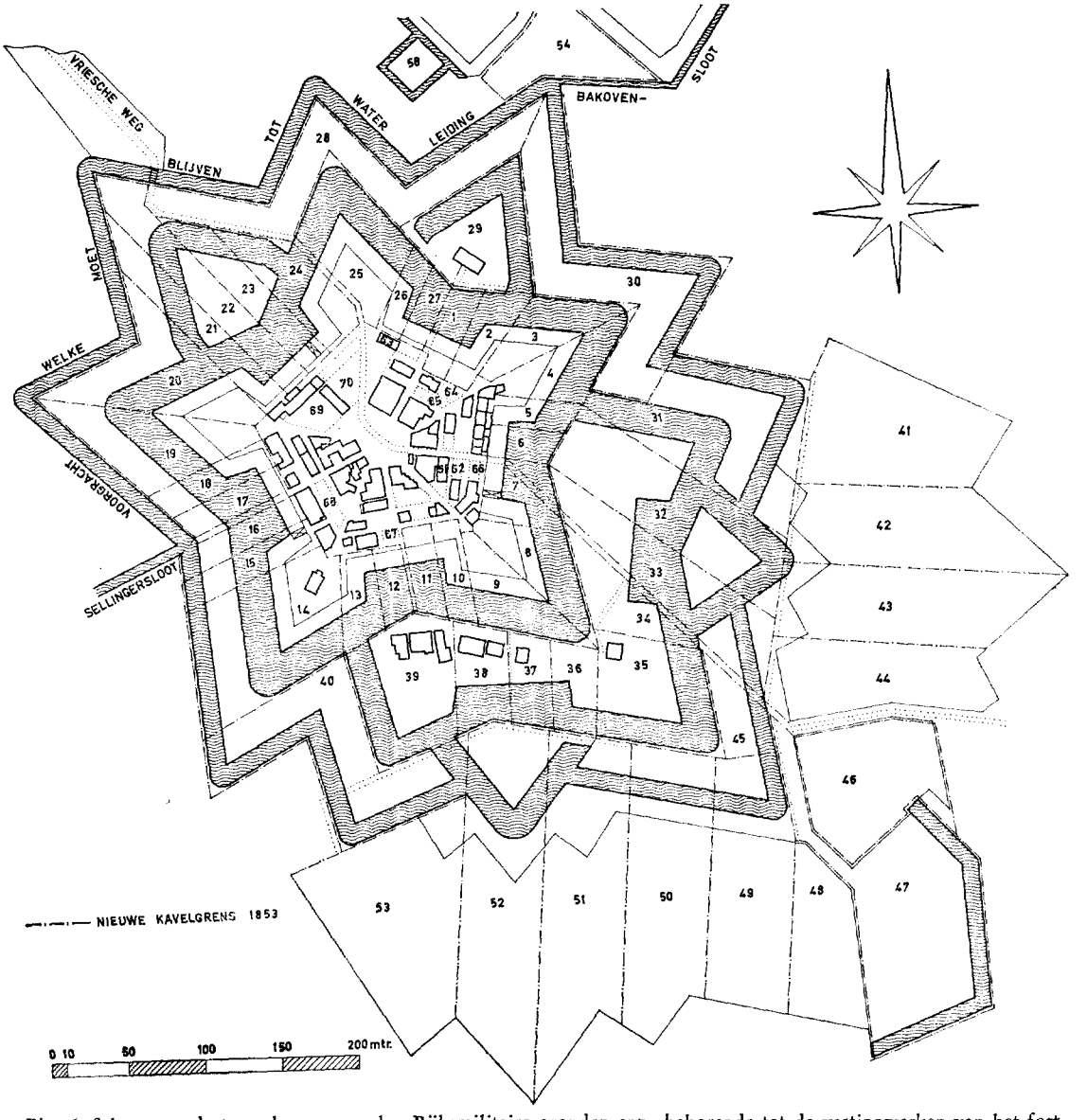

Fig. 6. Schets van de te verkopen percelen Rijksmilitaire gronden enz., behorende tot de vestingwerken van het fort Bourtange, 1853. Elke nieuwe kavel heeft een nummer.

niet anders als zeer nadelig voor het fort beschouwd kan worden". Ook was hij van mening, dat het fort Bourtange te klein was om een goed uitgerust leger te kunnen herbergen, zodat hij een nieuw plan ontwierp, dat neer kwam op slechting van de gehele vesting om op dezelfde plaats een grotere volgens de nieuwste inzichten te kunnen graven. Men stelde echter niet zoveel belang meer in het fort, dat door de steeds droger wordende moerassen sterk verzwakt was. Zouden de plannen van Eckzinge worden uitgevoerd, hetgeen een zeer kostbare aangelegenheid was, dan was de kans groot, dat enige jaren later ook deze voorzieningen onvoldoende zouden blijken. Besloten werd daarom de zaak geleidelijk aan op te heffen. Het garnizoen werd in 1835 tot enkele personen teruggebracht en in 1851 werd Bourtange afgevoerd als vesting behorende tot de

Eerste Linie van de Eems. Tot deze linie behoorden ook: het retranchement (1796) aan de grens oostelijk van Bourtange, de redoute Bakoven (1672), de zeshoekige redoute Barnflair ten zuiden van Ter Apel (1798), de Bonerschans (1605) zuidelijk van Nieuweschans, de drie batterijen Buiten-Aadijk (18de eeuw) noordelijk van Nieuweschans, de Langakker of Nieuwe Schans met bijliggende halve redoute en batterij (1628) en de werken bij Statenzijl (1707) [21].

Vanaf rond 1800 zijn geleidelijk aan verscheidene militaire gebouwen in particuliere handen overgegaan. Een kaart uit 1802 [22] laat zien, dat omstreeks die tijd een groot aantal barakken en andere militaire gebouwen (ongeveer twaalf gebouwen of delen er van) waren verdwenen, terwijl reeds toen ongeveer twintig gebouwen of delen er van in particuliere handen waren. Een andere kaart, in 1821 opgemaakt door W. Wittenburg [23] laat opnieuw een toename van particulier eigendom zien. Na de opheffing als vesting werden de nog resterende militaire gronden en gebouwen verkocht. Voor de verkoping en verdeling der gronden werd een schets van de te verkopen percelen militaire gronden enz., behorende tot de vestingwerken van het fort Bourtange, samengesteld (fig. 6). In 1859 werden de straten, plein en wegen overgedragen aan de gemeente Vlagtwedde. De kopers van de militaire gebouwen en gronden begonnen onmiddellijk een groot deel der wallen te slechten en het merendeel der grachten te dempen. Slechts enkele bleven gespaard, maar deze restanten zijn in de loop van de tweede helft van die eeuw vrijwel alle geheel verdwenen (afb. 12). Slechts aan de noordwestzijde bleef de voorgracht als onmisbare watergeleiding bewaard. Van de overige grachten en wallen tekenen zich er nu nog enkele door inklinking van de bodem in het land af. Voorts is een groot aantal percelen verkaveld volgens de vermelde schets (fig. 6) van de te verkopen percelen (afb. 13). Van de gebouwen werden kort na de overdracht verscheidene gesloopt (waaronder de eerder vermelde kerk). Van de huizen en barakken die bleven staan, zijn er in de loop der jaren verschillende verdwenen. Slechts een drietal gewijzigde panden aan het Marktpleintje, de nummers 5-7, 6 (afb. 19) en Kazernestraat 4 zijn bewaard gebleven. Nog enkele gebouwen vertonen reminiscenties aan de oorspronkelijke bebouwing. Het merendeel is evenwel geheel verdwenen en op andere plaatsen verrees nieuwbouw. In de voorgevel van het pand Meestraat 1 zijn 17de-eeuwse zandstenen kopjes en sierstenen ingemetseld, die afkomstig zouden zijn van een van de verdwenen poorten. Een geheel houten standaardmolen stond tot 1831 op het z.g. molenbastion. In dat jaar werd de molen gedemonteerd en aan de weg van Ter Apel naar Sellingen in de buurtschap Ter Haar herbouwd. Sinds september 1939 is deze standaardmolen eigendom van de stad Groningen. Een andere molen, een achtkantige bovenkruier met stelling stond langs de gespaard gebleven voorgracht, aan de noordwestzijde van de vesting. Deze molen, die als korenmolen dienst deed, werd hier in 1887 gebouwd. Voordien was de molen als pel- en zaagmolen te Enumatil in gebruik, waar hij in 1845 was opgericht. Thans is nog slechts de bakstenen romp aanwezig [24].

De stedebouwkundige structuur binnen de eigenlijke gebastionneerde vijfhoek is evenwel zo goed als geheel bewaard gebleven. Het vijfzijdig pleintje met de radiale stratenaanleg is met het inmiddels gerestaureerde plaveisel, bestaande uit merendeels zwerfkeien, nog geheel intact.

Vanaf het begin van de 19de eeuw vestigden enkele boeren, ambachts- en kooplieden zich in Bourtange. Er ontstond een economische activiteit die zich vooral op Duitsland richtte. Reeds voor de Franse tijd moeten zich enige Joden in Bourtange hebben gevestigd [25], die zich in hoofdzaak met de handel bezig hielden. Nadat de burgerlijke gemeente in 1851 bezit van de vesting had genomen, kwam de handel eerst goed op gang en geleidelijk aan was vrijwel de gehele bevolking op een of andere wijze betrokken bij het (op het Duitse achterland gerichte) handelsverkeer. Kort na 1850 telde men onder de bevolking veertig Joden, die een ringsynagoge uitmaakten, onder het synagogaal ressort Groningen. De dienst werd door een voorlezer waargenomen. In 1842 kreeg Bourtange een nieuwe synagoge, een eenvoudig stenen gebouw zonder toren [26]. In 1953 werd van dit Joodse bedehuis een woonhuis gemaakt, Batterijenstraat nr. 2. Op slechts enkele kilometers ten noordwesten van Bourtange bevindt zich aan de Jodenkerkhof-

[21] *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*, deel IA, Den Haag 1956.

[22] A.R.A. Plans van vestingen B nr. 19a.

[23] A.R.A. Plans van vestingen B nr. 200.

[24] M. D. Ozinga, *o.c.*, 198-214.

[25] M. Gerstenfeld in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 5.10.1962.

[26] A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, XIV, Gorinchem 1851, 678.

laan de begraafplaats van deze Joodse gemeenschap met enkele grafstenen uit het midden van de 19de eeuw.

Ondanks de betrekkelijke welstand bleef het aantal inwoners binnen de eigenlijke veste in de periode tot aan 1940 vrij constant. Maar toen tijdens de laatste wereldoorlog door de sluiting van de grenspost de belangrijkste bestaansbron werd afgesneden, liep het inwonertal sterk terug. Het niet terugkeren van de Joodse dorpsgenoten na 1945 werkte hiertoe eveneens mede. Pogingen van het gemeentebestuur Vlagtwedde om de na 1945 weer enkele uren per dag geopende grenspost onbeperkt toegankelijk te laten zijn, hadden geen resultaat, zodat het vroegere handelsverkeer zich niet kon herstellen. Voor Bourtange bleef slechts de functie van kleine kern in een zuiver agrarische omgeving over. De afnemende werkgelegenheid in de landbouw maakt, dat ook deze functie op wat langere termijn weinig perspectief biedt, hetgeen voor het gemeentebestuur aanleiding is om door toerisme een nieuwe bron van welvaart voor deze plaats te scheppen. Om dit toerisme te stimuleren, wordt overwogen om grachten en wallen te restaureren en te reconstrueren. Een nieuwe aangepaste bebouwing op de van oudsher bebouwde plaatsen zal de intimiteit en het stedebouwkundig patroon van de vroegere legeringskern moeten versterken.

Als dit loffelijk streven van het gemeentebestuur Vlagtwedde slaagt, zal binnen een tiental jaren, mede door de vele authentieke gegevens die in verschillende archieven bewaard zijn, de vesting in oude luister worden hersteld.

VERANTWOORDING

Veel gegevens zijn ontleend aan het Algemeen Rijksarchief in Den Haag waar wij door bemiddeling van de heer A. J. H. Rozemond, kaarten, plattegronden en opmetingen uit de verschillende ontstaansperioden van de vestingdelen konden raadplegen. De heer W. H. Schukking† zijn wij dankbaar voor de door hem verstrekte gegevens.

Voorts werden door de werkgroep „reconstructie vesting Bourtange" en het gemeentebestuur van Vlagtwedde veel gegevens beschikbaar gesteld.

Ook is een woord van dank verschuldigd aan de burgerij van Bourtange. Steeds wanneer een plaatselijk onderzoek noodzakelijk was, werd een grote bereidwilligheid geconstateerd.

Aan de medewerking van het waterschap Westerwolde is te danken, dat gegevens omtrent de waterhuishouding, en de reconstructie van de redoute Bakoven bekend werden.

Vele inlichtingen werden verstrekt door drs R. C. Hekker en door drs J. J. F. W. van Agt.

Erkentelijk zijn wij de heer H. J. van Nieuwenhoven voor het vervaardigen van de benodigde tekeningen.

SUMMARY HISTORY OF THE FORTRESS OF BOURTANGE

BY N. HEIJLIGENBERG AND G. OVERDIEP

Until late in the eighteenth century the provinces of Groningen, Friesland, and Drenthe were protected by virtually impassable swamps. One of these swamps, the Bourtange, was crossed by the road from Westphalia to Groningen. A sandy elevation located halfway across the Bourtange was to become the nucleus of a fortified place bearing the same name.

In 1580 Diederik Sonoy started the construction of a fortification with five bastions, but was soon forced to give up because he lacked money and manpower. In 1593, however, Count Willem Lodewijk van Nassau took up this work again, so that the last supply-line to the city of Groningen, which was then sympathetic to the Spanish cause, could be blocked off. After consultations with Sonoy and probably also with the fortification expert Cornelis Antonisz, it was decided to execute the plan prepared in 1580.

In 1607 a church was built and the eastern side of the fortress was enlarged by a crownwork, to which two horn-works were added a few years later.

In 1665, under the threat of attack by the Bishop of Munster, a number of repairs were made, and in 1672 the fortress was provided with a series of dikes and a few small earthworks, the hornworks being removed.

In 1737 the engineer Pieter de la Rive submitted designs for improvements incorporating recommendations made by the well-known Menno van Coehoorn in 1701. In 1742 these improvements were completed; Bourtange had reached its maximal size.

Toward the end of the eighteenth century the swamp had become so dry that it no longer provided real protection to the fortress. To solve this problem, a retrenchment was constructed along the border. Although a detailed plan for radical modifications was prepared as late as 1819, the fortress lost its military use in 1851. Its buildings were gradually demolished and replaced, and the ramparts were levelled. At present, a plan is being considered to restore the canals and reconstruct the ramparts, as well as to accentuate the radial structure of the village.

DRIE HUIZEN VAN HET GEMENE LEVEN IN DEVENTER

DOOR

G. BERENDS

Nu enkele jaren geleden in Deventer de restanten te voorschijn zijn gekomen van een drietal gebouwen of gebouwencomplexen, waarvan de stichting teruggaat op Geert Grote of diens geestverwanten, is het de moeite waard deze nader te beschouwen en in verband te brengen met wat de litteratuur ons aan gegevens verschaft.

Het gaat hier om gebouwen van het Meester Geertshuis (omsloten door de Smedenstraat, de Hagensteeg en de Bagijnenstraat), het Heer Florishuis en het Lamme van Diesehuis (samen gelegen in het blok tussen Stroomarkt, Engestraat, Pontsteeg en Striksteeg) [1].

Geert Grote (1340-1384) stond in 1374 zijn huis en erf, gelegen in de Bagijnenstraat tussen de erven Nyenbeke en Keppel, af aan vrome vrouwen, die ongehuwd en zonder geloften God wilden dienen. Een deel van het huis, van de schuur en het hof reserveerde hij voor eigen gebruik, waar hij tot zijn dood kon blijven wonen. Deze stichting, de eerste van de Zusters van het Gemene Leven, zou bekend worden als het Meester Geertshuis (of -klooster) [2].

Lamberta van Diese stichtte een tweede huis voor Zusters van het Gemene Leven door in 1388 een huis in de Pontsteeg hiervoor beschikbaar te stellen. In 1390 vergrootte zij het met de twee naastgelegen erven van Derk Brandt en Geert Schedemaker (fig. 1, resp. A, B en C). Patrones was St. Cecilia, maar het huis werd meestal naar de stichter genoemd (Lamme van Diesenklooster, Lammenhuis van Diese, Lammenklooster) [3].

Floris (of Florens) Radewijns werd ca 1381 vicaris van het St.-Paulusaltaar in de St.-Lebuïnuskerk. Daardoor kreeg hij de beschikking over het vicariehuis van dit altaar, in de Engestraat gelegen naast de proosdij, tegenover de Nieuwstraat (fig. 1, resp. P en Z.). Op aanraden van Geert Grote nam hij een aantal jongelingen in huis, waarmee het Gemene Leven een aanvang nam. Na een aantal jaren verwierven zij het nabijgelegen huis van Jan Petersz. van Vreden, door één huis van het vicariehuis gescheiden. In 1391 werd dit geruild voor een tweetal huizen van Vrouw Zweder van Runen in de Pontsteeg, van waaruit de stichting zich verder ontwikkelde (fig. 1, resp. R + S en G + H). Het vicariehuis moest bij de dood van heer Floris († 1400) uiteraard weer afgestaan worden [4].

Bezien wij thans de vondsten.

Het Meester Geertshuis

Een langwerpig gebouw van de Verenigde Gestichten op een afstand van 14 à 15 m evenwijdig aan de Hagensteeg gelegen, met een korte zijde aan de Smedenstraat, bleek bij de sloop (maart 1965) nog een (laat)middeleeuwse kelder te bevatten (fig. 3). Uitwendig is deze ongeveer 42 x 8.70 m groot. Hij bestaat uit drie gedeelten, vanaf de Smedenstraat inwendig resp. ca. 7, 5.5 en 26.5 m lang; het eerste is kennelijk het oudste. Over de gehele lengte bevinden zich in het midden steunpunten met bogen naar de lange wanden, waartussen segmentbogige gewelfjes geslagen zijn. De steunpunten bestaan bijna alle uit vierkante gemetselde pijlertjes; in het eerste gedeelte komt echter ook een rond gemetseld zuiltje voor, in het tweede gedeelte een natuurstenen zuiltje met afgeschuinde hoeken en een geprofileerde dekplaat, terwijl de pijlertjes in het derde gedeelte afschuiningen hebben, die langs de bogen doorlopen.

Het eerste gedeelte heeft in de noord-westmuur een dichtgemetselde toegang. Ook een oude doorgang naar het tweede gedeelte is gedicht. De vloer ligt 45 cm hoger dan in de beide andere

[1] Zie ook: B. Berkenvelder-Helfferich, „De laatste rustplaats van Geert Grote gevonden?" *Spiegel Historiael*, 1 (1966), 38-41 (met afbeeldingen).

[2] G. Dumbar, *Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer* I, Arnhem 1752, 548 e.v. — *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer* I, Leiden 1725, 303, 304. — M. Schoengen, *Monasticon Batavum* II, Amsterdam 1941, 51, 52. — P. Keuning, *Het Meester-Geertshuis te Deventer*, Amsterdam 1914.

[3] Dumbar *o.c.*, 595. — *Oudheden en Gestichten*, 305.

[4] C. van der Wansem s.c.j., *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, Leuven 1958. — Dumbar, *o.c.*, 603 e.v. — *Oudheden en Gestichten*, 195 e.v.

gedeelten. Het tweede gedeelte heeft een natuurstenen waterput in het midden van de scheidingswand met het derde gedeelte. Aan de achterzijde van deze muur bevinden zich ter weerszijden van de put verticale naden, waarvan de betekenis niet duidelijk is. Het derde gedeelte telt negen regelmatige gewelfvakken. Aan een der wanden kon het baksteenformaat 27.5 x 12.5 x 7 cm, 5 lagen = 41/42 cm vastgesteld worden. Het tweede en derde gedeelte zullen, ondanks de verschillen, tot eenzelfde bouwperiode gerekend moeten worden. De tussenmuur lijkt niet zwaar genoeg om eens buitenmuur geweest te zijn. Op de oudste kadastrale kaart van de stad (het z.g. kadastrale minuutplan, uit het begin van de 19de eeuw) springt het oudste gedeelte aan de zuidoostzijde iets terug ten opzichte van het aansluitende jongere gedeelte. Bij de vernieuwing van de bovenbouw in de 19de eeuw is deze sprong blijkbaar weggewerkt.

De kelder biedt maar weinig aanknopingspunten voor een datering. Voorlopig zouden wij de twee bouwperioden willen plaatsen in de 15de en het begin van de 16de eeuw.

Schoengen weet te vermelden, dat het oorspronkelijke huis van Geert Grote in de Bagijnenstraat lag op de hoek van de Hagensteeg; in de tuin zou hij twee huizen hebben laten bouwen, het Achterhuis en het Steenhuis, zodat er plaats was voor zestien personen. Het is niet uitgesloten, dat het oudste gedeelte van de kelder een overblijfsel van één van deze huizen was.

Het jongste gedeelte van de kelder heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van de kapel, tot de bouw waarvan de zusters in 1498 en 1501 vergunning kregen van de priester van de O.L.V.-kerk, de bisschop van Utrecht en het kapittel van de St.-Lebuïnuskerk [5]. Op het schilderij, dat de stad weergeeft tijdens het beleg van 1578 (in het Museum de Waag) staat dit bouwlichaam afgebeeld voorzien van een dakruiter. Op de stadsplattegronden van Van Deventer en Blaeu ontbreekt het echter. De kapel moet dan een rechte koorsluiting hebben gehad.

Over de andere gebouwen zijn de gegevens uitermate schaars. De zusters woonden er tot in het begin van de 17de eeuw. De gebouwen kwamen aan de stad; al in 1581 had het stadsbestuur beslag gelegd op de kapel. In een gedeelte van het complex („in de Smedenstraat uitkomende") [6] werd de Munt gevestigd. Een vroeger werkhuis werd gildehuis, dat in 1725 nog als zodanig dienst deed [7]. Op 1 april 1645 nam de magistraat het besluit in het gebouw, dat wil zeggen in de Munt, het Grote of H. Geest Gasthuis te vestigen, de voorloper van de huidige Verenigde Gestichten. Op 11 december 1647 besloten Schepenen en Raad „In 't nieuwe Geestes Gasthuis een brouwhuijs te maaken, en daar agter zeven huisjes, waar toe de kleine kamer van de Pater zal genomen worden". De verlaten Gasthuisgebouwen aan de Brink werden na 4 september 1649 verkocht [8].

Het Lamme van Diesehuis

Bij de afbraak van de 19de-eeuwse voormalige H.B.S. in de Pontsteeg in 1964 bleek, dat hierin, achter de huizen in de Engestraat, een groot gedeelte van de vroegere St.-Ceciliakapel bewaard was gebleven [9]. De noordmuur en de koorsluiting bleken nog voor een groot gedeelte overeind te staan, voorzien van dichtgemetselde spitsboogvensters met schuine dagkanten, verlevendigd door natuurstenen blokjes. In de noordmuur zijn dat er vijf; in elke sluitingszijde één. Het venster in de middelste sluitingszijde is breder dan de andere. Van de zuidmuur resteert slechts het meest oostelijke gedeelte bij de koorsluiting, met een gedeelte van een vensterdagkant. In de schuine oostelijke sluitingszijde van het koor bevindt zich onder de waterlijst (die deels van natuursteen, anderdeels van baksteen is) een smal korfbogig afgedekt poortje, dat blijkens het metselwerk ter linkerzijde oorspronkelijk moet zijn. De rechter dagkant is vermetseld en het poortje zelf dichtgemetseld (terugliggend). Links hiervan bevinden zich enkele afgehakte stukken zandsteen van een — eveneens afgehakt — plint, dat om de hoek onderbroken wordt door twee naderhand gedichte keldervensters, afgedekt door segmentbogen en voorzien van een luiksponning aan de buitenzijde. Aan deze zijde heeft de kapel blijkbaar oorspronkelijk vrij gestaan. Steunberen ontbreken en zijn er ook nooit geweest. Het baksteenformaat van het opgaande werk bedraagt 27.5/28.5 x 13/14 x 6/6.5 cm, 10 lagen = 77 cm.

[5] Dumbar, *o.c.*, 551-553.

[6] *Overijsselsche Almanak* 1839, 52.

[7] Schoengen, *o.c.*, 52. — *Oudheden en Gestichten*, 304.

[8] Vriendelijke mededelingen van mevrouw drs. B. Berkenvelder-Helfferich, Athenaeumbibliotheek, Deventer.

[9] E. H. ter Kuile, *Zuid Salland = De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, IV, 2, Den Haag 1964, 111.

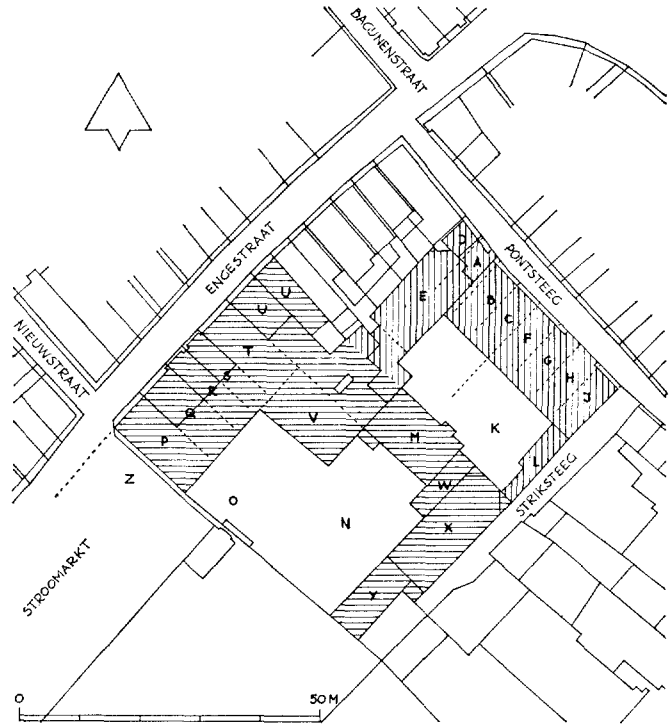

Fig. 1. Situatie van de gebouwen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven aan de Engestraat en de Pontsteeg, schaal 1 : 1250. Toestand volgens het kadastrale minuutplan, begin 19de eeuw. Met stippellijnen zijn enkele aanwezige opstanden aangegeven en de veronderstelde oude parcellering langs de Engestraat en de Pontsteeg. Verticaal gearceerd: waarschijnlijke omvang van het Lamme van Diesehuis; horizontaal gearceerd: waarschijnlijke omvang van het Heer Florishuis; de grens tussen beide staat niet geheel vast. Tekening van de schrijver.

Verklaring van de letters:

Lamme van Diesehuis (verticaal gearceerd)

A vermoedelijke plaats van het huis van Lamme van Diese (1388)

B, C vermoedelijke plaats van de huizen, die in 1390 aangekocht werden van Derk Brandt en Geert Schedemaker

D vermoedelijke plaats van het huis van Agneta Swaefken, in 1495 aangekocht

E kapel, gebouwd na 1501

F-G-H-J-K-L overgenomen van het Heer Florishuis (eerste kwart 16de eeuw?)

B-C-F-G-H-J nieuwbouw (vermoedelijk eind 18de eeuw)

Heer Florishuis (horizontaal gearceerd)

G-H(-J?) vermoedelijke plaats van de huizen en erven van Vrouw Zweder van Runen, die in 1391 verworven werden

F, J percelen, waarschijnlijk vóór 1440 verworven

K-L hof van Hendrik Budel, ± 1437 aangekocht

F-G-H-J-K-L overgedragen aan het Lamme van Diesehuis (eerste kwart 16de eeuw?)

M domicilium fratrum, gebouwd in 1441

N hof, in 1442 verworven

O plaats van het ziekenhuis, kort na 1460 gebouwd

P vicariehuis van het St. Paulusaltaar, ca 1381 verblijfplaats van de eerste broeders; na 1400 verlaten; in 1484 in eigendom verworven

Q huis van Gerrit Berchman (1391), later huis van Derck Hoedemaker, wiens achterhuis in 1485 aangekocht werd

R-S huis van Johan Peterszoon van Vreden (omstr. 1390)

R, S vermoedelijke plaats van de huizen, die in 1485 aangekocht werden

T huis van Hendrik Voetiken (1391); op onbekend moment verworven

U huizen, op onbekend moment verworven

V keuken, eetzaal, gastenkamer, waarvan de bouw in 1487 begonnen werd

W tussenbouw

X kapel, gebouwd na 1501

Y aanbouw (historische achtergrond onbekend)

Z plaats van de voormalige *Proosdij van St. Lebuïnus,* in 1664 of kort daarna afgebroken, waardoor de Stroomarkt ontstond (*Overijsselsche Almanak* 1839, 53)

Het benedengedeelte van de middelste sluitingszijde is dikker en loopt, naar het schijnt in verband gemetseld, in zuidoostelijke richting nog een eindje door. Blijkbaar heeft er altijd bebouwing tegen de koorsluiting gestaan, wat ook een verklaring is voor de hogere plaatsing van de afzaten van de vensters in de middelste en de noordelijke schuine sluitingszijden en het ontbreken van een waterlijst daaronder.

De gehele kapel is onderkelderd, tot in de koorsluiting toe (zie fig. 2). In de as staan vijf korte zuiltjes van Bentheimer zandsteen, achthoekig van doorsnede. Boven- en onderaan gaat het achtkant over in een vierkant via een sprongetje en een flauw gebogen driehoekig vlakje naar elk van de vier hoeken. Via een aan de onderzijde afgeronde dekplaat rusten op deze zuiltjes korfboogvormige gordelbogen, die aan de andere zijde ontspringen aan de lange kelderwanden. Hiertussen zijn segmentboogvormige tongewelfjes geslagen. Waar het gewelf is ingestort, blijkt dat de gordelbogen schuin afgekapt zijn ten behoeve van de aanzet van deze gewelfjes. Het baksteenformaat is 28.5/29 x 14/14.5 x 6.5/7 cm, iets groter dus dan dat van de kapel zelf. Toch is er geen aanleiding te veronderstellen, dat de kelder ouder is, omdat al in de fundering de lange wanden en de schuine zijden van de sluiting in verband met elkaar opgemetseld blijken te zijn.

Onder de (verhoogde) keldervloer werden de onderdelen aangetroffen van een vierkant zandstenen vensterkozijn (inwendig 60 x 60 cm), voorzien van een luiksponning.

De zusters kregen in 1495, 1497 en 1501 de vereiste toestemmingen om een kapel te bouwen binnen de omtrek van het klooster. Zij verwierven eveneens in 1495 het huis van Agneta Swaefken [10] (fig. 1, D), dat wellicht plaats moest maken voor de kapel. Verdere vergrotingen van het complex zijn niet bekend, maar uit de 17de-eeuwse straatboeken van de stad concludeerde de gemeente-archivaris dr. A. C. F. Koch, dat de gebouwen zich langs de Pontsteeg uitstrekten tot de Striksteeg toe. Hier hebben de Broeders van het Gemene Leven lange tijd bezittingen gehad (zie onder en fig. 1), die blijkbaar aan de zusters overgedragen zijn, mogelijk in het begin van de 16de eeuw. Bij raadsbesluit van 29 maart 1604 werd het convent opgeheven [11].

Toen in 1630 de doorluchtige school of Athenaeum werd gesticht, werden deze gebouwen hiervoor bestemd. De kapel werd in gebruik genomen als Auditorium [12]. Dumbar schreef in 1752: „Het grootste gedeelte van dit Klooster wordt thans door Stats Gymnasium beslagen en het overige dient tot eene Vergaderplaets of Gildekamer voor de Wonthelers en tot eenige vrye wooningen, die door de Magistraet worden begeven" [13].

Op een onbekend moment, vermoedelijk eind 18de eeuw, werd een nieuwe vleugel opgetrokken tussen de kapel en de Striksteeg, die dan ook voorkomt op het kadastrale minuutplan. In 1836 verhuisde het Athenaeum naar het nieuwe gebouw aan de Grote Poot (thans sociëteit „de Hereeniging"). Al vóór 1824 diende ook een gedeelte van het complex als kazerne; in dat jaar besloot de Raad deze op te knappen. Toen in 1849 een nieuw kazernegebouw, ontworpen door B. Looman, op de Houtmarkt gereed kwam, werd het complex verlaten. Wel huisvestte het sedert 1852 de Garnizoensbakkerij [8].

In 1868-'69 werden de gebouwen, samen met het Heer Florishuis, verbouwd tot H.B.S. Op deze verbouwing komen wij hieronder terug.

Het Heer Florishuis

Bekend is, dat het Heer Florishuis (of Rijke Fraterhuis) gebouwen bezat in de Engestraat op de hoek van de Stroomarkt. Het 18de-eeuwse huis, dat daar nu staat, bevat inderdaad nog oudere overwelfde kelders met zandstenen zuiltjes, zoals die in Deventer onder (laat)middeleeuwse huizen dikwijls aangetroffen worden. Een nader onderzoek hiernaar was nog niet mogelijk.

Des te meer kwam aan het licht bij de afbraak van de reeds genoemde H.B.S. in de Pontsteeg. De vleugel van deze school langs de Pontsteeg verdween het eerst. Deze bezat geen kelder en was blijkbaar niet erg oud. De vleugel, die hier op enige afstand evenwijdig achter lag, bleek een middeleeuwse kelder te bevatten en evenzo de nog overeind staande gymnastiekzaal langs de Striksteeg. De eerste is hoogstwaarschijnlijk het „domicilium fratrum", de broederenwoning, geweest (fig. 1, M), dat gebouwd werd in 1441; de laatste was vroeger de kapel, zoals een blik op het kadastrale minuutplan leert, waarop de 3/8 koorsluiting nog aangegeven staat (fig. 1,

[10] Dumbar, *o.c.*, 595-598.
[11] Schoengen, *o.c.*, 50.
[12] *Oudheden en Gestichten*, 305, 306. — *Overijsselsche Almanak* 1839, 52.
[13] Dumbar, *o.c.*, 598.

X). Deze kapel verrees na 1501. Het Deventer gemeentearchief bracht een kelderplattegrond uit 1868 van de H.B.S. tevoorschijn, waarop al deze vleugels met de Ceciliakapel getekend zijn (fig. 2).

De kelder van de broederenwoning werd overwelfd door een reeks dwarse tongewelfjes van gedrukt halfronde vorm, die rustten op brede gordelbogen, die ontsprongen op penanten tegen de lange wanden. Geconstateerd kon nog worden, dat deze penanten koud tegen de zuidwestelijke langsmuur stonden. Het baksteenformaat van penanten en gewelf was 28 x 13/13.5 x 6/6.5 cm. Ongeveer hetzelfde formaat kon worden vastgesteld op de noordwestelijke hoek in het opgaande werk (27/28 x 13.5/14 x 6 cm, 5 lagen = 35 cm. De zuidwestelijke muur van deze vleugel, die nog tot een hoogte van ruim 6 m boven het maaiveld overeind staat, blijkt aan de buitenzijde geheel uit origineel werk te bestaan, zonder sporen van vensters.

De kapelkelder bestaat uit twee gedeelten, gescheiden door een muur. Het noordoostelijke gedeelte telt twee gewelfvakken, door dwarse segmentbogige tongewelfjes overdekt, die in het midden rusten op een wijde segmentboogvormige gordelboog. Dit keldergedeelte is kennelijk niet erg oud. Hier was vroeger de reeds genoemde 3/8 koorsluiting, waarvan de noordoostmuur ongeveer een meter meer naar binnen lag dan de huidige.

Het zuidwestelijke gedeelte van de kelder is nog wel oorspronkelijk. In de as staan vier zuiltjes van Bentheimer zandsteen van rechthoekige doorsnede met afgeschuinde hoeken; de afschuining gaat onder en boven via een schuin driehoekig vlakje over op een rechte hoek. Op de zuiltjes rusten vierkante dekplaten, die aan de onderzijde afgeschuind zijn. Op penanten tegen de lange kelderwanden en op de zuiltjes rusten dwarse segmentboogvormige gordelbogen, waartussen segmentbogige tongewelfjes geslagen zijn. Aan de zuidoostelijke wand kon worden vastgesteld, dat de penanten koud tegen de muur gemetseld zijn. Van het meest oostelijke zuiltje ontspringen twee gordelbogen naar de noordwestmuur. Tussen de beide hierbij behorende penanten doet zich in de muur in een ondiepe nis een gedichte doorgang vermoeden. Blijkbaar wilde men hier aansluiten op een al langer bestaand gebouw. Op het kadastrale minuutplan wordt naast de kapel op deze plaats inderdaad nog bebouwing aangegeven (fig. 1, W). Ook zou denkbaar zijn, dat het keldergewelf pas uit een tweede bouwperiode stamt. Het moet echter algemeen gebruikelijk zijn geweest een kelder pas te overwelven als het gebouw al goeddeels opgetrokken of zelfs onder de kap was. Een tweede toegang had de kelder in het midden van de zuidwestwand; noordelijk daarvan zat misschien een venster. Op beide plaatsen bevindt zich een steekgewelfje in het tongewelf. Met moeite was op enkele plaatsen het baksteenformaat te meten: 28/29 x 13/14 x 5.5/6.5 cm.

Het opgaande muurwerk van de kapel bleef, althans aan de noordwest- en zuidwestzijde, en aan de zuidoostzijde vermoedelijk achter een klamplaag, voor een belangrijk deel bewaard. In de zuidwestgevel zit nabij de zuidelijke hoek een hoog gedicht spitsboogvenster met schuine dagkanten, dat thans gedeeltelijk door een aanbouwtje bedekt wordt. Verder tekenen zich geen grote vensters in het oude muurwerk af.

Tegen de zuidwestmuur van de kapel staat een langwerpig geheel gepleisterd gebouwtje (fig. 1, Y), dat een kelder bevat met een ellipsboogvormig tongewelf. De kap is niet erg oud; wel zijn er een aantal oude vloerbalken. Op de begane grond bevindt zich tegen de korte zuidwestmuur een schouw zonder veel stijlkenmerken; de strijkbalk ter weerszijden rust op eenvoudige kleine houten consoles. De gevel langs de Striksteeg laat bij het linker halfronde venster op de verdieping, waar de pleister is afgevallen, metselwerk zien van secundair verwerkte baksteen, dat niet ouder is dan het venster zelf. Blijkbaar is het gebouwtje in de 19de eeuw ingrijpend vernieuwd.

De geschiedenis van het Heer Florishuis

Zoals reeds vermeld is verwierven de Broeders van het Gemene Leven in 1391 twee huizen van Vrouw Zweder van Runen in de Pontsteeg. Zij woonde hierin met Clemencia van Amerongen. Het betrof „al erve ende die twee huyse die daer uppe staen voer ende achter", waarvan zij eigenares was geworden door aankoop van de priester en vicaris Gheverde van Hildensem en vergroting daarvan met „een deel erves" van Ghesen, weduwe van Lambert van der Elborgh, met haar kinderen en zuster Armegard en „een ander deel erves" van Berend Gosensz en Dideric Brant. Het bezit van Zweder zal dus twee of drie percelen beslagen hebben. Het lag tussen het erf van Evert Bollikens van Vasen en Hazen ter Maet aan de ene zijde en de erven van de reeds genoemde Ghesen, Lambert Ronnen en Lubbert die Lewe aan de andere zijde. Geheel duidelijk

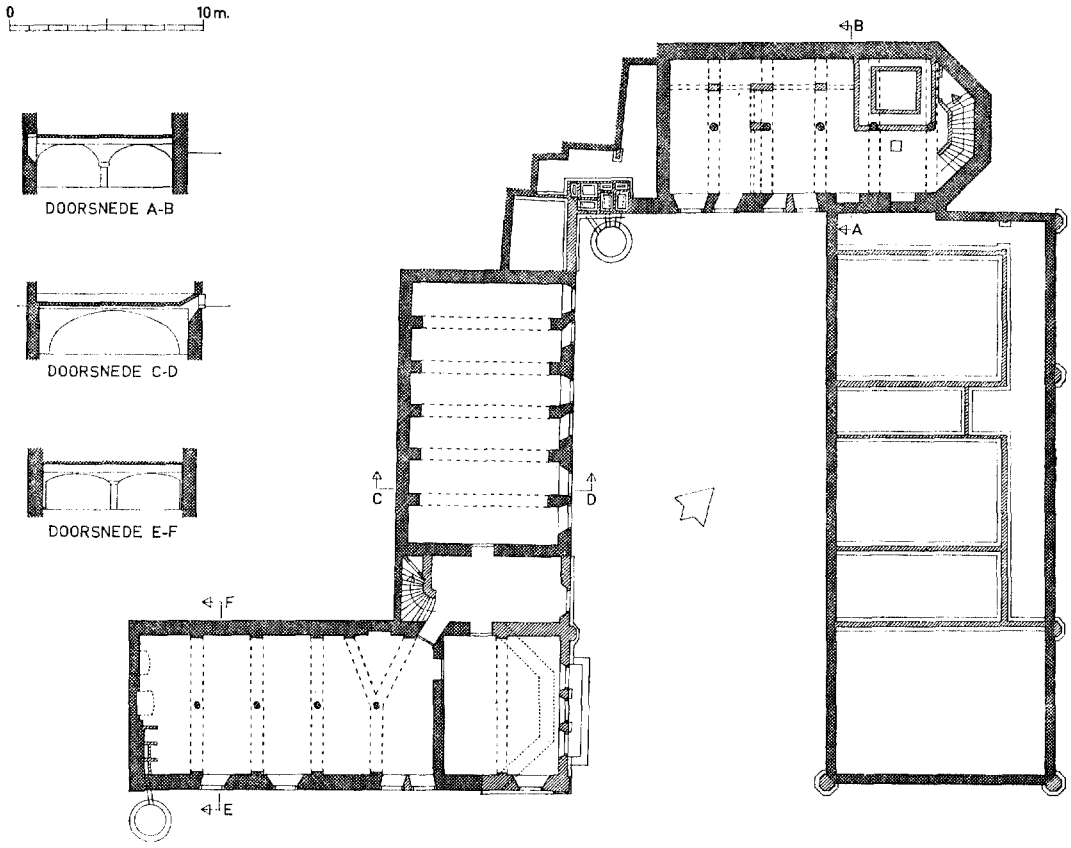

Fig. 2. De kelders van de kloostergebouwen aan de Pontsteeg en de Striksteeg, naar bestektekeningen uit 1868 voor de verbouwing van dit complex tot H.B.S. (enigszins verbeterd en aangevuld), schaal 1 : 400. Het bij deze verbouwing te handhaven muurwerk is kruiselings gearceerd weergegeven; het nieuw te maken muurwerk heeft een enkele arcering. De plaats van de verdwenen koorsluiting van de kapel van het Heer Florishuis is met stippellijnen aangegeven aan de hand van het kadastrale minuutplan (zie fig. 1). De doorsneden A-B en E-F berusten op eigen opmetingen ter plaatse. Tekening Monumentenzorg.

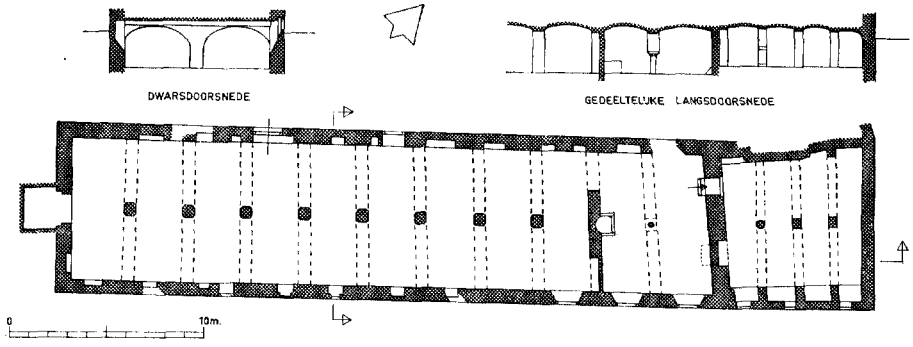

Fig. 3. Plattegrond en doorsneden van de kelder van het Meester Geertshuis, met weglating van een aantal niet oorspronkelijke binnenmuren, schaal 1 : 400. Opmeting en tekening Monumentenzorg.

is de akte, die Dumbar afdrukt, niet [14]. Er waren twee toegangs„wegen" (= poorten?). Blijkbaar grensde Vrouw Zweders bezit niet aan het Lamme van Diesehuis, dat zijn bezit juist het jaar tevoren vergroot had o.a. met een huis van Derk Brandt, waarschijnlijk dezelfde als Dideric Brant. Dat het achter grensde aan het vicariehuis, zoals Dumbar vermeldt, is gezien de afstand vrijwel uitgesloten; in de akte zelf wordt er dan ook niet over gerept.

Vrouw Zweder van Runen kreeg in ruil hiervoor het kleinere huis van Jan Petersz. van Vreden in de Engestraat, gelegen tussen het huis van Henrike Voetiken en dat van Gheride Berchman. Dit laatste moet aan de andere zijde aan het vicariehuis gegrensd hebben (fig. 1, resp. R + S, T, Q en P).

Het nieuwe bezit van de broeders moest steeds bewoond worden door tenminste vier priesters, tenminste acht klerken en enige lekebroeders [15]. Heer Floris liet een gedeelte afbreken en een nieuw gebouw optrekken met afzonderlijke slaapplaatsen voor de broeders. Daarna bouwde hij de keuken en de zaal. In 1400 verwisselde Floris' opvolger een van de genoemde toegangen voor een stuk grond van Arent Bremer, aan de oostzijde van het huis gelegen [16].

Godefrid Thooren, sedert 1435 als vierde rector in functie, vergrootte het huis met een houten turfschuur „daer toe vervaerdigt van zeeker, nabuurig huis, door hem voor 200 guldens aengekoft" met de daarachter gelegen hof van Hendrik Budel (fig. 1, K + L) en vervolgens in 1439 met een „kamer" van de weduwe Budel, die op die hof uitzag. Verder vergrootte hij de toegang tot het huis [16]. Wij vermoeden, dat toen het gebied tussen het Lamme van Diesehuis en de Striksteeg geheel in het bezit van de broeders gekomen was. Ook is het mogelijk, dat de Striksteeg ontstaan is als toegang tot het complex.

In 1441 liet Godefrid Thooren aan de westzijde van het huis een groot nieuw gebouw aanleggen, het domicilium fratrum (of broederenwoning), dat 700 gouden Rijnse guldens kostte. Het lijdt weinig twijfel, dat wij hier te doen hebben met het gebouw, waarvan de in 1964 gesloopte kelder reeds ter sprake kwam (fig. 1, M). In 1442 vergrootte hij het bezit met een door hem aangekochte hof, die wij waarschijnlijk zuidwestelijk van de nieuwbouw moeten zoeken [17] (fig. 1, N).

Zijn opvolger Egbert ter Beek kocht in 1460 een oude stal, die aan de laatstgenoemde hof grensde en aan het vicariehuis van het St.-Paulusaltaar. Hij brak deze af met de daarnaast staande kamer, die al in 1439 door zijn voorganger was aangekocht, om plaats te maken voor een nieuw gebouw, dat „in de aerde tot een heimelyk gemak" en daarboven tot ziekenhuis zou dienen [18]. Dit gebouw zullen wij moeten situeren achter het huis op de hoek van de Stroomarkt en de Engestraat. Op het kadastrale minuutplan komt het al niet meer voor, zodat de omvang ervan niet bekend is (fig. 1, O).

Een nieuwe periode van uitbreidingen en nieuwbouw brak aan in 1484, toen Jasper van Marborgh, de zevende rector, een huis van Johan Rutenborch in de Engestraat kocht, dat hij kort daarna verwisselde voor het vicariehuis van het St.-Paulusaltaar uit piëteit voor het gebouw waarin de broederschap ontstaan was. Dit vicariehuis was gelegen aan de Engestraat tussen de proosdij en het huis van Derck Hoedemaker en grensde achter aan het bezit van de broederschap. In 1485 kocht hij nog enkele nabijgelegen huisjes, die achter op het Fraterhuis uitzagen, erbij, namelijk het achterhuis van Derck Hoedemaker en nog twee andere huizen (fig. 1, Q, R, S). Een gedeelte daarvan trok hij bij het Fraterhuis. Het volgende jaar liet hij een ruime toegang maken via het voormalige vicariehuis. In 1487 begon hij met de aanleg van een nieuw gebouw, dat keuken, eetzaal en gastenkamer zou bevatten, en van enkele kleine gebouwen [19]. Het eerste mogen wij misschien vereenzelvigen met het bouwblok, dat op het kadastrale minuutplan nog aangegeven staat, aansluitend op de westelijke hoek van de broederenwoning (fig. 1, V), maar dat sederdien verdwenen is. De broederschap heeft blijkbaar nog meer huizen in de Engestraat verworven, en wel tot en met het huidige pand nr. 10. De gemeentearchivaris dr. A. C. F. Koch kwam althans uit de 17de-eeuwse straatboeken van Deventer tot de slotsom, dat het bezit van de broederschap zich tot hier uitgestrekt heeft. Een andere conclusie was, dat de gebouwen langs de Pontsteeg in handen zijn gekomen van het Lamme van Diesehuis [20]. Deze overdracht, die nog

[14] Dumbar, *o.c.*, 604 e.v.

[15] Van der Wansem, *o.c.* — *Oudheden en Gestichten*, 197. — Dumbar, *o.c.*, 607.

[16] Dumbar, *o.c.*, 610.

[17] Dumbar, *o.c.*, 610, 611.

[18] Dumbar, *o.c.*, 611.

[19] Dumbar, *o.c.*, 611, 612.

[20] Zie afb. op blz. 181 in *De Mars, Maandblad van*

niet uit andere bronnen bekend is, zal plaats gevonden hebben na het gereedkomen van het nieuwe gebouw voor keuken, eetzaal en gastenkamer (begonnen in 1487), mogelijk in het begin van de 16de eeuw. De oude keuken en zaal bevonden zich immers aan de Pontsteeg.

Evenals hun naburige zusters kregen de broeders in 1495, 1497 en 1501 de vereiste vergunningen om binnen de omtrek van hun huis dienst te verrichten en daartoe een kapel te bouwen. Spoedig daarna zal de kapel verrezen zijn, waarvan de afmetingen inwendig 25 x 68 voet bedroegen [21]. Als deze maten in de Deventer houtvoet, die ongeveer 29.6 cm lang was [22], uitgedrukt zijn, bedroegen de afmetingen van de kapel ongeveer 7.40 x 20.13 m; de breedte van de kelder is 7.30 m, wat daarmee in overeenstemming is.

Jacob van Deventer geeft de kapel aan op zijn stadsplattegrond; voorts geeft hij een straat (of steeg) aan vanaf de Engestraat, in het verlengde van de Nieuwstraat, tot even voorbij de westgevel van de kapel. Misschien was deze de toegang tot het complex, die Jasper van Marborgh in 1486 via het voormalige vicariehuis liet maken.

In de kapel was van 1598 tot 1820 [8] de stadsbibliotheek gevestigd, die sedert 1630 ook dienst deed als Athenaeum-bibliotheek. Daarna werd deze overgebracht naar het stadhuis. Over de bestemming van de andere gebouwen na de hervorming is niet veel bekend. De bebouwing aan de Engestraat, waarvan het hoekhuis in het einde van de 18de eeuw verbouwd werd, is nog in de 16de of in de 17de eeuw in particuliere handen overgegaan. De gebouwen bij de Pontsteeg kwamen blijkbaar in gebruik bij het Athenaeum. In 1725 was het merendeel nog in wezen: de beide poorten (een in de Pontsteeg bij het Lammenklooster, de andere blijkbaar in de Engestraat), de woonplaats van de broeders, het hof (?), de keuken, het vertrek der gasten en de kapel. De ontvanger van de St.-Lebuïnuskerk woonde er toen. Het ziekenhuis wordt niet genoemd [23].

De verbouwing tot H.B.S. in 1868-'69

In 1868 werden de gebouwen van het broederen het zusterhuis aan de Pontsteeg en de Striksteeg bestemd voor de huisvesting van de H.B.S. Het bestek met de bijbehorende tekeningen bleven in het gemeentearchief bewaard [24]. De aanbesteding vond plaats op 14 april, waarna het werk werd toegewezen aan Gerrit, Arend Gerrit en Hendrik Hermanus Beltman, aannemers te Deventer, voor *f* 55 900.—.

De bestektekening van de kelderplattegrond is weergegeven in fig. 2. Het bestek bevat nogal wat interessante gegevens. Het werk zou bestaan uit twee percelen; het eerste perceel betrof de twee vleugels van het broederhuis; het tweede de vleugels van het zusterhuis en de bebouwing in de hoek tussen beide in.

De vleugel langs de Striksteeg, de vroegere kapel van de broeders, zou verbouwd worden tot gymnastieklokaal. Dit gedeelte moest voor of op 1 oktober opgeleverd worden; de rest voor 1 juli 1869. De koorsluiting van de kapel werd vervangen door een rechthoekige nieuwbouw. Over de sloop hiervan zegt het bestek: „Den voormuur en de schuine zijden van den kelder voor de tegenwoordige soepkokerij zal men geheel met fondamenten en welven uit moeten breken". Hieruit blijkt, dat ook het oostelijke gedeelte van de kapel een overwelfde kelder heeft gehad. De kapel zelf zal, gezien het ontbreken van steunberen, niet overwelfd zijn geweest. De scheidingsmuur tussen de beide delen van de kapelkelder blijkt voor de verbouwing al bestaan te hebben. De overige muren van de kapel zouden gehandhaafd en verhoogd worden. Achter het pleisterwerk zal de gevel langs de Striksteeg dus nog het oude muurwerk bevatten, zij het doorbroken door nieuwe vensters. Waarschijnlijk is deze gevel beklampt, wat op de zuidwestelijke hoek blijkt.

De voormalige broederenwoning bevatte vóór 1868 een gymnastieklokaal. Deze mocht pas onder handen genomen worden na het gereedkomen van de nieuwe gymnastiekzaal. De lessen in de gymnastiek mochten niet langer dan twee weken stil behoeven te staan. De muur langs de binnenplaats moest tot het keldergewelf afgebroken en nieuw opgemetseld worden.

De kelders onder de twee vleugels zouden met elkaar in verbinding worden gebracht, waartoe in de tussenbouw, die tot bergplaats gediend had, de grond uitgegraven moest worden.

en voor Overijssel, 13 (1965) (bij een artikel van B. Berkenvelder-Helfferich, „De (doorboorde) schedel van Geert Grote werd met een andere verwisseld, maar wanneer?").

[21] Dumbar, *o.c.*, 612-615, vgl. 596-598 en 551-553.

[22] K. M. C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen*, Amsterdam 1964, 68, 69.

[23] *Oudheden en Gestichten*, 196, 204.

[24] Deventer, Oud Archief, Akten 1868 nr. 10 (inv. nr. 2398).

De vroegere Ceciliakapel diende tot 1868 blijkbaar als muziekschool. Zuidwestelijk hiervan bevonden zich een portaal en een uitgebouwde kleedkamer, die afgebroken zouden worden. De in de kelder aanwezige „prisons" moesten geheel uitgebroken worden. In de kelder zou een ijskelder gemetseld worden met wanden van twee halfsteensmuren met een spouw van 50 cm, gevuld met in dunne leem gemetselde turf. In het gewelf kwam een opening. Deze ijskelder was tot voor kort nog aanwezig, maar is thans gesloopt. Verder zouden in de kelder nog een aantal penanten gemetseld worden, verbonden door bogen. Ook deze zijn thans weer verdwenen. Boven de koorsluiting van de kapel werd een observatorium gebouwd met een koepel, die tot de sloop van 1964 in wezen is gebleven. De vleugel langs de Pontsteeg zou afgebroken worden voor zover de muren dunner waren dan anderhalve steen, dat wil zeggen boven de tweede balklaag. Vervolgens zou het metselwerk in deze dikte weer opgetrokken worden. Overigens zou ook dit gebouw in- en uitwendig geheel gewijzigd worden.

Op 1 november 1868 werd het eerste gedeelte, kennelijk de gymnastiekzaal, in gebruik genomen; in januari 1870 kwam het complex geheel in gebruik. Bijna zeventig jaar heeft het deze functie vervuld; op 18 mei 1938 verhuisde de H.B.S. naar het zogenaamde Parkscholen-complex (Burgersdijkstraat 1) [8].

Besluit

Van de Ceciliakapel zijn de drie westelijke traveeën, met twee kelderzuiltjes, gesloopt. Het resterende gedeelte wordt hersteld en, afgedekt door een vlak dak, getrokken bij het erachter gelegen kledingmagazijn in de Engestraat. Over de voormalige kapel van het Heer Florishuis is nog geen definitieve beslissing genomen. De overige onderdelen van het complex aan de Pontsteeg zijn gesloopt, evenals de kelder van het Meester Geertshuis.

Het is een merkwaardig feit, dat de kapellen van alle drie besproken huizen van het Gemene Leven in hun geheel onderkelderd waren. Enige onzekerheid is er alleen, of wij bij het Meester Geertshuis inderdaad met de kapel te doen hebben.

Het karakter van de kelders en hun uitgestrektheid bestempelt ze niet als krypten. Relieken werden hier niet vereerd; de zuilenrij maakt de opstelling van een altaar in het midden trouwens onmogelijk. De vorm van de kelders komt overeen met die, welke men onder oude Deventer woonhuizen pleegt aan te treffen. De twee bekende gotische krypten in ons land zijn bovendien een eeuw of meer ouder (Geertruidenberg, Thorn).

Geheel onderkelderde kapellen zijn schrijver dezes verder niet bekend [25], behalve die van het Fraterhuis in Groningen (thans deel van het Prinsenhof; er bestaat echter wel twijfel of wij hier inderdaad met een kapel te maken hebben) en die van kasteel Stapelen te Boxtel (waar de kelder tot voor enkele jaren een zoldering had van eiken balken). Het is vooralsnog niet duidelijk welke de oorspronkelijke bestemming van deze kelders geweest is.

[25] Kapellen, waarvan alleen het westelijke gedeelte onderkelderd is, zijn bekend in Delft (2x) en Grave (zie H. Janse, „Middeleeuwse kapellen", *Delftse Studiën*, Assen 1967, 32 e.v.).

SUMMARY

THREE HOUSES OF THE COMMON LIFE IN DEVENTER

BY G. BERENDS

During demolition work in Deventer (Pontsteeg and Smedenstraat) in 1964-1965, important remnants of three houses of the Common Life were discovered: the Heer Florishuis (for brothers of the community), the Lamme van Diesehuis, and the Meester Geertshuis (both for sisters of the community), all of which were named for their founders.

Of the Meester Geertshuis, which was founded in 1374, a small cellar which perhaps belonged to a house built by Geert Grote, was still extant. The larger contiguous cellar probably belonged to the chapel erected after 1501 (Fig. 3). In 1645 a hospital was housed in the complex. Both cellars, the last remnants of the structure, have since been demolished.

The western portion of the complex forming the Heer Florishuis (Fig. 1, N-V), which was founded around 1381, must have come into private hands rather soon after the Reformation.

The rest, together with the Lamme van Diesehuis (which was founded in 1388) was used to house the Atheneum in 1630 and was rebuilt in 1868 for use as a secondary school (Fig. 2).

During the recent demolition work a substantial part of the walls of the chapel of the Lamme van Diesehuis, under the whole of which there was a cellar, proved to be still standing (Fig. 1, E; Fig. 2, above). The northeastern part of this chapel, which was built after 1501, is in the process of being restored.

Important remains of the Heer Florishuis were also found (Fig. 1, X). Its chapel, which was built after 1501, also had a cellar, but its three-sided apse was replaced by a straight wall in 1868 (Fig. 2, below).

The wing joining the two buildings (Fig. 1, M; Fig. 2, centre left) was found to have a medieval cellar. This cellar, which has since been demolished, must have been a remnant of the *domicilium fratrum*, the residence of the brothers built in 1441.

These chapels are remarkable because all three were built with full-sized cellars. Other examples of such construction are extremely scarce. The shape of these cellars corresponds to that of the cellars found under old private homes in Deventer, but their function is not known.

BOEKBESPREKING

Dr. E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, De Dom van Utrecht, De *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* I 1, tweede aflevering, Den Haag 1965, 364 bladz. met 320 afb., 30 tekstfiguren en registers.

De tot dusver belangrijkste monografie over de Dom van Utrecht, die van mr. S. Muller Fzn, heeft na zestig jaar de eerste plaats moeten afstaan aan het gelijk geïntituleerde standaardwerk van Haslinghuis en Peeters. Met zijn vele afbeeldingen, uitvoerige registers en door het handzame formaat, wint dit werk het reeds ongelezen van zijn 1 kilo zwaardere losbladige, na ontstrikken of ontknopen alleen tweehandig raadpleegbare, voorganger.

De Dom van Haslinghuis en Peeters ligt nu twee jaar binnen mijn handbereik en komt nog steeds niet aan mijn boekenkast toe. Meer dan driehonderdvijftig bladzijden met gegevens, ontleend aan archivalische bronnen, aan topografische verzamelingen, en aan een omvangrijke literatuur en nauwkeurige eigen waarneming, zijn het resultaat van tientallen jaren arbeid.

Het aandeel van ieder der samenstellers valt niet te elimineren, daarvoor is dit werk te zeer een eenheid geworden. Van Haslinghuis was mij reeds door jarenlange persoonlijke contacten het hoogontwikkelde richtingsgevoel bekend, waarmee hij zich door de archieven-jungle een weg baant. Zijn speurzin doet niet onder voor zijn belezenheid. Peeters, kenner van de middeleeuwen en een goed waarnemer, heeft met Haslinghuis een uitnemende stijl van schrijven gemeen, waardoor de tekst, ondanks de uiteraard vele opsommingen vlot leesbaar blijft.

De architectuurbeschrijving zowel als de omschrijving van onderdelen, is voorbeeldig. Haslinghuis, die met zijn in 1953 verschenen woordenboek „Bouwkundige termen" begonnen is orde op zaken te stellen in de dikwijls plaatselijk of streeksgewijs onderling afwijkende nomenclatuur in het bouwvak, heeft het idioom van kunsthistorici en restaurerende architecten verrijkt met nieuwe of in onbruik geraakte duidelijke termen. „De Dom van Utrecht" strekt op dit punt tot voorbeeld en brengt ons een stap verder naar een begeerde gestandaardiseerde terminologie.

Voor het eerst is een aflevering van de „Geillustreerde Beschrijving" aan één monument gewijd. Een tweede primeur is, dat dit deel werd onderscheiden met de Buchelius prijs, een door het convent van hoogleraren in de kunstgeschiedenis in 1958 ingestelde onderscheiding voor de best gedocumenteerde aanwinsten in de historiografie.

Als eerste aanwinsten vallen te vermelden de verduidelijkte gegevens omtrent de Utrechtse bisschopskerken welke aan de gotische kathedraal vooraf zijn gegaan. Een aanwinst is de aanwijzing, dat de Dom van Balderik toch mag worden gelokaliseerd ter plaatse van en in de as van de romaanse Dom van Adelbold en dus binnen de omgrenzing van de gotische Dom. De veronderstelling steunt voornamelijk op de resultaten van de even consciëntieus uitgevoerde als omvangrijke opgravingen op en nabij het Domplein, tot volledige publikatie waarvan het blijkbaar nooit meer zal komen.

De these is geen novum, ook Muller situeert Balderiks Dom op die plaats. Voor mij, die tot dusverre op dit punt de voorkeur gaf aan de door Labouchère aangehangen theorie, waarbij de Heilige Kruiskapel wordt beschouwd als de door Balderik herbouwde of herstelde St. Maartensdom, is de geloofwaardigheid van de theorie nieuw. De aannemelijkheid ervan wordt nog eens groter door een nog meer recente publikatie van Peeters over „De oudste bisschopskerken van Utrecht" [1].

Een aanwinst is vervolgens de documentatie van hetgeen omtrent de romaanse Dom uit opgravingen is komen vast te staan. Over de plaats en de omtrekken van Adelbolds kathedraal, welke dus in beginsel deels op de grondvesten van die van Balderik stond, zijn wij nu voor het eerst geïnformeerd. Dank zij de in fig. 24 getoonde plattegrond en het in fig. 30 weergegeven overzicht van het ontgraven westelijk uiteinde van de romaanse Dom, staat nu de plaats vast van het romaanse kathedraalfront. Het in afb. 120 weergegeven aanzicht van ± 1460 uit het noordwesten is topografisch in tegenspraak met de blootgelegde grondvesten. Uit deze blijkt nu, dat er tussen de romaanse westgevel en de gotische toren nog meer dan anderhalve eeuw een veel grotere ruimte open bleef dan bovengenoemde afbeelding suggereert. Op grond van de indica-

[1] *Feestbundel F. van der Meer*, Elsevier 1966, 73-126.

ties, welke fig. 24 verschaft, kan verondersteld worden dat de oostwand van de gotische toren, de westgevel van de romaanse Dom en twee toen nog deels bestaande daaruit zich naar het westen uitstrekkende arcades, een verkleind atrium encadreerden.

Vrijwel alle belangrijke afbeeldingen uit de topografische atlas van de gemeente Utrecht zijn gereproduceerd, waaronder Saftlevens 16 kostelijke ruïne-tekeningen. Ook de fotografische documentatie van de toestand, waarin de gebouwen van het domcomplex zich bevonden aan het einde van de 19de of begin 20ste eeuw, zowel als het vastleggen van de bestaande toestand, is ruim opgezet. Dit geldt in het bijzonder voor de onderdelen en de fragmenten bouwbeeldhouwwerk, met name de kapitelen, de kraag- en sluitstenen.

Voor wat betreft de opstanden en doorsneden of reconstructietekeningen, waaronder de prachtige schipreconstructies van G. de Hoog, komen onnauwkeurigheden of fouten daarin ten laste van de vervaardigers [2].

Een aanwinst is fig. 42, welke een wegwijzer betekent voor de genealogisch geïnteresseerde dombezoeker. De tekening vervangt en completeert die bij het artikel van E. A. van Beresteyn waarin de ligging van de zerken in het dwarsschip voor de laatste restauratie is vastgelegd. De beschrijving van grafmonumenten en -zerken is, ook heraldisch, weer exact.

Na een bespreking van de inventaris worden de over openbare verzamelingen verspreide voor de kerkhervorming tot de kerk behoord hebbende stukken genoemd. Zelfs enkele in buitenlandse bibliotheken bewaarde verluchte handschriften worden vermeld.

In het werk zijn overigens onbetekenende onnauwkeurigheden geslopen. Hoe kan het anders bij een studie van deze omvang, waarin van veel inlichtingen van personen en instanties gebruik moet worden gemaakt en waardoor men onvermijdelijk op onvolledig materiaal is aangewezen. Ook zijn er de kleine euvelen te vinden, die bij een laatste collatie aan de aandacht van de schrijvers moesten ontsnappen. Zo zijn dateringen onder de afbeeldingen en figuren niet overal juist. Afb. 161 geeft paardentramrails te zien, afb. 171 zonder bovenleiding van de electrische tram, beide foto's dagtekenen daarom van voor 1908.

Wanneer de schrijvers op onvolledige inlichtingen waren aangewezen, is hun dat niet aan te rekenen. Voorbeelden daarvan: afb. 126 laat het restant van het noorderportaal zien na de orkaan van 1674, zoals het door Saftleven is vastgelegd. Het rechter bovenkalf, musicerende engelen vertonend, en aldus vastgelegd op een latere tekening in de topografische atlas (nr. H d 175 op de achterzijde van I b 2.23), wordt in het Centraal Museum bewaard in de historische afdeling onder nr. 1497. Labouchère, die mij op bovengenoemde tweede tekening attendeerde, identificeerde omstreeks 1935 het desondanks nog steeds als „gebeeldhouwd fries" geëxposeerde 1.65 m brede reliëf als dit bovenkalf. Door de nietszeggende vermelding in de museum-catalogus, is het interessante domfragment aan de blik van Haslinghuis en Peeters ontgaan.

Het is gebruikelijk in de afleveringen van de „Geïllustreerde Beschrijving" alle opgenomen tekens onder de verzamelnaam „steenhouwersmerken" of „metselaarstekens" af te beelden. Haslinghuis geeft een interessante vergelijking van tekens met gelijkvormige, welke elders genoteerd zijn (blz. 180) en vermeldt daarbij als zij omgekeerd worden aangetroffen. Nu acht ik die toevoeging overbodig. De vergelijkbare merken zijn namelijk gezellentekens of kwitantiemerken van steenhouwers, die in dat geval op verschillende bouwplaatsen werkzaam waren. Zij merkten hun werkstukken in de steenhouwerij. Een profielblok kan daarna in het werk onderstboven zijn geplaatst, een vulstuk zou evengoed op zijn kant kunnen zijn ingemetseld, of het heeft dwars op de stapel voltooide blokken gelegen toen het werd gemarkeerd. Veel gelijke merken komen dan ook in verschillende standen voor op de onderdelen van een en hetzelfde samenstel, zonder dat dit voor de identificatie van het merk enig verschil maakt.

Allereerst dienen de plaatsmerken, de kwitantiemerken (gezellentekens) en de signaturen te worden onderscheiden. Zo'n selectie is soms moeilijk en kan de onderzoeker voor een onoplosbaar probleem stellen, maar, wil een zodanige

[2] Bij voorbeeld: In 1921 als schooljongen door de ramen van het toen in de voormalige sacristie ondergebrachte restauratiebureau kijkend, zag ik de opmetings- en restauratieontwerptekeningen hangen en ik noteerde dat in de raamtraceringen van de koorkapellen toten waren getekend, welke er in werkelijkheid niet in voorkomen. Deze fout was min of meer aanleiding voor mijn kennismaking met de opzichter van de restauratie W. Chr. de Haan en nu, 45 jaar later, blijken die toten nog niet te zijn weggeradeerd (vgl. fig. 26 en 27 met fig. 29 en 30).

rubricering kans van slagen hebben, dan is de plaats van het merk ten opzichte van het bouwdeel te noteren, terwijl ook de steenbewerking, indien deze correspondeert met een bepaald merk, het als een kwitantiemerk identificeert.

In fig. 23 zijn de nrs. 2, 3 en 5 plaatsmerken. Zij staan op of direct boven een pijlerbasement en komen dan geen tweede keer zichtbaar voor. Zij markeren de pijler waarvan ieder blok op het bovenvlak, dus na plaatsing onzichtbaar, dezelfde aanduiding bezit, eventueel aangevuld met een telmerk of aanwijzing voor links of rechts [3]. Het afgebeelde timmermansmerk en vermoedelijk ook nr. 76 zijn signaturen. Ook die komen slechts eenmaal op eenzelfde onderdeel voor en zijn dan opvallend geplaatst. De overige nummers in fig. 23 zijn kwitantiemerken. In het dwarsschip, waarvan de bouw in de gepubliceerde fabriekskrekeningen is te volgen [4], draagt geen bouwdeel meer verschillende merken dan er steenhouwers voorkomen in de loonlijsten, welke op de bouw ervan betrekking hebben.

Van 1930-1937 bezocht ik ongeveer dagelijks als belangstellende de restauratiewerken van de kerk, waarbij ik zelf veel gegevens verzamelde en in schets of opmeting kon vastleggen. Een korte aanvulling bij hetgeen vermeld staat op blz. 209 over de friesfragmenten volgt daarom hier. De thans in het Centraal Museum bewaarde fragmenten zijn afkomstig van de koorkapellen. Zij werden gedurende de restauratie-Nieuwenhuis van 1879-1886 weggenomen en door kopieën ervan, vervaardigd door Job de Jonge en Swillens vervangen. Deze werden in een andere volgorde herplaatst [5]. Het grootste deel dezer afkomende blokken werd na allerlei omzwervingen (en daardoor: beschadigingen) in de zomer van 1944 door bemiddeling van architect W. Stooker in het Centraal Museum ondergebracht. De beschrijving van de bewaarde stukken in de supplementcatalogus van het Centraal Museum laat te wensen over en geeft omtrent de oorspronkelijke plaatsing, welke dus afwijkt van die der gemaakte kopieën, geen inlichtingen.

Volgen thans enige opmerkingen over een voor dit boek vervaardigde tekening, namelijk de in fig. 22 weergegeven isometrische projectie van de gereconstrueerde toestand in het begin van de 17de eeuw.

Een driedimensionale weergave wint het altijd van plattegronden, opstanden en doorsneden en de scheve projectie is suggestiever dan een perspectieftekening. De figuur is daarom in zijn totaliteit een grote aanwinst. Duidelijk spreekt er uit de situering van het onvoltooide schip ten opzichte van de toren met tussen beide bouwmassa's, als de vouwbalg van een ouderwetse D-trein, de bisschopsloge. De tegenstelling tussen het steunbeerloze schip en de voltooide koorpartij kon niet instructiever zijn aangegeven. Bij de details zijn evenwel correcties aan te brengen. Zo dagtekenen de wimbergen boven de vensters in de zuidelijke dwarsschiparm van de normaliserende restauratie-Kamperdijk 1857-'58 (aan de oostzijde van de zuider transeptarm 1864). Verder zouden in deze projectie de kappen van de drie noordelijke schipkapellen zichtbaar moeten zijn, evenals het bovengedeelte van de enige volledig opgetrokken streefpijler van het schip, welke aan de noordzijde stond en beslist niet aan de zuidzijde.

Met voldoening mocht ik vaststellen, dat mijn in 1931 opgestelde hypothese omtrent de ingrijpende verandering in het structuurplan voor de kathedraal — waarbij het dwarsschip een travee naar het oosten werd verschoven en de lichtbeuk lager werd uitgevoerd dan in de eerste ontwerpen was bedoeld — wordt aangehangen [6].

In de samenvatting van de *bouwgeschiedenis* worden zes bouwperioden onderscheiden. Die indeling is logisch, zij het dat ik op onderdelen ervan kleine verschuivingen in de begrenzing der bouwcampagnes voorsta.

Mogelijk vallen in de eerste bouwperiode nog drie campagnes te herkennen, namelijk het leggen van de fundamenten van de buitenmuur met de onderste geleding van de pijlerbasementen, vervolgens het optrekken van de buitenmuren met steunberen en muurpijlers, en tenslotte de pijlers van de koorsluiting. De muurpijlers zijn namelijk volgens Frans systeem samengesteld uit losse colonnetten, door ankerblokken met de cy-

[3] Henri Deneux, „Signes lapidaires et épures du XIIIe siècle à la cathédrale de Reims", *Bull. Mon.* 84 (1925), 99-130. — Zie ook Hans Reinhardt, *la Cathédrale de Reims*, Parijs 1963, 164-170, waar plaatsmerken aanwijzingen verschaffen omtrent de oorspronkelijk bedoelde maar nimmer uitgevoerde rangschikking van de portaalbeelden te Reims.

[4] N. B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, II 1 = *RGP* 88, Den Haag 1946, 347 e.v. (bouwrekeningen 1460).

[5] Hierover ben ik door Flentge uitvoerig ingelicht.

[6] *Bouwkundig Weekblad* 56 (1935), 1-8, 17-20. De hypothese werd ernstig in twijfel getrokken door dr. M. D. Ozinga en ir. R. Meischke in *De gothische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953.

lindervormige kern verenigd. De pijlers van de koorsluiting zijn daarentegen uit profielblokken gestapeld. De kapitelen van de muurpijlers zijn aan de onderzijde met een dubbelkraalprofiel gehakt. Die van de kooromgang beginnen met een afgesnoten amandelprofiel (vgl. de afb. 180-183 met 192-199). Genoemde detailverschillen lichten ons in omtrent de volgorde, waarin binnen deze eerste bouwperiode is gewerkt. De eerste (noordelijkste) straalkapel heeft een klassiek 13de-eeuws fries, dat verder nergens aan de Dom voorkomt. Mogelijk werd deze kapel uitwendig geheel afgewerkt, om als model te dienen.

De tweede periode is gekenmerkt door een verwijding van de plattegrond, eigenlijk een vergroting van de modulus. Dat hiervoor de aanwezigheid van het inmiddels door een tijdelijke driezijdige apsis gesloten romaanse koor aanleiding geweest kan zijn, acht ik met de schrijvers mogelijk. Die verruiming, een moduulvergroting, had bij in achtneming van het kwadraatprincipe voor de plattegrond van een zijbeuktravee en doorgevoerd in die van de middenbeuk, als consequentie, dat ook de traveemaat iets groter moest worden dan in de eerste periode was voorzien. Het gevolg daarvan was dan weer dat, bij handhaving van dezelfde tophoogte der scheibogen en van het niveau van de triforiumlijst — welke beide al door de uitgevoerde koorsluiting vaststonden —, de geboorte van de scheibogen moest worden verlaagd en wel tot een niveau halver hoogte der reeds aanwezige kapitelen van de koorsluiting. Ergo, de kapitelen in de scheibogen moesten uit het ontwerp worden geschrapt. Voorlopig slechts op papier, maar het besluit manifesteerde zich in de detaillering van de geheel kapiteelloos opgetrokken wandpijlers bij de kapellen-van Arkel en -Avesnes. Een modernisering, welke aan de dom van Keulen in dezelfde detaillering daarentegen pas in het midden der 14de eeuw wordt gerealiseerd [7]. In deze ongebruikelijke vormdispositie werd de uitvoering van de tweede bouwperiode begonnen. En wel, met de kapelwanden, gelijktijdig daarmee de niet meer bestaande zijbeukmuur ter plaatse van de boogopening naar de kapel-van Diepholt, een haaks daarop staand muurvak met aangrenzende pijler ten zuiden daarvan, bedoeld als oostelijke zijbeukswand van een ontworpen driebeukige zuidelijke transeptarm. Beide laatst genoemde muurvakken, elkanders spiegelbeeld, sloten een inwendig ronde spiltrap in. Alleen in deze muurvakken waren in de daarin voorkomende blinde helften van de ramen reeds traceringen geplaatst, evenals in de ongeveer gelijktijdig opgemetselde oostelijke en westelijke zijwanden van de kapellen-van Arkel en -Avesnes. Zelfs is aan de toepassing van de vermoedelijk van de oude Dom afkomstige rode zandsteen, te zien, dat aan de basementen tegen de buitenmuur eerder werd begonnen dan met de naar de zijbeuk gekeerde pijlervoeten. De pijlers tussen zuidelijke zijbeuk en middenbeuk — en hier wijk ik af van de door de schrijvers getrokken omgrenzing van de tweede periode — reken ik tot de derde grote bouwcampagne. Zie fig. 24 en 30, arcering ca. 1300-'25.

In de tweede bouwperiode is alleen de buitenmuur opgetrokken en wel zodanig, dat het gehele tweede structuurplan vastlag. Het werk moet worden gezien als een advies of aanwijzing in concreto. De Dombouw heeft meer van deze modellen op ware grootte gekend: de eerste straalkapel, de kapel van Frederik van Sierick, een fragment torenbalustrade op de eerste omgang, een gedeelte van de oostelijke achterwand in de kloostergang en de enige streefpijler aan de noordzijde van het schip. Het was een systeem, dat werd toegepast door bouwmeesters, die uit een andere bouwplaats overkwamen om raad te verschaffen of, zoals bij de dombouw, die hun uitvoeringsontwerp (memento mori) poogden veilig te stellen tegen de modernisering ervan door hun eventuele opvolger [8].

De derde bouwperiode zet dus in met de radicale verandering in het structuurplan zowel wat plattegrond als wat de hoogtematen van triforium en lichtbeuk betreft. Het ontwerp voor de enorme toren heeft klaarblijkelijk tot wijziging van het project geleid en het herziene plan beheerst.

De periode begint dan ook in 1321 met de torenbouw, — in 1328 is de Michaelskapel, zij het onafgewerkt, reeds in gebruik genomen [9] en

[7] In de onderbouw van de zuidelijke toren aldaar. Volgens de tekening van 1310-1320 (Joseph Hoster, *der Dom zu Köln* (1964). De lichtbeuk van de St. Bavo te Haarlem was blijkens de als ribben geprofileerde muurschalken eveneens kapiteelloos ontworpen.

[8] Bij de grote verbouwing van de Buurkerk tussen 1435 en 1456 begon de ontwerper, Willem van Boelre, met drie proeftraveeën van de buitenmuur te bouwen. In 1438 verzocht men hem nog eens uit Den Bosch te willen komen om nader advies.

[9] In de bespreking van het in 1941 verschenen boekje van dr. E. H. ter Kuile over *De Dom van Utrecht* in het *Maandblad van Oud Utrecht* 17 (1942), 11-13, bestreed ik deze datering, afgaande op de in de vol-

dan ligt de torenbouw blijkens een vondst [10] gedaan gedurende de restauratie, tot 1342 of later stil.

De kerkbouw, moet men aannemen, krijgt in die tijd gedurende minstens anderhalf decennium voorrang en met alle kracht wordt gearbeid aan de noordzijde van het koor en de aanbouwen, zoals Haslinghuis die bespreekt. Door mij wordt ook de bouw van de zuidelijke koorpijlers, -scheibogen en zelfs het triforium van het koor en de koorsluiting, onder de werken van deze bouwcampagne gerekend.

Dat de zuidelijke zijbeuk door de (in fig. 30 niet zichtbare) kapiteelloosheid stilistisch een eenheid vormt, is voor de datering ervan misleidend. De structuur van alle pijlers in de middenbeuk is dezelfde en de vorm er van is typerend voor de stijl van, laat ons gemakshalve blijven zeggen: Jan van Henegouwen. Kenmerkend voor dat persoonlijk vorm-idioom zijn de door Haslinghuis en Peeters als prismavormig getypeerde schalken en het teruggrijpen naar een conservatieve detaillering. Zo krijgt de noordbeuk onder deze bouwmeester toch weer kapitelen onder de gordelbogen en de kruisribben. Aan de onderste basementgeleding verschijnt een archaïserende 13de-eeuws-klassieke afschuining, welke aan de Dom nog niet eerder toepassing vond, maar wel aan de basementen van de 13de-eeuwse schippijlers in de Buurkerk. Deze eclecticus in optima forma weet de overgangspijlers in alle windrichtingen aan te passen bij de reeds rondom uitgevoerde profielen. Zeer duidelijk is dit laatste fenomeen te zien in fig. 32 (boven en onder „overgang"). De bovengenoemde afschuining wordt ook aan de middenbeukpijlers geïntroduceerd, zowel aan de noord- als aan de zuidzijde, waarmee de kantige prismavormen van de hoofdschalken met alle pijlervoeten visueel één plastisch geheel vormen.

Jan van Henegouwen is de grote meester bij de dombouw, die de uiteindelijke gedaante van het monument heeft bepaald, al ontbreekt in zijn detaillering de verfijning, welke het werk van zijn voorgangers typeerde.

Pas na afbraak van de gehele romaanse koorpartij was de bouw van de gotische koormiddenbeuk te verwerkelijken. Mijn veronderstelling, dat ook het triforium in deze periode tot uitvoering kwam, berust op de doorsnede van de triforium-montants en vooral op de detaillering van de triforium-arcade, plaatsing van de trekpunten en de afwerking van de toten daarin. Pas in of na 1342 wordt de torenbouw weer hervat. Ook een groot deel daarvan is onder de derde periode te rekenen. De kapel-van Sierick en de sacristie, wel één ontwerp maar niet gelijktijdig opgetrokken, zoals tijdens de herstellingswerken bleek, zijn in deze campagne opgenomen. De schrijvers signaleren de toepassing op ruimere schaal van baksteen (blz. 339) [11]. Dit geldt zowel voor de noordelijke delen van koor en aanbouwen als voor de in deze periode vallende voet van de toren. Of deze overgang op geheel bakstenen muren en beren opgedrongen werd door de materiaalpositie, welke dikwijls afhing van de door sloop van de oude kerk beschikbaar gekomen hoeveelheid steen, is niet na te gaan. Opvallend is, dat het ontwerp, zonder dat van baksteengotiek kan worden gesproken, in baksteentechniek is uitgewerkt, getuige de vierkante trapruimte en trapspil en het profiel van de boog naar de kapel-van Sierick.

In 1357 verschijnt Godijn van Dormael als leider van de bouw. Onder hem werd waarschijnlijk alleen aan het verder optrekken van de toren gewerkt. Ook zijn aandeel is te rekenen onder de derde bouwperiode.

Was Jan van Henegouwen de schepper van het kathedraalontwerp in zijn totaliteit, — de eenheid van stijl en silhouet is te danken aan Jan van den Doem, onder wiens directie de vierde bouwperiode valt. Daarin kwam tot stand het torenachtkant met spits, de lichtbeuk van het koor en het begin van de kloostergang. Zijn vormentaal is de feilloze passergotiek van een zelfingenomen humorloze man. Het oeuvre vormt met dat van de opvolger Aernt Bruun, die onophoudelijk met wentelende visblazen speelt, een afgerond geheel, door Haslinghuis en Peeters terecht als afzonderlijke bouwperiode, de vierde, behandeld.

In de vijfde periode komen dwarsschip en westelijke vleugel van de kloostergang tot stand.

gende noot te vermelden vondst, maar nu acht ik de datering weer geloofwaardig, omdat ik inmiddels rekening ben gaan houden met een bouwpauze aan de toren van 1328 tot na 1342.

[10] Een publikatie over de vondst, waarop deze datering „post quem" steunt, verscheen in het *Maandblad Oud Utrecht* (febr. 1968) van de hand van W. Stooker.

[11] Volgens mededeling van W. Chr. de Haan zijn de muren van de koorkapellen door en door van tufsteen. In de tweede bouwperiode werd tufsteen bekledingsmateriaal in baksteenformaat en met de baksteen-muurkern in hecht verband gemetseld. Bij de restauraties door te grote formaten tufsteen vervangen.

Bij de behandeling van de zesde periode is de bespreking onduidelijk. De vier westelijke schiptraveeën „werden smaller en minder diep" — „omdat een inkorting vereist was om de passage langs de toren vrij te houden". Dit is als het ware de beschrijving van de reconstructie van het schip volgens Muller, overigens door Muller zelf gecorrigeerd in het door Haslinghuis en Peeters op blz. 333 vermelde artikel.

De architectuur van Jacob van der Borch en van Cornelis de Wael noemen de schrijvers „flamboyant". Men kan deze term ook lezen bij Ter Kuile [12] en Ozinga en Meischke [13]. De eigenlijke „style flamboyant", zoals die zich bij voorbeeld in Vendôme of Mont-Saint-Michel manifesteert, komt in ons land nergens voor, ook niet aan de Dom. De Utrechtse late gotiek is nauwelijks verwant aan de Vlaams-Brabantse, of het moest zijn het universele kenmerk: verlies van technisch inzicht. In geen geval lijkt zij op de Keldermans-stijl. Het is een eigen rebellerende gotiek. De stijl van Cornelis de Wael duikt even op aan de toren te Rhenen, in de St. Jan te Den Bosch en aan de St. Janstoren te Maastricht.

De toren is uitvoerig beschreven en behandeld. De opmetingstekeningen zijn niet helemaal consequent en enkele waarnemingen behoeven verduidelijking. Zo geven de plattegronden en doorsneden wel alle bij de restauratie heropgerichte balustrades weer, terwijl de gewelven van de doorgang en van de Michaelskapel de ongerestaureerde toestand vastleggen. Dit laatste geldt ook voor de bisschopstrap en de z.o. toegang naar de onderste gaanderij.

Op blz. 439 wordt de oudste wijzerplaat beschreven, waarboven zich „een beeld van St. Maarten met de bedelaar" zou hebben bevonden. Ik geef er met G. Roosegaarde Bisschop [14] de voorkeur aan de in afb. 392 en 393 zichtbare Sint Maarten als een muurschildering te interpreteren. Het woord „Wijser" in de rekening van 1514 betekent wijzerplaat of cijferring. De „hant opten wijser" waarvan in de rekening sprake is, moet vertaald worden als „De wijzer op de wijzerplaat" (vgl. „zonnewijzer").

Op blz. 441 worden de jaartallen op de grote verdwenen wijzerborden vermeld. Deze jaartallen duidden op het jaar van overschildering maar niet van vervanging van de wijzerplaten door nieuwe [14].

Op blz. 447 staat bij de bespreking van de spits „Rijnse schikking" in plaats van „Maasdekking".

Enkele aantekeningen over de *kloostergang*: Blz. 468, alle andere venstertraceringen gaan niet terug op de restauratie-Cuypers, maar op de aan Saenredam toegeschreven tekening (afb. 403), op een opmeting uit 1838 en op het houten model van de kerk uit 1830. Een vergelijking van afb. 292 met fig. 30 toont het verschil in de toestand voor en na de zeer geslaagde onder de Rijksgebouwendienst uitgevoerde restauratie.

De stergewelven in de west-arm zijn klaarblijkelijk later aangebracht, vermoedelijk onder Cornelis de Wael. De abrupte overgang van colonnetten in drievoudige muurschalken, welke de ribben van het stergewelf moeten dragen, is in afb. 420 te zien.

Nog enige notities bij de „*personalia*": De magistrale opmetingstekeningen, fig. 26-30, zijn op onderdelen gecorrigeerde en hier en daar aangevulde tekeningen van W. Chr. de Haan, die de opmeting verrichtte en in tekening bracht tussen 1919 en voorjaar 1921 ten behoeve van de restauratie-Slothouwer. Dit staat namelijk niet vermeld op het titelblad of anderszins. In het hoofdstuk over de toren onder het hoofd „bij de restauratie betrokken bouwmeesters, werkmeesters, opzichters" had zeker de tekenaar C. J. Covens vermeld kunnen worden, een tekenaar, die van juli 1904 tot mei 1925 aan de restauratiewerken van de toren was verbonden en aan wiens onovertrefbaar tekenvaardige hand de topografische atlas nog fenomenale tekeningen van de restauratie bewaart.

Niet van Johan Wagenaar (domorganist van 1880-1919) is op de 25ste carillonklok de beeldenaar afgebeeld, maar van de stadsklokkenist J. A. H. Wagenaar II, beiaardier van 1894-1937 (blz. 455).

Ziehier dan een serie addenda en op enkele punten corrigenda. Ik zou het mij hier gestelde doel hebben gemist, indien niet door mijn kanttekeningen heen mijn bewondering voor en ingenomenheid met deze buitengewone aanwinst in de Nederlandse monumentenbeschrijving tot uitdrukking is gekomen. Het boek is een documentatie over de enige middeleeuwse kathedraal binnen Nederlands grenzen en het ware te wensen dat nog eens een samenvatting in het Frans of

[12] *De Dom van Utrecht*, Maastricht 1941. — *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948.
[13] *De Gothische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953.
[14] G. Roosegaarde Bisschop, „Wijzerplaten aan oude gebouwen", *Bull. K.N.O.B.*, 64 (1965), 144, 153.

Engels bij dit werk verkrijgbaar kon worden gesteld. De Utrechtse Dom is in Frankrijk merkwaardigerwijs vrijwel onbekend. Een monumentenbeschrijving, welke zozeer beslagen ten ijs komt als deze monografie, verdient ook verspreiding buiten de landsgrenzen.

In Nederland mag dit deel in geen boekenkast ontbreken van wie belangstelt in middeleeuwse bouwkunst, in de Utrechtse gotiek en in de geschiedenis van de Dom in het bijzonder.

TH. HAAKMA WAGENAAR

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Drs. C. Boschma, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landheer, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE

NEDERLANDSE

OUDHEIDKUNDIGE

BOND

Mei 1968

Jaargang 67 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud, p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf, p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
afdeling III Musea, D. P. Lunsingh Scheurleer, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

FRIEDRICH GORISSEN
Zwischen Amsterdam und Brüssel
Kulturgeschichtliche Vorbemerkungen zu einer Exkursion an den deutschen Niederrhein
Blz. 59

DRS. H. P. R. ROSENBERG
Restauratie en afbraak in Nijmegen
Blz. 69

Toelichting bij de excursies
Blz. 79

ZWISCHEN AMSTERDAM UND BRÜSSEL

KULTURGESCHICHTLICHE VORBEMERKUNGEN ZU EINER EXKURSION AN DEN DEUTSCHEN NIEDERRHEIN

VON

FRIEDRICH GORISSEN

Es kennzeichnet das naive Selbstverständnis des Ungebildeten, daß er sich und seine Umwelt, sein Denken und Fühlen, sein Wohlgefallen und seine Abneigung für unwandelbar hält. Er nimmt geschichtliche Entwicklung nur insoweit wahr, als sie am technischen Fortschritt oder an politischen Grenzverschiebungen ablesbar ist. Geht man von der Voraussetzung aus, daß gebildet nur genannt werden kann, der über sich und seine Umwelt reflektiert; der sich und seine Umwelt nicht als gesichertes Fundament für ein stabiles Denkgebäude hinnimmt, sondern in Frage stellt; der sich als eine Tropfen im Strom weiß, stets sein Verhältnis zu den Nachbarn und zum Ufer wechselnd, sofern es dieses unverrückbare Ufer überhaupt gibt: setzt man so strenge Maßstäbe, dann wird man in der großen Zahl von Menschen mit hoch entwickelten Fachkenntnissen nicht allzuviel Gebildete antreffen.

So paradox es klingt: die Unfähigkeit zur Relativierung des eigenen Standpunktes scheint auch unter den Vertretern der historischen Disziplinen weit verbreitet zu sein. Unübersehbar ist die Zahl der täglich neu formulierten Fragen, der immer wieder aufs neue in Frage gestellten Ansichten von geschichtlichen Tatbeständen. Aber dennoch kann man seine Augen nicht vor der Tatsache verschließen, daß das eigentliche Bezugssystem fraglos bleibt. Das Vertrauen in die Unwandelbarkeit und Zuverlässigkeit der Fixpunkte, auf die sich die Vermessungen beziehen, bleibt unerschüttert.

Was für die unbekümmert fragende wissenschaftliche Neugier *off limits* ist, das ist tabuisiert. Solche Tabuzonen hat es in der historischen Forschung immer gegeben. Der mittelalterliche Gelehrte kannte, wenn er die Geschichte des Abendlandes überblickte, keine nationalen Vorurteile; er schrieb über die Geschichte von Ländern und Völkern viel vorurteilsloser als die meisten seiner Nachfahren. Nur eben das christlich-abendländische Bezugssystem durfte nicht in Frage gestellt werden. Wer auch davor nicht zurückschreckte, mußte auch die Folgen seines Vorwitzes einkalkulieren.

Nationale Vorurteile sind undenkbar, so lange es keine Nationen gibt. Wer erfahren will, wie jung die Nationen unseres europäischen Selbstverständnisses sind, braucht sich nur die Nationalitäten der mittelalterlichen Universitäten oder die Provinzen und Circarien der alten Orden anzusehen. Die Nationen des 15. Jhs waren andere als die Nationen des 20. Jhs; daß wir unsere Nationalbegriffe des 20. Jhs nicht ins Mittelalter zurückprojizieren dürfen, sollte sich eigentlich von selbst verstehen.

Daß man sich um 1400 in Paris für französisch und in Utrecht für niederländisch gehalten habe, ist evident. Aber daß man sich um dieselbe Zeit in Lüttich weder für französisch, noch für niederländisch und erst recht nicht für belgisch gehalten, ist nicht minder evident. Wie in Utrecht, so hielt man sich auch in Duisburg für niederländisch. Es dürfte auch dem Laien einleuchten, daß man nicht gut Burg und Stadt Geldern, welche dem Herzogtum ihren Namen gegeben haben, von Arnheim und Nimwegen trennen kann, wo die Herzöge gleichfalls residiert haben; man kann nicht den einen Teil des Landes aus der deutschen, den anderen Teil aus der holländischen Geschichte begreifen, nur weil das Land durch jüngere militärische und politische Entscheidungen geteilt worden ist. Holländer im heutigen, allgemeineren Sinne gibt es erst seit dem 17. Jh. Wer das durch Jahrhunderte gemeinsamer Geschichte und Erziehung fest geknüpfte Band, das die Bürger von Vlissingen, Maastricht, Nimwegen, Groningen und Amsterdam miteinander verbindet, lokaler Eigenarten oder älterer geschichtlicher Zustände wegen leugnen wollte, verschlösse seine Augen vor der Wirklichkeit. Wer aber, was heute ein unleugbarer historischer Tatbestand ist, auch für frühere geschichtliche Epochen in Anspruch nehmen will, tut der Wahrheit Gewalt an. Es ist nur ein schlechter Taschenspielertrick, wenn man das

naive holländische Selbstverständnis des durchschnittlichen Zeitgenossen durch die Bezeichnung „nordniederländisch" auf eine höhere, quasi wissenschaftliche Ebene heben will.

Noch schlimmer ist es, wenn man gegen das „nordniederländische" ein „rheinisches" Selbstverständnis setzt und als rheinisch ein formloses, weder geographisch noch sprachlich, weder wirtschaftlich noch kulturell abgrenzbares Gebilde bezeichnet, dessen einzige Einheit die rund hundertjährige Zugehörigkeit zu einem preußischen Provinzialverband ausmacht. Vielleicht hat die Rheinische Friedrich Wilhelm-Universität zu Bonn — unter der preußischen Monarchie die einzige Hochschule der Provinz — einmal ihre Aufgabe darin gesehen und es sich zugetraut, dieser preußischen Verwaltungseinheit eine geistige Führung und Prägung und das Bewußtsein einer kulturellen Einheit zu geben. Wenn solche Absichten einmal bestanden haben, mag man über den Nutzen und die Notwendigkeit solcher Pläne geteilter Meinung sein; es bleibt jedem unbenommen, hier für sich Stellung zu nehmen. Aber nun auch rückschauend eine rheinische Geschichte und eine rheinische Kultur zu erfinden, das gehört zu jenen patriotischen Pflichtübungen, worin es die deutschen Geisteswissenschaften seit Generationen zu beachtlichen Leistungen gebracht haben. Was anderswo als ein boshafter Aprilscherz passieren könnte — etwa der Gedanke, ein Belgisches Wörterbuch herauszugeben — ist hier lederne Wirklichkeit.

Warum diese umständliche Einleitung? Nun, wer die Geschichte des Achtzigjährigen Krieges in dem zwischen Brabant und Westfalen liegenden, von Rhein und Maas durchströmten Landstrich schreiben will — auch, wenn er sich auf einen Teilaspekt beschränkt — wird nicht von der hier rheinisch-deutschen, dort holländischen Wirklichkeit des 20. Jahrhunderts auszugehen haben, sondern von der Wirklichkeit, in der sich der Achtzigjährige Krieg ereignete. Das war nicht mehr die fugenlose Einheit des niederrheinländischen, sich selbst als niederländisch im eigentlichen Wortverstande begreifenden Sprach-, Kultur-, Wirtschaftsraumes beiderseits der Ströme unterhalb Köln und oberhalb Dordrecht. Seit dem Frieden von Venlo (1543) war das Gelderland politisch mit den burgundischen Ländern vereinigt; es war in diesen zentral regierten Staat integriert worden.

Das zeitweilig deutlich spürbare Einströmen der oberdeutschen Schriftsprache, vorwiegend gefördert durch die weit verbreiteten Traktate politisch-religiösen Inhalts, kam im Geldrischen um die Mitte des 16. Jhs gänzlich zum Versiegen. Im Klevischen nahmen diese Einflüsse eher zu, zumal der Hof seit der Vereinigung der klevischen Länder mit den Herzogtümern Jülich und Berg sich gleichfalls der oberdeutschen Sprache bediente. So wurde also — was die Schrift- und Amtsprache betrifft, das Gelderland dem aus brabantischen und holländischen Quellen gespeisten Einzugsgebiet des Neuniederländischen angeschlossen; im Klevischen begann um dieselbe Zeit die Hinwendung auf das Neuhochdeutsche. Daß das alte gemeinsame Niederländisch noch jahrhundertelang fortlebte, ist eine andere Sache; aber es wurde, seitdem es nicht mehr gedruckt und kaum noch geschrieben wurde, bald formlos.

Diese zweifellos um die Mitte des 16. Jhs einsetzende kulturelle Differenzierung ist kartenmäßig überhaupt nicht darzustellen; nichts also wäre falscher, als die heutigen Zustände beiderseits der heutigen politischen Grenze ins 16. Jh zurückzuprojizieren. Da die Differenzierung nur allmählich sich vollzog und lange nur die Amtssprache betraf, blieb sie vorwiegend auf die Kanzleien beschränkt; die Bürger haben ihre Briefe und Geschäftsbücher noch lange, vielfach bis ins 19. Jh, in der niederländischen Sprache geführt und sich dabei seit dem 17. Jh des Neuniederländischen bedient.

Soweit die heute auf der deutschen Seite der Landesgrenze liegenden Gebiete zum Herzogtum Geldern oder zur Grafschaft Meurs gehörten, sah es wiederum anders aus. Im Obergeldrischen wird das Holländische die Amtssprache und bleibt es bis zu Beginn des 19. Jhs.

Aber auch im Gebiet der neuhochdeutschen Amtssprache hat sich die niederländische Umgangssprache und die holländische Geschäftssprache auf der überlieferten niederländischen Grundlage viel kräftiger entfalten können als das auf die Amtsstuben beschränkte Neuhochdeutsch. Hinzu kommen soziologische Unterschiede: im Klevischen ist das Neuhochdeutsch auch während des ganzen 18. Jhs nur von den Lutherischen gesprochen worden, das heißt also von den aus Mitteldeutschland zugezogenen Subalternbeamten und Soldaten. Die reformierte Oberschicht bediente sich vorwiegend der holländischen Schriftsprache; die katholische Unterschicht sprach das überlieferte, aber allmählich wieder in Dialekt zurückfallende Niederländisch.

Man mag davon allein im Gedächtnis behalten: die heutige, praktisch genau mit der poli-

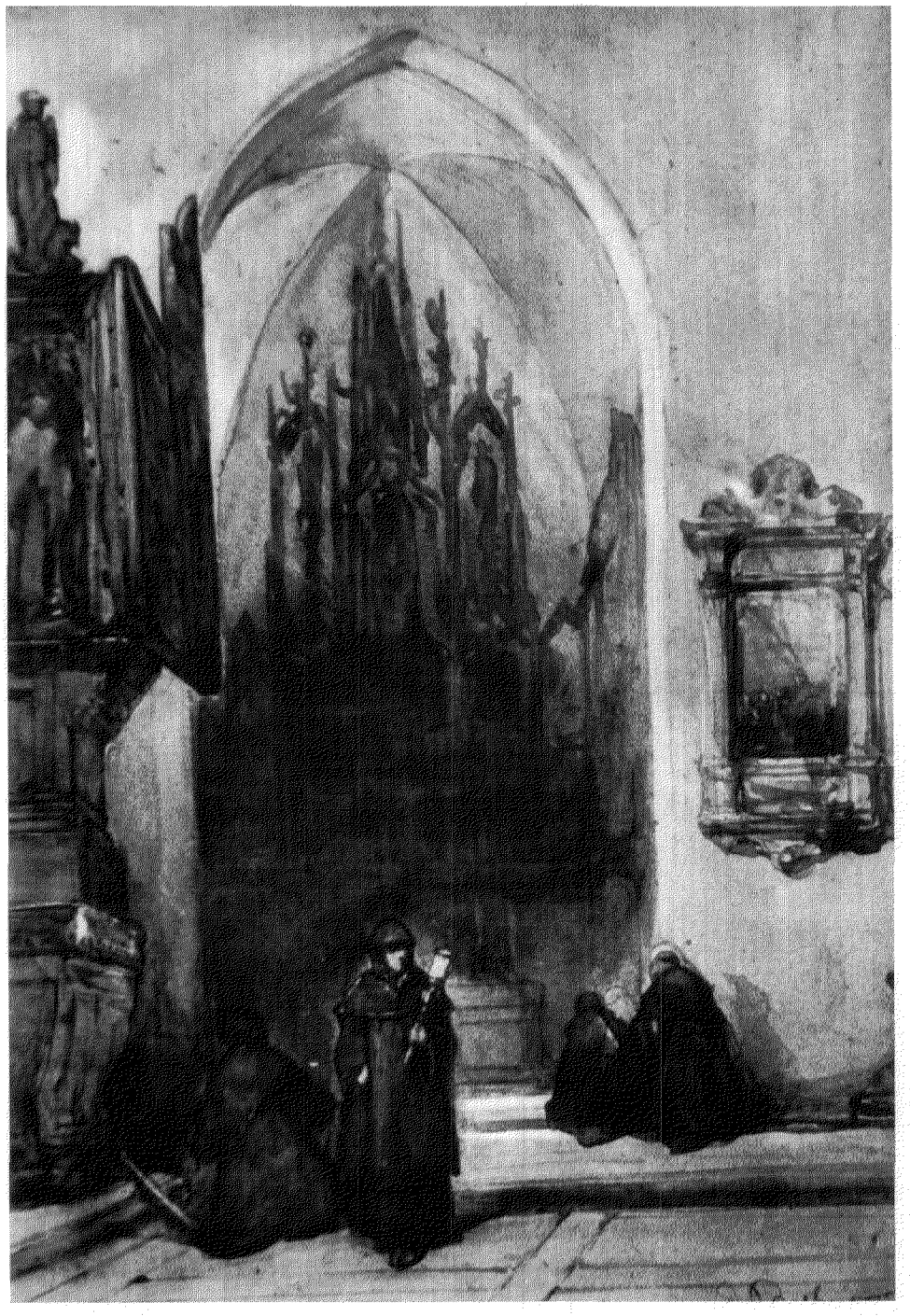

Abb. 1. Kalkar, Sankt Nicolai. Nordchor. Aquarell von J. Bosboom, 1850.
(Kleve, Städtisches Museum)

Abb. 2. Grevendal. Zeichnung von C. Pronk (1731 — Blatt 44 des Skizzenbuches nr. II). (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Abb. 3. Blick auf Kleve vom Kermisdalberg. Links die zweitürmige Stiftskirche, in der Bildmitte die Schwanenburg und rechts am Horizont der Eltenberg. Gemälde von A. Keirincx (1620/25). (Dessau, Staatliches Museum Schloß Mosigkau)

tischen Grenze übereinstimmende deutsch-niederländische Sprach- und Kulturgrenze ist das Ergebnis eines sehr langwierigen, im 16. Jh einsetzenden und erst im fortgeschrittenen 19. Jh beendeten Differenzierungsprozesses.

Ein Prozeß, der sich über so lange Zeit hinzieht, wird vom Bewußtsein der Zeitgenossen kaum wahrgenommen. Hingegen werden die religiös-politischen Parteiungen, die wir heute nur aufgrund sorgfältiger historischer Untersuchungen darstellen können, unmittelbar empfunden. Wie überall in den Niederlanden, sind die ersten reformatorischen Bewegungen und Gemeindebildungen eher lutherisch. In der zweiten Hälfte des 16. Jhs setzt sich der Kalvinismus durch; lutherische und andere Gemeinden bleiben in der Minderheit. Um die Wende des 16. Jhs stehen eigentlich nur Katholiken und Kalvinisten einander gegenüber.

Obwohl die konfessionellen Spaltungen auf der Höhe des Achtzigjährigen Krieges zugleich auch politische Parteiungen sind, so wäre nichts falscher, als die Bruchstellen entlang den politischen Grenzen zu suchen. Der Herzog von Kleve hatte im Frieden von Venlo (1543) versprechen müssen, alle reformatorischen Bestrebungen in seinem Lande zu verhindern und die katholische Religion wieder herzustellen. Hinzu kam ein fortdauernder starker politischer Druck der brüsseler Regierung auf die geschwächte klevische Landesregierung. So blieb es bei einem gewissen Statusquo: das platte Land blieb links des Rheines katholisch; im rechtsrheinischen Kleve blieb der Süden protestantisch, der Norden katholisch. In den Städten Kleve und Wesel regierten die Kalvinisten; in Kalkar, Rees und Emmerich die Katholiken.

Im Gelderland war es nicht anders: die Stadt Nimwegen hat seit eh und je im Gegensatz zu der von den geldrischen Herzögen betriebenen Territorialpolitik gestanden. Zusammen mit der Reichsstadt Köln sahen die Kaufleute von Nimwegen ihren Handel nur in einer am Reich orientierten Politik frei von provinzieller Beengung. So war der Magistrat in den Händen der Katholiken. Der Stadt Nimwegen folgte der größte Teil des von dieser Stadt beherrschten Quartiers.

Könnte man von Gelderland in grob vereinfachender Weise sagen, daß es rechts des Rheins vorwiegend kalvinistisch, links der Waal aber überwiegend katholisch war, so ist es unmöglich, auch nur in groben Strichen die katholisch-kalvinistische Gemengelage im Klevischen zu ordnen. So kommt es, daß man in den klevischen Städten zu Anfang des Achtzigjährigen Krieges sowohl katholische wie kalvinistische Flüchtlinge findet. In Wesel sammelt sich die bedeutendste niederländisch-kalvinistische Gemeinde außerhalb der Republik; nach Kalkar aber fliehen beispielsweise der katholische Bürgermeister von Amsterdam, Cornelis Jacobsz. Brouwer gen. Bam und der Bischof von Herzogenbusch, Laurentius Metsius. Emmerich wird der Ausgangspunkt für die gegenreformatorische Tätigkeit in der Republik; aber aus dem katholischen Kalkar stammt der Geusenführer Dirk Sonoy.

Möglichkeiten entscheidender Frontverschiebungen zwischen den konfessionellen Gruppierungen haben nur wenige Jahrzehnte lang bestanden. Nach dem Zwölfjährigen Waffenstillstand gibt es keine revolutionären Veränderungen mehr. Nun setzt der übliche eher biologische Prozeß ein, der im Laufe der Generationen die Städte durch andauernde Submigration aus dem umliegenden platten Lande konfessionell dem Lande angleicht. Überwiegend protestantische Städte in katholischer Umgebung, oder solche mit einer starken und führenden protestantischen Oberschicht, werden auf diese Weise wieder katholisch: Nimwegen und Kleve sind dafür lehrreiche Beispiele.

Auch entscheidende politische Veränderungen bewirken seit der Jahrhundertwende keine Veränderungen mehr der konfessionellen Fronten: Wesel bleibt protestantisch, obwohl es in die Hände der Spanier fällt; Herzogenbusch bleibt katholisch, obwohl die Stadt den Spaniern auf immer entrissen wird. Der Kirchenbesitz spielt nicht die mindeste Rolle; Herzogenbusch bleibt katholisch, obwohl die ehemalige Bischofskirche der kleinen protestantischen Gemeinde gegeben wird. Dagegen sehen wir den katholischen Propst von Xanten protestantische Prediger an seinen Eigenkirchen zwischen Maas und Waal investieren, während die bäuerlichen Gemeinden, ihrer Kirche beraubt, sich auf den Schloßkapellen des katholischen Adels versammeln und von den Dominikanern und Jesuiten der Missionsstationen betreut werden.

Während der zweiten Hälfte des Achtzigjährigen Krieges hat sich die Republik konsolidiert: die Universität von Leiden ist ihr intellektuelles, die Stadt Amsterdam ihr wirtschaftliches Zentrum. Der militärische und politische Erfolg geben der Republik ihr Selbstbewußtsein. Um die Mitte des 17. Jhs ist die Republik eine politisch wie kulturell gefestigte Nation. Sie wirkt

über ihre Grenzen hinweg. Die *Hollandse expansie* ergreift das ganze Kleverland; und es ist keine leere Drohung, wenn die freiheitsliebenden Stände dem Kurfürsten von Brandenburg, dem Erben der klevischen Herzöge, die Möglichkeit ausmalen, sich als achte Provinz der Republik anzuschließen. In den befestigten Städten längs des Rheinstromes die im Kriege häufig den Besitzer gewechselt haben, liegen holländische Garnisonen: Emmerich, Rees, Wesel, Orsoy sind in ihrer Hand. Meurs gehört den Oraniern. Im Dezember 1646 hat der Kurfürst Friedrich Wilhelm sein Bündnis mit der Republik durch die Ehe mit Louise Henriette, der ältesten Tochter Frederik Hendriks, besiegelt. Wenig später, im Herbst 1647, ernennt der Kurfürst den Gouverneur von Wesel, Johan Maurits v. Nassau, zu seinem Statthalter in Kleve. Von 1647 bis 1667, als Louise Henriette stirbt, ist Kleve die bevorzugte Residenz des Kurfürstenpaares. Unter dem Statthalter Johan Maurits v. Nassau wird diese Residenz zu dem bedeutendsten Außenwerk der holländischen Kulturexpansion. Jacob van Kampen und Pieter Post liefern die Pläne für die Schlösser, die ausgedehnten und weltberühmten klever Parkanlagen (Abb. 4-6), die Landhäuser. Nach dem Tode von Frederik Hendrik und Willem II treten holländische Maler und Bildhauer in die Dienste des klevisch-brandenburgischen Hofes.

Die Rolle, welche Kleve in der holländischen Literatur spielt, ist wohl bekannt. Man kann allein aus Vondels Werk eine ansehnliche Sammlung barocker Gesänge auf Kleve und Klevische Gegenstände zusammenstellen.

Aber das ist alles hinlänglich bekannt. Viel weniger wissen wir davon, daß der heute deutsche Niederrhein nicht nur im Vorfeld der *Hollandse expansie* lag, nicht nur auf den Brennpunkt Amsterdam hin gerichtet war, sondern daß wir hier auch starke Wirkungen der spanischen Niederlande spüren und eine Richtung auf den Brennpunkt Brüssel hin.

Rufen wir uns die Ausgangslage um die Mitte des 16. Jhs ins Gedächtnis: Brüssel ist wie für das ganze Gelderland, so selbstverständlich auch für sein Oberquartier, zu dem der heutige Kreis Geldern gehörte, der Sitz der Zentralverwaltung. De politische Druck von Brüssel auf Kleve und die mit Kleve vereinigten Länder ist übermächtig und läßt nach 1543 für eine eigene, selbständige Politik kaum noch Platz. Ist Brüssel das politische Zentrum, wo die großen politischen Entscheidungen fallen, so Antwerpen der wirtschaftliche Vorort. Antwerpens wirtschaftlicher Einfluß ist bis an den Rhein zu spüren. Brüssel und Antwerpen beherrschen gemeinsam die Kultur des klevischen Landes. Daß die Kirchen ganze Altäre in Antwerpen kauften, ist bekannt; weniger bekannt ist, in welchem Maße Antwerpen auch für die Goldschmiedearbeiten und Paramenten der Hauptmarkt gewesen ist. Man halte sich vor Augen: Amsterdam, Nijkerk, Arnheim, Kleve, Geldern, Aachen liegen auf dem selben Zirkelschlag um die Stadt Antwerpen. Und dies Antwerpen liegt schließlich nicht weiter von Nimwegen als die Stadt Köln, welche ihre einst beherrschende Vorortstellung längst verloren hat.

In den nördlichen Niederlanden haben die neuen, 1559/61 von Philipp II eingerichteten Bistümer nicht lange Bestand gehabt. Aber links des Rheines und der Waal ist das doch anders. Obergeldern einschließlich des südlich der Waal gelegenen Quartiers von Nimwegen untersteht nun dem Bistum Roermond. Seit alters fiel die Stadtgrenze von Kleve mit der Grenze gegen das Bistum Utrecht zusammen; der Archidiakonat von Emmerich gehörte nach der alten wie nach der neuen Einteilung zu Utrecht. Nun liegen vier Kathedralkirchen (Utrecht, Deventer, Roermond, Herzogenbusch) näher als Köln. Neben den politischen Einfluß von Brussel, den wirtschaftlichen von Antwerpen, tritt nun der religiöse der Metropolitankirche von Mecheln. Von dieser Metropole und von den neuen Bistümern gehen die kontrareformatorischen Impulse aus; von Köln ist während der entscheidenden Jahrzehnte, in denen es der Kontrareformation gelingt, den Kalvinismus zu stoppen und das Land links von den großen Strömen fest an die tridentinische Kirche zu binden, von Köln ist in dieser Zeit nicht viel zu spüren.

Während nun in den von den Truppen der Utrechter Union besetzten Gebieten der Kalvinismus Staatskirche wird, während in den spanisch besetzten Gebieten die katholische Kirche sich restauriert, ist man im neutralen Kleve gespalten: die Katholiken schauen auf Mecheln und setzen auf die Spanier, die Kalvinisten — die hier bis ins 20. Jh von den Katholiken *geusen* genannt werden — auf die Republik.

Noch bevor der letzte Herzog von Kleve-Jülich-Berg kinderlos verstarb (1609), hatten beide Parteien Stellung bezogen, um die während der Regentschaft des schwachsinnigen Herzogs Johan Wilhelm (1592-1609) von beiden Par-

teien vielfach verletzte Neutralität des Landes in ein Bündnis zugunsten der eigenen Partei zu verwandeln. Von den zahlreichen Häusern, welche Ansprüche auf das klevische Erbe erhoben, blieben allein Brandenburg, das sich mit der Republik verband, und Pfalz-Neuburg, das sich den Spaniern anschloß. So wurde der Erbstreit zu einem Bestandteil der großen Auseinandersetzung zwischen den Republikanern und den Spaniern, zwischen Kalvinisten und Katholiken. Kleve, das Land an der wichtigen Rheinstraße, wurde für Jahrzehnte der Hauptschauplatz des Achtzigjährigen Krieges, Die Front, welche im Westen an der Scheldemündung begann, endete östlich des Rheines. Nach den großen militärischen Entscheidungen, Jahre vor dem Friedenskongreß von Münster und Osnabrück, war Kleve sicher in der Hand der republikanischen Truppen; und damit war der Erbanspruch des Hauses Brandenburg, was das Herzogtum Kleve betrifft, ohne Waffengewalt nicht mehr zu bestreiten. Aber ebenso unbestritten beherrschten die Spanier außer Obergeldern die beiden südlichen Herzogtümer Jülich und Berg. In Kleve war die Regierung in den Händen der Kalvinisten; die Katholiken, wenngleich zahlenmäßig überlegen, blieben geduldet. In den südlichen Herzogtümern regierten die Katholiken; hier waren die protestantischen Gemeinden geduldet. Da Unterdrückung in einem Gebiet die Minderheit des anderen stets und prompt zu spüren bekam, blieb dieser scheinbar höchst labile Gleichgewichtszustand über die Jahrhunderte erhalten.

Sieht man von gelegentlichen Ein- und Ausbrüchen ab, so ist das Oberquartier, das sich als einziges der vier geldrischen Quartiere nicht der Union von Utrecht angeschlossen hatte, stets spanisch-katholisch geblieben. Hier behielt der Bischof von Roermond, der Nimwegen mit dem zugehörigen Hinterland 1591 verloren hatte, unangefochten seine Jurisdiktion. Die Konsolidierung der südlichen Niederlande unter der Herrschaft von Albert und Isabella (1598-1633) erfaßte also auch den Niederrhein zwischen Rhein und Maas südlich der klevischen Landesgrenze. Mochte das Kleverland sich gegenüber der kalvinistischen Republik weit öffnen, so blieb die intellektuelle Freiheit doch praktisch unangetastet. Von dem hier herrschenden, weltoffenen Geist spürt man, wenn man erfährt, daß Petrus Verhagh, der Dechant des katholischen Kollegiatstiftes von Kleve, im Jahre 1641 seine *Clio-Menapia*, in wohl berechneter Neutralität sowohl dem Kurfürsten von Brandenburg wie dem Herzog von Pfalz-Neuburg gewidmet, bei Johannes Jansonius in Leiden erscheinen läßt. Daß Theodorus Pulmannus, der gelehrte Propst von Kranenburg, und Stephanus Winandus Pighius, der Biograph des klevischen Erbprinzen Karl Friedrich, ihre Werke hatten zu Antwerpen drucken lassen, war für das 16. Jh eine Selbstverständlichkeit gewesen.

Diese Offenheit im Norden, gefördert durch das Regiment des ebenso gläubigen wie zutiefst toleranten Statthalters Johan Maurits, hatte kein Pendant im Süden. Seitdem der Bischof Lindanus zu Well an der Maas einen großen Teil der ersten, 1569 erschienenen Auflage von Marnix' *Bijenkorf* hatte verbrennen lassen, herrschte dort strenge Zensur. Weltliches und kirchliches Regiment schufen somit eine völlig homogene materielle und geistige Kultur.

Aus dieser gesicherten Stellung wirkte der von Mecheln gelenkte Katholizismus nach Norden in die militärisch und politisch vorerst verlorenen Gebiete. Hier spielen die Wallfahrtsorte eine hervorragende Rolle.

Man muß den grundlegenden Unterschied zwischen den mittelalterlichen Wallfahrtsplätzen und jenen, die seit Albert und Isabella aufblühen, wohl beachten. An den alten Wallfahrtsplätzen war das Volk an bestimmten Tagen von weit und breit zusammengeströmt, so wie heute noch die gläubigen Bretonen zu ihren *pardons* pilgern. Zu den neuen Wallfahrtsorten ziehen ganze Gemeinden jeweils an Tagen, die nach einem Generalplan bestimmt zu sein scheinen. Je mehr man den Blick von den Einzelerscheinungen löst und, wie aus der Vogelschau, über das ganze Bild des Wallfahrtswesens gehen läßt, um so deutlicher wird eine aus der Tiefe des Raumes planende, kluge Strategie. Gewiß wird man nicht so weit gehen dürfen, schon hinter den ersten Wundergeschichten und den ersten Wallfahrten zur Wunderstätte die entwerfende Hand eines Prälaten zu suchen; hier wird man durchaus Spontaneität annehmen müssen. Hingegen ist die erstaunliche Tatsache, daß solche religiösen Kundgebungen nicht ein plötzlich aufflammendes und wieder verlöschendes Strohfeuer sind, sondern zu einem gleichmäßig brennenden und regelmäßig genährtem, beherrschten Herdfeuer werden, sicher Frucht sorgsamer Planung.

Um die Weihnachtszeit des Jahres 1641 hat der Händler Hendrik Busman, als er auf dem Wege von Weeze in seine Stadt Geldern am Hagelkreuz vor Kevelaer niederkniet, eine Erschei-

nung: eine Stimme fordert ihn auf, an dieser Stelle ein Kapellchen zu bauen. Wenig später wiederholt sich die Erscheinung. Und nun sieht auch seine Frau Mechtild in einer Erscheinung das Kapellchen und darin den Kupferstich von dem wundertätigen Marienbild von Luxemburg den sie zuvor in den Händen von Soldaten gesehen hatte. Nun beeilen sich beide, der Stimme zu gehorchen; das Heiligenhäuschen ist nach kurzer Bauzeit Ende Mai 1642 fertig. Zu dem Bild der Luxemburger Muttergottes, das den Eheleuten auf wunderbare Weise zur Hand gestellt worden ist, strömen schon Wallfahrer herbei. Der verängstigte Busman, auf einen solchen Zulauf und den Umfang der Opfergaben nicht gefaßt, will von seinem Unternehmen wieder abstehen und gibt das Bild den Kapuzinern von Geldern in die Obhut. Endlich hängt der Pfarrer von Kevelaer den Kupferstich am 1. Juni 1642, dem Kirchweihtag, an die vorbestimmte Stelle im Heiligenhäuschen am Hagelkreuz. Nun nimmt sich auch das Bistum der Sache an. Es wird angeordnet, daß zur Aufnahme der wachsenden Pilgerscharen eine neue, große Kirche errichtet werden soll nach dem Vorbild jener Kapelle, welche im Jahre 1610 vor der Stadt Roermond auf dem sogen. Sand ebenfalls für ein wundertätiges Marienbild errichtet worden war. Die Wallfahrtskirche, zu der am 22. Oktober 1643 der erste Stein gelegt worden, war am 20. November 1645 vollendet (Abb. 9 und 10).

Schon im Jahre 1643 war aus der Stadt Rees im Klevischen die erste Gemeindeprozession nach Kevelaer gezogen. Wann die erste Prozession von Kleve gekommen ist, wissen wir nicht; in den fünfziger Jahren ist sie schon traditionell. Jetzt flossen die Opfergaben so reichlich daß die neue Wallfahrtskirche bereits am 2. Mai (Sonntag Cantate) 1649 von Johan Sternberg gen. Dusseldorp, Propst von Xanten und Dechant von Rees, geweiht werden konnte. Wenn man bedenkt, daß Sternenberg als Propst von Xanten dem an Umfang bedeutendsten, das ganze Herzogtum Kleve umfassenden kölnischen Archidiakonat von Xanten vorstand; wenn man ferner bedenkt, daß das geldrische Oberquartier von Philipp II auf recht gewaltsame Weise aus dem kölnischen Bistumsverband herausgebrochen war: wenn man dies alles bedenkt, erscheint die Amtstätigkeit eines kölnischen Prälaten in Kevelaer, das zum Bistum Roermond gehörte, in einem besonderen Licht. Sollte es die katholische Kirche im Klevischen, von Köln allzulange vernachlässigt und stets in Gefahr, durch den Bischof, der zugleich Kurfürst war, politisch kompromittiert zu werden, auf Selbständigkeit und engeres Einvernehmen mit den von wirklichen Theologen geführten *belgischen* Bistümern abgestellt haben?

Alsbald nimmt sich Mecheln des Falles an. Der Zulauf der Pilger fordert eine erfahrene Organisation. Darauf verstanden sich die Oratorianer, welche im Auftrage der Infantin mit größtem Erfolg aus dem brabantischen Scherpenheuvel ein weit in die Generalitätslande wirkendes religiöses Zentrum gemacht hatten. Sie organisieren die Kevelaer-Wallfahrt auf dieselbe Weise; und auch die neue Wallfahrtskapelle, welche sie um das Heiligenhäuschen des Henrik Busman bauen (1654), ist nach dem Modell der Wallfahrtskapelle von Scherpenheuvel entworfen (Abb. 10). Unter der bewährten Führung der Oratorianer wird die Kevelaerwallfahrt zu einem machtvollen religiösen Instrument; ihre Rolle bei der Konsolidierung der katholischen Restbestände in den Generalstaaten kann nicht hoch genug angeschlagen werden. In das benachbarte Klevische wirkte sie um so nachdrücklicher, je schwächlicher die von der Metropole Köln ausgehenden geistigen Strömungen waren.

Man wird vor allem die sprachlichen Voraussetzungen nicht gering anschlagen dürfen. Für die niederländisch sprechenden Katholiken des Kleverlandes waren die landessprachlichen Verlautbarungen der kölner Kurie fremdsprachlich; was von Kevelaer, Roermond, Mecheln kam, verstand jeder. Wie sehr diese Voraussetzungen heute aus unserm Bewußtsein verschwunden sind, mag an einem einzigen Worte erhellen: in einem modernen, für die deutschen Leser bestimmten Wallfahrtsbüchlein heißt es, die Oratorianer seien im Jahre 1646 *aus Belgien* gekommen; liest man dagegen die Wallfahrtsgeschichte in Knippenbergs *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* (p. 234), dann erfährt man von der mächtig aufgeblühten Wallfahrt: *qui fons divinae misericordiae eo loci crevit adeo, ut ex vicina circum Germaniâ atque Belgio in festivitatibus Beatae Mariae Virginis, maxime Assumptionis in Coelum & Nativitatis . . . concurrant fideles ad plura saepe millia, quin uno die octodecim millia fuisse ab incolis accepi.* Es ist kein Zweifel, daß *Belgium* hier für die staatsrechtlich vom Reich (*Germania*) getrennten Niederlande steht und Kevelaer mitumfaßt.

Die Wallfahrtskapellen von Kevelaer und Scherpenheuvel haben dieselbe Architektur; sie haben in der Konsolidierung der katholischen Positionen im kalvinistisch beherrschten Norden

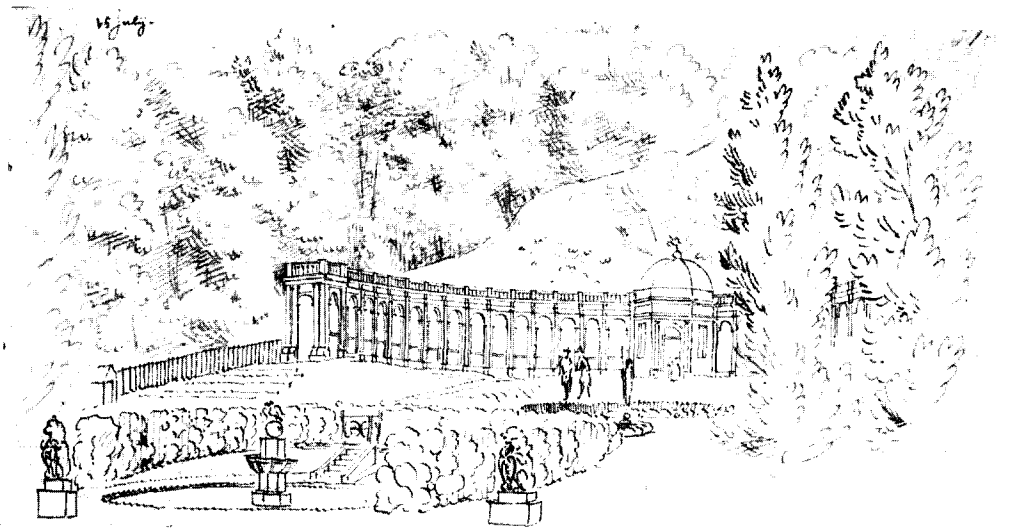

Abb. 4. Kleve, Amphitheater am Springberg mit Kolonnaden von 1711/12. Zeichnung von C. Pronk (1731 — Blatt 31 des Skizzenbuches nr. II).

(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

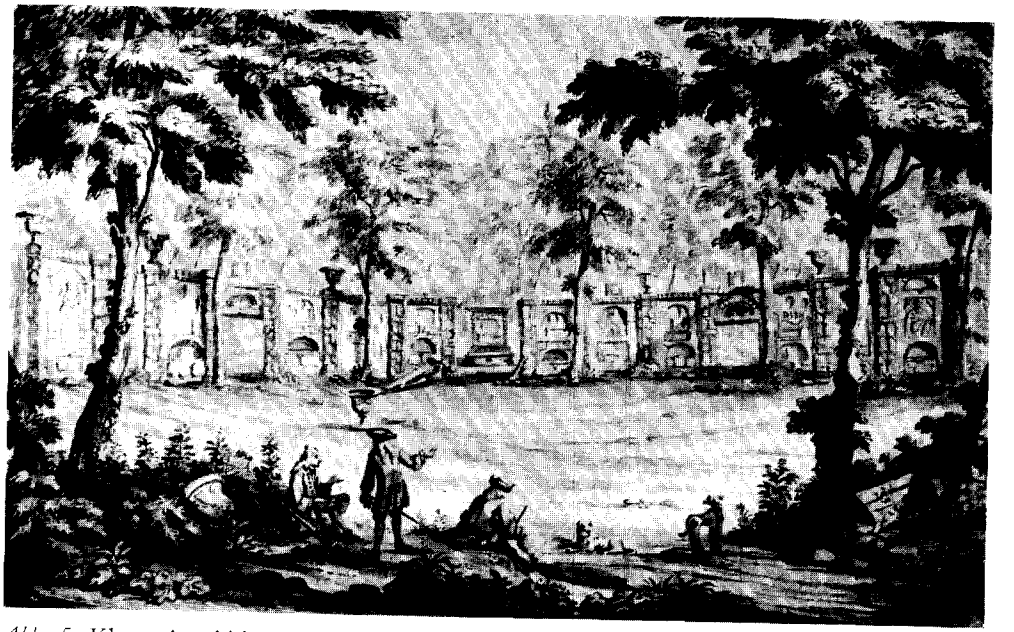

Abb. 5. Kleve, Amphitheater zu Berg und Tal, vollendet 1678. Durch die Mittelöffnung geht der Blick auf die Grabtumbe des Fürsten Johan Maurits v. Nassau von 1663. Zeichnung von A. van Halen.

(Leiden, Prentenkabinet Rijksuniversiteit)

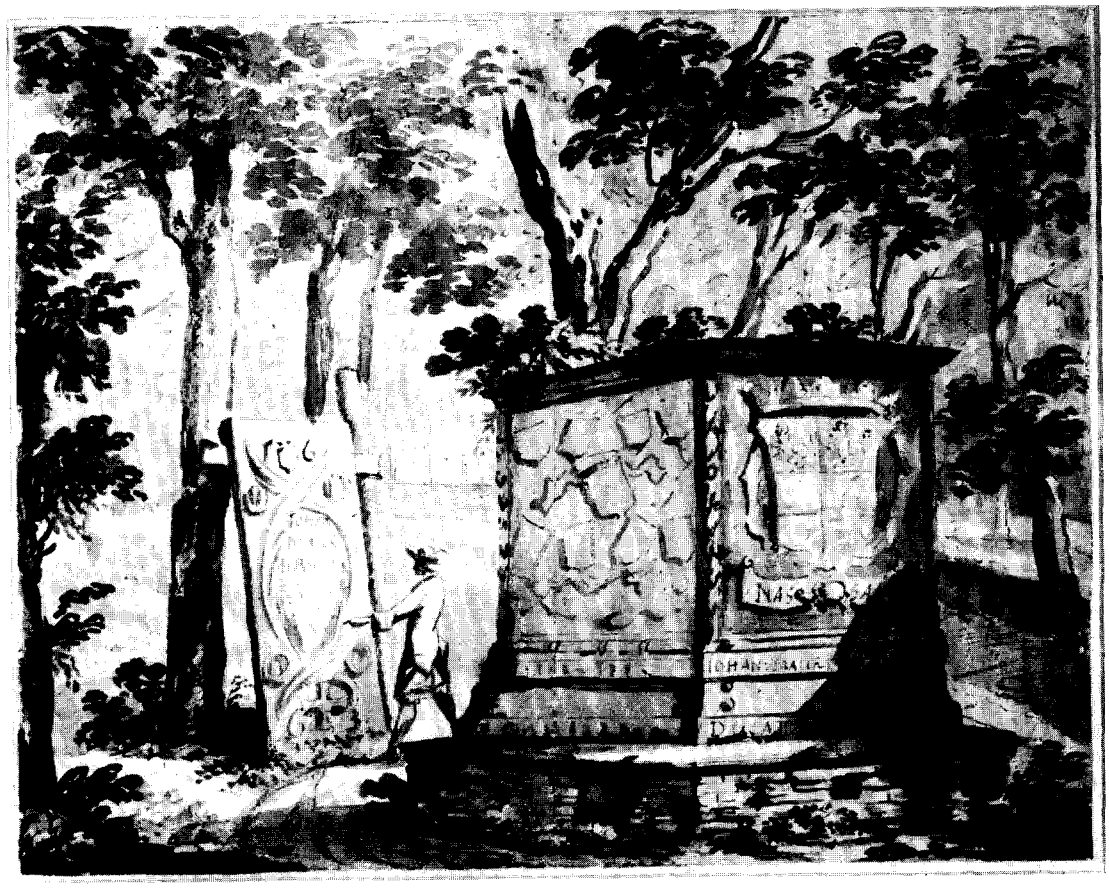

Abb. 6. Kleve. Die eiserne Grabtumbe des Fürsten Johan Maurits v. Nassau zu Berg und Tal. Zeichnung von A. van Halen. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

dieselben Aufgaben; sie werden von derselben Genossenschaft organisiert; sie unterstehen demselben Erzbischof von Mecheln; sie gehören in dieselbe, von Brüssel regierte staatliche Einheit. Wie für Scherpenheuvel die Generalitätslande, so ist für Kevelaer Kleve von Häretikern regiertes Ausland mit einem starken katholischen und darum dem südlichen Nachbarn freundlich gesonnenen Bevölkerungsanteil. War für das geldrische Oberquartier Brüssel die Hauptstadt, so war sie es auch in einem gewissen Sinne für den katholisch gebliebenen Adel, der nicht nur in der Meierei, sondern auch in Kleve nach Brüssel blickte und seine Söhne auf die Universität von Löwen sandte. Daß die geistige und materielle Kultur des klevischen Katholizismus im 17. und 18. Jh eher *belgisch* als *kölnisch* gewesen sein muß, liegt auf der Hand.

Am Trappenboom im Kirchspiel Vynen, an der Stelle einer wunderbaren Marienerscheinung, hatte Maria von Burgund, die Witwe des Herzogs Adolf v. Kleve, im Jahre 1457 ein Kloster errichtet und mit Birgittinern von Koudewater besetzt. Das Kloster war im Achtzigjährigen Krieg mehrfach verwüstet und endlich von den nach Kalkar geflohenen Birgittinern verlassen worden. Erst nach 1642 konnte der Wiederaufbau des Klosters frei von kriegerischen Störungen geschehen.

Es ist kein Zufall, daß man sich in Marienbaum des alten Gnadenbildes in eben jenem Jahre entsann, als die Wallfahrt zu dem neuen Marienbild von Kevelaer kometenhaft aufstieg. Man sammelte Nachrichten früherer wunderbarer Heilungen; man erinnerte sich, daß die Stadt Kalkar, als im Jahre 1635/36 mehr als ein Drittel der Einwohnerschaft der Ruhr erlegen war, nach Marienbaum ausgezogen war und schrieb das Verlöschen der Epidemie der Fürsprache der Gottesmutter zu. Zum Dank gelobte die Stadt eine seit 1637 alljährlich wiederholte Dankprozession. Eine Inschrift, 1643, angebracht und urkundlich beglaubigt, überlieferte das Ereignis dem Gedächtnis der Nachwelt. Kein Geringerer als Wenzel Hollar hat das neue Wallfahrtsbild von der Gnadenmutter zu Marienbaum in Kupfer gestochen (Abb. 8). Das Vorbild des im Jahre 1640 zu Antwerpen gestochenen Kupfers mit dem Bilde der Gnadenmutter von Luxemburg — seit 1642 Ziel der Kevelaerpilger — ist deutlich. Mutter und Kind sind auf dieselbe Weise gekleidet; ein weiter Mantel fällt von der Krone herab und umhüllt Mutter und Kind: kein Zweifel, dies ist die Staatstracht der spanischen Infantinnen. Die *Consolatrix afflictorum* von Luxemburg und Kevelaer heißt hier *Medicina omnium*; statt der Stadtansicht von Luxemburg im Hintergrund ist hier der *Trappenboom* mit der Klosterkirche von Marienbaum. Darunter die Verse (von L. Rogge):

Marienboom verheucht,
En eert Gods lieve moeder
Want sy ons schencht de Vreucht'
door Iesum onsen hoeder,
Van veel mirakels groot
en helpt ons uyt der noot.

Noch weiter in der Angleichung an das Gnadenbild von Luxemburg-Kevelaer geht das Schabblatt von J. Ph. Koch: Maria trägt hier auch das Szepter der Vorlage; aus der Trösterin der Betrübten ist nun die *Toevlugt der Sondaren* geworden. Die Unterschrift stand schon in der verkleinerten Ausgabe des Hollar-Kupfers von 1648: *Ware afbeelding van t' miraculues Beelt van de Moeder Godts Maria in t' Clooster Marienboom des ordens S. Birgittae in t' Lant van Cleef:* Das ist die *Vera Effigies Matris* JESU *Consolatricis afflictorum in agro suburbano Luxemburgi Miraculis et Hominum Visitatione celebris* des kevelaerer Bildes.

Wie das Kloster von Marienbaum aus einer Wallfahrtstätte hervorgegangen war, so war der Pilgerzustrom zum kranenburger Kreuz, war der Reichtum der kranenburger Kirche der hauptsächliche Anlaß für die Verlegung des alten Kollegiatstiftes von Zyfflich nach Kranenburg im Jahre 1436. Doch war die Verehrung des kranenburger Kreuzes bald durch den duisburger Salvator in den Hintergrund verdrängt worden. Im 16. Jh war die Wallfahrt ganz zum Erliegen gekommen. Ein frommes Schriftchen, im Jahre 1634 zu Antwerpen herausgekommen unter dem Titel *De Poorte des Hemels*, rief den Gläubigen die Wundergeschichten von Amsterdam und Kranenburg ins Gedächtnis zurück. Johannes van Wanray, der Dekan der kranenburger Kirche, gab sich alle Mühe, die Wallfahrt wieder aufleben zu lassen. Die 1666 gedruckte *Historia s. Crucis* ist ohne Angabe des Verlagsortes. Eine vom kranenburger Küster Mr Herman Lyfferdinck verfaßter Einblattdruck erschien im Jahre 1671 zu Lüttich. Noch im Jahre 1745 wurde ein simpler Kupferstich vom Kreuzbild hergestellt mit der anscheinend stereotypen Unterschrift: *Waere Afbeeldinge Van Het Oud Miraculeus Cruis-beelt tot Cranenburg* . . .

Wir haben an diesen wenigen Beispielen das auslösende Moment der Kevelaer-Wallfahrt auf die klevischen Wallfahrtsorte nachgewiesen. Wir könnten von Kirche zu Kirche nachweisen, daß die wenigen Barockaltäre und Barockmöbel, welche der neogotische Bildersturm verschont hat, daß die Paramenten und Geräte, welche die katholischen Kirchen des Kleverlandes seit der Mitte des 17. Jhs angeschafft haben, entweder aus den südlichen Niederlanden stammen oder doch eine *belgische* Formensprache verraten. Natürlich werden die kleineren Kirchen mit billigen Massenprodukten der Rubens- und van Dyck-Nachfolger überschwemmt. Doch besaßen die Minoriten von Kleve ein bedeutendes Werk von Erasmus Quellinus. Das meiste ist, namentlich in den zahlreichen 1802 supprimierten Klöstern verschleudert oder zugrunde gegangen. Mit dem, was erhalten blieb, hat man sich kaum beschäftigt, weil sich die Kunsthistoriker des 19. Jhs nicht für den Barock der Gegenreformation interessierten. Hier ist für die kunstgeschichtliche Forschung eigentlich noch alles zu tun. Das hochbedeutende Chorgestühl in der Kirche des ehem. Augustinerkonventes zu Gaesdonck (1623) ist nur vor dem Hintergrund der Kultur am Hofe von Albert und Isabella zu verstehen. Köln, der Sitz des zuständigen Erzbischofs, bleibt ohne kulturellen Einfluß.

Die prägende Wirkung von *Belgien*, von Brüssel, Mecheln, Antwerpen, Löwen, die auch über die Grenzen hinausgreift und beiderseits der Maas die Katholiken im nördlichen Vorfeld bis an Rhein und Waal erfaßt, und die wir nicht hoch genug veranschlagen können, verliert kaum an Kraft, als das Oberquartier im Frieden von Utrecht (1713) an Preußen abgetreten wird. Das im 17. Jh geknüpfte Netz von religiösen Institutionen, Traditionen, persönlichen Beziehungen erweist sich als zuverlässig und dauerhaft. Auch wird man berücksichtigen müssen, daß die Klöster und Konvente ihren Nachwuchs nach wie vor aus dem großen belgischen Reservoir beziehen, daß der katholische Adel seine Kinder nach wie vor in Belgien erziehen läßt.

Das wirkt bis ins 19. Jh nach und ändert sich erst, als der Regierungsbezirk Kleve der preußischen Provinz Jülich-Kleve-Berg durch die päpstliche Bulle *De salute animarum* vom Jahre 1821 dem Bischof von Münster unterstellt wird. Was die preußische Regierung nie versucht oder auch nur erwogen hat, die sprachliche Loslösung vom Niederländischen, wird durch einen bischöflichen Erlaß im Jahre 1827 verfügt. Der Prozeß zieht sich über viele Jahre hin; und es dauert noch Jahrzehnte, bis der schriftsprachliche Gebrauch des Niederländischen ganz unterdrückt ist. Doch beginnen die Fäden schon um die Jahrhundertmitte zu reißen. Nicht viel früher. Man darf nicht vergessen, daß sich die aus ehemals geldrischen und klevischen Teilen gebildete Provinz Limburg der belgischen Revolution von 1830 angeschlossen hat. Wenn auch das Land von Maastricht bis Gennep im Jahre 1838 wieder dem Königreich Belgien verloren gegangen ist, so hat die Hauptstadt Brüssel dennoch bis in die fünfziger Jahre spürbar auf die Geschmackbildung namentlich des katholischen Bürgertumes eingewirkt. Auch das ist noch nicht genügend untersucht; der Klassizismus der klevischen Wohnhäuser, für den man jahrzehntelang den düsseldorfer Baumeister Adolf von Vagedes verantwortlich gemacht hat, hat seine Vorbilder in Brüssel. Wenn das von der *rheinischen* Kunstwissenschaft nicht bemerkt — ja nicht einmal erwogen — worden ist, so wohl nur deswegen, weil unsere Geisteswissenschaftler, seit Generationen zu vaterländischen Pflichtübungen angehalten, jenseits der Landesgrenzen allenfalls *germanisches Kulturerbe* zu suchen gewohnt sind. Aber man braucht ja nur die Lebensläufe der Gebildeten zu verfolgen, um immer wieder festzustellen, welche Rolle Brüssel in ihrer Ausbildung und ihren Beziehungen gespielt hat. Nicht über Amsterdam, dem sie seit dem 17. Jh so viel verdanken, sondern über Brüssel kommunizieren die klever Maler mit der Welt: dort stellen Koekkoek und Klombeck aus, dort nehmen Bodeman und Daiwaille Wohnung. Erst nach 1848, als Preußen nach der gescheiterten Revolution das Land am unteren Rhein fester in den Griff nimmt, lockern sich diese Beziehungen.

Ein so kluger Beobachter wie Wilhelm Heinrich Riehl hat diesen belgischen Grundton auf seiner Wanderung von Köln nach Nimwegen bemerkt und in dem 1869 erschienenen *Wanderbuch* beschrieben: *Ich sage preußisch Geldern,* so notiert er nach seinem Besuch in der Stadt Geldern, *ich könnte ebensogut österreichisch oder spanisch Geldern sagen, und die goldenen Kreuze am Halse der Frauen reden heute noch von der alten spanischen Zeit. Volkstrachten haben, abgesehen vom malerischen Reize, meist nur tiefere Bedeutung als Wahrzeichen des sozialen Volkscharakters; selten erinnern sie an die politischen Schicksale des Landes. Dies ist hier der Fall. Die Tracht dieser geldrischen Frauen ragt fremdartig in das preußische Rheinland; indem wir aber*

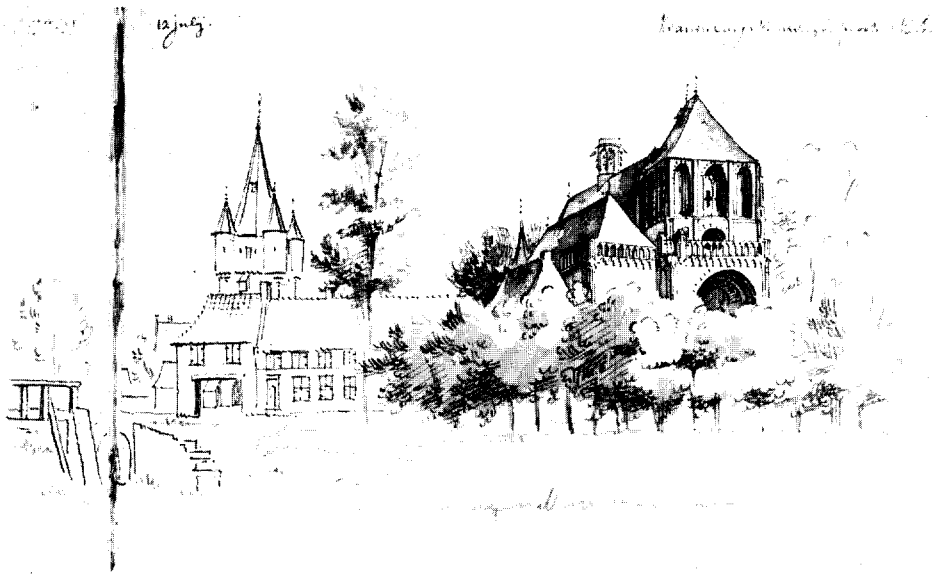

Abb. 7. Kranenburg, Nimweger Tor und Stiftskirche. Zeichnung von C. Pronk (1731 — Blatt 26 des Skizzenbuches nr. II).
(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Abb. 8. Wallfahrtsbild von Marienbaum. Kupferstich von W. Hollar, 1648.
(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

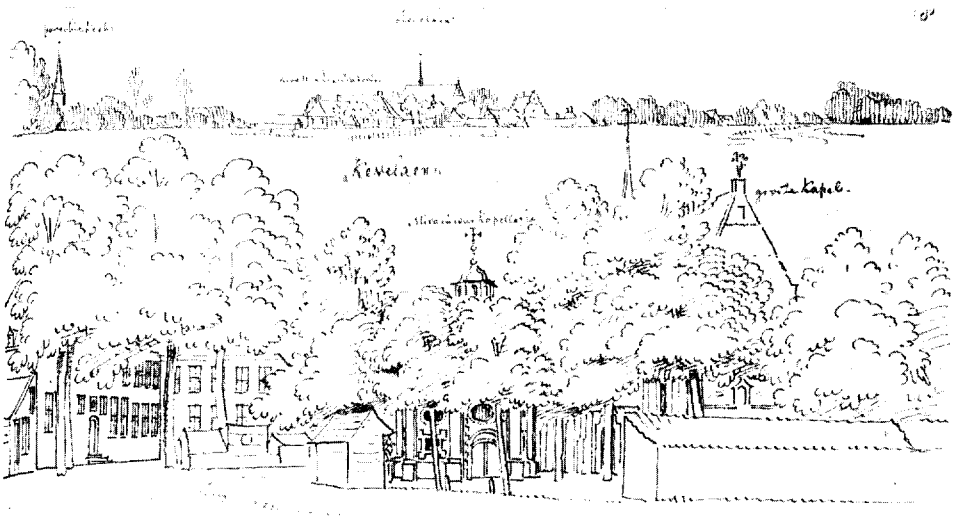

Abb. 9. Panorama von Kevelaer und Abbildung der Kapelle und der Wallfahrtskirche. Zeichnung von C. Pronk (1731 — Blatt 38 des Skizzenbuches nr. II).
(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Abb. 10. Kevelaer. Die nach Vorbild der Wallfahrtskapelle von Scherpenheuvel gebaute Kapelle von 1654 und die gotische Wallfahrtskirche von 1643-'45. Stahlstich von E. Willmann nach Zeichnung von L. Rohbock um 1860.

ihrem zeitlichen und örtlichen Ursprunge nachdenken, zieht jenes großartige Wechselspiel der Gebietsherrschaft an unserm Geiste vorüber, welchem diese Gegend zwischen Maas und Rhein im Laufe der Jahrhunderte preisgegeben war . . . Daß nicht eigentlich ein noch so häufiger politischer Wechsel, als vielmehr die einheitlich strenge, über Jahrhunderte währende religiöse Erziehung und Gemeinschaft das Volk und seine Wohnplätze geprägt haben, wird ihm eigentlich erst in Kevelaer bewußt, das er mitten in der Wallfahrtszeit besucht:

Kevelaer hat eine Kapelle, vier Kirchen und beiläufig dreitausend Einwohner. Ich setze gegen alle geographische Regel die Kirchen vor die Einwohner und die Kapelle vor die Kirchen; denn ohne die Kapelle wären weder so viele Kirchen da noch so viele Einwohner, und Kevelaer wäre ein ganz obskures kleines Dorf. Diese sechseckige Kapelle stehet aber mitten im Ort auf einem mäßig großen freien Platze. Hier und in den nächstliegenden Straßen sammelt sich das ganze wogende Menschengewimmel.

Es war ein prächtiger Anblick. Der Platz von hohen, schlanken Bäumen überschattet, deren Wipfel in den wolkenlosen Himmel ragten, rechts im Vordergrund die große gotische Wallfahrtskirche, ein schöner dreischiffiger Neubau, daneben die Beichthalle und das Gebäude des Oratoriums mit der sinnigen Aufschrift: Christo peregrinanti in terris, *links die alte Pfarrkirche, in der Mitte die Gnadenkapelle, im Hintergrund eine Reihe schmaler kleiner Giebelhäuser echt holländisch mit den lebhaftesten Farben gemalt, dann im Vordergrunde verstreut Buden mit Heiligenbildchen, Rosenkränzen, Wallfahrtsbüchlein und allerlei andrer bunter Ware — und nun der ganze Raum erfüllt von Andächtigen, die zu Hunderten betend auf den Knieen liegen oder in großen Chören singen, zu den Kirchen aus- und einströmen, und selbst im äußern Ring des Platzes langsam, gemessen, fast lautlos durcheinanderwogen. Das ganze formenreiche Bild belebt sich dazu durch eine wahre Pracht derb kontrastierender Farben, wie sie kein Maler schöner und gesättigter zusammendichten kann: die grünen Bäume, der blaue Himmel, der lichte Steinton der neuen Kirche, der dunkle, geschwärzte der alten, die heiteren Farben der Wohnhäuser, und dazu die bewegte Menge, fast ganz in Schwarz gekleidet, vorab die Frauen im glänzend schwarzen Seidenkleid, von welchem sich mancherlei Goldschmuck und die weißen Brabanter Hauben wundervoll abheben.*

Weit auffallender als die grellen Farbengegensätze hier an der Schwelle der Niederlande, wo sonst Landschaft und Staffage vielmehr in abgedämpfte Mitteltinten getaucht ist, erscheint dem Süddeutschen jedoch ein andrer Kontrast: daß eine so gedrängte Menschenmasse so stille sein kann und daß die Straßen so vollgepfropft von Menschen sind und die Wirtshäuser so leer. Ich ging aus dem Gewühl der Kirchen und Straßen in das beste Gasthaus zum Mittagstisch: dort war es so leer wie anderswo in der Kirche bei einer Nachmittagspredigt . . .

Das ist nun in Kevelaer ganz anders . . . Große Prozessionen kommen und gehen, ohne im Ort weiter einzukehren, sie bringen ihren Proviant selber mit, und den Zug beschließen mit Linnen gedeckte Wagen, in welchen die Müden unterschlupfen können. Längs der Wände des Schiffes der neuen gotischen Kirche aber hat man umlaufende Bänke angebracht; dort rasten nachmittags hunderte von Wanderern beschaulich in langen Reihen, und diese stille Rast in der schweigenden Kirche kam mir fast frommer vor als das laute Singen und Beten draußen unter den Bäumen vor der Kapelle. Es ruhet ein puritanischer Geist auf der Wallfahrt von Kevelaer, und der lautlose Ernst der gläubigen Menge erinnert uns, daß wir hier schon auf dem Boden der ehemaligen Niederlande stehen.

Man wird in dieser unübertroffenen Schilderung des zwar nachmärzlichen, aber noch ganz *belgischen* Kevelaer kaum bemerkt haben, daß zu der altniederländischen Staffage des Kapellenplatzes als selbstverständlich hingenommenes, weder mit dem enthusiastischen Lob des modernistischen Schwärmers noch mit der abfälligen Kritik des Puritaners bedachtes Requisit die neogotische Wallfahrtskirche gehört — so glücklich wird sie sich damals schon dem schönen Bild des Platzes eingefügt haben. Der Grundstein zu dem Neubau war erst am 15. August 1858 gelegt worden. Der riesige, nach den Plänen des kölner Dombaumeisters Vincenz Statz errichtete Bau wurde bereits am 3. Juli 1864 konsekriert: nur den Oberbau des Turmes, der erst 1884 vollendet wurde, hat Riehl auf seiner Reise nicht gesehen. Auch die Wandgemälde, zu denen ein Mann vom Range eines Eduard von Steinle die Entwürfe geliefert hat, waren noch nicht begonnen. Als ein knappes Menschenaltar danach Paul Clemen die Bauten von Kevelaer für sein Kunstdenkmälerinventar bearbeitete (1891), wurde die Kirche mit zwei Zeilen abgetan. Das ist

schade: denn nun fühlen sich die Bilderstürmer unserer Zeit, nicht minder schwärmerisch, nicht minder intolerant den Werken gegenüber welche früheren Generationen etwas bedeutet haben, schnell bereit, ihr Urteil in Dingen der Kunst zu wechseln wie junge Mädchen die Tagesmode — nun fühlen sich unsere modernen Bilderstürmer auch noch wissenschaftlich gestützt. Müssen wir mit der Tagesware auch die wirklich tüchtigen Leistungen der Neogotik restlos zerstört haben, ehe wir zu differenzieren und das Qualitätvolle von der billigen Mache zu scheiden beginnen? Haben wir immer noch nichts gelernt aus der mutwilligen Vernichtung zahlloser Kunstschätze, welche den puritanischen Bilderstürmern in der zweiten Hälfte des 19. Jhs zum Opfer gefallen sind? Welche Kleinheit und Enge des Denkens, das nicht mit Gelassenheit erträgt, was nicht in das eigene Weltbild paßt!

Diese Neogotik, welche in ihrer großen Zeit — bevor sie von den Banausen in den Pfarrhäusern wie in den Konstruktionsbüros der Bauunternehmer zu kleiner Münze wurde — gerade am Niederrhein einige bedeutende Werke hinterlassen hat — eben diese Neogotik ist auch beispielhaft für den kulturellen Frontwechsel. Hier wird erstmals der kulturelle Einfluß der preußischen Hauptstadt Berlin spürbar. Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), der schon seit 1810 neogotische Entwürfe für die staatlichen Monumentalbauten vorgelegt und 1821 mit dem Nationaldenkmal auf dem Kreuzberg die stattliche Reihe neogotischer Baudenkmäler Berlins eröffnet hatte, fand seinen Nachfolger und Fortsetzer in Ernst Friedrich Zwirner (1802-61). Ihm vertraute Schinkel die Wiederherstellung des kölner Domes an, ein Unternehmen, das ihn schon seit 1817 beschäftigte. Die Grundsteinlegung für die Vollendung des gotischen Torso (1842) war ein glanzvolles Ereignis, das in seinen Auswirkungen nicht so leicht überschätzt werden kann. Zwar hatte Zwirner schon 1839 mit dem Bau einer neogotische Kirche — der Apollinariskirche von Remagen — ein Beispiel gegeben; aber die Wiederherstellung des mittelalterlichen kölner Domes bewegte mehr das Herz und Gemüt der Menschen. Ob hier nicht die Ursache liegt für die historisierende Verlogenheit, welcher der neue Stil so bald erlag? Tatsächlich sind die nicht historisierenden, aus den klassizistischen Ausgangsformen entwickelten neogotischen Werke recht spärlich geblieben. Dazu gehört der seit 1854 durch denselben Zwirner geschehene Umbau der spätgotischen Wasserburg Moyland (zwischen Kleve und Kalkar). Die Wallfahrtskirche von Kevelaer, ein wenig jünger, zeigt schon mehr den historisierenden Stil des kölner Dombaus. Von hier geht die größere Wirkung aus; und bald sehen wir überall am Niederrhein, in Limburg und in Nordbrabant neben oder anstelle der alten bescheidenen Dorfkirchen Nachahmungen der kevelaerer Wallfahrtskirche aufwachsen. Ihnen fehlt fast ausnahmslos die qualitätvolle, auch um das Detail und um die Verhältnisse bemühte Zeichnung, welche die Kirche von Kevelaer auszeichnet.

Was für die Architektur zutrifft, stimmt auch für die dienenden Künste: die Steinbildnerei, die Glasmalerei, die Wandmalerei nimmt kölner, bald auch münchener Anregungen auf. Auch hier spielt Kevelaer, was die religiöse Kunst betrifft, eine weit nach Brabant hinein reichende vermittelnde Rolle. Einzig in der Holzbildnerei ist die in antwerpner Tradition wurzelnde Werkstatt der van der Geld zu Herzogenbusch bis zu Ende des 19. Jhs führend geblieben und hat noch länger durch ihre Schüler weiter gewirkt.

Daß vor der Wiederherstellung des kölner Domes die Weichen falsch gestellt worden sind, ist von einsichtigen und nüchternen Beobachtern bald bemerkt worden; hier hat, wenn man so will, Viollet le Duc über Schinkel gesiegt. Man wird das bedauern dürfen. Verheerende Folgen hatte es, daß neben der herrschenden restaurativen Tendenz kein Platz war für neue, in die Zukunft weisende Entwürfe. Man blieb hinter dem Klassizismus zurück, statt ihn hinter sich zu lassen. Köln war ein romantisches Melodram, keine Metropole; was konnte da von Kevelaer ausgehen? Kann man den Krämern vorwerfen, daß sie einen von Konjunkturschwankungen so gut wie freien Markt genützt haben? Das Kevelaer des religiösen Kunstgewerbes ist nur ein Paradebeispiel dafür, daß alle Kunst stirbt, wenn sie sich als religiöse von den Tendenzen der allgemeinen Kunstentwicklung absetzen will, nicht aber den Mut aufbringt, sich dem Gemeinen zu verschließen.

RESTAURATIE EN AFBRAAK IN NIJMEGEN

DOOR

H. P. R. ROSENBERG

Toen in 1918 de Nederlandse Oudheidkundige Bond zijn jaarvergadering en excursie in Nijmegen hield en de leden zich, nadat hun trein in het monumentale station van rijksbouwmeester C. H. Peters was binnengestoomd, per rijtuig naar hun hotels begaven, zagen zij een stad, die heel weinig leek op het moderne Nijmegen, dat wij deze zomer te zien krijgen.

Tot diep in de 19de eeuw was de keizerstad weinig van karakter veranderd [1]. Weliswaar was de oude Palts op het Valkhof, die eeuwenlang een markante tegenhanger van de heuvel met de Sint Steven had gevormd, in 1796-'97 grotendeels gesloopt, maar binnen de vestingmuren bleef Nijmegen meer dan andere steden haar historische voorkomen behouden.

Was bijvoorbeeld Arnhem al omstreeks 1820 bezig, haar wallen en poorten te slopen, waarna de grachten in lommerrijke singels werden veranderd, Nijmegen bleef tot 1878 besloten binnen haar middeleeuwse muren. Pas in dat jaar begon de ontmanteling en in 1880 ontwierp men een grootse stadsuitleg, waarin het Keizer Karelplein met de stervormig uitwaaierende boulevards het middelpunt vormde. Van de vestingwerken bleven aan de westzijde (Kronenburgertoren) en bij het Valkhof belangrijke fragmenten bewaard [2]. Het jaar tevoren had Nijmegen door de voltooiing van de spoorwegbrug over de Waal aansluiting gekregen op de al in 1845 geopende lijn Amsterdam-Utrecht-Arnhem. Omstreeks die tijd begon de gegoede burgerij de benedenstad te verlaten en ging het economische zwaartepunt zich verleggen naar de bovenstad. Deze ontwikkelde zich tot winkelcentrum ten koste van de oude wijken aan de Waal, waar het verval om zich heen begon te grijpen. De bovenstad kreeg een heel ander aanzien, onder meer door grote neogotische kerken, ontworpen door P. J. H. Cuypers, Nicolaas Molenaar, Jules Kayser en C. van Dijk. De vele spitse torens schiepen, samen met de sierlijke renaissancebekroning van de Sint Steven, een levendig silhouet, dat tot 1944 karakteristiek was voor Nijmegen.

Toen in 1936 de verkeersbrug over de Waal werd opengesteld betekende dit de genadeslag voor de benedenstad. De veerpont, die tot dan toe enig vertier langs de Waal en in de Grotestraat had gebracht, verdween.

De ironie van het lot wil, dat het rampzalige bombardement van 22 februari 1944, waarbij naar het schijnt Nijmegen voor Kleef werd aangezien, de verkrottende benedenstad vrijwel onaangetast liet, terwijl de bovenstad in een puinhoop veranderde. De Sint-Stevenskerk liep zware schade op: toren en schip werden ten dele verwoest, de Broerskerk werd een ruïne, die ofschoon herstel goed mogelijk zou zijn geweest enige jaren later werd afgebroken. Het stadhuis met zijn prachtige, 16de-eeuwse schepengestoelte brandde uit en alle neogotische kerken, waaronder de Sint-Augustinus, een der belangrijkste scheppingen van P. J. H. Cuypers, gingen verloren.

Nu, bijna een kwart eeuw na de ramp, zijn de grote monumenten met uitzondering van de Broerskerk gerestaureerd. In de schaduw van de Sint-Steven bleef als door een wonder een groep voorname historische gebouwen gespaard: Kerkboog, Lakenhal, Waag en Latijnse School. Ook de resten van de stadsversterkingen en de Mariënburgkapel kwamen ongeschonden uit de strijd, terwijl op het Valkhof alleen de Sint-Nicolaaskapel schade opliep, die overigens hersteld kon worden.

Reeds voor de oorlog was, als resultaat van een prijsvraag, door de architecten Verhagen en Kuiper een plan ontwikkeld tot regeneratie van de benedenstad. Afgezien van het aanleggen van een hoge keermuur, waarboven men zich een terras dacht — het „Groene Balkon" — beoogde dit plan geen al te ingrijpende structuurverandering en zouden de meest waardevolle elementen van dit stadsdeel behouden blijven. Via een aantal

[1] J. J. Weve, „Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen". *Bull. N.O.B.*, 2de s., 12 (1919), 93. C. Peeters, „Afscheid van oud-Nijmegen". *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 11 (1958), 41.

[2] Foto's van de vestingwerken in hun toestand voor de ontmanteling der stad zijn gereproduceerd in: F. Janssen, J. Brinkhoff en G. Lemmens, *De stadspoorten, Historisch Nijmegen in pen en penseel*, Nijmegen, 1966.

wederopbouwplannen sinds 1945, die steeds minder op het behoud van oud stedeschoon gericht waren, kwam tenslotte in 1956 het zogenaamde „Vijfheuvelenplan" tot stand, dat van de benedenstad slechts een handvol monumenten intact zal laten. Van het unieke stadsbeeld, dat Nijmegen nog enkele decennia geleden opleverde: de smalle straten met hun goeddeels nog laatmiddeleeuwse huizen, opklimmend tegen de heuvels met als afsluiting aan de oostzijde de boompartijen op de Valkhofheuvel, die enigszins nog de massa van de burcht suggereren, en aan de westzijde de Sint-Steven, tronend op de oude Hundsburg, is reeds bitter weinig overgebleven.

Het Valkhof

Van de in 1155 door keizer Frederik Barbarossa ter plaatse van een in de Karolingische tijd gestichte palts herbouwde burcht, bekend door talrijke tekeningen en schilderijen van oude meesters, zijn na de sloping in 1796-'97 enkele belangrijke fragmenten overgebleven [3]. Het opmerkelijkst is hier de Sint-Nicolaaskapel [4], een centraal aangelegd bouwwerk, bestaande uit een achthoekige kern met lagere, zestienhoekige omgang (afb. 1). Bij de restauratiewerken [5], die in 1958 gereed kwamen, bleek onomstotelijk, dat dit vaak voor een karolingisch bouwwerk aangezien monument niet ouder is dan de eerste helft der 11de eeuw. De gotische periode bracht aanzienlijke vernieuwingen. Bij de recente restauratie onder leiding van ir. J. G. Deur werden gedeelten van de buitenhuid vernieuwd en onderging de gotische altaaruitbouw een herstelling. Voorts verzwaarde men ondermeer de fundering, bracht boven de gotische gewelven van de benedenomgang verankeringen aan en versterkte de in de gotische tijd vergrote bovenvensters van het achtkant.

Ook de tweede herinnering aan de Valkhofburcht, de in Rijnlands-romaanse vormen uitgevoerde 12de-eeuwse apsis van de overigens verdwenen paleiskapel, die gewijd was aan Sint-Maarten, onderging ingrijpende consolideringsen restauratiewerkzaamheden.

De Sint-Stevenskerk [6]

Toen in 1945 een aanvang werd gemaakt met de voorbereidende werkzaamheden tot de restauratie van de Sint-Steven, bleek, dat de verwoestingen niet van die aard waren, dat herstel onmogelijk was. De kerk, waarvan het koor met omgang en kapellenkrans (door Gisbert Schairt) en het driebeukige transept behoren tot de monumentaalste scheppingen der Nederrijnse gotiek, was niet door brandbommen getroffen. Als gevolg hiervan bleef de schade beperkt tot instortingen, die vooral de bovenbouw van de toren en de zuidzijde van het schip troffen. De rijke inventaris was bovendien voor het grootste deel weinig of niet beschadigd.

Ernstiger nog dan de verwoestingen door het bombardement bleek het verval door de inwerking van het klimaat. Voorzover de buitenmuren met natuursteen bekleed waren moest deze vernieuwd worden. Alle venstertraceringen waren reeds lang geleden verdwenen en vervangen door houten ramen.

Als eerste onderdeel van het gebouw kwam de toren in 1953 gereed. De bovenste geleding van de romp en de sierlijke renaissancebovenbouw, welke laatste in 1604-'05 was gebouwd door Pieter Verspeck uit Leiden, werden in de oude vormen herbouwd naar plannen van architect Jans, die in de verhoudingen van de bekroning een nauw merkbare correctie aanbracht, waardoor de gedrongenheid, die haar vroeger kenmerkte, is opgeheven. Het materiaal, waarvan bij deze herbouw gebruik gemaakt werd, was beton, dat men bekleedde met hout, lood en leien. Eenzelfde werkwijze, welke gezien de materiaalschaarste in die na-oorlogse jaren te verontschuldigen valt, vond ook toepassing bij de herbouw van de spits op de abdijtoren te Middelburg.

Het klokkenspel van Pieter en Matthias van den Gheyn uit 1738 was, toen de bekroning door een bominslag ineenzakte, temidden van de vernielde houten constructie op de toren blijven liggen en kon hersteld worden.

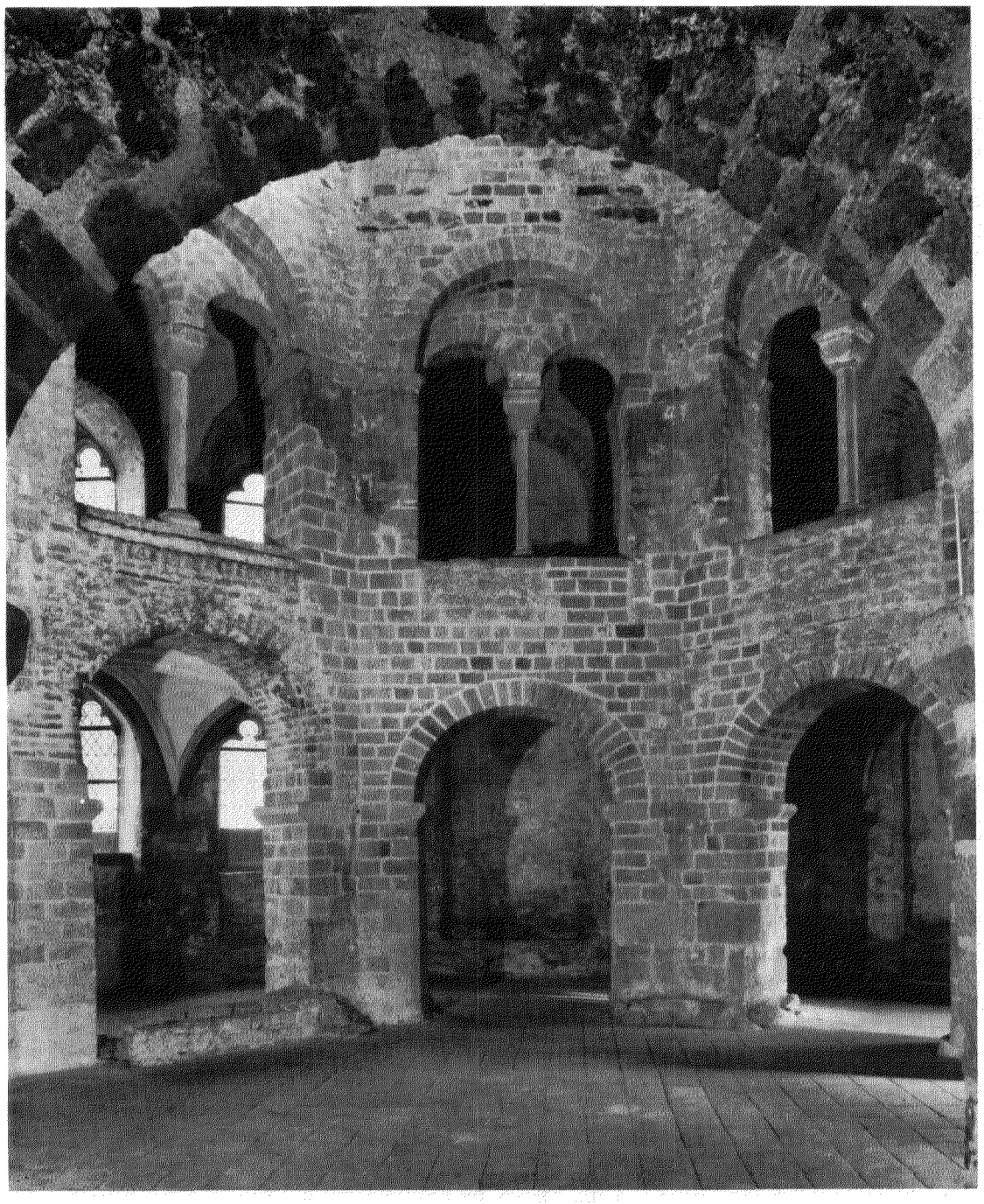
Het herstel van de kerk, aanvankelijk onder leiding van architect B. van Bilderbeek, later van architect C. C. Basters, is thans nagenoeg voltooid (afb. 2). Als laatste onderdeel heeft men nog het Paradijsportaal tegen de zuidelijke transeptgevel onder handen. De reconstructie van deze rijk uitgevoerde, achthoekige open voorhal,

[3] H. Brunsting, „Het museum Kam en het Valkhof te Nijmegen". *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 7 (1954), 135.

[4] J. J. F. W. van Agt, „Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen", *Karolingische und Ottonische Kunst = Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie*, 3, Wiesbaden 1957, 179.

[5] *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 6de s., 11 (1958), 86.

[6] J. J. F. W. van Agt, „De Sint Stevenskerk te Nijmegen". *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 7 (1954), 97.

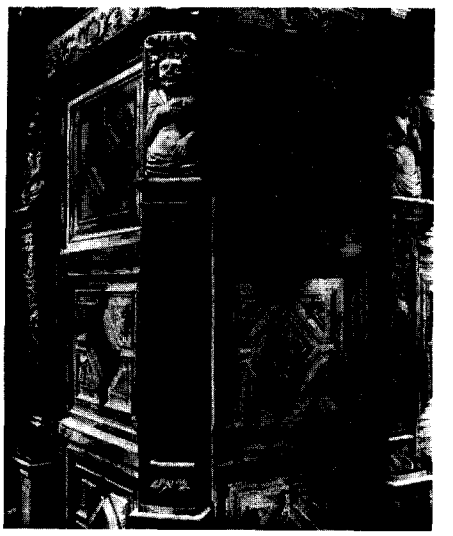
Afb. 1. De 11de-eeuwse Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof. Interieur naar het zuid-oosten na restauratie in 1958. (Foto Monumentenzorg, 1968)

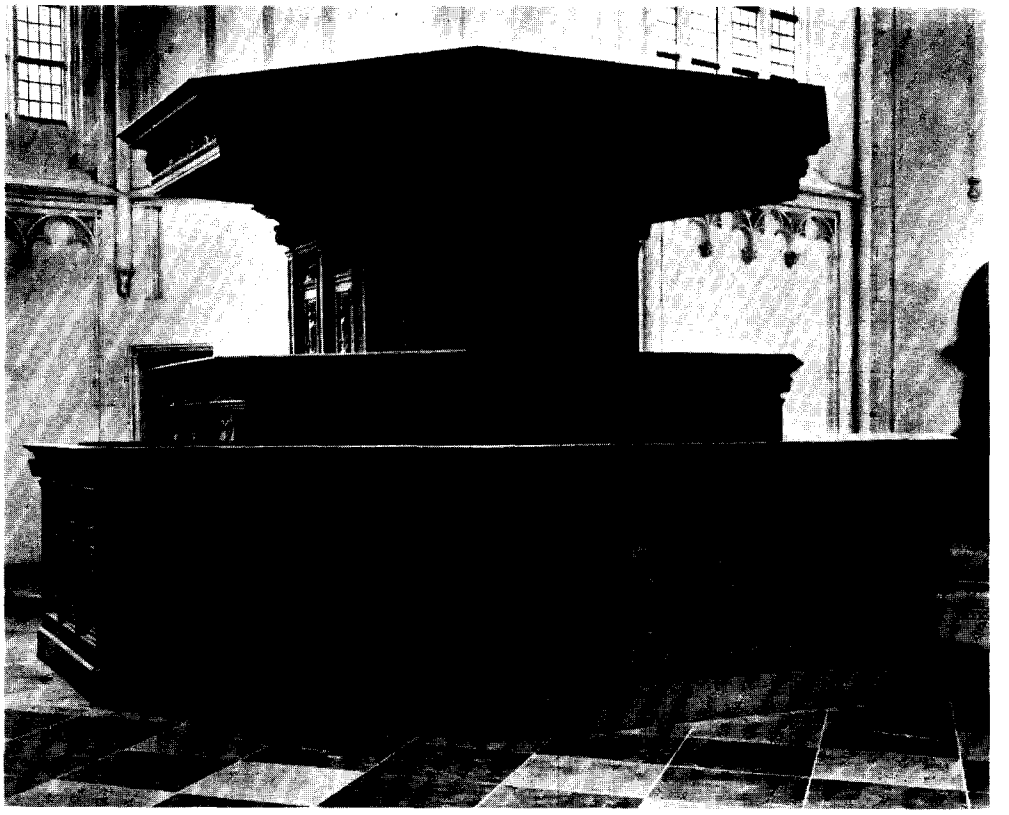
Afb. 2. Sint-Stevenskerk. Het 15de-eeuwse koor naar het zuid-oosten, gezien vanuit het 16de-eeuwse dwarspand. (Foto Monumentenzorg, 1968)

Afb. 3. Sint-Stevenskerk. Kuip van de preekstoel door Joost Jacobs, 1639, na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1968)

Afb. 4. Sint-Stevenskerk. Detail van het tochtportaal, 1623, in de zuiderdwarsarm na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1968)

Afb. 5. Sint-Stevenskerk. Herengestoelte door Cornelis Schaeff, 1644, na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1968)

Afb. 6. Graftombe van Catharina van Bourbon, 1512, in het koor van de Sint-Stevenskerk. Gegraveerde koperen plaat met beeltenis van de hertogin op de deksteen door W. Loemans. (Foto Monumentenzorg, 1968)

waarvan de bouw in 1559 gereed kwam, is een moeilijke opgave. Hiervoor werd gebruik gemaakt van de gegevens, die het zeer verweerde beeldhouwwerk opleverde en van de 19de-eeuwse foto's, die genomen waren in een tijd, toen het verval minder ver was voortgeschreden.

Aan iedere restauratie kleven fouten. Veelal zijn deze niet te vermijden, wanneer bij het herstel van een bouwwerk, dat verscheidene bouwperioden toont, een compromis gevonden moet worden. Erger is het, als men bewust en zonder noodzaak naar eigen goeddunken het monument nieuwe onderdelen in quasi-oude vormen opdringt en daarmee de authenticiteit aantast. Bij alle goeds, dat over het herstel van de Sint-Steven te zeggen valt, is het helaas noodzakelijk, op enkele van deze misgrepen te wijzen. Het meest opvallende is wel de beëindiging van de dwarspandgevels (afb. 7). Toen de bouw van het dwarspand omstreeks 1565 gestaakt werd, was van de grote vensters in de eindgevels slechts de benedenhelft voltooid. Of men zich toen nog veel illusies gemaakt heeft over het bouwen van een lichtbeuk op deze als basiliek bedoelde kerk blijft een open vraag. Ruim twee eeuwen later, in 1772, werd een houten tongewelf, opgaande van een zware kroonlijst, aangebracht. Boven de onvoltooide vensters in de eindgevels van het dwarspand spaarde men in het tongewelf grote dakkapellen uit. Bij de recente restauratie, toen het 18de-eeuwse gewelf door een nieuw vervangen werd, kregen de transeptgevels geveltoppen en de vensters hun spitsbogen. De argeloze beschouwer zal de indruk krijgen, dat hij hier met een voltooide hallekerk te doen heeft in plaats van met een nimmer klaar gekomen basiliek. Deze indruk wordt nog versterkt door de kapitelen, die men plaatste op de onvoltooide kruisingspijlers. Voor de ingewijde is het zonder meer duidelijk, dat hier de authenticiteit geweld is aangedaan: wie zag immers ooit dergelijke zonderlinge vensters, welker spitsbogen onmiddellijk boven de middendorpel aanzetten?

Een ander punt, waarop men het met de oorspronkelijke vormen niet zo nauw nam, is de detaillering van de westzijde der onderste torengeleding. Deze onderbouw is tegelijk met het in oorsprong basilicale, romano-gotische schip in het derde kwart van de 13de eeuw opgetrokken. Van de vormgeving uit die tijd was door een ommanteling met baksteen laat in de 18de eeuw niets meer te zien. De onduidelijke sporen van een rondboogfries, die na verwijdering van de beklamping zichtbaar werden, gaven evenmin als de oude afbeeldingen aanwijzingen. Bij de restauratie nam men hier zijn toevlucht tot motieven, die ontleend zijn aan de romaanse architectuur in het Rijnland: spaarnissen met een afsluiting door rondboogfriesjes op andere hoogte dan de gevonden sporen en gecombineerd met een hoge spitsboog als ingangsomlijsting. Wel betrouwbaar is de reconstructie van de tufstenen traptoren met een onversierd rond benedendeel en een achthoekig, door spaarvelden en boogfriezen versierd bovenstuk.

In de kerk is men bezig de laatste hand te leggen aan de restauratie van het meubilair, dat thans, na ruim twintig jaar aan het oog onttrokken te zijn geweest, weer merendeels in zijn geheel te zien is. Door de gewijzigde inzichten met betrekking tot de liturgie was het helaas niet mogelijk deze rijke inventaris uit de 17de en 18de eeuw op de oorspronkelijke plaatsen te handhaven. Gelukkig is dit wel het geval met de graftombe voor Catharina van Bourbon, hertogin van Gelre en moeder van Karel van Egmont, wiens praalgraf staat in de St. Eusebiuskerk te Arnhem. Catharina's tombe is midden op het koor geplaatst en de gegraveerde koperen platen op de deksteen en aan de zijkanten zijn grondig gerestaureerd. Het monument moet opgericht zijn in 1512 hoewel de hertogin reeds in 1469 overleden was. Op de dekplaat is de liggende figuur van de overledene ten voeten uit afgebeeld, omgeven door wapens en lofwerk (afb. 6). Tegen de lange zijden van de tombe zijn binnen boogvormige omlijstingen de twaalf apostelen weergegeven. Aan de korte zijden ziet men telkens twee monniksfiguren als pleurants. Een dergelijk monument is een unicum in de Nederlanden. In het Nederrijnse Geldern is van een overeenkomstige tombe in de parochiekerk alleen de figuur van de vorstin, Catharina, jonkvrouwe van Gelre, bewaard binnen een latere omlijsting. Deze plaat moet dateren van kort na 1497, het sterfjaar van Catharina. De reliëfplaten van de Nijmeegse tombe zijn gegraveerd door Wilhelm Loemans in Keulen, dat een belangrijk centrum was voor de vervaardiging van koperen grafplaten [7].

Nadat Nijmegen in 1591 door Prins Maurits was ingenomen, werd de Sint-Steven voor de

[7] *Koper* = *Catalogus tentoonstelling kerkelijke geelgieterskunst,* Museum Het Prinsenhof, Delft 1961, 55.

hervormde eredienst in gebruik genomen. De renaissance-koorbanken, opgericht in 1577, waarschijnlijk ter vervanging van oudere, die de beeldenstorm niet hadden overleefd, nam men uiteen en een ervan werd later verwerkt in een tochtportaal. Bij de huidige restauratie reconstrueerde men de fragmenten, die goed 16de-eeuws houtsnijwerk vertonen van Mr. Graedt Dulcken, weer tot een koorbank, die tegen de zuidelijke koormuur een plaats kreeg. Mr. Dulcken was de vervaardiger van het schepengestoelte voor de raadszaal, dat in de oorlog verloren ging. Op deze wijze bezit de stad nu toch nog een goed voorbeeld van zijn uitstekend vakmanschap. De kerk telt verder twee tochtportalen, waarvan het oudste uit 1623 reeds in de zuiderdwarsarm is opgesteld na grondig hersteld te zijn (afb. 4). Het is rijk versierd en vertoont ondermeer pilasterhermen. Het tweede portaal, gemaakt in 1632 door Cornelis Schaeff te Nijmegen, is nog in restauratie.

De omvangrijke preekstoel (afb. 3), in 1639 vervaardigd door Joost Jacobs te Amsterdam, stond oorspronkelijk, omringd door een doophek met gesneden balusters, tegen de noord-oostelijke kruisingspijler. Tegenwoordig staat hij tegen de zuid-oostelijke en het doophek, dat men niet rond de kansel wenste te handhaven, wordt in fragmenten gezaagd en toegepast als afsluiting van de koorkapellen. Een betreurenswaardige gang van zaken, waartegen echter vanwege artikel 16 van de monumentenwet niets was uit te richten [8]. Dit doophek, gesneden door Cornelis Schaeff, dateert uit 1652. Ook de beide monumentale herengestoelten heeft men elders in de kerk moeten herplaatsen. Het oudste werd in 1644 door Cornelis Schaeff gemaakt (afb. 5). Het tweede, vervaardigd ten behoeve van de gedeputeerden in 1771, draagt sinds prins Willem V er tijdens zijn verblijf op het Valkhof gebruik van maakte de naam Prinsengestoelte. Het is versierd met goed gesneden Lodewijk XV-ornament. Het grote orgel, waarvan de weelderig gesneden kas uit 1773 het werk is van Johan Keerbergen en J. Otten, bleef op vrijwel miraculeuze wijze gespaard toen de toren en de zuiderzijbeuk in 1944 instortten. De lijst van kunstschatten is hiermee nog niet ten einde. Er zijn talrijke grafzerken uit de 15de tot 18de eeuw, waarvan een groot aantal een prachtige vloer vormt op het hoogkoor rond de tombe. Opmerkelijk is, dat vrijwel al deze zerken nog in het bezit zijn van hun gebeeldhouwde wapens, die elders in de jaren der Bataafse Republiek als herinneringen aan feodale toestanden werden veelal afgekapt. Een contrast vormt deze vloer met de pretentieuze betegeling van het dwarspand en de kruising, waar een ster-mozaiek is aangebracht, dat weinig past bij het karakter van de kerk.

Een bijzonder rijk accent in de weidse ruimte geven de twaalf koperen kronen, in de 17de eeuw geschonken door de gilden. Jammer, dat aan het effect van deze luchters afbreuk wordt gedaan door het inderdaad waanzinnig grote getal pendels, die voor de moderne verlichting moeten zorgen.

Van de oorspronkelijke polychromie heeft men in de kooromgang op de schalken van pijlers en wandpijlers resten teruggevonden, die voornamelijk helder rode tinten vertonen. Op een van de wandpijlers aan de noordzijde is een versiering met emblemen van het bakkersgilde zichtbaar. Nadat men, in navolging van de restaurateurs van de Dom van Xanten, begonnen was met de omgang naar voorbeeld van deze resten geheel rood te beschilderen, is men van het resultaat zo geschrokken, dat het — gelukkig — bij enkele proefnemingen gebleven is.

Behalve deze restanten van de polychromie bezit de kerk nog enkele muurschilderingen, waarvan een afbeelding van „Sancta Ontkommer" uit omstreeks 1500 in de noordelijke kooromgang tegen de koorafscheiding sterk de aandacht trekt. De verering van de heilige Ontkommer of Wilgefortis, uitgebeeld als een vrouwelijke heilige in tunica en met een baard, heeft zich in de 15de eeuw in Europa verbreid als gevolg van een verkeerde interpretatie van een schildering in de dom te Lucca, waarop Christus met baard en gekleed in een tunica stond voorgesteld [9].

De omgeving van de Sint-Steven

Van de oude bebouwing rond de kerk is vrij veel bewaard gebleven. Zijn de panden aan de westzijde, waar de Kerktrappen vroeger zo'n verrassend gezicht op de toren leverden, door het bombardement verwoest, de zuid- en noordzijde

[8] „Onze minister neemt met betrekking tot een kerkelijk monument geen beslissing ingevolge artikel 15 dan in overeenstemming met de eigenaar, indien en voor zover het betreft een beslissing waarbij wezenlijke belangen van de godsdienstoefeningen in dat monument in het geding zijn".

[9] J. M. G. M. Brinkhoff, „Een Nijmeegse voorstelling van de Vlaamse baardheilige". *Numaga* 13 (1966), 105.

zijn nog grotendeels intact. Hier vormen Latijnse School, Kerkboog en Lakenhal samen met de kanunnikenhuizen een prachtige omsluiting van de oude immuniteit. De acht laat-middeleeuwse kanunnikenhuizen aan de noordzijde (afb. 7), die in een bijna hopeloze toestand van verval verkeren, maar nu gelukkig gerestaureerd worden kan als afsluiting tussen de kerk en de toekomstige nieuwe bebouwing ten noorden daarvan niet gemist worden. Aan de zijde van het Stevenskerkhof zijn deze woningen niet meer dan een verdieping hoog; aan de achterzijde, waar het terrein sterk afhelt, bezitten zij hoge gevels. Hier werden zij eertijds door gotische trapgevels afgesloten, waarvan bij het begin der restauratiewerkzaamheden er nog een overeind stond, terwijl van de andere fragmenten waren blijven staan. Nadat besloten was de oude omslotenheid van de kerk ook aan de noordzijde te handhaven, is verleden jaar een ingrijpende restauratie aangevangen, die welhaast met vernieuwing gelijkstaat. Voor- en achtergevels moeten in feite opnieuw worden opgetrokken. Van de achtergevels zijn nog genoeg gegevens voorhanden om tot reconstructie te kunnen overgaan. De thans nog bestaande voorgevels zijn in de 19de eeuw geheel vernieuwd; zij dienen thans vervangen te worden door gevels, die zich aansluiten bij de gotische architectuur aan de achterzijde. De moer- en kinderbalken brengt men weer aan op die plaatsen, waar zij blijkens bouwsporen vroeger gezeten hebben. Bij een der voorgevels heeft men het voornemen als onderpui aan te brengen een reconstructie van een vroeg-17de-eeuwse houten onderpui van het huis Nonnenstraat 80, dat enkele jaren geleden is afgebroken, maar dankzij een goede foto in het archief van Monumentenzorg nog tot in details bekend is [10].

De Latijnse School aan de zuidzijde van de Sint-Steven, gebouwd in de jaren 1544-1545 naar ontwerp van meester Herman van Herengrave, later ook bouwmeester van het stadhuis, is enkele jaren geleden gerestaureerd. Hierbij moest de ietwat schuchtere, doch zeer verfijnde decoratie van de gevels in vroege renaissancevormen geheel vernieuwd worden. De twaalf apostelbeelden, geplaatst op consoles in het fries tussen de verdiepingen werden bij deze restauratie gebeeldhouwd door Giuseppe Roverso, die zich daarbij inspireerde op de verweerde overblijfsels van de oorspronkelijke sculptuur. Oudtijds moeten er ook nog twaalf beelden op de gevel gestaan hebben als bekroning. De apostelbeelden herinneren aan het feit, dat de kanunniken van Sint Steven, waarvan het kapittel ressorteerde onder St. Apostelen te Keulen, het onderwijs aan de school verzorgden.

De bekende kerkboog vormt de doorgang vanaf de markt naar de immuniteit van Sint-Steven. Vroeger maakte dit bouwwerk deel uit van de rechts van de poort staande Lakenhal. De dubbele, overwelfde poortdoorgang, gebouwd in 1542 en volgende jaren naar tekeningen van mr. Claes die Wael van Rhenen [11], kreeg in 1606 een bovenbouw met een sierlijke geveltop in de op Vredeman de Vries geïnspireerde renaissancetrant door Thomas Singendonck. Een restauratie vond plaats in 1886. De met hardsteen beklede onderpuien van de latere huizen Grote Markt 22, 23, 24 en 25 zijn eveneens overblijfsels van de Lakenhal. De benedenverdiepingen van deze huizen hebben hardstenen pijlers in de scheidingsmuren, die vroeger vermoedelijk balken droegen.

In het begin der 17de eeuw werd het eigenlijke Gewandhuis, dat zich op de verdieping bevond, vervangen door een bovenbouw met een reeks trapgevels. Hiervan bleven alleen die van de huizen Grote Markt 22 en 23 bestaan; 22 werd gerestaureerd omstreeks 1900 en heeft behalve de onderpui ook op de eerste verdieping nog de hardstenen gevel met drielichtsvenster bewaard van de Lakenhal. De gevels van 23 en 24 ondergingen een restauratie in 1931-'32. Van 23 was de top, waarin het jaartal 1606 voorkomt, intact gebleven; 24 kreeg bij deze herstelling een repliek van zijn vroeg in de 19de eeuw gesloopte trapgevel. Bij beide werd echter de vensterindeling van de eerste en tweede verdieping niet volgens de authentieke aanwijzingen hersteld: men bracht hier zonderlinge houten drielichtskozijnen aan, zulks met negatie van een tekening uit 1732 van A. de Haan, die nog de oorspronkelijke indeling toont. Als een stil verwijt prijkt bij 23 nog boven het moderne venster van de tweede verdieping een ontlastingsboog van het vroegere venster. Men is tenminste zo eerlijk geweest, dit bouwfragment niet te doen verdwijnen. De gevel van 25 is tot op heden nog afgedekt met een 19de-eeuwse houten kroonlijst. Blijkens de tekening van De Haan was dit huis, evenals de aangrenzende panden Achter de Hoofdwacht 1 en 3, die ook tot de lakenhal moeten hebben behoord, nog in 1732 aanzienlijk

[10] Peeters, *o.c.*, afb. 14.

[11] F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, 110.

lager [12]. Al deze huizen hebben aan het Stevenskerkhof nog hun oorspronkelijke, zij het verminkte, achtergevels.

De charme, die van dit op enkele onderdelen na goed bewaarde stadsbeeld uitgaat, wordt niet weinig verhoogd door de Waag, aan de noordzijde van de Markt. Dit gebouw, opgetrokken in 1612 in vormen, die sterk door de stijl van Hendrick de Keyser beïnvloed moeten zijn, had aanvankelijk de gecombineerde functies van waag en vleeshal. Het behield, mede door een voor die tijd zorgvuldige restauratie in 1886, goed zijn karakter. Het oorspronkelijke bordes was in het begin der 19de eeuw gesloopt en vervangen door een neoclassicistische zuilenportiek ten behoeve van de hoofdwacht, die op de verdieping gevestigd was. Bij de restauratie van 1886 werd het bordes in zijn oude vorm herbouwd, waarbij men ditmaal wel nauwkeurig de aanwijzingen volgde, die de tekening van De Haan gaf. Slechts met betrekking tot de vormgeving van de balusterleuning verkeerde men in het ongewisse. Hier bracht de balustrade van het Zutphense wijnhuis (Edmond Hellenraet, 1618) uitkomst en deze werd dan ook gekopieerd [13]. Ook de bekroning van de grote dakkapel bracht men weer aan, terwijl de kleine dakkapel rechts, die geheel verdwenen was, herbouwd werd.

Het stadhuis [14]

Het oude gedeelte van het stadhuis aan de Burchtstraat behoort, sinds de oorlog helaas alleen wat de gevel betreft, tot de interessante groep bouwwerken, die in ons land zijn gebouwd in de vroege renaissanceperiode omstreeks het midden van de 16de eeuw. De bouwmeester, die in 1553-1555 deze schepenzaal met verdieping tegen een ouder raadhuis bouwde, was dezelfde meester Herman van Herengrave, die ongeveer een decennium tevoren de Latijnse School had ontworpen. Weliswaar waagde hij zich nog niet aan zoiets moderns als de klassieke pilasterarchitectuur, maar de vensterfrontons, waaruit gebeeldhouwde koppen naar buiten zien en vooral de medaillons met reliëfs in de attiekvormige borstwering illustreren overtuigend de ontwikkeling van zijn stijl in deze tien jaar. Nadat het oude gedeelte van het stadhuis bij het bombardement in 1944 geheel was uitgebrand, vond onder leiding van ir. J. G. Deur en ir. C. Pouderoyen van 1946-1953 een zorgvuldige restauratie van de gevels plaats. Hierbij werd al het beeldhouwwerk, dat door het vuur ernstig was aangetast, gekopieerd naar de kopieën, die bij de vorige restauratie onder leiding van P. J. H. Cuypers waren gemaakt van het oorspronkelijke werk. De beeldhouwer, die in de 16de eeuw deze beelden en reliëfs vervaardigde, was mr. Cornelis Sass van Utrecht. De binnen een renaissance-omlijsting met fronton gevatte rijk gesneden deur uit de bouwtijd had de oorlogshandelingen overleefd.

De achthoekige toren van baksteen met een uivormige bekroning, die men achter de oude stadhuisvleugel ziet oprijzen, is bij de laatste restauratie toegevoegd. Hij moet min of meer dienen als vergoeding voor het gemis van de toren, die Cuypers in 1885 bouwde bij de Broerskerk, de v.m. Dominicanenkerk [15]. Deze oorspronkelijk tweebeukige kloosterkerk was in het laatste kwart der 14de eeuw gebouwd en door Cuypers al in 1866 van een zuidelijke zijbeuk voorzien. Tijdens het bombardement brandde het gebouw uit en de ruïne is nadien gesloopt. Aan de westzijde van de nieuwe stadhuistoren is een laat-14de-eeuws bakstenen fries ingemetseld, bestaande uit spitsbogen met driepastraceringen. Het werd uit de oude Broerskerk overgebracht en vormt de enige tastbare herinnering aan dit gebouw, waar het een plaats had aan het oostelijke gedeelte van de noordbeuk.

Tijdens de Cuypersrestauratie van 1880-1882 was de gevel van het stadhuis, die oorspronkelijk uit zeven vensterassen bestond, aan de westzijde met vier vakken verlengd, waardoor de verhoudingen een storende wijziging ondergingen. Bij de laatste herstelling maakte men deze toevoeging ongedaan en ten westen van het oude gebouw verrees een in eenvoudige vormen gehouden nieuwe gevel. Hierin werd de uit 1663 daterende Gedeputeerdenpoort herplaatst. Zijn naam ontleent deze poort aan de vergaderzaal der gedeputeerden van de vier Gelderse kwartieren, die sinds 1659 bijeenkwamen in de voormalige refter van het achter het raadhuis gelegen Dominicanenklooster. Heeft men er aldus zorg voor gedragen, dat de gevelarchitectuur van het stadhuis geheel overeenkomstig de oude vormen werd hersteld, anders ging men tewerk met het

[12] Afb. bij Weve, *o.c.*, 97. — Een foto van de Grote Markt vóór 1885 is gereproduceerd in: J. Brinkhoff, *Nijmegen in oude ansichten,* Zaltbommel 1967, 43.

[13] Weve, *o.c.*, 137.

[14] J. G. Deur, „Het oude Raadhuis te Nijmegen". *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 7 (1954), 139.

[15] Weve, *o.c.*, 125.

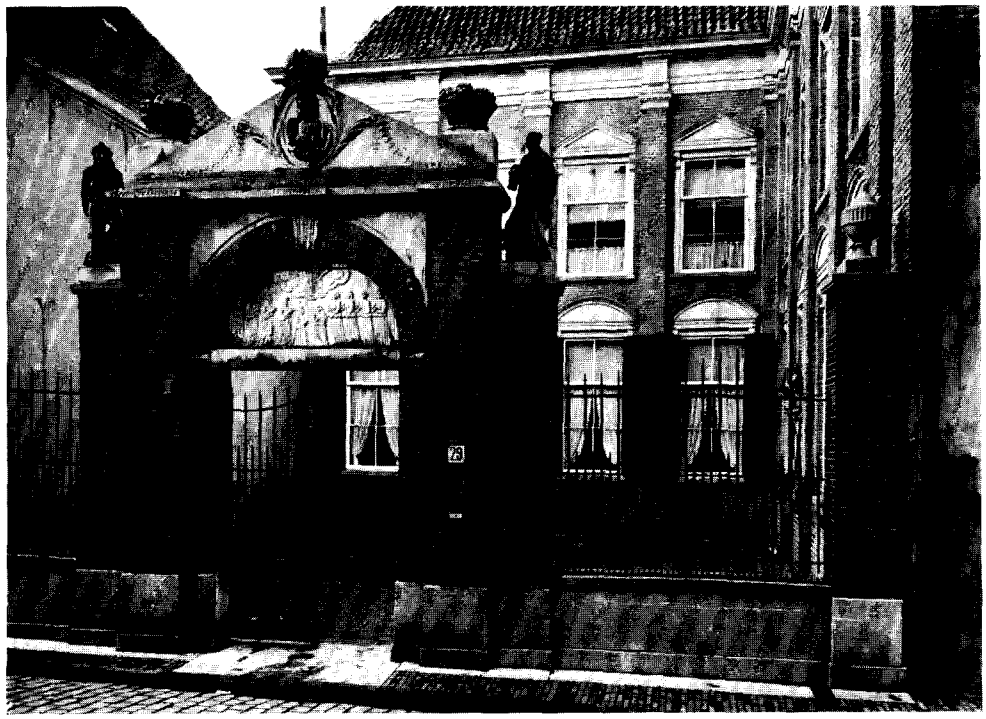
Afb. 7. Sint-Stevenskerk na het gereedkomen van de puntgevel, die in 1959 op de noordgevel van het dwarspand werd aangebracht. Op de voorgrond de laatmiddeleeuwse kanunnikenhuizen, waarvan het herstel in 1967 is begonnen. (Foto Monumentenzorg, 1959)

Afb. 8. Brouwershuis, Steenstraat 22, voor de restauratie. Trapgevel uit 1621. (Foto Monumentenzorg, 1957)

Afb. 9. Zeilmakerij, Steenstraat 57 — Waalkade 65. Laatgotisch huis, voor restauratie bestemd. (Foto Monumentenzorg, 1957)

Afb. 10. Protestants Kinderen Weeshuis, Begijnenstraat 29, voor de restauratie, die in 1959 gereed kwam. Vleugel met pilastergevel uit 1644 van Salomon de Bray. Pilastergevel rechts en toegangspoort uit 1645 van Symon Bosboom; beelden van Gerard Groninger.
(Foto W. K. Steffen)

inwendige. Hoewel er naar gestreefd is, zoveel mogelijk de oude indeling te behouden, is de Burgemeesterskamer, achter de grote hal, enigszins verkleind door een overwelfde gang. Deze verkleining van het vertrek was nodig om er een Lodewijk XV-stucplafond in te kunnen aanbrengen, afkomstig uit een inmiddels gesloopt huis aan de Grotestraat. De gang is door arcaden, steunend op een pijler en twee zuilen met Jonische kapitelen en imposten, ruimtelijk verbonden met de hal. Door deze op zichzelf niet onaardige vondst werd aan de zuidwand van deze historische ruimte een nieuw element opgedrongen, dat eigenlijk toch wel een ernstige aantasting van de authenticiteit betekent.

Het grootste sieraad van het gebouw zijn de drie series gobelins uit de tweede helft der 17de eeuw. Tijdens de fatale februaridagen van 1944 waren zij in restauratie en ontsnapten daardoor aan de vlammen. Deze wandtapijten vormen een zekere vergoeding voor het gemis van de uitzonderlijk fraaie 16de-eeuwse schepengestoelten, die helaas niet wegens restauratie elders verbleven toen de bommen vielen.

De Mariënburgkapel en omgeving

Uit een omstreeks 1400 gestichte begijnencommuniteit ontstond in 1419 een klooster, dat kort na 1430 werd opgenomen in de Windesheimercongregatie [16]. Uit die tijd moet ook de merkwaardige dubbelkapel dateren, waarvan het schip door een galerij in een boven- en benedenkerk verdeeld is. Een degelijke aanleg treft men ook aan bij enkele andere nonnenkloosters in ons land: het Agnietenklooster te Utrecht (thans Centraal Museum), het Catharinaklooster in Harderwijk, het Agnieten- of Jufferenklooster in Elburg (nu gemeentehuis), terwijl ook de Agnietenkerk in Arnhem, sinds 1751 Waalse kerk, dit type moet hebben vertegenwoordigd, naar bij de restauratie omstreeks 1950 bleek. De Nijmeegse kloosterkerk heeft aan de zuidzijde geen vensters, omdat daar vroeger de kloostergebouwen aansloten. Onder supervisie van P. J. H. Cuypers werd het gebouw in 1910 gerestaureerd en ingericht tot gemeentemuseum en archief. IJzeren vloeren en steunconstructies verdelen sindsdien het interieur in een aantal verdiepingen, waardoor de ruimtewerking geheel voor ons verborgen blijft.

Nabij de Mariënburgkapel staat nog een in zijn eenvoud mooi voorbeeld van utiliteitsbouw uit de jaren rond 1800: het in sobere baksteenvormen uitgevoerde Arsenaal, dat nu als stadswerkplaats fungeert en na de oorlog een restauratie onderging. Het zou aanbeveling verdienen dit gebouw tot museum en archief te bestemmen, waarmee men de mogelijkheid zou krijgen, de belangrijke kloosterkerk inwendig in haar oude vorm terug te brengen [17].

In de Molenstraat wacht het voormalige Oud-Burgeren Gasthuis op de sloper. Het is gebouwd door de stadsbouwmeester P. van der Kemp in 1849 en een voortreffelijk specimen van late Empire-architectuur. Van dezelfde architect was de stadsschouwburg, die vroeger de Burchtstraat aan de oostzijde een monumentale afsluiting gaf. Deze twee gebouwen vertegenwoordigden als enige het Empire-tijdperk in Nijmegen en het is zeer te betreuren, dat na de verwoesting van de schouwburg in 1944 nu ook dit gasthuis zal verdwijnen. Twee natuurstenen renaissancepoortjes uit het midden der 17de eeuw, die in het 19de-eeuwse gasthuis waren ingemetseld, zijn daaruit verwijderd en zullen een plaats krijgen in het nieuwe ziekenhuis, dat buiten de stad zal verrijzen.

Monumenten in de benedenstad

Bij de sanering van de benedenstad — het woord saneren moet hier, zoals wij zagen helaas worden opgevat in de tegenovergestelde betekenis van het oorspronkelijke latijnse woord — komen op het ogenblik nog 38 gebouwen in aanmerking om als monument gequalificeerd te worden. Een aantal hunner staat in het gedeelte ten oosten van de Priemstraat, waarvoor het saneringsplan in 1958 reeds werd vastgesteld. Hun behoud is vrijwel verzekerd. Andere liggen ten westen van deze straat in een gebied, waarvan de toekomst nog onzeker is. Zij zijn echter wel op de ontwerp-monumentenlijst opgenomen.

In dit laatste stadsdeel komt in de eerste plaats het Protestants Kinderenweeshuis aan de Begijnenstraat voor bespreking in aanmerking (afb. 10). Ofschoon het complex geen oorlogsschade had opgelopen deelde het toch in de na-oorlogse restauratie-activiteit. Recente onderzoekingen wezen uit, dat niet een, maar twee meesters aan de verbouwing van dit, sinds 1562 in de Be-

[16] Gorissen, *o.c.*, 121.

[17] Een foto van het interieur der Mariënburgkapel voor de verbouwing tot archief en museum vindt men bij: Weve, *o.c.*, 126.

gijnengas gevestigde, godshuis hebben gewerkt [18].

In 1644 werd het laat-middeleeuwse gebouw uitgebreid met een vleugel haaks hierop, waarvoor Salomon de Bray het ontwerp leverde, terwijl Symon Bosboom de uitvoering leidde. De gevel vertoont de kolossale pilasterarchitectuur die gangbaar was in die periode en de vensters dragen beneden gebogen en in de verdieping driehoekige frontons. Een jaar later begon men met de uitvoering van een nieuwe gevel voor het oude gedeelte, naar ontwerp van Symon Bosboom, die hier als zelfstandig meester optrad. Hij sloot zich geheel aan bij de Bray's ontwerp voor de nieuwe vleugel. Ook de door een fronton en beelden van weeskinderen bekroonde toegangspoort aan de straat is door Bosboom ontworpen. De beelden werden geleverd door meester Gerard Groninger.

In het gebouw, dat thans dient tot huisvesting van een instituut der Universiteit, trekt een fraaie regentenkamer de aandacht, met stucplafond en betimmering in Lodewijk XV-trant. Aan de achterzijde van dit complex staat een grote toegangspoort met gebosseerde pilasters en opzetstuk met fronton en rolwerk, daterend uit het tweede kwart van de 17de eeuw. Zij is bij de restauratie van het Protestants Weeshuis in 1959 daar geplaatst en stond vroeger bij het r.k. Weeshuis aan de Doddendaal.

Van dit r.k. Weeshuis is een belangrijk fragment ter plaatse bewaard gebleven aan de achterzijde van het Gemeentelijk Administratiekantoor, Doddendaal 24. Ook dit fragment is een specimen van Symon Bosbooms vakmanschap [19]. Het bestaat uit een natuurstenen poortje, waarop de figuren van twee weeskinderen. Daarboven ziet men een wapenschild, geflankeerd door knielende wezen. De sculptuur maakte vroeger deel uit van het Rooms Katholieke Weeshuis, dat op dezelfde plek op de Hessenberg in 1636 in een leegstaand klooster gesticht was. Het poortje met het bekronende beeldhouwwerk is geleverd in 1639-1640. Niet ver van het Protestants Weeshuis staat aan de Papengas de door ir. J. G. Deur in 1965 gerestaureerde laat-gotische kapel van het voormalig St.-Nicolaasklooster, dat later als glashuis werd ingericht.

In het stadsgedeelte ten oosten van de Priemstraat trekt de synagoge aan de Nonnenstraat de aandacht, op korte afstand ten noorden van de Sint-Stevenskerk. Nadat in 1755 een erf ter plaatse van het v.m. Praemonstratenser nonnenklooster was aangekocht, begon men hier een nieuwe synagoge te bouwen, die reeds een jaar later kon worden ingewijd [20]. In 1798 zijn de boogvensters gewijzigd en ontstond de classicistische ingangspartij. Aan de westzijde verrees in de tweede helft van de 19de eeuw een aanbouw in quasi-oriëntaalse stijl. In 1913, toen een nieuwe synagoge in gebruik genomen werd, raakte de oude buiten gebruik. Als monument van Joodse cultuur in Gelderland verdient deze synagoge, een der oudste in ons land, door een restauratie in ere hersteld te worden. Bovendien is de ligging in hoge mate markant: aan de noordzijde van de Nonnenstraat tegen de heuvel, die bekroond wordt door resten der St. Janscommanderij.

Hiervan is aan de Korenmarkt ondermeer een groot deel der muren van de laatgotische kerk overgebleven, die van 1701 tot aan de verwoesting in 1944 gebruikt werd door de Waals Hervormde Gemeente. Met een reconstructie van dit complex zal nog dit jaar een begin worden gemaakt naar plannen van het architectenbureau Leeuwenberg en Volders te Utrecht. Men stelt zich voor na de restauratie in de Commanderij een studentensociëteit te vestigen.

De Ottengas is als laatste overblijfsel van de vroeger zo sfeervolle straatjes in oud-Nijmegen waardig gekeurd om in het Vijfheuvelenplan te worden opgenomen. Enkele panden zijn inmiddels reeds gerestaureerd, evenals de bakstenen muur met steunberen, die een zijde van het sterk hellende straatje afsluit. Aan de oostzijde van deze gas ziet men de achtergevels van het reeds herstelde complex aan de Sint-Anthoniusplaats, dat een voor moderne oren enigszins wonderlijke naam draagt: „Cellenbroedershuis De Ellendige en andere gevoegde Broederschappen". Het laatmiddeleeuwse gebouw bestaat uit twee haaks op elkaar gebouwde vleugels met hoge zadeldaken tussen trapgevels.

In de onmiddellijke omgeving hiervan verdienen twee andere objecten onze aandacht. Het 15de-eeuwse pand Sint-Anthoniusplaats 12 en 15-16 is een langgerekt woonhuis, loodrecht op de straatas en gedekt door een zadeldak tussen trapgevels, waarvan de achterste zijn gotische

[18] E. R. M. Taverne, „Salomon de Bray of Symon Bosboom: Naar aanleiding van het Burger Kinderen Weeshuis te Nijmegen", *Feestbundel F. van der Meer*, Amsterdam-Brussel 1964, 160.

[19] Taverne, *o.c.*, 166.

[20] Gorissen, *o.c.*, 126.

ezelsrugafdekkingen behouden heeft. Ook het achterhuis heeft een trapgevel. Het ligt voor de hand, dat men dit in het stadsbeeld zo opvallende gebouw in het herstel van deze buurt zal betrekken.

Hiertegenover is in 1967 in de gevel van het 19de-eeuwse huis Sint-Anthoniusplaats 1 een laat-18de-eeuwse natuurstenen deuromlijsting met Jonische pilasters en een guirlandemotief aangebracht. Deze omlijsting, waarin een gesneden dubbele deur, is overgebracht uit het in 1962 gesloopte Hof van Batenburg, Ridderstraat 4 [21].

De Steenstraat, vroeger een belangrijke verkeersader evenwijdig aan de rivier, telt drie panden, die gespaard zullen blijven. Een ervan is kort voor de oorlog door ir. J. G. Deur gerestaureerd: het zogenaamde Besiendershuis, een karakteristiek dubbel woonhuis uit de periode der late Nederrijnse gotiek met trapgevels aan de korte zijden en korfboognissen.

In restauratie is op het ogenblik nog het z.g. Brouwershuis, een laat-middeleeuws pand, waarvan de voorgevel en de houtconstructie in de 17de eeuw zijn vernieuwd. De trapgevel aan de straat is een mooi voorbeeld van renaissancebouwkunst, gedateerd op de gebeeldhouwde latei boven het toegangspoortje 1621 (afb. 8).

Het derde monument aan de Steenstraat is de „Zeilmakerij" (afb. 9). Dit laatgotische huis wacht nog op herstel, waarbij ongetwijfeld van onder de pleister belangrijke gegevens omtrent de oorspronkelijke toestand aan het licht zullen komen.

Het huis Priemstraat 29-31 heeft een tweebeukige kelder met graatgewelven op ronde bakstenen pijlers, een spiltrap en moer- en kinderbalken met laatgotische sleutelstukken. Aan de Lage Markt, in vroeger dagen een centrum van economische bedrijvigheid, is een reeks 16de- en 17de-eeuwse huizen overgebleven, die, gezien van over de Waal, een stadsbeeld vormen, waarin men nog de herinnering proeft aan het unieke beeld, dat de benedenstad in haar goede dagen moet hebben opgeleverd. Lage Markt 26, het z.g. Jezuïtenhuis, is een voorbeeld van de classicistische pilasterarchitectuur volgens de kolossale orde, uit het midden van de 17de eeuw. In de zijgevel, die door de sloping van belendende panden vrijkwam, heeft men bij de restauratie door ir. J. G. Deur het natuurstenen poortje met Jonische zuiltjes (1685) herplaatst, dat vroeger in de achtergevel was aangebracht.

Nijmegen bezat nog een ander voorbeeld van Palladiaanse gevelarchitectuur, dat ieder, die in vooroorlogse zomerdagen vanaf het Kelfkensbos met het „bergspoor" vertrok om een rit naar de heuvels van Berg en Dal te maken, moet zijn opgevallen. De gevel van dit huis, Kelfkensbos 19, vertoonde een opvallend smalle travee-indeling met rijzige pilasters, waarop buiten verhouding grote Jonische kapitelen. In 1944 brandde het huis uit en de gevel, die nog enkele jaren gestut bleef staan, heeft men later toch maar omgetrokken.

Oude Haven 104-108, een tot verdwijnen gedoemd pand, heeft een middenvenster in de verdieping met een rijk gesneden Lodewijk XIV-omlijsting. Ook de Lange Hezelstraat, die van de St.-Steven sterk afhellend naar het westen loopt, telt nog enkele belangrijke huizen, die, gezien de importantie van deze winkelstraat, waarvan men het karakter wil behouden, in de toekomst voor restauratie in aanmerking zullen komen. Nr. 17 heeft een gepleisterde halsgevel uit het midden der 17de eeuw en nr. 12 bezit een achterhuis, welks gaaf bewaarde puntgevel met ontlastingsbogen uit omstreeks 1600 dateert. De panden nr. 28-30 en 32 in deze straat hebben merkwaardig „gelobde" gevels met in- en uitzwenkende contouren, waarschijnlijk uit de 17de eeuw.

Een zeldzaam detail tenslotte, laatste overblijfsel van de aanzienlijke huizen, die vroeger de Grotestraat omzoomden, is de versiering met zandstenen banden, fragmenten van waterlijsten en een fries met opschrift en jaartal 1566 aan de achtergevel van het huis Grotestraat 36 [22].

Wanneer wij tot een samenvatting willen komen van het Nijmeegse monumentenbezit, kan bezwaarlijk gezegd worden, dat de K.N.O.B. voor deze zomerexcursie een stad heeft uitgekozen, die nog opvalt door haar karakteristieke historische sfeer.

Anderzijds mag men vaststellen, dat onder het weinige, dat Nijmegen rest, een aantal hoogtepunten op het gebied van oude bouwkunst zijn aan te wijzen: de Valkhofkapellen, de Sint-Stevenskerk met haar oude inventaris en de voortbrengselen van vroege renaissancebouwkunst: Kerkboog, Latijnse School en Stadhuis. Met uit-

[21] J. A. B. M. de Jong, „Bij de sloping van een patriciërshuis", *Numaga* 9 (1962), 153.

[22] P. C. Boeren, „Vondsten in verwoest Nijmegen". *Historia*, 13 (1948), 121.

zondering van de monumentengroep aan de westzijde van de Markt en aan het Sint-Stevenskerkhof liggen de historische bouwwerken thans verspreid tussen de na-oorlogse bebouwing. Helaas kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat er nauwelijks pogingen zijn gedaan om de met zoveel zorg gerestaureerde monumenten in dit nieuwe stadscentrum te integreren. Heel pijnlijk ervaart men dit ontbreken van een samenspel tussen oud en nieuw, wanneer men, staande voor de Kerkboog, Lakenhal en Waag, zich omdraait en de bebouwing langs de zuidwand van de Markt ziet.

Hoe de stedebouwkundigen zich de situatie denken van de verspreid gesitueerde gebouwen, die in de toekomst tussen de in eigentijdse vormen herbouwde benedenstad een nieuw milieu moeten krijgen, is nog niet duidelijk. Voor bekwame architecten ligt hier een uitdaging.

De ervaringen met het „Groene Balkon", waarvan de keermuur als een ongenaakbare Assyrische vesting de vroeger zo subtiele structuur van de benedenstad doorbreekt, geven, evenmin als de vormgeving van bijvoorbeeld het Plein 1944, aanleiding tot hoog gespannen verwachtingen.

SUMMARY

RESTORATION AND DEMOLITION IN NIJMEGEN

BY

H. P. R. ROSENBERG

The present city of Nijmegen grew up from a nucleus to the west of the *Valkhofburcht* built by Charlemagne on the Waal River, where there had already been important settlements in Roman times. Having become an imperial city in 1230, it was an important commercial centre in the Middle Ages, but after that its main importance was as a fortress and its later rapid expansion could not begin until the walls were demolished in 1878, when it had lost this function. The city is characterized by its division into an upper town, which became its economic centre in the nineteenth century, and a lower town on the river. Since 1878 the lower part of the city has fallen into a state of decay, and most of it is slated for demolition.

The city is dominated in the east by Valkhof Hill and in the centre by the hill on which St. Stephen's Church is situated. The upper town was largely destroyed by bombing in 1944, but its three major monuments have since been restored: the polygonal Chapel of St. Nicholas on the Valkhof, dating from the first half of the eleventh century; the apse of the Chapel of St. Martin also on the Valkhof from the twelfth century; and the bomb-damaged but now almost entirely restored St. Steven's Church, which has a choir with ambulatory and radiating chapels added in the second quarter of the fifteenth century by Gisbert Schairt (Xanten Cathedral and Kranenburg Stiftskirche). The Renaissance spire of St. Stephen's tower was rebuilt in its old form. The contents of the church, most of which date from the seventeenth and eighteenth centuries, escaped damage and have also been restored, the oldest element being the tomb (1512) of Catherine of Bourbon, Duchess of Gelre, carrying engraved brass plates.

An important group of monuments still surviving in the vicinity of St. Stephen's have already been restored or are still being worked on: the Latin School (1544-1545, by Herman van Herengrave) representing transitional forms between Late Gothic and Renaissance; the Gothic so-called Canon's Houses north of the church; the *Kerkboog*, a double gate built in Early Renaissance style between the Kerkhof and the Markt and topped by a house with a gable in the style of Vredeman de Vries (1606); to the right of the *Kerkboog* the lower part of the hard-stone façade once belonging to the Lakenhal (Drapers' Hall middle of the sixteenth century) and afterwards incorporated into dwellinghouses whose façades were reconstructed in 1900 and 1931/32. On the north side of the Markt stands the Weighing House, a well-preserved example of Renaissance architecture in the style of Henrick de Keyser (1612, restored 1886). The Town Hall, built in Early Renaissance style by Herman van Herengrave in 1554-1555, was destroyed by fire during the war and largely rebuilt in 1951-1953. The chapel of the former Mariënburg convent, which was built shortly after 1430 and has a nun's gallery, was restored in 1910 and equiped to house archives and a museum.

A few of the historical buildings of the lower town have been preserved, including the Protestant orphanage built in 1644-1645 by Salomon de Bray and Symon Bosboom and restored in 1959; the former synagogue, built in 1755-'56; and three houses in the Steenstraat, which runs parallel with the river: the Late Gothic *Besiendershuis* which was restored in 1940, the probably sixteenth century *Zeilmakerij* (Sailmaker's house), and the *Brouwershuis* (Brewer's house), dating from 1621 and now being restored.

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

NIJMEGEN

Nabij de plaats, waar in de vroege middeleeuwen Nijmegen zou ontstaan, waren reeds in de Romeinse tijd belangrijke nederzettingen. Het tegenwoordige Nijmegen, in 1230 tot rijksstad verheven, is ontstaan ten westen van de Valkhofburcht, die door Karel de Grote was gesticht. In de middeleeuwen had Nijmegen grote betekenis als handelscentrum aan de Waal, later ook als vestingstad. Na de ontmanteling in 1878 volgde een sterke groei. Karakteristiek is de verdeling in een bovenstad, sinds de 19de eeuw het economische zwaartepunt, en een benedenstad aan de rivier. Dit gedeelte is na 1878 in verval geraakt en wordt thans grotendeels afgebroken. De belangrijke dominanten in dit stadsbeeld zijn nog altijd aan de oostzijde de Valkhofheuvel en in het centrum de hoogte, waarop de Sint-Stevenskerk. De bovenstad werd door een bombardement in 1944 zeer zwaar getroffen. Sindsdien heeft men de hier gelegen grote monumenten hersteld.

Versterkingen. In het Kronenburgerpark restanten van de 15de-eeuwse vestingwerken, bestaande uit een stuk stadsmuur, de *Kronenburgertoren*, 1425-'26, en de benedenstukken van een tweetal waltorens benevens een fragment van een uitgekraagd torentje, het zogenaamde uitvalstorentje van Arndt Viegen. In het Hunerpark een waltoren, de *Belvedère*, in 1646 door de stadsbouwmeester Peter van Blokhout verhoogd en verbouwd tot uitkijktoren- en „speelhuis".

Valkhof. De door Karel de Grote gestichte, in 1047 verwoeste, in 1155 door keizer Frederik Barbarossa herbouwde palts werd in 1796-'97 op een paar onderdelen na gesloopt. *De Sint-Nicolaaskapel*, centraalbouw met lagere omgang, na 1030 opgetrokken als een verkleinde navolging van de karolingische paltskapel te Aken, in de gotisch tijd gewijzigd met gebruikmaking van baksteen. Herstellingen voor de eerste en tweede wereldoorlog; ingrijpende vernieuwing en herstelling na de tweede wereldoorlog. Apsis en aansluitend muurwerk van de *Sint-Maartenskapel*, restant van het kasteel van Barbarossa en oorspronkelijk bestaande uit een krochtachtig benedengedeelte en een bovenkapel. Uitwendig typisch Rijnlandse decoratie. De frontboog der apsis rustend op zuilen van Romeinse herkomst met karolingische marmeren kapitelen.

Sint-Stevenskerk. Torenromp en de meest westelijke schippijlers zijn overblijfselen van een tussen 1254 en 1273 gebouwde tufstenen kruisbasiliek; de toren kwam omstreeks 1307 gereed; rond dit jaar ingrijpende wijzigingen der aangrenzende kerkgedeelten in gotische trant, nog af te lezen uit het metselwerk van schippijlers en toren. Tussen 1343 en 1361 bouw van een nieuw hoofdkoor met nevenkoren. Eind 14de en begin 15de eeuw uitbreiding van het basilicale schip tot hallenruimte en bouw van een natuurstenen portaal, oorspronkelijk met open voorhal tegen de zuidbeuk. Nadien grootse verbouwing van omstr. 1420 tot omstr. 1560, waarbij het koor met omgang en straalkapellen, ontworpen door Gisbert Schairt van Zaltbommel, en het driebeukige transept tot stand kwamen. Aan het koor is gewerkt tot omstr. 1456, toen de netgewelven van de omgang werden aangebracht. Inmiddels was na brand in 1429 naar aanwijzingen van Gisbert Schairt in twee jaar tijd het bovengedeelte van de toren herbouwd. Het 16de-eeuwse dwarspand is vermoedelijk in 1559 volledig in gebruik genomen. Tot de jongste partijen behoort het rijke laatgotische portaal tegen de zuidelijke transeptgevel. Een lichtbeuk is noch bij het koor noch bij het transept tot stand gekomen. Bij het bombardement van Nijmegen in 1944 is de kerk zwaar beschadigd. De restauratie nadert thans na jaren haar voltooiing. De torenbekroning is een kopie van de in 1944 vernielde bekroning, die in 1604-'05 gebouwd was naar ontwerp van de Leidse timmerman Pieter Gerritsz. Verspeck.

Inwendig boven de zuidelijke doorgang tussen omgang en koor votiefsteen met Laatste Oordeel (jaartallen 1484 en 1505). In de noordelijke transeptwand een dergelijke steen met Aanbidding der Drie Koningen (jaartallen 1517 en 1559). In het hoogkoor graftombe voor Anna Catharina van Bourbon, opgericht in 1512, met gegraveerde koperen platen van de hand van Wilhelm Loemans uit Keulen. Preekstoel, 1639, door Joost Jacobs te Amsterdam, doophek, 1652, door Cornelis Schaeff en herengestoelte uit 1644. Eiken tochtportalen uit 1623 en 1632. Uit 1577 daterende kanunnikenbank, hersteld en gereconstrueerd 1966. Prinsenbank uit 1771. Orgel met monumentaal front van 1773, het beeldhouwwerk door Johan Keerbergen uit Rotterdam en J. Otten.

Glashuiskapel aan de Papengas. 15de-eeuws overblijfsel van het Sint-Nicolaasklooster, gerestaureerd in 1965.

Kapel van het voormalige klooster Mariënburg. 15de-eeuwse zaalkerk met nonnengalerij. In 1910 ingericht tot gemeentemuseum en -archief.

Sint-Janscommanderij. Van de commanderij zijn enige uit de middeleeuwen daterende gedeelten overgebleven.

Kerkboog. In 1542-'45 gebouwd door Claes die Waele, bovenbouw uit 1605-'06, wellicht het werk van mr. Thomas Singendonck; in oorsprong onderdeel van de Lakenhal. Bij de belendende huizen de natuurstenen benedengedeelten waarschijnlijk eveneens uit ca. 1545 en bovengedeelten uit ca. 1606; nr. 22 ca. 1900, nrs. 23 en 24 in 1931-'32 gerestaureerd.

Voorm. Stads- of Latijnseschool aan het Stevenskerkhof, 1544-'45 door Herman van Herengrave. Voorgevel met natuurstenen sierdelen in mengeling van gotische en renaissance vormen. Beeldhouwers waren mr. Hendrick Cornelisz., mr. Wylhelm en mr. Peter van Utrecht. Gerestaureerd in 1966.

Stadhuis. Op voor- en zijgevels na vernield in 1944-'45, in 1951-'53 geheel gerestaureerd. Het renaissance-voorgedeelte uit 1554-'55 van de stadsbouwmeester Herman van Herengrave was reeds in 1879-'82 zeer ingrijpend door P. J. H. Cuypers vernieuwd. In de zijbouw gerestaureerde classicistische toegangspoort (1663) naar de binnenplaats met de vroegere vergaderzalen van de gedeputeerden der vier Gelderse Kwartieren. De deuromlijsting kopie naar die van Graedt van Dulcken; deur oorspronkelijk. Het overige beeldhouwwerk in de gevel, eertijds het werk van mr. Cornelis Sass van Utrecht, nieuw gehakt naar kopieën van P. J. H. Cuypers. Aan de nieuwe toren is een bakstenen spitsboogfries, afkomstig van de voormalige Broerenkerk, opnieuw toegepast. In het stadhuis drie series wandtapijten uit de tweede helft der 17de eeuw, een laatgotische schouw uit een Nijmeegs huis, op de binnenplaats een aantal gebeeldhouwde bouwfragmenten, 16de-18de eeuw.

Waag. In 1612 gebouwd in de Amsterdamse variant van de Nederlandse renaissance-stijl. Oorspronkelijk waag en vleeshal met daarboven lokalen voor de wachtcorpsen. Hersteld in 1886, waarbij de bordesstoep in oude trant opnieuw werd aangebracht in plaats van een neoclassicistische galerij.

Voorm. Synagoge, aan de Nonnenstraat, gebouwd in 1755-56, gewijzigd in 1798. Aanbouw in oriëntaalse trant uit de tweede helft van de 19de eeuw.

Protestants-kinderen-weeshuis. 16de-eeuws gebouw aan de Begijnengas, in 1644-'45 verbouwd en gemoderniseerd in classicistisch barokke trant door Salomon de Bray en Symon Bosboom. Restauratie gereedgekomen in 1959.

Arsenaal aan het Mariënburgplein. Vroeg 19de-eeuws gebouw, dat nog resten bevat van het voormalige Mariënburgklooster. Gerestaureerd 1959-'65.

Oud Burgeren-gasthuis aan de Molenstraat. Neoclassicistische voorgevel door de stadsarchitect P. van der Kemp, uit 1849.

Woonhuizen. Rij voormalige kanunnikenhuizen aan de noordzijde van de Sint-Stevenskerk, 15de-eeuws. In laatgotische trant de Zeilmakerij Steenstraat 57, verder het z.g. Besiendershuis, Steenstraat 46, eerste helft 16de eeuw. Brouwershuis, Steenstraat 22 met poortje (1621). Lage Markt 26 een classicistisch 17de-eeuwse gevel.

KRANENBURG

Plaats ontstaan bij een in 1227 door de graaf van Kleef gebouwde burcht; stadsrecht 1294. Sedert 1308 een druk bezocht bedevaartsoord. Het stift van Zyfflich in 1436 hierheen overgeplaatst. Van de stadsversterkingen van rond 1400 bleven delen van de stadsmuur en een viertal muurtorens bewaard.

Sint-Petrus- en Pauluskerk, v.m. stifts- en bedevaartskerk. Een voor het Kleefse gebied kenmerkende bakstenen pseudobasiliek 1409-'47 door Gisbert Schairt van Zaltbommel; onvoltooide ingebouwde toren met bekroning uit 1904. In het oostelijke gedeelte van de zuidbeuk is de kleine eenbeukige bedevaartskerk uit de 2de helft van de 14de eeuw bewaard gebleven, de z.g. H. Kruiskapel. Ingrijpende restauratie in 2de helft 19de eeuw. Kappen en gewelven ten gevolge van

oorlogsschade geheel nieuw aangebracht. Ingangsportaal aan de noordzijde, een kleiner aan de zuidzijde. Een van de oorspronkelijke opzet deel uitmakende kooromgang bleef tijdens de bouw achterwege.

Inventaris. Zandstenen sacramentshuis (relikwiehuis?) uit de bouwtijd, doopvont 1448. Retabel met kruisiging, noordelijke Nederlanden rond 1430. Houten beelden: H. Rochus, H. Sebastianus en een Man van Smarten eind 15de eeuw, H. Christophorus rond 1530, H. Antonius en een Madonna 18de eeuws. In de pastorie een 14de-eeuwse Madonna.

Museum Katharinenhof. 15de-eeuws bakstenen gebouw, restant van het in 1446 gestichte Augustinessenklooster, nu regionaal museum. Uit bovengenoemde kerk hier aanwezig: de buitenvleugels van het uit 1563 daterende hoofdaltaar, de beeldgroepen van het Antwerpse passie-altaar, eerste helf 16de eeuw; relikwiekruis van rond 1430.

GREVENDAL

Voormalige *Cisterciënzer-vrouwenabdij*, 1248 gesticht door graaf Otto II van Gelre en sedert 1260 staande onder de abdij Kamp. Verwoesting van het klooster in 1474; van de daarop gevolgde herbouw hebben de overgebleven kloostergebouwen waarschijnlijk deel uitgemaakt.

Ommuring en buitengracht van het kloosterterrein zijn bewaard; aan de zuidzijde een poortgebouw (tweede helft 18de eeuw, 1940 gerestaureerd); oostelijk van de ingang duiventoren (tweede helft 18de eeuw). Twee rijtuigstallingen, een uit 1717 met wapensteen 1737, de ander 18de-eeuws.

In 1808 afbraak van de kloosterkerk; de *tombe van graaf Otto II* († 1271), oorspronkelijk in de kruising van de kerk staande, bij de daarop volgende aanleg van een park in landschapsstijl door Max. von Weyhe op de oude plaats in de open lucht gehandhaafd. Van de pandhof, die aan de noordzijde op de kerk aansloot, is de noordelijke vleugel over; ribgewelven, de sluitstenen voorzien van wapens. Hierachter de kapittelzaal, waartegen een in 1771 verbouwde oostelijke vleugel van gelijke goothoogte aansluit.

KEVELAER

Bedevaartsoord ontstaan tijdens de dertigjarige oorlog rond een kapelletje, dat de marskramer Hendrick Busman in 1642 op de Kevelaerse heide had laten bouwen voor een gravure met afbeelding van O.L. Vrouw. 1643-'45 bouw van de eerste bedevaartskerk, nu kaarsenkapel genaamd. De zorg voor de pelgrimage in 1646 door de bisschop van Roermond toevertrouwd aan de Oratorianen. 1654 de bouw van de zeshoekige devotiekapel. 1858-'64 de nieuwe bedevaartskerk met biechtkapellen.

Bedevaartskapel. In het zeshoekige gebouwtje (1654) staat het voorwerp van devotie opgesteld, een Antwerpse gravure uit 1640 met afbeelding van een sedert 1624 in Luxemburg zeer vereerd O.L. Vrouwebeeld. De gravure is gevat in een zilveren lectica uit 1664, deze weer in een versierde zilveren plaat uit 1681; gouden kroon 1892. Koepelbeschildering 1888 door Friedrich Stummel.

Kaarsenkapel. Gebouw in gotische trant uit 1643-'45 door Hendrik van Arssen. Westgevel bekroond door Michaëlsbeeld. Goede barokinventaris uit 3de kwart 17de eeuw, met name hoofdaltaar met zilveren tabernakel van de Antwerpse goudsmeden Jean en Philippe Moermans.

Nieuwe bedevaartskerk. Neogotische bakstenen basilica 1858-1864 door Vincenz Statz, geïnspireerd op de O.L. Vrouwekerk te Trier; toren 1883-'84. Beschildering van koor en transept door Friedrich Stummel en leerlingen; drie laatgotische altaren met houtsnijwerk.

Voormalig Oratorianenklooster. In de kern een midden-17de-eeuws bakstenen gebouw.

Parochiekerk van St. Antonius. Gebouwd in 1900 naar ontwerp van Caspar Clemens Pikkel. In de noordbeuk van de kerk zijn twee beuken van de laatgotische voorgangster opgenomen. Calvarie, begin 16de eeuw; de beelden van de beide moordenaars en de geseling zijn barok.

Kreis-Heimatmuseum in het huis Risbroeck uit de 17de en 18de eeuw, uitgebreid met een moderne vleugel. Belangrijke verzameling Nederrijnse oudheden (archeologica, volkskunst, historische stukken, ceramiek, interieurs).

KALKAR

In 1230 door de graaf van Kleef gesticht, 1242 tot stad verheven. Van de bloeitijd in 14de en 15de eeuw getuigen het raadhuis (1438-'46), de rond 1450 tot stand gekomen hallekerk en de in hoofdzaak uit de volgende decennia daterende

inventaris van deze kerk. Het aantal gotische woonhuizen, dat tengevolge van de economische achteruitgang in de volgende eeuwen aanzienlijk was, is door de oorlogsverwoestingen sterk gereduceerd.

St.-Nicolaaskerk. Na brand in 1409 de driebeukige romaanse kerk in verscheidene fasen verbouwd tot hallekerk: bouw van het hoofdkoor, 1421 voltooid, en terzelfdertijd bouw van een twee geledingen hoge toren; 1443-1455 verbouwing van het romaanse schip met zijbeuken tot hallekerk door Johan Wyrenberg, bouw van het noorderportaal; zuiderportaal 1480; noordertorenkapel 1484 door Johan v. Huerden, zuidertorenkapel 1487 door Willem Backerweerd uit Utrecht; koor zuidbeuk 1493 door Johann v. Munster; 1495-1501 bouw van bovenste torengeleding met adviezen van Johan v. Langenberg, laatste bouwmeester van de dom van Xanten; 1505-'06 sacristie zuidelijk van de zuidbeuk en tevens de oude sacristie met de noordbeuk in verbinding gesteld. Eind 19de eeuw ingrijpende restauratie; na 1945 herstel van oorlogsschade aan daken, buitenmuren en aan de gewelven van de zuidbeuk.

Inventaris: 1818-1826 verkoop van een groot gedeelte van de inventaris, het aantal altaren o.a. van 15 tot 7 verminderd. Hoofdaltaar: retabel 1488-ca. 1500, begonnen door mr. Arnt van Zwolle, voltooid door Jan van Halderen en Ludwig Juppe. Koor zuidbeuk: altaar van de zeven smarten van Maria, snijwerk van Heinrich Douvermann 1519-'22, neogotische piëta van Ferd. Langenberg, schilderingen op de vleugels 1636. Koor noordbeuk: St.-Anna-altaar, retabel met St. Anna te Drieën rond 1530. Noordbeuk: Johannesaltaar, baldakijnarchitectuur van Arnt van Tricht 1543-'44, middelste beeld H. Severus begin 16de eeuw, schilderingen op de vleugels midden-17de eeuw. St.-Jorisaltaar tegen de noordelijke koorpijler: retabel voltooid 1492, toegeschreven aan Arnt van Zwolle, schilderingen op de vleugels eind 15de eeuw. Maria-altaar tegen de zuidelijke koorpijler: snijwerk van Ludwig Juppe 1507-'09, schilderingen op de vleugels 1530. Zuidbeuk: Drievuldigheidsaltaar, retabel ca. 1528, toegeschreven aan Heinrich Douvermann, de bekronende beelden van Crispinus en Crispinianus ca. 1510, schilderingen op de vleugels midden 17de eeuw.

Triptiek met de dood van Maria 1460; triptiek met de Gregoriusmis eind 15de eeuw, rond 1600 gewijzigd tot epitaaf; retabel met kruisiging rond 1520; altaar van de uit Amsterdam afkomstige fam. Brouwer, gen. Bam, 1559, met drie waarschijnlijk uit Mechelen afkomstige albasten reliëfs. Sacramentshuisje rond 1470, toegeschreven aan Willem Backerweerd uit Utrecht; koorbanken 1505-'08 van Heinrich Bernts uit Wesel; Heilig Graf in het koor van de zuidbeuk, het lichaam van Christus door Arnt van Zwolle ca. 1492; Marialuchter 1508-'09 door Heinrich Bernts en Kerstken van Ringenberg, de westelijke madonna 1528 door Heinrich Douvermann; Christus op de koude steen, begin 16de eeuw, toegeschreven aan Ludwig Juppe.

Raadhuis. 1438-'46 door Johan Wyrenberg. Restauratie in verband met oorlogsschade voltooid in 1956, daarbij de begane grond voorzien van kruiskozijnen en het renaissanceportaal van 1558 in de traptoren gereconstrueerd.

Gotische huizen. Hanselaerstraße 5, rond 1400; Grabenstraße 66, begin 16de eeuw.

KLEEF

Graftombe van Johan Maurits van Nassau, de Braziliaan. In de jaren 1650-1653 liet Johan Maurits als stadhouder van Mark, Kleef en Minden het Oude Park aanleggen. 1677 opstelling van de in 1663 door Hermann Pithan uit Siegen vervaardigde gietijzeren tombe, 1678 het halfronde voorplein omgeven met een muur, waarin oorspronkelijk twintig Romeinse gedenkstenen waren aangebracht. Na zijn dood in 1679 werd Johan Maurits hier bijgezet, doch later werd zijn gebeente overgebracht naar het familiegraf te Siegen. Na verwoesting van de grafaanleg in 1811 herstel in 1929 en 1965.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Drs. C. Boschma, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landheer, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

September 1968

Jaargang 67 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud, p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf, p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK
Een Pieter Post-zaal ter ere van de Oranjes
Blz. 83

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK
De Schaffelaar
Blz. 90

Boekbesprekingen
Blz. 99

EEN PIETER POST-ZAAL TER ERE VAN DE ORANJES

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

Bij een bezoek aan prinses Louise zu Wied [1] op Waldheim bij Segendorf in de zomer van 1959 werd mijn aandacht getrokken door vijf levensgrote schilderijen van prinsen en prinsessen van Oranje in de eetkamer. De Oranjes stonden hier ten voeten uit afgebeeld in illusoire zwart en wit marmeren poorten, waarboven hun in witte knorpelfestoenen gevatte kleurrijke geslachtswapens een onverwachte verlevendiging aan de vrij sombere kamer gaven.

Deze schilderijen waren afkomstig uit het „Hôtel van Wied" in Den Haag, ook bekend als het „Huis aan den Boschkant", dat — nadat het in 1824 aan het paleis van prins Frederik was toegevoegd — in 1876 hersteld werd en voortaan prins Frederiks dochter, prinses Marie, gehuwd met de erfprins zu Wied, en haar gezin, wanneer zij in Nederland vertoefden, tot verblijfplaats strekte. In 1909 besloot prinses Marie, die in 1900 reeds het huis van haar vader aan het Korte Voorhout had verkocht en vervolgens de landgoederen in Wassenaar van de hand had gedaan, zich ook van deze laatste vleugel van haar ouderlijk huis te ontdoen. Bij die gelegenheid liet zij de meer dan drie meter hoge portretten van haar voorvaderen, die de wanden en schoorsteen der grote zaal sierden, overbrengen naar het door haar pas voltooide in de nabijheid van Neuwied gelegen Waldheim [2], dat zij tot haar Witwensitz en tot residentie voor haar jongere kinderen had bestemd.

Oorspronkelijk waren deze schilderijen gemaakt voor de decoratie van de grote zaal in het huis aan de Boschkant, dat Laurens Buysero omstreeks 1645 door Pieter Post op de hoek van de Prinsessegracht en het Korte Voorhout had laten bouwen. Aan „die rijcke gracht" [3], zoals Van der Does in 1668 rijmt en die genoemd is naar prins Frederik Hendriks vrouw prinses Amalia, liet Buysero als eerste een huis zetten:

„Voor al, soo mach elck een die lust heeft
om te Bouwen
Het hoekhuys wel doorsien en niet terloops
aanschouwen:
Want die dat heeft gesticht die thoont aan
alle kant,
Dat hy getimmert heeft met oordeel en
verstant,
En datter niet en is lichtveerdigh opgesmeeten,
Het geen dat Post niet hadt wel driemaal
afgemeeten".

Anthonides van der Goes beschrijft ons de

[1] Op 29 aug. 1965 overleed deze laatste kleindochter van prins Frederik der Nederlanden.

[2] Na de dood van Fürst Wied in 1907 werd met de bouw van Waldheim in de nabijheid van het 18de-eeuwse jachtslot Monrepos aangevangen, doch zijn weduwe heeft nauwelijks de voltooiing ervan mogen beleven; reeds enige maanden later ging zij heen.

Haar schoonmoeder, Fürstin Marie zu Wied, geboren prinses van Nassau, waarmede prins Frederiks dochter niet harmonieerde, had reeds een voorliefde voor de streek opgevat. Gaarne vertoefde zij met de haren op het prachtig in de bergen gelegen Monrepos, waarvoor later, in 1877, prins Frederik zijn parkarchitect C. Edouard A. Petzold afstond, die eveneens het park van het paleis in Neuwied regenereerde.

Petzold schrijft hierover in zijn *Erinnerungen aus meinem Leben:* „In deze tijd wenste Fürst Wied mijn advies voor de regeneratie van het slotpark te Neuwied dat vorig jaar door overstroming van de Rijn vernield was. De Fürst toonde mij de omgeving, ook was ik in Monrepos en Seegenhaus bij de Fürstin Mutter von Wied. Schloß Monrepos ligt op een flinke hoogte twee uur van Neuwied tegen een woud van oude eiken en beuken. Van hier heeft men het uitzicht op Andernach, Rheinthal, Coblenz en Ehrenbreitstein". Ook zij bouwde na haar mans dood in de onmiddellijke nabijheid van Monrepos een villa, het Italianiserende Seegenhaus, die zij aan haar dochter de koningin van Roemenië, Carmen Sylva naliet. Fürstin Marie is zwaar getroffen door de dood van haar zoon prins Otto, die zij jarenlang had verpleegd; weer blijkt hoe dierbaar deze streek haar is geweest, want zij heeft in het bos bij Monrepos een laatste rustplaats voor hem gekozen. Op deze plaats met het uitzicht over Neuwied en de Rijn zou zij vele jaren later zelve naast hem begraven worden. Haar nageslacht vindt hier sindsdien een rustplaats. Nadat Seegenhaus na Carmen Sylva's dood jarenlang onaangeroerd had gestaan, werd het enige jaren geleden opgeblazen.

[3] Jacob van der Does, *'s-Gravenhage met de voornaamste plaatsen en vermaecklijkheden*, 1668.

bouwheer Laurens Buysero als een man die

. . . „van elk bemint en hoog geschat,
Zijn's prinsen gunst behielt, zoo lang hy
adem had".

„De dappre MAURITS, die geen ALEXANDER
week,
Daer Arragon voor zijn vernuft, en moed
bezweek,
Zag in Uw jeugt alreê, gelijk met arentsoogen
Uw zuiver oordeel, zoo volmaakt en
opgetogen.
En zulk een helderheit van zinnen en verstant,
Dat hij U Frederyk naliet ten rechterhant,
Bij wien gy u zoo kloek en vlijtig hebt
gequeeten,
Dat mijne Zangheldin te zwak dit uit
te meten
Naer waerde, liever hier haer onmagt stelt
ten toon",

„Doorluchtigste AMELYE, ei laet U niet
mishagen;
Zoo ik Uw Hoogheit naer zijn dienst en zorg
durf vragen;
gy kunt getuigen van zijn onvermoeide vlijt.
Gy hebt hem overal verdadigt voor de nijt,
En weêr met vreugt gezien, hoe dat hy
onbezweken,
Geduurig voor het recht dorst van Oranje
spreken.
Hij offerde gerust zijn ziel ten Hemel op,
Nu hij PRINS WILLEM zag gevoert ten
hoogsten top
Van staetbewint, herstelt in alle
waerdigheden,
Die zijn geslacht van ouds gewoon was
te bekleeden" [4].

Vier stadhouders heeft Buysero gediend. Onder Frederik Hendrik bekleedde hij het ambt van griffier, onder diens kleinzoon Willem III was hij raad ordinaris, rekenmeester, griffier en secretaris. Zijn positie en carrière ten hove vertonen veel overeenkomst met die van Huygens. Deze, eveneens zeer gefortuneerde secretaris van de prins, deed omstreeks dezelfde tijd op een hem door de stadhouder geschonken terrein aan het Plein een ruime woning bouwen ook onder Pieter Posts leiding [5]. In Buysero en in Huygens heeft Frederik Hendrik toegewijde dienaren gevonden, die hem hun leven lang trouw hebben gediend, en in de donkere dagen zijn weduwe, zoon en kleinzoon bijstonden. Behalve met prins Frederik Hendrik schijnt Buysero goed met prinses Amalia overweg te hebben gekund. Aan hen, op een schilderij afgebeeld, gaf hij de eervolste plaats in zijn woning, boven de schoorsteen in de grote zaal, omgeven door hun in hout gebeeldhouwde alliantiewapens en kwartieren (afb. 3) [6].

Deze zaal is enige malen bij overdrachten uitdrukkelijk omschreven en zo zijn wij over haar oorspronkelijke toestand ingelicht. Wanneer in 1678 het huis wordt verkocht, worden genoemd „de vier schilderijen der vier princen int groot salet staende, mette goude leeren int selve salet synde" . . . [7]. In 1766 vermeldt een veilingannonce [8] dat onder de 26 stuks schilderijen, zo in kamers als boven deuren en schoorstenen, vijf stukken uitmunten „verbeeldende de vijf eerste Princen van Oranje en een schoorsteenstuk door voornaeme meesters geschilderd".

Een allermerkwaardigst document dat ons duidelijk omtrent de aankleding der zaal inlicht, betreft het slot van het bewind van de zoon van de nieuwe eigenaar; namelijk een „Bavelaartje" (afb. 2) [9]. Johan Meerman, senateur en comte de l'empire, was de laatste van zijn stam en bezitter der beroemde bibliotheek, die na zijn dood gedoemd was om uiteen te vallen. Hoewel zijn vrouw de collectie nog aanhield, is deze unieke verzameling in 1824 geveild. Het is deze veiling, die in de zaal van Meermans huis plaatsvond, welke Bavelaar in hout gesneden heeft uitgebeeld en waarbij hij — zij het schetsmatig — met grote nauwkeurigheid het interieur heeft weer-

[4] Anthonides van der Goes.

[5] naar plannen van Jacob van Campen.

[6] Ook Constantijn Huygens bezat zo'n schilderij dat als schoorsteenstuk in een benedenkamer van zijn huis aan het Plein hing en omstreeks 1637 geschilderd zou zijn. Thans coll. Mauritshuis, 2.13 bij 2.01 m.

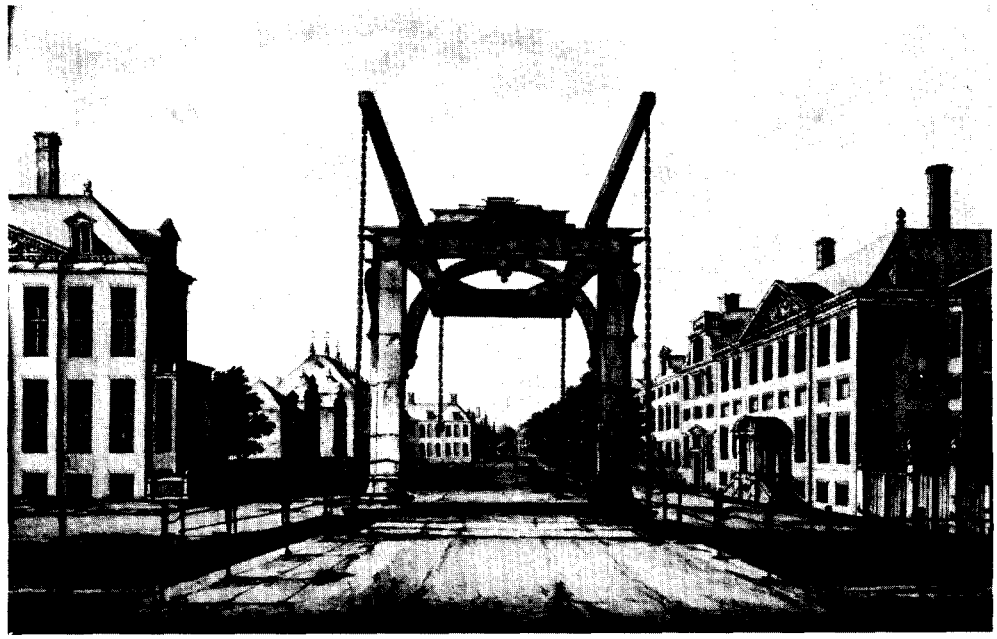
[7] Overdracht aan François Zoete de Laecke de Villers. Archief coll. de Eerste Nederlandsche Verzekering Mij te Den Haag.

[8] *'s-Gravenhaegsche Maendag courant* van 2 Octr 1766.

[9] Coll. Museum Meermanno Westreenianum te Den Haag. Cornelis Bavelaar.

Het is jammer dat H. Hymans in zijn opstel over *Het Huis aan den Boschkant*, uitgegeven ter ere van het 40-jarig jubileum der Eerste Nederlandsche Verzekering Mij in 1922, het Bavelaartje op blz. 38 incompleet heeft weergegeven.

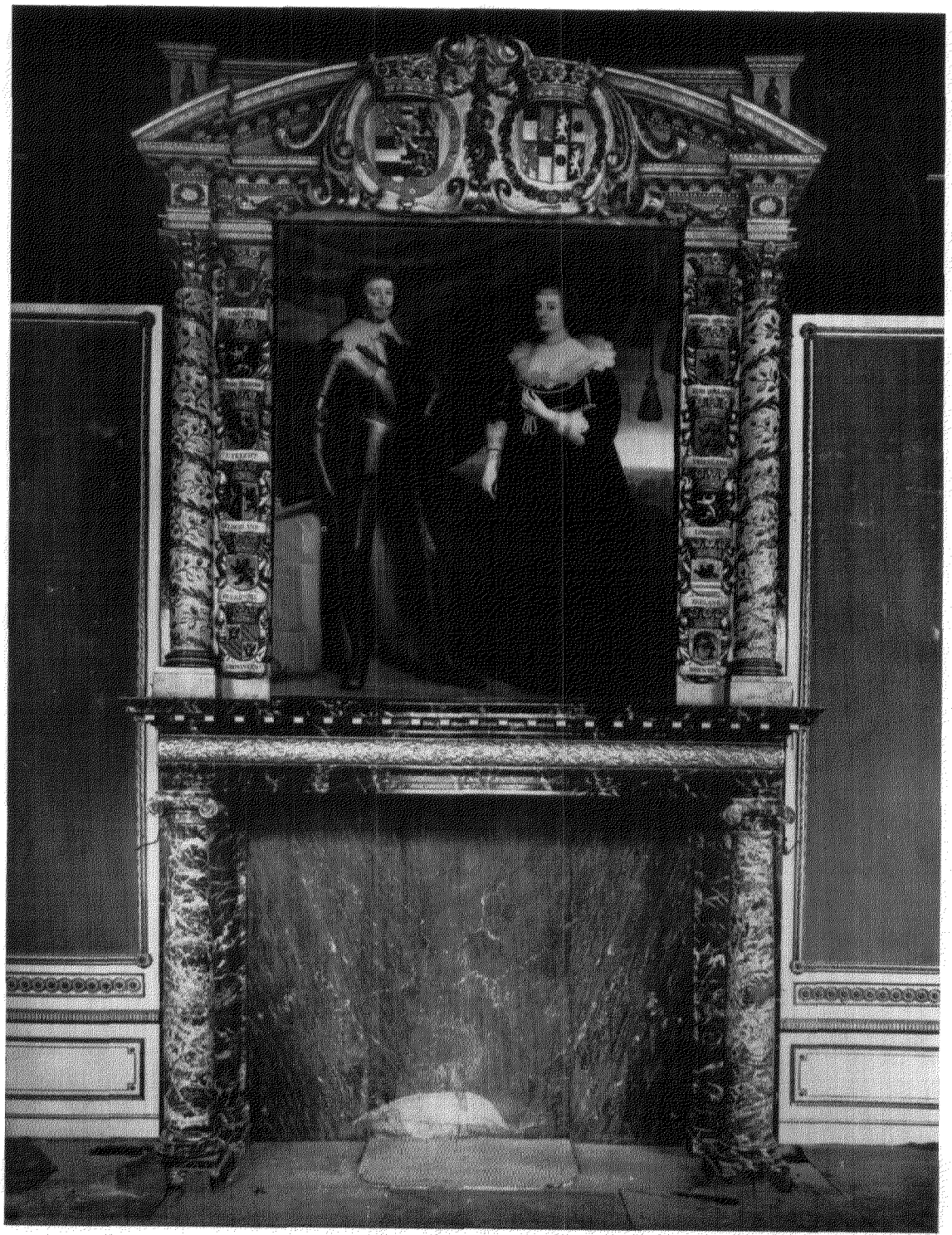
Aan zijn voortreffelijk werk danken wij de hier gegeven historische uiteenzetting, welke als toelichting voor oorsprong en reconstructie der zaal noodzakelijk is.

Afb. 1. Het Korte Voorhout—hoek Prinsessegracht te Den Haag. Tekening door J. van Call. Links „het huis aan den Boschkant". (Den Haag, Gemeente-archief)

Afb. 2. Het Bavelaartje, een in hout gesneden voorstelling van de veiling der bibliotheek Meerman in 1824 in de zaal van het huis aan den Boschkant. Aan de hand hiervan kunnen wij ons een voorstelling maken omtrent de oude aankleding der zaal.
(Den Haag, Kon. Bibliotheek, bruikleen Museum Meermanno-Westreenianum)

Afb. 3. Schoorsteen door Pieter Post met het schilderij van prins Frederik Hendrik en prinses Amalia. In plaats van de provinciewapens stelle men zich ter weerszijden van het schilderij zestien kwartieren van prins Frederik Hendrik en zijn vrouw voor. (Fotomontage Monumentenzorg)

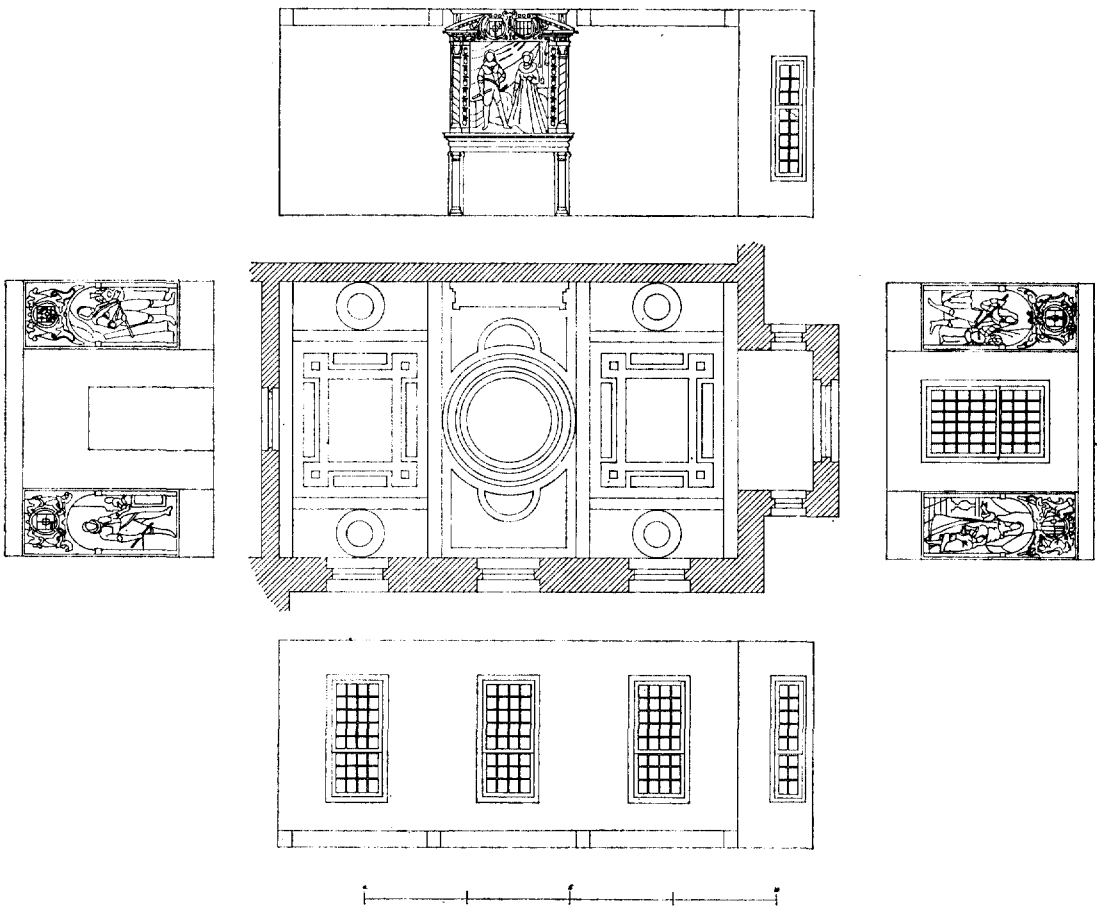

Fig. 1. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand van de zaal in „het huis aan den Boschkant".

gegeven. Wij nemen boven de schoorsteen het gecombineerde portret van Frederik Hendrik en Amalia waar en zien aan de korte zijde der zaal, ter weerszijden van de uitgebouwde erker, die uitzicht op het Korte Voorhout gaf, de in potlood geschetste gestalten van Prins Willem II en zijn vrouw met Willem III aan de hand, hetgeen met de bestaande schilderijen correspondeert (afb. 6 en 7). Dankzij dit document kunnen wij ons een indruk van de oorspronkelijke staat der zaal vormen. Geen afbeelding die dateert van voor het herstel door Prins Frederik in 1876, noch van de toestand voor 1909, bleef bewaard.

Bij de restauratie van het huis, dat vijftig jaar onbewoond had gestaan, onder leiding van de architect Mouton in 1876, toen ingrijpende wijzigingen aan het exterieur werden aangebracht [10], is helaas ook de zaal onderhanden genomen. Er is geen reden om aan te nemen dat zij tot die tijd niet vrijwel ongerept in de oorspronkelijke toestand heeft verkeerd; hierin kwam thans verandering: het goudleer [11] waarmede de wanden bedekt waren werd vervangen door een wandbespanning gevat in een wit met goud geschilder-

[10] Het evenwicht van de voorgevel werd ernstig verstoord door het inbreken van een porte cochère waartoe prins Frederik reeds in een vroeger stadium opdracht had gegeven. Bij het herstel werden de gevels van Post door nieuwe gevels aan het oog onttrokken.

[11] Het goudleer uit de zaal vond een plaats in het bij deze gelegenheid tot kamer verbouwde voorhuis. Het op Waldheim in de eetkamer aanwezige goudleer is uit een ander vertrek afkomstig. De schoorsteen in de salon op Waldheim, versierd met consoles en pulletjes, welke onmiskenbaar de invloed van Marot verraadt en die zich thans in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt, is afkomstig uit de Chinese kamer van het huis aan de Boschkant.

de quasi-Louis XVI betimmering waarbij de monumentale schoorsteen van Post in kleur werd aangepast (afb. 3). Bij deze gelegenheid zullen de aan weerszijden aanwezige zestien kwartieren van Frederik Hendrik en zijn vrouw, die wij op het Bavelaartje nog intact aantreffen, vervangen zijn door het wapen van Orange en provinciewapens, die een vrij onbenullige oplossing vormden. Hoewel de portretten en de geschilderde zoldering intact bleven, werden thans, door het aanbrengen van de nieuwe bespanning en betimmering, de deuren aan het oog onttrokken. Twee deuren in de schoorsteenwand der zaal werden overbehangen en de voornaamste, de toegangsdeur uit het voorhuis, werd door een spiegel bedekt. Het valt aan te nemen dat de beide deuren in de schoorsteenwand oudtijds eveneens met goudleer waren bekleed, maar dit kan niet het geval zijn geweest met de toegangsdeur uit het voorhuis. Hoe deze wand, met aan weerszijden prins Willem de Zwijger (afb. 4) en prins Maurits (afb. 5), overeenkomstig de tegenoverliggende korte wand was opgelost, kunnen wij niet meer nauwkeurig vaststellen. Slechts weten wij hoe de deur, die uit de tijd der stichting stamde, aan de keerzijde in het voorhuis er uitzag (afb. 10). Het was geen monumentale, maar een nauwe lage doorgang, die toegang tot de zaal gaf, geheel in overeenstemming met de smaak en eenvoud van de tijd van Post. Wanneer men deze doorgang vergelijkt met die [12] welke eertijds toegang gaf tot de zaal in het huis van Joan Huydecoper in Amsterdam en die uit ongeveer dezelfde tijd dateert, dan merken wij eenzelfde, in verhouding nauwe doorgang op, welke in een rijke klassieke omlijsting is gevat. Veel vergelijkingsmateriaal hebben wij overigens niet, want een dergelijke particuliere zaal van Pieter Post of zijn tijdgenoten bestaat niet meer. Waarschijnlijk zal de toegang tot Buysero's prinsenzaal eveneens gedekt zijn geweest door een gebogen tympanon, een versiering die wij zowel boven de deuromlijsting in het voorhuis als boven de schoorsteen in de zaal waarnemen.

De levensgroot afgebeelde stadhouders roepen reminiscenties op aan „Ahnengalerien", zoals wij er in ons land slechts uit later tijd kennen [13]. Ik noem de galerij op Duivenvoorde, waar de Wassenaars van sinds de geuzentijd levensgroot zijn opgenomen in de wanden van de zaal, die invloeden van Marot vertoont, en een vergelijkbare serie op de Cannenburg waar de Isendoorns zowel staande als zittend in een régence betimmering zijn gevat. Ook op Zuylen bevinden zich levensgrote staande portretten van het voorgeslacht in de wand der eetkamer. Het schijnt echter dat Nederland, weinig feodaal als het is, slechts enkele van dergelijke galerijen heeft bezeten.

Enige bewaard gebleven tabulae mortuariae, eveneens in een vroeger opstel genoemd, streven eenzelfde doel na, de verering der voorvaderen. In de stadhuizen en regeringsgebouwen bracht men de portretten der landsvorsten aan, de portretten van de stadhouders hebben hier weldra een gelijkwaardige plaats ingenomen. Het is zeker merkwaardig dat de Oranjeliefde, welke Buysero ertoe heeft gebracht zijn feestzaal aan de verheerlijking van het huis zijns meesters te wijden, hier een naar het schijnt unieke uiting heeft gevonden. Het moet als een spel van het lot beschouwd worden, dat juist deze zaal 200 jaar later tot feestzaal van prins Frederik zou strekken. Had Buysero dit geweten, het zou hem zeker genoegen gedaan hebben.

Een schepping welke voor vergelijking met de prinsenkamer van Buysero in aanmerking komt is de veertig jaar later ontstane Trêveszaal [14] aan het Binnenhof in Den Haag, een zaal die overigens veel groter is en de veel rijkere Franse smaak

[12] Coll. Rijksmuseum te Amsterdam.

[13] In mijn artikel over Marquette, Assumburg, Beeckesteyn en Waterland in het *Bulletin K.N.O.B.* 1967, 29-46 behandelde ik in verband met een verdwenen portrettengalerij op Marquette reeds dit onderwerp waarbij de op de residenties van de Oranjes vroeger aanwezige galerijen en de omstreeks 1880 vernielde galerij op Nienoord genoemd werden en ook de portretgalerij, die onlangs aan de restauratie van de voorgevel van het paleis Noordeinde opgeofferd werd.

[14] De Trêveszaal, audiëntiezaal van Hun Hoogmogenden, in 1697 naar ontwerp van Daniël Marot uitgevoerd, genaamd naar de hier ter plaatse in een vroegere zaal gevoerde onderhandelingen over het twaalfjarig bestand.

[15] Jhr. E. A. van Beresteyn, *Iconographie van Prins Willem van Oranje*, 1933; op koper 28 x 23 coll. Mauritshuis cat. 1935 no. 96 bruikleen Legatie Berlijn; vgl. prent van Suyderhof, voor tekening van P. Soutman; vgl. tekening verm. C. Visser naar M. J. van Mierevelt; vgl. schilderij kniestuk M. J. van Mierevelt coll. Eerste Kamer der Staten Generaal, Den Haag.

[16] Schilderij ten voeten uit zonder de orde cat. 1934 no. 1581; vgl. prent door J. Muller 1608, 113 g Fr. Muller.

[17] Cat. 1935, no. 104. Exemplaren van het afgebeelde type van Frederik Hendrik worden ook wel aan Van Mierevelt toegeschreven. Het kostbare harnas draagt hij ook op Van Dycks schilderij.

[18] Cat. 1935, no. 63.

[19] In hun tegenwoordige toestand lijken de vier

ademt. Ook hier versieren de beeltenissen der stadhouders staande ten voeten uit de wand. Doch nauwer is de verwantschap in de decoratie van Buysero's zaal met de in dezelfde tijd tot stand gekomen Oranjezaal in het Huis ten Bosch, waar Post eveneens werkzaam was. Hoewel er verschil in conceptie is, constateren wij bij beide ruimten een voorliefde voor het afbeelden van personen te midden ener classicistische architectuur, welke op illusoire wijze als achtergrond en omgeving dienst doet. Natuurlijk vallen de prinsen onder hun poorten en wapens af vergeleken bij de voorstelling in de Oranjezaal, waar prinses Amalia met haar dochters onder een Romeinse triomfpoort gezeten toeziet op Frederik Hendriks zegepraal. Doch men bedenke dat het één de opdracht was van een rijke prinses, het andere de creatie van een trouwe dienaar.

Wat de schilderijen betreft, de portretten van de stadhouders, „allen van voorname meesters" zoals ons in de 18de eeuw wordt bericht, kunnen als 17de-eeuwse kopieën beschouwd worden. Te oordelen naar de toestand waarin zij zich thans bevinden zijn zij werk van matige kwaliteit. Zij gaan, zoals meestal bij vorstenportretten het geval is, op oertypen terug (afb. 4-7).

Het schilderij dat prins Willem de Zwijger voorstelt gaat terug op het type met het verguld omrande harnas weergegeven door M. Jsz. van Mierevelt (coll. Mauritshuis te 's-Gravenhage) [15]. Dat van prins Maurits is ontleend aan het type uitgebeeld door Van Mierevelt onder andere in het Rijksmuseum te Amsterdam [16]. De gecombineerde portretten van Frederik Hendrik en prinses Amalia werden aan Honthorst-typen ontleend. Een gelijk exemplaar komt voor in de collectie van het Mauritshuis [17].

Ook het schilderij van prins Willem II gaat terug op een Honthorst-portret, waarvan onder andere een exemplaar in de verzameling van het Mauritshuis aanwezig is [18]. Voor zijn weduwe, prinses Mary Stuart I, die in deze tijd het vermogen van haar zoon schandelijk ten voordele van haar eigen familie aantastte en vele moeilijkheden veroorzaakte, heeft Buysero blijkbaar geen waardering gehad. Zij werd tenminste als een weinig aantrekkelijke, vrijwel onbezielde gedaante, — waarschijnlijk slechts terwille van de symmetrie en haar koninklijk wapen — weergegeven. Prins Willem III, die als knaapje aan haar hand is voorgesteld, zou bovendien — had hij hier alleen gestaan — de symmetrie in de zaal hebben verstoord. Merkwaardig is het dat voor deze beide laatste portretten geen directe oertypen te onderkennen zijn.

Opvallend zijn de cartouches in kwabornament boven de Oranjeprinsen, waartegen hun wapens, door ordetekens van Gulden Vlies en Kouseband omgeven, lijken te zijn opgehangen [19]. Zij wekken als trompe l'oeuils de indruk uit wit marmer te zijn gehouwen. Wij zien in deze kwabdecoratie een geliefd ornament uit de 17de eeuw, dat wij ook bij de goud- en zilversmidskunst uit die tijd veelvuldig tegenkomen [20]. Treffen wij het elders aan, dan herinnert het ons zelfs vaak onwillekeurig aan deze edelsmidskunst. Onder de ornamentprenten uit het midden van de 17de eeuw zijn enige series van dergelijke ontwerpen bekend. Hierbij is het van belang op te merken, dat in de bundel *„Verscheide Snakerijen . . . Getekent door Joannes Lutma de Oude* [21] twee ontwerpen voor cartouches aangetroffen worden, die veel overeenkomst vertonen met de cartouches boven de beeltenissen van prins Maurits en prins Willem II (fig. 2). Het ligt dientengevolge voor de hand aan te nemen dat enige der op de schilderijen voorkomende cartouches aan de bundel van Lutma werden ontleend [22].

wandstukken enigszins ingekort, de bovenrand van de cartouches is afgesneden, zij meten thans 3.40 bij 1.39 m. Mogelijk werden de schilderijen, die van bovenmate lange afmeting zijn en niet in goede staat verkeerden, bij het aanbrengen op Waldheim voor de wanden van de eetkamer passend gemaakt. Gezien de reconstructietekening zullen de oude maten omtrent 3.70 bij 1.55 m bedragen hebben. Ook het schoorsteenstuk zal bij deze gelegenheid verkleind zijn; was de oude maat 2.30 bij 1.90 m, thans meet het doek nog 1.95 bij 1.65 m.

[20] Th. M. Duyvené de Wit, „Een drinkschaal van Paulus van Vianen", *Bulletin van het Rijksmuseum* 2 (1954), 75-83; R. W. Lightbown, „Christian van Vianen at the court of Charles I", *Apollo* 87 (1968), 426 e.v.

[21] *Verscheide Snakerijen dienstich voor Goutsmits, Beelthouwers, Steenhouwers en alle die de Const beminnen Getekent door Joannes Lutma de Oude* t'Amsterdam bij Frederick de Widt A° 1654 (Rijksprentenkabinet Amsterdam). Nr. 8 vertoont overeenkomst met de cartouche boven prins Maurits, nr. 12 (fig. 2) met de cartouche boven prins Willem II (afb. 6).

[22] Andere kwabornamentontwerpen treffen wij aan in de series van Pieter van den Avont, *Livre de satyres et grotesses inventé et deliné par Pierre van den Avont, Franciscus van den Wyngaerden excudit Averpiae,* in *Veelderhande niewe compartemente getekent door Gerbrandt van den Eeckhout tot Amsterdam, Clemendt de Jonge ex.*, dat eveneens onder Franse titel verscheen, en in *Verscheyde aardige compartemente en tafels nieuwelyckx geinventeert door Gerbrandt van den Eeckhout geedst door Pieter Hendricksz anno 1655* (Rijksprentenkabinet Amsterdam).

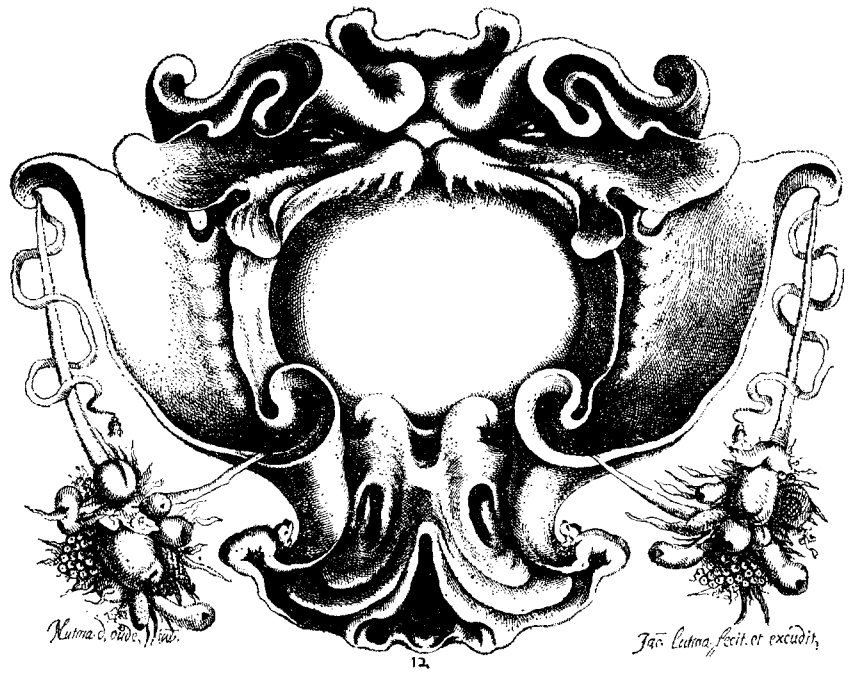

Fig. 2. Cartouche in kwabornament. Nr. 12 uit *Verscheide Snakerijen . . .* door Joannes Lutma de Oude, 1654. Opvallende overeenkomst met cartouche op het schilderij van prins Willem II (zie afb. 6).

De beschilderde zoldering hebben wij met opzet buiten beschouwing gelaten (afb. 8). Hierop hopen wij in een volgend opstel nader in te gaan om deze met enige andere zolderingen, die eveneens in bouwwerken van Pieter Post uit dezelfde tijd aangebracht werden, in verband te brengen. Wij willen er ons hier toe beperken een opvallende overeenkomst, die tussen de zolderbeschildering in de oude vergaderzaal der Staten van Holland en de decoratie van Buysero's zaal bestaat, te vermelden.

De zaal van Buysero, — waarin in de winter van 1734 op '35 de toenmalige eigenaar, Simon van Slingelandt, als raadpensionaris, tezamen met zijn vriend de Engelse staatsman Horace Walpole, de vrede van Weenen ontwierp en de gemachtigde van de Franse koning, Monsieur Jannel, ontving en waar later de eerbiedwaardige prins Frederik zijn diners en ontvangsten gaf —, is met het huis tijdens het bombardement op Den Haag op 3 maart 1945 verloren gegaan.

Door het verwerven van de vijf schilderijen, of liever decoratiestukken [23], ware het mogelijk geweest tot een verantwoorde reconstructie van een thans unieke Pieter Postkamer te geraken. Daar er behalve de Oranjezaal van het Huis ten Bosch geen vergelijkbare feestzaal uit het midden der 17de eeuw tot ons is gekomen, ware dit de moeite waard geweest. Op zondag 24 maart 1968 is echter te Neuwied besloten dat de schilderijen naar het Slot Zeist zullen gaan. Het daar verspreid aanbrengen van deze portretten — waar enkele de gang zouden moeten sieren — opdat het slot met meer recht voor een Nassaukasteel zal doorgaan, moet helaas als een onverantwoorde oplossing beschouwd worden.

[23] Het geldt hier — zoals reeds betoogd — niet zozeer portretten dan wel een merkwaardige serie decoratiestukken die onderling ten nauwste verband houden en niet door hun eigen merites, maar slechts als delen van een inrichting hun zin hebben.

Afb. 4. Prins Willem I; schilderij voorheen in de zaal tegen de wand tussen de toegangsdeur en het raam aangebracht.

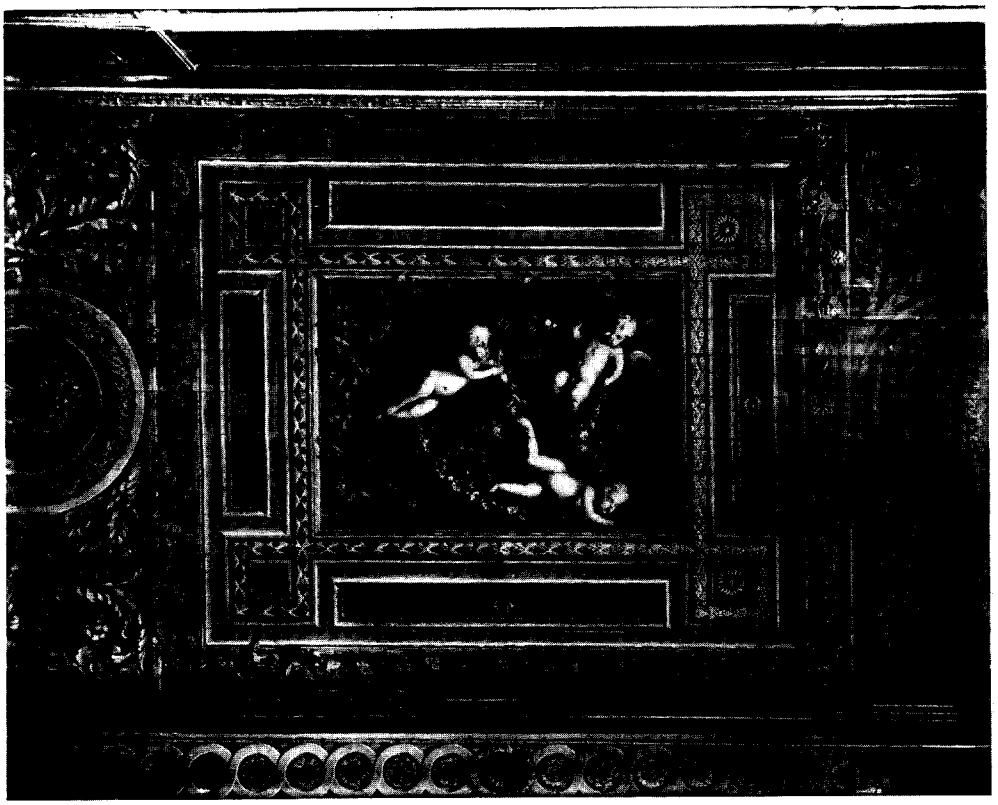
Afb. 5. Prins Maurits; schilderij voorheen in de zaal tegen de wand van het voorhuis rechts van de toegangsdeur aangebracht.

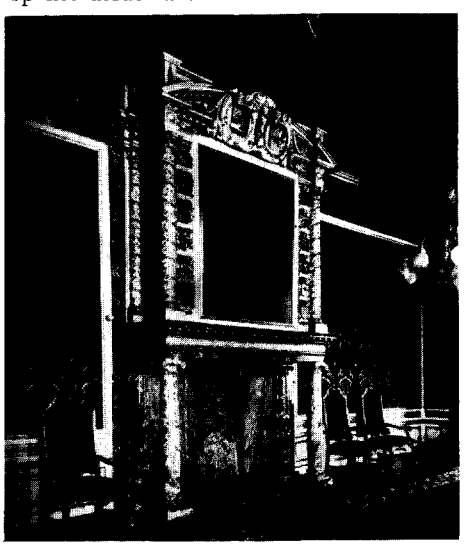

Afb. 6. Prins Willem II; schilderij voorheen in de zaal links van de erker ziende op het Korte Voorhout aangebracht.

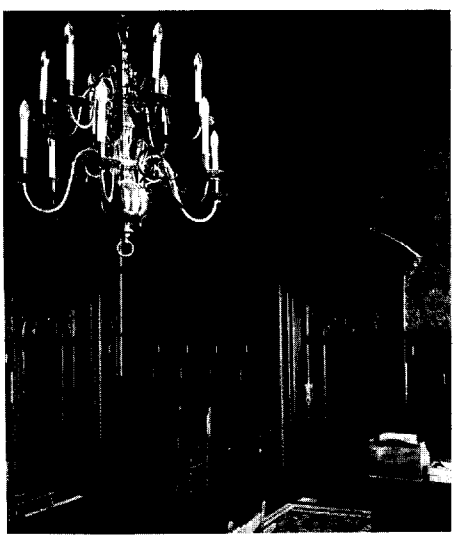
Afb. 7. Prinses Mary met haar zoontje prins Willem III aan de hand, omstreeks 1655-'60; onbekende portrettypen. Dit schilderij bevond zich vroeger rechts van de erker ziende op het Korte Voorhout. (foto's W. Rüsch)

Afb. 8. Het rechter vak van het in drie stukken verdeelde beschilderde plafond. Met bloemkransen, in eiken- en rozentakken spelende blinde putti. De gevlochten wijnranken vormden een goede decoratie voor een feestzaal. Terwijl het middenvak personen over de balustrade van een rotonde omlaag ziend illusoir weergaf, herhaalde zich een dergelijke voorstelling met drie putti op het derde vak.

Afb. 9. De schoorsteen in de zaal in zijn laatste toestand voor de verwoesting. Onder de alliantiewapens van prins Frederik Hendrik en prinses Amalia verving een marinestuk het gecombineerde portret van bovengenoemden. Hun kwartierwapens werden door provincie- en stedenwapens vervangen.

Afb. 10. Het oude voorhuis in het huis aan den Boschkant met de toegangsdeur naar de zaal. Het goudleer is uit de zaal afkomstig en werd door prins Frederik hier aangebracht. Deze kamer werd door de Eerste Nederlandsche Verzekerings Mij. als directeurskamer gebruikt.

SUMMARY

A PIETER POST ROOM IN HONOUR OF THE ORANGES

BY H. W. M. VAN DER WIJCK

In a wing of the palace of Prince Frederik of the Netherlands, later known under the name of his daughter Princess Marie zu Wied as „Hôtel von Wied", located at the corner of the Korte Voorhout and the Prinsessegracht in The Hague, there was a room designed by Pieter Post and decorated with portraits of princes of the House of Orange. Remarkably enough, the Orange owners who lived in the palace in the nineteenth century were not responsible for this room. It was created at the commission of Buysero, the faithful secretary of the princes of Orange, who dedicated his state room to the stadholder Prince Frederik Hendrik and his wife, to whom he was devoted. The decoration, already unique as the commission of a devoted servant, is also unique as a survival from the middle of the seventeenth century, and somewhat comparable to the *Oranjezaal* created in the same period in the Huis ten Bosch, to which Pieter Post had also contributed. The princes are portrayed as figures standing in illusional marble arches, their coats of arms above them in lobal cartouches seemingly carved in white marble; these cartouches are based on designs made by J. Lutma.

In this room the conditions for the Treaty of Vienna were drawn up in the winter 1734-35 by the owner, the *Raadpensionaris* of Holland, together with his friend, the English statesman Horace Walpole. The portraits forming the decoration of the room were taken by *Fürstin* Marie zu Wied to her *Witwensitz*, Schloß Waldheim, near Neuwied, when she emptied this last wing of her father's house in 1909, thus saving them from destruction when the house was levelled during the bombing of The Hague in 1945.

DE SCHAFFELAAR

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

„De Hoog Wel Geboren Heer Lucas Willem Baron van Essen Vrijheer van Abbenbroek, Heer van Helbergen en Schaffelaar heeft den eersten steen van dit huys gelegd den 22 Augusti 1767" zo staat gebeiteld op de gedenksteen die eertijds de voorgevel van de Schaffelaar bij Barneveld zal hebben gesierd [1].

In 1797 nam Numan de Schaffelaar als enig landhuis buiten Kennemerland en de Vecht in zijn bundel *Vierentwintig printtekeningen verbeeldende Hollandsche Buitenplaatzen* op (afb. 1) [2]. Aan hem danken wij behalve de twee gravures van voor- en achterzijde, nog twee grote aquarellen van de beide zijgevels (afb. 2) [3]. Na deze afbeeldingen te hebben gezien, verbaast het ons geenszins, dat Numan in de bijbehorende tekst van zijn grote tevredenheid over deze plaats blijk geeft:

„Zijn tegenwoordige luister dankt het aan den Hoog Wel Geb. Heer Lucas Willem van Essen . . ., de welk veele jaaren en vlijt heeft aangewend om dit landgoed te verfraayen, door het aanleggen van nieuwe Bosschen, Wandel- en Rijwegen, het graaven van grachten en waterleidingen, welke de plaats overal met frissche beeken doorsnijden; niet alleen, maar zelfs daar en boven veraangenaamen met natuurlijke watervallen en fonteinspronnen, welke, door den geduurige aandrang van het bovenwater, onophoudelijk gedreeven worden, zodat men altijd door een aangenaam geruisch wordt bezig-gehouden. Ook heeft de minnaar van het buitenleven alle gebouwen vernieuwd, en aanmerkelijk vergroot overeenkomstig de uitgestrektheid der plaatse".

Slechts dank zij de bovengenoemde vier tekeningen van Numan kunnen wij ons een voorstelling van het 18de eeuwse huis van Van Essen vormen, want geen andere afbeeldingen bleven bewaard. De voorgevel vertoonde enige overeenkomst met die van het statige huis Hemmen [4]. De aan weerszijden uitspringende smalle travee, welke de voorgevel een nog breder aanzien gaf, en aan de achterzijde ontbrak, herinnerde aan de façade van het logement van Amsterdam in Den Haag en aan die van Beeckesteyn bij Velsen [5]. Het grote over de verdieping heensnijdende raam aan de zijgevel boven de lage dienstingang wijst erop, dat het trappehuis hier terzijde werd aangebracht. Een gelijke oplossing valt bij het uit het midden der 18de eeuw daterende huis Zandbergen bij Huis ter Heiden waar te nemen. Behalve met Hemmen, dat omstreeks dezelfde tijd ontstond, vertoonde de Schaffelaar weinig overeenkomst met andere Gelderse of Utrechtse huizen. Het moet een uitzonderlijk statig landhuis geweest zijn. Ook de van een verdieping voorziene bouwhuizen aan het voorplein wijken af van het in Gelderland en Overijssel gangbare lage type [6]. Dit is eveneens het geval met de bouwhuizen van Ter Horst bij Loenen [7] en die van de Cannenburg bij Vaassen. Het mooie stalgebouw dat onder leiding van de eigenaar, waarschijnlijk naar buitenlands voorbeeld, op Biljoen tot stand kwam, staat geheel hier buiten [8].

1 De langwerpige natuurstenen gedenkplaat werd in twee stukken in een schuur op de plaats aangetroffen. Deze bevond zich tesamen met een hardstenen opzetstuk van een der bouwhuizen tot in het begin dezer eeuw onder het verlaat nabij de bloemheuvel op Schaffelaar. Aan de voorgeschiedenis van de havezathe Schaffelaar zullen wij hier voorbijgaan. Slechts zij vermeld, dat het goed — eertijds Hackfort genaamd — tegen het midden der 17de eeuw van het gelijknamige geslacht op de Vyghs overging. Geertruyd van Hackfort huwde in 1633 Nicolaas Vygh. Zij stierf kinderloos, waarna haar man met Odilia van Raesfelt hertrouwde. Zijn kleindochter Geertruid Agnes Vygh, 1657-1710, bracht de Schaffelaar in 1678 door haar huwelijk met Lucas Willem van Essen tot Helbergen in de Van Essens.

2 *Vierentwintig printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche Buitenplaatzen, met derzelver beschrijvingen. Na het leven getekent en in plaat gebracht door H. Numan,* Amsterdam 1797.

3 Coll. mevr. J. L. A. Clifford Kocq van Breugel barones van Nagell te Doorn.

4 Hemmen gebouwd in 1757; verwoest in 1945.

5 Beeckesteyn dankt zijn huidige vorm aan een verbouwing, die voor 1772 plaats vond.

6 Delen van het gebeeldhouwde natuurstenen fronton van een der bouwhuizen zijn op Schaffelaar aanwezig.

7 Ter Horst is in huidige vorm omstreeks 1792 verbouwd door Roelof Roelofsz Viervant, waarbij aan de achterzijde van het hoge 16de-eeuwse huis een classicistische ingangsfaçade gecreëerd werd en een voorplein met bouwhuizen werd aangelegd. Bouwtekening coll. Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

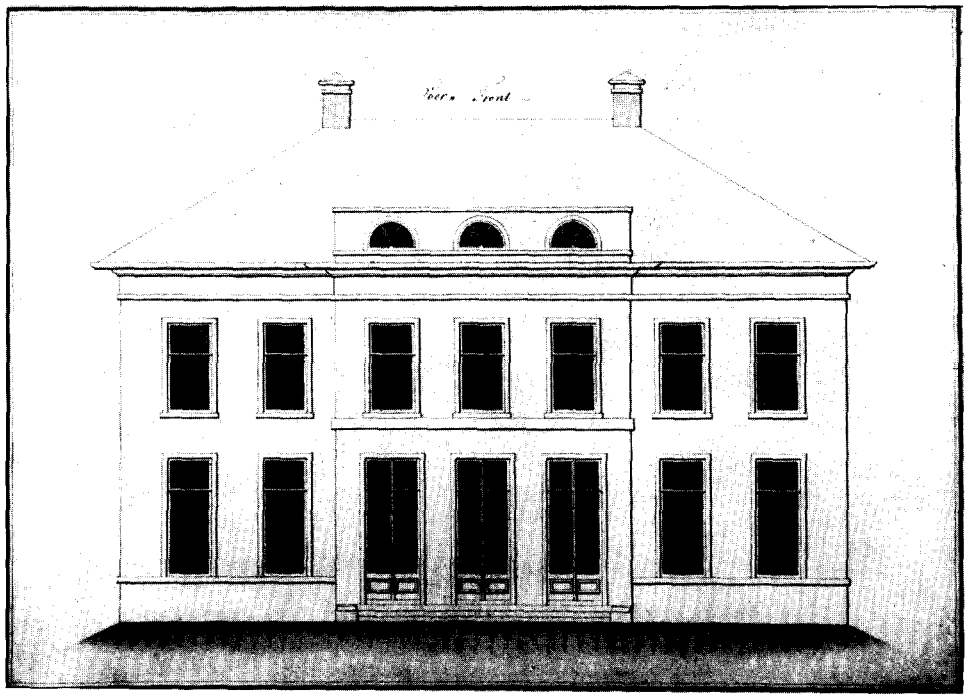
8 Johan Frederik Willem baron van Spaen Heer van Biljoen, Ringenberg en Rozande, verfraaide Biljoen. Mogelijk zal hij in 1780 of na een brand in 1793 de stal gebouwd hebben, die echter tengevolge van oorlogshandelingen veel aan schoonheid heeft ingeboet.

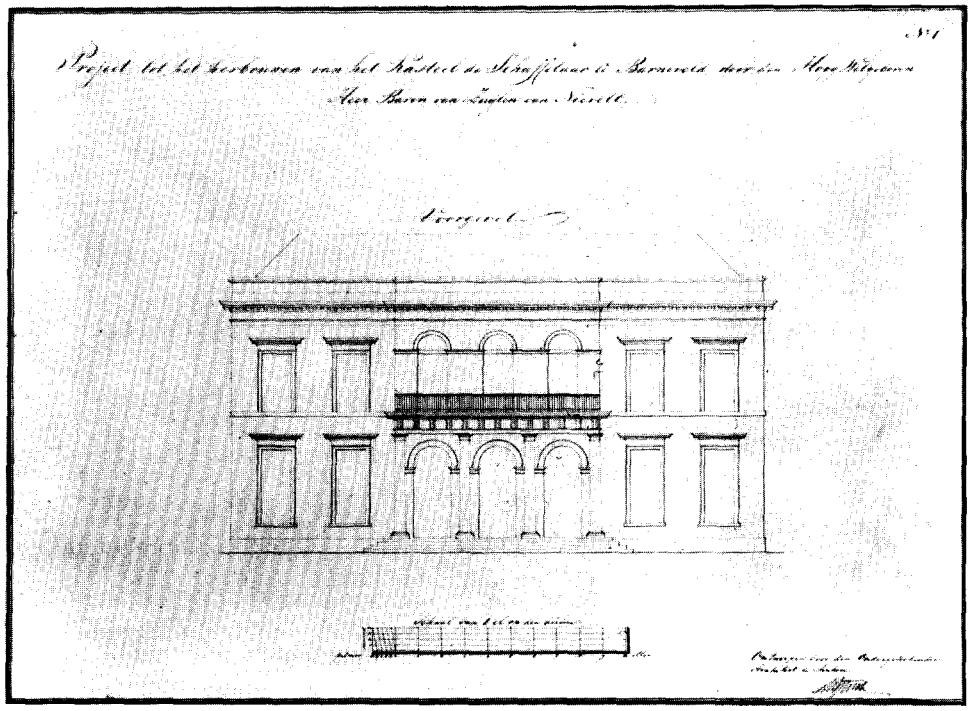
Afb. 1. Voorzijde van de door Lucas Willem van Essen gebouwde Schaffelaar. Gekleurde ets door H. Numan, *Vierentwintig printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche buitenplaatzen*, 1797.

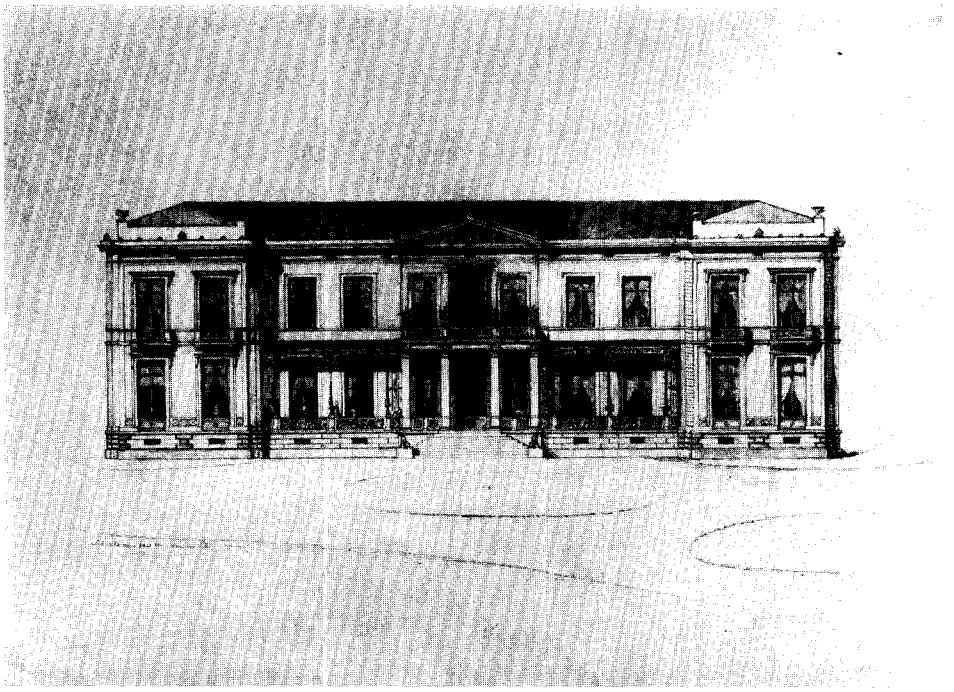
Afb. 2. De Schaffelaar van terzijde gezien over de „Linnenbleek en com met een zoogenaamde champignon . . . met het water van welke kom in weinig minuten al de vuiligheid door een groot gemetseld canaal, onder het Huys doorloopende kan worden weggespoeld". Aquarel door H. Numan, ongesigneerd.
(Coll. mevr. J. L. A. Clifford Kocq van Breugel barones van Nagell)

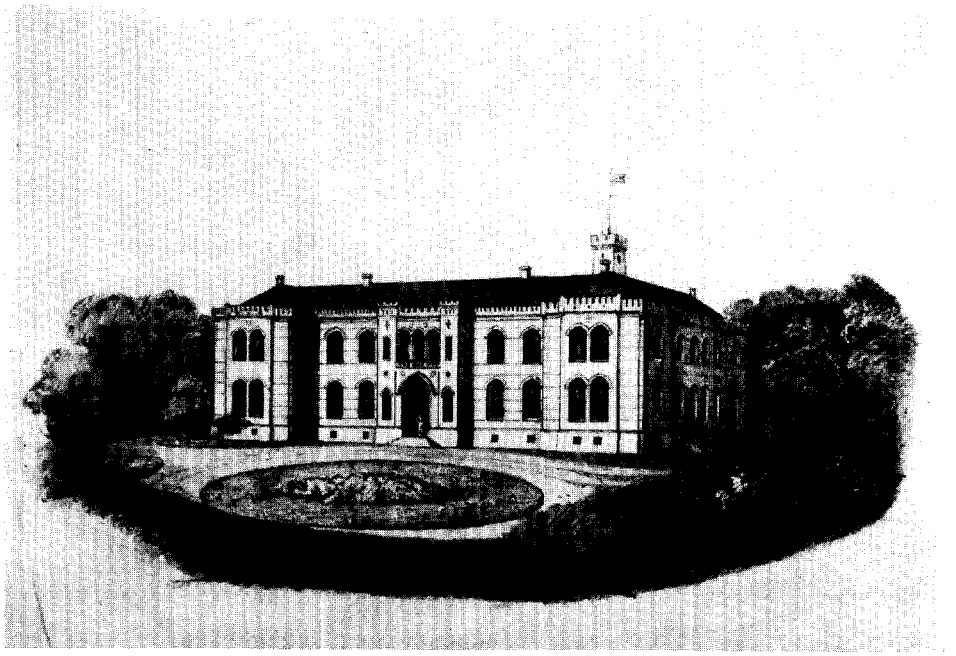
Afb. 3. Ontwerptekening voor de Schaffelaar uit de eerste helft der 19de eeuw.
(Huisarchief Schaffelaar)

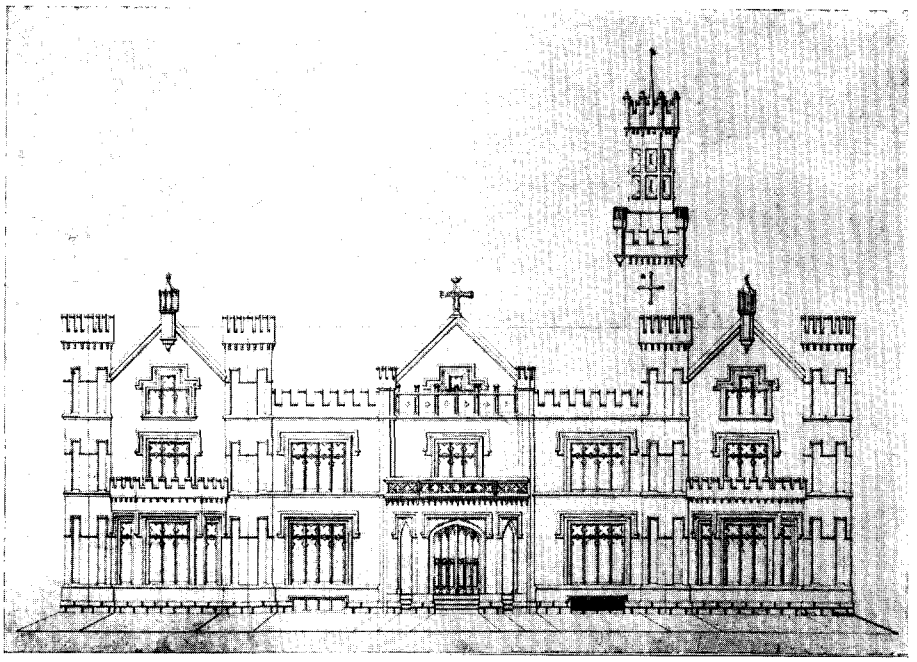
Afb. 4. Ontwerptekening voor de Schaffelaar door A. Aytink, 1840. (Huisarchief Schaffelaar)

Afb. 5. Ontwerptekening voor de Schaffelaar, welke enige overeenkomst vertoont met het huis Vuren en Dalem. (Huisarchief Schaffelaar)

Afb. 6. De eerste neogotische ontwerpschets voor de Schaffelaar (Huisarchief Schaffelaar)

Afb. 7. Het ontwerp van de Schaffelaar, rechts onder gedateerd 1841, waarschijnlijk naar een Engelse voorbeeldtekening overgenomen. Aan dit ontwerp heeft baron van Zuylen bij de bouw in 1852 vastgehouden. (Huisarchief Schaffelaar)

Afb. 8. De Schaffelaar omstreeks 1890. Men lette op de grote spiegelruiten, voor een huis van 1852 een nieuwigheid. De toren werd na de tweede wereldoorlog gesloopt. (Huisarchief Schaffelaar)

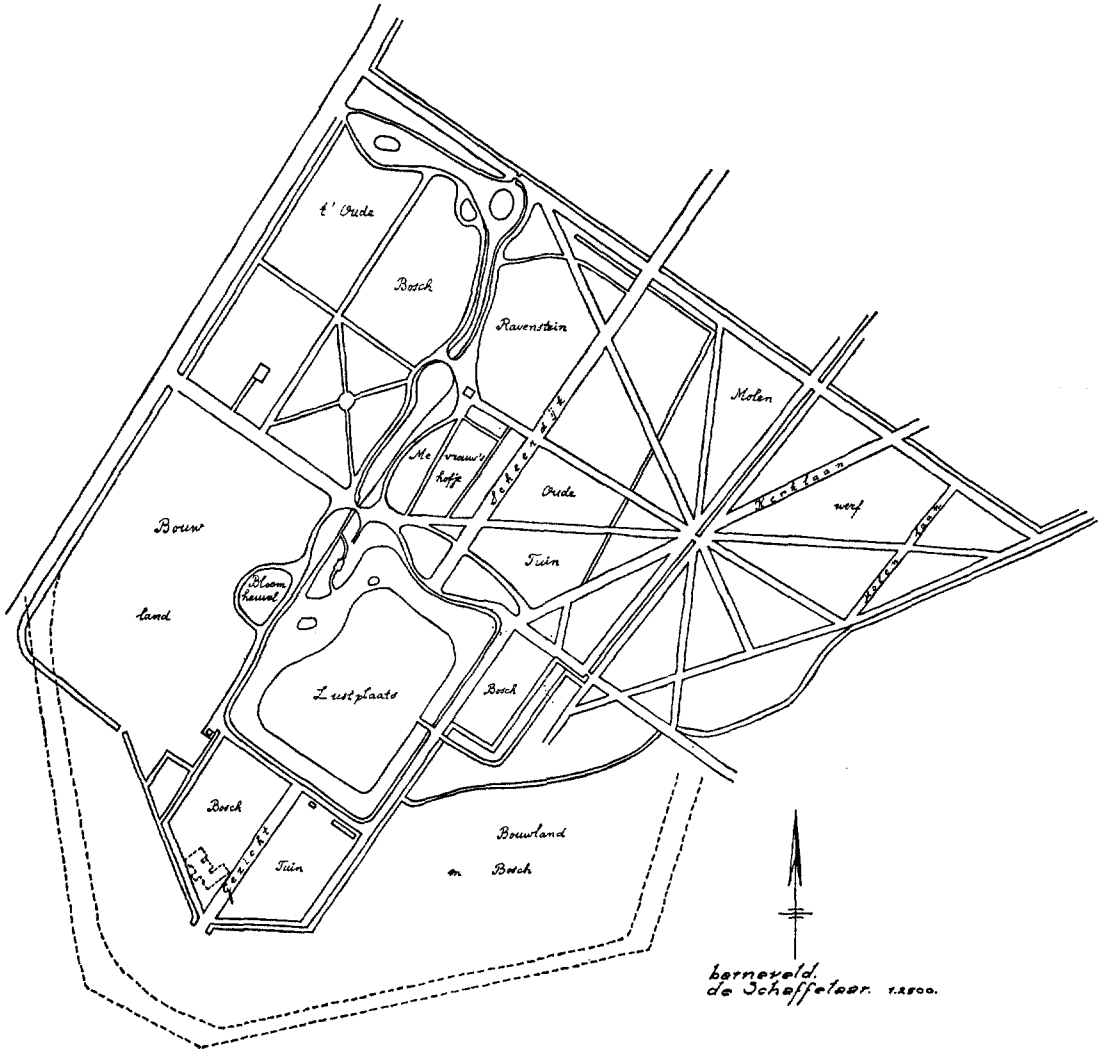

Fig. 1. Plattegrond van het park van De Schaffelaar vóór 1852, ontleend aan h.s. coll. Museum Nairac te Barneveld. Het tegenwoordige huis en de met de bouw hiervan gepaard gaande uitbreiding van het park zijn gestippeld weergegeven.

Uit een beschrijving van 1799 [9] leren we de Schaffelaar nog beter kennen. Wij krijgen hier de indruk dat deze voor een Hollands — laat staan een Gelders — buitenhuis wel ongemeen luxueus is geweest.

„Het groote en uyt de grond nieuw zeer solide gebouwde Heeren Huis met desselfs zeer ruime Bassecour zijnde over een halve morgen groot... Twee groote en uyt de grond nieuw en zeer zwaar gebouwde Vleugels houdende aan eene zijde een geplafoneerde stal voor 9 paarden en dito koetshuis ongemeen groot, nog een stal voor 16 paarden, daarenboven diverse kamers voor koetsier en verdere Domestiqueen... Aan de andere zijde een zeer groote stal, dorsvloer, stal voor 5 paarden. De Engelse of Chineesche tuin achter het Huis met de daarin staande veelderlei vreemde boomen, Heesters en bloemgewassen. Linnen Bleek en Com met een zoogenaamde Champignon komende uyt de Beek met zwaare Loode Pypen onder door de Cingelgragten, vanwaar men de aangenaame cascade, die door de Beek gefourneerd wordt, nagt en dag kan zien en in huis hooren loopen met het water van welke kom in weinige mi-

[9] Akte van een niet toegewezen verkoop van Schaffelaar 21.12.1799. Hs. Museum Nairac, Barneveld.

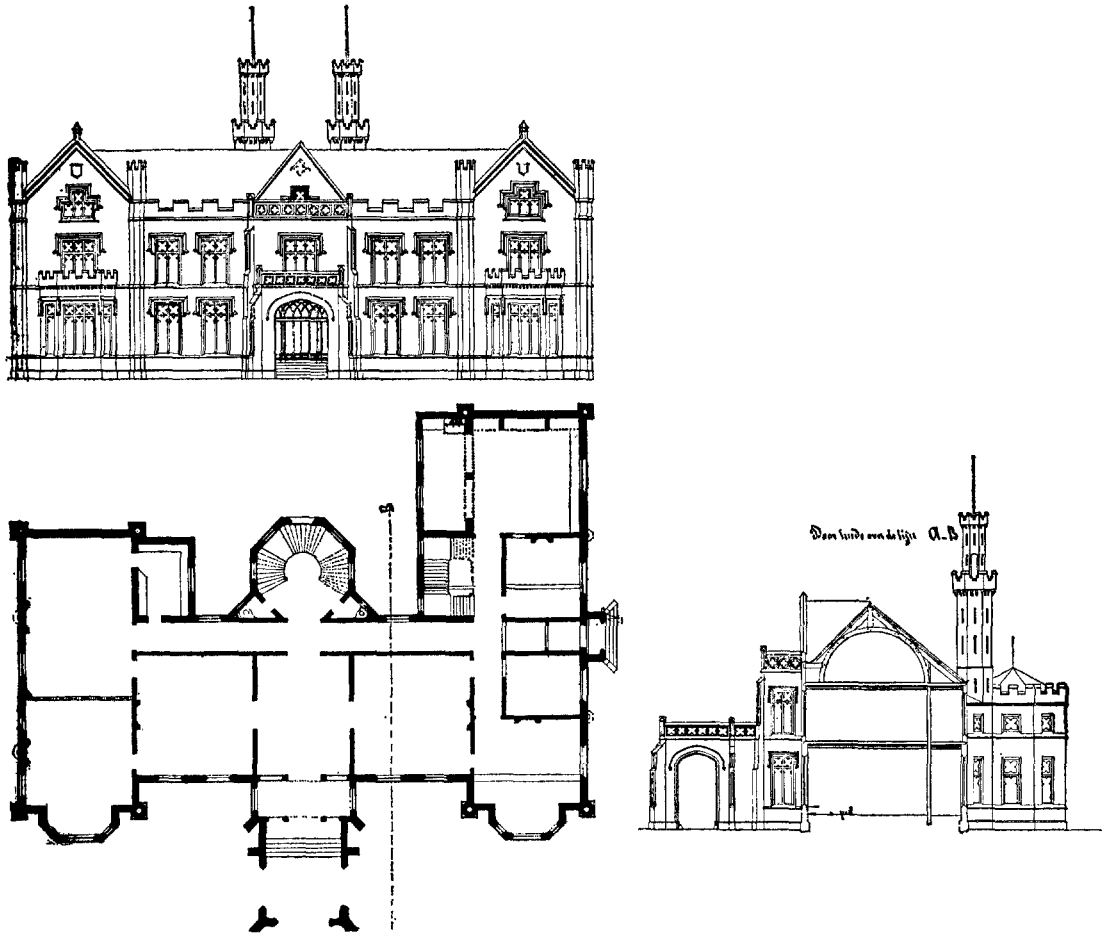

Fig. 2. Het ontwerp door A. van Veggel uit 's-Hertogenbosch 1852, gebaseerd op het ontwerp van 1841, doch met twee torens. (Huisarchief Schaffelaar)

nuten al de vuiligheid door een groot gemetseld canaal, onder het Huys doorloopende kan worden weggespoeld en schoongehouden sonder eenig ongemak te veroorzaken, alzoo hetzelve onder de cingel en gragt doorgaande door een stroomende beek word weggespoeld [afb. 2]. De Fontein op de Bassecour . . .

De Menagerie met 4 daarin staande gebouwen op steene voeten en met steen opgemetselde com. Rondom alle het voorgeschreven is een schoone cingel met Eyke en Denneboomen zeer weelig in 't groeyen, welke overal met yzeren Hekkens op steene voeten kunnen worden afgesloten, aan welke gelegen zijn twee boomgaarden en twee groote tuynen alle beplant met de beste uytgezogte vrugten en soorten Persike, Druive en Ananas kastenbedding voor een groot Broeyery. Tuynmanswoning met kelder voor bewaring groenten en Fruyt, Oranjerie, schuur, Duyvetoorn . . . Boerewoning Groot Schaffelaar . . . Het nieuw gebouwde huis voor een Jager".

Deze aan een akte ontleende beschrijving geeft

10 Bijlage I.

11 Zij sterft op huis Schaffelaar 4 april 1793, 42 jaar oud; verdienstelijk schrijfster en dichteres; in 1781 kwam haar *Handvol menlike vreugde* uit, in 1798 haar nagelaten gedichten.

12 Lucas Willem van Essens erven: Geertruy A. van Goltsteyn, Godert Willem de Vos van Steenwijk, Reint H. de Vos van Steenwijk, Suzanna L. de Vos van Steenwijk geh. m. Coenraad W. van Dedem, Jan Arend de Vos van Steenwijk en vrouwe C. van Isselmuden verkochten gezamenlijk op 12.2.1794 de Schaffelaar — die 5.10.1793 was opgehouden — voor *f* 95 000 aan

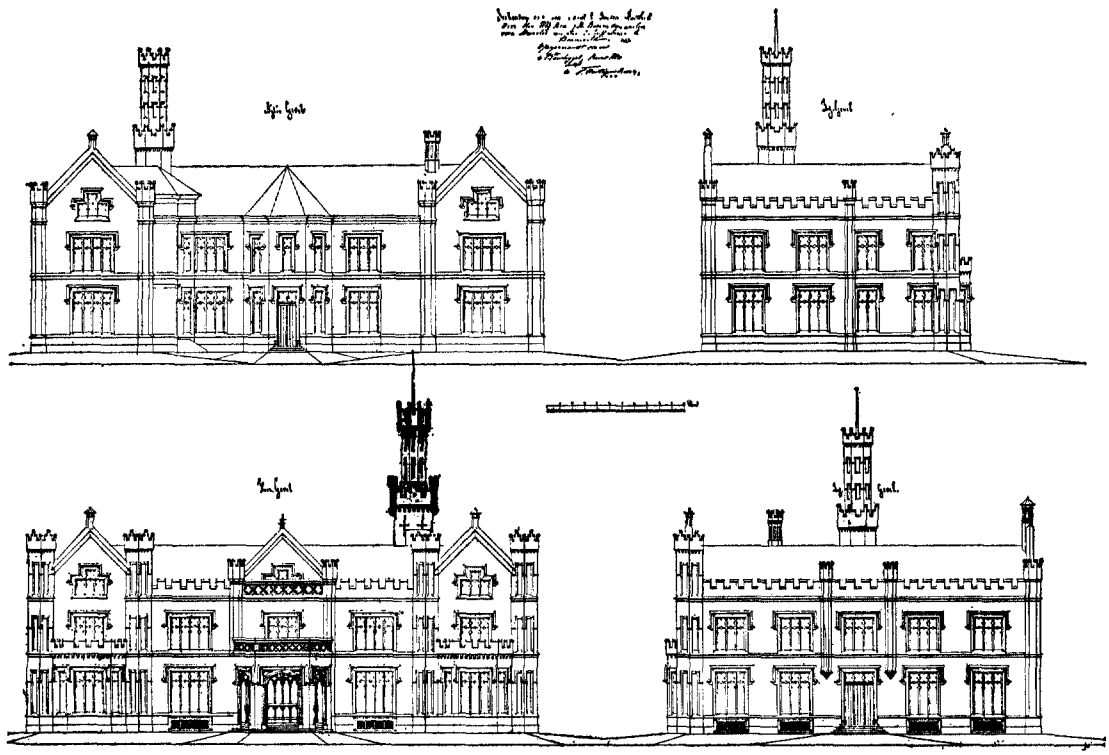

Fig. 3. Het ontwerp door A. van Veggel, 1852. Schets in kleine details van het ontwerp van 1841 afwijkend. Bij het ontwerp links onder werd een toren met een vierkante onderbouw over de elders in het ontwerp voorkomende achtkante toren heengeplakt; ook deze moest Van Veggel uiteindelijk bij de uitvoering wijzigen.
(Huisarchief Schaffelaar)

ons een indruk van een grote plaats op het einde der 18de eeuw, waarbij de fonteinen en het riool onder het huis evenals de ananas broeierij ons het meest opvallen.

Toen Lucas Willem van Essen als laatste mansoir van zijn stam [10] gestorven was, en ook zijn vrouw, die het vruchtgebruik van de Schaffelaar gekregen had, was heengegaan [11], haastten zijn erven [12] zich van het goed te ontdoen. Op 12 februari 1794 werd de Schaffelaar aan S. L. Meynet overgedragen, die echter weinig genoegen van zijn aankoop beleefde daar het huis — na enige tijd tevergeefs te koop te hebben gestaan [13] — in de winter van 1799-1800 afbrandde [14]. Gezien het rekest van de Barneveldse brandmeesters [15] vielen hierbij ernstige ongeregeldheden voor. Na in handen van een combinatie te zijn geraakt werd Jasper Hendrik baron van Zuylen van Nievelt in 1808 door koop eigenaar [16] en in 1828 door zijn gelijknamige neef opgevolgd.

Hoewel wij door reeksen ontwerptekeningen goed over de bouwplannen, die in de 19de eeuw

Louis Samuel Meynet (Nots. J. Kroon te Amsterdam). H.s. bibl. Museum Nairac te Barneveld.

[13] Hierop heeft betrekking de niet toegewezen koop van 21.12.1799 hiervoor reeds genoemd. Kort daarop brandde het huis af.

[14] C. A. Nairac schrijft: „het brandde af in 1801, terwijl zekere Hopman het bewoonde, en was een der eerste perceelen waarvoor de assurantie maatschappij van de Jong schadevergoeding betaalde." *Een oud boekje der Veluwe door een plattelands burgemeester,* Barneveld 1878, 4.

[15] Bijlage II.

[16] Bijlage III.

onder het bewind van Jasper Hendrik van Zuylen tot stand kwamen, worden ingelicht, blijft er toch veel onzeker. Wij krijgen echter de indruk dat — zo er inderdaad een huis in sobere neoclassicistische stijl gebouwd werd — de opdrachtgever reeds in 1841 een neogotische vorm voor een geheel nieuw huis voor de geest stond, waarvoor Van Veggel uiteindelijk pas in 1852 de opdracht zou krijgen.

In het huisarchief [17] worden een aantal tekeningen bewaard welke — behalve de bladen, die op de bouw van het tegenwoordige huis betrekking hebben —, in drie groepen verdeeld kunnen worden. Als eerste geven een reeks ongesigneerde ontwerpen een sober neoclassicistisch plan weer waarin men meer het 18de-eeuwse huis zou kunnen herkennen (afb. 3). Een tweede reeks tekeningen van Aytink [18] vertoont een nog strengere classicistische vormgeving (afb. 4). Hierbij bleef een bestek met voorwaarden „tot de herbouw van de Schaffelaar", gedateerd 6 juli 1840, bewaard [19], waaruit wij bij nadere kennisneming gedwongen zijn af te leiden dat het hier niet gaat om nieuwbouw doch om een ingrijpende wijziging [20]. De beide hiervoor genoemde series worden tenslotte door twee onderling eveneens verwante schetsen gevolgd, die echter met de voorgaande ontwerpen niets uitstaande hebben.

De eerste tekening stelt een zeer breed opgezet landhuis met classicistische gevel voor, welke ter weerszijden voorzien is van ijzeren waranda's en vooruitspringende vleugels (afb. 5). Dit ontwerp vertoont een treffende gelijkenis met de voorgevel van het huis Vuren en Dalem [21].

De tweede tekening geeft een landhuis van overeenkomstige breedte weer, waarvan de façade in neogotische stijl is uitgevoerd; een onbenullig torentje steekt in de rechterhoek boven het dak uit (afb. 6). Deze beide ongesigneerde ontwerpen, kunnen als het aftasten voor een nieuwe vormgeving voor de Schaffelaar beschouwd worden, waarbij wij in de neogotische schets de eerste schrede in de richting van de uiteindelijke ingeslagen weg kunnen onderscheiden.

Van het grootste belang is de volgende, vierde, serie ontwerptekeningen, welke in 1852 tot de bouw van het tegenwoordige huis heeft geleid. De directe aanleiding hiertoe zal het huwelijk van Jasper Hendrik baron van Zuylen met Jeanne barones van Tuyll in 1852 zijn geweest [22]. Na lang aarzelen werd eindelijk met de bouw van een nieuw landhuis aangevangen. Hiervoor werd met voorbijgaan aan de oude opzet van het park een nieuwe plaats op het landgoed tegenover het dorp Barneveld gekozen. Slechts vóór en terzijde van het huis werd een park in landschapsstijl aangelegd.

De rest, welke op de oude huisplaats georiënteerd was, liet men liggen. Het werk werd goed opgezet. Van Zuylen gaf aan de broeders J. D. en L. P. Zocher nog in de late herfst van 1853 opdracht voor de aanleg, waarbij men overeenkwam dat het werk in april voltooid zou worden opgeleverd (fig. 1) [23].

Doch keren wij tot de gotische ontwerpen in het archief op Schaffelaar terug. Merkwaardig is het daarbij een ontwerptekening van de voorgevel van het gotische huis aan te treffen die tot in de kleinste details met de façade van het huidige huis overeenstemt en waarop men in de rechter onderhoek nauwelijks leesbaar het jaartal 1841 onderscheidt (afb. 7) [24]. Tenslotte

[17] Coll. mevr. J. L. A. Clifford Kocq van Breugel barones van Nagell te Doorn.

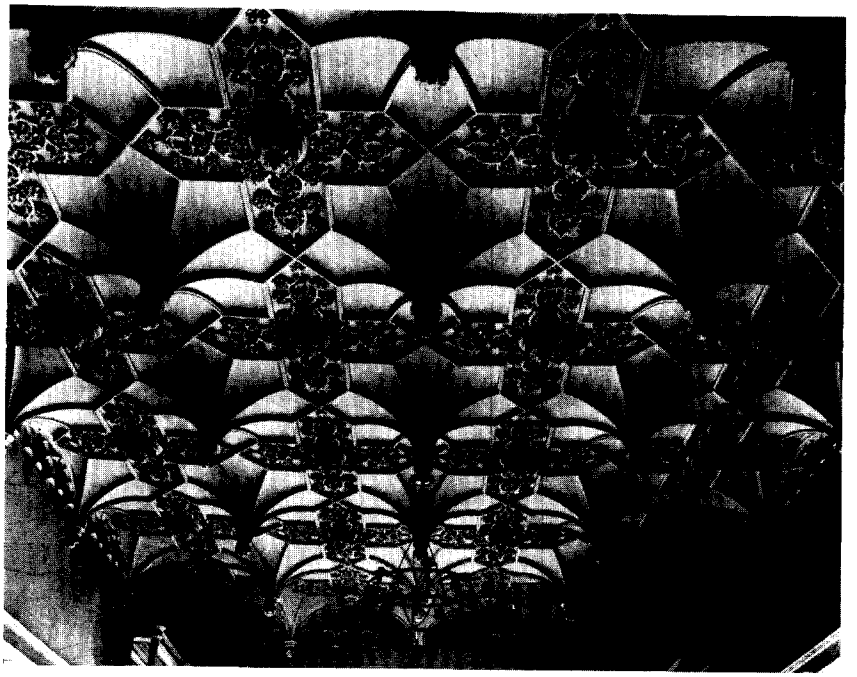
[18] Anthony Aytinck von Falckenstein, overl. 1840, bouwde in Arnhem de koepelkerk die in 1837 door de Hervormde gemeente in gebruik werd genomen, verder het Paleis van Justitie en de Willemskazerne. Door zijn kort daarop gevolgd overlijden bleef waarschijnlijk het plan voor de Schaffelaar onuitgevoerd.

[19] Bijlage IV. [20] Bijlage V.

[21] Het huis Vuren en Dalem ook wel Tumelenborgh genaamd, is omstreeks 1880 door brand verwoest. Een oude foto geeft het huis aan de voet der Lekdijk weer, met equipage voor de deur, compleet met koetsier en palfrenier, verder arbeiders van de plaats en mevr. Viruly met kamenier op het balkon; coll. mevr. de wed. Viruly-van Tienhoven te Oosterbeek.

[22] Jasper Hendrik baron van Zuylen van Nievelt, heer van Schaffelaar 1808-1877 tr. Den Haag 21 okt. 1852 Jeanne Cornelie barones van Tuyll van Serooskerken 1822-1890. Jasper Hendrik werd in 1828 op Schaffelaar de opvolger van zijn gelijknamige oudoom Jasper Hendrik baron van Zuylen, die op het eiland in de vijver ter zijde van het huis onder een steen, waarvan de koperen plaat met opschrift thans is verdwenen, begraven ligt.

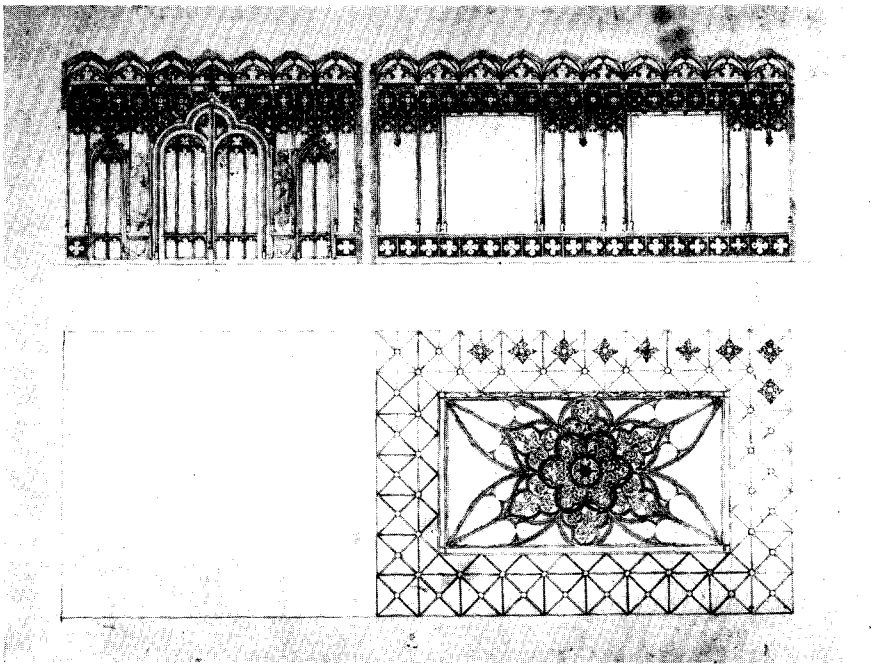
[23] Reeds in 1847 had Jasper Hendrik een piket lijst van de wegen en grachten op Schaffelaar laten maken, evenals een opmeting der hoogteverschillen boven A.P. en een begroting voor het aanleggen van wegen en grachten (gedateerd 23 dec. 1847) Huisarchief Schaffelaar. Voor de landschappelijke aanleg door de Zochers werd een mooie geaquarelleerde ontwerptekening vervaardigd (afb. 15). Slechts zelden treft men bij onderzoekingen naar de aanleg van buitens door de firma Zocher vervaardigde tekeningen aan. Vergeleken met hun tijdgenoten, wier tekeningen over het algemeen even zeldzaam zijn, moeten de tekeningen van Jan

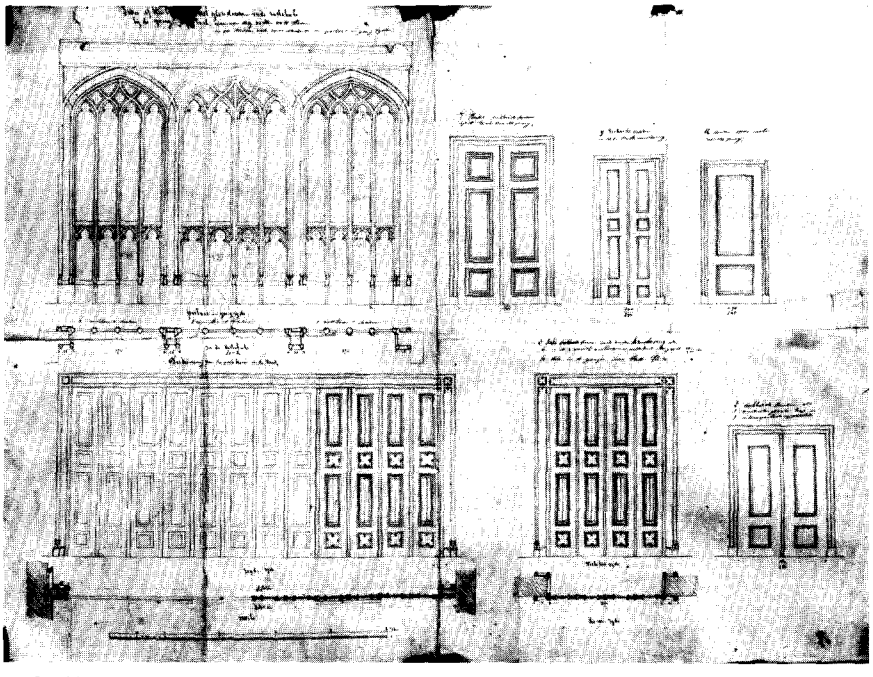
Afb. 9. Het neogotische „druipsteen"-plafond in de vestibule, tegenwoordige toestand. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 10. De vestibule met ingangsdeur, tegenwoordige toestand, inplaats van het glas in lood stelle men zich spiegelglas voor. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 11. Ontwerp voor de decoratie der grote zaal. Na het overlijden van hun enige zoon, gevoelden de opdrachtgevers geen animo meer het aangevangen werk te voltooien. De zaal bleef tot heden onvoltooid. (Huisarchief Schaffelaar)

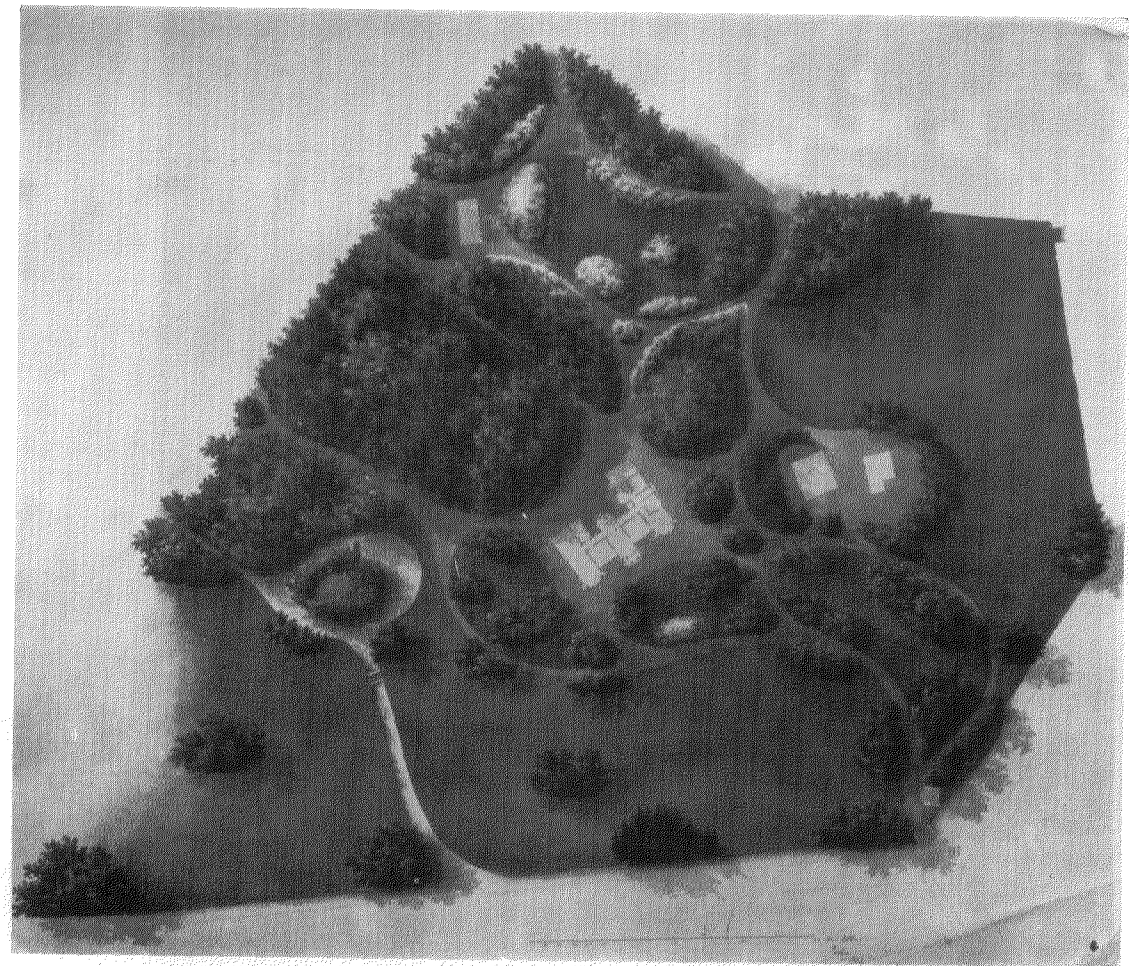
Afb. 12. Ontwerp voor de glazen deuren in de vestibule en de porte-brizé in de zaal door Van Veggel. (Huisarchief Schaffelaar)

Afb. 13. De grote deuren in de onvoltooid gebleven zaal, tegenwoordige toestand. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 14. De glazen deuren in de vestibule met de trap op Schaffelaar, tegenwoordige toestand; ook hier stelle men zich inplaats van het glas in lood spiegelruiten voor. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 15. Ontwerp voor de landschappelijke aanleg. J. D. Zocher, 1853, aquarel.
(Huisarchief Schaffelaar)

volgen in 1852 de twee bladen met opstanden van twee weinig uiteenlopende plannen, die door A. van Veggel [25] uit Den Bosch getekend werden (fig. 2 en 3). Deze tekeningen kunnen wij als het laatste stadium in de bouwplannen beschouwen, al moet hierbij niet vergeten worden dat nog in 1850 drie schetsen van plattegronden [26] voor de verschillende verdiepingen werden gemaakt, die meer verband lijken te houden met het laatste grote classicistische plan — hoewel toegegeven moet worden, dat de hierop aangegeven indeling in grote lijnen bij de bouw van het thans bestaande gotische huis werd aangehouden.

Bij de ontwerpen van 1852 blijkt het plaatsen van het torentje nog moeilijkheden te hebben gegeven. Op het afgekeurde ontwerp nemen wij naast een aantal smalle ramen in de voorgevel — die een zekere onrust en verbrokkeling te weeg brengen — twee torens waar. De doorsnede laat duidelijk zien dat Van Veggel alles aan de façade heeft opgeofferd en zich van de rest heeft afgemaakt. Daarentegen geeft het andere plan, dat in bijna alle opzichten met de tekening van 1841 correspondeert, de voorgevel met slechts enkele brede ramen weer. Ondanks de vele kantelen is hier een veel harmonischer geheel verkregen, waaraan de toren een zeker luchtig accent verleent. Nog vertoont de toren, evenals de minder gelukkige bekroning der topgevels, op deze tekening afwijkingen, doch ongetwijfeld zal van Zuylen bij de uitvoering zijn bouwmeester gedwongen hebben zich geheel aan het betere Engelse ontwerp van 1841 te houden, hetgeen de vorm van het huis alleen maar ten goede is gekomen.

Merkwaardig is de afwerking van de muren in de mooie rode baksteen, die een romantische levendigheid aan de gevels verschaft en de gotische decoraties in cement en natuursteen beter laat spreken. In deze tijd, waarin men bij gotische gebouwen de baksteen graag achter cement wegwerkt — teneinde de schijn te wekken dat het gebouw uit natuursteen is opgetrokken —, doet de hier toegepaste behandeling levendig aan.

Op zeer royale wijze werd het interieur afgewerkt. Vele ontwerpen van Van Veggel — die echter rechtstreeks op andere waarschijnlijk Engelse ontwerpen geïnspireerd lijken — zijn bewaard gebleven (afb. 11 en 12). De zolderingen werden in Tudor druipsteenmotieven uitgevoerd (afb. 9, 10 en 14).

Met veel animo ving het echtpaar van Zuylen-van Tuyll — waarvan wij de wapens overal in huis op schoorstenen en stuczolderingen tegenkomen — de bouw van hun huis in gotische smaak op 18 april 1852 [27] aan, doch toen het enig zoontje Coenraad hun door difterie werd ontrukt was het genoegen voorbij en ontbrak de ouders de lust de voltooiing van het interieur door te zetten. Zo is tot op heden de grote zaal half voltooid blijven liggen (afb. 13).

Op Schaffelaar volgde hun dochter Johanna M. C. op. 14 Augustus 1879 huwde zij met A. W. J. J. baron van Nagell, die evenals zijn ambtsvoorganger Nairac meer dan veertig jaar het burgemeesterschap van Barneveld bekleedde.

Het in zo kort tijdsbestek elkaar opvolgen van haar kleinkinderen had nooit voorzien kunnen worden. Dit, mede gezien in verband met het onmiskenbare feit dat de eigenaar van een landgoed tegenwoordig in tegenstelling met vroeger

David Zocher de jonge 1791-1870 en die van zijn zoon Louis Paul 1820-1915, — die in dezelfde stijl als zijn vader werkte, — als verweg de mooisten beschouwd worden.

Nadat Jasper Hendrik de Zochers op 25 okt. 1853 een lijst van algemene punten had voorgelegd, werd met hen op 18 nov. d.a.v. een kontrakt gesloten. Hierbij werd overeengekomen dat de kosten van de aanleg *f* 4 880.— zouden bedragen. Voor en aan beide zijden van het huis zou het park worden aangelegd. Bij de begraafplaats — het eiland ter linker zijde van het huis — zou het water van de vijver op de vastgestelde diepte worden gegraven en „glooiingen en ondulatiën in de grond voor en besyden het kasteel" zouden de Zochers „naar beste weten daarstellen". Alleen het bloemhout werd door de firma Zocher geleverd. Huisarchief Schaffelaar.

Bij deze nieuwe aanleg zijn aan de zijde van het dorp enige stroken land bij het park getrokken waardoor een vergroting tot stand kwam (fig. 1).

[24] Het jaartal met een onleesbare signatuur staat in de rechter onderhoek van het ontwerp. Het is niet onmogelijk dat deze tekening van een Engels ontwerp of voorbeeldboek werd overgenomen.

[25] A. van Veggel, waterstaatsbouwmeester, bouwde omstreeks 1840 in Brabant kerken. Voor zijn protestantse opdrachtgevers volgde hij de neogotische stijl, voor de roomskatholieken paste hij de neoromaanse stijl toe.

[26] „MdeB" „ontwerp van een buitenhuis te S. aangenomen dat de plaats bepaald zijnde" — Opschrift op de ontwerpschets. De plaats was dus in sept. 1852 nog onderwerp van gesprek.

[27] Blijkens twee gewone bakstenen aan de n.w. steunpilaar bij de hoofdingang op 1 m boven de grond met inschrift: „18 ¼ 52"; „I.H.Br. v. Z." volgens het h.s. in het museum Nairac. Dit inschrift bleek thans onvindbaar.

slechts lasten en geen genoegen van zijn bezit beleeft, zal hebben bijgedragen tot het besluit de Schaffelaar in de dode hand over te dragen.

Naschrift

Hoewel in Duitsland reeds vroeg in de 18de eeuw gebouwen in romantiserende gotische stijl gebouwd werden, waarbij onze gedachten uit gaan naar het door de groothertog van Saksen-Weimar gebouwde „Gotische Haus" in het park van zijn residentie Wörlitz, bleef men in Holland in dit opzicht lange tijd nuchter.

Terwijl Schinkel in de 19de eeuw met het grootste gemak tegelijkertijd streng klassieke en gotische gebouwen creëerde, en men in Engeland nooit van de gotiek afstand heeft willen doen — gezien de prachtige colleges welke in aansluiting op de reeds bestaanden in de 18de eeuw in Oxford verrezen, en de excessen, die tot de bouw van een Fountainsabbey leidden, om slechts deze voorbeelden te noemen, — heeft men in Holland pas in de 19de eeuw op bescheiden voet en veelal door Engeland geïnspireerd aan deze vogue meegedaan.

Tot nu toe gold een tuinbaaswoninkje van omstreeks 1760, als quasi kapel gebouwd op Beeckestein, als vroegst neogotisch voorbeeld hier te lande. Men zou de lijst echter met een omtrent 1740 gebouwde donjon [28] aan het Neerlangbroekerwetering kunnen uitbreiden, terwijl op de Wijhenburg in de Betuwe eveneens gotische stucversieringen in de in 1760 tot hal verbouwde binnenplaats zijn aan te wijzen. De hierboven genoemde gevallen uit de 18de eeuw kunnen als de aarzelende stappen in de richting van de neogotische smaak beschouwd worden.

De Schaffelaar, naar Engels voorbeeld ontstaan, moet men met de grote, in de eerste helft der 19de eeuw in gotische stijl uitgevoerde bouwwerken vergelijken. Hiervoor komen in aanmerking de uitbreidingen aan het kroonprinselijk paleis op de Kneuterdijk te Den Haag [29] — welke onder leiding van de kroonprins, de latere koning Willem II, tot stand zijn gebracht en na zijn overlijden grotendeels verdwenen — en de nimmer verwezenlijkte plannen voor een vorstelijke residentie op Zorgvliet, waarvoor de plannen in 1836 uit Londen worden geleverd [30].

Ook dient de Stoutenburg bij Amersfoort genoemd te worden, een enorm huis dat tussen 1861 en '64 onder leiding van M. J. van den Brink gebouwd werd om binnen 10 jaar weer gesloopt te worden [31].

Deze hier genoemde drie voorbeelden behoren tot de buitensporigheden die hetzij niet werden uitgevoerd of binnen weinige jaren na hun ontstaan weer te niet gingen. Beverweerd, dat onder Kramms leiding in 1835 en volgende jaren van een middeleeuws slot tot een bijna klassiek regelmatige burcht in gotische stijl gemoderniseerd werd, bleef bewaard, doch verloor veel van zijn in de 19de eeuw aangenomen gedaante, tengevolge van een misplaatst herstel omstreeks 1940.

Een reeks kleinere buitenhuizen met middeleeuwse torens aan de Neerlangbroekerwetering waaronder Sterkenburg [32] en Hinderstein, die in de loop der 19de eeuw verfraaid en uitgebreid werden, dienen hier eveneens genoemd te worden. Moeilijk valt het uit te maken wanneer Moersbergen bij Doorn zijn eerste neogotische verbouwing heeft ondergaan. Reeds in 1828 vertoonde het huis spitsboogvensters, terwijl in het midden der 19de eeuw nog een tweede gotische verbouwing volgde, een herstel omstreeks 1938 nam de herinnering aan de beide gotische verbouwingen weg.

Aan de werkzaamheden van de zo veelzijdige en kundige Van Lunteren, wiens arbeidsveld vooral in Utrecht gelegen was, willen wij hier voorbijgaan. Niet kunnen wij echter nalaten de huidige gedaante van Sandenburg van 1870 aan hem toe te schrijven.

Tot besluit zij hier nog gewag gemaakt van twee bescheiden landhuizen welke evenals Sandenburg intact bleven: Rossem in de Betuwe, onder leiding van de eigenaar tot stand gekomen, en Ekenstein in Groningerland. Het kasteel Stapelen [33] bij Boxtel, kan daarnaast, hoewel onlangs geschonden, als een neogotisch voorbeeld van grote opzet bezuiden de rivieren gelden.

Zo is van de zeven in neogotische stijl gebouwde landhuizen, die thans nog over zijn, de Schaf-

[28] Sandenburg.

[29] „Koning Willem II als bouwheer", door schrijver dezes: *Opus Musivum, een bundel studies aangeboden aan professor doctor M. D. Ozinga*, Assen 1964, 415-438.

[30] „Koning Willem II als bouwheer", *Opus musivum*, 424-433.

[31] *Mij. ter Bevordering der Bouwk.* 1866.

[32] Sterkenburg werd onder leiding van de eigenaar Kneppelhout in 1848 in romantische historiserende vorm grotendeels herbouwd.

[33] Stapelen werd door Goyaerts in 1858 in opdracht van J. H. Malie die het jaar te voren eigenaar was geworden verbouwd. In 1847-'49 was hij als aannemer bij de bouw van het Tilburgs verblijf van koning Willem II betrokken geweest.

felaar verweg het belangrijkste. Daarom en te meer omdat het huis naar het oordeel van deskundigen hecht werd gebouwd —, dienen bescherming en herstel en tevens het vinden van een passende bestemming, voor de Schaffelaar te worden nagestreefd.

BIJLAGEN

I

Lucas Willem van Essen 1739-'91 begr. in de kerk te Barneveld alwaar een gedenkteken te zijner ere werd opgericht. Amptsjonker van Barneveld en Brummen; geadmitteerd i.d. Ridderschap van de Veluwe; gecommitteerde ter generaliteits Rekenkamer; zn. v. Carel tot Helbergen en Johanna Agatha Teresteyn van Halewijn; hij trouwde in 1774 Margriet van Haaften 1751-'93. De ovale pastelportretten van het echtpaar zijn thans in bezit van mr. F. H. baron de Vos van Steenwijk gend. van Essen Windesheim. Van Lucas Willems Dordtse grootmoeder Agatha van Naersen, wede van François Teresteyn van Halewijn, had Lucas Willem als enig erfgenaam Abbenbroek geërfd. Hendrik Anthony Zwier baron de Vos van Steenwijk, die langs vaderlijke en moederlijke lijn van een overgrootmoeder van Essen — een tante van Lucas Willem — afstamde, en door het kinderloze echtpaar op Schaffelaar tot zoon was aangenomen (h.s. bibl. Museum Nairac) voegde de naam Van Essen, die bij het overlijden van zijn neef dreigde verloren te gaan, bij de zijne en onderscheidde zich en zijn nakomelingen hierdoor van zijn overige bloedverwanten. Van zijn vader, Jan Arend, die Abbenbroek uit Lucas Willems boedel genomen had, erfde hij deze heerlijkheid, die tot op de huidige dag in handen van zijn nageslacht gebleven is. In 1815 verwierf hij Windesheim door koop.

II

. . . „daar helaas de droevige ondervinding ons in den afgelopen winter van dit jaar heeft geleerd in de afbranding van de schone heerenhuysinge Schaffelaar, door de trage toebrenging van hulp des obedientie aan de Brandmeester, die zelfvs in hun qualiteit niet wierde gerespecteert. Ja zelvs hebben moeten horen door onkundige mensen, die geen de minste autoriteit of gezag hebben, en vooral niet omtrent het werk der brandspuyten, contra order te hebben horen geven om ja zelvs de spuyt in het midden der brand na Barneveld te transporteeren, — en dus doende eene ijsselijke verwarring en confusie hierdoor teweeg bragten tgeen Barnevelds inwoonders gans voor geene eere verstrekt" . . . Rekest van de brandmeester van Barneveld 5 aug. 1800. Hs. bibl. Museum Nairac.

III

4 febr. 1800 verkoopcontracten van L. S. Meynet aan Abraham Hopman waarin sprake is van „de geweesene Heerenhuysinge benevens hetgene bij gelegenheid van den brand daaruit gereddet is" . . . Na onenigheid verkoopt Meynet op 20 febr. 1801 de Schaffelaar opnieuw aan H. Schut, P. Schut, C. Schut, T. Voskuil en J. Bakker tezamen voor *f* 40 000 „met al deszelfs huysen, stallingen, schuuren . . . maar ook met alle losse steenen en bouwmaterialen tot het afgebrande huys hebbende behoort".

H. Scholten verkoopt 17.6.1808 zijn vierde part van Schaffelaar voor *f* 6 350 aan J. H. baron van Zuylen.

P. Schut, C. Schut en J. Bakker verkopen vervolgens op 27.6.1808 hun driekwart part eveneens aan bovengenoemde.

IV

Uit het bestek kan het volgende worden aangehaald: „De uitgestrektheid van het gebouw wordt door de oude muren bepaald, zullende de overige verdeling ingevolge het nieuwe plan plaats vinden . . . Het dak met de oude pannen van het huis te dekken . . . Vloeren, zolders en kapwerk van het oude huis zullen worden afgebroken . . . Buitendeuren en lichtkonzijnen allen uit te breken, behalve in de keuken en twee schuifkozijnen in de achtergevel . . . Binnen muren en schoorstenen worden voorts weggebroken, zover de verdeling van het nieuwe plan dit eischt". De verbouwing zou 15 juli 1842 voltooid moeten zijn.

V

Een zekere overeenkomst met het oude 18de eeuwse huis valt evenals in de plannen van Aytink ook bij de overige classicistische ontwerpen waar te nemen. De grote waardevermindering bij de overdracht van 1801 en 1808 zal echter voor een deel gezocht moeten worden in het slopen van de opstallen. De kadastrale minuut van 1830 geeft geen gebouw op de oude huisplaats of Schaffelaar aan. Ds. Craandijk beschrijft op zijn wandelingen in 1870 de toestand als volgt: „sedert 1801 was hier een ledige plaats [doelend op het huisperceel]. Het prachtige slot . . . het

middelpunt eener vorstelijke bezitting was afgebrand. Slechts de orangerie was nog over en werd tot een eenvoudige heerenhuizinge ingericht". (J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, 279 e.v.).

Deze „heerenhuizinge" staat nog nabij het stalgebouw en maakt een wel zeer eenvoudige indruk. In bezit van mevr. van Breugel is een aquarel voorstellend het inhalen van burgemeester Nairac in Barneveld die te midden van een volksoploop zijn opwachting bij de heer van het dorp komt maken. Hoewel het geen belangrijke rol in ons betoog speelt blijft het onduidelijk wat Aytink wilde verbouwen daar de omgebouwde orangerie hiervoor nauwelijks in aanmerking lijkt te komen.

SUMMARY

THE SCHAFFELAAR

BY H. W. M. VAN DER WIJCK

In its eighteenth century form, the *Schaffelaar* was an extremely luxurious building for a Gelderland manor house. After it was decided not to execute several plans designed for its reconstruction, a new house was built in the Neogothic style in 1852 in another part of the estate. The plan for the new house, which was probably taken from an English design as early as 1841, was carried out faithfully in all its details.

A landscape-style park around the house was designed by J. D. Zocher, the eighteenth-century gardens belonging to the site of the old house being left intact.

BOEKBESPREKINGEN

F. van Tychem, Op en om de middeleeuwse bouwwerf. Verh. Kon. Vlaamse Akad., Kl. Schone Kunsten, jrg. XXVIII, nr. 19, Brussel 1966.

De ondertitel van de studie van mevrouw Dambre-van Tychem — zoals de schrijfster blijkens de inleiding eigenlijk heet— luidt: „De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600". De inhoud is hiermede al vrij duidelijk aangegeven, terwijl de toevoeging: „Studie gesteund op beeldende, geschreven en archeologische bronnen" een licht werpt op de gevolgde werkwijze.

De schrijfster, die het onderwerp al in haar licentiaatsverhandeling van 1957 en in haar proefschrift van 1961 behandelde, heeft een 700 oude afbeeldingen opgespoord, waarvan zij er 269 in chronologische volgorde in het platendeel reproduceert met 17 foto's van nog bestaande voorwerpen. In het tekstdeel (XVII + 358 blz.) bespreekt zij de gereedschappen van de timmerman, de steenhouwer, de metselaar en de dakdekker, waarna de vervoersmiddelen, de bouwloods, de kalkoven en kalkput, de steigers, ladders en formelen en tenslotte de hijs- en heitoestellen aan de beurt komen. Al deze onderwerpen worden toegelicht met getekende vergrotingen van de toepasselijke details van de oude afbeeldingen. Een samenvatting van de stof, een lijst van bijzondere vakwoorden, een verklaring bij de afbeeldingen uit het platendeel en een bibliografie vormen het besluit.

Uit het bovenstaande volgt reeds, dat de schrijfster een theoretica is. Van de bestaande gereedschappen heeft zij slechts de verzameling in het Rijksmuseum, afkomstig van de overwintering op Nova Zembla, onder de loep genomen. De voor haar belangrijke voorwerpen die door de middeleeuwse archeologie in de laatste decenniën aan het licht zijn gebracht, heeft zij terzijde gelaten. Evenmin heeft zij er aan gedacht, dat uit de producten van de middeleeuwse ambachtslieden nog veel kan worden afgeleid omtrent het door hen gebruikte gereedschap, wanneer men de houten constructies, het onverweerde oppervlak van natuurstenen onderdelen of de resten van oude dakbedekkingen nauwkeurig onderzoekt. Langs deze weg heeft onder meer H. Janse een rijke oogst binnengehaald, maar de schrijfster blijkt zelfs diens publikaties niet te kennen. Zij wekt trouwens herhaaldelijk de indruk zich slechts van uit de verte met Nederland te hebben bezig gehouden (de in 1940 te Middelburg verwoeste Steenrotse wordt nog als bestaand beschreven en verschillende te onzent voor de hand liggende gegevens komen niet ter sprake).

Het gemis aan voldoende kennis van de praktijk komt ook tot uiting bij een aantal toelichtingen: houten hamers dienden niet in de eerste plaats om op beitels te kloppen, maar vooral om de onderdelen van de houtconstructie hecht in een of aaneen te drijven (blz. 38); een latiser was geen spijker voor ramen, maar een spijker om daklatten op de sporen te bevestigen; loetnaghele waren geen spijkers van lood, maar om lood vast te zetten; een houten koppelingsstaafje heet geen pin of spie, maar toognagel (blz. 69). Een patroon was een architectonische ontwerptekening, zoals de schrijfster aanvankelijk zegt, soms een ontwerp voor een detail, maar niet het uitgangspunt voor het vervaardigen van een schabloon, naar zij verderop ten onrechte uit een bouwtekening concludeert (blz. 112-113). Voorts is het onjuist te stellen, dat de middeleeuwse voeg steevast platvol en dun was (blz. 116, 118). Bij de beschrijving van het strodekken is de door Trefois vermelde techniek als enige aangehaald (blz. 143), terwijl toch over de Hollandse methode en het leem-strodak wel het een en ander te vinden is.

Het tekort aan kennis van de praktijk had de schrijfster kunnen verhelpen door beter gebruik te maken van de literatuur, die zij zelf opgeeft (dit Bulletin bijv. en Van der Kloes voor de schelpkalkbranderij o.m.). In de lange lijst van geraadpleegde werken mist men enkele bekende van algemene aard (Van Marle, *Iconographie de la vie profane*; Schmithals-Klemm, *Handwerk und Technik vergangener Jahrhunderte*; Ostan-Rich, *Trade and Industry in the Middle Ages*) en zelfs belangrijke Belgische opstellen (Brulé-Saintenoy over de bouw van het stadhuis van Nijvel in 1386 en Ceyssens over het optrekken van een poorthuis te Daelhem in 1458), terwijl bovendien nog publikaties over de traditionele gereedschappen en werktuigen ontbreken: naast Storm van 's-Gravensande en Von Wiebeking vooral W. L. Goodman, *The history of woodworking tools.*

Ten aanzien van de oude afbeeldingen moet

echter worden gezegd, dat de schrijfster met onuitputtelijke volharding haar materiaal uit alle hoeken van zuid-, midden- en west-Europa bijeen heeft gezocht en geanalyseerd. Hiermede heeft zij een bewonderenswaardig werk verricht, dat zijn grote waarde zal blijven behouden. Daar zij evenwel slechts 40% van hetgeen zij heeft gevonden behandelt en reproduceert, kunnen leemten in de verzameling zelf niet worden aangewezen, wel in de keuze. Een veel beter voorbeeld van een lineaal of maatlat dan afb. 196 aantoont, is bijv. te zien op een altaarvleugel in de stijl van de J. J. van Kalkar in het Akense Suermondt museum (5 voet met verdeling in duimen). In verband met de duidelijkheid had ook meer aandacht kunnen worden besteed aan de laat-middeleeuwse houtsculptuur (Jozef als timmerman, passiewerktuigen). Bij de gereproduceerde miniaturen zijn er daarentegen weer doublures (afb. 72 en 90, 86 en 82). Een enkele voorstelling lijkt te vroeg gedateerd (afb. 9) en de toegepaste techniek is soms niet goed herkend (afb. 132, afb. 179).

In het voorafgaande zijn de positieve kanten van de tekst niet naar voren gekomen, zodat ten onrechte de indruk zou kunnen zijn gewekt, dat de schrijfster geregeld ontspoord is. In tegendeel, zij heeft uit de rijstebrijberg van verzamelde gegevens een zeer bruikbaar handboek samengesteld, waarin de kleine tekortkomingen nauwelijks in het oog vallen. Het blijft echter te betreuren, dat zij niet van de praktijk is uitgegaan en bovendien een veel te uitgebreid gebied van onderzoek heeft gekozen. Zij had immers kunnen weten, dat de te behandelen voorwerpen van de Romeinse tijd tot in de vorige eeuw in beginsel vrijwel geen ontwikkeling hebben doorgemaakt. Een diepgaander onderzoek naar het gereedschap én het handwerk in het Nederlandse taalgebied had daarom de voorkeur verdiend.

R. C. HEKKER

P. E. van Reyen, Middeleeuwse kastelen in Nederland. Fibulareeks 9, Bussum 1965.

In 1964 heeft Paul van Reyen, een jonge Amerikaan van Nederlandse afkomst, zijn theoretische kennis van onze kastelen aan de praktijk getoetst. Op grond van recente opgravingen, onderzoek van bestaande gebouwen en oude afbeeldingen heeft hij een nieuwe typologie opgesteld, die het hoofdbestanddeel vormt van de tekst. Hierin komen na een korte inleiding over curtes en vluchtburgen eerst de vroege burchten ter sprake, waarbij de meeste aandacht valt op de motte-kastelen met woontoren en ringmuur op een kunstmatige heuvel. Voorts wordt de ontwikkeling tot het ronde waterkasteel behandeld en daarna het vierkante kasteel, dat sinds het eind van de 13de eeuw onder buitenlandse invloed opgang maakte. Hierop volgt een afzonderlijk hoofdstukje over de verschillende woontorens en een over de versterkingswijzen uit de late middeleeuwen, waarna de schrijver besluit met een toelichting op de vakwoorden, een beknopte lijst van middeleeuwse kastelen en een literatuuroverzicht. De helft van het boekje wordt ingenomen door 31 foto's en 53 afbeeldingen tussen de 150 blz. tellende tekst, waaronder voornamelijk plattegronden en reconstructies van de hand van J. Ypey.

Het zou overdreven zijn te zeggen, dat de waarde van het boekje allereerst wordt bepaald door de plattegronden, waarin de bouwperioden zijn aangegeven, vervolgens door de foto's en dan pas door de tekst en enkele reconstructies. Maar er kan niet worden ontkend, dat de tekst te haastig is geschreven. Dit blijkt uit het aaneenrijgen van losse opmerkingen in korte zinnetjes en slordigheden, die vermeden hadden kunnen worden, zoals voorkomen in de beschrijving van de Husterknupp (blz. 19), waarvan zelfs de naam verzwegen is, en in de bouwgeschiedenis van Teylingen, waarin andere eeuwen worden genoemd dan in de bijgevoegde plattegrond zijn aangegeven (blz. 54-56).

Naast de overhaasting treedt ook het gebrek aan kennis van de (vroeg)middeleeuwse toestanden aan den dag. Merovingische vestigingen worden van de kaart geveegd (blz. 9), de opmerkingen over het hofstelsel (blz. 15) lijken naar geen wijsheid en het oude hertogdom Limburg zou het grootste deel van de gelijknamige provincie hebben omvat (blz. 41). Kan men feilen van genoemde aard nog vrij gemakkelijk herkennen, moeilijker controleerbaar zijn de mededelingen over typologische kenmerken. In zijn „Ten geleide" wijst Renaud al op de neiging van de schrijver in te veel objecten een motte-kasteel te willen zien. Renaud noemt geen voorbeelden, maar moet o.m. hebben gedacht aan de Schierstiens (blz. 46), die niet op een heuvel is gebouwd, maar aan de voet van de toren van een talud was voorzien.

Er zijn meer vraag-, uitroep- en vergeettekens te plaatsen, doch het bovenstaande toont voldoende, dat de tekst van het aantrekkelijk verzorgde Fibuladeeltje veeleer een kwantitatieve dan een kwalitatieve waarde heeft. De schrijver had zich

beter kunnen beperken tot een meer uitvoerige bespreking van een klein aantal kenmerkende voorbeelden, gevolgd door een opsomming van verwante gebouwen en voorafgegaan door een heldere inleiding over het ontstaan van de kastelen in het kader van het leenstelsel.

R. C. HEKKER

P. E. van Reyen, De Ruïne van Brederode, IJmuiden 1965.

Het onderhavige boekje is gering van omvang — 28 blz., waarop 18 afbeeldingen — maar geeft veel informatie met betrekking tot de befaamde ruïne. Na een uitvoerige inleiding over de heren van Brederode tot de ondergang van hun slot in de loop van de 16de eeuw, bespreekt de schrijver de herstelwerkzaamheden in de jaren 1862 e.v. aan de hand van berichten uit die tijd. Het derde en laatste hoofdstukje bevat een beschrijving van de huidige toestand, waarbij veel aandacht wordt besteed aan de sporen van verdwenen onderdelen.

Hoewel een plattegrond is opgenomen met een voorlopige reconstructie in vogelvluchtperspectief, mist men node nauwkeurige tekeningen van het opgaande werk, die het gemakkelijker zouden maken het betoog over de betekenis van de bouwsporen te volgen. Voor dergelijke opmetingen, aangevuld met de uit oude foto's bekende, maar weggerestaureerde sporen, dient bij een nieuwe druk plaats te worden ingeruimd. In ruil hiervoor kunnen enige pentekeningen vervallen. Tevens ware het gewenst dan een literatuurlijst op te nemen en een ikonografisch overzicht, want er is geen ruïne zo vaak afgebeeld in vroeger eeuwen.

R. C. HEKKER

De Nederlandse boerderij in het begin der 19de eeuw. Een documentatie-onderzoek van het Kabinet van Landbouw door drs. R. C. Hekker en dr. J. M. G. van der Poel. Publicaties van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, deel I, Arnhem 1967.

Deze eerste publikatie van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek is gewijd aan „de tekeningen van Jan Kops", boerderij-opmetingen welke in de jaren 1810-'11 vervaardigd zijn ten behoeve van het in 1808 gestichte Kabinet van Werktuigen voor den Landbouw. Enige jaren terug doken deze tekeningen, waarvan in de vaklitteratuur gewag werd gemaakt als van de vroegste, uitgebreid opgezette documentatie op boerderijgebied en waarvan de verdwijning dan ook zeer betreurd werd, in particulier bezit op. Uit het feit van deze publikatie blijkt wel hoe hoog deze unieke collectie, die haar in 1961 door ir. A. M. Kuijsten ter hand werd gesteld, door de S.H. B.O. gewaardeerd wordt.

Het belang van deze publikatie blijft niet beperkt tot de boerderijenliefhebbers en -deskundigen. De bijdrage van Van der Poel bestaat namelijk uit een beschrijving van de geschiedenis van het genoemde Kabinet, geplaatst tegen de achtergrond van de in de 18de eeuw ontloken belangstelling voor de landbouw. Een facet van de Nederlandse geschiedenis wordt daarmee uit de doeken gedaan op een manier, die deze uitgave ook tot een stukje cultuurgeschiedenis maakt. Hoe er in Nederland in de 18de-eeuwse salons met zaaikassen werd geëxperimenteerd laat even iets zien van het daar heersende geestelijke klimaat. En elders weer blijkt bijvoorbeeld niet alleen de stichting van wat later het Rijksmuseum te Amsterdam zou worden, maar zelfs de stichting van een landbouwmuseum, het Kabinet namelijk, aan Lodewijk Napoleon te danken te zijn geweest.

De ziel van het Kabinet was Jan Kops, Doopsgezind predikant te Leiden, die in 1800 onder de Agent van de Nationale Economie werd aangesteld tot Commissaris tot de Zaken van den Landbouw. Van de stichting van het Kabinet af tot zijn dood in 1849 toe was Kops er directeur van. Het Kabinet was zuiver utilitair van karakter. Er werden in hoofdzaak in Nederland in gebruik zijnde landbouwwerktuigen tentoongesteld. De boeren konden deze komen bezichtigen om dan door vergelijking ideeën op te doen voor verbetering van hun eigen materiaal. Voor een overeenkomstig doel hebben ook de bovengenoemde tekeningen gediend, die in opdracht van het Kabinet werden vervaardigd van de meest kenmerkende boerderijen, stallen en schuren in de verschillende provincies. Het uiteindelijke doel dat met deze collecties werd beoogd was het op een hoger peil brengen van de landbouw.

Na de dood van Jan Kops ging het bergafwaarts met het Kabinet. Tengevolge van geldgebrek konden de laatste buitenlandse nieuwtjes op het gebied van landbouwwerktuigen niet worden aangeschaft, waardoor de verzameling ophield representatief te zijn voor de stand van de ontwikkeling. Rond 1860 is de betekenis van het Kabinet in zijn tegendeel omgeslagen: als bewijs voor de kwaliteit van de buitenlandse werktuigen wordt dan een vergelijking aangeraden met het in het Kabinet aanwezige materiaal. Eind 1880 ging de verzameling over naar de Rijksland-

bouwschool te Wageningen; voorzover zij er heelhuids aankwam, tezamen met een belangrijke verzameling boek- en plaatwerken, is zij vervolgens door ouderdom, slijtage en oorlogsschade vrijwel geheel verloren gegaan.

De collectie landbouwwerktuigen, die meer dan duizend nummers heeft geteld, zou op dit moment een schitterende basis zijn geweest voor een Historisch Landbouwmuseum. Zij is jammer genoeg niet lang genoeg intact gebleven om met deze nieuwe reden van bestaan haar voortbestaan te kunnen verzekeren. Het is betreurenswaardig, dat deze kans verkeken is, temeer daar tengevolge van de snelle evolutie in de landbouw behoefte aan een dergelijk museum dat verzamelt wat er nog te verzamelen valt, alleen nog maar groter is geworden.

Aan de tekeningen van het Kabinet is een beter lot ten deel gevallen. Zij zijn nu veilig ondergebracht en zelfs gepubliceerd. En wat kun je als historisch document meer verlangen? Van de 51 tekeningen die in totaal 37 bedrijfsgebouwen afbeelden, zijn er 9 spoorloos gebleven; de overige zijn stuk voor stuk in de onderhavige publikaties gereproduceerd. De toelichtingen die de tekeningen zullen hebben vergezeld zijn verloren gegaan, maar Hekker heeft in dit gemis uitvoerig voorzien met een verklarende tekst, waarin cursief alle namen van onderdelen die op de tekeningen voorkomen, zijn opgenomen. Hekker heeft bovendien de overige documentatie op boerderijgebied, op het eind van de 18de en in het begin van de 19de eeuw in Nederland verschenen, met de bijbehorende afbeeldingen in de tekst verwerkt. Voor het buitenland kan de aandacht gevestigd worden op C. Fr. von Wiebeking, *Theoretisch-practische bürgerliche Baukunde*, München 1821-1826, waarin op blz. 401 van de vierde band zeven Nederlandse boerderijen worden beschreven, terwijl in het bijbehorende platendeel de plattegronden van deze boerderijen, naar opmetingen van M. Schmid en G. Winkler uit Altenburg, zijn opgenomen (Pl. 135).

Aangezien de tekeningen van het Kabinet niet altijd even duidelijk leesbaar zijn en een aantal eigenaardigheden vertonen, heeft K. Wolthuis elk der behandelde gebouwen voorzien van een extra plattegrond, doorsnede en vogelvluchtperspectief. Wellicht waren echter nog een zaak- en een naamregister aan het eind van dit boek op hun plaats geweest. De uiteenlopende benamingen, die blijkens de tekeningen in het begin van de 19de eeuw in de verschillende delen van Nederland voor overeenkomstige boerderij- en constructieonderdelen in gebruik waren, zouden, bijeengeplaatst in een vergelijkende tabel, misschien ook een waardevolle aanvulling hebben opgeleverd.

Van der Poel heeft met behulp van bezoekerslijsten, van de catalogi der in het Kabinet aanwezige werktuigen en van andere archivalia het Kabinet uit de bijna volkomen vergetelheid waarin het verzonken was, weer aan het daglicht gebracht; Hekker heeft aan de afgedrukte tekeningen een zo ruim mogelijke, direct ter zake doende contekst gegeven. Van de ene kant doet de titel „de Nederlandse boerderij in het begin van de 19e eeuw" meer verwachten dan de inhoud in feite biedt, wat reeds blijkt uit de mededeling van Hekker, dat zelfs wanneer de collectie tekeningen compleet was geweest, deze nog geen overzicht zou hebben opgeleverd van alle boerderijtypen; van de andere kant is de inhoud weer uitgebreider dan de ondertitel doet vermoeden: „Een documentatie-onderzoek van het Kabinet van Landbouw", want wie zou op grond daarvan een complete beschrijving van de geschiedenis van dit Kabinet of de documentatiegegevens van Le Francq van Berkhey, Nijhoff en Poley verwachten? „De tekeningen van Jan Kops" zijn op voorbeeldige wijze gepubliceerd. Wanneer de S.H.B.O. er in slaagt haar publikaties, waarvan dit de eerste is, op hetzelfde peil te houden, kan het een belangwekkende serie worden.

R. BRUNING

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landheer, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

November 1968

Jaargang 67 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering II

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud, p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf, p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

C. L. TEMMINCK GROLL
De monumenten van Europese oorsprong in Ghana
Blz. 103

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA

DOOR

C. L. TEMMINCK GROLL

Aan de oude Europese nederzettingen langs de voormalige Goudkust, een gebied dat nu deel uitmaakt van Ghana, is al enige malen aandacht besteed en wel in eerste instantie van Engelse zijde. In 1951 verscheen een uitvoerig rapport van B. H. St. J. O'Neil, Chief Inspector of Ancient Monuments, Great Britain [1]. Dit werd opgesteld op verzoek van de Monuments and Relics Commission of the Gold Coast, toen nog kolonie van Engeland. Op grond van de daarin vervatte adviezen is er een monumentendienst opgericht, die de restauratie en het onderhoud van de historische gebouwen op zich zou nemen. De auteur bepleitte verder de medewerking in deze van prof. A. W. Lawrence, hoofd van het Department of Archaeology of the University College of the Gold Coast. Laatstgenoemde heeft zich gedurende een reeks van jaren (1951-1957) met hart en ziel op het onderzoek en de restauratie van deze gebouwen geworpen, hetgeen onder meer resulteerde in het ontstaan van het standaardwerk *Trade Castles and Forts of West Africa* [2]. Het land was inmiddels onafhankelijk geworden, maar de bovengenoemde Commissie was als Ghana Museum and Monuments Board gecontinueerd. De historische monumenten verkeren daardoor in gunstiger omstandigheden dan vele vergelijkbare gebouwen in andere tropische landen, die niet over een Dienst beschikken, die zich aktief daarmee bezighoudt. Ook het feit dat vele nog steeds een functie vervullen in het dagelijks leven is van groot belang voor de instandhouding.

Naast de belangstelling van Engelse deskundigen, waarop het werk van de huidige Ghanese instantie voortbouwt, is er vanuit de andere landen die hier bezittingen hadden nog maar weinig interesse getoond. Na het tijdperk, waarin de Portugezen de boventoon voerden (1482-1637), waren gedurende bijna twee en een halve eeuw de Nederlandse bezittingen (in eerste instantie behorende aan de West-Indische Compagnie) de voornaamste aan deze kust. Voorts waren er, behalve de vanaf de tweede helft van de 17de eeuw eveneens vrij talrijke Engelse nederzettingen, ook enkele Brandenburgse en, vooral in het oostelijke deel, een aantal Deense. In ons land is men praktisch vergeten, dat er ooit banden met dit deel van de wereld zijn geweest. Mogelijk heeft de vroegere relatie met de slavenhandel [3], die in de loop van de 17de eeuw de handel in goud in belang ging voorbijstreven en die duurde tot in de beginjaren van de 19de eeuw, gemaakt dat deze episode grotendeels uit de geschiedenisboekjes verdween. Des te verrassender is het te bemerken, dat juist op de plaatsen van de voornaamste nederzettingen de Nederlanders een goede naam hebben achtergelaten. Niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk: namen als De Veer, Vroom, Bartels en Van de Puye komen nog voor en men is daar trots op. Uiteraard speelt hierin mee, dat de kustvolkeren zelf weinig of niet onder de slavenhandel hebben geleden; de forten werden met goedvinden van de plaatselijke hoofden opgericht.

Op initiatief van de toenmalige ambassadeur, Z. Exc. de heer E. L. Hechtermans, kon ik in 1966 met financiële steun van de Vereeniging Z.A.S.M. (Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland (een eerste onderzoek vanuit Nederland van deze interessante gebouwenreeks uitvoeren. Hierbij is een intensieve medewerking verleend door

[1] B. H. St. J. O'Neil, *Report on Forts and Castles of Ghana*, Accra 1951, als stencil verkrijgbaar bij het Ghana Museum and Monuments Board. Beschreven worden de forten van Prampram, Accra, Senya Beraku, Apam, Kormantin, Anomabo, Moree, Cape Coast, Elmina, Komenda, Shamae Sekondi, Dixcove, Princestown, Axim. Kortheidshalve wordt bij de afzonderlijke besprekingen van deze gebouwen niet nader naar dit rapport verwezen.

[2] A. W. Lawrence, *Trade Castles and Forts of West Africa*, Londen 1963. Een korte samenvatting geeft hij in: *Architectural Review*, 135 (1964), 293. Het werk heeft een uitvoerige bibliografie en uitstekende registers, er is daarom in het algemeen van afgezien, om in de noten steeds er naar te verwijzen. Vrijwel alle hier te noemen gebouwen komen in dit boek ter sprake.

[3] A. van Dantzig, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel*, Bussum 1968; een register verwijst naar mededelingen omtrent de hier beschreven gebouwen.

het Ghana Museum and Monuments Board. Uiteraard zijn niet alleen de voormalige Nederlandse forten bezocht, maar eveneens die van de andere Europese landen. Daaronder zijn er trouwens nog verschillende, die toch ook voor korte tijd onder Nederlands beheer hebben gestaan.

Hoewel alle Europese nederzettingen, waaromtrent iets bekend is, in de navolgende beschouwing vermeld zullen worden, zal in hoofdzaak aandacht worden geschonken aan die gebouwen, waarbij de Nederlandse periode van essentiëel belang is geweest. Voor wat de volgorde betreft wordt hetzelfde systeem aangehouden als in het rapport van O'Neil: de geografische volgorde van Oost naar West. Ten oosten van de hoofdstad liggen slechts zeer bescheiden restanten, zodat de beschrijving in feite neerkomt op wat er te zien is, wanneer men van Accra uit naar het westen reist.

Behalve het direct praktisch nut dat onderscheidene van deze gebouwen hebben als opleidingsinstituut, postkantoor, logeergebouw, gerechtsgebouw, gevangenis enz. — het oude Deense hoofdkwartier vormt zelfs de kern van het paleis van het staatshoofd —, vertegenwoordigen ze voor dit land nog een geheel andere waarde. De kust van Ghana is over de volle breedte van een buitengewone natuurlijke schoonheid: brede stranden, cocospalmen, rotsblokken met een altijd boeiende branding, schilderachtige vissersdorpen met onderling enorm veel variatie en alle nog met hun kostelijke boomstamboten. Aan deze kust, op de allermooiste punten, liggen de — onderling zo sterk verschillende — kastelen en forten, soms direct bij het strand, soms op hoogtes met wijde uitzichten over land en zee. Er is weinig fantasie voor nodig om zich voor te stellen, welk een geweldige attractie deze gebouwen voor dit kustgebied kunnen gaan vormen! (fig. 1).

Historische monumenten ten oosten van Accra

Keta, fort Prinsensten. Een vrijwel vierkant Deens fort met weinig uitstekende bastions op alle hoeken (uitw. ca 40 x 44 m), gelegen in het lagunegebied bij de mond van de Volta-rivier, begonnen na 1784. In verminkte vorm nog min of meer intact.

Ada, fort Kongensten. Deens fort, op enkele muurresten en een kanon na verdwenen. Iets kleiner en iets ouder dan het voorgaande.

Old Ningo, fort Fredensborg. Deens fort, gebouwd in 1736 op driehoekige plattegrond, later uitgebouwd tot een vierkant.

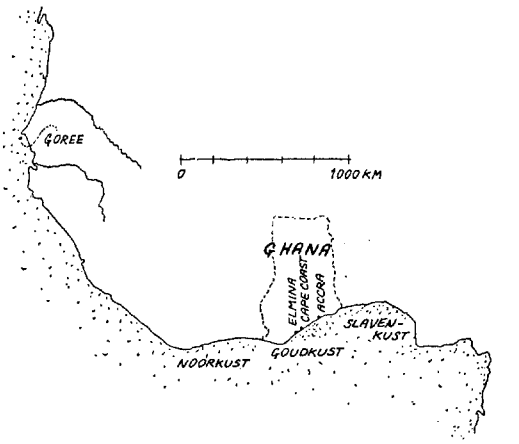

Fig. 1. Kaart van de westkust van Afrika met de ligging van enkele van de belangrijkste historische nederzettingen aan de Goudkust.

Enkele muurresten en een stuk van een gewelf waren nog in 1957 zichtbaar, blijkens foto's van het Ghana Museum & Monuments Board.

Prampram, fort Vernon. Bescheiden Engels fort, gebouwd voor 1756, grotendeels vernieuwd in 1806. Het aantal uit historisch oogpunt interessante elementen is niet groot meer. Op de n.o.-hoek bevindt zich nog een muurgedeelte van het vrij grote (en enige) bastion, dat hier vroeger stond. Vermeldenswaard zijn verder de vrij omvangrijke muurresten van een pakhuis, enkele honderden meters ten oosten van het fort tussen de palmen gelegen.

Kpone, een dorp op geringe afstand ten westen van Prampram, vertoont sporen van een fort, dat nergens in de literatuur wordt genoemd. Tussen een groepje huizen in het dorp werden de fundamenten aangetroffen van een rond bastion — hetgeen op een nederzetting van hoge ouderdom zou kunnen wijzen. In de directe omgeving daarvan liggen eveneens enkele muurresten en verspreide stenen.

Merkwaardig is, dat enige honderden meters meer naar het oosten, juist bij het einde van de toegangsweg naar het dorp, opvallend veel verspreide natuursteenblokken liggen, benevens vier kanonnen. Deze zouden op een tweede gebouw — eventueel uit een ander tijdperk — kunnen wijzen.

Teshi Augustaborg. Deens fort, 1787, waarvan verschillende muurresten midden in het dorp, tussen de huizen nog zijn te herkennen. De restanten zijn er beslist gedurende de laatste jaren op achteruitgegaan. Ze geven de indruk dat

het fort aan de zeezijde twee complete bastions bezat (totale breedte ca 27 m) en aan de landzijde twee incomplete.

In deze streek hebben de Denen behalve forten en posten ook enkele plantages gesticht [4]. Zij hoopten daarmee een bijdrage te leveren tot de afschaffing van de slavenhandel.

Historische monumenten in Ghana's hoofdstad Accra

Christiansborg. Ontstaan uit een Zweedse nederzetting. Deens van 1661 tot 1679 en van 1683 tot 1850 (op één jaar na). Toen werd het gebouw aan de Engelsen verkocht. De vrijwel vierkante kern, met zijn vele overwelfde ruimten in de onderbouw, dateert uit 1661, hoewel het niet uitgesloten is dat er destijds fragmenten van oudere bebouwing in werden opgenomen. Het werd in vele etappes vergroot, o.m. vrij belangrijk gedurende de laatste decennia van de 18de eeuw, vooral aan de westzijde, zoals ook uit ter plaatse aangebrachte dateringen blijkt. Het fort was de zetel van de goeverneur van de Deense bezittingen. Kort na de overdracht aan de Engelsen werd het in 1862 door een zware aardbeving getroffen, waarbij de oude bovenbouw verloren ging. In de representatieve ruimte hangen enkele aquarellen, die de toestand van voor en na de aardbeving weergeven. Hieruit blijkt, dat de schade inderdaad ernstig was en dat verschillende elementen, die een oude indruk maken, in feite reconstructies moeten zijn. In 1900 werd het de zetel van de Engelse goeverneur, wat onderscheidene kleinere verbouwingen ten gevolge had. Het uit de Deense tijd daterende gebruik van datering der bouwdelen is gecontinueerd, zodat men de ontwikkeling kan volgen. Een grootscheepse verbouwing werd ondernomen in 1950; inwendig is deze in zorgvuldig uitgevoerde Adam-style afgewerkt.

Sedert de onafhankelijkheidswording in 1957 is het gebouw paleis van het staatshoofd. De grote uitbreidingen van na dat tijdstip getuigen van fantasie en begrip voor de historische achtergrond. Met name de grote toren op de z.w.-hoek is een waardevolle moderne bijdrage.

In de directe omgeving van het kasteel vindt men enkele merkwaardige historische herinneringen. Allereerst ligt er op korte afstand ten westen een Deens goeverneurs-kerkhof, waarvan de zerken thans voor het merendeel in een muur zijn ingemetseld. Ten noorden staat aan een straat een royale classicistische poort, kennelijk de toegang tot het terrein van een groot huis, waarvan merkwaardigerwijze alleen de toegangstrap intact bleef; deze leidt nergens meer naar toe. Boven de poort staat in een wapenschild het volgende opschrift: HR & OR, 1809.

Ussher-fort. Ontstaan uit het Hollandse fort Crèvecoeur, dat al in 1645 wordt vermeld. Voor 1637 was er op deze plaats al een factorij. In 1704 bezat het fort vier bastions, een gedeeltelijke buitenommuring en een rechthoekig opgaand middenblok [5]. Na een tijd van verwaarlozing is het in 1839 weer hersteld (afb. 6). In 1862 werd het zwaar beschadigd door de reeds genoemde aardbeving. In 1868 werd het aan de Engelsen overgedragen en herdoopt tot Usshersfort [6]. De ingang is in 1924 in de 19de-eeuwse vorm als schijningang vernieuwd. Het gebouw dient nu als gevangenis. Behalve enig oud muurwerk aan de zeezijde is er weinig van historisch belang over. Interessant is nog het grote oude gebouw direct ten westen van het fort, met aan de straatzijde en opzij luifels op ijzeren consoles en aan de zeezijde een hoog oprijzende gevel met steunberen.

James fort. Het meest westelijke van de drie oude nederzettingen in het huidige Accra, gesticht als Engels fort in 1673, vermoedelijk ter

[4] Voor Deense vestigingen in het algemeen: Georg Nørregård, *Danish Settlements in West Africa 1658-1850*, Boston Univ. Press 1967. Voor de plantages: Henrik Jeppesen, „Danske plantageanlaeg på Guldkysten 1788-1850", *Geografisk Tidsskrift* 1966, 48. De oudste daarvan, Frederiksberg te Kpomkpo, wordt beschreven in Lawrence, *o.c.*, 86.

[5] W. Bosman, *Nauwkeurige beschryving van de Guinese goud-, tand- en slavekust*, Utrecht, 1704, fig. 18 en 19. De volgende gebouwen worden door Bosman vermeld: 1ste brief: Axim, Groot Fredricksburg, Dorothea, Loge Cabo Tres Puntes (Tacrama), fort bij de rivier Ankobra; 2de brief: Batenstijn, Sakondé, Tocorary, Chama; 3de brief: Commany, St. George; 4de brief: Coenraadsburg, CaboCors, Deense Berg, Nassou, Annamaboa, Amsterdam; 5de brief: Leidsaamheid, Simpa (?), Acra, Creveceur, Christiaansburg. Hij geeft afbeeldingen van: Elmina (1, 2), St. Jago (3), Cabo Cors (4,5), Nassou (6, 7), Annamaboa (8, 9), Amsterdam (10, 11), Leidsaamheid (12, 13), Simpa (?) (14, 15), Acra (16, 17), Creveceur (18, 19) en Christiaansburg (20, 21).

[6] Zie voor de overdrachten in 1868 en 1872: A. M. P. Mollema, „De afstand der Nederlandse bezittingen ter kuste van Guinea aan Engeland in 1872", *Varia Historica aangeboden aan professor doctor A. W. Bijvanck*, Assen 1954, 215. — Douglas Coombs, *The Gold Coast-Britain and the Netherlands 1850-1874*, Londen 1963.

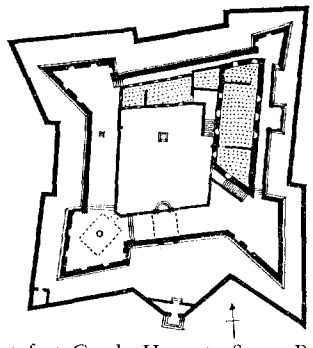

Fig. 2. Het fort Goede Hoop te Senya Beraku. Plattegrond verdieping, toestand 1790. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.
(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

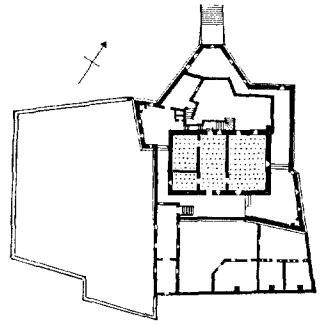

Fig. 3. Het fort Leydzaamheid te Apam. Plattegrond verdieping, toestand 1790. Ommuring van het plein aan de z.w. zijde verdwenen. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.
(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

plaats van een Portugese vestiging. Beschadigd in 1862 en nu in gebruik als gevangenis. Vanaf de landzijde weinig spectaculair, maar van de andere kant af, met name vanaf het zuid-oosten, is het oude aanzien behoorlijk bewaard gebleven.

Monumenten tussen Accra en Cape Coast

Senya Beraku, fort Goede Hoop[7]. Begonnen in 1705-'06 door de Nederlanders, als driehoekig handelsfort. Later (ca 1750?) vervangen door een vierhoekig gebouw, waarin echter de merkwaardige symmetrie ten opzichte van de diagonaal nog iets van de oorspronkelijke opzet laat zien (fig. 2). Engels van 1782-'85, overgedragen aan Engeland in 1868.

Het fort verkeert als ruïne in behoorlijk geconserveerde toestand, het was zelfs kennelijk nog kortgeleden opnieuw gewit (afb. 1 en 2). De vooral aan de oostzijde afgebrokkelde muren zijn zo afgewerkt, dat verdere aantasting op dit moment wordt voorkomen. Er zijn nog restanten van een algehele buitenommuring — op de manier zoals deze in 1671 bij het straks te noemen fort St. Jago werd aangelegd — die wel voorzieningen behoeven en die tot op een zekere hoogte enigermate gecompleteerd zouden kunnen worden, teneinde de duidelijkheid van het totaalbeeld voor de bezoeker te vergroten. De ingang wordt, van de binnenplaats uit gezien, gevormd door een forse boog op twee zware pilasters met geprofileerde basementen en impostlijsten. De uitzichten zijn verrassend, vooral naar het oosten, waar men vanuit de hoogte neerziet op een baai met talloze vissersboten.

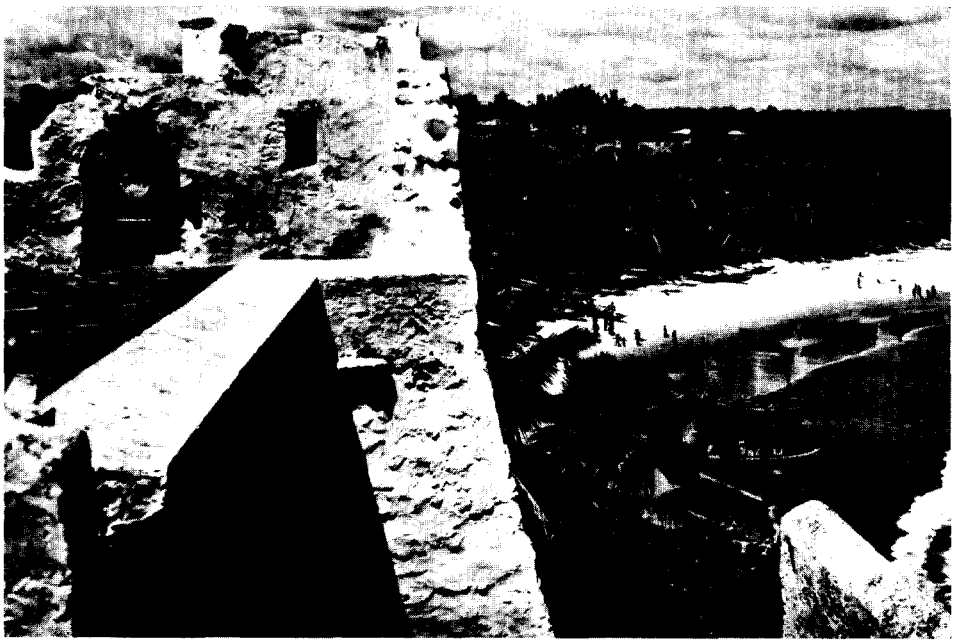
Winneba, Engels fort, herbouwd 1694. Hiervan zijn geen sporen bewaard gebleven.

Apam, fort Leydzaamheyd (Patience). Gebouwd door de Nederlanders in de jaren 1697-1700. Engels van 1782-1785. Deels verwoest in 1811, overgedragen aan Engeland in 1868.

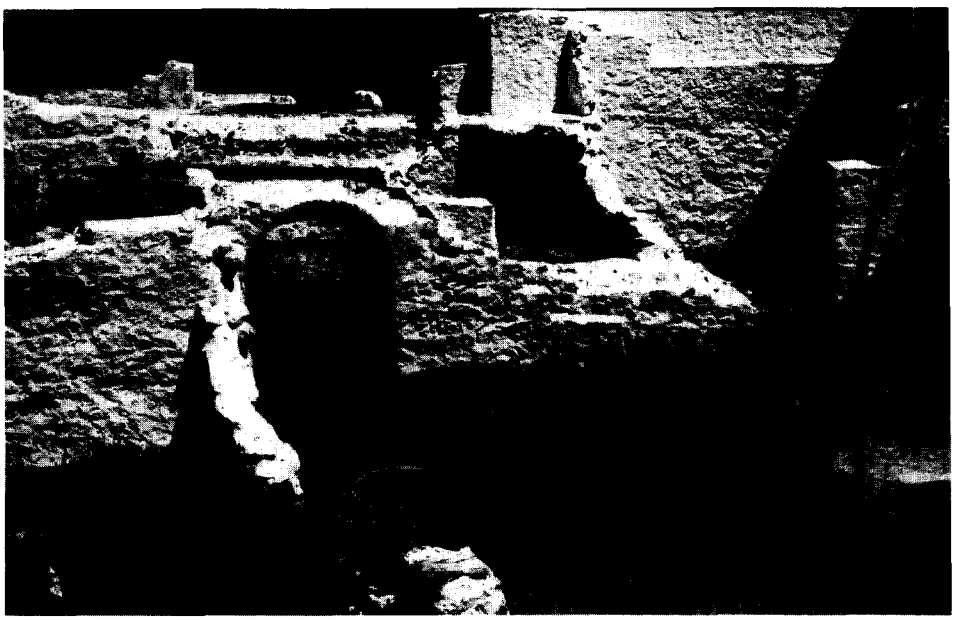
De toestand van dit bescheiden monument was tijdens het bezoek zeer triest: het dak van het hoofdgebouw was ingestort, het houtwerk was bezig weg te rotten, het muurwerk van de borstwering van de trap was door een plant uit elkaar geduwd, enz. Sedertdien is het weer enigermate hersteld. Hoewel het hier om een klein fort gaat (fig. 3), bevat het enige interessante details, zoals de noord-ingang en het in wezen bewaard gebleven ommuurde buitenplein aan de zuidzijde. Deze ommuring is namelijk nog terug te vinden in de gevangeniscellen, die daar veel later tegenaan gebouwd zijn en in de onderbouw van het gerechtszaaltje, dat zelf waarschijnlijk van kort na 1868 stamt, gezien de „rusticated" ingangen van vrij grote Engelse baksteen[8]. Belangrijke details zijn voorts: enkele oude deuren, enig hang- en sluitwerk, een bewaard gebleven oude balklaag in een bovenruimte en ook hier en daar elders nog vierkante balken. De maten daarvan geven aan, wat tijdens de bouw van deze forten gebruikelijk was. Reeds bij de 19de-eeuwse herstellin-

[7] J. A. de Marrée, *Reizen op en beschrijving van de Goudkust van Guinea.* Amsterdam 1818, I, 193 (Fort Amsterdam: 173, Elmina: II 3-44).

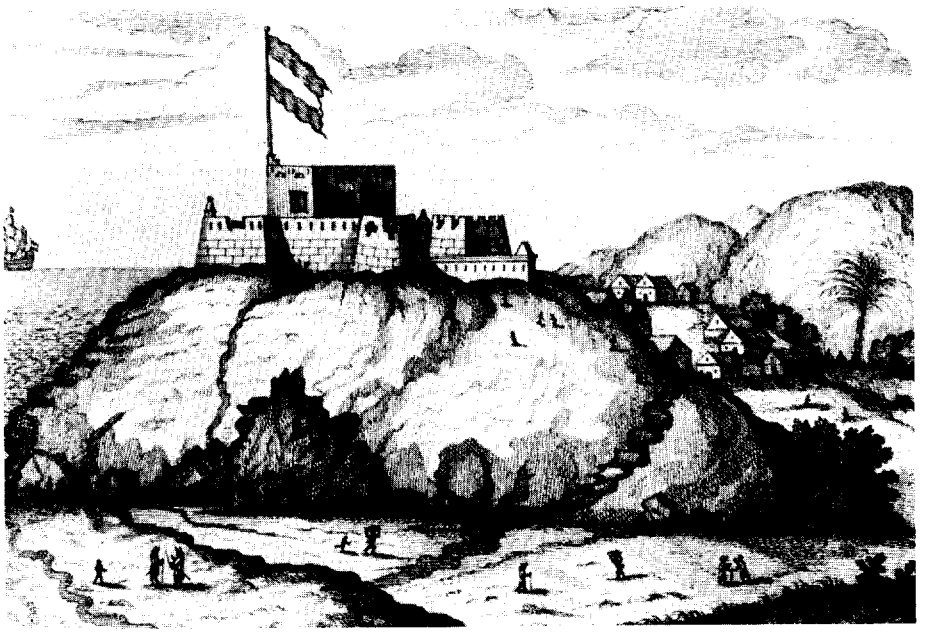
[8] In O'Neils rapport wordt deze vorm abusievelijk beschreven bij de oude hoofdingang van het fort zelf.

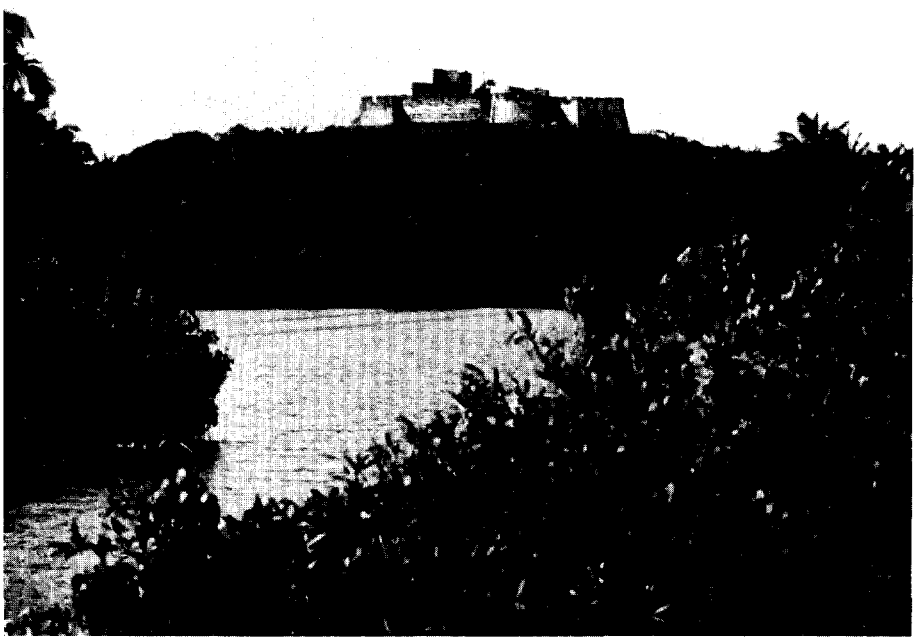
Afb. 1. Senya Beraku, fort Goede Hoop, overzicht van de ruïne naar het noordoosten. Op de voorgrond rechts is nog een restant van de buitenommuring te zien.

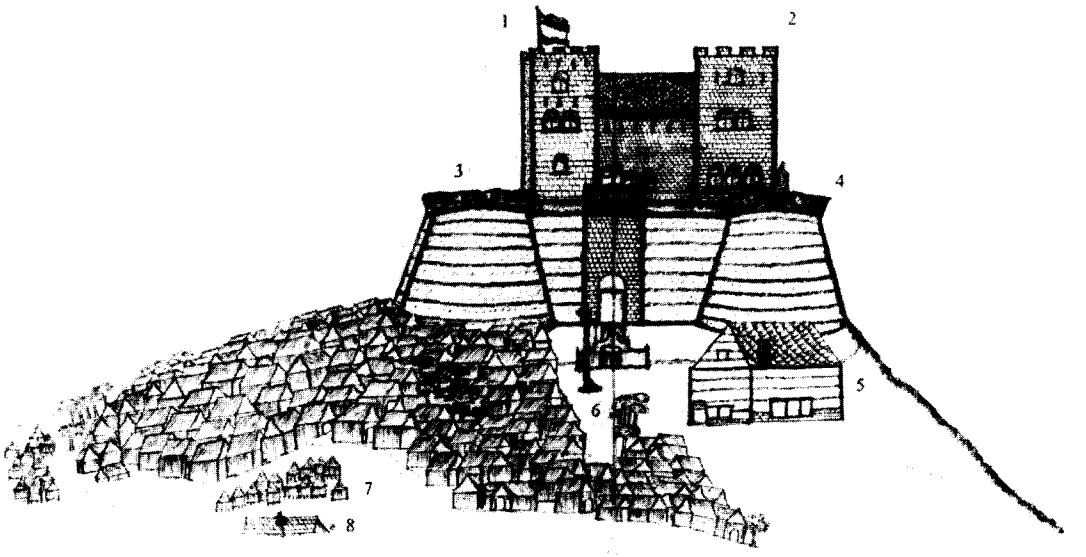
Afb. 2. Senya Beraku, fort Goede Hoop, overzicht naar het oosten met restant van de trap naar de hoofdverdieping, die ook op de plattegrond zichtbaar is. Vooraan links oude kanonnen. (Foto's C. L. Temminck Groll)

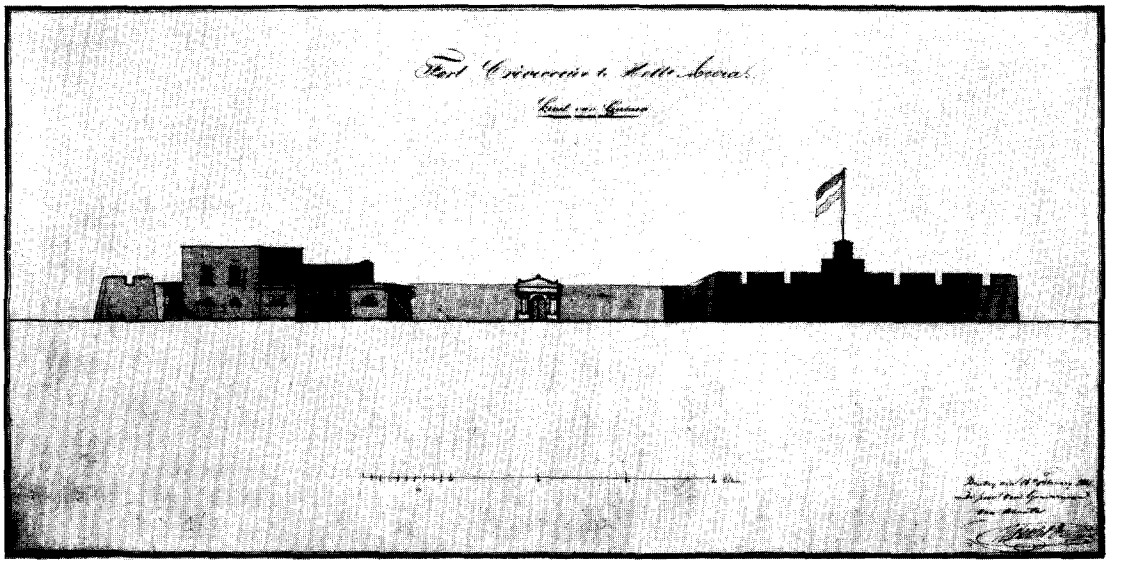
Afb. 3. Abandzi, fort Amsterdam, gezicht uit het oosten naar Bosman (1704). De ommuring van het voorplein, rechts nog zichtbaar (fig. 4), is later afgebroken.

Afb. 4. Abandzi, fort Amsterdam, gezicht uit het oosten. Uit deze foto blijkt de betrouwbaarheid voor wat het gebouw betreft van bovenstaande 18de-eeuwse afbeelding.
(Foto C. L. Temminck Groll)

Afb. 5. Mouri, fort Nassau, 1629, door Propheet. 1 Goeverneurstoren, 2 de Nieuwe Toren, 3 rondeel „Kijk in de Pot", 4 rondeel, 5 smederij, 6 markt, 7 graanschuren, 8 latrines.
(Den Haag, Alg. Rijksarchief, Kaarten nr. 782)

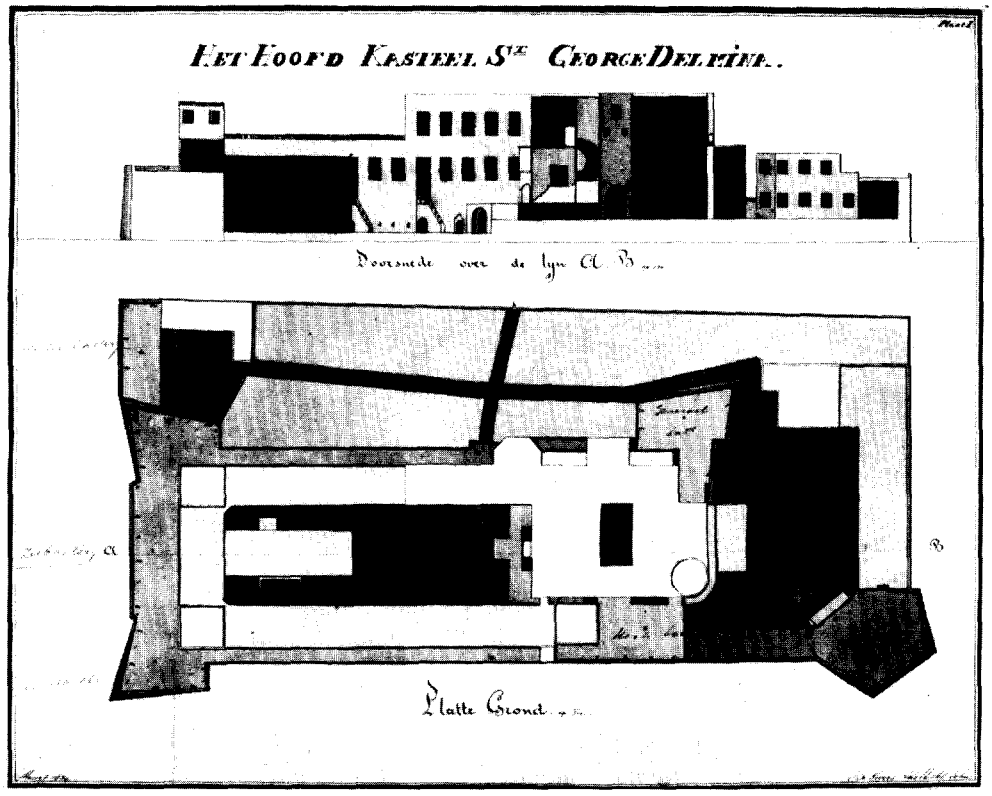

Afb. 6. Accra, fort Crèvecoeur, opmeting uit 1841 van het gebouw in „opengeschoven" toestand. De el van de schaalstok is 1 m. (Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 314)

Afb. 7. Elmina, fort Sint George en stadje in 1869, gezien vanaf de heuvel Sint Jago. Aquarel rechts onder gesigneerd J.C. le J.

(Amsterdam, Stichting Cultuurgeschiedenis Ned. Overzee)

Afb. 8. Elmina, Sint George, langsdoorsnede en plattegrond, opmeting uit 1841.

(Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 307)

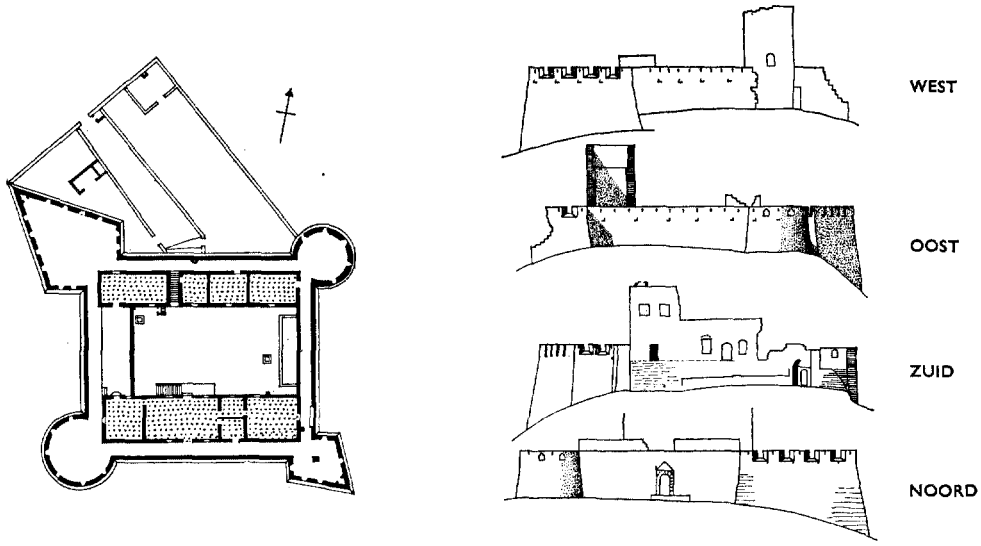

Fig. 4. Het fort Amsterdam te Abandzi (Cormantin). Plattegrond verdieping, toestand 1790. De voorbouw aan de noordzijde is geheel verdwenen, evenals het ronde bastion op de z.w. hoek. Aanzichten vanuit w., o., z. en n., huidige toestand. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence en opm. Ghana Museum and Monuments Board)

gen werd veelal gebruik gemaakt van balken van meer verticale verhoudingen en bij de huidige restauraties worden — ten onrechte — nog slankere balken toegepast. Vrij oud is ook een houten binnenwand, eveneens op de verdieping, van een nogal ongebruikelijke constructie: een raamwerk van horizontale regels, bekleed met deeltjes die lopen van regel tot regel. Alle gedetailleerde onderdelen van het steenwerk, zoals bogen, raamomlijstingen, de trap enz. zijn gemaakt van gele ijsselsteentjes.

Tantum, Engels fort uit het begin van de 18de eeuw. Van het muurwerk zijn nog enige ruïnes over.

Amoku, laat 18de-eeuws Frans fort, waarvan vrijwel niets over is.

Abandzi (Cormantin), fort Amsterdam. In 1665 door De Ruyter op de Engelsen veroverd, die hier sedert ruim dertig jaar een tot fort uitgegroeide nederzetting bezaten. Vergroot 1681 e.v. Van 1782-'85 weer Engels, nadien nog enige tijd door de Nederlanders gebruikt, maar al gauw verwaarloosd en verlaten. De ruïnes zijn ontdaan van overtollige plantengroei en enigermate geconserveerd in de jaren 1951-'56. De bijzondere dominerende situatie van dit fort maakt het tot een attractief element in het landschap. Vanaf het oosten komende ziet men het liggen op de top van een begroeide helling boven een binnenwater (afb. 3 en 4), vanuit het westen gezien bekroont het het tegen de heuvel opgebouwde plaatsje, als een middeleeuws kasteel dit de daarbijbehorende stad kan doen. De plattegrond (fig. 4) toont een eigenaardigheid, die we straks ook bij het oudere fort te Shama zullen ontmoeten: op de ene diagonaal van de rechthoekige kern staan puntige bastions, op de andere diagonaal ronde. Het motief van het ronde bastion is vermoedelijk afgeleid van de door de Portugezen geïntroduceerde ronde hoektoren. De persistentie van dit motief toont aan hoe hardnekkig eenmaal gevormde bouwkundige tradities kunnen zijn in een geïsoleerd gebied.

Er is bij het muurwerk en bij de kantelen zowel van gele- als van rode baksteen gebruik gemaakt.

Het gebouw zelf is grotendeels een ruïne en het zal als ruïne geconserveerd moeten worden. Enkele onderdelen kunnen enigermate gecompleteerd worden, om het totaalbeeld voor de bezoeker duidelijker te maken of wel om het geven van een bestemming te vergemakkelijken. Het fort bevat reeds de woning van een bewaker, die het gebouw laat zien, gewapend met een historisch overzicht met data. Enige werken waren uitgesproken urgent. De oostelijke zijmuur bestaat uit een binnen- en buitenmuur met aardvulling, een constructiesysteem dat ook elders in het gebouw is toegepast, maar dat hier gevaar voor instorting

met zich meebracht bij wegspoelen van de grond door hevige regen [9].

Het ronde z.w.-bastion is praktisch geheel verdwenen; dit zou zover opgetrokken moeten worden, dat het in plattegrond weer herkenbaar is. Het hoofdgebouw dat plaatselijk drie bouwlagen telde, zoals men aan de opgaande muren nog kan zien, vertoont enige verticale scheuren, die niet van onmiddellijk gevaar zijn, maar waar toch binnen afzienbare tijd iets aan gedaan moet worden. Dit laatste zou deel kunnen uitmaken van een tweede fase van de restauratie, waarbij ook enkele (overwelfde) benedenruimten weer gecompleteerd zouden kunnen worden.

Anomabu, fort William. Groot Engels fort, op het strand gelegen, begonnen in 1753 volgens plannen van John Apperley, voltooid 1770. Een daaraan voorafgaand Engels fort Charles stond zelf alweer op de plaats, waar sedert 1640 afwisselend Nederlanders, Zweden, Denen en weer Nederlanders zich hadden gevestigd. Gerestaureerd 1953-1955. Eerder als resthouse in gebruik — en daarvoor al blijkens O'Neil ook deels als postkantoor — dient het nu als gevangenis. Streng van opzet, met vier vrijwel gelijke puntige bastions (de enige onregelmatigheid is, dat het noordwestelijk bastion iets kleiner is dan de drie andere). Het gebouw meet uitwendig 60 x 60 m. Aan de oostzijde staat een binnenbebouwing van drie lagen. Opvallend is het intensieve gebruik van vrij zware Engelse baksteen, niet alleen in bouwkundige details, zoals veelal elders, maar ook in de grote, doorgaande muurvlakken.

Ten noord-westen van het fort staat het z.g. Little Fort, een heel interessant bouwwerk, dat tijdens het bezoek in restauratie was. Aan de zuidzijde heeft het een bakstenen voorbouw met bogen en een gemetselde buitentrap, aan de oostkant een grote gesloten bouwmassa en daarvoor een soort bastion van bescheiden hoogte. Het zou omstreeks 1840 gebouwd zijn voor Brodie Cruikshank [10].

Mouri, fort Nassau. Oudste belangrijke Nederlandse nederzetting aan de Goudkust, gesticht 1612. Reeds in 1624 stond er een sterk fort onder de naam Nassau [11]. Nog geruime tijd was dit het beste fort na dat van Elmina; het herbergde een bezetting van 70 à 80 man. Engels van 1664-1665 (heroverd door De Ruyter) en van 1782-'85. In 1804 was de toestand nog zeer goed, maar kort daarop is het verlaten, waarna het langzaam verviel.

Een eerste poging om hier te landen verliep weinig succesvol, getuige het volgende citaat [12]:

„In 1599, gingen 5 Hollanders, in eene Kano, naâr Mowri. Een Kalmte hield hen, op Zee, by 't Kasteel Del-mina. De [Portugese] Goeverneur zond eenige Négeren op hen af. Deeze vielen op hen, wondden hen, en voerden hen naâr den Wal, daar zy hen de Hoofden afhakten, dien zy den Goeverneur aanbooden: waarna zy, vervolgens, de Herssenpannen tot Drinkschaalen gebruikten. De Goeverneur deed derzelver Rompen op de Muuren des Kasteels plaatsen, om den Hollanderen af te schrikken".

Na nog enkele mislukte pogingen slaagt men er in 1612 in, vaste voet aan wal te krijgen. Er verrijst dan een fort van unieke opzet: het centrale gedeelte namelijk krijgt op elke hoek een vierkante toren. Reeds op de oudste afbeelding uit 1629 (afb. 5) zijn deze torens aangegeven. De bastions hebben wel eens wijzigingen ondergaan. In 1629 zijn er (minstens) twee rond, later zijn ze alle puntig. Bosman beschrijft het bouwwerk als volgt (blz. 55):

„Mourée. Fort Nassau, ... ons Hooft Comptoir geweest; en waarlijk/ het is soo wel gebouwd/ dat bij aldien Elmina niet in wesen was/ wij ons niet souden behoeven te schamen dit het Hooft-Comptoir te noemen. Het is bijna vierkant (dog van vooren wat breeder als agter) gebouwd/ heeft oock even soo veel Bat-

[9] Enkele van de meest noodzakelijke herstellingen blijken inmiddels te zijn uitgevoerd.

[10] De auteur van: *Eighteen years on the Gold Coast of Africa*, Londen 1853. Ned. uitg.: D. P. H. J. Weijtingh, *Achttien jaren aan de Goudkust*, Amsterdam 1855.

[11] *Samuel Brun's Schiffarten*, 1624. Uitg. Linschoten Vereeniging VI (1913) 47-49. Op blz. 49 wordt vermeld, dat de op 1 maart 1612 gestichte vestiging in 1624 „zu einer gewaltigen Festung geworden, und genennt Fort Nassaw: dieweil der König von Sabou disen platz dem Graffen Mauritz von Nassaw geschenckt. Sie hat 3. Bollwerck, und einen halb Mond, und is jetzund mit lustigen steinenen Häuseren gezieret; also desz gewaltige defension darausz beschehen kan. Zwar Sie hat keine Mauren von aussen herumb; aber gar tieffe gräben; hohe und dicke Wähl [wallen] ... wir haben in einem steinernem Gewölb, welches bey 400. füder [een eenheid van ca. 1000 l.] wassers haltet, gut rägenwasser ein gantz jahr lang frisch behalten können". — Plattegrond en aanzicht staan in: C. Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia*, Amsterdam 1647, na 54; in de Nederlandse uitgave van 1923 na 74 en 76.

[12] *Hedendaaghsen Staat van alle volkeren ...*, 's-Gravenhage 1748, 258.

terijen met agtien stukken Kanon voorsien; de Muuren sijn hoger als van eenig Fort, uijtgesonderd Elmina, op de geheele Kust, de Gardijn hegtende de twee Zeebatterijen aan een/ is soo breed en wel gelegen/ dat men' er bequamelijk soo een Batterij, als de Engelsche aan Cabocors [= Cape Coast] hebben/ van sou konnen maken; 't heeft oock seer veel en goede Wooningen, maar die/ waarvan het sijn meeste cieraad ontfangd/ en dat het beste gemak geeft/ sijn vier vierkante Torenswijse Gebouwen, op yeder hoek van het Fort een/ yeder van drie verdiepingen; . . ."

Het is thans een ruïne en moet ook als ruïne geconserveerd worden. Er steken nog verschillende grote muurresten omhoog. Aan de oostzijde is een zeer groot stuk van de buitenmuur in zijn geheel scheef weggezakt. Aan de westkant ziet men nog, vanuit het hoogst schilderachtige dorp, een flank van een bastion, met daartegen twee zware steunberen. Het buitenwerk bestaat uit locale natuursteen, afgewisseld met lagen rode baksteen. Opvallend zijn de enorme hoeveelheden kleine gele bakstenen, die in het centrale gedeelte zijn verwerkt. De nog overeind staande binnenmuren zijn in hun geheel daarin opgetrokken. Het gebouw staat op een roodachtige rots.

In 1951 schrijft O'Neil heel somber: „This Fort is used as a public lavatory and is a public disgrace. My visit was a most unpleasant one". Die functie heeft het niet meer, het wordt nu gebruikt voor het drogen van vis en het is dus zeker in aanzien gestegen. Toch doen vergelijkingen met de tekst bij Lawrence vermoeden, dat er ca 1957 toch nog wel iets meer over was dan nu. Momenteel wordt een weg gezocht om vanuit Nederland een bijdrage te verlenen in de kosten van consolidatie van de resten van dit merkwaardige monument, dat ook uit toeristisch oogpunt een grote attractie kan vormen.

De historische gebouwen van Cape Coast

Cape Coast Castle. In 1664 veroverden de Engelsen een hier gelegen Nederlandse nederzetting, die zelf ook al door onderscheidene andere was voorafgegaan (de naam is afgeleid van het Portugese Cabo Corso, een Zweedse versterking op deze plaats heette Carolusburg). Rond 1673 vond een vergroting plaats, wederom een in de tweede helft van de 18de eeuw. Het kasteel was de zetel van de goeverneur der Engelse bezittingen en bleef dat tot 1900, toen deze werd verplaatst naar Christiansborg.

Het is een zeer groot complex (ca 160 m lang) waarvan het westelijk deel de vorm heeft van een gelijkbenige driehoek. Het klokkestoeltje op de westpunt van de binnenplaats is vooral merkwaardig, omdat dit het enige stukje architectuur vormt aan de Goudkust, waarin krulmotieven zijn toegepast, die vergelijkbaar zijn met de decoratieve vormen van de historische monumenten van Zuid-Afrika (en dat op een van de weinige plaatsen aan deze kust waar van Nederlandse invloed geen sprake kan zijn!). De oostelijke strook van deze driehoek is als gang afgescheiden; de ingang is afgewerkt in grote gele Engelse baksteen.

Het eigenlijke kasteel — waarvan met enige fantasie een kostelijk hotel gemaakt zou kunnen worden! — bestaat uit twee grote vleugels loodrecht op elkaar, waartussen een plein in de vorm van een rechthoekige driehoek. De schuine zijde daarvan ligt langs de zee en is met kanonnen bezet. Langs de drie verdiepingen van de oost-westvleugel lopen galerijen, en aan de noordzijde heeft deze een monumentale buitentrap. Het noordzuidblok — waarin vroeger het goeverneursgedeelte was gevestigd — is in opbouw driebeukig op de manier zoals men dit ook in de Antillen tegenkomt (de middenruimte wordt door de nevenruimten geïsoleerd, maar heeft daarbij een doorgaande ventilatie). Het heeft een symmetrische trap, waartegen lelijke houten galerijen zijn uitgebouwd, die zeker verwijderd zouden moeten worden. In het zuidelijke bastion bevinden zich enorme kelders, destijds gebruikt voor het onderbrengen van slaven. Daarnaast een ruimte voor kogels en daarboven een voor het kruit.

Forten William en Victoria. Ten noordwesten van het kasteel staan op twee achter elkaar gelegen heuvels kleine ronde forten, resp. fort William, waarin een vuurtoren is opgenomen en fort Victoria, dat iets kleiner is en dat in het midden een toren bezit. Beide zien er goed onderhouden uit. In hun huidige vorm dateren ze resp. van 1830-'31 en 1837. Beide hadden voorgangers: Smith's Tower en Phipp's Tower.

Enkele restanten zijn ook nog over van een eveneens hoog gelegen Deense stichting, Frederiksborg, die in 1658 werd opgetrokken op driehoekige plattegrond. Na de verovering door de Engelsen in 1685 werd het fort nog eens herbouwd, maar nadien verlaten.

Oud Hotel. Een belangrijk oud gebouw in de stad is het voormalige hotel, dat drie bouwlagen telt, waarvan de onderste twee omgeven zijn door forse bakstenen bogengalerijen en de hoogste door een houten galerij met balustrade. Het gebouw dateert m.i. uit de eerste helft van

de 19de eeuw. Het is zeer goed gebouwd, goed van verhoudingen en verzorgd van detail.

Huis van een inheems slavenhandelaar. Ten noord-westen van het kasteel staat op korte afstand een allermerkwaardigst groot woonhuis, nu in gebruik als kantoor van Publieke Werken. Naar ter plaatse werd medegedeeld is het gebouwd als huis van een Afrikaans slavenhandelaar. Het moet dateren van ca. 1780-1790 en vertoont de wat wonderlijke mengvormen van vroege neogotische en oosterse motieven, die in de late 18de eeuw in Engeland in de mode kwamen en die hun hoogtepunt zouden vinden in het bekende Brighton-Pavilion. De ingang wordt gemarkeerd door twee herten met kronen om de hals. Links achter op het terrein staat een soort theepaviljoen. Rechts vooraan is een trap naar een open voorpaviljoen, vanwaar op verhoogd niveau een toegang leidt naar het hoofdgebouw, dat gekenmerkt wordt door een naar voren springend slank en rijzig middengedeelte. Op de beganegrond zijn zeer grote ruimten voor slaven, onderling gescheiden door diverse zware bakstenen bogen. Balklagen van hoofdbalken op ondersteuningen, die moerbalken dragen, waarover kinderbinten, die zelf nog weer lichtere balkjes dragen waarop de vloerdelen rusten.

Vermeldenswaard is in dit verband de volgende passage van Bosman (blz. 52):

„Cabocors. Onder het Engelse Fort sult UE een Huys, waarvan een Vlag wayt/ sien/ 't geen sig even als een kleyn Fortje vertoond/ 't heeft oock eenige stukken Kanon, en werd bewoond door een Engelsche Mulat, of Tapoyer, genaamt Eduard Barter, dewelke seer magtig is/ en meerder te seggen heeft in de saken dese Kust rakende/ als de Engelsche Agenten met haar drien . . ."

Mogelijk heeft deze betrekking op een voorganger van het juist beschreven laat 18de eeuwse huis.

Verschillende oude woonhuizen. Langs onderscheidene straten van de oudere delen van het stadje vindt men interessante oude huizen, veelal van baksteen. De meeste zullen 19de-eeuws zijn, al zijn er ook nog wel enkele die uit de 18de eeuw zouden kunnen dateren. Het gaat hier zowel om huizen met galerijen als om huizen met gesloten voorgevels, die in feite meestal een ingebouwde galerij blijken te bevatten.

De monumenten van Elmina

Het kasteel St. George d'Elmina[13] (fig. 5). Gesticht in 1482 door de Portugezen, voor wie dit gebouw tot 1637 het voornaamste centrum was. Het kasteel werd toen door de Nederlanders veroverd, die het maakten tot de zetel van de directeurs-generaal en van de goeverneurs voor hun bezittingen aan de Goudkust, wat het bleef tot 1872, het jaar van de overdracht aan Engeland. Het is zonder twijfel het meest fascinerende en historisch het meest interessante bouwwerk van de gehele voormalige Goudkust, prachtig gelegen op een vooruitstekende punt tussen de open zee en de mond van een lagune (fig. 6, afb. 7-16).

Toen de Portugezen in 1471 voor het eerst landden aan de bocht van Guinee, vermoedden zij op grond van de fraaie gouden sieraden waarover de bevolking beschikte goudmijnen in de omgeving en noemden zij de streek A Mina. Hoewel later bleek, dat het goud meer landinwaarts werd gedolven, bleef de naam tot vandaag toe voortleven in die van het stadje Elmina. Het leek hun gewenst, op deze plaats over een handelsfort te beschikken. Zo werd op een met zorg uitgekozen punt in 1482 het kasteel São Jorge gesticht: het eerste grote Europese bouwwerk in de tropen.

Het gedetailleerde natuursteenwerk voor lijsten, profielen, lateien enz. werd uit Portugal aangevoerd. Voor de grote massa van het muurwerk werd gebruik gemaakt van locale natuursteen (de aanwezigheid daarvan heeft bij de bepaling van de plaats een rol gespeeld). Meegenomen metselaars en timmerlui hebben — tezamen met inheemse krachten — in een snel tempo het gebouw, dat al in zijn eerste opzet globaal de huidige omvang gehad moet hebben, zover opgetrokken, dat het in gebruik genomen kon worden.

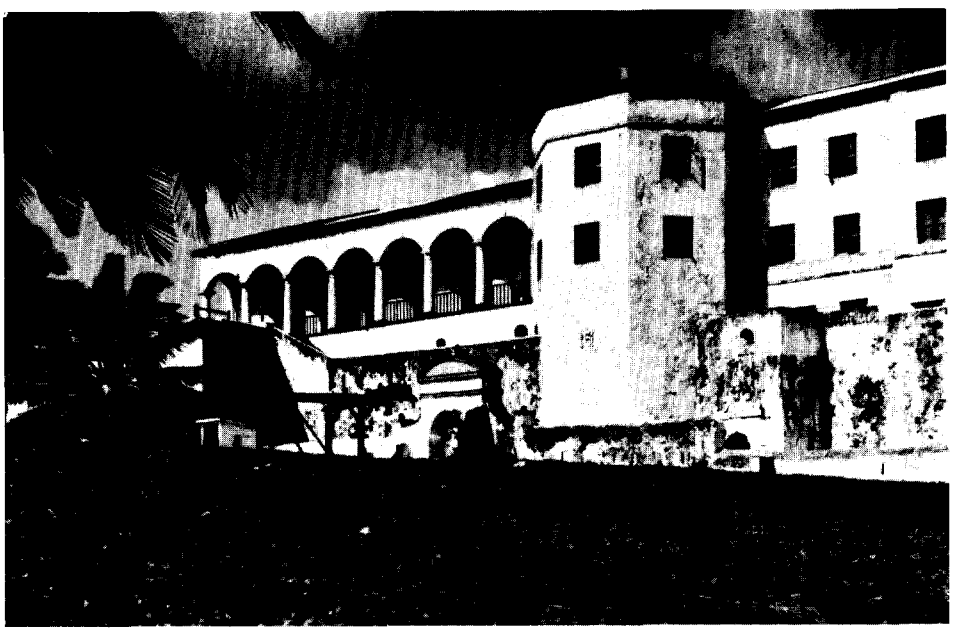
De voornaamste ruimten bevinden zich vanouds in een rechthoekig blok, gebouwd rond een vrij bescheiden binnenplaats (10 x 9 m) en vroeger in zijn geheel de „toren" genoemd[14]. Min-

[13] Zie behalve de reeds vermelde werken: *Vijf Dagregisters van het Kasteel São Jorge da Mina (1645-'47)*, uitg. K. Ratelband, Linschoten Vereeniging LV (1953), met register, uitvoerige historische inleiding en vanaf blz. LXIII een korte beschrijving van de navolgende gebouwen: Kasteel Sao Jorge da Mina, redoute St. Jago, fort Nassau, fort te Axem, fortje te Chama, loge te Cabo Cors, loge te Comany, loge te Craa (= Accra), loge in het negerrijk Benyn, te Arbo (buiten Ghana) en de handelspost te Caap Apollonia. — Afbeeldingen bij Barlaeus, *o.c.*, na 54 (gezien de vlag: nog in de Portugese tijd opgenomen!); in de Nederlandse uitgave na 66 en 72.

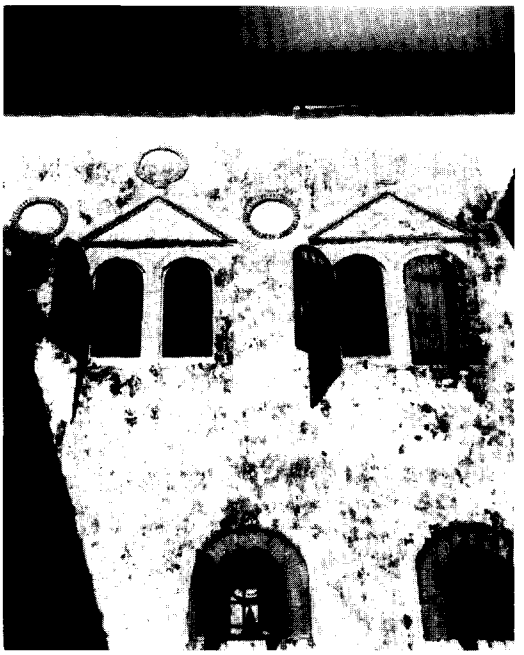
[14] Vgl. Tower of London, Torre de Belem.

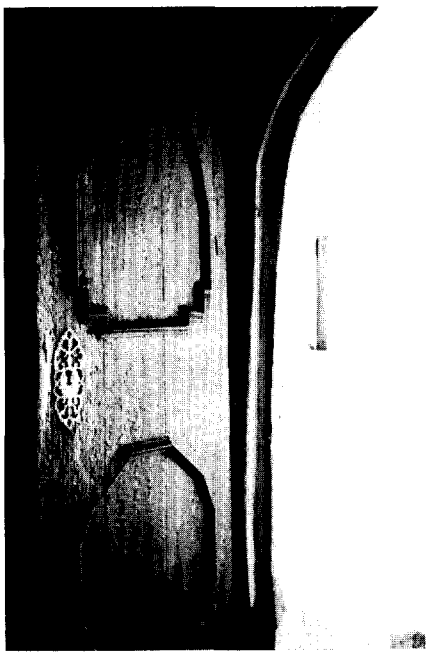
Afb. 9. Elmina, Sint George, overzicht uit het zuid-westen.

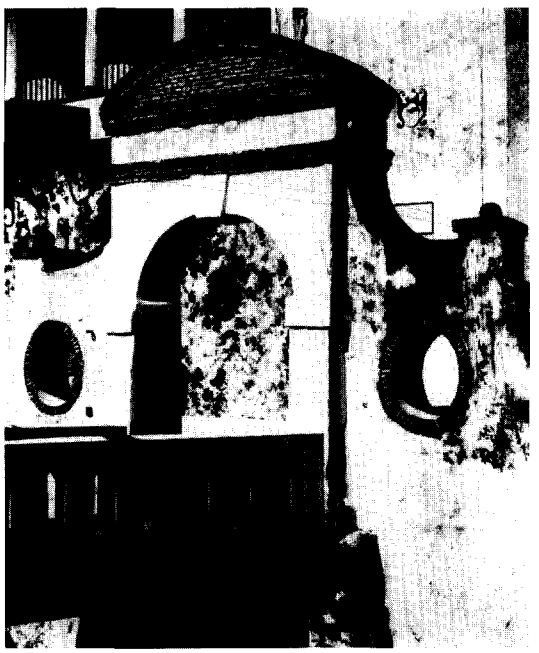
Afb. 10. Elmina, Sint George, noordwestelijk gedeelte met de Portugese hoektoren, die in de 16de eeuw gedeeltelijk en nadien geheel veelhoekig ommetseld werd, en met de vroeg 19de-eeuwse gouverneursgalerij. (Foto's C. L. Temminck Groll)

Afb. 11. Elmina, Sint George, vensters van de kerkzaal uit de Hollandse tijd, gezien vanaf de kleine binnenplaats.

Afb. 12. Elmina, Sint George, toegangsdeur in de gouverneursvleugel.

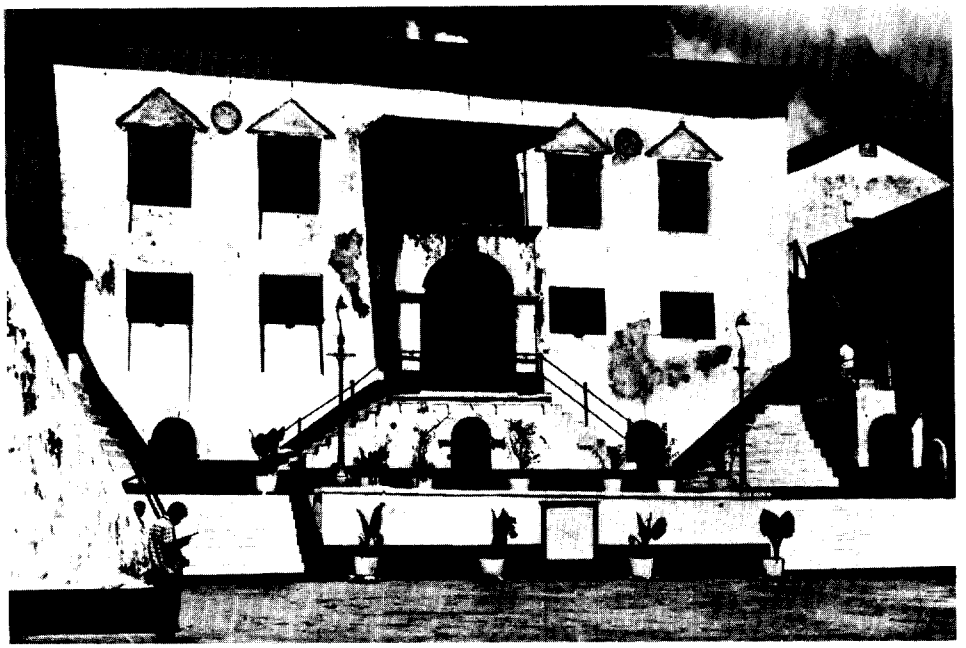

Afb. 13. Elmina, Sint George, bakstenen buitenpoort van na 1637.

(Foto's C. L. Temminck Groll)

Afb. 14. Elmina, Sint George, binnenpoort. Rusticawerk uit Portugese tijd, bekroning daarboven van na 1637.

Afb. 15. Elmina, Sint George, zuidoostelijke gevel van het hoofdgebouw met statietrap en appartementen van de goeverneurs, gezien vanaf het ommuurde voorplein. De gevel is met een fronton bekroond geweest.

Afb. 16. Elmina, Sint George, smeedijzeren hek van het bordes voor het hoofdgebouw.
(Foto's C. L. Temminck Groll)

Afb. 17. Elmina, Sint Jago uit het zuid-oosten. Foto van omstreeks 1900, eigendom van de heer W. G. F. C. Rissink te Leiden. Links op de voorgrond het in de tekst genoemde huis van gele baksteen. Naar het fort de „ancient road" en rechts de Liverpoolstreet.

Afb. 18. Elmina, Sint Jago, frontaal aanzicht met uitzichttoren en toegang „ravelijn". De typerende balustradevorm (vgl. ook afb. 23) berust op het schuin tegen elkaar plaatsen van bakstenen. (Foto's C. L. Temminck Groll)

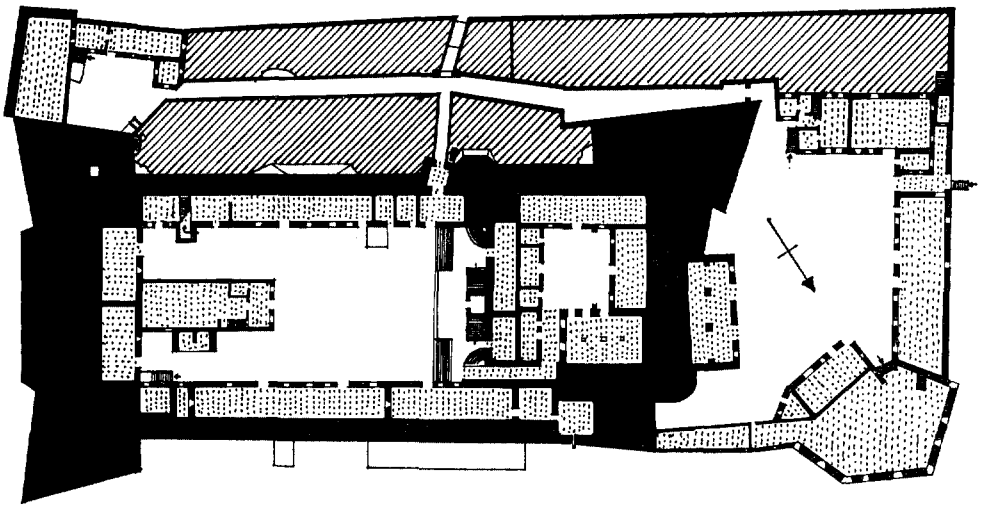

Fig. 5. Het kasteel Sint George d'Elmina. Beganegrond; toestand 1940. Gearceerd: de in de rots uitgehouwen droge gracht. Schaal 1 : 1000. (Bij Lawrence, fig. 11, is de schaal verkeerd aangegeven). Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Linkerkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

stens twee hoeken waren door ronde torens gemarkeerd, het vertoonde daardoor een nog sterk middeleeuws aandoend silhouet [15]. Die op de noordelijke hoek is nog in vrijwel ongewijzigde vorm intact (alleen de spits ging verloren). De andere staat diagonaalsgewijs daar tegenover, deze werd in de 16de eeuw met een veelhoekige ommanteling ombouwd (toen nog niet over de volle hoogte). Mogelijk heeft ook het grote westelijke bastion een torenvormige voorganger gehad, maar voor wat de oostelijke hoek betreft lijkt het waarschijnlijker, dat daar vanouds een vierkante (uitkijk-)toren buiten tegen het gebouw aan stond.

Ten zuid-oosten van dit bouwblok ligt een zeer groot voorplein, van het begin af door een zware muur — waarin mogelijk vroeger rondelen waren opgenomen — omgeven. Ook bij de hoeken aan de zeezijde kunnen rondelen of ronde torens gestaan hebben. Langs de z.w.-flank van het complex werd een dubbele gracht in de rotsen uitgehouwen, aan de n.w.-zijde bouwde men een ommuurde diensthof.

Reeds in de 16de eeuw werd het kasteel volgens de modernere inzichten versterkt. Alle muurwerken werden verzwaard, de bastions aan de zeezijde en die op de noordelijke hoek van de diensthof werden gebouwd of verzwaard, er kwam een bastion bij de ronde noordelijke hoektoren van het hoofdgebouw. Bij de verzwaring van de muren van het voorplein vervielen de mogelijk in eerste aanleg aanwezige rondelen.

Een andere veiligheidsmaatregel vond plaats in 1596, het jaar van de eerste aanval van Nederlandse zijde. De buiten de dubbele gracht ten westen van het kasteel gelegen kerk werd afgebroken en vervangen door een nieuwe, gelegen aan het z.w.-einde van het grote voorplein. Hierdoor ontstond een opzet, die veel lijkt op die van het fort Amsterdam op Curaçao.

Na een tweede mislukte poging in 1625 wordt in 1637 het kasteel door de Nederlanders veroverd [16]. Dit geschiedde door de ten noordwesten van het complex gelegen heuvel te bezetten, vanwaaruit de toegang over land beheerst kon worden (vgl. fig. 6). Direct na de overgave worden de noordelijke binnen- en buitenbastions, die vermoedelijk van de aanval te lijden hadden gehad, vernieuwd. Vervolgens worden muren verhoogd en andere bastions versterkt. Het hoofdgebouw wordt gemoderniseerd, de hoofdgevel aan het voorplein krijgt een monumentaal fronton, dat helaas later weer is verdwenen. De toegangstrappen worden in Hollandse baksteen vernieuwd, op het bordes komt een fraai smeedijzeren hek met een W, waarachter mooie deuren met koperen slotplaat (afb. 12, 15, 16).

De Portugese kerk op het voorplein wordt bestemd tot verkoopruimte voor slaven en een nieuwe kerkzaal wordt opgetrokken op het

[15] Dit was ook nog het geval met het vroeg 16de-eeuwse Spaanse fort te San Juan, Porto Rico.

[16] Door een leger van Johan Maurits van Nassau, onder aanvoering van Kühne, zie C. Barlaeus, *o.c.*

hoofdgebouw achter de ronde noorderhoektoren [17], voorzien van door rondbogen gedekte tweelichtvensters [18]. Zowel de hoofdgevel als de kerkgevel, de toegangspoort en een aantal meer secundaire gevels werden van versieringen voorzien in de vorm van lijsten, frontons, bogen en cirkels. De profielen waren in pleister getrokken, op een kern van baksteen, maar ze zijn helaas later vrijwel alle weer afgekapt en met de muurvlakken mee bepleisterd. Toen het gebouw omstreeks 1955 opnieuw bepleisterd werd, heeft men de siermotieven bloot gelaten, zodat de vormen nu weer herkenbaar zijn, maar het licht- en schaduweffect van het oorspronkelijke reliëfwerk keerde daarmee niet terug [19].

In de 18de eeuw (1783) legt men de gordijn tussen de beide zeebastions (waarop al eerder vierkante torens waren gebouwd) meer naar voren, teneinde de batterij aldaar te kunnen vergroten. In de voormalige kerk wordt door middel van een tussenvloer een bovenverdieping afgescheiden, die nog door fraaie enigermate Lodewijk XV aandoende deuren wordt gekenmerkt. In de beginjaren van de 19de eeuw, omstreeks 1805, maakt men nog een aardige Dorische bogengalerij langs de goeverneursvertrekken, ten noord-westen van de veelhoekige toren. Kennelijk begonnen toen de eisen van comfort, die van verdedigbaarheid voorbij te streven!

Sinds de opheffing van de slavenhandel waren de bezittingen aan de Goudkust weinig lucratief. Na eeuwenlange naijver tussen Engelsen en Nederlanders probeerden beide toen juist de nederzettingen aan elkaar te slijten. Na een tussenfase van 1868-1872, waarin op een soort ruilbasis alle stichtingen vanaf Elmina naar het westen toe als Nederlands werden beschouwd en die vanaf Cape Coast naar het oosten toe als Engels, volgt op 6 april 1872 definitieve overdracht aan Engeland. Aan St. George brachten de Engelsen geen belangrijke veranderingen aan, het was voor hen geen goeverneurszetel en daardoor slechts van secundair belang. Alleen de bijgebouwen in de noordelijke diensthof werden deels uitgebreid, deels vernieuwd.

Het feit, dat het nu als opleidingsinstituut voor de politie in gebruik is, maakt dat het goed onderhouden wordt en overal waterdicht blijft. Op verzoek wordt men door een politieman rondgeleid. Inrichting tot historisch museum zou natuurlijk aan te bevelen zijn, maar voorlopig kunnen we blij zijn met de huidige bestemming.

Bij de rondleiding worden enige onjuistheden verteld, bijvoorbeeld dat de grote windroos voor de ingang Portugees is. Deze is onmiskenbaar van Nederlandse gele en rode bakstenen gemaakt, evenals het straatje naar de ingang toe (van ijsselklinkertjes). In de ingang ziet men een steen met het opschrift „Java 1855". Gezegd wordt, dat in dat jaar Java veroverd werd en dat de oude steen van Elmina naar Java is gebracht en deze daarvoor in de plaats is gekomen (waarschijnlijk is dit verhaal een verre verbastering van de gelijktijdig met de overdracht aan de Engelsen van Elmina aan de Nederlanders verleende rechten op Noord-Sumatra). De steen is echter niet anders dan een herinnering aan de batterij Java, die een onderdeel vormde van een in drie etappes opgeworpen verdediging van het stadje Elmina (resp. 1810-'11, ca 1855 en 1868-'70). Van een tweede, Schomerus geheten, moet ook de naamplaat nog in het kasteel zijn (Lawrence, blz. 168).

Rechts van de ingang ligt een grafzerk, die gevonden is vlak voor het bezoek van koningin Elizabeth II in 1960, met het opschrift:

De Wel Edelgestrenge Heer	in syn Edele Leeven
Nicolaas Matheus van der	Directeur over de
Noot de Gietere	Noord en Zuydkust van Africa
	Obiit 24 October 1755

Boven de binnenste toegangspoort een Hollandse leeuw met kroon.

In de poort is een steen ingemetseld ter herinnering aan de op een na de laatste goeverneur, Nagtglas; aan de buitenzijde links is er een ter

[17] Bewaard bleef nog het volgende opschrift in deze zaal: Zion is des Heeren ruste/ dit is syn woonplaetse in eeuwigheyt/ psalm 132.

[18] Een voor de tijd rond 1640-'50 weinig modern motief (zoals we elders al in de plattegronden traditionele vormen aantroffen): bovenverdieping waag te Haarlem (1595-'98), trapbordes stadhuis te Leiden (1597) (beide van Lieven de Key), H. Geest-weeshuis te Leiden (1607). In 1666 wordt het nog eens, in meer decoratieve vorm, verwerkt in de poort van het Tevelingshofje te Leiden. (Willem van der Helm, een bouwmeester in wiens werk meermalen de toepassing van voor zijn tijd ouderwetse motieven opvalt, med. prof. ir. J. J. Terwen).

[19] Bij de buitenste toegangspoort, enkele poortjes aan de grote binnenplaats en bij de ramen aan de kleine binnenplaats van de kerkzaal vertoont de ongepleisterd gelaten baksteen nog wel reliëf. Bij de ingangspoort van de kerkzaal zijn enige profielen zelfs nog geheel intact, maar het klokgevel-achtige motief dat de toegang bekroonde is helaas helemaal vlakgekapt.

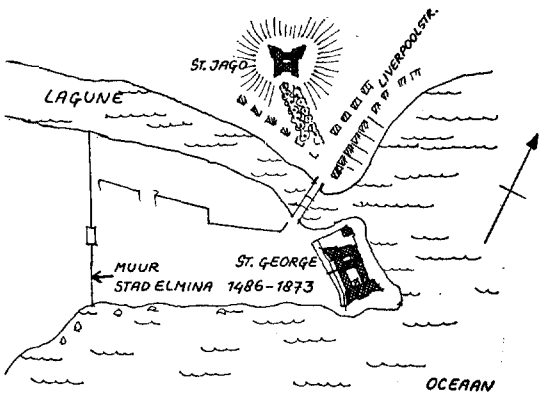

Fig. 6. Schets van de relatie tussen Sint George en Sint Jago.

(Tek. C.L.T.G.)

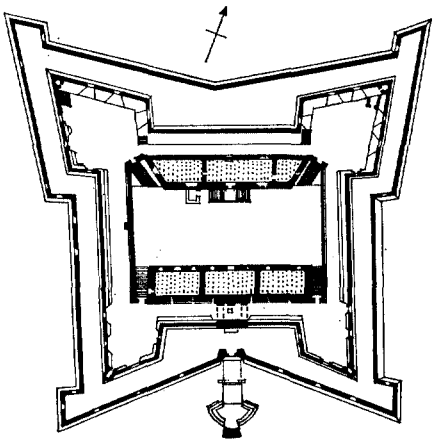

Fig. 7. Het fort Sint Jago. Plattegrond verdieping, toestand 1774. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

ere van Johan Maurits van Nassau [20]; daarboven een steen waarop een wapen met vijf sterren.

In de onderbouw van de trap op de binnenplaats is nog een grafschrift ingemetseld, waarvan helaas het begin van de tekst mankeert. Volgens een ongesigneerd rapport luiden de eerste regels, in het Engels vertaald:

„Here rest/ Mr. Lambert Jacob van Tets/ Born at Semarang Dutch east Indies/ in the year 1717 . . .";

het leesbare deel luidt: „van veere mitsgaders Bewinthebber/ Der Geoctroyeerde West-Indische/Compagnie Ter Kamere Zeelandt/ En de Laast Directeur General/ Over De Noord En Zuyd Kust Van Afr(ica)/ Alhier Aangekomen Op Den 16 Janua(ri)/ 1758 en Overleeden Den 12 Maart/ Deselven Jaars/ Oud Synde 41 Jaren/

Grafschrift: (hierna volgt een door het witwerk moeilijk leesbaar gedicht van A. Andriessen, predikant te Veere). Van Tets is inderdaad in de eerste maanden van 1758 goeverneur geweest.

Fort St. Jago of Coenraadsburch. In eerste aanleg gebouwd in 1638 door de Hollanders op de heuvel achter St. George, vanwaar uit laatstgenoemd kasteel is belegerd (de naam St. Jago is afkomstig van een voormalige Portugese kapel, die op de heuvel heeft gestaan). Het fort is gebouwd om te voorkomen, dat de Hollanders op dezelfde wijze tot overgave gedwongen zouden kunnen worden als zij het de Portugezen hadden gedaan. In zijn huidige vorm, met zijn bijzonder fraaie symmetrische plattegrond (fig. 7) kwam het in 1665 gereed. In 1671 werd het fort versterkt door de aanleg van een buitenommuring met halfrond toegangspaviljoen (ravelijn genoemd) (afb. 17, 18, 19). Aan de binnenzijde van de poort in deze buitenmuur staat het volgende opschrift:

(BU)YTEN	(DI)R(E)CTEUR
WAL	(GENE)RAEL. C
ORT	(DI)RCK WILREE
DOOR G	(AN)NO 1671

Het gebouw herbergt het kantoor en een werkplaats van de afdeling „Monuments" van het Ghana Museum & Monuments Board, en tevens de woning van het hoofd van deze afdeling. In de voorvleugel bevindt zich op de begane grond een bescheiden expositie betreffende de monumenten, er staat o.m. een instructieve maquette van St. George. Op de verdieping heeft deze vleugel een z.g. resthouse, bevattende twee slaapkamers en een zitkamer ter weerszijden van een slanke uitkijktoren en een badkamer in het z.o.-bastion. Het is er zeer plezierig verblijven, al zijn de ruimten naar Europese begrippen wat erg sober. Van de bastions zijn die op de z.w.- en n.o.-hoeken nog open, de andere werden later overdekt. De gehele noordvleugel is in de Engelse

[20] Lawrence reconstrueert de tekst als volgt *(o.c.*, 169): ILLUSTRISSIMO AS GENEROSISSIMO/ MAVRITIO NASSOVIAE COMITE/ BRASILIAM GVBERNANTE KOINIO/ TRIBVNO IMPERANTE OCCVPATA/ FVIT/ VI HAEC FORTISSIMA ARX QUA/ TRIDVO ANNO MDCXXXVII DIE/ XXVIIII AVGVSTI.

tijd met een verdieping verhoogd, wat echter niet hinderlijk is. Op sommige punten zijn er ten onrechte bakstenen toogjes ongepleisterd gelaten, maar als geheel verkeert het in aanmerkelijk betere toestand dan in 1951. Aardig is de oude toegangsweg (ook aangekondigd als „ancient road") met de beplanting, die recht naar St. Jago toe de helling oploopt (zie fig. 6).

Op het z.o.-bastion staat een van de zeer weinige stukken oud meubilair [21], die in dit land zijn aangetroffen: een soort Biedermeierachtige houten bank, maar met zulk een ongebruikelijk verloop van krullen, dat hij niet Europees kan zijn (3de kwart 19de eeuw?). Ongetwijfeld is het meubel vroeger bekleed geweest.

Het Hollands Kerkhof. Achter de heuvel van St. Jago ligt het Hollands Kerkhof, in zijn geheel tot monument verklaard: een ommuurd vierkant kerkhof, met een centraal monument, bekroond door een obelisk met pijnappel en gedateerd 1806 [22]. Het draagt de volgende opschriften:

Links boven: J. C. W. M. Joost/ 1e luitenant ter kuste van Guinea/ R. M. W. O. 4e klasse/ geboren te Nijmegen 6 juni 1840/ na overgave der kust/ op noodlottige wijze omgekomen/ 27 april 1872. (wit marmer).

Daaronder is ingekrast „Governor Hohobom, murdered 1808" (goeverneur J. P. Hoogenboom; het monument moet voor ca 30-40 jaar eens geopend zijn geweest, — waarschijnlijk is de oude plaat toen verloren gegaan en heeft men de naam op de klank af weer in het cement aangebracht).

In het rechterdeel staan vermeld: 1. H. Vroom, D.C., C.M.G., 2. Hon. C. H. Bartel, 3. Chief ANDOH, 4. Harriet Bartel, 5. Anna Esson Bartel, 6. J. A. de Veer.

De namen hebben vermoedelijk betrekking op graven buiten dit monument, het is namelijk hoogstwaarschijnlijk zelf geen feitelijk grafmonument [23], maar een kerkhofmonument. Het wordt ten onrechte wel aangeduid als het „monument van Daendels"; Goeverneur H. W. Daendels, overleden in 1818, is in Elmina op dit kerkhof begraven en zou een eigen monument gekregen hebben [24].

Voor het monument ligt een zerk met het opschrift: „Hier ligt begraven/ de wel edel achtbare heer/ Carel Hendrik Bartels/ lid van den kolonialen raad/ regter in de regtbank en koopman/ te St. George -d'Elmina/ geboren/ den 29 september 1792/ overleden/ den 10. February 1850/ Deze steen/ door zijne Gezamenlijke Kinderen/ ter zijner Nagedachtenis gelegd/ R.I.P."

Op een obelisk daarvoor staat „Aan/ ANy van der EB/ ridder van den N: Leeuw,/ kolonel, gouverneur dezer bezittingen/ geboren te Rotterdam den 3 January 1813/ overleden te St. George d'Elmina den 21 September 1852/ zijn vriend H. van Ryckevorsel/ te Rotterdam".

Rechts vooraan ligt een steen met: „Hier rust/ Françoise Johanna/ Gerardina Aemilia/ Smeets/ geboren 23 maart 1865/ te Mijdrecht/ overleden 4 january 1867/ te Elmina".

Midden rechts: „Adriaan Isaac Rundeel (Runckel?) in Leven/ assistent bij de NEDERL. Etablissementen/ ter Kuste van GUINEA/ geb. te HOOGEZAND 2e juny 1817/ overl. te St. GEORGE D'ELMINA den 10 juny 1853".

Rechts achter: „Ter nagedachtenis/ an/ Martin Auguste Orth/ eerste luitenant/ militaire Kommandant/ by de vaste bezetting ter dezer kuste/ geboren te Yperen/ den 16 mei 1818/ overleden te ST GEORGE D'ELMINA/ den 28 october 1848".

Direct daarachter een monument: „P. Koning/ Luitt ter zee 2e klasse/ overleden 24 july 1868".

Links vooraan een obelisk: „To the memory of/ Henry Steinhusen/ who died at Elmina/ 31st march 1869/ erected by his friends" (daaronder een alziend oog in driehoek).

De overige grafzerken en monumenten zijn van na de overdracht van 1872 aan de Engelsen.

Met Nederlandse steun kan dit merkwaardige „Dutch Cemetery" thans een opknapbeurt krijgen.

Oude hekpalen en uitkijkpost. Twee typisch Hollandse hekpalen uit de late 18de eeuw geven toegang tot een terrein waarop thans een school staat, maar waarop zich ook een merkwaardig rond uitkijktorentje (volgens Lawrence, blz. 165, van ca 1800) bevindt. Ongetwijfeld heeft hier een soort buitenplaats gelegen, waaraan ook misschien de naam „Buitenrust-Lane", die in het stadje voorkomt, nog een herinnering kan zijn (er werden bij Elmina veel vruchten verbouwd om de schepen daarmee te provianderen). Na gedeeltelijke instorting is de rechter paal voor een jaar of tien herbouwd, op groter afstand van de linker dan voordien. Hij is evenwel even scheef neergezet als vroeger, om het historisch aspect te bewaren.

Oude huizen. Het oudste stadsgedeelte [25], dat lag direct ten westen van St. George, is in 1873 — kort na de overdracht — verwoest

[21] Een interessant stuk is voorts de goeverneurszetel afkomstig uit Elmina en thans in het museum te Accra. Zie A. A. Y. Kyerematen, *Panoply of Ghana*, Londen/ Accra 1964, 105; van Dantzig, *o.c.*, afb. 26.

[22] R. van Luttervelt, „Herinneringen aan de v.m. Nederlandse bezittingen op de Goudkust in het Rijksmuseum", *Bulletin K.N.O.B.*, 6de s. 14 (1961), 247, afb. 7.

[23] In 1806 is er ook geen goeverneur overleden.

[24] Med. mr. H. A. Daendels te Amsterdam.

[25] Dit kreeg reeds in 1486 stadsrechten van de koning van Portugal en was beschermd door een van de zee tot de lagune lopende muur (fig. 6).

(afb. 8). De Engelsen vreesden, dat zich hier een voor hen gevaarlijke Ashantigezinde groepering zou nestelen. Bosman beschrijft dit aldus (blz. 44):

„Onder/ of voor dit Kasteel (St. George) heeft men het Dorp Mina, door de Inboorlingen genaamt Oddina; 't is heel lang en redelijk breed/ bebouwd met starke Klipsteene-Huysen, 't welk men op geen Plaats meer als hier heeft: mitse in andere Dorpen maar van Kley of Leem en door vlogten met hout sijn gemaakt".

Van een huis is een reeks van drie segmentbogen over (in locale natuursteen). Naar de mening van het hoofd van de monumentendienst heeft daarop een akte van 1821 betrekking, van Johannes Oosthout, Komm. ad. int., waarin wordt bevestigd, dat „Jan Nieser, Koopman binnen het Elminasche dorp, op 18 Juny des Jaars 1811" dit huis voor 190 guldens heeft verkregen uit de boedelveiling van H. van Bakergem, „Aldus gegeven binnen Zijner Majesteits Hoofdkasteel St. George del Mina en met het Gouvernements groot Zegel bevestigd, dezen dertigsten Maart, Achttien Honderd Een en Twintig". Ook de overzijde van de lagune is vroeg bebouwd geweest. Het belangrijkste historische restant aldaar is de ruïne van een mogelijk nooit voltooid groot huis van gele baksteen, die merkwaardigerwijze afwisselend plat en op zijn kant is verwerkt. Eens zou een heer Last eigenaar geweest zijn. Verder zijn o.m. van belang: de eerste vier huizen van de Liverpoolstreet, aan de oostzijde, gerekend vanaf St. George. Deze spelen ook een zeer belangrijke rol in het beeld, dat men vanaf St. Jago op St. George heeft. Ze tonen het principe van de „dubbele rooilijn", dat men ook in Willemstad, Curaçao, aantreft.

Het derde huis bevat in een kleine kamer rechts twee grafzerken. Een van Maria Viala, overl. 9 november 1863, 41 jaar oud en de andere van haar zoontje Hermanus Albert Viala, overl. 2 oktober 1862, anderhalf jaar oud. Maria Viala, geb. Maria Bartels, was de 4de dochter van C. H. Bartels bij zijn eerste vrouw Adjuah Ereiba. Eerst trouwde zij met de heer Varlet, daarna met Albert Viala, die de bouwheer van het huis zou zijn.

Even verder, op nr. 308, vindt men op een binnenplaats de volgende merkwaardige inscriptie (vermoedelijk vanuit het oudere stadsdeel hierheen overgebracht): „De generaal/ Jan Pieter Theodoor Huydecooper/ heeft/ QUOW MYSANGS/ aangesteld als eerste MAKELAAR aan/ Elmina den 2. november A° . . ./ geboren den 15 september A° . . ./ uyt de vrouw Accussuwa . . ./ welke den 8 maart anno . . ./ is overleden". Helaas zijn juist alle jaartallen verdwenen, maar J. P. Th. Huydecooper was goeverneur van 1758-'60 en 1764-'67.

Nog iets verder aan dezelfde kant vindt men weer een groepje huizen, die de varianten, die op het motief van de „dubbele rooilijn" mogelijk zijn, duidelijk demonstreren: een zonder galerij, een met galerijen en een van volledig driebeukige opzet, dat bovendien karakteristieke profileringen bezit. Daartussen en erachter staan nog onderscheidene andere interessante ruïnes van woonhuizen.

Vervolgens is het postkantoor van belang en vooral het grote huis Bartels, ook Mount Pleasant geheten. Dit laatste heeft een grote hal met zwarte en witte tegels, marmeren tegels op de toegangstrap, enige ingebouwde kasten met geprofileerde omlijstingen, een tuinmuur met poort enz. Helaas verkeert het in zeer bouwvallige staat.

Het huis Vroomsdorp, eigendom van de heer Vroom, wiens overgrootvader een Nederlander was, bevat geen oude elementen meer, het werd nog door de huidige eigenaar geheel herbouwd. Het moet destijds een koffieplantage zijn geweest, het ligt ruim anderhalve kilometer landinwaarts.

De forten ten westen van Elmina

Dutch Komenda, fort Vredenburg. Hollands fort, gebouwd in 1688-'89. Voordien stond er hier al een faktorij. Engels van 1782-'85. Reeds geruime tijd buiten gebruik en zeer vervallen, maar tijdens zijn bloeitijd toch wel van betekenis, getuige Bosmans beschrijving (blz. 28):

„[Commany] . . . een redelijck groot Fort leggen, genaamt Vredenburch, door de Heer Sweerts aldaar in het jaar 1688 gebouwd, een of twee Snaphaans schoten vandaar hebben de Engelsche meede een Fort, . . . Ons Fort is/ redelijk groot/ en meest vierkant gebouwd/ gesterkt met vier aansienelijcke Batteryen, op de welcke twe-en-dartig stukken Kanon konnen staan/ als soo veel Schietgaten in de Borstweeringen sijnde, 't is groot genoeg om aan een besetting van sestig man woonplaats te geven" (afb. 24).

Van het rechthoekige fort zijn nog slechts verspreide restanten over in een schilderachtig dorp, dat als het ware over het fort heen is gegroeid. Zo ziet men muurresten van de beide westelijke bastions; achter het zuidelijke van die twee nog een overwelfde ruimte van kleine gele baksteen. De oostelijke bastions zijn moeilijker te herkennen, wel is er nog een niet meer complete boog van een vroegere toegang. Een toegangspoort in de zuidgevel bleef in zijn geheel intact, maar in

dichtgemetselde toestand. Direct daarachter staat nog een gemetselde trap. Vergelijking met het rapport van 1951 geeft de indruk, dat de restanten nog ongeveer in dezelfde toestand verkeren als toen. Ter plaatse bleek een zekere locale trots op deze historische herinneringen te bestaan. Misschien kunnen de bouwresten nog eens iets meer deskundig als ruïne geconserveerd worden. Het oord is moeilijk bereikbaar: of wel via een slechte weg of wel vanuit English Komenda (het Engelse fort ligt niet meer dan 600 m ten westen van het Hollandse), door een riviertje te doorwaden.

Komenda, English fort. Een eerste stichting van 1663 werd herbouwd na 1686. In 1708 werd begonnen met het bouwen van een groot nieuw fort rondom het bestaande, op een gelijkvormige plattegrond maar bijna driemaal zo grote schaal (het binnenste meet 15 x 21 m, uitwendig, het buitenste 57 x 57 m.). Van beide zijn belangrijke delen over. Het oudste heeft uiteraard bij de bouw van het grotere zijn weerbaarheid verloren, het is aan de zuidzijde door middel van een aantal bogen geopend. Wel bestaat er nog vrij veel van de bastions. Aan de oostzijde zijn in later tijd enige bogen geslagen tussen het muurwerk van het binnen- en dat van het buitenfort.

Van dit laatste is het z.w.-bastion totaal verdwenen. Het noordwestelijke is gerestaureerd, de kantelen daarvan zijn toen weer gecompleteerd. De noordelijke muur is voor een groot deel verdwenen, maar het gehele oostelijke deel is, met de luchtbrug naar het binnenfort, nog behoorlijk intact.

In het gehele complex is veel locale rode baksteen verwerkt (naast de dikke gele Engelse bakstenen), die erg zacht van baksel is en die veel sneller verweert dan de andere materialen, zoals de zeer goede locale natuursteen.

Van 1868 tot 1872 was het fort Nederlands Shama, fort San Sebastian (fig. 8). Ontstaan uit een Portugese stichting van het midden van de 16de eeuw, waaraan het fort zijn naam te danken heeft. Na de val van Elmina is het Hollands geworden en verbouwd. Op een korte periode in 1664 na is het Hollands gebleven tot de overdracht in 1872. De huidige vorm kreeg het in hoofdzaak bij de herbouw na de herovering op de Engelsen in 1664, maar ongetwijfeld zijn er ook nog belangrijke fragmenten van het Portugese fort in de kern van het huidige gebouw aanwezig. Zeker is daarvan de plattegrond, met twee ronde bastions op de

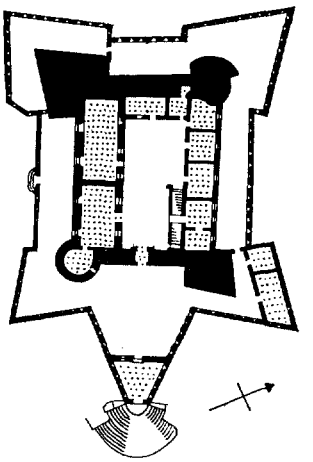
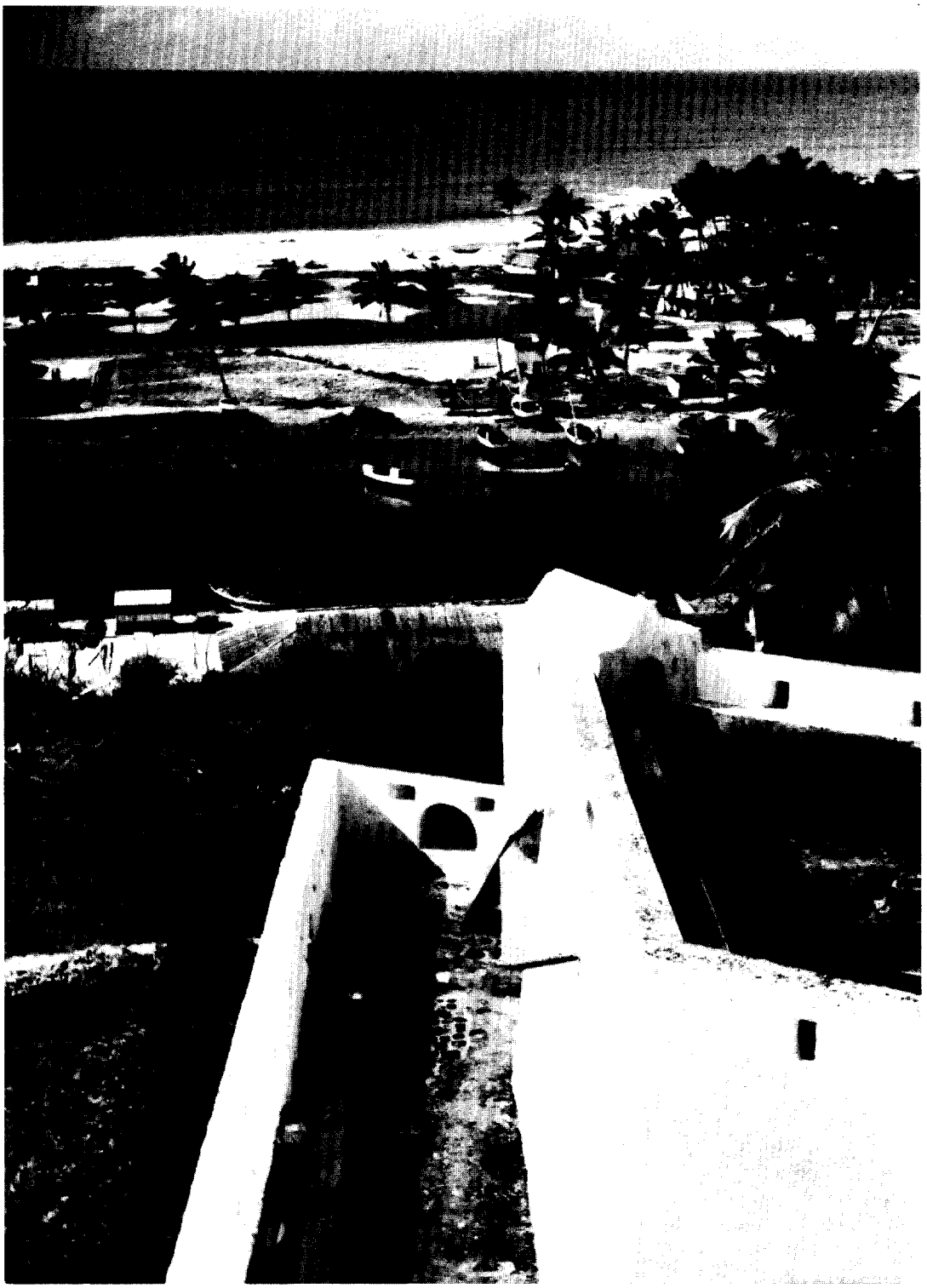

Fig. 8. Het fort San Sebastian te Shama. Begane grond, toestand 1956. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

ene diagonaal en twee puntige op de andere, afkomstig. Kort na 1664 werd ook de buitenommuring aangebracht, van het type dat we al bij Goede Hoop en Coenraadsburch ontmoetten. Het is een zeer aantrekkelijk gebouw, goed gerestaureerd in de jaren 1951-'57 en kennelijk nog kortgeleden opnieuw gewit, het vervult de functie van postkantoor (afb. 20 en 21). De gebruiksingang ligt aan de westzijde. Aan de z.o.-kant is puntig voorwerk („Spur"), waar voor een steile trap. Rondom de voet is een versterking aangebracht, die op zichzelf niet fraai is, maar wel in goede toestand verkeert en die niet gebarsten is, zoals in 1951. De gehele toestand wordt in dat jaar als „disgraceful" beschreven, zodat hier een grote vooruitgang te constateren valt: het witte gebouw maakt een zeer verrassende indruk.

Interessante details zijn o.m. de bekroning van de z.w.-ingang in de buitenmuur, de omlijsting van de binnenpoort met pilasters en accoladeboog in gele baksteen, de ronde bastions op de noord- en zuidhoeken en de oude uitkijkpost op de westhoek.

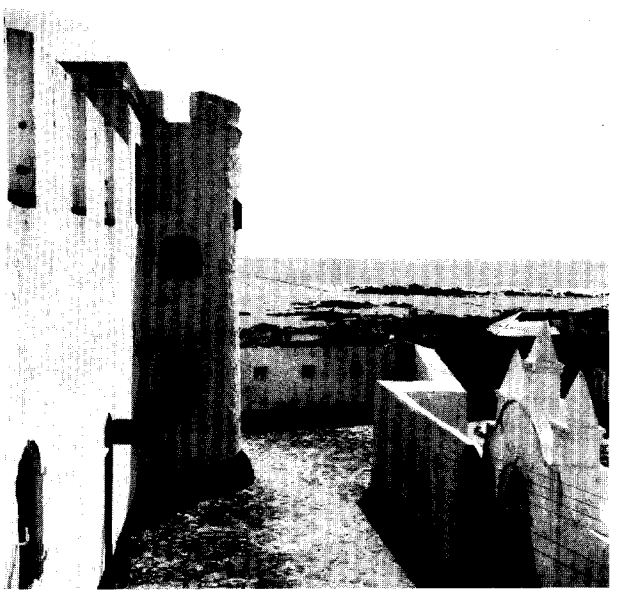
Sekondi, fort Orange (fig. 9). Hollandse nederzetting uit de tweede helft van de 17de eeuw, uitgegroeid tot een bescheiden fort in 1704, nadien verder vergroot. Nederlands gebleven tot de overdracht in 1872. De vierkante kern kreeg tussen 1750 en 1791 twee uitgebouwde bastions aan de noordzijde, terwijl dat op de z.w.-hoek belangrijk werd vergroot. Kort na 1791 werd een rond bastion — meer schijn

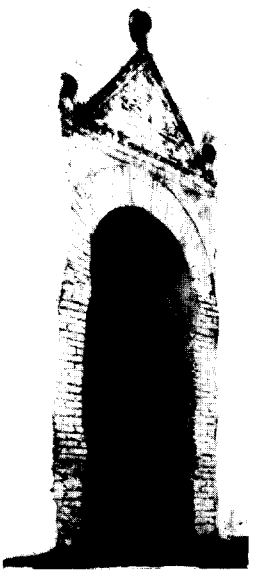
Afb. 19. Elmina, Sint Jago, uitkijkpost op het zuidwestelijk bastion. Daaronder de buitenommuring van 1671. Aan de overzijde van de lagune het terrein van het vroegere stadje Elmina.
(Foto C. L. Temminck Groll)

Afb. 20. Shama, San Sebastian uit het zuiden, met de zuidwestelijke toegangspoort in de buitenommuring en het westelijk bastion met uitkijkpost.

Afb. 21. Shama, San Sebastian, strook tussen het eigenlijke fort en de latere buitenommuring. Links de zuidelijke ronde hoektoren. (Foto's C. L. Temminck Groll)

Afb. 22. Axim, SanAntonio, 17de-eeuwse binnenpoort van gele ijsselsteentjes.

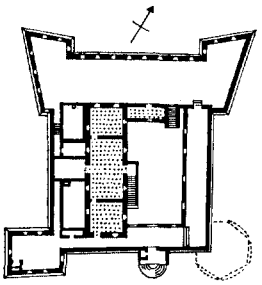

Fig. 9. Het fort Orange te Sekondi. Plattegrond verdieping, toestand 1791. Nadien is nog het gestippeld aangegeven z.o. bastion toegevoegd. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.
(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

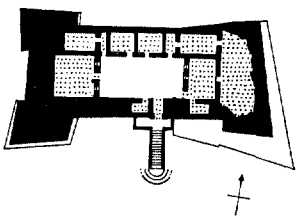

Fig. 10. Het fort Batenstein te Butre. Beganegrond, opmeting 1956. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.
(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

dan werkelijkheid, gezien de dunne muren — op de z.o.-hoek opgetrokken (afb. 25).

Als geheel is het hooggelegen fort redelijk bewaard gebleven. Het is in gebruik bij het Harbour & Railway Board en draagt een vuurtoren op het z.w.-bastion.

Behalve de vuurtorenopbouw, die qua karakter en afwerking als een interessante toevoeging beschouwd kan worden, valt nog het volgende op: Op het n.w.-bastion staan een tweetal opbouwen, waarvan de voorste een erg storend dak heeft. Op de westelijke weergang een borstwering van betonblokken. Tegen de gevel aan deze zijde is, kennelijk al geruime tijd geleden, een enorme steunbeer aangebouwd. De zuidgevel is voor wat het linker gedeelte betreft in hoge mate bijgewerkt met cement. Het ronde z.o.-bastion bezit een zeskante houten bovenbouw, die niet stoort, maar die in een zeer wankele toestand verkeert. Een groot raam onderin dit rondeel zou gedicht moeten worden. Aan de oostzijde is tussen de beide bastions in het begin van 1966 een bijzonder lelijk betonnen bouwsel opgetrokken, dat als woonhuis in gebruik is. Het feit dat zoiets mogelijk is, bewijst dat er geen verplichting bestaat, wijzigingen van (zich in overheidsbezit bevindende) monumenten voor te leggen aan het Museum & Monuments Board, hetgeen voor de in gebruik zijnde forten zeer ongewenste konsekwenties kan hebben.

In de ingang, aan de zuidzijde, mankeren de buitenste deuren, maar de duimen daarvan zijn nog aanwezig. In het daarachter liggende portaal ziet men rechts een zeer oude ijzeren deur, ook de toegangsdeuren naar de binnenplaats zijn oud.

Ten noorden van dit fort heeft op korte afstand ook een Engels fort gelegen.

Takoradi (deze plaats vormt thans een geheel met Sekondi). Hier heeft in de laatste decennia van de 17de eeuw, behalve een post van de Brandenburgers, een Hollands fort Witsen gestaan, waarvan nog zeer minieme resten zouden bestaan.

Butre, fort Batenstein. Gesticht als Hollands fort in 1656; voordien hadden de Zweden hier een nederzetting gehad. Op een gedeelte van het jaar 1665 na is het Hollands gebleven, tot het bij de overdracht van 1872 aan de Britten werd afgestaan, waarna het werd verwaarloosd, omdat deze er de voorkeur aan gaven het slechts enkele mijlen verder gelegen Dixcove, dat vanouds Engels was geweest, te handhaven en er voor twee posten zo dicht bij elkaar geen taak was.

Het ligt hoog boven een primitief dorpje aan een mooie baai met lagune. Van beneden af is een bastion door de begroeiing heen te zien. Na een moeizame beklimming — ongeveer verlopend volgens de lijn, die de vroegere houten trappen volgden (vgl. Lawrence, afb. 68a) — komt men boven. Het bastion is dan beter te zien, ook de aansluitende muren rechts daarvan, benevens een hoger opgaande muur daar weer achter.

De poort zelf was in 1966 ook vanaf dit hoge punt nog onbereikbaar, zelfs onzichtbaar, door de overwoekerende planten. Het was haast onbegrijpelijk dat nog in 1956 het fort kon worden opgemeten (fig. 10) en gefotografeerd.

Nadien is het weer enigermate schoon gemaakt [26]. Getracht wordt om met hulp vanuit

[26] Door drs. A. van Dantzig, met medewerking van de bewoners van het dorp.

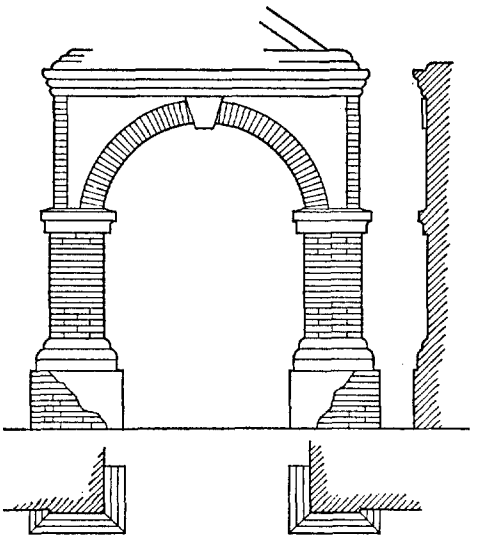

Fig. 11. Poort van het fort Batenstein, opmeting 1956. Schaal 1 : 50.

(Tek. Lawrence)

Nederland te komen tot een definitieve consolidatie, waarbij dan ook de oude toegangstrap hersteld zal moeten worden.

In het begin van de 18de eeuw heeft Bosman weinig lof voor het gebouw (blz. 16):

„. . . op een seer hogen Berg een Kleyn en mismaakt gebouwd Fortje, genaamt Batenstein, (...) sijnde langwerpig gebouwd/ en in tween verdeeld/ versterkt met vier onnosele Batteryetjes, waar op elf ligte stukken Kanon sijn geplant".

In het laatst van de 18de eeuw ondergaat het een grondige restauratie en versterking (afb. 26). Veel van wat er nu nog staat, zal uit die tijd dateren, maar de aardige bakstenen toegangspoort kan nog zeer wel 17de-eeuws zijn (fig. 11).

Uiteraard had dit fort alleen militaire betekenis; zijn ongenaakbare ligging, die daarvoor van veel waarde was, maakte het voor handelsdoeleinden onbruikbaar.

Dixcove fort, Engels fort, gesticht 1692, in de eerstvolgende decennia verbeterd en versterkt. Uitgebreid met een karakteristiek voorplein in 1749-'52. De binnengevels daarvan zijn door gekoppelde bakstenen pilasters geleed, waartussen bogen op impostlijsten zijn aangebracht. Tengevolge van de fortenruil van 1868 tussen Nederland en Engeland is het vanaf dat jaar tot 1872, toen het weer aan Engeland werd teruggegeven, Nederlands bezit geweest. Gerestaureerd in 1954 e.v.

Een bijzonder aantrekkelijk fort, in gebruik als resthouse en als postkantoor, mooi gelegen op een vooruitstekende heuvel van een soort graniet. Voor driekwart is het omringd door een groot stenen terras; vanuit het lager gelegen dorp is er een grote stenen toegangstrap gemaakt. De na de restauratie weer van pleisterwerk ontdane baksteenbogen op het voorplein en de boog in het klokkestoeltje boven de ingang zouden weer gepleisterd moeten worden en meegewit. De pilaster-architectuur van dit voorplein berust op het effect van vormen en reliëf; het is zeker niet de bedoeling geweest dat de materialen daarin een rol zouden spelen. Op de verdieping is er naast het postkantoortje een mooie, brede kamer van het resthouse, die uitziet op dat voorplein. Daarboven is een reconstructie gemaakt van het van oude afbeeldingen bekende torentje: de commandeurs-eetkamer.

Akwida, fort Dorothea. Gesticht in 1684, als Brandenburgse post: enkele gebouwen binnen een driehoekige houten palissade. Nadat het enige malen heen en weer gegaan is, bleef het vanaf 1718 Hollands. In het begin van de 19de eeuw werd het verlaten. Een laatste verbouwing vond plaats in 1732, het kreeg toen de merkwaardige vorm van een rechthoekig blokje (16 x 10 m) met twee van de zee afgekeerde bastions. Het dunne muurwerk was in 1957 nog redelijk intact.

Van het iets westelijker Sophie Louise, een Brandenburger nederzetting bij Takrama, is niets over.

Princes Town, fort Groot Friedrichsburg (zoals de naam op de plaatselijke monumentenborden is aangegeven). Gesticht op royale wijze als hoofdfort van de Brandenburgers in 1683, genoemd Groß-Friedrichsburg. Als goeverneurs werden over het algemeen Hollanders genomen. De plattegrond toonde een vierkante binnenplaats waarop aan drie zijden bebouwing. Het geheel omgeven door weergangen, die op de hoeken uitlopen in forse bastions (buitenmaat 60 x 60 m). Een eigenaardigheid is het rondeel in de noordwestelijke zijgevel. De bloei loopt snel achteruit en na een mislukte poging in 1720 veroveren de Hollanders het fort in 1725 [27] en herdopen het Hollandia. Tegen het eind van de

[27] Op Jan Conny (John Couny), een locaal opperhoofd, die het fort voor de Brandenburgers had beheerd en het daarna overgenomen.

18de eeuw wordt het verlaten, het wordt geheel en al overgroeid en pas in 1936 weer blootgelegd, gedeeltelijk gerestaureerd en in gebruik genomen o.m. als resthouse. Veel muurwerk bleek nog in goede staat te zijn, maar nadien is nog vrij veel weggevoerd als bouwmateriaal. Dit verschijnsel is vrijwel nergens waargenomen en moet waarschijnlijk verklaard worden uit het feit, dat dit fort geen historische binding meer had met het dorp, zodat de bewoners toen het her-ontdekt werd er vrijer tegenover stonden. In 1956 begon een tweede restauratie. Het is thans in gebruik als kazerne; de commandant heeft veel begrip voor de waarde van het geheel. Verschillende delen waren recent gerestaureerd (met name die aan de zee-zijde), een aantal nog niet en een vleugel (die langs de z.o.-flank) stond in de steigers. In het zuidelijke bastion bevinden zich overwelfde ruimtes met fraaie gewelven op gordelbogen (Lawrence, blz. 225). De beide landbastions zijn min of meer vervallen, terwijl de muur aan die zijde geheel verbrokkeld is. Van de toegangspoort, die in die muur gestaan heeft en die de meest monumentale van de gehele Goudkust geweest moet zijn, is in het geheel niets meer over.

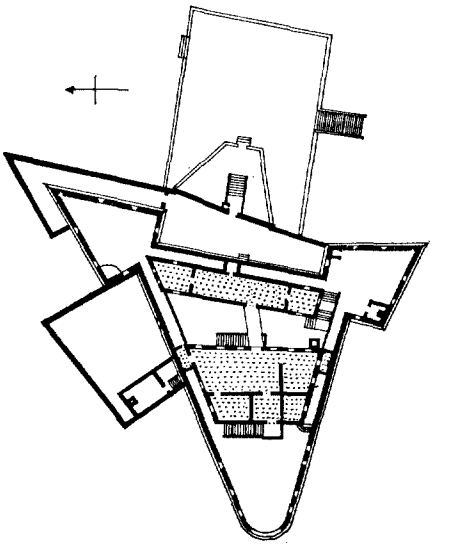

Fig. 12. Het fort San Antonio te Axim. Plattegrond verdieping, *toestand* 1791. De *ommuurde voorpleinen* aan de oostzijde zijn thans geheel verdwenen. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

Axim, fort San Antonio (fig. 12). Reeds in 1503 hadden de Portugezen hier een nederzetting. Of die lag waar nu het fort staat is niet bekend, maar in ieder geval gaat de kern van het huidige driehoekige fort terug tot in de 16de eeuw. Na de verovering van Elmina in 1637 door de Hollanders hebben de Portugezen zich hier nog tot 1642 kunnen handhaven. Toen viel ook dit fort in Nederlandse handen, wat het bleef (met een onderbreking in 1664-'65; herovering door De Ruyter) tot 1872. De Portugese naam bleef steeds in gebruik. Omstreeks 1950 verkeerde het geheel in bouwvallige staat, maar al in 1951 is er van verbetering sprake en nu ziet het er zeer goed uit.

Het fort steekt met een grote punt in zee en heeft een breed front aan de landzijde, dat monumentaal oprijst achter een groot grasveld (afb. 23). Het bevat een zeer groot aantal ruimten en blijkt voor allerlei locale diensten in gebruik te zijn. Er is zeer veel kleine gele baksteen verwerkt (afb. 22). Van belang zijn de talrijke authentieke balklagen, die als uitgangspunt kunnen dienen voor restauraties elders. In de benedenruimte van het hoofdgebouw ziet men tegen een binnenmuur heel oude steunberen. Waarschijnlijk was daar eens de noordelijke buitenmuur van het hoofdgebouw uit de Portugese tijd.

Ankobra, een Hollands fort, gesticht 1640 door Jacob Ruychaver [28] bij de mond van de gelijknamige rivier, waarvan de juiste plaats nog niet is teruggevonden. Evenals Batenstein had het alleen militaire betekenis. Een plattegrond van ca 1750 laat zien dat de opzet veel overeenkomst vertoonde met die van Sint Jago (zonder de omlopende buitenommuring), met dien verstande dat de in de breedte uitgebouwde bastions zich hier aan de voorkant bevonden en de halve bastions aan de achterkant.

Beyin, fort Apollonia [29] Een laat Engels fort, gebouwd 1768-'73 volgens een zeer origineel plan, namelijk met een zeer groot bastion op de z.w.-hoek en drie kleine bastions op de andere hoeken. Nederlands van 1868-'72. Deels afgebroken omwille van het materiaal in de eerste decennia van deze eeuw. Tot voor kort was het daardoor een ruïne, maar nu was een — inmiddels voltooide — restauratie in volle gang, waarbij het fort de functie kreeg van resthouse. Men bouwde de ontbrekende delen weer bij om

[28] A. van Dantzig, *o.c.*, 49.

[29] Mogelijk ligt dit fort op de plaats waar de in noot 9 aangehaalde Hollandse handelspost Caap Apollonia was gelegen.

zodoende het fort zijn oorspronkelijk aanzien, met kantelen enz., terug te geven. Helaas was het materiaalgebruik weinig gelukkig. Aan de oostkant werden restanten van een ommuurd voorplein gevonden (waarin ook een gemetselde watertank).

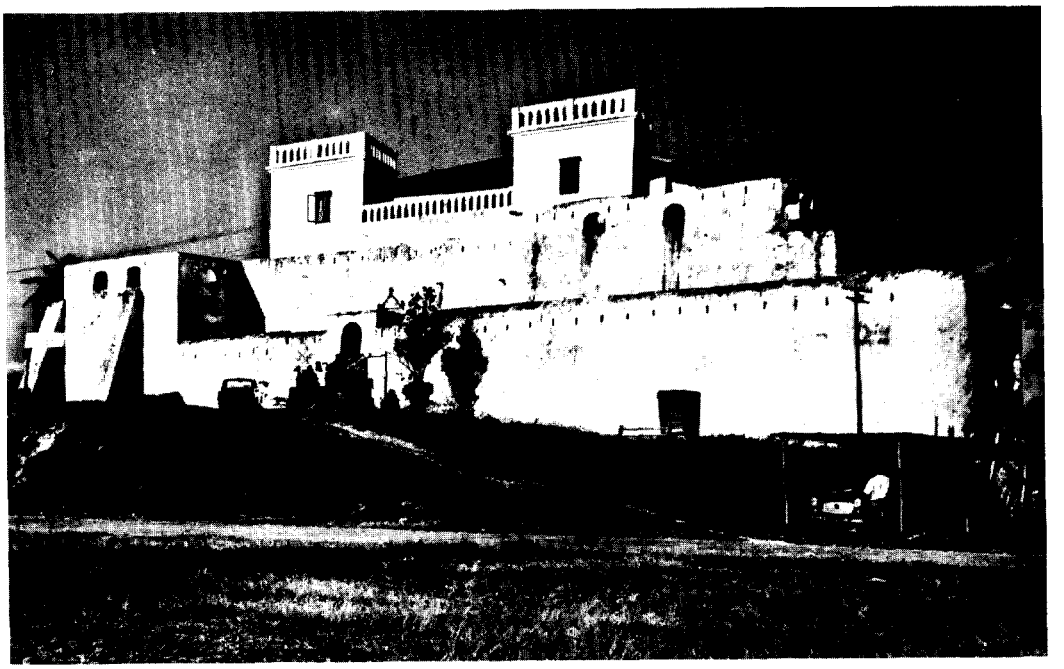
In deze afgelegen plaats werd een bezoek gebracht aan de plaatselijke „chief", die een lokaal van zijn huis als directie-keet voor de restauratie beschikbaar had gesteld. Hem werd verteld, dat schrijver dezes „was gezonden door zijn voorvaderen, om te zien of dat wat zij gemaakt hadden, goed werd onderhouden".

Zo was de kennismaking met dit fascinerende land vol verrassingen. Maar ondanks de grote verschillen tussen Ghana en de landen van West-Europa bleek ook weer, dat de problemen van de monumentenzorg overal ter wereld dezelfde zijn.

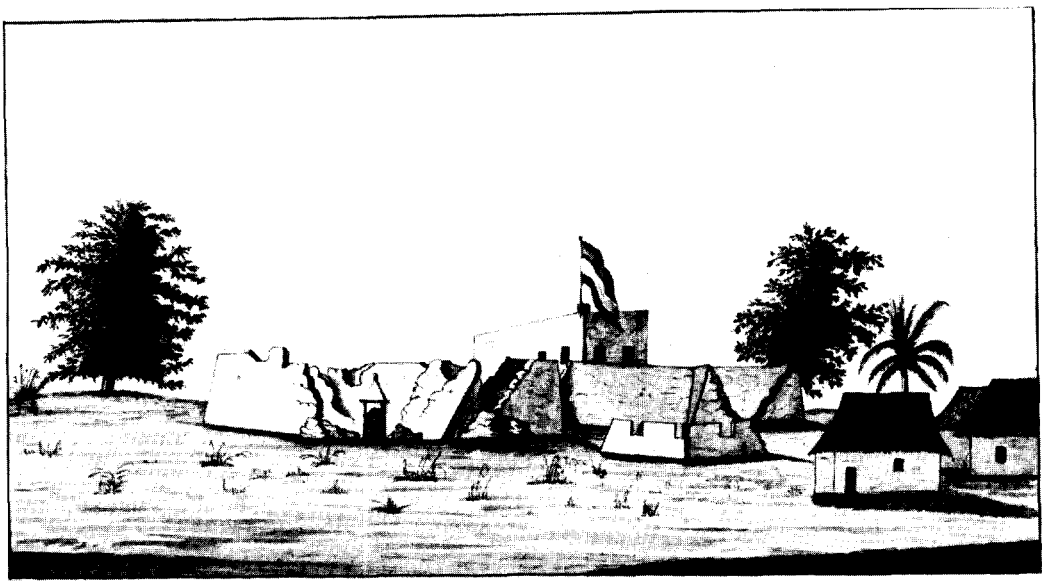
Het snelle verval van gebouwen, wanneer ze niet worden onderhouden, de compromissen die nodig zijn om oude gebouwen aan te passen aan nieuwe gebruikswijzen, het verlangen van restaurateurs om de zaken „te mooi" te willen maken ten koste van het authentieke werk, het tekort aan arbeiders die nog de oude technieken beheersen en tenslotte steeds weer de financiële problemen die de altijd en overal tijdrovende en kostbare restauratiewerken met zich brengen. Eén Europees probleem doet zich hier nog niet voor en wel dat van de noodzaak om monumenten te slopen omwille van het verkeer!

Ook zonder deze laatste puzzel blijft er voor de monumentenzorg van Ghana nog een zware taak over. We hopen, dat er via de gelegde contacten daarin eens een steentje kan worden bijgedragen. Want uiteindelijk is het niet alleen een zware, maar ook een dankbare taak, omdat het hier gaat om iets, dat Ghana een unieke plaats geeft in de landen van Afrika's Westkust.

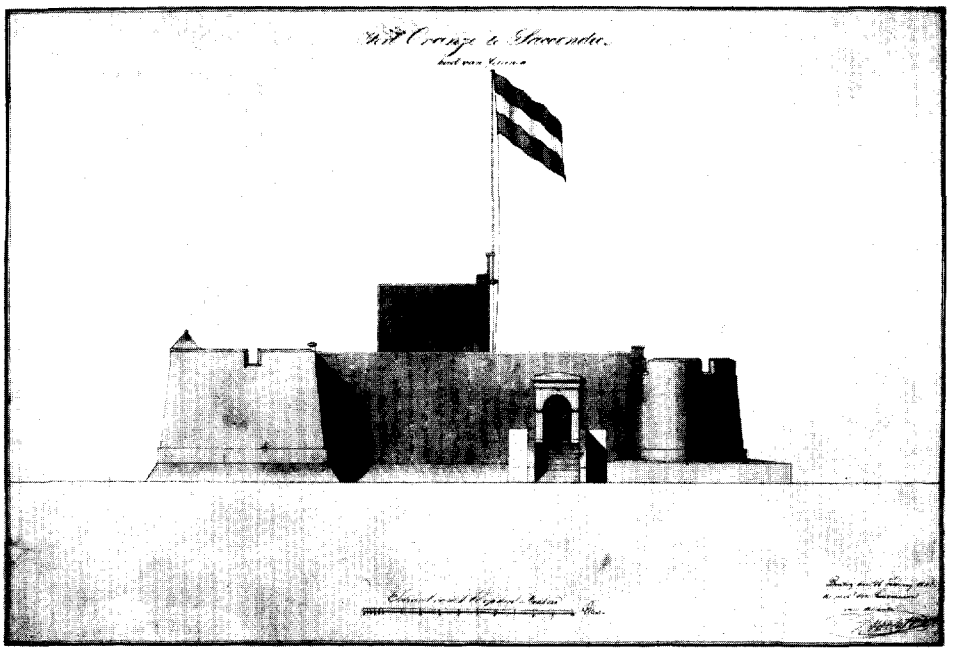
Buiten dit land zijn er namelijk in dit gebied maar zeer weinig restanten van Europese nederzettingen uit het verleden. Ten oosten van de Ghanese kust geeft Lawrence er maar een aan, Whydah, dat in de eerste helft van de 18de eeuw ook nog enige tijd Hollands geweest is. Ten westen kwam een iets groter aantal van zodanige bouwwerken voor, maar die waren voor het merendeel van weinig allure. Eén nederzetting daar, die Hollands geweest is en aan die periode nog zijn naam te danken heeft, speelde gedurende lange tijd een belangrijke rol: het eiland Gorée (Goeree) bij Dakar, Senegal. Het was Hollands van 1617 tot 1677, toen de Fransen het veroverden. Dit eiland is echter zo interessant, dat daaraan een afzonderlijke beschouwing moet worden gewijd.

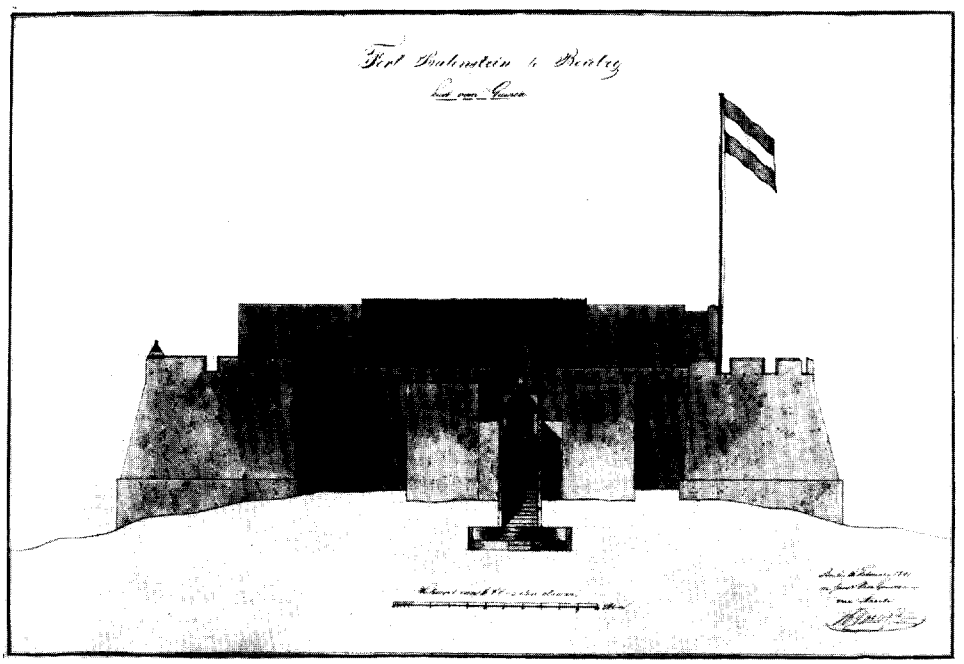
Afb. 23. Axim, San Antonio, landzijde (oostgevel). (Foto C. L. Temminck Groll)

Afb. 24. Dutch Komenda, fort Vredenburg, tekening uit 1841. Het onderschrift luidt: „Nederlandsch Commanij". (Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen, suppl. nr. 303)

Afb. 25. Sekondi, fort Orange, zuidoostelijk aanzicht met ingang, opmeting uit 1841. De el van de maatstok is 1 m. (Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 301)

Afb. 26. Butre, fort Batenstein, zuidelijk aanzicht met ingang, opmeting uit 1841. De el van de maatstok is 1 m. (Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 299)

THE HISTORICAL MONUMENTS OF EUROPEAN ORIGIN IN GHANA

BY

C. L. TEMMINCK GROLL

Along the coast of Ghana (the former Gold Coast) there is an interesting series of buildings dating from the late fifteenth to the early nineteenth century, a period during which various European countries traded along this coast, first in gold and then mainly in slaves. There is no local aversion to these buildings, in spite of their association with the slave trade, probably because their construction was sanctioned by the local chiefs and the coastal tribes never suffered themselves from the slave trade.

The Dutch took the lead among the European traders in 1637 when they captured the castle of St. George del Mina from the Portugese, who had built it in 1482. The present paper concerns the buildings constructed by the Dutch or mainly influenced by the period of Dutch predominance. The other buildings are mentioned, but for illustrations the reader is referred to the standard work by A. W. Lawrence, "Trade Castles and Forts of West Africa" (London 1963).

In 1872 the Dutch possessions on this coast were transferred to the English, who had already purchased the Danish forts which were particularly numerous in the eastern part of the region. These individual settlements were combined to form the Gold Coast/Ashanti colony, to which independence was granted in 1957. At that time a service for the preservation of national monuments, including these buildings, had already been in existence for some time, and after independence it was continued as the Ghana Museum and Monuments Board. As a consequence, the situation for these buildings was more favourable than is usually the case for European buildings in the tropics.

Concerning the restorations carried out by the Board, the following may be said. Just as had been the case in the early days of monument preservation in European countries, more attention has been given to restoring the original form of the buildings than to the materials, details, and finishing off of their components. Concrete blocks and cement were often used instead of local stone and lime, thin modern beams instead of square ones, and so on. The brick mouldings, arches, and pilasters were certainly originally covered with plaster along with the walls, not left exposed as they are now.

Several of the buildings are well-preserved ruins, and since more authentic material can be preserved in this way it would be advisable to treat certain others, for which no definitive plans have been made, in the same way rather than to reconstruct them in their old form. The observer would obtain a clearer picture of the situation if the missing parts of the foundations were restored and made clearly visible.

Many of the buildings have been given a current use, but as a group they also represent a potential tourist attraction, because they are striking and highly individual structures situated at the most beautiful places on this unusually lovely coast. Many of these buildings have already been assigned caretakers, and it would not be difficult to provide a terrace were visitors could obtain a cool drink. In the larger forts the hostel quarters already present could be enlarged and improved. Since this complex is virtually unique for Ghana, its wider exploitation could have considerable importance for the country.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas,
Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf,
Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke,
Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN DE AULA VAN DE TECHNISCHE HOGESCHOOL TWENTHE TE ENSCHEDE.

OPENINGSREDE, OP 16 DECEMBER 1967 UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER, PROF. DR. H. VAN DE WAAL.

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER-, BUCHELIUS- EN FREDERIKSPRIJZEN.

Bij de opening van onze jaarvergadering breng ik in de eerste plaats onze hartelijke dank over aan onze gastheren. Onze gastheren van vandaag, het Bestuur van de Technische Hogeschool Twenthe en het Gemeentebestuur van Enschede, en onze diverse gastheren van gisteravond.

Mijnheer de conrector van de Technische Hogeschool Twenthe, enige jaren geleden (1964) werd in Engeland een symposium gehouden, gewijd aan het thema *University Planning and Design* [1]. Ik lees u de openingswoorden voor: „A building programme need not be vast in order to arouse architectural involvement or to attract national interest".

Of u *national interest* nastreeft is mij niet bekend, maar indien zo . . . hier zijn wij.

Mijnheer de burgemeester, in een door het gemeentebestuur van Enschede uitgegeven publicatie betreffende *Kunst en cultuur in Enschede* lees ik als citaat van Mondriaan: „. . . hetgeen ons omringt moet zóódanig zijn, dat het den aard onzer levenskracht vertolkt"; wij hebben, ook na een vluchtige indruk, er ons van kunnen overtuigen, dat er in ons land maar weinig steden zijn, waar zo intensief volgens dat principe wordt geregeerd.

Bijzondere dank zijn wij verschuldigd aan de heer Bongers, chef van het Gemeentelijke Voorlichtingsbureau van Enschede en aan de heren Merkelijn en Manger van de Technische Hogeschool.

Aan onze gastheren van gisteravond, wat betreft kasteel Twickel, douairière baronesse Van Heeckeren van Wassenaar en de rentmeester ir. Brunt, wat betreft Huize Singraven, de Stichting Edwina van Heek, de heer J. van der Veen, en voorts de verzamelaars Blenken Blijdenstijn en De Jong, hartelijk dank, dat u uw collecties voor ons zo gul hebt willen openstellen.

Vanmiddag zullen wij nog te gast zijn in het Rijksmuseum Twenthe en ik bedank nu reeds de directeur drs. Hulshoff en de conservator drs. Ter Kuile voor hun collegiale medewerking.

De sprekers, in het bijzonder de sprekers niet-leden de hoogleraren Van Embden en Maas hebben recht op onze grote erkentelijkheid, dat zij de moeite hebben willen nemen om zaken die zij reeds lang kennen hier voor ons nog eens te komen vertellen in nog eenvoudiger vorm dan zij gewend zijn het voor hun studenten te doen.

[1] *University Planning and Design, A Symposium* edited by Michael Brawne, London 1967, Architectural Association (Paper Number 3).

Er moet een groot stuk zelfverloochening schuilen in uw optreden van vandaag.

Na dit woord van dank een hartelijk welkom aan u allen, want het moet mogelijk zijn een jaarvergadering te houden zonder sprekers, zonder opkomst van leden gaat het niet.

Van onze officiële gasten begroet ik in het bijzonder de heer Hotke, plaatsvervangend directeur generaal voor Culturele Zaken van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en de heer Duparc, raadadviseur voor Culturele Zaken bij hetzelfde ministerie. Het wordt langzamerhand een gemeenplaats, uw belangstelling in ons werk te vermelden. Maar liever verval ik in dit opzicht in een gemeenplaats, dan na te laten u te zeggen, hoezeer wij uw beider belangstelling voor ons werk (niet alleen op deze dag, maar het gehele jaar door betoond) op prijs stellen.

Onze Belgische collega's heet ik eveneens hartelijk welkom, niet zonder een gevoel van beschaming, want wanneer wij een statistiek zouden opmaken van onze bezoeken over en weer zou men tot de paradoxale conclusie komen, dat het in dit barre jaargetij eenvoudiger is noordwaarts te reizen dan zuidwaarts.

Tenslotte verwelkom ik mej. dr. E. Frederiks, die zich dit jaar voor het eerst in ons midden bevindt als jurylid van de door haar, ter herinnering aan de nagedachtenis aan haar vader ingestelde Frederiksprijs, jaarlijks uit te reiken aan de auteur van een studie op het gebied van onze decoratieve kunst.

Mej. Frederiks, onze vereniging heeft met grote belangstelling en erkentelijkheid kennis genomen van uw initiatief. Het is inderdaad nog nodig, dat er ter rehabilitatie van de studie van de kunstnijverheid af en toe eens iets wordt gedaan. Maar wat ons betreft: weest ervan overtuigd, dat de herinnering aan het fundamentele werk en aan de markante persoonlijkheid van uw vader ons ook zonder uw sympathiek streven nog duidelijk voor ogen zou staan.

Na een langdurige ziekte werd midden uit haar werk van ons weggenomen mejuffrouw H. A. J. Hos, in leven wetenschappelijk assistente bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, hoofd van de topografische afdeling. Wij zullen haar liefde tot het vak en haar hulpvaardigheid in dankbare herinnering houden.

Ons lid prof. Hammacher vierde deze week zijn 70ste verjaardag; onze hem bij die gelegenheid toegezonden gelukwensen, herhalen wij hier gaarne.

Onderscheidingen ontvingen behalve deze jubilaris onze medeleden De Vries en Gerson.

De heer Emmens verwierf de Wijnaendts Franckenprijs met zijn boek *Rembrandt en de regels van de kunst*. Aan allen onze hartelijke gelukwensen.

Het schijnt, wat verder de personalia betreft, een rustig jaar te zijn geweest; althans een jaar zonder veel mutaties.

De heren Helbers in Assen en Hijszeler van het Rijksmuseum Twenthe namen volgens de wet afscheid van hun functie, volgens hun hart zeker niet van hun hobby die daarmee geheel of nagenoeg geheel samenvalt.

De heren Emmens en Reznicek werden benoemd tot hoogleraar in Utrecht, Van Wessem hield in Amsterdam zijn inaugurele rede aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten. De heer Van Gelder werd directeur van het nieuwe Centrum voor voortgezet kunsthistorisch onderzoek der Rijksuniversiteit te Utrecht.

De in Harvard ingestelde leerstoel in de Nederlandse beschavingsgeschiedenis, Erasmus Lectureship on Civilization of the Netherlands, is op 7 juni door Prins Bernhard namens ons volk aan het Curatorium aangeboden. Van het aanzienlijke stichtingskapitaal heeft de regering 10% voor haar rekening genomen; de rest is als dank voor de steun ondervonden krachtens het 20 jaar geleden in werking getreden Marshallplan bijeengebracht door het bedrijfsleven, de Kamers van koophandel en de vakbeweging. Zoals u bekend zal zijn, vervult de oud-voorzitter van onze vereniging, prof. Van Regteren Altena, dit jaar het eerste Nederlandse gasthoogleraarschap te Harvard.

Verder vermeld ik de benoemingen in museale functies in het buitenland van de heren J. van der Marck en E. P. Engel, repectievelijk te Chicago en te Kaapstad.

Drs. Wurfbain aanvaardde het directoraat van het Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden.

Na deze personalia kom ik tot het punt: beoefening van het vak. Wanneer men de gebeurtenissen om ons heen op de voet volgt, ik bedoel via de kleinere berichten in onze dagbladen, dan lijkt het wel of het museumwezen, waar toch de meesten van ons hun functie uitoefenen, tot de achtergebleven gebieden is gaan behoren. Wij lezen van medische functionarissen, controlerend of niet, die geen medici zijn en met de regelmaat van de klok vinden er uit huizen van bewaring en uit andere met het museumwezen verwante instituten ontsnappingen plaats. En bij ons? Toe-

gegeven, er was een tijd dat het (als bezoeker) gemakkelijker was uit sommige gevangenissen te komen dan in sommige musea. Maar uitbrekers uit musea, wie heeft er ooit van gehoord? Zelfs bij Jeroen Bosch moesten zij die 's avonds om 11 uur nog niets gezien hadden met zachte hand worden uitgeleid. En wat de verantwoorde bezetting van onze posten betreft: zijn bij de aanstelling van onze functionarissen wel altijd de geloofsbrieven op tafel gelegd?

Vol argwaan herhaal ik mijn variant op Oxenaars hartekreet van vorig jaar. Zijn er eigenlijk wel kunsthistorici in onze musea? De stunt in één onzer musea vertoond, waarbij — blijkbaar als attractie — een naakte man, alleen met een bril op (zei het krantenbericht) werd beschilderd, is moeilijk te overtreffen. Het enige wat uw voorzitter kan beloven, is dat hij straks ten overstaan van u allen zijn bril zal afzetten.

Van de werkelijke problemen die insiders het meest met zorgen vervullen noem ik een paradoxaal tweetal: onvervulde vacatures bij onze musea en dreigende overproductie door onze universiteiten. Het bestuur overweegt een grondig statistisch onderzoek te doen instellen naar de mate van doorstroming voor de eerstkomende decennia. Het is zich ervan bewust dat een daarop te gronden prognose met veel voorzichtigheid gehanteerd zal moeten worden. Daarnaast wil het bestuur trachten met de autoriteiten de vraag van eventuele uitbreidingsmogelijkheden onder ogen te zien.

Wat het onderwijs betreft, de toevloed van eerstejaars studenten moge dan al enigermate zijn verminderd vergeleken bij vorig jaar, velen, te velen van de vele eerstejaars van 1966 zijn inmiddels tweedejaars geworden. Bij de minder gul bedeelde universiteiten kan thans reeds worden gesproken van een onverantwoorde toestand. Met al onze planning zijn wij verzeild geraakt in een situatie die het tegendeel is van een optimum. De te vele studenten voor wie straks stellig geen emplooi te vinden zal zijn, en van wie men in het gunstigste geval mag aannemen dat zij de eindstreep niet halen, dwingen de onderbezette staven tot verdubbeling van hun inspanning en tot halvering van hun aandacht.

De problemen, samenhangend met de educatieve diensten, werden dit jaar op diverse fronten bestudeerd: er werd een werkgroep gevormd van Educatieve Diensten van de Nederlandse musea; in het Maandblad van de Nederlandse Vereniging voor Tekenonderwijs zijn enkele artikelen verschenen, gewijd aan onderwerpen als „Kunstinitiatie en Museumbezoek", „De rondleiding"; tenslotte verscheen in de reeks Documentatie en Onderzoek van VAEVO (Vereniging tot bevordering van het aesthetisch element in het voortgezet onderwijs) een publicatie „De didactiek van de kunstbeschouwing".

Verleden jaar noemde ik in de sector van de exposities de markt willig en het aanbod veelvuldig. Daarbij vergeleken was dit jaar in meer dan één opzicht een climax.

Het succes van Den Bosch, dat tegen verwachting der experts met zijn 275.000 bezoekers een groeifonds bleek te zijn, vermeld ik als eerste. De organisator, mr. Frenken, heeft — ik citeer een interview met hem — „hemel en aarde bewogen om het bezoek tegen te houden". Daarmee is de cirkel gesloten en is het museumwezen teruggekeerd tot de aanvankelijke toestand. Het bestuur heeft de heer Frenken uitgenodigd als lid tot onze vereniging toe te treden.

Zij die verleden jaar de vergadering in Leiden hebben bijgewoond zullen begrijpen, waarom ik dit jaar mijn zeer beperkte bloemlezing nu eens begin met de tentoonstellingen op het gebied van de moderne kunst. Om met de meest recente te beginnen: *Van Dongen* in Rotterdam en *Joep Nicolas* in Amsterdam en Utrecht. En dan waren er in het Stedelijk Museum: *Vorm van de Kleur* en *Picasso*; op de Hoge Veluwe *Barbara Hepworth*, in het Haagse Gemeentemuseum *Graham Sutherland, Moholy Nagy, Jean Arp* en *Anton Heyboer*, in Rotterdam *René Magritte* en in Eind*hoven Moholy Nagy* en *Vordemberge-Gildewart* en nu het opmerkelijke *Kompas 3.*

Vermelding verdient voorts het provinciale Groningse initiatief van *Beeld en Route*, terwijl de belangrijke activiteiten der talrijke galeries in onze dagen zulk een omvang hebben aangenomen, dat wie een poging zou wagen dat alles op de voet te volgen, waarschijnlijk zou succumberen aan een acute galeritis.

Het Toneelmuseum beproefde met *Kijkspel* een geheel nieuwe formule van exposeren, waaraan in elk geval levendigheid niet kon worden ontzegd.

De tentoonstellingen van oude kunst waren minder in aantal maar daarom niet minder belangrijk: in het Haagse Gemeentemuseum *Haags zilver uit vijf eeuwen*, van oudsher een specialité de la maison; in Amsterdam de unieke tentoonstelling over *Hercules Seghers en zijn voorlopers*, waardoor de *Tegels uit eigen bezit* enigermate overschaduwd werden, en op dit ogenblik de *Italiaanse tekeningen uit Rijssel.*

Buiten onze grenzen, maar toch door en door vaderlands was *La vie collective en Hollande au XVIIe siècle* in het Parijse Musée des arts décoratifs.

Voordat wij nu kunnen overgaan tot het eigenlijke programma van deze jaarvergadering, nog zeer in het kort enige bestuurszaken.

De vernieuwing onzer statuten heeft zozeer de voortdurende aandacht van uw bestuur, dat de resultaten weliswaar thans nog niet getoond kunnen worden, maar wel eerlang het daglicht zullen aanschouwen. Een ernstiger zaak is het volgende: op de vorige vergadering beloofde het bestuur te zullen streven naar een radicale uitbreiding. Dat ook daarvan de resultaten nog niet zijn afgerond betreuren wij oprecht. Ik kan u verzekeren dat het huidige bestuur zich geenszins koestert in de opvatting als zouden alleen senaatsleden geschiktheid voor deze hoge waardigheid bezitten.

Hierna kwam het punt ter sprake dat de jaarvergadering maar liever verplaatst zou moeten worden naar de 2de of 3de week van januari; over de vraag of het week-end gehandhaafd moet blijven als tijdstip van samenkomst bleek geen eenstemmigheid te bestaan.

Na dank aan de medebestuursleden en hun medewerkers vermeldde de voorzitter de actie van het *Comité Geteisterde Kunststeden Italië*. Het totaal der tot 4 september van dit jaar binnengekomen gelden beloopt *f* 200 000,—. Behalve bijdragen voor diverse doeleinden, werd de restauratie van de inmiddels weer heropende Casa Buonarroti vrijwel geheel door het Nederlandse Comité betaald.

Naast de werkzaamheden van het Comité verdient de hulpactie van de Nederlandse kunsthistorische studenten vermelding. In totaal 34 studenten hebben zich met veel enthousiasme gemeld voor het verrichten van noodzakelijke, maar verre van aangename corveediensten gedurende de eerste maanden. De reiskosten zijn door de universiteiten gedragen. In totaal is ruim 700 man- (resp. vrouw-) dagen aan hulp geschonken.

Tenslotte werd de aandacht gevestigd op de mogelijkheid dat kunsthistorici voor studiedoeleinden onderdak vinden in het Kunsthistorisch Instituut in Florence.

Overgaand tot de uitreiking der prijzen vestigde de voorzitter de aandacht op prof. Hammacher's boek over Henri van de Velde, dat stellig voor de Carel van Manderprijs in aanmerking zou zijn gekomen, indien de schrijver geen deel zou hebben uitgemaakt van de jury. Hij vervolgde: ... wie mij zou willen tegenwerpen, dat de Carel van Manderprijs een aanmoedigingsprijs is en *dus* alleen voor jeugdige vakgenoten bedoeld is, die zou ik willen antwoorden: wanneer men na een zó indrukwekkende staat van dienst en na zulk een reeks van publikaties die ons stuk voor stuk hebben verrijkt, op zijn zeventigste verjaardag voor den dag komt met een gaaf werk van zo edel gehalte, zouden wij die niet mogen aanmoedigen ook na zijn pensionering voort te gaan? Waarom zouden wij alleen patriarchaal aan jongeren mogen zeggen dat wij nog veel van hen verwachten, en niet — uit welbegrepen eigenbelang — aan de oudsten onder ons?

De helder geschreven en menselijk doorvoelde studies van Hammacher zullen nog voor generaties na ons gelden als voorbeeld van wat hijzelf heeft aangewezen in de brieven van Van de Velde: „elke kunsthistoricus, die het proces van de ontwaking van de gerichtheid der creativiteit ... wil bestuderen, vindt daar stof" (blz. 39).

Wat nu de Carel van Manderprijs betreft, meende de jury niet het Engelse pond achterna te moeten gaan en haar eisen te moeten verlagen teneinde ook dit jaar een penning te kunnen uitreiken. Daarentegen waren er twee Bucheliusprijzen toegekend en wel aan de heer B. J. A. Renckens, wetenschappelijk ambtenaar bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie voor zijn belangrijke documentaire arbeid en zijn vele publikaties op het gebied van onze 17de-eeuwse schilderkunst, en aan drs. J. L. Locher, conservator van het Prentenkabinet van het Haagse Gemeentemuseum voor zijn uitvoerig onderzoek omtrent het werk en streven van de moderne graficus Anton Heyboer, resulterend in een tentoonstelling en de daarbij behorende catalogus met oriënterende inleiding.

Tot de beide prijswinnaars sprak de voorzitter de volgende woorden: „Mijnheer Renckens, de jury heeft u de Bucheliusprijs toegekend voor uw talrijke publikaties op het gebied van de Nederlandse schilderkunst, maar tevens en stellig niet in de laatste plaats hebt ge deze documentatieprijs verdiend door uw ruim 32-jarige documentaire arbeid in het R.K.D.

Wanneer documentatie betekent: de weg bereiden voor nader onderzoek, dan hebt u een documenterend leven geleid. Hoevelen van ons hebben geprofiteerd van die beminnelijke vanzelfsprekendheid waarmee u voor ons materiaal hebt aangedragen? En hoeveel maal hebben wij

ongemerkt geprofiteerd van uw kennis, omdat de dossiers van het R.K.D. al bij voorbaat door u op wetenschappelijk verantwoorde wijze waren ingericht? Met een variant op Van Manders woorden over Jan van Scorel huldigen wij vandaag in u een „Lanteeren-drager en Straet-maker" onzer studiën.

Mijnheer Locher, de jury heeft u de Bucheliusprijs verleend om daarmee te doen uitkomen, dat er naast de documentatie op grond van stijlkritiek en archiefonderzoek e.d. een ander soort, niet minder belangrijke documentatie bestaat: het zorgvuldig observeren, het indringend beluisteren van de levende kunstenaar.

In de geneeskunde is er ook een tijd geweest, dat men meende alleen dan met wetenschappelijk onderzoek bezig te zijn, als men zijn gegevens zocht bij de dode exemplaren. Boerhaave's klinische onderzoekingen aan het ziekbed betekenden in zijn dagen een revolutionaire vernieuwing. Al bent u een Leids alumnus, ik ga u niet met Boerhaave vergelijken; u bent niet de eerste geweest die dergelijke actuele geschiedschrijving heeft bedreven en voor „Locher Europa" is het nog niet de tijd. Maar het is nog niet zó lang geleden dat onze museumdirecties aan de levende kunstenaars inderdaad de indruk gaven, dat zij — net als de vroegere doctoren — alleen wetenschappelijke belangstelling hadden voor overledenen.

Moge uw werk er ook in de toekomst toe bijdragen die misvatting uit de weg te ruimen".

Daarna reikte mej. dr. Frederiks de door haar ingestelde prijs uit aan Mevrouw Duyvené de Wit-Klinkhamer, conservatrice van de zilverafdeling van het Rijksmuseum, voor haar gehele oeuvre, dat nauw samenhangt met haar ruim 20-jarige werkzaamheid aan het Rijksmuseum. Op haar eigen, pittige wijze karakteriseert zij in haar geschriften de stijlkenmerken van onze nationale edelsmeedkunst. Het werk van de 17de-eeuwse zilversmeden Paulus en Adam van Vianen, dat tot ver buiten onze grenzen bekendheid verkreeg, had daarbij haar bijzondere voorkeur.

Aan de rede van de voorzitter was voorafgegaan: een boeiende uiteenzetting over de Technische Hogeschool, bij de maquette gehouden door de heer Merkelijn; na de rede volgde een voordracht door prof. ir. S. J. van Embden over „De Hogeschoolgebouwen te Enschede en te Eindhoven".

Na een geanimeerde koffietafel in de door architect Blom op boeiende wijze tot mensa verbouwde boerderij en een rondrit over het terrein, verplaatste het gezelschap zich per bus naar het Rijksmuseum Twenthe in Enschede, waar het woord werd gevoerd door drs. P. Singelenberg over „Berlages kunst in stedenbouw" en door prof. dr. ir. F. M. Maas over „De ontwikkeling van parklandschappen in relatie met de steden".

Na de thee, aangeboden door de directie van het museum, maakten velen gebruik van de gelegenheid tot bezichtiging van het museum en de aldaar tentoongestelde verzameling Van Heek (17de-eeuwse schilderijen en kunstnijverheid).

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Ede, Drieberg. Teneinde de verdere aantasting van een groep van vijf sterk beschadigde grafheuvels op de Drieberg, Eder heide, tegen te gaan en aldus een actieve bescherming ingevolge de Monumentenwet na te streven, is door de R.O.B. van 16 oktober tot 8 december 1967 een restauratie uitgevoerd. Door de bereidwillige medewerking van de Genie-Dienstkring Ede is thans bereikt dat een fraai monument in zijn natuurlijke omgeving is hersteld. De ligging op een markante hoogte in het terrein en de mogelijkheid de contouren der tumuli waar te nemen vanaf de weg Ede-Arnhem verlenen een bijzonder aspect aan het geheel.

De desolate toestand waarin de heuvels vóór de restauratie werden aangetroffen, moet goeddeels aan militaire activiteiten op deze als oefenterrein in gebruik zijnde heide worden toegeschreven.

In 1928 stelde de amateur-acheoloog kapitein H. J. Bellen een „onderzoek" in deze tumuli in. De resultaten waren naar het schijnt zeer mager; althans de nagelaten notities geven ons weinig houvast. Thans kon bij zeker vier van de vijf heuvels enig inzicht worden verkregen in de aard van de ondergrond. Zo tekende de A-horizon van het oude bodempro-

fiel zich steeds af als een min of meer vuile laag, die in kleur naar het donker oranjebruin neigt. De B-horizon was oranjebruin. Eén keer werd dezelfde kleur ook in het heuvellichaam waargenomen.

Alvorens tot restauratie werd overgegaan, werd de bestaande toestand fotografisch en op tekening vastgelegd. Met behulp van enkele sleuven was het mogelijk de oorspronkelijke omvang en het talud der heuvels te bepalen. Met gebruikmaking van de aldus verkregen gegevens konden de heuvels worden opgeworpen, waarna zij alle van een heidedek werden voorzien.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst en R. H. J. Klok).

Kesteren. Op de onmiddellijk ten westen aan de bebouwde kom van Kesteren grenzende percelen, de Prinsenhof geheten en gelegen tusten de Rijnbandijk en de Nedereindsestraat, werden door leden van de Historische Kring Kesteren en Omstreken talrijke resten van aardewerk en ijzeren voorwerpen aangetroffen, die uit de Middeleeuwen (XII-XIV/XV) dateren.

Tussen de vondsten bevond zich een 9 x 12 cm groot fragment van Franse kalksteen met Romeinse inscriptie. De letters hebben een hoogte van 40 mm, en behoren tot de eerste twee regels van het opschrift. De inscriptie luidt: [- - -] RA[- - -/- - -] M[- - -]. Het ligt voor de hand deze vondst allereerst in verband te brengen met de Romeinse occupatie welke zich circa 400 m westelijker bevonden heeft (cf. S. J. Brenkman, *Bijdr. Gelre*, 15, 1912, 593-609).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Nijmegen. In september en oktober 1967 is vanwege de Openbare Nutsbedrijven, afd. gas en water, een middendruk-gasleiding aangelegd, die loopt van de Koolemans Beijnenstraat via de Van Langeveldstraat, Rembrandtstraat, Heydenrijckstraat (o. zijde) en de Berg en Dalseweg naar de Museum Kamstraat (o. zijde) tot even voorbij de kapel van het St.-Canisiuscollege. De daarvoor gegraven sleuf bood gelegenheid tot het doen van archeologische waarnemingen, vooral met betrekking tot de grachten op de z.w. hoek van de Romeinse legioensvesting(en). Als negatief resultaat dient vermeld te worden dat in de omgeving van het St.-Canisiuscollege, hoek Berg en Dalseweg-Museum Kamstraat, geen enkel spoor van een Romeinse gracht is gevonden.

In de Museum Kamstraat zijn op resp. ongeveer 10 en 20 m van de Berg en Dalseweg een grotendeels complete terra nigra-beker en twee fragmenten van een aarden masker aan het licht gekomen, en wel op de overgang van de geroerde naar de vaste grond, ca. 50 cm onder het maaiveld. Van deze en andere in de sleuf in de Museum Kamstraat aangetroffen stukken aardewerk volgt hieronder een determinering. Wellicht behoort een gedeelte van het materiaal bij het grafveld CC uit de tijd van Claudius en Nero, maar de meeste scherven zijn wel afkomstig uit afvalkuilen uit de Flavische tijd (buiten de castra van het 10de legioen); cf. W. G. J. R. Vermeulen, *Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen*, Amsterdam 1932.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Tot de vondsten uit bovengenoemde sleuf in de Museum Kamstraat behoort o.a. het volgende.

Veel aan elkaar passende fragmenten van een bol-ovale beker van glanzend zwarte terra nigra met smalle, schuin naar buiten uitstaande rand, op lage voet en met ingedeukte bodem; aan de buitenzijde bevindt zich een band met ingestoken wigversiering tussen twee paar rondom lopende, diepe groeven (vgl. J. H. Holwerda, *De Belgische Waar*, type 140).

Twee grote stukken van dik, gladwandig, gepolijst en waarschijnlijk Holdeurs aardewerk, die deel hebben uitgemaakt van een met de hand gevormd, wel zeer vlak gezichtsmasker. Aanwezig zijn van de linkerkant van het gezicht met de afgewerkte rand: een deel van het voorhoofd met rimpels, een open oog, een deel van de neus en een zware wangplooi of knobbel (vgl. J. J. C. van Hoorn-Groneman, „Römische Maskenfragmente", *BABesch.* 35, 1960, 75 v.v.).

Verder enige terra sigillata-scherven, waaronder een randfragment met barbotineversiering (Dr. 35/36) en de bodem van een bakje (Dr. 27) met het stempel: NERRVS (C.I.L. XIII, 10010, 1420; Oswald, *Stamps*, bl. 218); verder fragmenten van fijn en ruwwandig Holdeurs aardewerk; fragmenten van kommen en bekers van ruwwandig aardewerk; scherven van bekers van geverfd aardewerk, waarvan sommige met zandbestrooiing of met een gearceerde versiering; een groot aantal aan elkaar

passende fragmenten van het onderste stuk van een grote kruik van gladwandig, geelwit aardewerk met graffiet: C[. .]IFIDELIS.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

UTRECHT

Vechten. Naar eerst thans bekend geworden is, werd in april 1960, op een akker nabij het fort „De Burg" een vrij sterk gesleten denarius van keizer Vespasianus gevonden.

Vz. kop keizer n.r.; [IMP] CAES VESP AVG P M [ ]

Kz. Vesta zittend n.l., tussen TRI - PO[T]

Het betreft hier hoogst waarschijnlijk een denarius van het type RIC II, p. 20, nr. 49 met omschrift IMP. CAES. VESP. AVG. P. M. COS. IIII, geslagen te Rome, 72-73.

De munt bevindt zich in de verzameling van de vinder, de heer R. Ooyevaar te IJsselstein.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Haps. De opgravingen op het Kamps Veld in Haps, welke in 1960 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden begonnen, en vervolgens door het Instituut voor Prehistorie te Leiden werden voortgezet, zijn dit jaar afgesloten. Dankzij de medewerking van de heer Jac. Kerstens kon van 28 augustus tot 17 november een oppervlak van ruim 4000 m² op zijn akker worden blootgelegd.

Hoewel de bewerking van tekeningen en vondsten nog lang niet beëindigd is, kan een aantal resultaten van het onderzoek worden vermeld. De voor de archeologie meest interessante periode in de bewoningsgeschiedenis van Haps vormt de IJzertijd. In de late Hallstatt-tijd (6de-5de eeuw v. Chr.) ontstond een kleine nederzetting bestaande uit rechthoekige, tweeschepige huizen. De afmetingen variëren van 4.25 x 11 m tot 6 x 18 m. Tenminste 13 plattegronden werden herkend. Reeds uit de ligging t.o.v. elkaar is duidelijk, dat zij niet alle gelijktijdig zijn. Van de aardewerkscherven welke in de nederzetting werden gevonden is 60-70% besmeten. Een aantal van de versierde scherven draagt zgn. *Kalenderberg*-motieven: loodrecht op elkaar staande groeven in rechthoekige vakken geplaatst. Identiek aardewerk wordt in de Eifel in de HaD-periode geplaatst. Fragmenten van glazen ringen en armbanden behoren tot typen, die door E. Haevernick gedateerd worden in de periode tussen 300 v. Chr. en het begin van onze jaartelling. Daar één van deze fragmenten in een paalgat van een huisplattegrond werd aangetroffen, moet aangenomen worden dat de nederzetting in Haps in de late La Tène-tijd nog bestond. Of de vondsten van Romeins aardewerk betekenen, dat de bewoning ononderbroken tot in de eerste eeuwen van onze jaartelling doorloopt is vooralsnog een punt ter discussie.

Een relatie tussen de nederzetting en het reeds eerder onderzochte urnenveld blijkt nu dus tenminste gedurende de late Hallstatttijd te bestaan. Immers uit die periode stammen uit de nederzetting het aardewerk met *Kalenderberg*-motieven en uit het grafveld o.m. een ijzeren dolk met pijlpunten en een *gekropfte Nadel*, als ook een bronzen *scharflappige Wendelring*.

Zoals reeds eerder gemeld (*Nieuwsbulletin* 1960, *68, *85, *110-*111; 1963, *231; 1964, *333; 1965, *146), werden bij de voorgaande onderzoekingen, behalve het urnenveld, grafmonumenten aangetroffen uit het Laat-Neolithicum (Veluwse Klokbeker) en de Vroege/Midden Bronstijd (drievoudige paalkransen, Drakenstein-urnen). Nabij de op het Kamps Veld gelegen hoeve „de Kamp" werden dit jaar paalgaten en waterputten uit de Late Middeleeuwen aangetroffen.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

LIMBURG

Gemeente Heijthuijsen. In juli 1966 is tijdens de aanleg van een waterlozing in het kader van de uitvoering van de ruilverkaveling „Midden-Limburg" een drietal urnen bij elkaar gevonden. Het gaat hier om een grote urn, een kleinere met twee oortjes en een bijpotje. De grote urn heeft een vlakke bodem, een bolle buik en een vertikale hals (h. 33.8; grootste diam. 38 cm). De onderzijde van de buik is geruwd, de rest van de wand is gepolijst. De tweede urn (h. 16.6; grootste diam. 19.2 cm) heeft een peervorm met twee oren en een zwak ontwikkelde voet. Ter hoogte van de oren lopen over de schouder rondom twee groeflijnen. Boven in deze urn werd het kleine bijpotje (h. 9.2; grootste diam. 10.2 cm) aangetroffen; plaatselijk liepen over de schouder twee groeven. In de beide laatste urnen werd crematie gevonden.

Door de vinders werd rond de urnen een donkerbruine verkleuring waargenomen.

De geoorde urn vertoont in vorm en ornament veel overeenkomst met de Noord-Nederlandse „Zweihenklige Terrinen", met dien verstande, dat de urnen van dit type *geen* voet hebben. (Zie H. T. Waterbolk, „Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlanden", *Offa* 19, 1962, Abb. 14).

Datering: waarschijnlijk Hallstatt B.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Texel: De Waal. In januari 1967 is door de heer G. Gerrits een Romeinse munt gevonden op het hoog gelegen akkercomplex ten noorden van het dorp De Waal. Het is een denarius van Septimius Severus, kz. zittende Dea Caelestis op leeuw. BMC p. 218, 335 vv., geslagen tussen 201 en 210 (determinatie Kon. Penningkabinet).

Reeds eerder zijn op dit terrein in de omgeploegde akkergrond veel aardewerkscherven gevonden: hoofdzakelijk inheems materiaal uit de Romeinse tijd, daarnaast echter ook scherven daterende uit de IJzertijd en de Merovingisch(?)/Karolingische periode.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Velsen. In verband met een voorgenomen restauratie en verbouwing van de Engelmunduskerk te Velsen kon een onderzoek worden ingesteld naar de bouwgeschiedenis van deze kerk.

Uit het prentmateriaal en een teruggevonden bestek van 1596 was bekend, dat de kerk — die in 1573 door de Spanjaarden werd verwoest — aanzienlijk groter geweest moet zijn dan zij zich thans aan ons voordoet. Van de inmiddels verdwenen gebouwen (zuiderbeuk, gotisch koor, sacristie en Brederodekapel) kon de 80 cm brede fundering worden blootgelegd van de oostmuur van de zuidelijke zijbeuk, die opgebouwd bleek te zijn van secundair gebruikte kloostermoppen van 28-29 x 14-15 x 7 cm. Enkele grotere exemplaren (31 x 15.5 x 8 cm) kwamen ook voor.

Een deel van de fundering van het verdwenen 12 m lange gotische koor alsmede de west- en oostfundering van een aan dit koor gebouwde sacristie konden eveneens worden blootgelegd. Deze funderingen bleken uit kloostermoppen ter lengte van 28 en 29 cm te zijn opgebouwd met hier en daar ook stukken tufsteen.

Te midden van talrijke menselijke geraamten, puin en dakleien werden enkele noemenswaardige vondsten gedaan, zoals een fraai gesmede ijzeren palingsteker met vijf getande punten, loodbandjes met kleine stukjes gekleurd glas, onderdelen van raamtracering (gotisch), een tufstenen kapiteelfragment van een vierkante pijlerbekroning (19 x 19 cm), een daktegel met één nok en twee halfcirkelvormige stukken baksteen, diameter 33 cm, dikte 8 cm (van een zuiltje?). Verder een interessant fragment van een vrouwenkop, vrij primitief gehakt uit harde, grijze steen. Dit laatste is een typisch romaans stuk beeldhouwwerk uit ca. 1200 of iets vroeger. Aan de binnenzijde van de beukmuur valt het begin te zien van enkele (graf?)keldertjes, opgemetseld uit kleinere baksteen. Stukken zwarte lei, 4 cm dik, kunnen behoord hebben tot de vloerbedekking van de zijbeuk. Even buiten de huidige kerkmuur, ongeveer ter plaatse waar het voormalig koor begon, bevindt zich een zwaar, gemetseld hoekfragment van een muur (dikte 50 cm), samengesteld uit primair gebruikte kloostermoppen, 32 x 16 x 8-9 cm, gefundeerd op los naast elkaar geplaatste dergelijke stenen op hun kant staand. De korte arm van deze muur verdwijnt in de kerkmuur, de lange zet zich nog een eind evenwijdig hieraan voort en is vervolgens afgebroken. Tot welk gebouw dit, zeer diep gefundeerde metselwerk heeft behoord, is nog niet duidelijk. Er binnen werden overhoeks in de kalk gelegde vloertegels aangetroffen (13 x 14 x 2.5 cm), waarvan een drietal een tamelijk afgesleten reliëf van een dierfiguur vertoont. Binnen het oostelijk deel van de zuider zijbeuk, eveneens door de Spanjaarden in 1573 verwoest, werd het niveau verdiept tot op het ongeroerde zand. Hierbij bleek dat deze beuk (15de-eeuws?) was opgetrokken boven vele begravingen. Tevens werden hier enkele kindergraven aangetroffen, waarvan één opgemetseld uit kloostermoppen met een dak van schuin tegen elkaar geplaatste stenen. Mogelijk heeft ook een, iets dieper gevonden, peervormige donkergrijze pot voor dit doel dienst gedaan. Hij stond enigszins schuin in een gegraven kuiltje. De hoogte meet 32 cm, grootste breedte 33.5 cm, opening 16 cm. De bodem vertoont vier uitgeknepen voetjes (ca. 1350). Onder deze pot lag een skelet en op deze diepte kwamen — in geroerde grond — een Badorfscherf en enkele Pingsdorfscherven te voorschijn. Het verkregen profiel laat zien,

dat op enige meters onder het huidige kerkhofoppervlak, bovenop het ongeroerde (opgestoven?) zand van een oud binnenduin, zich vegetatie heeft bevonden. Het zand hierboven is er later, waarschijnlijk om beter te kunnen begraven, op aangebracht. Ook is een stukje blootgelegd van het versmalde rechthoekige vroegere kerkkoor, dat zich nog 6 m uitstrekt buiten de huidige kerk. Dit fundament is opgemetseld uit bakstenen van 29 cm lang en is dus mogelijk later aan de 12de-eeuwse tufstenen kerk toegevoegd. Op 17de-eeuwse prenten zien wij de ruïne van een gotisch koor. Vlak buiten de oosthoek van de zijbeuk kwam op vrij grote diepte, vrijwel op het ongeroerde zand, een tufstenen graf aan het licht, waarvan de overdekking bij latere begravingen verdwenen moet zijn. Het is o.-w. gericht en de binnenlengte meet 1.70 m. De binnenzijde is glad afgewerkt, van buiten steken de tufsteenblokken willekeurig uit. Rondom bevindt zich een dikke mortellaag, waarop misschien een stenen overdekking heeft gerust.

In 1966 werden de opgravingen ten z. en z.o. van de kerk beëindigd, waaruit een zestal bouwfasen konden worden aangetoond van de huidige, gedeeltelijk tufstenen, deels bakstenen kerk. In verband met de ontruiming van het kerkgebouw wegens voorgenomen restauratie, werd door de kerkvoogdij toegestaan ook binnen de kerk aanvullende onderzoekingen te doen. Hierbij werd getracht het verloop van de koorafsluiting van de tufstenen kerk nader te traceren en tevens iets te weten te komen over aan deze kerk voorafgaande houten bouwsels. Helaas was het door de vele begravingen in de kerk en vooral door de in 1773 gemetselde grafkelders niet mogelijk de funderingssleuven ver genoeg te vervolgen. Wel bleken nog begravingen aanwezig te zijn onder de fundering van de z.-muur, mogelijk deel uitmakend van het in 1965 bij een opgraving op het Kerkplein reeds geconstateerde Karolingisch grafveld.

De funderingen van de oorspronkelijke tufstenen z.- en n.-muur bestaan uit een laag leisteenachtige breuksteen, soms nog voorzien van restanten Romeinse mortel en waarschijnlijk tezamen met de tufstenen uit de Eifel of uit b.v. Xanten aangevoerd. Hierboven bevindt zich een laag van ca. 20 cm zand met klei, waarop de eerste laag tufstenen is gelegd. Merkwaardig is dat de hoogten van de funderingen van de z.- en n.-muur 17 cm verschillen. Onder die van de n.-muur bleek evenwel een tweede identieke fundering van breuksteen aanwezig te zijn, ca. 30 cm lager gelegen. Dit kan wijzen op een tufstenen kerk die aan de huidige (begin 12de eeuw of nog iets vroeger?) is voorafgegaan.

In een diepe sleuf tussen z.- en n.-muur werd een viertal paalgatsporen met zichtbare resten van aangepunte palen aangetroffen (evenwel op ongelijk niveau), welke wijzen op de vroegere aanwezigheid van houten gebouwen. Hieronder lag een laag van 80 cm ongeroerd wit stuifzand, overgaand in een ca. 40 cm dikke cultuurlaag met zowel aan de boven- als onderzijde prachtige ploegsporen, gemaakt met een eergetouw. Uit deze laag, die vrij veel houtskoolsporen en wat kleine stukjes bot bevatte, kwam een grijsrode, grof met schelpen verschraalde wandscherf te voorschijn, die door drs. H. Halbertsma werd gedetermineerd als behorend tot de vóór-Romeinse IJzertijdperiode.

Daar de opgravingen in het o.-deel van de kerk moesten worden gestaakt, werd in het w.-deel vervolgens een kleine put gegraven, die mogelijk nog iets vergroot kan worden. Hierin werd, juist boven de witte stuifzandlaag, een paalgatspoor gevonden, afmetingen ca. 40 x 60 cm, met resten van één of twee staanders van een vroegere houten kerk. Het onderzoek duurt intussen voort, eveneens buiten de n.-wand van de kerk, naar de funderingsresten van de Brederodekapel en van een zeer vroeg waarschijnlijk 13de-eeuws koor, samengesteld uit baksteen van groot formaat, welk koor reeds aan de zuidzijde werd aangetroffen.

De puinsleuf van de oostelijke muur van de Brederodekapel werd inderdaad gevonden en wel ter plaatse van de dubbele Leidse steen gesloten spitsboogvormige opening in de tufstenen noordmuur. In de kapel, beneden het oude vloerniveau, werd een aantal uit baksteen opgemetselde graven aangetroffen. In het hart van de kapel stootte men op een zerk van zeer grote afmetingen (ca. 2.00 bij 2.40 m) met de voorstelling van een geharnaste ridder en zijn vrouw, hoogst waarschijnlijk van het geslacht der Brederodes. De bekende deskundige op dit gebied, dr. J. Belonje, heeft zich belast met de nadere beschrijving van de steen en identificering van de daarop afgebeelde personen. De voorlopige datering is vroeg 14de-eeuws.

Na het lichten van de steen, welke in drie

stukken bleek te zijn, werd daaronder een tweetal bakstenen graven aangetroffen, beide volgestort met zand en puin en klaarblijkelijk reeds eerder geopend, mogelijk in verband met een vloerverhoging in de kapel. Het graf onder de manlijke figuur op de zerk was, gezien de achtergebleven mortelresten op de rand, eerder voorzien geweest van een kleinere platte afsluitende stenen zerk. In het zand in dit graf waren de sporen van een grote houten kist zichtbaar en merkwaardigerwijze ook van een zeer kleine kist, hoogst waarschijnlijk van een kind. Het zorgvuldig ledigen van dit graf duurt nog voort. Het vrouwengraf had een afsluiting van daksgewijs tegen elkaar staande bakstenen, formaat 30 x 15 x 6 cm, waarvan een deel reeds eerder was verwijderd. In beide graven werden skeletdelen aangetroffen.

Het onderzoek duurt nog voort, en staat onder supervisie van drs. H. Halbertsma, R.O.B. Een woord van dank aan de Kerkvoogdij alsmede aan de Dienst van Publieke Werken in Velsen voor de verleende bereidwillige assistentie is hier zeker op zijn plaats.

Werkgroep Kennemerland van de Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland (P. Vons en J. Schimmer).

Vondst van een vroeg 14de eeuwse grafzerk

Bij graafwerkzaamheden even buiten de noord-muur en ongeveer halverwege het schip der Ned. Hervormde kerk te Velsen stootte de Werkgroep Kennemerland van de Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland in den laten namiddag van 28 October 1967 op een grafsteen van uitzonderlijke afmetingen (hoogte ongeveer 2.40; breedte 2 en dikte 0.15 m.) uit vrij gemakkelijk schilferenden, donkerblauw-kleurigen, waarschijnlijk Doornikschen natuursteen. Zij was daar enkele tientallen cm. beneden het maaiveld gelegen en klaarblijkelijk in situ.

Men heeft mij aanstonds in de gelegenheid gesteld den steen aldaar te bezichtigen en ondanks het ongunstige seizoen heeft de Werkgroep zich beijverd om van deze kapitale vondst zoo spoedig mogelijk een wrijfsel te maken, waarvan een foto in sommige couranten reeds werd opgenomen, voorzien van eenig commentaar.

Ik moge met betrekking tot deze ontdekking hier thans een voorloopig bericht laten volgen.

Binnen een smalle, geprofileerde omlijsting waren op den steen voorgesteld een man (rechts) en een vrouw (links), beiden ten voeten uit en elk geplaatst onder een gothische architectuur bezet met elegant gevormde *hogels* en overtopt door een sierlijke *kruisbloem*. Zoo waren deze twee personen ieder als het ware in een *nis* te zien, waarvan de flanken bestonden uit *gecanneleerde pilasters*, die elk bovenaan in een punt en onderaan in een eenvoudig en iets uitspringend *basement* eindigden, terwijl zij halverwege hun opstand door een schuingeplaatst(!) bandvormig lijstje onderbroken werden (zoodat de bedoeling schijnt te hebben voorgezeten bij den maker om aan de nissen een bepaalde diepte-werking te verleenen). De gekoppelde pilasters in het midden der zerk loopen bovenaan uit in een *pinakel*, die wederom met hogels en met een kruisbloem is bezet, welk ornament reikt tot in de bovenrand der zerk en wel tot in een zich aldaar over de geheele breedte van het object uitstrekkend *fries*, hetwelk van links naar rechts gevuld is met op naturalistische wijze aangebracht *acanthus-blad*.

De beide kappen der twee nissen en ook de daartusschenin geplaatste pinakel doorbreken een lager liggend fries met spitse boograam-versiering en tusschen dit en het eerder beschreven fries wordt insgelijks over de totale breedte der zerk een dakbedekking aanschouwd, bestaande uit drie boven elkaar gerangschikte lagen van onderaan afgeronde leien. Vooral ook daardoor suggereert het geheel van de opgebouwde architectuur ons min of meer een kerkgebouw, waarin, of liever misschien waarvóór aan de overledenen naar moderne begrippen een wel buitengewoon ongeproportioneerde plaats is toegekend. Vreemd is deze situatie niet voor den tijd, toen de beeldhouwer zijn kunststuk schiep: men denke aan de scène der begrafenis van koning Eduard in zijn kerkgebouw, zooals wij die kennen van het befaamde tapijt van Bayeux („Hic portatur corpus Edwardi regis ad ecclesiam sancti Petri apostoli").

Binnen de linker nis ontwaart men dus de persoon van de vrouw in een tot op de grond reikend geplooid kleed. Zij heeft de handen gevouwen voor de borst en draagt een *kap* op en om het hoofd [1]. Hooger, in de top van het

[1] Zie no. 8 op de afbeelding tegenover bldz. 140 en de bijbehorende tekst in Mr. Henrik van Wijn, *Historische Avondstonden*, II, Amsterdam 1800. Vgl. ook het na te noemen werk van Creeny.

casement ziet men een nederwaarts gerichte hand, tevoorschijn komende uit een wolk, die haar als het ware beschermt, de zoogenaamde „manus Dei". En terzijde van haar linkerschouder bevindt zich in de nis een in de vorm van een schildje uitgediept gedeelte der zerk: hier heeft de vervaardiger van het kunstwerk naar alle waarschijnlijkheid destijds haar geslachtswapen in (geel) koper toegevoegd.

In de rechtsche nis zien wij dan de ridderfiguur, eveneens met de handen gevouwen voor zijn borst. Aan beide voeten draagt hij sporen en lager nog valt een *hond* te herkennen. Vóór het lichaam hangt een schild en, zooals de traditie toen meebracht, gedeeltelijk daarachter doet zich wellicht een (kort) zwaard vermoeden. Het schild is bijna driehoekig: de bovenzijde is recht doch de zijkanten zijn licht uitgebogen. Op beide schouders zijn schuin omwijd zoogenaamde *„ailettes"* [2] vastgemaakt: twee nagenoeg rechthoekige, uitstekende *pantserplaten*, die onderling in uitloopers over de bovenborst verbinding hebben. Het hoofd is met uitzondering van het bloot gehouden centrale deel van het gezicht, bedekt door een *maliehelm*, welke de vormen van schedel en hals in soepele lijn volgt. Ter hoogte van de hals tenslotte bevindt zich in de helm een schuingeplaatste rechthoekige uitdieping, die door maliën afgedekt schijnt te zijn. Een dergelijk toevoegsel is mij van andere voorbeelden niet bekend. Overigens heeft het er alle schijn van, dat ook de rest van de wapenrok, zooals die door den edelman gedragen wordt, geheel uit (fijne) maliën vervaardigd is.

Tegen het vaste gebruik in is geen letterschrift op de zerk aanwezig en de geheele voorstelling is in zoogenaamd „ingekrast beeld" uitgevoerd (De Engelschen spreken in zoo'n geval van een *„incised slab"*). Daarom is deze hier naar alle waarschijnlijkheid op verschillende plaatsen ingelegd geweest met stukken plaatwerk van (geel) koper. Diverse plekken op den steen kunnen voor zulke inlegsels in aanmerking gekomen zijn. Ik noemde reeds het kleine schildje ter zijde van het hoofd der vrouw. Maar stellig is denkbaar, zooals uit menig vergelijkings-object aannemelijk kan worden gemaakt, dat het groote schild van den man en diens schouderschilden (ailettes) met koper zijn ingelegd geweest en dan tevens voorzien van zijn geslachtswapen, dit uit den aard dus driemaal herhaald. Tenslotte lijkt het nog mogelijk, dat een op de rand der zerk aanwezige smalle strip van koper het bijschrift bevat zal hebben waarin de persoonlijke gegevens gegrift waren, betrekking hebbende op de dood van dit eens op een huis onder Velsen woonachtig echtpaar . . .

Thans tot de dateering komende, meen ik, dat het hier aangetroffen monument moet worden aangemerkt als vroeg 14de eeuwsch. In het tijdvak namelijk te stellen tusschen 1300 en 1325, hoogstens tot 1330 zijn verschillende soortgelijke voorbeelden uit het buitenland bekend. Het àllerlaatste van dit type bevindt zich te Steenkerken in Henegouwen (België). Dit dagteekent van 1337 [3].

Ter plaatse, waar de zerk ontdekt werd stond, naar H. J. Calkoen in zijn jongste publicatie over Velsen [4] heeft aangetoond, de kapel van Brederode en om die reden ligt het voor de hand om een echtpaar-*Van Brederode* te zien in de op den steen voorgestelde man en vrouw. Daar komt bij, dat toen deze belangrijke en hoogst kostbare zerk vervaardigd werd te Velsen wel niemand anders dan een „eerste-in-den-lande", een zeer aanzienlijke adellijke bewoner, in staat was om een bestelling van deze grootte en omvang te doen. Vooral, omdat het geen twijfel lijdt dat het voorwerp uit het veraf liggende buitenland — het zuiden van het tegenwoordige België — betrokken moest worden, afgewerkt en àl.

Welk Brederode-echtpaar komt hier nu in aanmerking?

Langer dan een eeuw hebben tal van geleerden van naam zich met de geschiedenis van het geslacht van Brederode, zijn herkomst en zijn filiatie bezig gehouden en vooral aan Mr. H.

[2] Een duidelijk sprekend voorbeeld van zulke „ailettes" vindt men in een afbeelding van een zerk te Gothem, Belgisch Limburg, p. 606 sub 258 in Bon. Léon de Herckenrode, *Collection de Tombes de la Hesbaye*, Gand 1845 en eveneens, doch beter, in het reeds genoemde werk van Creeny. Zie ook Henry Rousseau, *Frottis de Tombes plates, Catalogue descriptif*, Bruxelles 1912, alwaar p. 43 „le sire d'Abée, mort en 1312" en „sa femme morte en 1310" zijn voorgesteld.

[3] Verschillende voorbeelden uit het door mij genoemde tijdvak bij W. F. Creeny *Illustration of Incised Slabs on the Continent of Europe from Rubbings & Tracings*, London 1891, p. 29 (1298), p. 34 (1312), p. 37 (1318), p. 39 (1328) en p. 40 (1330).

[4] *Velsen, Grepen uit de Geschiedenis van een Oude Woonplaats in Kennemerland*, IJmuiden 1967, bldz. 47/8.

J. Koenen en Dr. Henri Obreen komt de eer toe het in deze tenslotte tot een behoorlijk gefundeerd en gedocumenteerd schema gebracht te hebben [5].

Daaruit is dan te zien, dat de eerste persoon, die het boven ongeveer gefixeerde tijdvak uit de Brederode's naar voren laat komen geweest is Heer Dirc, heer van Brederode. Als „ridder" wordt hij genoemd in 1288; hij was gehuwd met Maria, gestorven 1 April 1307, de dochter van Heer Henric, heer van de Lecke. Dit echtpaar kan hier evenwel niet beoogd zijn, aangezien de man te Rheims sneuvelde op 16 December 1318, waarna hij daar ter stede bij de Dominicanen begraven werd.

Heer Dirc's tweede zoon en opvolger als heer van Brederode kan in het onderhavige geval al evenmin bedoeld zijn, want hij sneuvelde (waarschijnlijk) bij Stavoren eerst in 1345, na in 1321 gehuwd te zijn geweest met Elisabeth, de dochter van den heer van Fontaines uit Henegouwen.

De beste en waarschijnlijk de eenige kans nu hebben wij met Dirc's oudsten zoon, Heer Willem (óók een ridder dus!), die voor den vader overleed. Over hem verklaarde de bekende kroniekschrijver Wilhelmus Procurator op het jaar 1316 het navolgende [6]:

„Eodem anno obiit vir nobilis et elegans Willelmus de Brederode miles,

„filius piissimi Theoderici domini ejusdem loci. Cujus memoria sit in pace.

„Hic si vixisset, dominus Brederode fuisset;

„Sed non successit, quia patre manente recessit".

Misschien, dat het epitheton „*elegans*", dat de Procurator hem toekende, ons tot aanwijzing dienen kan in verband met de aanschaffing van een zoo kostbaren grafsteen?!

In ieder geval is Wellelmus van Brederode getrouwd geweest en wel reeds in 1311 met Elsebeen, een zuster van den bekenden Dirk Loeff van Kleef, graaf van Hülchrath, heer van Tomberg en Kervenheim in het Rijnland, aan wie hij testamentair een lijftocht maakte op „die wooninge van den Vosholle metten gerechte ende vijff hondert ponden swarte tornoysen jaerlijcx", tienden aldaar en te Valkenburg alsook op talrijk ander bezit. Met haar schoonbroeder den nieuwen heer van Brederode geraakte zij over haar douarie in geschil en Graaf Willem III deed vervolgens daarin uitspraak te haren gunste op „Sinte Stevens dach des anderen daechs na Kerstdach" (26 December) 1318, derhalve aan het einde van hetzelfde jaar waarin zij weduwe geworden was [7].

Resumeerende lijkt het mij niet of nauwelijks mogelijk, dat hier op de zerk te Velsen een ànder echtpaar dan het laatstbeschrevene afgebeeld zou kunnen zijn.

De Werkgroep heeft aanstonds alles gedaan om de zerk voor weer en wind te bewaren. Conserveering was geboden, ook al omdat het stuk in het midden overlangs, dus tusschen de beide nissen in, gebroken was, reeds toen het tevoorschijn kwam. Het lijkt volstrekt niet onmogelijk dat deze breuk ontstaan is ten tijde van de instorting of de afbraak van de kapel van Brederode.

Dank zij de snelle tusschenkomst van Drs. H. Halbertsma van het Rijks Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en de toegewijde hulp van den heer C. Ockeloen, wethouder van Publieke Werken van Velsen kon het monument voorloopig op zeer deskundige wijze worden geborgen om een tijdelijke plaats te krijgen in het oude Raadhuis der gemeente Velsen.

De ontdekking in de voormalige Brederodekapel is er een van groote beteekenis, al was het alleen reeds daarom, dat het gevondene in Holland volstrekt als een unicum geldt.

Weliswaar lag er vroeger in de Ned. Hervormde kerk te Koudekerk aan den Rijn in Zuid-Holland een eveneens uit de 14de eeuw dateerende zerk voorzien van een ridderfiguur [8], maar deze werd vernield ter gelegenheid van de restauratie(!) van dit gebouw. Helaas gingen en gaan nog steeds bij dergelijke „herstel"-werkzaamheden oude zerken en zerkfragmenten in veelvouden verloren, zelfs zonder ooit geregistreerd te zijn geworden.

Dubbel dankbaar moeten wij derhalve zijn voor het behoud van het interessante specimen,

[5] *De Nederlandsche Leeuw*, 1926, kol. 235 en het aldaar en eerder aangehaalde.

[6] Mr. C. Pijnacker Hordijk, *Wilhelmi Capellani in Brederode Chronicon*, Amsterdam 1904, bldz. 93.

[7] Frans van Mieris, *Groot Charterboek*, II, Leiden 1754, bldz. 179.

[8] W. M. C. Regt, „De Hervormde Kerk te Koudekerk, in *De Navorscher* 58, 1903, bldz. 422 evv. Zie in het bijzonder bldz. 428.

dat te Velsen met zooveel zorg en toewijding voor den dag kon worden gebracht ter goede conserveering voor de toekomst!

Alkmaar. (dr. J. Belonje)
(Spelling De Vries en Te Winkel op verzoek van de schrijver).

MUSEUM-NIEUWS

Deventer, Museum De Drie Haringen

Op 21 december 1967 heeft de wethouder van onderwijs, sport en culturele zaken, mejuffrouw T. van Weperen de opening verricht van een nieuwe zaal in het museum De Drie Haringen. Deze zaal is speciaal ingericht voor de collectie antiek speelgoed, die in 1966 is verworven. Ook enkele stukken die het museum al bezat hebben hier een plaats gekregen.

De poppehuizen, miniatuurmeubelen, voertuigjes e.d. zijn opgesteld op een podium met glaswanden. Daarboven is een stelling aangebracht waarop vele kleine stukken prijken.

In het andere deel van de zaal bevindt zich een grote, verlichte vitrine, waarin kostbare stukjes uit de 18de eeuw zijn uitgestald. Langs de beide zijwanden kan men een reeks poppekamers en -keukens bewonderen die in een betimmering zijn opgenomen, en een speciale verlichting hebben.

De poppencollectie heeft een plaats gekregen in de costuumzaal en de reeds bestaande opstelling heeft een reorganisatie ondergaan.

Nog is de speelgoedcollectie niet in haar geheel tentoongesteld. Het ligt in de bedoeling om De Drie Haringen te maken tot een speelgoedmuseum, dat dan het eerste van die soort zal zijn in Nederland. Daartoe is verdere reorganisatie nodig en tevens aanvulling van de collectie. Wie oud speelgoed op zolder heeft staan gedenke het museum De Drie Haringen te Deventer!

Den Haag, Het Nederlandse Postmuseum

In het Nederlandse Postmuseum te Den Haag werden op 13 dec. j.l. twee nieuw ingerichte ruimten in gebruik gesteld, de filmzaal en de koffiekamer.

Ter gelegenheid daarvan werd voor genodigden de première gegeven van een in eigen huis vervaardigd klankbeeld, getiteld „Indische Zeepost en Landmail tot 1937". Een schat van documentatiemateriaal, begeleid door een interessante tekst vermocht via oog en oor van begin tot eind te boeien.

De vernieuwing van de gangbare methode der automatische diavertoning met op de band gesproken tekst, hier als primeur gedemonstreerd, bestaat uit het laten vervloeien van de opeenvolgende lichtbeelden. Het kijken is daarom zoveel genietbaarder, omdat de projectie hier niet telkens wordt onderbroken door het pikdonker dat de dichtslaande sluiters teweeg plegen te brengen.

Na afloop van de voorstelling kregen de gasten gelegenheid om in de filmcabine te zien hoe de beeldvervloeiing werd veroorzaakt door een aan de apparatuur toegevoegde constructie, die heel vernuftig is uitgekiend door de eigen technische staf. In de koffiekamer kon een ieder zichzelf bedienen van koffie uit de automaat, die deze in vier varianten serveert en desgewenst ook chocolademelk.

De directie van het Postmuseum houdt deze filmzaal, die plaats biedt aan 100 personen, beschikbaar voor culturele doeleinden. De filmcabine is toegerust met een geluids-filmprojector (16 mm), twee automatische dia-projectoren en een dito voor handgebruik. Voor bespreking van deze zaal dient men zich in verbinding te stellen met het secretariaat van bovengenoemd museum.

Wijzigingen en aanvullingen voor de gids „de nederlandse musea"

Rijkscomm. v. d. musea — p. XXXI
voorz. — mr. G. C. van de Willigen
vice-voorz. — mr. F. P. Th. Rohling
Rijksdienst v. d. monumentenzorg — p. XXXI
adm. hoofdambt. — C. Taal
Amsterdam — 12
wo. middag gesloten
Amsterdam — 33
D. H. Couvée, Stadionplein 53, A'dam Zuid, tel. 727440
Arnhem — 51
directeur — Joh. Mekkink
conservatoren-stafleden:
schiderijen .....
gebonden kunsten — mej. R. Neerincx
historische afd. — mej. drs. E. L. Waardenburg
prentenkabinet en biblotheek — mej. A. J. v. d. Bergh
educatieve dienst — E. J. B. v. Eijndhoven
secretariaat — mej. C. Venhoek
administratie — G. J. Ter Burg

Assen — 56
conservator — O. H. Harsema
Delft — 89
opgeheven
Dordrecht — 103
conservator — drs. J. Briels
Egmond a. Zee — 115
secr.-penningm. — C. K. Vriesman
's-Gravenhage — 150
bezoek — di., do., en za. 14-17
Groningen — 169
conservator — J. Teensma
Den Helder — 187
conservator — drs. Ph. M. Bosscher
Leerdam — 211
conservator — mevr. A. M. v. d. Kley-Blekxtoon
Leiden — 222
tel. museum — 01710-34241
Leiden — 228
wet. ambt. — mevr. P. G. Leyenaar-Plaisir
Loosdrecht — 235
tel. museum — 02158-3208
Oldenzaal — 265
tel. museum — 05410-23482
Oldenzaal — 266
tel. beheerder — 05410-22301
Rotterdam — 285
mevr. A. Kodde-van Marle (educatieve dienst)
Rotterdam — 287
mevr. drs. U. D. Kuyken-Schneider (kunstnijv.)
Rotterdam — 291
Belastingmuseum Prof. Dr. van der Poel
Tilburg — 342
Schrift- en Schrijfmachinemuseum
Vriezenveen — 366
tel. secr.-beheerder — 05499-1317, 1318
bezoek — na voorafgaand overleg 05499-1317, of na afspr. met een der bestuursleden van de vereniging.

Teneinde de gegevens van de Museumgids recent te houden, zou de redactie van het Museum-Nieuws het op prijs stellen, indien de belanghebbenden mutaties e.d. aan haar door zouden geven. Het adres: Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage — t.a.v. mej. J. L. Hofsteenge.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1967 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Abcoude. Molen Oostzijdse polder
Afferden (Lb.). Windkorenmolen Nooit Gedacht
Akkrum (Fr.). Hervormde kerk
Alkmaar. Bierkade 7-11
— Langestraat 42
— Oudegracht 54-56
— Verdronkenoord 45
Amersfoort. Muurhuizen 17, 147, 159-165
Amsterdam. Amstel 242, 268, 286.
— Begijnhof 35, 48 (Engelse Kerk)
— Binnen Vissersstraat 4
— Brouwersgracht 66, 68, 124, 201, 203
— Buiten Brouwersstraat 14
— Durgerdammerdijk 80
— Eerste Weteringdwarsstraat 2
— Egelantiersgracht 55, 61, 63, 73
— Geindijk 77 (boerderij de Vink)
— Haarlemmerstraat 2a, 110
— Hekelveld 17, 18
— Herengracht 33, 39, 77, 269, 391, 393
— Herenstraat 35, 37, 39, 41
— Kalkmarkt 6
— Kattengat 6
— Keizersgracht 101, 170, 387, 540, 596, 630, 639, 640, 674
— Kerkstraat 57, 326
— Kloveniersburgwal 10, 95
— Kromme Waal 17, 33
— Leidsegracht 14, 30
— Leidsekruisstraat 3
— Leliegracht 60
— Lindenstraat 2
— J. D. Meyerplein 15
— Nieuwe Herengracht 7
— Nieuwe Leliestraat 81
— Nieuwendijk 179, 198
— N.Z. Voorburgwal 156
— Nieuwmarkt 40
— Oude Looiersstraat 55
— Oude Schans 84
— Oude Spiegelstraat 7
— O.Z. Achterburgwal 225

— O.Z. Kolk 7
— Palmgracht 28-38 (Raepenhofje)
— Prins Hendrikkade 5, 143, 144
— Prinseneiland „Windas"
— Prinsengracht 8, 135, 158, 160, 333-339, 460, 508, 655, 691
— Raamgracht 6, 8
— Rapenburg 13
— Rokin 54, 56
— Runstraat 2, 33
— Singel 113, 140, 142, 411 (Lutherse kerk), 417
— Spiegelgracht 27
— Spuistraat 61
— Staalstraat 18, 20
— Tweede Egelantiersdwarsstraat 1
— Utrechtsedwarsstraat 4
— Wagenstraat 10
— Weteringstraat 4
— Zeedijk 24, 47, 49, 55, 87
Arnemuiden. Windkorenmolen Nooit Gedacht
Arnhem. Watermolen Sonsbeek
Assen. Brink 5
— Vaart 36
Baambrugge. Huis Postwijck
Balk. Raadhuisstraat 11
Bergen op Zoom. St. Catharinaplein 1
— Zuidzijde Haven 7
Berkel-Enschot. Baaneind 12
Beverwijk. Huis Scheybeek
Biervliet. Windkorenmolen De Harmonie
Blokzijl. Hervormde kerk
Bocholtz. Zandbergerweg 20
Borkel en Schaft. Windkorenmolen St. Anthonius Abt
Breda. Begijnhofkapel en orgel
— Evangelisch-Lutherse kerk
— Bagvensestraat 18
— St. Jansstraat 7
— Torenstraat 25
Bredevoort. Hervormde kerk
Broek in Waterland. Roomeinde 25
Bronkhorst. Herberg Het Wapen van Bronkhorst
— Gijsbertplein 1
Brouwershaven. Windmolen De Haan
Bruinisse. Hageweg 1
Buiksloot. Krijtmolen d'Admiraal
Bunnik. Huis Cammingha
Coevorden. Dakruiter Hervormde kerk
Colijnsplaat (Zl.). Windkorenmolen Nooit Gedacht
Culemborg. Orgel in de Grote kerk
Delft. Koornbeurs
— Markt 2-4, 17
Deventer. Noordenbergstraat 9
Diepenheim. Toren Hervormde kerk
Dordrecht. Aardappelmarkt 27
Dreischor (Zl.). Hervormde kerk
Edam. Kosterij Hervormde kerk
— Nieuw Vaartje 8
— Voorhaven 32, 34, 120
Ede. Hervormde kerk
Eersel. Markt 18
Egmond aan den Hoef. Slotkapel
Elsloo. Dorpsstraat 28
Emst. Hanendorperweg 62
Enumatil (gem. Zuidhorn). Windkorenmolen
Epe. Wachtelenberg 9
Eperheide. Julianastraat 30
Eijsden-Breust. R.K. kerk
Eijsden-Caestert. Kapelkesstraat 23
Geertruidenberg. Raadhuis met muurschildering
— Markt 58
Goes. Pomp op de Beestenmarkt
Grave. Hervormde kerk
Haamstede. Hervormde kerk
Haanrade (Lb.). Baalsbruggerwatermolen (sluiswerken)
Haarlem. Damstraat 21 (sterrewacht Teyler)
— Gedempte Oude Gracht 83
— Kerkstraat 14
— Kleine Houtstraat 114, 124
— Omvalspoort 1-5
— Spaarnwouderstraat 57
Harendermolen. Huize Weltevreden
Heemstede. Uurwerk klok in Hervormde kerk
Heenvliet. Ambachtshuis-Raadhuis
— Markt 4-5, 20
's-Heer Abtskerke. Pijkensweg 1
's-Heer Arendskerke. Oude Rijksweg 106
's-Heerenloo (gem. Ermelo). Poortgebouw St. Jansdal
Heerenveen. V.m. raadhuis
Hellevoetsluis. Hervormde kerk
— Raadhuis
— Windkorenmolen de Hoop
Helvoirt. Toren Hervormde kerk
's-Hertogenbosch. Luipoort toren St. Janskathedraal
— Kruisbroedershof 2
Heusden. Breestraat 17, 25
Holset (Lb.). R.K. kerk
Hoogkerk (Gr.). Hervormde kerk
Hoogmade. Molen Vlietpolder
Hoogwoud (N.H.). Hervormde kerk
Hoorn. Grote Noord 67
St. Hubert (gem. Mill). Windkorenmolen de Heise Molen

Hulst. Steenstraat 3
Joppe (gem. Gorssel). Huis 't Joppe
Kapelle (Zl.). Hervormde kerk
Kloosterzande (Zl.). Hervormde kerk (dak)
Leeuwarden. Zuidvliet 46
Leiden. Aalmarkt 19-21
— Groenhazengracht 10
Longerhouw (Fr.). Toren Hervormde kerk
Lopik. Wipmolen polder Lopik
Maastricht. Walmuur Aldenhofpark
— Synagoge Bogaerdenstraat
Mechelen (Lb.). Bommericherweg 8, 19
Medemblik. Nieuwstraat 48
Mheer. Kasteel Mheer
St. Michielsgestel. Huize 't Vaantje
Middelburg. Chr.-Gereformeerde kerk
— Tuinhuis de Griffioen
— Brakstraat 30
— Gortstraat 51
— Herengracht 24
— Hoogstraat 7, 25
— Kinderdijk 12, 30
— Koepoortstraat 17, 25
— Koorkerkhof 10
— Korte Delft 1-5, 20
— Korte Noordstraat 1 (stoep)
— Lange Noordstraat 60, 63, 65
— Latijnse Schoolstraat 11
— Londensekaai 17, 33
— Nederstraat 2
— Penninghoeksingel 95—97
— Rouaansekaai 37
— Singelstraat 11, 17
— Vlasmarkt 53-55
— Wagenaarstraat 1
Monnickendam. Noordeinde 17
Montfoort (U.). Kloostergang v.m. Commanderij St. Jan
Mijnsheerenland. Orgel Hervormde kerk
Naarden. Comeniusmuseum aan de Turfpoortstraat
— Gansoordstraat 46
Niekerk (Gr.). Hervormde kerk en toren
Nieuwkuyk (gem. Vlijmen). Windkorenmolen Emma
Noorbeek (Lb.). Wesch 101
Noordeloos. Hervormde kerk
Norg (Dr.). Esweg 14
Nijkerk. Interieur Hervormde kerk
Nijswiller (Lb.). Kasteel Nijswiller
Oirsbeek (Lb.). Beukenweg 43
Oldeboorn (Fr.). Orgel in Hervormde kerk
Oostelbeers (N.Br.). de Beukenhoef op landgoed De Baest
Oostendorp (gem. Elburg). Windkorenmolen De Tijd
Oud-Alblas. Windkorenmolen De Hoop
Oud-Beyerland. Orgel Hervormde kerk
Oudelande (Zl.). Hervormde kerk
Ouderkerk a.d. Amstel. Metaherhuis
Oudewater. Hervormde kerk
— Havenstraat 8
Oudorp (N.H.). Windkorenmolen Het Rode Hert
Peize. Oosterweg 7
Princenhage. Haagse Markt 23
— Huis Zoudtland
Putten. Toren Hervormde kerk
Ravenstein. Windkorenmolen De Raaf
Riethoven (N.Br.). Walik 18
Rijp, de. Kleine Dam 2
— Rechtestraat 80
Scharn. Bergerstraat 103
Schermerhorn. Toren Hervormde kerk
Schijndel. Boerderij Nonnenbos 5
Silvolde. Toren Hervormde kerk
Simpelveld. Bulkumstraat 1
— Kerkstraat 15
— Molsberg 96
Sittard. St. Michielskerk
Spaarndam. IJdijk 35
Spijk (Z.H.). Hervormde kerk en toren
Stiphout. Kasteel Croy
Terwolde. Windkorenmolen
Thorn. Hoogstraat 15
Tungelroy. Windkorenmolen St. Anna
Twisk. Toren Hervormde kerk
Utrecht. Donkerstraat 23
— Nieuwe Gracht 37, 159
Vaals. Camerich 2
Veere. Stadhuistoren
— Kade 85
— Kapelstraat 5
Velp (Gld.). Waterradmolen
Vianen. Kortedijk 6
— Molenstraat 3
Vilsteren. Windkorenmolen
Vlissingen. Bellamypark 15
Vlijmen. Hervormde kerk
Voorst (Gld.). Hervormde kerk
— Windkorenmolen
Vorden. Huis Den Bramel (dak)
Vreeland. Klapstraat 13
Warnsveld. Toren Hervormde kerk
Waspik. Vrouwkenvaartsestraat 20
Waubach. Marktstraat 22
Weesperkarspel. Herberg De Vink
Westmaas. Hervormde kerk

Westzaan. Papiermolen De Schoolmeester
Wolvega. Watermolen in de Lindevallei
Woubrugge. Molen Voorofsepolder
Wijk bij Duurstede. Stadhuis
Zaandam. Lutherse kerk
— Herbouw in reservaat Zaanse Schans van panden, afkomstig uit:
Zaandam (Schuur Scheepswerf Brouwer)
Zaandam (Watermolentje Blauwe Pad)
Zaandijk (Weeshuispad 1)
Zaandijk. Raadhuis (secretariskamer)
't Zandt (Gr.). Toren Hervormde kerk
Zeddam. R.K. kerk (interieur)
Zevenhuizen. Spits toren Hervormde kerk
Zierikzee. Burgerweeshuis
— Havenpark 35, 42
— Korte St. Jansstraat 12, 14
— Lange Nobelstraat 3, 46
— Poortje Maarstraat (verplaatsing)
— Nieuwe Haven 33
— Oude Haven 23
Zundert. Raadhuis
Zutphen. Koepel 's-Gravenhof
— Markt 72-74a
— Rode Torenstraat 10-14
Zwaag. Toren Hervormde kerk
Zwolle. Windoliemolen De Passiebloem

IN 1967 AANGEVANGEN RESTAURATIES

Alkmaar. Keetgracht 1
— Mient 31-33
Amersfoort. St. Aegtenkapel
— Muurhuizen 140
Amsterdam. Evangelisch Lutherse kerk aan het Spui
— Orgel Museum Amstelkring
— Orgel St. Augustinuskerk
— Amstel 284
— Bloemgracht 4
— Haarlemmerstraat 110
— Herengracht 93
— Keizersgracht 62-64, 443, 639
— Korsjespoortsteeg 3
— Nieuwe Prinsengracht 29
— Noordermarkt 17
— Palmgracht 6-10
— Prinsengracht 14, 126, 466-470
— Reestraat 2-4
— Singel 419
Apeldoorn. Het Oude Loo
Arnhem. Huis Maarten van Rossum
Beetsterzwaag. Hervormde kerk
Bergen (N.H.). Damlandermolen
Bergen op Zoom. Grote Markt 5
Blaricum. Angerechtsweg 11
— Meentweg 5
Blokzijl. Kerkstraat 16
Boxtel. Kasteel Stapelen
Breda. Vishal aan de v.m. Haven
Brielle. Kaatsbaan 6
Broek in Waterland. Havenrak 27-29
— Leeteinde 2-6
Bruntinge. Boederij G 18 (overplaatsing naar Orvelte)
Culemborg. Oude Vismarkt 7
Dalfsen. Kasteel Rechteren (plafond ridderzaal)
Delft. Nieuwe kerk (ramen en goten)
— Hofje van Gratie
— Oude Delft 195
Deventer. Bergkerkplein 3/4 en 5
— Ceciliakapel in de Poortsteeg
Diepenheim. Boederij Oude Sluis
Doesburg. Gasthuiskerk
— Paardenmarkt 14
Dokkum. Toren Hervormde kerk
Dordrecht. Bomkade 3
— Groenmarkt 63
— Voorstraat 173, 279, 369
Dwingelo. Westeinde 34
Edam. Breestraat 8
— Voorhaven 91
Ede. Toren Hervormde kerk
Egmond aan den Hoef. Wimmenummermolen
Elburg. Noorderwalstraat 6
Enkhuizen. Stadhuis (burgemeesterskamer)
— Westerstraat 84-86
Etten (N. Br.). Dreef 31-35
Finsterwolde (Gr.). Hervormde kerk
Franeker. Toren Martinikerk
— Vlietsterbrug
Gasselte. Kerkstraat 2
St. Geertruid. Herckenrade 23
Geertruidenberg. Markt 32, 38, 48
Goes. Stadhuis
— Kleine Kade 43 (dak)
Gouda. Oosthaven 72
— Westhaven 27
Grave. Oude Raadhuis
's-Gravenhage. Lange Voorhout 15 (dak)
Groenekan (U.). Windkorenmolen Gesina
Gulpen. Kasteel Neubourg
Haaren (N. Br.). Gemeentetoren
Haarlem. Frankestraat 35-37

— Kerkstraat 16
Hardenberg (O.). Windkorenmolen De Brinkmolen
Harderwijk. Hervormde kerk
Harlingen. Raadhuisbrug
— Bildtstraat 21
— Zuiderhaven 37
Hasselt. Orgel Hervormde kerk
Heenvliet. Markt 13
— Toldam 2
Heerlen. Orgel R.K. kerk Schandelen
Hei- en Boeicop (Z.H.). Hervormde kerk
— Hei- en Boeicopseweg 106-108
Hellouw (Gld.). Molens polder Hellouw en Haaften
Henkelum. Orgel Hervormde kerk
Holwerd. Hervormde kerk
Hoogeveen. Hervormde kerk
Hoorn. Grote Noord 113
— Kuil 32
— Onder de Boompjes 17
Kampen. Broederkerk
Kethel. Hervormde kerk
Kortenhoef. Hervormde kerk
Krabbendijke. Windkorenmolen De Rooseboom
Krewerd (Gr.). Toren Hervormde kerk
Langerak. Hervormde kerk (dak)
— Westermolen van de polder Langerak
Leeuwarden. Nieuwestad 103
— Zuidvliet 40
Leiden. Doelengracht 1-2
— Pieterskerkstraat 8-12
Lierop (gem. Someren). Huis ten Boomen nr. 7
Limmen. Hervormde kerk
Lochem. Bierstraat 2
Loenen aan de Vecht. Huis Weeresteyn (Zandpad 29)
Maastricht. Orgel uit v.m. Wittevrouwenklooster
— Bastion Waldeck
Medemblik. Oosterhaven 27
Meerveldhoven (N. Br.). Kapelstraat 76
Mheer. Dorpsstraat 83
Middachten. Kasteel Middachten
Middelburg. Bogaardstraat 7, 21
— Koepoortstraat 27
— Lange Viele 49
— Rouaansekaai 35
— Singelstraat 2
— Vlissingsestraat 39-47
— Wagenaarstraat 18
Middelstum (Gr.). Kerkstraat 3
Monnickendam. Speeltoren
Mijnsheerenland. Oostmolen
Naarden. Raadhuisstraat 11-13
Nieuwenhoorn. Hervormde kerk
Nieuwe Niedorp. Toren Hervormde kerk
Nieuw Scheemda. Orgel Hervormde kerk
Noordwelle (Zl.). Dorpsring 4
Noordwolde (Gr.). Toren Hervormde kerk
Noordwijk aan Zee. Hervormde kerk
Nijeveen (Dr.). Boerderij Kolderveen 24
Nijkerk. Torenportaal Hervormde kerk
Nijland (Fr.). Interieur Hervormde kerk
Oerle (N. Br.). Zandoerle 15
Oirschot. Markt 4, 5
Olst. Windkorenmolen
Ommeren. Hervormde kerk
Oostelbeers (N. Br.). Huis te Baest
Oosterend (Texel). Kerkstraat 11
— Boerderij O. 127
Oostzaan. Hervormde kerk
Oudewater. Donkere Gaard 3
— Havenstraat 8
Oukoop (U.). Wipwatermolen polder Oukoop
Poortvliet. Orgel Hervormde kerk
Princenhage. Hervormde kerk
Purmerend. Weeshuis
Raalte. Het Jachthuis
Radewijk (gem. Hardenberg). Windkorenmolen Windlust
Ravenstein. Kol. Wilsstraat 2
Roden. Brink 10, 12
Roermond. Neerstraat 11
Rotterdam. Specerijmolen De Ster (herbouw)
Ruurlo. Kasteel Ruurlo
Rijssen (O.). Havezathe de Oosterhof
Sappemeer. Huis Welgelegen
Schiedam. Orgel Aula Stedelijk Museum
Slikkerveer. Huis ten Donck
Sloten (Fr.) Oude kaaspakhuis aan de Herenwal
Smilde. Kanaalstraat 14
Teteringen. Hoeveneind 27
Ulvenhout. Orgel R.K. kerk St. Laurentius
Utrecht. Pieterstraat 1, 6
Vasse (O.). Vakwerkschuur bij watermolen Bels (reconstructie)
Veere. Kade 87
—. Oudestraat 23
Velsen. Meervlietstraat 58
Vlaardingen. Grote kerk
Wapserveen (gem. Havelte). Wapserveensestraat 18
Warmond. Molen polder Broek en Simontjes
Westzaan. Hervormde kerk
Winsum (Gr.). Windkorenmolen De Vriendschap
Winterswijk. Hervormde kerk
Wijk, de (Dr.). Staphorsterweg 1

IJlst. Orgel Hervormde kerk
Zaandam. Lutherse kerk
Herbouw in reservaat Zaanse Schans van objecten, afkomstig uit:
Koog aan de Zaan (Lagedijk 36)
Zaandam (tuinkoepel Westzijde 114)
Zaandijk (Ezelspad 13)
Zalk Veecaten. Pastorie Hervormde gemeente
Zaltbommel. Stadsmuur
Zierikzee. St. Domusstraat 48
— Melkmarkt 12-14
— Nieuwe Boogerdstraat 20
Zoetermeer. Hervormde kerk
Zutphen. Broederenkerkplein 21
Zwolle. Goudsteeg 6
— Rode Torenplein 14

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Italiaanse tekeningen uit het museum van Rijssel -12 febr.
— *Rijksacademie.* Joep Nicolas, schilderijen -22 jan.

ARNHEM
— *Openluchtmuseum.* Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou
— *Gemeente Museum.* Struktuur; bewustwording en begeleiding in het kunstonderwijs -11 febr.

BADEN-BADEN
— *Staatliche Kunsthalle.* Tekeningen van oude meesters uit Zwitsers particulier bezit

BRUSSEL
— *Kon. Bibliotheek.* Negentien Belgische steden in kaart en prent -18 febr.
— *Kon. Musea voor Schone Kunsten.* Een eeuw vòòr de spiegel. Portret en figuur van Navez tot Evenepoel -18 febr.

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -15 sept.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* Marionetten uit München -11 febr.
— *Penningkabinet.* Hannibal; munten uit de tijd van de tweede Punische oorlog -juni

ENSCHEDE
— *Twents-Gelders Textielmuseum.* Kant uit Twents bezit -19 febr.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Gouda, grafisch gezien -5 febr.

LAREN
— Middeleeuwse sculptures, coll. Bonnefantenmuseum Maastricht

LEIDEN
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Japanse volkskunst -12 maart

PARIJS
— *Louvre, Galerie Mollien.* Théodore Rousseau -12 febr.
— *Petit Palais.* Ingres -29 jan.
— *Grand Palais.* Russische kunst -23 jan.

ROTTERDAM
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Gekregen en gekocht, aanwinsten 1961-1967 -4 maart
— *Museum voor Land- en Volkenkunde.* Asmat, koppensnellerscultuur

TILBURG
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwijnende cultuur z.w.-Irian -1 april

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Joep Nicolas, glazenier -4 maart
— *Ned. Goud- en Zilvermuseum en Klokkenmuseum.* Twee eeuwen uurwerken van 1657-1857 -12 febr.

ZUTPHEN
— *Sted. Museum.* Waaiers uit de coll. mej. dr. I. H. van Eeghen -28 jan.

MEDEDELINGEN

BONDSMEDEDELINGEN

De wintervergadering van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond zal plaats vinden op *zaterdag 17 februari 1968* in de aula van het Museum Boymans-Van Beuningen te *Rotterdam.* Aanvang 10.15 uur

Na afloop van het huishoudelijke gedeelte van de vergadering zullen voordrachten worden gehouden door drs. G. Roosegaarde Bisschop (De Apartheid der Kaapse bouwkunst) en dr. ir. C. L. Temminck Groll (Europese bouwkunst aan de Goudkust).

Na een lopende lunch in het museum zal in de middaguren een bezoek worden gebracht aan het Maritiem Museum Prins Hendrik en aan het Museum voor Land- en Volkenkunde.

Een gedetailleerd programma wordt de leden in februari a.s. toegezonden. Leden van „De Museumdag" en introducés zijn welkom.

SOLLICITATIE

Museum-assistente, die de driejarige „Cursus Algemene Kunstgeschiedenis" aan de Rijksuniversiteit te Utrecht heeft doorlopen (eindexamen 1967) zoekt een haar passende werkkring. Na de cursus volgde zij een stage van drie maanden aan één der Rijksmusea. Zij is in het bezit van een type-diploma.

Brieven te richten aan: Mejuffrouw E. M. Le Poole, Saxenburgerstraat 23, Amsterdam.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1967 zal ongeveer *f* 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

ICOMOS — MONUMENTUM

Twee jaar geleden heeft onder auspiciën van de UNESCO te Warschau de oprichting plaats gevonden van ICOMOS (International Council of Monuments and Sites), een zusterorganisatie van ICOM, maar dan voor de monumenten. De organisatie, gevestigd te Parijs in het Palais de Chaillot, fungeert door middel van nationale comité's, die stemrecht hebben in de algemene vergadering van ICOMOS. Voorzitter is prof. P. Gazzola (Verona) en secretaris prof. R. Lemaire (Leuven). Om de vier jaar zal er een internationaal congres worden gehouden — in 1969 in Engeland — en verder zullen kleine congressen en symposia belegd worden. Men kan „membre associé" worden tegen een jaarlijkse contributie van 5 dollar.

Binnenkort zal het eerste nummer verschijnen van een nieuw internationaal tijdschrift *Monumentum*, waarmee ICOMOS in wijde kring acte de présence wil geven. Een prospectus is verkrijgbaar bij het secretariaat van het Nederlandse ICOMOS-comité, Balen van Andelplein 2 te Voorburg.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 2DE AFL., FEBR.
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

IJlst. In verband met de afbraak van twee huizen aan de noordzijde van de Ee, een natuurlijk water, dat het stadje IJlst in zijn volle lengte doorsnijdt en waaraan het zijn naam heeft ontleend — „Yleke" —, werden enige bodemvondsten gedaan. Vermelde afbraak houdt verband met de aanleg van een nieuwe weg, die IJlst met de straatweg Lemmer-Sneek gaat verbinden. De beide huizenreeksen, aan weerszijden van de Ee gebouwd, rusten op een walachtige verhoging, aangebracht op een veenlaag, die op het tijdstip der eerste bewoning reeds met een laag brakwaterklei was overdekt. Naar de oudste, tot dusverre te IJlst geborgen aardewerkvondsten te oordelen, ving deze bewoning eerst in de 12de eeuw aan en zal IJlst haar stedelijk karakter wel niet vóór de 13de eeuw hebben verkregen. Opvallend zijn de liggingen van de voormalige St.-Laurentius gewijde parochiekerk en de eveneens in de 17de eeuw gesloopte stinstoren, zetel van het hoofdmannengeslacht, dat IJlst eenmaal regeerde. Beide bouwwerken lagen namelijk aan het oostelijk uiteinde van de Ee, juist tegenover elkaar aan weerszijden van deze stroom. In het begin van de 15de eeuw maakten Van Harinxma's uit Sneek zich met geweld meester van de stins te IJlst en verjoegen het hoofdmannengeslacht uit de stad, waarna Sneek voorgoed de hegemonie over IJlst verkreeg en dit stadje, in tegenstelling met Sneek, nimmermeer zijn 14de-eeuwse omvang zou overschrijden. Het ligt in de bedoeling komend voorjaar enige oudheidkundige waarnemingen te verrichten en deze af te sluiten met een bescheiden opgraving, zowel op de plaats van de afgebroken St.-Laurentiuskerk als de stinstoren.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Ter Apel, gem. Vlagtwedde. In de omgeving van de „Vosseberg" oostelijk van Ter Apel, waar in het verleden reeds meerdere vondsten zijn gedaan, werd in september 1967 tijdens het machinaal rooien van aardappelen tevens een vuurstenen bijltje behorend tot de Standvoetbekercultuur geoogst. Het voorwerp is voor 4/5 deel grof bekapt, maar aan de snede geslepen en gepolijst. Op het bovengedeelte van de brede vlakken komt sporadisch „Teilschliff" voor. De totale lengte bedraagt 11.6 cm, de breedte 2.5 cm (top) tot 4.2 (snede).

De vondst deed tevens een geoorde bronzen hielbijl uit de kast te voorschijn komen, die ongeveer vijf jaar geleden was aangetroffen op het perceel bouwland grenzend aan dat, waarop het bovengenoemde Standvoetbekercultuur-bijltje gevonden werd. Het blad is relatief kort en breed, hetgeen door secundair slijpen zal zijn veroorzaakt. Het object behoort tot het Westeuropese type en vindt zijn tegenhangers in N.O.-Nederland in de geïmporteerde stukken uit een van de depots van Bargeroosterveld en in een losse vondst gedaan te Sleen (J. J. Butler, *Palaeohistoria*, VIII 1960, 101-126; *N.D.V.* 1960, 205-223). In vergelijking hiermede zal de datering in de vroegste fase van de late Bronstijd (periode Montelius IV van de Noordeuropese chronologie) moeten worden gezocht en kan de vondst als een belangrijke verrijking van de kennis van het schaars bekende bronzen materiaal uit deze periode in dit gebied worden beschouwd. De totale lengte van het voorwerp bedraagt 11.2 cm, de hiel 6 cm. Van de vinders, de heren H. Potze en zijn zoon J. Potze te Ter Apel, konden beide bijlen voor het Groninger Museum worden verworven.

B.A.I./Groninger Museum (J. W. Boersma).

OVERIJSSEL

Berkummerbroek, gem. Zwolle. Bij het graven van een bouwput voor een boerderij in Berkummerbroek ten noordoosten van Zwolle, werd door de heer P. van Emmen een vuurstenen bijl gevonden. De vondst kwam de R.O.B. ter kennis via de heer R. van Beek, correspondent te Hattem. Over de vondstomstandigheden schrijft de heer van Beek dat de

bijl 'vlak onder de humus-laag in het schone zand' moet hebben gezeten. De bijl, waarvan de maten bedragen: lengte 13.5 cm, grootste breedte 5.2 cm, grootste dikte 3.1 cm, is rechthoekig van doorsnede en vertoont de ruwe maakwijze, kenmerkend voor de vuurstenen bijlen van de Standvoetbekercultuur (zie bijv. J. D. van der Waals, 1964, *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*, 48-50, 59-61). Voor zover ons bekend werden in de omgeving van Zwolle van deze cultuur nog geen overblijfselen aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena).

GELDERLAND

Doesburg. Binnen het kader der herstelwerkzaamheden en in aansluiting op het onderzoek, in 1959 en 1960 reeds ingesteld, konden aanvullende gegevens worden verkregen over het tufstenen bouwwerk dat aan de huidige, laatgotische, herv. kerk vooraf is gegaan.

Er bestaat een bericht over een verplaatsing van deze, eertijds St.-Maarten gewijde parochiekerk, kort na het jaar 1235. Deze verplaatsing was gewenst wegens voortdurende overlast door overstromingen van de IJssel. De huidige standplaats, midden in het stadje, ligt zo hoog, dat overstroming nu zowel als in de Middeleeuwen uitgesloten mag worden geacht. Zou de onderhavige bewering derhalve juist zijn, dan vloeit daaruit voort dat de tufstenen kerk, welke nadien door de huidige werd vervangen, niet ouder kan zijn dan het jaar 1235. Dit laatste is weliswaar mogelijk, doch misschien kan het bericht uit 1235 ook anders worden opgevat, in dier voege dat tot een drastische ophoging van de kerkvloer werd besloten en het gebouw zelf bleef bestaan. De vloer van de tufstenen kerk lag namelijk 1.40 m lager dan de tegenwoordige.

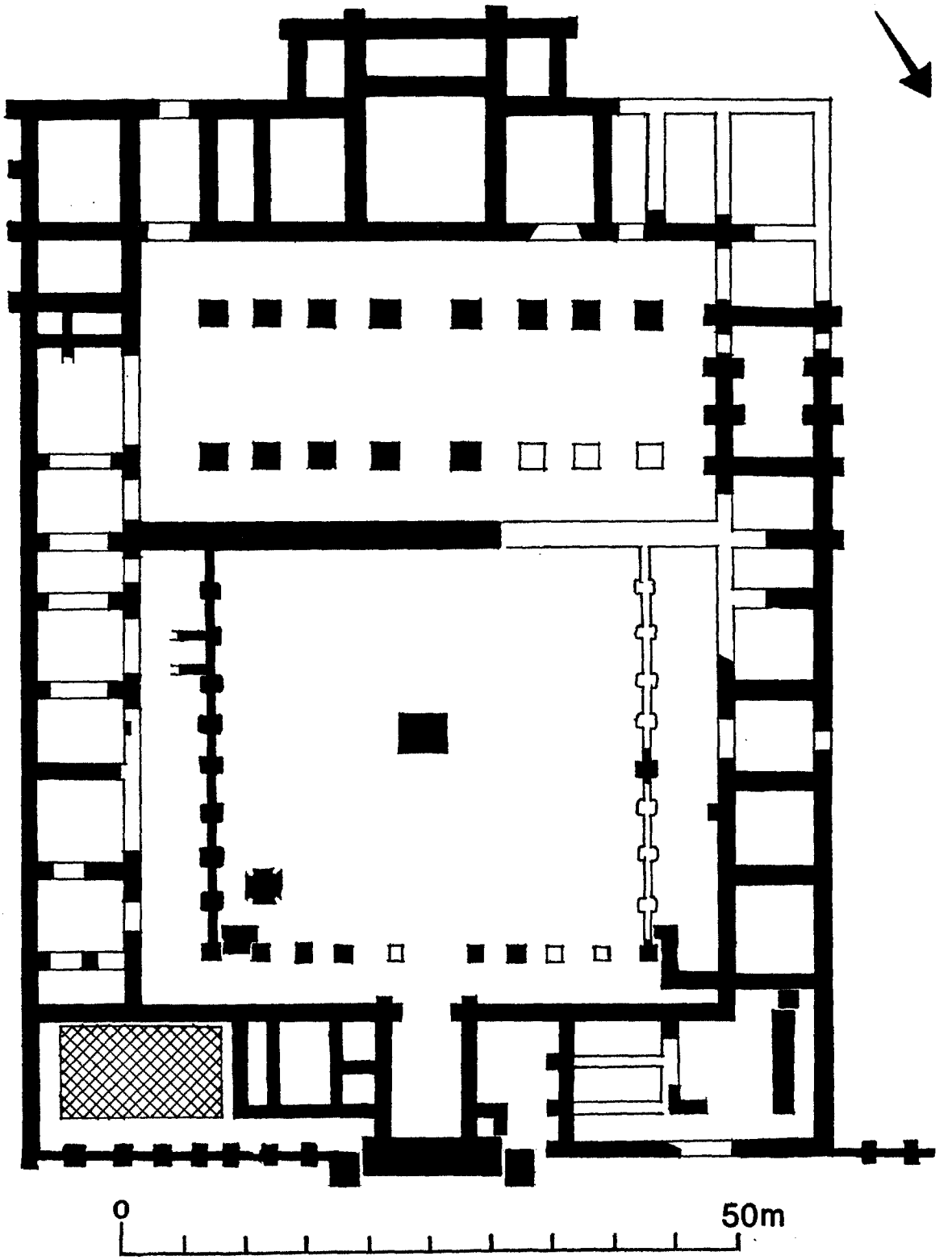
Hoe het zij, de plattegrond van de tufstenen kerk, die wij inmiddels grotendeels kennen, doet wel zeer archaïsch aan, indien dit bouwwerk eerst kort na 1235 zou zijn verrezen. Het gebruik van tufsteen in dit tijdsgewricht behoort tot de uitzonderingen, en zou eerder bij wijze van secundair gebezigd, door afbraak ter beschikking gekomen materiaal te verwachten zijn geweest. Dit laatste is trouwens geschied bij de bouw van de 15de-eeuwse toren en aansluitende partijen der zijschepen van de laatgotische kerk. Voor het overige werden geen aanwijzingen verkregen over het bestaan van een bakstenen kerk, welke aan de huidige voorafging en op de tufstenen volgde, noch van een natuurstenen dan wel houten bouwwerk, dat op zijn beurt weer de tufstenen kerk vooraf was gegaan.

Wat de tufstenen kerk betreft, deze was drieschepig en bezat bovendien een toren aan de westzijde, die tegelijk met de kerk werd opgetrokken. De breedte van het middenschip bedroeg, binnenwerks gemeten, 7.20 m, die van de beide zijschepen 3.20 m. De breedte van de funderingen was 88 cm. Het middenschip reikte naar het oosten enkele meters verder dan de beide zijschepen en werd met een halfronde absis afgesloten. De beide zijschepen met altaarnissen, buitenwaarts in oostelijke richting uitgebreid, vertoonden dezelfde halfronde afsluiting. Na afbraak van de tufstenen kerk werden de pijlers van de nieuwe kerk op de grondvesten van oude pijlers geplaatst, resp. de buitenmuren van de tufstenen kerk. De muurvlakken van de tufstenen kerk waren aan de binnenzijde verlevendigd door lisenen, welke zich tevens uitstrekten over de koorabsis, ten getale van vijf. De nieuwe toren werd aan de westzijde van de tufstenen voorganger opgetrokken, terwijl de scheiding van schip en koorpartij van de nieuwe kerk ter hoogte van het oostelijke uiteinde der tufstenen kerk was geprojecteerd. Vermoedelijk heeft men de tufstenen kerk dan wel een gedeelte daarvan, tijdens de bouw van de nieuwe kerk nog enige tijd in gebruik willen houden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen (vervolg *Nieuwsbull. K.N.O.B.* jan. 1967 *7-*8). In de eerste helft van 1967 is de opgraving voortgezet in de tuin van prof. dr. F. J. A. Kreuzer, Ubbergse Veldweg 64, hoek Huygensweg. In de voortuin, op de straathoek, werd de noordelijke hoek van de stenen principia onderzocht, in de achtertuin de ingangspartij en de aan weerszijden daarbij aansluitende delen van de n.o. vleugel. Aangevuld met het door Holwerda in 1917-1921 gevondene (nu voor een deel onder het woonhuis) geven de ontdekkingen op dit perceel thans een vrij volledig beeld van de ingangszijde van de laat-Flavische (eventueel „Traianische") principia. Hierbij komen nog de observaties van Daniëls tijdens de bouw van het huis in 1928.

Als men de thans bekende plattegrond beziet, valt in de eerste plaats op de asymmetrie

Nijmegen, legerplaats 10de legioen. Plattegrond van de principia. Schaal 1 : 500.

van de dit jaar onderzochte delen; dit zoveel te meer, omdat de rest van het gebouw volkomen symmetrisch is ten opzichte van de as, die door ingang en sacellum loopt. De voorgevel en de vertrekken daar achter zijn dat dus niet.

Het bij het binnenkomen linkse gedeelte had blijkbaar een (ondiep gefundeerde) porticus, daarachter lagen enige vertrekken en een zware vloer van leem en stenen, met sporen van opstaande wanden. Een deel was vroeger al aangetroffen in de moestuin van „Mater Dei": er is toen aan de benedenvloer van een hypocaust gedacht, maar deze interpretatie laat zich niet handhaven. Het geheel heeft meer van een waterdichte laag onder de bodem van een waterbassin (vgl. ook het in 1959 gevonden reservoir). Van een watertoevoer zijn overigens geen sporen gevonden.

Rechts van de ingang is het buitenste fundament breder en dieper. Het heeft hetzelfde karakter als dat van de opgaande muren en het is dus niet waarschijnlijk dat het een porticus gedragen heeft. De binnenmuren daarachter zijn nog onregelmatiger van indeling dan die van de andere kant. Om de symmetrie van het front althans voor een deel te herstellen zou men een muur met pilasters of halfzuilen kunnen reconstrueren. Opvallend is een opening tussen de genoemde muur en de ingangspartij; evenzo een breed fundament, evenwijdig aan de n.w. buitenmuur. In de porticus rondom de binnenplaats loopt een tweemaal rechthoekig geknikt muurfundament. De opbouw is hier moeilijker te raden dan elders.

De ingangspartij zelf bestaat allereerst uit een plaat van kalkmortel van 10.75 x 2.65 m, liggend op steenbrokken, gevat in leem. In de mortel zijn afdrukken van de grote steenblokken die er op hebben gelegen, duidelijk zichtbaar, evenals voetstappen van de mensen die deze neergelegd hebben. Het zijn afdrukken van vooral langs de randen genagelde zolen. Ongetwijfeld hebben de steenblokken een propylon gedragen, een portiek met 4 of 6 zware zuilen met een monumentale deuromlijsting. Tussen het afbraakpuin lagen veel brokken van een vloer van opus signinum. Aan weerszijden bevond zich een iets hoger aangelegd fundamentblok van 2.35 x 2.75 m, dat 0.85 m naar voren uitsprong. Deze zijn moeilijk anders te interpreteren dan als voetstukken van grote beelden, vermoedelijk van keizers (Nerva en Traianus?). Het meest oostelijke van de beide bevatte in de leemfundering nogal wat klein geklopte dakpanfragmenten; enkele met resten van stempels. Door vergelijking met beter bewaarde exemplaren was vast te stellen, dat twee ervan de tekst LXG droegen, met aan weerszijden een palmtak en een krans; een derde was een deel van een minder vaak voorkomend rond stempel met het opschrift LEX.X.G.P.F.LOV. Een compleet exemplaar werd in 1928 op dit perceel bij de bouw van het huis gevonden. Het belangrijkste van het fragment is dat de eretitels P.F. van het 10de legioen te dateren zijn na 96. In de jaren daarna tot 104, het jaar van het vertrek van het legioen, zelfs eventueel nog later, is dus ook het voetstuk te dateren.

De ruimte achter de monumentale ingangsportiek, een soort vestibule (binnenwerks 9.50 x 5.50 m) is open aan de zijde van de binnenplaats. Hoewel deze opening al door Holwerda gevonden was, zocht deze toch de hoofdingang niet hier, maar aan de n.w. zijde. De tweee stukken muur, waartussen Holwerda de ingang aannam, behoren echter tot twee andere gebouwen, die niet met de principia verbonden zijn. Hiermede is de oriëntatie van de legerplaats een kwartslag gedraaid; bij het vinden van de poort aan de n.o. zijde, aan de bergrand, is hierop reeds gewezen.

Het principia-gebouw zelf behoort tot het z.g. forum-type (R. Fellmann, *Jahresb. Ges. Pro Vindonissa*, 1956/58); door de plattegrond-reconstructie van Holwerda heeft Fellmann dit type voor Nijmegen niet geheel kunnen herkennen. Na een binnenplaats van (binnen de porticus) ca. 35 x 32.50 m komt een basilica van ongeveer 47 x 23 m (niet 55 x 22 m, zoals vroeger is opgegeven). Daarachter ligt het vaandelheiligdom met zijn nevenvertrekken.

Een kuil onder de vloerlaag van de „vestibule" was gevuld met fijne sliblaagjes. Gedacht is aan een waterafvoer uit de binnenplaats; een opgravingssleuf van 1920 verhinderde echter dit te verifiëren, maar enkele inheemse scherfjes in de sliblagen wijzen misschien meer naar de Augusteïsche periode.

Van oudere perioden was overigens niet veel te vinden. Vroeg-Flavische sporen ontbreken op deze plaats. Een paar overdwarse sporen van houten wanden behoren blijkbaar tot het vroegere reeds in de moestuin van „Mater Dei" aangetroffen samenstel van „tabernae" langs de veronderstelde Augusteïsche „via principalis". In afvalkuilen uit die periode kwamen nog wat interessante scherven te voor-

schijn. Verder waren er de te verwachten kleine aanvullingen van het prehistorische urnenveld.

Onze dank voor deze opgravingscampagne gaat in de allereerste plaats uit naar de bewoner en eigenaar van het onderzochte perceel, prof. Kreuzer, van wie wij de grootste medewerking mochten ontvangen, terwijl hij met zijn gezin, praktisch een geheel jaar lang het genot van zijn tuin heeft moeten ontberen! Hij moge die, in verjongde vorm, nog lang gebruiken.

Sinds 50 jaar geleden Holwerda, op 14 augustus 1917, de een jaar te voren door Daniëls ontdekte castra begon te onderzoeken, is onze kennis zeer vermeerderd. In de regionale pers is hieraan enige aandacht gewijd. Onopgeloste vraagstukken zijn er nog steeds te over. Zo b.v.:

1. Het juiste beloop van de grachten in de drie verschillende hoofdperioden: de Augusteïsche, de vroeg-Flavische en de laat-Flavische, is nog grotendeels onbekend. Eventueel moet men nog bedacht zijn op secundaire fasen.

2. Urgent is verder het onderzoek van nog geheel onbebouwde vlakten; deze zijn in de laatste jaren sterk teruggelopen, maar belangrijke delen zijn nog steeds voorhanden.

3. Afzonderlijk genoemd moeten worden de sportvelden van het Canisius-college. Bij de aanleg zijn grote stukken diep afgegraven; het is bekend dat er toen belangrijke delen onopgetekend vernield zijn, hieronder waarschijnlijk een stenen badhuis. Bedreigd zijn ook nog enkele andere schoolterreinen.

4. Het onderzoek van tuinen van vrijstaande huizen; de medewerking van bewoners en eigenaars is totnogtoe ideaal geweest. Bekend is echter dat hier en daar bebouwing of heraanleg van tuinen dreigt.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

UTRECHT

Rhenen. Inheems aardewerk uit het midden van de Romeinse tijd.

Achter in de tuin van de heer B. de Kroon, Utrechtsestraatweg 27, direct ten westen van Rhenen, zijn in oktober 1967 vondsten gedaan, die wijzen op de aanwezigheid van een nederzetting uit de Romeinse tijd. De vindplaats ligt tegenover het grote Frankisch-Merovingische grafveld op de uiterste rand van de noordelijke Rijnoever. De vondsten omvatten scherven van uit de hand gevormd aardewerk, enkele terra sigillata-fragmenten, brokken hutteleem en stukken van maalstenen van basaltlava. Verder werden enkele paalgaten en kuilen waargenomen. De inheemse scherven vormen een welkome aanvulling op het materiaal van Ermelo en Kootwijk (cf. *Ber. R.O.B.* 1962-3; 1965-6; *Westerheem* 1963, 109-26): voorlopige datering 2/3de eeuw n. Chr. De vondsten werden verzameld door de archeologische werkgroep van de vereniging Flehite en zijn in de collectie van het Museum Flehite te Amersfoort opgenomen. De vondstmelding danken wij aan mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, penningmeesteresse van de werkgroep.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

MUSEUM-NIEUWS

Amsterdam, Aanwinsten Allard Pierson Museum

Het Allard Pierson Museum heeft een belangrijke collectie kunstvoorwerpen uit West-Turkije (o.a. Yortan) verworven: primitieve, platte idolen van kalksteen, stempelzegels, bronzen armband met bokkekopjes, snavelkannen met gestrekte hals en een serie dikwandig aardewerk uit de vroege Bronstijd (ca. 2800-2000 v. Chr.), terra-cotta idool met ingegrifte puntversiering op de rug en de halsketting (2de millennium v. Chr.).

Tevens een aanvulling op de vorige aanwinst van het museum (zie Museum-Nieuws, *Nieuwsbulletin* 1967, 124: Aardewerk en brons uit Noord-Iran): vruchtbaarheidsidool van brons (onderdeel van ceremonieele standaard), bronzen siervoorwerpen, bellen en andere onderdelen van paardentuig versierd met dierfiguurtjes, drie gouden oorringen, een bronzen ringetje met zilverdraad omwonden, een gouden plaatje met gedreven swastika(?)-versieringen (ca. 1500-1800 v. Chr.).

Utrecht, Aanwinst Centraal Museum

In de Gotische kamer van het Centraal Museum is een gebeeldhouwd schoorsteenfries, uit de Utrechtse school (begin 16de eeuw) permanent geëxposeerd. Het afgebeelde kalkstenen fries stamt uit het zevende der sedert de 14de eeuw vermelde 19 z.g. „klaustrale" huizen om de in de 19de eeuw gesloopte kapittelkerk van St. Marie (Maria-plaats E 499 op de z.o.-hoek der

kloostergang), thans opgenomen in het ziekenhuiscomplex der broeders van St. Johannes de Deo. Dit waren tot de hervorming wezenlijk onvervreemdbare panden, voor het leven door kanunniken gekocht, en bij vrijkomen geadverteerd aan een kandelaar in het kerkkoor.

Het rijk en gevoelig gebeeldhouwd fries — behoudens later vernieuwde polychromie, bijna puntgaaf — is een der fraaiste exemplaren die uit de laatgotiek te Utrecht zijn overgebleven. Het vertoont de in Utrecht gebruikelijke schikking van drie medaillons, gevat in vrij gecompliceerd traceerwerk.

Het middelste medaillon stelt voor St. Anna Gedrieën (St. Anna, Maria en het Christuskind) welke voorstelling op het einde der 15de eeuw ontstaan is en overal een grote devotie genoot. Maria draagt de hoofddoek naar achteren over de kruin, een Utrechts drachtkenmerk.

In de andere twee medaillons houdt een hurkende man een familiewapen; het rechterwapen met in rood zes bezanten (oorspr. byzantijnse munten); het linker is dat van de uit Munster afkomstige familie Drolshagen. Wij weten dat van 1559-1581 Johannis Drolshagen, scholaster (leider ener kloosterschool) van het kapittel, het huis bewoonde. Een vroegere Johannis Drolshagen werd in 1537 reeds in de kerk van St. Marie begraven, terwijl de onze er in 1567 een gedenksteen voor zijn toen overleden moeder oprichtte. In het traceerwerk komen de initialen A en L driemaal voor, tweemaal door geknoopte banden verbonden. Gegevens die de identificering van het rechterwapen en de verklaring van A en L mogelijk maken, zijn nog niet voorhanden. In de linkerwang van de schoorsteen is het jaartal 1561 gehakt en hetzelfde jaartal in romeinse cijfers bleek gedeeltelijk op de rechterwang bewaard. Deze datum heeft betrekking op het overbrengen van de schoorsteen uit een ander huis der Drolshagens naar het klaustrale huis. De sculptuur van het fries zelf is, volgens zijn stijlkenmerken, ongeveer een halve eeuw ouder en moet omstreeks 1510-1520 ontstaan zijn.

Amsterdam, Uitbreiding van het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap

Op 15 december 1967 is het gebouw, gelegen Hobbemastraat 25, officieel door het Centraal Laboratorium als dépendance in gebruik genomen. Dit feit, waardoor het nuttige vloeroppervlak van het laboratorium ongeveer verdrievoudigd is, maakt het mogelijk de activiteiten van deze instelling sterk uit te breiden. Vooral op het gebied van niet destructief onderzoek van kunstvoorwerpen kan thans veel meer worden gedaan dan voorheen het geval was. Zo heeft het laboratorium thans de beschikking over een verfijnde apparatuur voor onderzoek met behulp van röntgenfluorescentie en zal het binnenkort ook mogelijk zijn de normale röntgenfotografie in de vorm van vlak-, zowel als stereofotografie uit te voeren. Deze methoden, die worden toegevoegd aan de reeds bij het Centraal Laboratorium uitgevoerde methoden, waaronder de infraroodreflectografie, maken het mogelijk ook die onderzoekingen te verrichten, waarbij een groot aantal voorwerpen moeten worden onderzocht.

Dit is vooral noodzakelijk voor het vinden van een antwoord op die vragen van kunsthistorici, geschiedkundigen, archeologen, e.d. waarbij slechts door middel van het statistisch verwerken van een groot aantal metingen een resultaat verkregen kan worden. Door het betrekken van de dépendance heeft het Centraal Laboratorium thans tevens de beschikking gekregen over aanzienlijk meer en beter geoutilleerde restauratieateliers.

Thans zijn er restauratie-ateliers in gebruik voor textielconservering, conservering van natuursteen, baksteen, glas en keramiek, conservering van gepolychromeerde en ongeverfde houten voorwerpen (beelden, meubilair, plafonds, etc.), conservering van leder (voornamelijk leerbehang) en voor bedoeken en conserveren van schilderingen op doek. Tevens kunnen afgenomen muurschilderingen in het laboratorium worden gerestaureerd en op een drager bevestigd.

In de nabije toekomst zullen er nog ateliers worden ingericht voor conservering van metalen voorwerpen en voor conservering van papier. De reeds bestaande afdelingen, waaronder de microscopie, de technische werkplaats en de fotografische afdeling beschikken thans over een volledige outillage. De microscopische sector heeft een eigen donkere kamer, terwijl de fotografische sector binnenkort zowel zwart-wit als kleurenfoto's volledig in eigen beheer zal kunnen vervaardigen. De technische werkplaats is thans zodanig uitgerust, dat alle hulpmiddelen die voor restauratie en conservering van node zijn in eigen werkplaats kunnen worden gemaakt, evenals verschillende apparaten en accessoires voor onderzoek van kunstvoorwerpen.

Resumerend kan gezegd worden dat thans, bij het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, door

het betrekken van de dépendance, Hobbemastraat 25, zowel het onderzoek als de mogelijkheden voor conservering en restauratie van kunstvoorwerpen belangrijk zijn uitgebreid.

IR. J. LODEWIJKS

Wijzigingen en aanvullingen voor de gids „de nederlandse musea"

Iconografisch Bureau — p. XXXII
tel. 070-113914
Amsterdam — 8
wet. ambt. mej. E. M. A. Waszink
Amsterdam — 38
afd. schilderijen — wet. ambt. mr. C. J. de Bruyn Kops, mej. drs. A. A. E. Vels Heyn
bibliotheek — adm. ambt. mej. E. de Heer
inlichtingendienst — mej. I. M. Ziekman, mej. M. A. Oroh, mevr. A. H. A. Groenevelt Crebas
Baarn — 58
tel. 02154-4434
Enschede — 129
assistent H. Hagens
Haarlem — kengetal 023
Leerdam — 211
tel. 03451-3141
eigenaar — Stichting a.v.
corr. adres — Lingedijk 28
Maastricht — 239
directeur — dr. D. G. Montagne
toegangsprijs — 0.25; kind. 0.15. Schoolklassen binnen Maastricht — gratis; schoolklassen buiten Maastricht — 0.15 pp.

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR
— *Stedelijk Museum.* Roemeense volkskunst -3 maart

ANTWERPEN
— *Museum voor Schone Kunsten.* Kunstwerken uit de St.-Jacobskerk

ARNHEM
— *Openluchtmuseum.* Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou
— *Gemeentemuseum.* Q. R. M. Verhuell, bloemaquarellen -31 maart

BADEN-BADEN
— *Staatliche Kunsthalle.* Tekeningen van oude meesters uit Zwitsers particulier bezit -25 febr.

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -15 sept.

DEN HAAG
— *Penningkabinet.* Hannibal; munten uit de tijd van de tweede Punische oorlog -1 april
— *Gemeentemuseum.* Oude boeken over blaasinstrumenten -1 april

DÜSSELDORF
— *Städtische Kunsthalle.* Hart van Frankrijk, kunst uit Berry, van de Romeinse tijd tot heden -3 maart

ENSCHEDE
— *Rijksmuseum Twenthe.* Schilderijen en kunstnijverheid uit de verzameling M. J. van Heel -31 maart

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Wat potters bakten -4 maart

LAREN
— *Singer Museum.* Middeleeuwse sculptures, coll. Bonnefantenmuseum Maastricht

LEIDEN
— *Nederl. Leger- en Wapenmuseum.* Aquarellen met militaire voorstellingen (1847-1916) -31 maart
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Japanse volkskunst -12 maart

LONDEN
— *Royal Academy.* Frankrijk in de 18de eeuw -4 maart

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* Curieuze archiefstukken -31 maart

PARIJS
— *Cabinet des Dessins.* Tekeningen uit Napels van de 16de tot de 18de eeuw -april

ROTTERDAM
— *Museum voor Land- en Volkenkunde.*

Wajang Purwa: Schaduwtoneel en wereldbeeld van Java
Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk -21 sept.

TILBURG
— *Ned. Textielmuseum.* Schering en inslag -1 nov.

— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwijnende cultuur in z.w.-Irian -1 april

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Joep Nicolas, glazenier -4 maart

ZÜRICH
— *Graphische Sammlung des E.T.H.* Francesco Borromini -24 maart

MEDEDELINGEN

DE BOUW- EN RESTAURATIECOMMISSIE VAN DE NED. HERVORMDE KERK

De bouw- en restauratiecommissie van de Ned. hervormde kerk die adviezen geeft over alle zaken betreffende bouw, verbouw, restaureren en inrichten van kerken en andere gebouwen, een en ander met inachtneming van de ontwikkelingen op dit gebied, ook ten aanzien van de samenwerking met andere kerkgenootschappen, zoekt voor zo spoedig mogelijk

SECRETARIS (bij voorkeur jurist)

Gezocht wordt naar iemand met belangstelling voor kerkelijke zaken, in staat om met een grote mate van zelfstandigheid besprekingen te voeren met kerkelijke colleges en namens de Kerk contact te onderhouden met verschillende overheidsorganen (Monumentenwet, toepassing Wet Premie Kerkenbouw enz.). Salaris nader overeen te komen. Sollicitaties te richten aan genoemde Commissie, Nassauplein 14, Den Haag.

ARNHEM

Het Gemeentemuseum Arnhem vraagt voor spoedige indiensttreding een

CONSERVATOR

De functionaris zal de afdeling schilderkunst beheren, tentoonstellingen voorbereiden, en katalogi samenstellen.

Hij moet zelfstandig kunnen werken en met takt en gezag kunnen optreden.

Akademische opleiding is gewenst, museum-ervaring is vereist.

Salaris: afhankelijk van opleiding en ervaring van *f* 1247,— tot *f* 1750,— per maand.

Premie AOW/AWW wordt niet ingehouden. Verplaatsingskostenverordening en een eigen ziektekostenregeling (I.Z.A.-Gelderland) zijn van toepassing. Na een drempelperiode (6 maanden) volgt opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan de directeur van de Centrale Dienst Personeelszaken, Koningstraat 38, Arnhem.

GRONINGEN

Bij de stichting Groninger Museum voor Stad en Lande bestaat een vacature van:

ASSISTENT(E)

voor de afdeling schilder- en tekenkunst.

Salaris: afhankelijk van opleiding en/of praktijk in de rang van adjunct-commies: van *f* 705,— tot *f* 894,— per maand of van adjunct-commies A: van *f* 813,— tot *f* 1004,— per maand.

Vakantietoelage 6% per jaar. Geen inhouding premie A.O.W./A.W.W.

Sollicitaties binnen 10 dagen aan de directeur van het Groninger Museum, Praediniussingel 59 te Groningen.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 3DE AFL., MAART
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Meteren, gem. Geldermalsen. Op het perceel gem. Geldermalsen sectie G, nr. 620 vindt sinds enige tijd zandwinning plaats door de Joh. Mourik en Co's Aannemings Mij N.V. te Groot Ammers ten behoeve van werken aan Rijksweg 15. Het terrein ligt ten noorden van deze weg. De bovengrond, bestaande uit klei en zandige klei, is door een bulldozer op het stort gedeponeerd. Op het aan de westelijke perceelsrand gelegen stort werd op één plaats, van zeer beperkte omvang, een groot aantal fragmenten van niet gestempelde Romeinse dakpannen (tegulae en imbrices) gevonden. Andere soorten van bouwpuin ontbraken. Deze resten kwamen voor in een zeer donkere klei, sterk gemengd met aardewerkscherven, beenderfragmenten, een enkel ijzerfragment en houtskooldelen.

De donkere klei kwam elders op het stort niet voor, zodat de donkergrijze tot zwarte kleur volledig aan de bewoning kan worden toegeschreven. De (stroomrug)grond is ter plaatse zeer zandig, met name op een duidelijk waarneembare hoogte op het in het westen aangrenzende perceel nr. 458. Deze hoogte moet zich hebben voortgezet op het ontgraven perceel. Op de belendende akker in het oosten ontbreekt zij. Wel werden daar enkele spaarzame scherven van Romeins ruwwandig aardewerk opgeraapt. Op deze hoogte of op de noordelijke flank daarvan moet de bewoning, waarschijnlijk van geringe afmetingen, hebben gelegen. Een „Romeins" niveau viel door boringen op de hogere delen van het terrein niet waar te nemen. Dit was wel het geval in de zuidwestelijke hoek van het in het noorden aangrenzende perceel, waar het zand reeds op veel grotere diepte voorkomt. Hier werd een niveau gevonden op 0.40-0.50 m beneden maaiveld. De afstand van dit boorpunt tot de vindplaats bedraagt ca. 75 m.

De hoeveelheid aardewerkscherven is betrekkelijk gering. De meerderheid is Romeins, glad- en ruwwandig. Slechts een enkele scherf is inheems. Vermeldenswaard zijn twee t.s.-fragmenten Drag. 27 en een t.s.-fragment Drag. 35/36, alsmede enkele stukken terra nigra.

Een en ander is te dateren: eind I-begin II.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

De Meern. Op de Hoge Woerd is in augustus 1967 ter hoogte van de ds. Eichhornschool een zilveren munt van keizer Elagabalus (218-222) gevonden. Het is een vrijwel ongesleten antoninianus met een diameter van 20 tot 22 mm.

Vz. buste van Elagabalus met stralenkroon n.r.; IMP CAES M AVR ANTONINUS AVG

Kz. Fides zittend n.l.; FIDES EXERCITVS

RIC IV, 2, p. 33, nr. 70, geslagen te Rome.

De munt bevindt zich in een particuliere verzameling.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

Utrecht. Langs de Fortlaan is door de heer A. de Groot een laat-Romeinse bronzen munt (aes III) gevonden van keizer Valens (RIC IX, p. 64, nr. 8c).

Vz. buste van Valens n.r.; D N VALEN- [S P F A] VG

Kz. staande keizer met labarum in de rechter- en Victoria op globe in de linkerhand; RES[T]I[TV] - TOR REI [P], in de afsnede T (of P?) CONS [T], geslagen te Arles, 364-367 (lezing muntplaats: Kon. Penningkabinet, Den Haag, J. H. Evers).

De munt is door de vinder geschonken aan het Provinciaal Utrechts Genootschap.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Dennenburg, gem. Ravenstein. Bij het leggen van rioleringsbuizen op het erf van een boerderij werden in een sleuf van ongeveer 10 m lang en 40 cm breed, zeven Merovingische potten, een kort zwaard, een lanspunt, een mes en een paardebit gevonden. Er moet zich hier een Merovingisch grafveld bevinden, waarvan de

grafkuilen dicht bij elkaar liggen en rijk zijn aan bijgaven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. De heer P. A. Derks te Geldrop ontdekte in deze gemeente enige vuursteenklingen met geretoucheerde randen en verder vrij veel vuursteenafslag. De vindplaats ligt op een iets hogere zandweg langs de oostkant van de Kleine Dommel. Waarschijnlijk is hier een neolithische nederzetting geweest.

In de zandafgravingen zuidwestelijk van Geldrop werden ook herhaaldelijk vuursteenartefacten gevonden, alsmede scherven uit de Romeinse tijd en uit de late Middeleeuwen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Herpen, gem. Ravenstein. De heer J. M. J. F. A. Sluyters, streekarchivaris te Ravenstein, is in het bezit van fragmenten van twee urnen en twee bijpotjes die enige jaren geleden zijn gevonden bij het afgraven van een perceel te Herpen.

Een der urnen is zwart en gladwandig met een bolvormige wand en een naar buiten wijkende hals die in vloeiende lijn in de schouder overgaat. De andere urn heeft veel overeenkomst met de zogenaamde Harpstedter stijl. Rond de schouder is een serie vingernagelindrukken aangebracht evenals aan de binnenzijde van de rand. Doordat deze indrukken niet tot de bovenzijde van de rand reiken kan men niet van een kartelrandurn spreken, want de bovenzijde van de rand is gaaf. Meestal heeft dit urntype beneden de schouder een „besmeten" oppervlak. Dit is bij deze urn echter niet het geval. Het oppervlak is op deze plaats wel ruw of liever grofkorrelig maar niet besmeten. De twee napvormige bijpotjes zijn gladwandig maar niet gepolijst. Datering: Vroege IJzertijd.

De heer Sluyter bezit ook een stenen bijl met brede platte zijkanten, zodat de bijl een bijna rechthoekige doorsnede heeft met iets afgeronde hoeken. De geheel geslepen bijl is vervaardigd van een grijs korrelig gesteente. De vindplaats ligt in de Herper Duinen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Dr. H.A.M. Ruhe en A. Leenhouwers hebben de plaats teruggevonden waar in 1913 ongeveer 40 urnen naar boven werden geploegd toen de heide voor de bebossing werd ontgonnen. De thans 85-jarige heiploeger wist de plaats nog nauwkeurig aan te wijzen. Gezien de terreinomstandigheden is het waarschijnlijk, dat slechts een gedeelte van het urnenveld door de ploeg is geraakt; een deel van het terrein is namelijk met een laag stuifzand bedekt, zodat de ploeg hier niet tot het oorspronkelijk oppervlak is doorgedrongen. Ook elders in de gemeente werd een vroegere vindplaats van urnen teruggevonden. Het terrein is op deze plaats echter nagenoeg geheel geëgaliseerd.
Op twee andere plaatsen werden neolithische vuursteenartefacten, waarbij een stenen bijl, gevonden. Gezien de hoeveelheid materiaal is het waarschijnlijk, dat hier een neolithische nederzetting heeft gelegen. Er zijn nog te weinig gidsartefacten gevonden om het materiaal bij een der neolithische culturen in te delen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De heer A. Leenhouwers uit Hilvarenbeek ontdekte bij het gehucht Broekzijde een concentratie van neolithische vuursteenartefacten. De vindplaats ligt ongeveer een kilometer ten zuiden van een reeds eerder door hem ontdekte concentratie.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Ravenstein. Bij de heer Sluyters trof ik een doorboord weefgewicht of netverzwaring aan, vervaardigd van ijzersteen. Het voorwerp werd gevonden in de Stadsgracht. Een datering is moeilijk te geven.

(R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Leiden-Roomburg. Bij graafwerkzaamheden in de tuin van zijn ouderlijke woning, die ruim een kilometer ten zuidoosten verwijderd is van het terrein, waar in 1962 de R.O.B. een onderzoek heeft ingesteld naar Romeinse bewoningssporen langs de gracht van Corbulo (zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 1962, *191-*195 en 1963, *3-*4), heeft T. Hageman een groot aantal Romeinse en middeleeuwse vondsten gedaan. De middeleeuwse vondsten kwamen van 0.40-0.70 m, de Romeinse van 0.90-1.50 m onder het maaiveld. De heer A. Buisman, die het terrein verkende, maakte een keuze uit de vondsten. Onder het aardewerk vallen op een randfragment van een t.s.-kom Drag. 29 (Zuid-Gallisch fabrikaat; I b-c na Chr.), een t.s.-bodemfragment Drag. 27 (Zuid-Gallisch fabrikaat) en een fragment van een ruwwandige kom met platte, naar buiten uitstekende rand (P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse*

legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen, 1963, 77 type 210 A). Andere aardewerkvondsten zijn o.a. een fragment van een dakpanstempel L--- en het spiegelfragment van een lampje met de voorstelling van twee strijdende gladiatoren (cf. S. Loeschke, *Lampen aus Vindonissa*, 1919, nr. 122-123 en Taf. IX, 22). Een opvallende vondst is de bronzen rechter oorbeschermer van een Romeinse helm, een moeilijk nader te bepalen type. Tot de metaalvondsten behoorden verder een verstelbare armband van bronsdraad en een bronzen lepeltje (l. 11.9 cm).

Op hetzelfde terrein zouden elders verticaal en horizontaal geplaatste palen zijn waargenomen. Bij de verkenning waren deze door de hoge grondwaterstand niet meer waarneembaar.

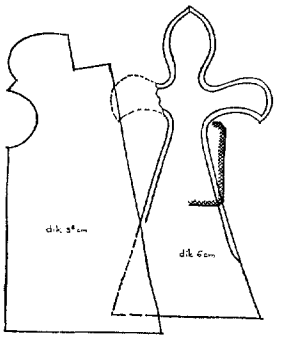
R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

MONUMENTEN-NIEUWS

Broek in Waterland, hervormde kerk.

Tijdens de restauratie van het huis Leeteinde 2-6 te Broek in Waterland, eigendom van de vereniging „Hendrick de Keijser" en gelegen juist ten noorden van de hervormde kerk, werden onder het voorhuis een aantal bouwfragmenten en een hoeveelheid leipuin gevonden. De bouwfragmenten zijn vervaardigd uit een rode baksteen van 23.5/23 x 11.5 x 5.5/6 cm. Het betreft o.a. een profielsteen, vermoedelijk afkomstig van een rijk geprofileerde laat-gotische raamdagkant, een kleine enigszins beschadigde raammontantsteen en een steen in de vorm van een Franse lelie gehakt. Deze laatste komt in vorm ongeveer overeen met de minder rijk bewerkte stenen, welke in 1959 werden gevonden bij de restauratie van de herv. kerk te Leerdam. Het betreft hier een vorm van hogels, welke werden ingemetseld in een ezelsrugvormige topgevelafdekking. Daarop wijzen zowel in Leerdam als in Broek in Waterland de afgeschuinde kanten, welk profiel op enige afstand van de onderzijde van de steen gestopt is. Bakstenen hogels van een geheel andere vorm komen voor aan de St.-Nicolaaskerk te Monnickendam. Op geen der gevonden bouwfragmenten werden specieresten aangetroffen.

Ook werd in het huis een fundament gevonden, dat niet bij het huidige huis kan hebben behoord. Het bestond uit dezelfde stenen, waartussen ook weer behakte exemplaren. De leien waren Duitse schubleitjes met ingeslagen nagelgaten.

Broek in Waterland. Bakstenen bouwfragmenten.

De indruk bestaat, dat op deze plaats de werkplaats was gevestigd, waar de bouw van de kerk werd voorbereid. Het formaat van de stenen, waarin de noordelijke beuk van de kerk is opgetrokken, is hetzelfde als van de gevonden bakstenen. Het in het huis gevonden fundament is mogelijk van een stookplaats in de bouwloods geweest. De gevonden leien duiden erop, dat in deze omgeving de Duitse wijze van leidekken in de late middeleeuwen gebruikelijk was.

H. JANSE

MUSEUM-NIEUWS

Utrecht, Museum Van Baaren.

Op vrijdag 7 april 1967 werd door de burgemeester van Utrecht Jhr. C. J. A. de Ranitz het Museum Van Baaren geopend. Daarmee ging de wens in vervulling van de architect-taxateur L. H. Van Baaren, die in 1964 overleed, om de door hem en zijn zuster bijeengebrachte kunstcollectie voor het publiek open te stellen. Daartoe was een stichting opgericht, die het mogelijk maakte het ouderlijk huis van de familie Van Baaren, Oudegracht 317, genaamd De Drie Regenbogen, in te richten tot museum.

Alweer zo'n klein museum, dat ten dode is opgeschreven, zal menigeen verzuchten. Er zijn echter een aantal factoren, die in dit geval voldoende argumenten geven dit tegen te spreken.

Het museum is namelijk tevens zetel van een fortuinlijke stichting, die door dezelfde heer Van

Baaren in het leven werd geroepen voor sociale doeleinden. In het huis worden dus de administratieve werzaamheden van beide stichtingen verricht, vinden besprekingen en bestuursvergaderingen plaats.

Daarnaast heeft het bestuur reeds voor de opening van het museum contact gezocht met het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht, met als resultaat dat er regelmatig werkcolleges in het museum gegeven zullen worden.

Tot slot, maar niet in de laatste plaats brengt de geïnteresseerde bezoeker, die na afspraak de collectie kan bezoeken, het in een woonhuis passende leven. Vaak wordt ook door kleine groepen een rondgang gemaakt.

Het is dus allerminst een doods museum (waarvoor de stichters zelf ook wel enigszins angst hadden, gezien hun zinsnede in de akte, waar gesproken wordt van „vriendelijke aankleding der vertrekken, met geregeld verse bloemen in mooie vazen, waardoor de bekende muffe museumsfeer voorkomen wordt").

De opdracht.

Ondergetekende werd door het bestuur tot adviseur voor de inrichting en verdere gang van zaken voor het museum benoemd. De gehele inboedel was evenals de collectie onaangeroerd en het huis nog geheel in staat van bewoning. In overleg met het bestuur werd besloten:

1. het huis zoveel mogelijk als woonhuis te behouden. Op deze wijze hoopten wij naast de collectie tevens een portret van een verzamelaar te kunnen geven;
2. op de benedenverdieping ruimere ontvangstruimten te maken en een betere garderobe. Dit kon bereikt worden door een muur in de hal af te breken en de keuken op te offeren. Wel werd een dienkeuken gehandhaafd voor ontvangsten;
3. de zolderverdieping geheel in te delen tot drie ruimten die geschikt zouden zijn voor wisselende exposities.

De verbouwing stond onder leiding van de architekt Th. Hermans, terwijl de aankleding van de ruimten, de indeling van de collectie en meubels aan ondergetekende werd overgelaten. Bij de inrichting was het voornaamste probleem, dat het 19de eeuwse huis geheel verbouwd was in de periode tussen de beide wereldoorlogen in een niet al te zuivere stijl. Vooral door verandering in kleuren is geprobeerd deze stijl, die een zeker milieu oproept, te handhaven, zonder de opdringerigheid die de collectie schade deed, en zó meer achtergrond te maken voor de kunstvoorwerpen.

Het tweede probleem was de verlichting. Door de ligging van het grachtenhuis kwam er slechts weinig daglicht in de kamers en waren enkele ruimten praktisch zonder direkt licht. Daar de bestaande lichtpunten een onregelmatige verlichting van de wanden gaven en dit voor de schilderijen ongunstig was, werd in overleg met Philips-Eindhoven besloten tot wandverlichting naast de bestaande verlichting. Hiervoor werd gekozen een verlichtingsarmatuur NCS 14, voorzien van Argenta Super Lux lampen 100 W. Deze verlichting, aangebracht op het plafond, valt weinig op, behoudt de kamertoon en geeft weinig schaduwwerking op de schilderijen. Ook de al aanwezige lampen of kronen behouden zo hun functie. Op de zolderverdieping werden néon-carrées aangebracht.

De collectie.

De aankopen van de schilderijen vallen duidelijk in twee groepen uiteen. Allereerst en zeker ook als het belangrijkste deel van de collectie dienen de negentiende eeuwse Franse- en Hollandse meesters genoemd te worden. Naast de in Nederland veel gekochte Fantin Latour en Monticelli, zeer goede schilderijen van Daubigny en Raffaëlli. Een Courbet en Troyon als sterke eenlingen in een reeks stukken van Vollon. Het opvallende van de Franse meesters is niet in de eerste plaats de kwaliteit (die overigens goed is), maar vooral de gevarieerdheid van werken waarmee een meester vertegenwoordigd is. Ook de Hollandse negentiende eeuw is ruim vertegenwoordigd. Een goed zelfportret van Allabée, een Breitner, enkele Bosboom's, Maris, Weissenbruch en een groep werken van de kunstenaars om de eeuwwisseling. Een reeks werken van Verster, waaronder de tinnen kannen en het napje met eieren, het gezicht op Noordwijk van Ed. Karsen, schilderijen van Tholen, Voerman, Willem de Zwart, Dirk Nijland, en Jan Toorop geven een indruk van de gevarieerdheid van deze kunstenaars.

In aansluiting daarop brengen o.a. Van Rijsselberghe, Herbin, De Chirico, Pascin en Willinck ons facetten van eigentijdse stromingen in herinnering. Een kleine groep tekeningen en bronzen (o.a. van Zijl) vult de collectie, die duidelijk het type verzamelaar laat uitkomen, gelukkig aan. Het is de verzamelaar van tussen de beide wereldoorlogen in Nederland, waarbij op de achtergrond steeds de stem van Bremmer hoorbaar is.

J. OFFERHAUS

Uit hetgeen aan zilver in het museum bewaard wordt, blijkt geen bepaalde gerichtheid in de aan-

kopen door de beide verzamelaars. Er is geen sprake van een collectie zilver uit een bepaalde stad of periode, maar wel spreekt uit de verzamelde objecten een voorkeur voor veel 18de- en 19de-eeuws gebruikszilver zoals: twee kandelaars, die worden toegeschreven aan Jan Pondt (1767), een tabakspot (Jan Pondt, Amsterdam 1758), twee presenteerblaadjes (Reinier Brandt, Amsterdam 1750), een broodmand (Cornelis de Haan, Den Haag 1777), een suikerstrooier Reinier de Haan, Den Haag 1757), een mosterdpotje en twee bijbehorende zoutvaatjes (François Marcus Simons, Den Haag 1804, 1805). De grote collectie zilveren speelgoed verdient het zeker eveneens te worden vermeld.

M. C. ROODENBURG

Zoals drs. Offerhaus hierboven heeft uiteengezet, is in de totale presentatie van dit museum gestalte gegeven aan diverse historische aspecten.

Allereerst het aspect van de wooncultuur van een gefortuneerd Utrechts burger uit de eerste helft van de 20ste eeuw, in de aan onze generatie nog vertrouwde, maar allengs uit de tijd rakende suitewoning.

Een tweede aspect is dat van de verzamelaar uit deze periode. In al hetgeen hier in een mensenleven is bijeen gebracht, vinden wij een weerspiegeling van de aesthetische voorkeur van zijn tijd en milieu, waaraan de invloed van H. P. Bremmer niet vreemd is geweest.

Tenslotte is er het aspect dat de verzameling biedt: voornamelijk schilderijen, waaronder goede specimina van kunstuitingen uit de jaren 1840 tot 1940.

Wat het eerste aspect betreft stonden de inrichters voor de opgave, het interieur zoveel mogelijk te laten zoals zij het aantroffen. Het laatste aspect stelde hen voor de taak een entourage te scheppen, waarin de kunstwerken naar de inzichten van de tweede helft der 20ste eeuw zo goed mogelijk tot hun recht zouden komen. Deze antithese is over het geheel genomen tot een gelukkige synthese gebracht. De onherroepelijke keuze tussen wàt intakt laten en wàt wegbreken werd weldoordacht gedaan; de woonvertrekken werden zoveel mogelijk gelaten zoals ze bewoond waren geweest, de transitoire en dienstruimten aangepast aan een nieuwe museale functie.

Door het uitbreken van de oude gang en keuken is een entree van zekere allure geschapen met een brede corridor, aan het eind waarvan een moderne glazen wand met een fraai doorzichtig gordijn het daglicht en een waas van groen uit de achtertuin doorlaat.

In de suite (waarvan de serre als een te donker en te hokkerig element in deze ruimte niet kon worden gehandhaafd) is met het oorspronkelijke meubilair de woonsfeer zoveel mogelijk behouden. De schilderijen, in een klassieker arrangement langs de wanden gehangen, dan waarin zij werden aangetroffen, doen het hier wonderwel. Het coloriet komt bijzonder mooi uit dank zij de belichting met armaturen, die op regelmatige afstanden van elkaar zijn aangebracht tegen het plafond, zonder het wooncachet al te zeer te verstoren. Maar bovenal komen deze kunstwerken hier tot hun recht omdat ze naar formaat, factuur en stemming van meet af aan bestemd zijn geweest om in een ruimte van deze dimensies gezien, bewonderd en ondergaan te worden. Hun eigenlijke functie realiseert men zich hier beter dan in een kale expositieruimte.

Op de eerste etage aan de straatzijde liggen naast elkaar de werkkamer van de erflater en de zitkamer van zijn zuster (evenals hij ongehuwd gebleven). Zo donker en conservatief het eerste vertrek is, zo licht en modern is het tweede. Staalbuis meubelen bekleed met lichte handgeweven stof, dito gordijnen en een alles overstralend pointillistisch landschap van Theo van Rijsselberghe aan de wand. Een curieus staal van vooroorlogse progressieve binnenhuis-architectuur en alleszins waard behouden te blijven in onze snel evoluerende wereld.

In de kamers die uitzien op de achtertuin is door het uitbreken van een tussenwand en een met smaak gekozen stoffering een kleine maar fijne museumruimte geschapen met vitrines voor het zilveren huisraad en de kleine sculpturen.

Dit nieuwe museum kan zich scharen in de rij van Bisdom van Vliet te Haastrecht, Bredius en Mesdag in Den Haag, Paul Tétar van Elven te Delft en Willem van der Vorm te Rotterdam.

O. L. BOUMA

Rotterdam, Museum voor Land- en Volkenkunde

Zondag 15 april a.s. te 15 uur wordt door de heer Loh Putu Surya een uitvoering gegeven van Balinese dansen.

Kaarten à *f* 1,50 verkrijgbaar aan de museumkassa.

Rectificatie

In het Museum-Nieuws van de vorige maand, *25, dient in plaats van „Utrecht, Aanwinst Centraal Museum" gelezen te worden „Utrecht, Centraal Museum, Kunstwerk van de maand".

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Allard Pierson Museum.* Kunst van Egypte, Grieken, West-Azië, Romeinen
— *Rijksprentenkabinet.* Aanwinsten 1966-1967. -15 april

ARNHEM
— *Nederlands Openluchtmuseum.* Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou.
— *Gemeentemuseum.* Gele Rijders -1 april

BRUSSEL
— *Koninklijke Bibliotheek.* Italiaanse tekeningen uit het Museum te Rijssel -7 april
— *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.* Romeins beeldhouwwerk uit Bordeaux -2 juni

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* Oude boeken over blaasinstrumenten -1 april
— *Penningkabinet.* Hannibal -1 april

ENSCHEDE
— *Rijksmuseum Twenthe.* Schilderijen en kunstnijverheid uit de verzameling M. J. van Heel -31 maart

HANNOVER
— *Kestner Museum.* Duitse tekeningen van de 16de tot de 18de eeuw -31 maart

LEIDEN
— *Nederlands Leger- en Wapenmuseum.* Aquarellen met militaire voorstellingen (1847-1916) -31 maart

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* Curieuze archiefstukken -31 maart

PARIJS
— *Louvre, Cabinet des Dessins.* Tekeningen uit Napels van de 16de tot de 18de eeuw -april
— *Bibliothèque Nationale.* De litteraire salons uit de 17de eeuw.

ROTTERDAM
— *Museum voor Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa: Schaduwtoneel en wereldbeeld van Java.
Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk -21 sept.

TONGEREN
— *Prov. Gallo-Romeins Museum.* Tibet, religieuze kunst -21 april

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Amedeo Modigliani -6 mei

VLAARDINGEN
— *Museum v. Visserij.* MA-1649. Scheepsmodellen uit de Grote Kerk te Maassluis -16 april

MEDEDELINGEN

DEVENTER

Burgemeester en Wethouders van Deventer roepen sollicitanten op naar de op 1 juni vacant komende betrekking van

ASSISTENT(E)

aan de Gemeentemusea De Waag en De Drie Haringen.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot maximaal *f* 871.— bruto per maand vermeerderd met 6% vakantietoeslag. Premie AOW-AWW voor rekening van de gemeente.

Vereisten: middelbare schoolopleiding, diploma typen, enige museumervaring.

Geboden wordt een veelzijdige werkkring op museografisch, educatief en administratief terrein.

Sollicitaties binnen 14 dagen na verschijning van dit blad aan de Gemeentelijke Personeelsdienst, Grote Kerkhof 22, Deventer.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 4DE AFL., APRIL

REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 17 FEBRUARI 1968 DES OCHTENDS TE 10.30 UUR IN DE AULA VAN HET MUSEUM BOYMANS-VAN BEUNINGEN TE ROTTERDAM

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 102 leden en introducé's. De bestuursleden Landheer en Meischke hebben bericht van verhindering gezonden. In verband met een lichte ongesteldheid van de voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, wordt de vergadering gepresideerd door prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer.

Deze opent de vergadering en begroet in het bijzonder mr. R. Hotke, die het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigt, mr. J. Korf, niet in zijn hoedanigheid van lid van het bestuur van de Bond maar als Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en voorts enige bestuursleden van de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (C.N.O.) en van de Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland (Z.A.-S.M.), die als gast de vergadering bijwonen. Hij brengt dank aan de directeur van het Museum Boymans-van Beuningen voor het beschikbaar stellen van deze fraaie vergaderzaal. Het bestuur van de Bond heeft gemeend aan deze eerste bijeenkomst in het nieuwe jaar een bijzonder thema te moeten verbinden en het heeft daarbij overwogen dat de belangstelling voor de voormalige koloniale gebieden groter is dan algemeen wordt gedacht. De Stichting C.N.O. is opgericht met het doel, deze belangstelling op te vangen en aan te moedigen. Zij wil trachten in nauwe samenwerking met de regeringen van de onafhankelijk geworden landen invloed uit te oefenen om de bouwwerken en andere cultuuruitingen uit de voorbije koloniale tijd te bewaren, te bestuderen en zo mogelijk te herstellen. Zonder twijfel een ambitieus programma, maar door de schijnwerpers hierop te richten zullen steeds bredere kringen van ons volk doordrongen geraken van de culturele waarden, die in de vroegere koloniën nog aanwezig zijn en — naar wij hopen — medewerken aan het doel, dat C.N.O. zich heeft gesteld.

Spreker wil nog met een enkel woord het bestuurslid van de Bond dr. D. P. Oosterbaan gedenken, die ons na de zomervergadering van het vorige jaar onverwacht is ontvallen. De heer Oosterbaan vertegenwoordigde in het bestuur de sectie der archivarissen en het is sedert de oprichting van de Bond traditie, dat ten minste één der bestuursleden uit deze sector afkomstig is. Oosterbaan is een goed lid van het bestuur geweest, die zich met hart en ziel voor de Bond heeft ingezet. Wij zullen hem node missen. Staande betracht de vergadering enkele ogenblikken stilte om de overledene te herdenken.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 16 juni 1967 te Bergen gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van september 1967, blz. *96 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat Burgemeester en Wethouders van *Alkmaar* hebben bericht dat de raad dier gemeente zich met het herziene basisplan voor de binnenstad heeft verenigd; dit plan houdt in vergelijking met het vorige in dat thans geen enkele grachtdemping in de binnenstad meer noodzakelijk wordt geacht. Na alle gevechten, die in de loop der jaren voor het behoud van de Alkmaarse grachten zijn geleverd, is dit een verheugend resultaat. Inzake het te verwachten deel IV van het *Repertorium* deelt de secretaris mede dat de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) het door de Bond ingediende verzoek om subsidie in behandeling heeft genomen. De secretaris brengt in herinnering dat volgens de artikelen 8 en 9 van het Huishoudelijk Reglement in de deze zomer te beleggen ledenvergadering de helft van het aantal leden van de *commissie van redactie* opnieuw zal moeten worden benoemd. Hoewel het niet gebruikelijk is in tussentijds opengevallen vacatures te voorzien, zou het bestuur de vergadering toch willen voorstellen in de plaats van mr. R. Hotke, die in verband met zijn benoeming ten Departemente ontslag heeft genomen als lid van de commissie van redactie, te benoemen mr. J. Korf, Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De vergadering stemt daarmede gaarne in. Tenslotte doet de secretaris enige mededelingen over de deze zomer te houden

ledenvergadering. Het ligt in de bedoeling op vrijdag 21 juni te Nijmegen bijeen te komen; de excursie zal plaats vinden op zaterdag 22 juni en voeren naar Kranenburg, Gravendaal, Kevelaer en Kalkar.

Het woord is dan aan de penningmeester voor het afleggen van *rekening* en *verantwoording* van het geldelijk beheer over het verenigingsjaar 1967. De heer Wit zet uiteen dat de financiële toestand van de Bond ten nauwste samenhangt met het van overheidswege verleende subsidie. De leiding van het Ministerie van CRM is de Bond welgezind, maar de financiële middelen zijn ook daar niet onuitputtelijk. Het tekort op de exploitatie van het Bulletin over 1967 kan worden becijferd op rond *f* 16 000.—, dat is ruim *f* 7 000.— lager dan over 1966. Maar de jaargang 1967 van het orgaan telt dan ook heel wat minder pagina's dan de jaargang 1966! Het is overigens verheugend dat dank zij de activiteit van de administrateur de achterstallige contributies thans practisch alle zijn geïnd. De commissie tot het nazien van de rekening over het verenigingsjaar 1967, waarin de heren C. Wijdooge en P. Knuttel zitting hadden, verklaart bij monde van eerstgenoemde dat zij zich tot het nemen van enkele steekproeven heeft moeten beperken. Aan haar voorstel aan de vergadering, de penningmeester te déchargeren, wil de commissie gaarne een woord van hulde verbinden aan de administrateur, mr. G. J. Kalf, voor het vele ondankbare werk, dat hij achter de schermen heeft verricht. Onder applaus verleent de vergadering dan aan de penningmeester eervol décharge. Tot lid van de kascommissie voor het verenigingsjaar 1968 benoemt zij de heren P. Knuttel, J. M. Haga en dr. W. C. Braat (reserve).

Bij de *rondvraag* merkt prof. Terwen op dat hij de luchtige toon van de penningmeester over de financiële zorgen van de Bond met genoegen heeft beluisterd. Toch vraagt hij zich af of dit ogenschijnlijk zorgeloze betoog wel reëel is. Hij stelt voor dat het bestuur een beroep zal doen op de leden, door een vrijwillige storting ineens de geldnood van de Bond te helpen verlichten. De wnd. voorzitter zegt toe dit voorstel in een vergadering van het bestuur aan de orde te stellen. Op een vraag van de heer Wijdooge, of het nieuwe deel van het Repertorium alleen aan de leden van de Bond wordt verstrekt, antwoordt de secretaris dat met de uitgever zal worden geconditioneerd dat alleen onze leden het boek tegen een gereduceerde prijs kunnen verkrijgen, maar dat het publiek tenminste de volle kostprijs zal moeten betalen. De wnd. voorzitter sluit dan het huishoudelijk gedeelte van de vergadering en geeft het woord aan dr. ir. C. L. Temminck Groll voor zijn causerie over de *Europese Bouwaan de Afrikaanse Goudkust.* Deze vangt aan met een woord van welkom tot mr. Akyanu, die verbonden is aan de ambassade van Ghana en die voor een studieopdracht in Nederland vertoeft, en met een dankwoord aan de Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland, wier financiële steun het hem mogelijk heeft gemaakt een oriënteringsreis naar Ghana te ondernemen. De eerste Europeanen, — aldus de spreker — die zich tot een nadere kennismaking met de bocht in Afrika's westkust aangetrokken gevoelden, waren de Portugezen. Reeds in 1471 verschijnen hun schepen voor de kust. Nabij Elmina komt contact tot stand met de inheemsen en de in hoofdzaak uit het cultureel hoog ontwikkelde Ashanti afkomstige gouden sieraden worden daar verhandeld. De naam Goudkust is daaraan ontleend. De Portugezen stichtten in 1482 bij Elmina het kasteel St. George d'Elmina en tot 1637, het jaar, waarin het kasteel door de Nederlanders werd veroverd, is het hun voornaamste basis in dit gebied gebleven. Intussen was de goudhandel tot de minstens even lucratieve slavenhandel geevolueerd en naast Portugezen en Nederlanders doen Engelsen, Brandenburgers en Denen hun intrede. Hun nederzettingen worden veelal door forten versterkt en zo treffen wij nu nog in Ghana, zoals het land, na onafhankelijk te zijn geworden, heet, meer dan twintig van dergelijke versterkingen aan, van zeer uiteenlopende origine en met zeer variërende plattegronden. Het historisch meest interessante bouwwerk van de Goudkust is het reeds genoemde kasteel *St. George d'Elmina.* Na hun verovering in 1637 bestemden de Nederlanders het tot zetel van de gouverneur van hun bezittingen aan de Goudkust, wat het tot 1872, het jaar van de overdracht aan Engeland, is gebleven. Naast tal van herinneringen aan het Nederlandse bewind is opvallend het kwistige gebruik van uit Nederland geïmporteerde baksteen, in hoofdzaak gele IJsselklinkertjes. Op de monumentale binnenplaats van het kasteel zijn tal van togen en omlijstingen van hun bepleistering ontdaan, teneinde deze baksteen zichtbaar te maken. Uit historisch oogpunt is dit natuurlijk onjuist; ongetwijfeld is zowel de natuursteen als de baksteen bepleisterd geweest. De eerste door de Nederlanders zelf gebouwde nederzetting aan de Goudkust is het fort *Nassau* in Mouri. Dit uit

1612 daterende fort is nu een schilderachtige ruïne. Op een heuvel achter het kasteel St. George d'Elmina, waar vroeger een Portugese kapel had gestaan, bouwden de Nederlanders in 1638 hun tweede fort in deze contreien: het fort *St. Jago of Coenraadsburch.* Het is omringd door een tuin met palmen en in 1671 werd ter versterking een buitenringmuur aangelegd. Ook dit fort bleef tot 1872 in Nederlandse handen. Hier is thans de afdeling „Monuments" van het Ghana Museum and Monuments Board gehuisvest. Achter de heuvel van St. Jago ligt het ommuurde Hollandse kerkhof, dat zeker een onderhoudsbeurt met steun van Nederland waard zou zijn. Het stadje Elmina zelf houdt verder door twee hekposten van de voormalige buitenplaats Buitenrust en door enkele oude huizen in de Liverpoolstreet, die verwantschap vertonen met dergelijke huizen in de Antillen, de herinnering aan de Nederlanders levendig. Bijzonder aantrekkelijk ligt bij Abandzi het fort *Amsterdam.* Deze oorspronkelijk Engelse nederzetting werd in 1665 door De Ruyter ingenomen. Het in 1681 en latere jaren vergrote fort is nu tot een ruïne vervallen. *Cape Coast Castle* werd in 1664 door de Engelsen op de Nederlanders veroverd. Het kasteel was de zetel van de gouverneur der Engelse bezittingen tot 1900, toen de Christiansborg in Accra als zodanig in gebruik werd genomen. Fort *Leydzaamheyd* bij Apam is tussen 1697 en 1700 door de Nederlanders gebouwd. Hoewel thans grotendeels een ruïne, zijn enkele belangrijke oude details bewaard gebleven als deuren, balken en ook hier weer een overvloed van gele IJsselsteentjes. Tenslotte dient nog de *Christiansborg* in de huidige hoofdstad Accra te worden vermeld, sedert 1661 een Deense nederzetting en in 1850 aan de Engelsen verkocht. In 1900 werd het kasteel na enkele verbouwingen de zetel van de Britse gouverneur. Nadat de kolonie Goldcoast in 1957 onafhankelijk was geworden, kreeg dit gebouw de bestemming van paleis van het staatshoofd, welke functie het nog steeds vervult. Zo ligt langs de kust van dit aan natuurschoon zo rijke land een historisch uitermate boeiende reeks Europese nederzettingen. Men kan slechts de hoop uitspreken dat zij onder de sterk veranderde omstandigheden hun nieuwe functie van kazerne, postkantoor of resthouse met ere zullen vervullen, waarbij een groeiende belangstelling van de zijde van de nazaten van de uit het oude Europa afkomstige stichters zeker welkom zal zijn.

Na een korte pauze is het woord aan drs G. Roosegaarde Bisschop voor zijn inleiding, die hij de titel *De apartheid van de Kaapse Bouwkunst* heeft meegegeven. Spreker verklaart dat hij het woord „apartheid" heeft gekozen, omdat de architectuur aan de Kaap, evenals de Zuid-Afrikaanse vorm van samenleving, een omstreden zaak is. De algemene opvatting over de koloniale bouwkunst is dat zij voortkomt uit de moederlandse architectuur, dat zij daarvan allengs gaat afwijken door aanpassing aan andere omstandigheden, vooral van klimatologische aard, maar dat zij blijvend door het moederland wordt beïnvloed. Zo ligt het ook wel met de Kaapse architectuur, doch men kan hier vaststellen, evenals zulks bij Nederlandse nederzettingen elders in de wereld het geval is, dat ook Europese invloeden buiten Nederland aan de ontwikkeling hebben bijgedragen. De aanvankelijk in primitieve omstandigheden pionierende land- en tuinbouwers kregen in het aan „niemand" toebehorend gebied aan de Kaap voor hun nederzettingen ruime erven toebedeeld: Kaapstad, Stellenbosch en de latere vestigingen hadden geen stedelijk karakter, maar wel een regelmatige aanleg. Op deze brede erven verrezen *dwarshuizen*, het type, waarbij de lange zijde van het huis (en de nok van het dak) zich langs de straat uitstrekt en de korte zijde daar dwars op staat. Deze dwarshuizen zijn van de aanvang af het gebruikelijke woningtype en overal, waar ruimte aanwezig is, de logische, maar juist in Nederland allerminst de heersende vorm. Deze in het algemeen vrij primitieve Kaapse architectuur (het voorhanden slechte bouwmateriaal noopte tot pleisteren van het muurwerk) had een niet aan tijd of plaats gebonden karakter, dat toevallig overeenkwam met de soberheid van de Nederlandse bouwkunst in de tweede helft van de 17de eeuw. De schaars voorkomende midden-topgevels geven blijk van een ouderwets provincialisme. Wanneer in de tweede helft van de 18de eeuw de Kaapse bouwkunst uit het duister treedt, blijkt zij monomane trekken te hebben ontwikkeld: letterlijk alles: huizen, bijgebouwen, bedrijfsgebouwen, bestaat uit dwarshuizen met midden-topgevels en eventueel dwars daar op staande achtervleugels. Op het platteland is dan een typisch Kaapse klasse van heerachtige boeren of boerse heren ontstaan, niet te vergelijken met de Javaanse landheren maar ook niet met de Nederlandse boeren. In Kaapstad wordt het met stenen afgedekte platte dak (tegen brandgevaar?) mode, een Kaapse specialiteit, evenals de soms hierop staande, vierkante opbouwtjes, de „dakkamers". Elk huis bezit ver-

der een stoep over de volle breedte. Bewust van deze traditie gedistantieerd is het werk van de Fransman Thibault, dat hier verder buiten beschouwing wordt gelaten. De rage van de middentopgevel is niet via Nederland te verklaren; dergelijke gevels kwamen daar, behalve in de noordelijke provincies, sedert de tweede helft van de 17de eeuw nog slechts sporadisch voor, terwijl zij aan de Kaap pas in de tweede helft van de 18de eeuw in zwang kwamen. Bijzondere verbindingen met onze noordelijke gewesten zijn tot dusverre niet aangetoond. Van de architectonische details blijken sommige ten dele karakteristiek Nederlands te zijn (b.v. deuromlijstingen, schuifvensters met kleine roedenverdeling, in een boven- en ondergedeelte verdeelde deuren, in Kaapstad de gevelcompositie van het type van de Lutherse pastorie), maar andere zijn van vreemde Europese herkomst (zo de pilasterarchitectuur en de vensterbekroningen van het Burgerwagthuis), terwijl weer andere duidelijk aan Duitse bronnen zijn ontleend (bepaalde paneeldecoraties, deurvormen, golvende roedenverdelingen). De vormen van de topgevels ontwikkelen zich van een ten onzent zelden voorkomend uit- en inzwenkend type in de richting van een hier te lande nergens te constateren verwildering. Binnen onze landsgrenzen kan voor de eerste de Zaanstreek en voor de laatste Zuid-Limburg als parallel worden aangehaald. Evenals deze beide, waarvan de laatstgenoemde zich overigens buiten het door Holland bepaalde, 18de-eeuwse Nederlandse architectuurlandschap bevindt, heeft de Kaapse bouwkunst in haar isolement een meer „eigen" dan „Holland-navolgend" karakter gekregen, waarop de overwegend Duitse herkomst van de auteurs en uitvoerders slechts weinig invloed heeft uitgeoefend.

Onder aanbieding van een boekenbon vertolkt de wnd. voorzitter de grote dank van de toehoorders aan beide sprekers voor hun boeiend betoog. In de naar de Aula leidende wandelgangen wordt dan een zogenaamde lopende lunch geserveerd, een novum in de organisatie van de bijeenkomsten van de Bond en naar veler mening stellig voor herhaling vatbaar. In de middaguren brengen de deelnemers in groepen een bezoek, hetzij aan de collectie van het Museum Boymans, hetzij aan het Maritiem Museum Prins Hendrik, waar door de goede zorgen van de directrice, mejuffrouw drs. J. B. van Overeem, en haar staf in de leeszaal enkele oude atlassen en landkaarten (waaronder van de Goudkust!) uit de collectie-Engelbrecht zijn tentoongesteld, hetzij aan het Museum voor Land- en Volkenkunde. Hier valt behalve de eigen collectie de verzameling negerplastiek van de heer C. P. Meulendijk te bekijken, waarna tot slot een kleurenfilm over Afrika wordt vertoond.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Voor de derde maal heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek uit Amersfoort de gelegenheid kunnen benutten binnen het kader der restauratiewerken onderzoekingen te doen naar de bouwgeschiedenis van de St.-Maartenskerk — eerst in 1962, vervolgens 1965 en tenslotte 1968 (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1962 *3, *17 en *35; 1965 *4, *5 en *15). Hiermede is het onderzoek echter nog niet afgesloten, want de opgravingen hebben zich tot dusverre beperkt tot de viering en het koor van de huidige kerk, zodat te zijner tijd het kerkschip met de zijbeuken zal moeten volgen. Hopelijk zal deze voortzetting ook het antwoord kunnen geven op enige, tot dusverre onopgelost gebleven vragen, waarvan de belangrijkste wel de juiste plaats, grootte en vorm van de alleroudste, uit hout opgetrokken kerk geldt welke te Groningen werd gebouwd.

Intussen werd onze kennis over de voorgangsters van de tegenwoordige St.-Maarten reeds aanmerkelijk verrijkt. Wij zijn thans nauwkeurig ingelicht over het dwarspand en de koorsluiting van de bakstenen, 13de-eeuwse basiliek, die nog staat weergegeven op het oudst bewaarde Groningse stadszegel en waarvan belangrijke gedeelten werden opgenomen in het metselwerk van de kerk, zoals wij deze thans kennen. Deze bakstenen basiliek, opgetrokken uit rode kloostermoppen (7 x

14 x 28 cm), bezat een middenschip, even breed als dat van de huidige kerk, doch zijbeuken, slechts half zo breed als thans het geval is. Lengte en breedte van het dwarspand kwamen daarentegen weer volkomen overeen met die van het huidige, omdat het bij de uitbreidingen en verbouwingen uit de 15de en 16de eeuw grotendeels gespaard bleef, zij het wel van andere vensteropeningen en een hoger dak voorzien. Aan de oostzijde zette het middenschip zich als het ware nog enige meters voort om door een halfronde apsis te worden afgesloten. In de naar het oosten gekeerde okseis van dwarspand en koorpartij bevonden zich bovendien nog eens halfronde uitstulpingen, welke ieder ruimte boden aan een neven-altaar. Een en ander voor het overige volkomen analoog aan het oudste Groningse stadszegel.

Sinds 1962 weten wij dat de 13de-eeuwse basiliek op haar beurt weer was gebouwd op de grondvesten van een ouder bedehuis, in casu een tufstenen gebouw van tamelijk bescheiden allure, vermoedelijk eenbeukig, zonder dwarsschip en naar het oosten afgesloten door een, ten opzichte van het kerkschip enigszins versmalde, half-ronde koornis. De fundering rustte op een bed van grote veldkeien of „flinten". In de nabije toekomst zullen nieuwe opgravingen, naar wij hopen, gegevens kunnen opleveren over de westelijke partij van beide kerken, en de torens, welke daarbij hebben behoord.

Ofschoon de ondergrond van de Groningse St.-Maartenskerk uit vast, diluviaal zand en keileem bestaat, was het toch wel geraden zwerfkeien in de fundering te bezigen. Toen de tufstenen kerk werd gebouwd was het onderhavige terrein namelijk reeds sterk vergraven en met humeuze resten tot op betrekkelijk grote diepte verontreinigd. Enerzijds omdat ter plaatse voordien al talrijke begravingen hadden plaatsgevonden, anderzijds omdat zelfs de oudste van deze graven gedolven bleken te zijn in een terrein, dat al sinds de Romeinse Keizertijd door de mens was betreden, bewerkt en bij tijden ook bewoond, getuige het aantreffen van aardewerkfragmenten, greppels, paalkuilen en paalstompen. Hoewel deze paalresten duidelijk in twee groepen uiteenvielen, waarvan de oudste met de bewoning uit het begin onzer jaartelling in verband stond, de latere met de bestemming van het terrein tot kerkhof en kerkstede, bleek het toch niet mogelijk de tweede groep met zekerheid tot een houten kerkje of kapel te reconstrueren. Vermoedelijk heeft de oudste kerk of kapel iets verder naar het westen gelegen. Het C 14-onderzoek naar de ouderdom van de oudste begravingen, gekenmerkt door uit eiken stammen gekloofde en vervolgens uitgeholde boomkisten, en door prof. dr. J. C. Vogel op het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit te Groningen uitgevoerd, gaf als uitkomst het jaar 680 na Chr., met de daarbij in acht te nemen marges. Nu behoeft dit resultaat nog niet tot de slotsom te nopen, dat de oudste graven beslist niet iets jonger kunnen zijn. Een iets latere datering zou namelijk beter passen in het historische beeld. Wij behoeven er immers niet aan te twijfelen, dat het Christendom in Drente en de Groninger Ommelanden eerst na de dood van Bonifatius te Dokkum, in het jaar 754, voet aan de grond kreeg, hand in hand met de uitbreiding van het Karolingische rijk over de Lauwers, waarvoor de overval op Dokkum, van over de Lauwers ondernomen, gerede aanleiding had gevormd. Toch duurde het tot het jaar 777 eer de Angelsaks Willehad, de latere bisschop van Bremen, via Utrecht naar Dokkum reisde, en vandaar zijn geluk beproefde in het nog volkomen heidense Humsterland. Door zijn driest optreden op een volksvergadering — te Oldehove? — schoot hij er bijna het leven bij in, waarna hij de vlucht nam naar „Thrianta" — Drente. Daar boekte hij meer succes en stichtte er de eerste kerken, zij het evenmin zonder tegenkanting en gewelddadig verzet hier en daar. Alles pleit er voor dat Willehad de eerste kerk te Groningen liet verrijzen, welke „villa" immers tot Drente behoorde. Door Willehads optreden ook werd Drente met Groningen, de latere stad, bij het bisdom Utrecht gevoegd. In tegenstelling met de Groninger Ommelanden, de van huisuit door Friezen bewoonde kuststreken tussen Lauwers en Eems, welke door Liudger voor het Christendom werden gewonnen en bij het bisdom Munster werden gevoegd, nadat Liudger tot bisschop daarvan was aangewezen.

Zouden de oudste graven onder de Groningse St.-Maartenskerk dan geen heidense bijzettingen geweest kunnen zijn, welk grafveld naderhand „gekerstend" werd? Daartoe bestaat geen enkele aanwijzing. Een dergelijke gang van zaken zou bovendien strijdig zijn met de normale gang van zaken — men bouwde de

eerste kerken bij voorkeur juist niet op een heidens grafveld, tenzij de aanwezigheid van een martelaarsgraf daartoe aanleiding gaf.

Het onderzoek van 1968 heeft geen nieuw licht geworpen op de in 1965 reeds aangesneden vraag over de verhouding tussen de St.-Maartenskerk en de St.-Walburgskerk, welke op korte afstand ten noordoosten met haar 20-hoekige plattegrond oprees. In 1965 bepleitten wij reeds dat dit hoogst merkwaardige bouwwerk, in tegenstelling met de St.-Maartenskerk een paltskapel en eigendom van de Utrechtse bisschoppen, eerst door bisschop Bernold (1026-1054) kon zijn gebouwd, nadat deze kerkvorst, bouwheer bij uitstek, door de bekende keizerlijke schenking uit het jaar 1040 het „predium" in de „villa Gruoninga" had verkregen en daarmede ook wereldlijke macht over de stad Groningen had verworven. Het patronaat van Sint-Walburg brachten wij voorts in verband met de Noormannenaanval, waaraan Groningen, vermoedelijk in het jaar 991, was blootgesteld geweest, waarbij niet alleen de „villa" maar ook de „civitas", de verdedigbare kern, waarbinnen de (houten) St.-Maartenskerk gelegen was, in vlammen opging. Bij deze ramp kwam Walfried van Bedum om het leven, wiens „Passio" ons over deze gebeurtenissen vrij nauwkeurig inlicht.

Nu had de stad Tiel in het jaar 1006 een dergelijke Noormannenaanval te doorstaan gekregen, waarbij de ganse stad verbrandde, met uitzondering van het St.-Walburgsklooster aldaar. Dit werd als een wonder beschouwd en gaf aanleiding tot een opleving in de vereering voor St. Walburg als schutspatrones tegen de Noormannen. Vandaar dus de keuze van bisschop Bernold voor zijn nieuwe, burchtachtige paltskerk in het zo zwaar geteisterde Groningen. In de 12de eeuw wist men daar nog wel vagelijk van, al meende men toen dat niet de bisschop, doch de burgerij de St.-Walburgskerk had gebouwd, teneinde zich daarbinnen tegen de Noormannen te kunnen verschansen! In werkelijkheid werd het kerkfort een eeuwige twistappel tussen 's bisschops gewapende dienstmannen en de burgerij, die het beurtelings bezet hielden of stormenderhand veroverden.

Tijdens de opgravingen, door prof. dr. A. E. van Giffen verricht op het St.-Walburgs kerkhof, kwamen niet alleen de funderingen van de St.-Walburgskerk te voorschijn, maar tevens de resten van een ouder, uit hout opgetrokken bouwwerk, waarvan de bestemming vooralsnog niet duidelijk is geworden. In ieder geval bezat het vorstelijke afmetingen en houdt het verband met de voorgeschiedenis van het keizerlijk domein, dat hier toch wel zijn middelpunt had. Wel staat het vast dat dit raadselachtige bouwwerk even oud moet zijn geweest als de boomkistgraven onder de St.-Maartenskerk! Een keizerlijke palts, door diens burggraaf bewoond? Dan wel een houten kerk, voorafgaande aan de tufstenen St.-Walburg? Wie weet een heidens heiligdom? Zelf houden wij het vooralsnog maar op het eerste en wachten met spanning de voortzetting van Van Giffens onderzoekingen af.

Tot slot roeren wij nog enkele losse vondsten aan, gedaan tijdens het laatste onderzoek in de St.-Maartenskerk. In de eerste plaats een intact aangetroffen, rood-zandstenen sarcofaag. Het behoud ervan is daaraan toe te schrijven dat de sarcofaag nog juist gespaard kon blijven bij de bouw van een zeer grote grafkelder, in het midden van het hoogkoor. Waarschijnlijk werd deze grafkelder, welke de sarcofaag deels afdekte en daardoor voor de toekomst beschermde, gebouwd voor de stoffelijke resten van de eerste bisschop van Groningen, Johannes Knyff, die in 1561 werd benoemd, in 1568 zijn functie aanvaardde en in 1578 aan de pest bezweek. Deze grafkelder bleek voor het overige van zijn gewelf zowel als inhoud te zijn beroofd, in tegenstelling met de sarcofaag, welke het skelet van een vrouw van middelbare leeftijd bevatte. De sarcofaag kan in de 13de eeuw worden gedateerd en lag oudtijds juist aan de buitenzijde van het koor der 13de-eeuwse basiliek, op het toenmalige kerkhof.

Voorts melden wij de vondst van een geelkoperen grafplaat in een der talloze doodkisten, in hogere lagen tijdens de opgravingen binnen het koor zowel als de kooromgang aangetroffen. Het met sierlijke schrijfletters aangebrachte inschrift luidde als volgt:

„Den 28 Mey 1776 is/te Groningen Overleeden den/Seer Eerwaarde Pater Hippolitus Alexander/Iosephus Beuns Gebooren te Messen in/Flaanderen 1713 den 27 Maart Uit/Het Orde van S. Augustines Thans Missionarius in Groningen Oud 63 jaar en Twee Maanden Een Dag In Orde 44/Priester 40 In de Missie 34 Jaar".

Blijkens inlichtingen van ds. H. J. Plaggemars werd de Augustijner pater Hippolytus Alexander Josephus Beuns, die de Augustijner

Statie aan de Oude Ebbingestraat, op de hoek van de Butjesstraat bediende, op 28 mei 1776 in de Ned.-Herv. St.-Maartenskerk te Groningen begraven. Een desbetreffende aantekening in het Collecteboek der Hervormde Diaconie te Groningen vermeldt dat voor deze bijzetting breukgeld werd betaald, omdat de begraving plaatsvond na 12.30 des middags.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Heveskesklooster, gem. Delfzijl. Een bezoek aan de heer H. Hillinga te Heveskesklooster deed o.m. een overslibde vindplaats van terpenaardewerk uit de eerste eeuwen na het begin der jaartelling bekend worden, die ca. 500 m westelijk van Heveskesklooster gelegen was. Tijdens het dichten van sloten en het leggen van draineerbuizen waren in de zomer van 1967 meerdere aardewerkscherven in de slootwallen aangetroffen, waarvan slechts een randfragment en een bodemscherf bewaard bleven, die nu bereidwillig aan het Groninger Museum werden afgestaan.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

Scheemda, gem. Scheemda. In de omgeving van Scheemda — zoals op zoveel plaatsen in oostelijk Groningen — werd enige jaren geleden tijdens het afticheln van landerijen en onlangs nog na afloop van deze werkzaamheden veel puin en kogelpottenaardewerk aangetroffen. De keramiek betrof in het bijzonder specimina met plastische versiering in de vorm van cordons met vingertopindruksels en verticale ribben. Eveneens werd in 1967 aldaar de vondst van een muntfibula gedaan, die volgens determinatie van het Koninklijk Kabinet voor Munten, Penningen en Gesneden Stenen was vervaardigd van een dinar, die waarschijnlijk werd geslagen ten tijde van de Almokadische emir Aboe Joesoef Jakoeb el Mansoer (580-595 = 1184-1199). De muntplaats komt op het stuk niet voor, maar deze zal in Spanje of in Noord-Afrika moeten worden gezocht. Dit in een particuliere collectie berustende voorwerp kan worden vergeleken met een Almokadische muntfibula — gemaakt van een halve dinar — die tijdens het bewind van emir Aboe Jakoeb Joesoef (558-580 = 1163-1184) geslagen werd, in 1880 in de wierde van Wirdum werd gevonden en nu in de verzameling van het Groninger Museum berust.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

Winschoten, gem. Winschoten. Op het stationsemplacement te Winschoten werd in december 1967 tijdens de bouw van een voetgangers- en rijwieltunnel onder de spoorlijn Groningen-Nieuweschans plastisch versierd aardewerk gevonden en wel een ontwikkelde rand en schouder van een kogelpot met verticale graatversiering. Uit het gespaard gebleven bodemprofiel kon de stratigrafie worden bestudeerd, welke kennis voor wat betreft de dieper gelegen opbouw van de bodem werd aangevuld met gegevens van, ten behoeve van de tunnelbouw verrichte grondboringen. Hieruit bleek, dat zich ter plaatse een oude geul bevond, hetgeen wegens de nabijheid van de riviertjes Rensel en Pekel Aa niet behoeft te bevreemden. De vondsten werden gedaan boven in een veenlaag (1.80-1.30—N.A.P.), die op een dik pakket klei gelegen was en eveneens door een laag klei ter dikte van ca. 1.25 m werd afgedekt. Daarboven bevond zich weer een ca. 0.25 m dikke veenband. Zowel de vondstomstandigheden als de aangetroffen keramiek komen overeen met de bevindingen, die in november 1962 tijdens de aanleg van het ijsbaanterrein in het stadspark te Winschoten werden opgedaan (J. W. Boersma, *G.V.A.* 1964, 217-36), zodat ook hier de 14de eeuw als globale datering moet worden aangenomen.

In *Weg en Werken*, orgaan van de Weg en Werken Vereniging der N.V. Nederlandse Spoorwegen, zal in mei of juni 1968 aan de vondsten van december 1967 aandacht worden besteed.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

Weende, gem. Vlagtwedde. Een terloops gemaakte opmerking tegenover een inwoner van Weende resulteerde in het bekend worden van een zeer gecorrodeerde, vroege strijdhamer van enigszins gedegenereerde vorm (type A naar Glob en Struve).

Het voorwerp is van zwart en grijsgroen gesteente en loopt van hamerkop (h. 3.5 cm) naar snede (h. 2.8 cm) af. Het cilindrische steelgat is centraal geplaatst en wordt beiderzijds begeleid door een wandknik ter hoogte van de naar de snede gerichte begrenzing van dit steelgat. Over het midden van het bovenvlak loopt van het ene uiteinde naar het andere een lichte rib. De dwarsdoorsnede ter hoogte van het steelgat is ovaal. Sinds mensenheugenis vertoefde deze strijdhamer samen met min of meer geselecteerde stenen — waar-

onder een cilindrische klopsteen met vlakke boven- en onderzijde, behorend tot de Zeyener Cultuur — in een trommeltje in een boerenschuur. Aangezien de voorvaderen van de huidige eigenaar van de hamer — de heer J. Timmer te Weende — reeds sedert enige eeuwen deze boerderij hebben bewoond, mag met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden aangenomen, dat de vondsten eens op de akkers in de onmiddellijke omgeving aldaar zijn gedaan. Zeer bereidwillig stond de eigenaar de beide genoemde voorwerpen aan het Groninger Museum in bruikleen af.

Afmetingen strijdhamer: Lengte 11.6 cm, grootste breedte 4.6 cm; diam. steelgat 1.7 cm; hoogte hamerkop 3.5 cm, midden 3.2 cm, snede 2.8 cm.

Afmetingen klopsteen: Hoogte 5.6 cm, diam. 6.4 cm.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Hatert, gem. Nijmegen. Bij het graven van funderingssleuven voor de uitbreiding van een kantoor aan de Hatertseweg nr. 626 werd een stenen bijl gevonden. De heer A. Wouters, Lent, die het als een losse vondst beschouwde, geeft de volgende beschrijving:

Het bijltje is vervaardigd uit een goede silexvariëteit, zeer waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving van Obourg (België). De patina is ten dele zeer donkerbruin, ten dele grijsbruin en duidt op een langdurig verblijf in een venig milieu. De silex uit het Zuidbelgische Senoon patineert vaak in deze grillige infiltratie vlekken. Het bijltje heeft een ellipsvormige doorsnede en is van het in facetten geslepen, breedtoppige type, zoals dit vooral in Noord-Limburg en Oost- en Midden-Brabant veelvuldig voorkomt. De afmetingen zijn 9.8 x 5.7 x2.9 cm. In 1960 vond ik 500 m noordelijker een soortgelijk artefact (nu in B.A.I. Groningen).

Het stuk kan worden aangekocht.

Rijksmuseum G. M. Kam (A. V. M. Hubrecht).

Nijmegen. Bij het leggen van gasbuizen in de Kanaalstraat, hoek Waterstraat te Nijmegen, dus in het gebied van Ulpia Noviomagus, werd een aantal scherven gevonden. Hieronder worden de belangrijkste genoemd.

Een randfragment van een kom Drag. 37, kruikfragment van wit gladwandig of rossig aardewerk (Brunsting, *Grafveld Hees*, pl. 4, 1 en 2), kruikfragmenten van rossig aardewerk met resten van een witte engobe, fragmenten van grote amphoren, w.o. één als Gose, *Gefässtypen* 441 en waarvan twee met resten van graffiti, fragmentjes van bekers van geverfd aardewerk met zandbestrooiing (Brunsting, pl. 3, 2a), fragmenten van kommen van ruwwandig grijs en rossig aardewerk met platte rand (Brunsting, pl. 7, 51), randfragmenten van wrijfschalen (Brunsting pl. 4, 36b) — één fragment is van een bijzonder groot exemplaar (Gose, *Gefässtypen* 461) met diepe, brede groeven op de rand —, gewone kookpotten van ruwwandig, grijs aardewerk (Brunsting, pl. 7, 1a en b) en het latere type (Brunsting, pl. 7, 3a).

De verschillende fragmenten zijn te dateren van het einde van de 1ste eeuw tot in het midden van de 3de eeuw.

Rijksmuseum G. M. Kam (M. H. P. den Boesterd).

UTRECHT

Utrecht. Zo goed en zo kwaad het ging werden enige waarnemingen verricht in een bouwput aan de zuidzijde van de Boterstraat te Utrecht. Deze straat loopt evenwijdig aan en ten zuiden van de Zadelstraat, niet ver van de Buurkerk. Deze Buurkerk verrijst op het hoogste punt van een terpachtige verhevenheid aan de westelijke zijde van de Oude Gracht, welk water het Buurkerkkwartier scheidt van het Romeinse castellum en de immuniteiten van de Dom en Oud-Munster, die daar naderhand werden gesticht. Mogelijk duidt het zo hoog gelegen Buurkerkkwartier tevens de oudste koopmanswijk van Utrecht aan, de „vicus" of „portus", welke in 1007 nog werd ontruimd en in brand gestoken bij de komst van een Noormannenvloot.

Hoe het zij, de profielen van de plaatselijk wel 6 meter diep uitgedolven bouwput toonden duidelijk aan dat de onderhavige hoogte kunstmatig tot stand was gekomen door het storten van allerhande afval als stro, met mest vermengd, huisvuil en wat dies meer zij. In de ondergrond tekenden zich bovendien slootachtige greppels af, in een noordzuidelijke richting verlopende en met veen opgevuld. De ophoging moet in een betrekkelijk snel tempo zijn geschied, omdat er slechts een gering onderscheid scheen te bestaan in de ouder-

dom der aardewerkscherven, onder en boven in de vuilstortingen aangetroffen. Dit aardewerk kon worden gekarakteriseerd door fragmenten Andenne-ceramiek, in de hogere lagen allengs verdrongen door Pafrathaardewerk. Met andere woorden, de Boterstraat bestond vóór het jaar 1100 zeker nog niet.

Een andere vraag is, hoeveel ouder de Zadelstraat kan zijn geweest, en welk tijdstip moet worden aangehouden voor het ontstaan van het gehele Buurkerkkwartier. Vooralsnog zouden wij het vermoeden willen uiten dat de kern van dit kwartier zich eerst ontwikkelde na de definitieve ontruiming van het Romeinse castellum, of wat daarvan nog restte, door de Noormannen kort vóór, of in het jaar 918, en dat de kernterp aan de linker Rijnoever gedurende de 11de, maar vooral ook de 12de eeuw snel uitgroeide tot de aanzienlijke verhevenheid, welke thans nog het stratenbeloop in dit gedeelte van oud-Utrecht zulk een typisch karakter verleent. Wij schatten de hoogte van deze terp op tenminste 5 meter boven het middeleeuwse maaiveld rondom de koopmanswijk. Voor het overige kan niet genoeg worden betreurd dat het in binnensteden als die van Utrecht doorgaans ondoenlijk blijkt opgravingen te verrichten waarbij men over een terrein van minstens 100 m² gedurende langere tijd de beschikking krijgt. Toch zal dit noodzakelijk zijn, wil men onze hoogst gebrekkige kennis over het oudste verleden van onze belangrijkste middeleeuwse steden wezenlijk kunnen vermeerderen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

——. Binnen het kader der restauratiewerken werd een bescheiden onderzoek met de spade ingesteld in de viering der St.-Pieterskerk, niet ver van de plek waar enige jaren geleden de sarcofaag van de bouwheer, bisschop Bernold (1026-1054), werd teruggevonden en verheven. De bedoeling was na te gaan of zich op de scheiding van viering en hoogkoor ooit een trap had bevonden, hetgeen niet het geval bleek te zijn. Wel moet de vloer van de viering oorspronkelijk even hoog hebben gelegen als die van het koor, welke hoogte werd bepaald door de kruin der gewelven welke de crypt onder het koor overspannen. Er zal derhalve een andere oplossing zijn gevonden het tamelijk aanzienlijke hoogteverschil tussen middenschip en zijbeuken enerzijds, viering en koor anderzijds te overbruggen. De beide noordelijke pijlers van de viering bleken ondergronds te zijn verbonden door een zware tufstenen muur, niet minder dan 1.75 m breed en tot in het vaste rivierzand ingegraven, dat wil zeggen 2.90 m beneden het huidige vloerniveau. De profielen van de winkelhaakvormige onderzoekingssleuf vertoonden tot een diepte van 1.40-1.90 m het gewoonlijke beeld van verstoring door talrijke begravingen. Voor het overige waren deze bijzettingen gedolven in een dik pakket humeuze klei, waarvan de onaangeroerd gebleven partijen tot ca. 70 cm beneden de vloer reikten, de diepste tot ca. 2.40 m, een enkele kuil daargelaten. Deze laag werd gekenmerkt door aardewerkfragmenten uit het Karolingische-Ottoonse tijdperk. Op haar beurt rustte deze afzetting weer op een Romeinse cultuurlaag, reikende tot ca. 2.80 m beneden vloerniveau. Deze laag vertoonde minstens drie interstadia en werd aan de bovenzijde gekenmerkt door een pakket houtskool en verbrande hutteleem, gemiddeld 20-25 cm dik. Dit pakket kan natuurlijk nog veel zwaarder geweest zijn, omdat ten gevolge van de bewoning sinds de vroege middeleeuwen heel wat grond moet zijn omgezet of vergraven. In de gespaard gebleven Romeinse afzettingen troffen wij geen Gallo-Romeinse waar aan, jonger dan het Flavische tijdperk, zodat de onderhavige brandlaag, ofschoon reeds buiten de grachten van het Romeinse castellum gelegen, zeer wel iets met de Batavenopstand van de jaren 69-70 te maken kan hebben gehad.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Utrecht. Tijdens graafwerkzaamheden in en om de Pieterskerk zijn scherven van Romeins aardewerk te voorschijn gekomen. Tot de vondsten behoren t.s.-fragmenten Drag. 18, 27 (Zuid-Gallië, Ic) en Drag. 18/31, 45, Walters 79 (voornamelijk Oost-Gallië, IIA-IIIA), alsmede scherven van kommen Drag. 37, vervaardigd in de fabrieken van Trier, IIb-c en IIIA („vroege groep", Afer-stijl) en Rheinzabern, IIIA (cf. H. Ricken, *Rheinzabern,* Kat. VI, Taf. 212, 15F: Julius II; Taf. 229, I: „Ware B mit Zierglied O 382-383"). Vermeldenswaardig zijn verder een lipfragment van een amfoor met graffito: ADVE . . . en enkele dakpanfragmenten.

De vondstmelding danken wij aan mevr. A. C. F. Vorstius Kruijff-Dames Visser, lid van de restauratiecommissie van de Pieterskerk.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

Dorestad (Wijk bij Duurstede). In de nabije toekomst zal Wijk bij Duurstede uitgroeien tot een grote stad met ca. 30.000 inwoners. De uitvoering van de uitbreidingsplannen is reeds begonnen en in de loop van enkele jaren zullen alle thans nog toegankelijke terreinen, die sporen van de vroeg-middeleeuwse handelsnederzetting Dorestad bevatten, bebouwd worden.

In juni 1967 werd besloten tot een opgraving, die thans na een korte onderbreking in december en januari wordt voortgezet. De opgraving vindt plaats aan de zuidzijde van het terrein, genaamd De Heul, en in de aangrenzende boomgaard ten westen van de weg Wijk bij Duurstede-Cothen. Hier is tot nu toe een oppervlak van ongeveer 300 x 60 m onderzocht door middel van o.-w. gerichte rijen opgravingsputten, die elk 20 x 40 m groot zijn.

Voorlopige resultaten:

De oudere opvatting, dat op De Heul een omwalde Karolingische curtis aanwezig was, werd niet bevestigd. Deze opvatting bleek gebaseerd op de aanwezigheid van sub-recente sloten, die dezelfde richting hadden als de nog bestaande verkaveling. Een vermoedelijk 12de-eeuwse boerderij met bijbehorende ronde spijker had reeds dezelfde (o.w.)richting. De bewoningssporen, die van het oude Dorestad afkomstig zijn, hebben enigszins afwijkende richtingen. De richting van de sporen in het oostelijk gedeelte van het opgegraven terrein, direct achter de Cothense weg, is verschillend van die in het westelijk deel. Hier, in het westelijk deel, zijn enkele duidelijke huisplattegronden waargenomen. Het waren grote rechthoekige huizen van 6à9x16à25 m; de lange wanden zijn soms enigszins gebogen. Twee waren vergezeld van een spijker, bestaande uit 12 palen; dit wijst op een landelijk karakter van dit deel van de nederzetting. Verder komen naast de huizen rijen kuilen en waterputten — meestal gemaakt van grote wijnvaten — voor.

In de uiterste zuidwest hoek van het opgravingsterrein zijn 4 of 5 ovale paalzettingen gevonden; afmetingen van 5 x 12 tot 8 x 20 m.

Karakter en structuur van het gedeelte van de nederzetting direct achter de Cothense weg op het eigenlijke Heul-terrein zijn nog onduidelijk. Het aantal kuilen is hier bijzonder groot; de waterputten vertonen hetzelfde beeld als verder naar het westen; duidelijke huisplattegronden zijn nog niet gevonden.

De indruk van het ogenblik is, dat het tot nu toe opgegraven gedeelte een onderdeel vormde van een grote nederzetting, die over een lengte van meer dan 1 km en met een breedte van meer dan 350 m de zuidelijke oever van de vroeg-middeleeuwse Rijn volgde. De nederzetting was waarschijnlijk uit verschillende eenheden samengesteld.

De vondsten dateren voor het overgrote deel uit de 8ste en vooral uit de 9de eeuw. Het zijn voornamelijk scherven van verschillende soorten Karolingische draaischijf-ceramiek (o.a. Reliëfband-, Badorf-, Mayeneraardewerk; cf. W. Hübener, *Germania* 1953, 177 sqq.) en verder van met de hand gemaakte kogelpotten uit de 8ste en 9de eeuw. Enkele scherven van Romeins aardewerk en fragmenten van Romeinse dakpannen komen secundair in de sporen van Dorestad voor. Het gevonden middeleeuwse aardewerk (o.a. Pingsdorf-aardewerk, steengoed, verschillende soorten kogelpotten) behoort bij bewoningssporen, die jonger zijn dan Dorestad. Onder de overige vondsten vallen de talrijke klompjes ruwe barnsteen op; verder zijn er ijzerslakken. Voorwerpen van glas, metaal (o.a. drie Karolingische denarii) en organisch materiaal zijn zeldzaam.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

NOORD-BRABANT

Best. De Heer Jac. Babin uit Boxtel meldde een reeds enige jaren geleden gedane vondst van een donkergrijze vuurstenen beitel, waarvan het snijvlak was afgebroken. De resterende lengte bedraagt 11 cm. De beitel heeft een ruitvormige doorsnee (breed 4 cm; dik 2 cm). Op dezelfde vindplaats kwam ook een grote donkergrijze vuurstenen schrabber (5 x 3.5 cm) met een zeer steile schrabberkap aan het licht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Breugel, gem. Son en Breugel. Tijdens de afgraving van de Hooidonkse Akkers werden resten van een vierkante houten drinkwaterput gevonden die uit de Late IJzertijd moet dateren. De put bestond uit ruwe onregelmatige planken of balken die aan de buitenzijde met houten pennen aan vier hoekpalen waren bevestigd. De planken en palen waren van eikehout en de pennen, naar ik meen, van elzehout vervaardigd. Binnenwerks had de put een afmeting van 110-110 cm. De put lag langs de noordrand van een La Tène-nederzetting

(*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *64-*65, *119-*120), die hier begrensd werd door een destijds bestaande diepe en ca. 10 m brede geul, ruim drie meter onder het huidige maaiveld gelegen. Op de bodem van deze geul werden nog talrijke La Tène scherven aangetroffen.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Duizel, gem. Eersel. Door de heer G. Fonteijn, correspondent R.O.B., werden op een hoge akker ten oosten van het riviertje de Kleine Beerze een aantal urnscherven en mesolithische vuursteenartefacten gevonden.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hapert, gem. Hoogeloon c.a. In de bermsloot van een nieuw aangelegde weg, zuidwestelijk van de dorpskern, werden aardewerkscherven uit de Vroege IJzertijd aangetroffen. Waarschijnlijk heeft hier op een hoge zandrug tussen twee waterlopen een nederzetting of urnenveld uit deze periode gelegen. De vondst is te danken aan de opmerkzaamheid van de heer H. L. Kanters uit Goirle.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Helvoirt. Tijdens restauratiewerkzaamheden aan de herv. kerk werden behalve een zestal grafzerken, waarvan de oudste uit de 16de eeuw dateert, ook een crypte of kleine overwelfde grafkelder aangetroffen (baksteenformaat: 16.5 x 7.8 x 3.85 cm). Binnen de tegenwoordige driezijdig afgesloten absis (baksteenformaat van fundering: 23 x 11.5 x 5.7 cm) werd een oudere ronde absisafsluiting aangetroffen (baksteenformaat: 27.5 x 13.5 x 6.75 cm). Het bleek niet mogelijk uitgebreide opsporingen te doen naar oudere resten. Slechts op een beperkte plaats naast de crypte kon een vlak tot op de vaste bodem worden afgeschaafd, waarbij een duidelijke paalkuil aan het licht kwam, die mogelijk heeft behoord tot een aan de oudste stenen kerk voorafgaande oudere kerk of kapel.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Tijdens de afgraving van een hoge akker noordelijk van de Moerkuilen werden sporen van nederzettingen uit verscheidene perioden der prehistorie aangetroffen. Behalve niet nader te dateren paalkuilen werden scherven gevonden die voor het merendeel tot de IJzertijd behoren. Enkele andere scherven lijken op aardewerk der Hilversumcultuur. Deze laatste scherven zijn, tussen de rand en een met vingertopindrukken versierde staf-band, van verticale groeflijnen voorzien. Ook het met grove kwartskorrels gemagerde materiaal herinnert aan de Hilversumcultuur. Van enige sterke concentraties vuursteenmateriaal kon een groot gedeelte worden gered door medewerking van P. Wiro Heesters en drs. L. H. Verhoeven uit St.-Oedenrode. Deze artefacten behoren tot het Mesolithicum. Door het hoge tempo der afgraving was het niet mogelijk om de paalsporen op te meten en in te tekenen.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

——. Ongeveer 100 meter ten oosten van hoeve 't Klein Laar werd een hoge akker afgegraven, waarbij paalsporen van een nederzetting en talrijke aardewerkscherven uit de IJzertijd aan het licht kwamen. Het hoge tempo der afgraving maakte het onmogelijk om de sporen op te meten. Tijdens de verkenning van deze vindplaats kon in de naaste omgeving de juiste plaats worden vastgelegd van een drietal kasteelfunderingen die nog in de bodem aanwezig zijn. Het betreft het vroegere kasteel Klein Laar, kasteel de Bolk (later: boerderij de Pannenhoef) en kasteel Groot Laar. Beide laatstgenoemde funderingen zijn gedeeltelijk overbouwd door nog bestaande boerderijen.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. M. Dankers en M. Brekelmans, leerlingen van de R.K.-Kweekschool te Eindhoven, meldden de reeds enige jaren oude vondst van een grijze vuurstenen bijl. De gepolijste en in facetten geslepen bijl heeft de typische kenmerken van de bijlen der Vlaardingencultuur (lengte 15.5, grootste breedte 7.5 en dikte 3.5 cm). De vindplaats ligt langs de Oude Grindweg tussen Oirschot en Boxtel.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Maastricht. Bij sloopwerkzaamheden in de Grote Stokstraat is onder de kelders van de percelen 44a-c muurwerk gevonden, dat deel moet hebben uitgemaakt van de noordelijke muur van het gebouw, dat door Goossens aangezien wordt voor een Merovingische kerk. (E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten in de gem. Maastricht = De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, V, 1, afl. 1, Den Haag 1926, 35-38 en Pl. II). Het betreft hier een gedeelte ter lengte van 8 m, dat

nog niet eerder is waargenomen, doch dat nauwkeurig samenvalt met het door Goossens aangegeven veronderstelde tracé. Het muurwerk is tot onder de Stokstraat te vervolgen. De bovenzijde van het resterende muurwerk reikte tot ca. 2 m onder het maaiveld (ca. 48.00 + N.A.P.). De onderzijde kon niet worden waargenomen. Het metselwerk bestond uit een zeer onregelmatig mengsel van tuf, kolenzandsteen, witte en door het fijne puin roodgekleurde specie. De breedte bedroeg ca. 0.75 m.

Ook het pand Plankstraat 7, waaronder zich de zogenaamde Kelder Marres (*o.c.* Pl. II) bevonden heeft, is gesloopt. De door Goossens aangegeven muurresten zijn niet waargenomen.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Heiloo. Ter aanvulling op en afronding van het onderzoek, in het voorjaar van 1967 ingesteld naar aard en ouderdom van de St.-Willibrordsput, op geringe afstand ten westnoordwesten van de herv. kerk te Heiloo gelegen, werd in het najaar van 1967 andermaal een sleuf gedolven, ten doel hebbende de putschacht zo dicht en zo diep mogelijk te naderen. Omdat de grondwaterstand bij de tweede poging lager was dan bij de eerste, waren de uitkomsten van het laatste onderzoek wel zo bevredigend als die van het eerste. Ook thans weer werd alle mogelijke medewerking van het gemeentebestuur ondervonden (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *43/44).

Inmiddels is vast komen te staan dat de tegenwoordige put, welke met zijn zandstenen, in een zevenhoek op elkaar gestapelde mantelplaten, niet ouder zal zijn dan de 15de of 16de eeuw, uitgegraven werd in de schacht van een veel oudere bron. Hoewel deze oudere put geheel werd opgeruimd bij het uitdelven van de latere, bleken er toch aanwijzingen voorhanden te zijn dat bedoelde voorganger uit kleizoden was opgebouwd en reeds in het Karolingische tijdvak bestond. Het bijbehorende loopvlak kon worden vervolgd tot de houten, uit het Karolingische tijdvak daterende kapel, waarvan wij de overblijfselen in het jaar 1965 onder de huidige tufstenen kerk menen te hebben aangetroffen (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *120; vgl. bovendien *Alkmaars Jaarboekje* 1966, 62-67). Oorspronkelijk lag de put op enige afstand buiten de kerkhofomheining en de daarbij horende kerkhofsloot. Het kerkhof werd echter gedurig uitgebreid, totdat de put juist aan de rand kwam te liggen. Enige tussenstadia werden gekenmerkt door twee, elkaar in tijdsorde opvolgende, naderhand weer dichtgestoven ringgrachten, waarvan de beddingen zich duidelijk in de profielen aftekenden. Op de bodem van de binnenste van deze grachten werd enig tuf- en baksteenpuin aangetroffen alsmede fragmenten van kogelpottenaardewerk uit de tweede helft van de 12de eeuw. Voor het overige is het geenszins uitgesloten dat de legende, welke de put te Heiloo in verband brengt met het optreden van Willibrord, een kern van waarheid bezit. Alcuin deelt namelijk in diens Vita Willibrordi mede dat Willibrord en de zijnen in Friesland eens door een dorre kuststreek reisden en door hevige dorst werden gekweld. Willibrord groef nu binnen zijn tent een kuil, waaruit helder water opborrelde. In ieder geval werd de kerk te Heiloo door Willibrord gesticht, behoorde aan de abdij te Echternach en was de moederkerk van alle parochies in de verre omtrek.

Er zij nog op gewezen dat de Willibrordsput niet de enige was in deze streek welke oudtijds scharen pelgrims derwaarts lokte. Niet minder waren in trek de zogenaamde Runksput te Oesdom bij Limmen, thans de kapel van O.L. Vrouw ter Nood, en de St.-Adalbertsput bij Egmond-Binnen. Alle drie op korte afstand van elkaar gelegen derhalve. De Runksput dankt zijn naam aan de Deen Rorik, die Kennemerland van Lodewijk de Vrome, vervolgens van Lotharius in leen hield op voorwaarde dat hij dit gebied tegen andere Noormannen verdedigde. Hij moet vóór het jaar 882 gestorven zijn en de Vita Adalberti vertelt ons hoe hij zich beijverde de kapel, opgericht boven het graf van Sint-Adalbert, tegen overstuiving door het duinzand te beschermen. De St.-Adalbertsput bevindt zich juist binnen de apsis van het koor, zoals de opgravingen van Holwerda indertijd ter plaatse van de voormalige St.-Adalbertskapel ondernomen, hebben aangetoond. In het *Alkmaars Jaarboekje* 1967 hebben wij de uiterst merkwaardige historische acchtergronden van het fenomeen der drie „heilige" putten nader ontvouwd, waarnaar wij belangstellenden gaarne verwijzen.

Het onderzoek in de herfst van het jaar 1967 werd bovendien aangegrepen om de

kerkopgravingen uit het jaar 1965 uit te breiden met enige naspeuringen over de toren. In zoverre bleken wij ons in 1965 te hebben vergist dat wij de tufstenen toren aan de westzijde van de 12de-eeuwse kerk eenzelfde ouderdom hadden toegeschreven als het kerkschip met het koor. Het voortgezette onderzoek leerde echter dat de tufstenen toren op een bakstenen voeting rustte, opgemetseld uit rode moppen van het formaat 32-24 x 15.5 x 8.5-9 cm. Voorts bleek deze voeting te zijn gefundeerd op een schelpenbed, dat 40 cm dieper lag dan de onderzijde van het aansluitende tufstenen muurwerk van de kerk. Dit muurwerk stond bovendien zonder meer op een zandlaag, waarin zich de resten van kistgraven duidelijk aftekenden. De toren was ergo eerst naderhand tegen de westgevel van de tufstenen kerk geplaatst, waarbij wij in het midden laten of er voordien reeds een doorgang in de westgevel bestond, dan wel dat deze eerst werd aangebracht tijdens of na de bouw van de toren. Terloops herinneren wij er nog aan dat niet alleen de tufstenen kerk boven een terrein kwam te verrijzen, waarbinnen tevoren reeds bijzettingen hadden plaatsgevonden, doch ook het houten bouwwerk, waarvan wij de paalkuilen op een diepte van twee meter beneden de huidige kerkvloer aantroffen en dat wij beschouwden als een kerk uit het Karolingische tijdvak.

De tufstenen toren met zijn bakstenen onderbouw bleek, behalve de nog bestaande beren aan de westzijde, tevens dergelijke verstevigingen te hebben bezeten aan de noord- en zuidzijde. De zuidelijke beer was bovendien door een tamelijk slordig gefundeerde muur met de westelijke kerkgevel verbonden geweest, samengesteld uit secundair gebezigde moppen. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier de overblijfselen van een knekelhuisje of „beenderkouw", en houdt hiermede ook het dichtmetselen van het middeleeuwse venster verband, oudtijds aanwezig in de aansluitende westmuur van de kerk. Dit venster kan de bedoeling hebben gehad licht te werpen op het doopvont, dat in middeleeuwse kerken vaak op deze plek stond, al dan niet tot een afzonderlijke ruimte of kapel getransformeerd. De herziene opgravingsplattegrond is afgedrukt in meergemeld *Jaarboekje*, jaargang 1967.

Tot slot memoreren wij een rood-zandstenen zerk, opgegraven in het naderhand aan de tufstenen kerk toegevoegde, bakstenen gedeelte, welke blijkens de inscriptie de laatste rustplaats dekte van pastoor Willem Keyser. Op grond van onderzoekingen, ingesteld door dr. ir. E. H. P. Cordfunke te Alkmaar, is komen vast te staan dat deze grafsteen, welke nog „in situ" werd aangetroffen, vóór het jaar 1430 moet zijn gelegd. Waaruit weer valt af te leiden dat het dwarspand met het nieuwe koor vóór het jaar 1430 gereed kwam om in 1573 weer te worden verwoest.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Krabbendam, gem. Warmenhuizen. Binnen het kader der ruilverkavelingswerken werd een cunet door de overblijfselen van een terpje gegraven, juist binnen de Westfriese zeedijk ter hoogte van Krabbendam. Hoewel nader onderzoek nog zal volgen kan nu reeds worden gesteld dat dit terpje, althans het tot op heden gespaard gebleven gedeelte daarvan, van betrekkelijk recente datum is. Op de scheiding van het oorspronkelijke maaiveld — met gras begroeide kwelderklei — bevond zich namelijk kogelpottenaardewerk dat kenmerkend is voor de tweede helft van de 12de, mogelijk nog begin 13de eeuw. Toch heeft in de onmiddellijke omgeving ook al eerder bewoning plaatsgevonden, getuige de bepaald niet spaarzame vondsten van aardewerk, nauw verwant aan het Friese terpenvaatwerk uit de Romeinse Keizertijd. Naast dit aardewerk heeft de bodem tevens Gallo-Romeinse import opgeleverd. Een tweede bewoningsfase wordt aangeduid door Badorfer waar, waarop dan als derde het late kogelpottengoed volgt. Continuïteit in de bewoning zal nochtans bewezen moeten worden — veeleer wordt de indruk gewekt van ingrijpende transgressies, welke het landschap van tijd tot tijd onder slikafzettingen bedolven en niet zonder ernstige gevolgen voor de inwoners gebleven kunnen zijn. Des te opmerkelijker is het feit dat de West-Friezen, in tegenstelling tot hun stambroeders aan de overzijde van het Vlie, niet eerder dan de 12de eeuw, naar het schijnt, tot het opwerpen van terpen zijn overgegaan. En zulks in snel tempo, wat op een noodsituatie kan wijzen. Daartegenover staat dat de vondsten uit oudere bewoningsfasen zonder uitzondering op „Flachsiedlungen" betrekking hebben. Het aantal aanwijzingen voor een plotselinge wijziging in de bewoningswijze der Westfriese kwelderstreken, juist in de 12de eeuw, welke onder meer gepaard ging met het opgeven van

kerken en kerkhoven, is de laatste tijd voor het overige zeer groot geworden. Naast moeilijkheden met de waterbeheersing kunnen hiervoor echter ook geschiedkundige gebeurtenissen als oorzaak worden aangemerkt dan wel een oorzakelijk verband tussen beide. Er valt hier nog veel te onderzoeken!

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Limmen. Binnen het kader der herstelwerkzaamheden aan de herv. kerk hebben leden van de afdeling Alkmaar van de A.W.N. een begin gemaakt met een onderzoek naar de bouwgeschiedenis onder auspiciën van de R.O.B. In de westgevel van de huidige kerk zowel als de daarmede verbonden oostelijke torenmuur zijn de overblijfselen van een voorafgaande tufstenen kerk zichtbaar. De indruk is thans verkregen dat de zijmuren van de tegenwoordige kerk rusten op een schelpenbed, dat tevens de tufstenen kerk tot fundering diende. Voor het overige schijnt deze tufstenen kerk veel gemeen te hebben gehad met de deels nog bestaande in het naburige Heiloo, wat omvang betreft zowel als bouwwijze. Deze overeenkomst geldt tevens de vergroting uit de 15de eeuw met dwarspand en uitgelegd koor, welke toevoegingen, evenals die te Heiloo, naderhand weer kwamen te vervallen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

MUSEUM-NIEUWS

Den Haag. Heropening van de afdeling Oude Kunstnijverheid in het Haags Gemeentemuseum.

Antieke, Islamitische en Chinese kunstnijverheid opnieuw toegankelijk voor het publiek.

Het heeft lang moeten duren voor het Haags Gemeentemuseum voor vele teleurgestelden eindelijk de deuren wat betreft de bovengenoemde kunstnijverheid weer kon openen. Moge er in de loop der jaren voor het publiek weinig te zien zijn geweest, stilgezeten is er niet: veel belangrijke aanwinsten zijn aan de verzamelingen toegevoegd. Zowel de Islamitische als de Chinese afdeling bestaan sinds 1919, toen dr. H. E. van Gelder het plan opvatte rond de bestaande afdeling Delfts aardewerk een ceramiek afdeling op te bouwen, die zou laten zien op welke wijze Oost en West wederzijds invloed op elkaar hebben uitgeoefend.

In 1934 werd een gedeelte aangekocht van de collectie Scheurleer, die zowel op Egyptisch, Grieks en Romeins gebied een voldoend aantal stukken omvat om een indruk te krijgen van de verscheidenheid van vormgeving, stijl en materiaalgebruik bij Egyptenaren, Grieken en Romeinen. Na 1954 kan de verwerving van het bijzondere legaat Mulier (Romeins en Islamitisch glas) onder andere nog genoemd worden. Moge het bovenstaande u uitnodigen in de komende tijd de collectie te bezoeken.

R. C. VOGEL

Stein, Archeologisch Reservaat.

Op 30 juni 1967 werd door de Commissaris der Koningin van Limburg het Archeologisch Reservaat te Stein geopend.

Eigenaar van het Reservaat is de Archeologie-Stichting-Stein, die het ontstaan dankt aan een serie ontdekkingen, die in de laatste jaren in de gemeente op oudheidkundig gebied hebben plaats gehad. De belangrijkste vondst was een galerijgraf uit de Seine-Oise-Marne-cultuur, dat opengelegd werd in 1963 tijdens bandceramische onderzoekingen van prof. dr. J. R. Modderman, directeur van het Instituut voor Prehistorie der Rijksuniversiteit te Leiden.

Dit graf ligt ca. 70 cm onder het maaiveld en bestaat nog slechts uit een vloer (1.75 x 5.5 m), die gevormd wordt door grote en kleine rolstenen uit het Maasgrind. Duidelijk kan men de eigenlijke grafkamer en een voorkamer onderscheiden, omdat een grote drempelsteen de overgang tussen beide markeert.

De overdekking moet uit vergankelijk materiaal zijn opgebouwd geweest, daar men tussen de stenen in de vloer nog de paalgaten aan weerskanten van het graf kan ontdekken. In het graf lagen crematieresten van ca. 30 volwassenen en kinderen. Aan het hoofdeinde van de grafkelder vond men een flesje met stervormige kraag om de hals (waarvan parallellen in de Deense en Bretonse megaliethcultuur te vinden zijn). In de voorkamer bevonden zich scherven van grofgebakken dikwandig neolithisch aardewerk, dat grauw van kleur en niet versierd is. Overal lagen de (ca. 100) voor deze beschaving kenmerkende beitelvormige pijlspitsen die men aan de doden meegaf. De cultuur van het Seine-Oise-Marne-gebied verspreidde zich ruim vierduizend jaar geleden (ca. 2500-2000 v. Chr.) naar het noorden en is dus een cultuur van het Nieuw-

stenen-tijdperk, die optreedt ná die der Bandceramiek (ca. 4000 v. Chr.) en vóór de Bekerculturen (ca. 2000 v. Chr.). Tot nu toe werden de noordelijkste sporen dezer cultuur aangetroffen te Wéris in het noorden van de Belgische provincie Luxemburg.

De ligging van het graf is oost-noord-oost naar west-zuid-west, waarbij de voorkamer zich aan de noordoostelijke zijde bevindt. Terdege rekening houdend met deze ligging, heeft men een expositieruimte gebouwd waarin het graf centraal ligt, en waaromheen een muurtje is gemetseld, dat ca. 25 cm boven de vloer uitsteekt. Een derde van het graf werd gerestaureerd, de rest bleef in de oorspronkelijke staat.

De voorwerpen die in een drietal vitrines zijn opgesteld, tonen aan, dat de omgeving van Stein reeds zeer vroeg bewoond moet zijn geweest. De eerste vitrine is gewijd aan de Bandceramiek, de tweede bevat de Urnenveldentijd en de derde vitrine bevat een aantal voorwerpen uit de Romeinse en Frankische periode. Tussen de vitrines hangen kaarten, waarop een overzicht gegeven wordt van het verspreidingsgebied der culturen.

Zeer velen hebben meegewerkt aan de totstandkoming van het Archeologisch Reservaat en met name: De gemeente Stein; prof. dr. J. R. Modderman en het Instituut voor Prehistorie te Leiden; de heer drs. H. J. Ronday en de heer J. Grippeling, beiden verbonden aan het bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten te Den Haag; de fam. Beckers.

Over enige tijd zal de inrichting van de vitrines gewijzigd worden in verband met het feit, dat de fam. Beckers het beheer over haar museum (Beek (L.) Museum dr. H. J. Beckers) aan de Stichting te Stein wil overdragen. (Het onderzoek van dr. H. J. Beckers in de jaren 1925-1930 in de omgeving van Stein, is aanleiding geweest tot de nieuwe opgraving in 1963). Hierdoor zal men een overvloed aan materiaal verwerven en aangezien men de opstelling overzichtelijk wil doen zijn, zal het niet geëxposeerde materiaal, dat toch van belang is omdat het een beeld geeft van de voorgeschiedenis van Limburg, ondergebracht worden in het gemeentehuis van Stein. Hier verkreeg de stichting een zaal als archeologisch archief, dat voor belangstellenden als studiecollectie toegankelijk is.

Behalve het graf en de voorwerpen in de vitrines is in het museum een Romeinse askist en een lijksilhouet uit de Bandceramische tijd opgesteld.

De openingstijden gedurende het zomerseizoen zijn: vanaf 1 mei tot 1 okt. van 16-18 uur. In de wintermaanden slechts op zaterdag en zondag van 14-16 uur. Buitendien is altijd een bijzondere afspraak mogelijk. Corr. adres: Pater A. J. Munsters MSC, Ondergenhousweg 2, tel. 04495-1909.

J. L. HOFSTEENGE

Offerblokken

Sedert geruime tijd is de heer Meindersma werkzaam aan een artikel over offerblokken. Nog nimmer werd aan dit onderwerp een uitgebreide studie gewijd.

Begrijpelijkerwijs kan daardoor in zeer beperkte mate van bestaande literatuur gebruik worden gemaakt. Voor wat de opsomming betreft van de nog voorhanden zijnde voorbeelden, stellen zowel de *Voorlopige Lijsten* als de *Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse Monumenten* teleur. In Groningen worden er zes offerblokken genoemd, terwijl dit zeker veertig stuks zullen zijn. Voor Drenthe geldt dezelfde situatie.

Voor het verkrijgen van de benodigde gegevens heeft de heer Meindersma zich onder andere gericht tot enkele provinciale kerkelijke bureaux der herv. gemeente, die alle kerkvoogdijen in de betrokken provincies een enquêteformulier toezonden.

Over offerblokken die tot museum- en andere collecties behoren is vrijwel niets bekend.

Gegevens hierover worden gaarne ontvangen door de heer K. T. Meindersma, Weegschaalstraat 50 Groningen, tel. 05900-35974.

Wijzigingen Museumgids

Enschede — 127
conservator — G. W. Visscher

Groesbeek — 162
directeur — N. Keunen

Groningen — 169
voorzitter — dr. P. J. van Herwerden, Campinge 18, Zuidlaren — tel. 05905-1464
secretaris — mr. J. de Boer
conservator — J. Teensma
bezoek — 1 juli-31 aug. 10-17; zo. 14-17; ma. en 28 aug. gesl.

Leens — 208
bezoek — 1 apr.-1 okt. 11-18; ma. gesl.

Leiden — 220
bezoek — 1 apr.-15 sept. 10-17; zo. 13-17; ma. gesl.

Loosdrecht — 235
beheerder — mevr. J. K. Borra-Akkerman

Marssum — 243
voogd/rentmeester — mr. H. Kingma Boltjes, Spanjaardslaan 145, Leeuwarden
Rotterdam — 291
directeur — E. J. H. Volkmaars
Schiedam — 304
bereikbaar — lijn 1 vanaf C.S. R'dam; lijn 53 (bus vanaf N.S. Schiedam-R'dam W.)
assistent — mej. E. W. G. van Maanen
secretariaat — mej. G. Vermaat
Utrecht — 341
tel. 030-3911

J. L. HOFSTEENGE

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Oud Nieuws, geschiedenis in prenten, 1584-1697 -30 juni

APPINGEDAM
— *Noordelijke Kunsthof.* Volkskunst 4 mei-20 mei

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Eigen collectie schilderijen 16de-20ste eeuw -2 juni
Bloesemtocht tussen Rijn en Waal, prenten en tekeningen uit eigen collectie -30 juni

BRUSSEL
— *Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis.* Romeins beeldhouwwerk uit Bordeaux -2 juni

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -15 sept.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* Haagse stadsgezichten in de 19de eeuw -30 april
De opera van Verdi tot en met Mozart -31 mei

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* Nederlandse tekeningen uit de 16de en 17de eeuw; coll. Paul Brandt -19 mei

DÜSSELDORF
— *Städt. Kunsthalle.* Nederlandse tekeningen 1500-1800 -5 mei

ENSCHEDE
— *Rijksmuseum.* Wat potters bakten. De pottenbakkerij door de eeuwen heen -12 mei

LILLE
— *Palais des Beaux-Arts.* De schilders van Lodewijk XIV -30 april

LONDON
— *The Cambden Arts Centre.* De Stijl

MAASSLUIS
— *Gemeentemuseum.* Plaatjes kijken, Oud Maassluis, tekeningen van J. Fabius, foto's etc. -22 april

MÜNCHEN
— *Stadtmuseum.* Kunst uit de Berry -12 mei

PARIJS
— *Musée du Louvre.* De gotische kunst

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Charles Meryon (1821-1868) -5 mei
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van Java
Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk -21 sept.
— *Gemeente-Archief.* Groeten uit Rotterdam, affiches en prenten van oud-Rotterdam -29 april

STADSKANAAL
— *Geert Teis Centrum.* Volkskunst 1 juni-7 juni

TILBURG
— *Ned. Textielmuseum.* Schering en inslag -1 nov.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Amedeo Modigliani -6 mei

VOORBURG
— *Museum Swaensteyn.* 44 Eeuwen Voorburg, Romeinse en praehistorische vondsten uit Voorburgse bodem -27 april

WARFFUM
— *Museum het Hogeland.* Volkskunst -22 april

MEDEDELINGEN

VACATURES

HOORN

Bij het WESTFRIES MUSEUM kan worden aangesteld in de rang van wetenschappelijk ambtenaar der eerste klas

EEN CONSERVATOR

De functionaris zal worden toegevoegd aan de thans fungerende conservator en is bij gebleken geschiktheid bestemd deze op te volgen en te worden belast met de dagelijkse leiding van het museum.

De voorkeur gaat uit naar een academicus die blijk gegeven heeft van een brede belangstelling voor de Nederlandse cultuurhistorie en over museumervaring en organisatievermogen beschikt.

Bezoldiging volgens rijksschaal 130: *f* 1.554.— - *f* 2.077.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage.

Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Sollicitaties te richten aan de burgemeester binnen veertien dagen na verschijning van deze oproep.

UTRECHT

Bij het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht kan per 1 juni 1968 worden geplaatst een

DOCTORANDUS IN DE KUNSTGESCHIEDENIS

bij de Algemene Dienst Fotodocumentatie.

De voorkeur wordt gegeven aan degene wiens belangstelling uitgaat naar de Italiaanse schilder- en beeldhouwkunst; deze zelfstandige werkkring bestaat voornamelijk uit de wetenschappelijke bewerking en beschrijving van de fotodocumentatie hiervan.

Aanstelling zal geschieden in een der wetenschappelijke rangen.

Sollicitaties te zenden aan de Beheerder van het Kunsthistorisch Instituut, Nieuwe Gracht 36, Utrecht.

LEIDEN

Bij het Stedelijk Museum de Lakenhal vaceert de functie van

WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT(E)

De werkzaamheden omvatten het verlenen van assistentie aan de directeur bij het voorbereiden van tentoonstellingen en bij het beheren van de eigen verzameling. Deze functionaris zal voorts worden belast met de zorg voor de bibliotheek en met de leiding van de educatieve dienst.

Universitaire museumcursus wordt tenminste vereist.

Salaris naar gelang van opleiding en ervaring tot maximaal *f* 1158.— per maand.

Sollicitaties met vermelding van opleiding, ervaring en referenties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan Burgemeester en Wethouders, Stadhuis, Leiden.

VIJFDE BOERDERIJENDAG

De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem zal op zaterdag 18 mei a.s. te Maastricht, met medewerking van de Culturele Raad Limburg en de Sectie Monumenten van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de Vijfde Boerderijendag organiseren. Na een inleidende causerie in de ochtend door drs. R. C. Hekker, zal in de namiddag een excursie door het Zuidlimburgse land worden gehouden, waarbij in het bijzonder aandacht zal worden besteed aan de dorpsbouwkundige aspecten van kleine en grotere groepen boerderijen.

Inlichtingen bij het Secretariaat van de Stichting, Schelmseweg 89, Arnhem.

DOUBLETTEN

De bibliotheek van het Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129 te Enschede, tel. 05420-15672 heeft doubletten van het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, dl. 1 en 5, resp. 1947 en 1954.

Zij zou gaarne deze reeds lang uitverkochte delen ruilen tegen een of meerdere gelijkwaardige werken op kunsthistorisch gebied, welke nog niet in haar bibliotheek aanwezig zijn.

Ter informatie diene, dat een eventuele fotografische herdruk *f* 72.— per deel zal gaan kosten.

Belangstellenden kunnen telefonisch contact opnemen met de bibliothecaresse, bij voorkeur op maandag en niet op dinsdag.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 5DE AFLEVERING, MEI

REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Doorwerth, gem. Renkum. Kasteel Doorwerth. In verband met de restauratie werd enig graafwerk op de voorburcht van het kasteel verricht, dat bij nader overleg dienstbaar werd gemaakt aan het verkrijgen van een profiel ongeveer in de lengte-as van deze voorburcht. Dit profiel verschafte een verrassend inzicht in de opbouw van het terrein, dat sterk opgehoogd bleek. Een ophoging, die in tenminste drie fasen tot stand moet zijn gekomen.

Een tiental meters voor het gebouwencomplex van museum en restaurant kruiste een muur van circa 70 cm de sleuf. Tussen deze muur en het boven aangeduide complex tekende zich een grachtprofiel af. Het had er alle schijn van, dat een lang gekoesterd vermoeden bewaarheid zou worden. Het vermoeden namelijk, dat de grote voorburcht van de Doorwerth eigenlijk uit twee samengevoegde delen bestond, en wel uit een neerhof en een eigenlijke voorburcht, gescheiden door een gracht.

Door de grote bereidwilligheid van de restauratie-architecten, de heer Kramer en de heer Riemersma, alsmede van de Stichting Doorwerth kon tijdens de afgelopen maanden de gehele voorzijde van de voorburcht worden blootgelegd.

Dit front bestond grotendeels uit een muur, aan de binnenzijde voorzien van steunberen, die een weergang op bogen laten veronderstellen. Ongeveer op het midden sprong een zware vierkante toren uit het muurwerk naar voren. Daarnaast kwamen resten van een ingangspartij te voorschijn. In een later stadium van de bewoning werd de toegang tot de voorburcht door de vierkante toren geleid. Het werd toen noodzakelijk deze van een nieuwe traptoren te voorzien, die tegen de noordzijde werd aangebracht.

Men overweegt het beloop van de funderingen op enigerlei wijze in de aanleg van de tuin tot uitdrukking te brengen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Elst. Naar eerst nu is gebleken is rond 1960 nabij de buurtschap Eimeren een bronzen hielbijl gevonden. Het voorwerp was bij diepploegen aan de oppervlakte gekomen.

De bijl, van Westeuropees type, is smalbladig, bezit een oor en voorts een verticale rib onder de richel. Het betreft een importstuk of een zeer dicht bij het prototype staande inheemse imitatie (mededeling J. Butler), zeer waarschijnlijk daterend uit de tweede helft van de Midden-Bronstijd.

Het stuk vormt een welkome aanvulling van de weinige prehistorische bronzen die ons uit het rivierengebied bekend zijn. Het heeft met name betekenis voor onze kennis van de bewoning in dit gebied tijdens de Midden-Bronstijd, waarover wij sinds kort door de opgravingen te Zijderveld (Z.-H.) en Dodewaard (Gld.) enigermate gedocumenteerd zijn.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Rheden. Kasteel Middachten. Sedert men het vorige jaar met het herstel van het dak begon, groeide geleidelijk een plan tot een verdergaand herstel van het kasteel Middachten.

Graafwerk in de kelders bracht oude funderingen aan het licht, die klaarblijkelijk tot de middeleeuwse periode van het gebouw behoorden.

Op verzoek van de architect van de restauratie werd een onderzoek ingesteld. De resultaten laten zich in het kort als volgt samenvatten.

Op het midden van de 14de eeuw werd op een voordien onbebouwde plek een vierkant gebouwencomplex neergezet, dat bestond uit een grote achtervleugel over de gehele breedte van de aanleg, twee kleine, naar de voorburcht strekkende zijvleugels en een daartussen gelegen kleine binnenplaats.

Het vierkant van de buitenmuur werd eerst opgetrokken; later werden de funderingen van de binnenmuren aan het reeds bestaande toegevoegd.

De verbouwing door Steven Vennekool op het eind van de 17de eeuw hield in een toevoeging aan het gebouw van uitspringende gedeelten op het midden van de zijden. Ter plaatse werd de oude buitenmuur afgebroken, terwijl nieuwe binnenmuren het hunne er toe bijdroegen om het oorspronkelijke patroon onherkenbaar te maken.

De aan de voormalige binnenplaats grenzende muren van de zijvleugels bleken voor het grootste gedeelte weggebroken om plaats te maken voor de fundamenten van de koepel van Steven Vennekool. Ook de middeleeuwse ingangspartij moet voor het grootste deel uitgebroken zijn.

De oorspronkelijke lemen vloer van de middeleeuwse kelderruimten werd vrijwel overal teruggevonden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Valburg. Op het kerkhof op de woerd van Andelst is bij het delven van een graf een zo goed als gave schaal van aardewerk gevonden, daterende uit de voor-Romeinse IJzertijd. De vondst werd aangetroffen op de bodem van de grafkuil. Hierdoor is het mogelijk dat de schaal uit dezelfde tijd is als het oud-oppervlak onder de woerdophoging.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Amerongen. Bij rioleringswerkzaamheden in Amerongen zijn onlangs twee met crematieresten gevulde urnen aangetroffen. Zij dateren uit de voor-Romeinse IJzertijd.

De vindplaats ligt bij het kruispunt van de Koningin Wilhelminaweg en de Prins Bernhardlaan.

Typerend voor beide potten is een duidelijke schouderknik. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de urnen behoren tot een type, welke tijdens de Ha D La Tène A-periode wijd verbreid was (cf. Modderman, *Ber. R.O.B.* 10-11, 1960-61, 210-262; Waterbolk, *Offa* 19, 1962, 9-46).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Stoutenburg. In een zandafgraving op een hoge en smalle dekzandrug langs de Esvelder beek zijn door leden van de werkgroep Flehite van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland scherven van bekeraardewerk gevonden. Deze bevonden zich onder een pakket zwarte enkerdgrond ter dikte van 60-90 cm.

Het aardewerk is met fijn steengruis verschraald en veelal versierd. Op de dunwandige scherven is de versiering met een getande dan wel gladde spatel aangebracht, voornamelijk in de vorm van horizontale lijnen, een enkele maal in combinatie met horizontale rijen van kleine ingedrukte putjes. Het dikwandige aardewerk valt op door een ingestempeld grof visgraatmotief (als te Monster, Z.H., cf. W. Glasbergen en M. Addink-Samplonius, „Laat-Neolithicum en Bronstijd te Monster, Z.H.", *Helinium*, 5, 1965, 108 en fig. 13, nr. 82, 83, 85-87). Een tweetal fragmenten bezit een stafband.

Reeds eerder waren op deze rug, met name enige honderden meters westelijker, talrijke scherven uit de IJzertijd gevonden. Daarbij was een enkele scherf van een Veluwse klokbeker al opgevallen. Voorts wezen een aantal vuursteenartefacten en talloze -afslagen op een nog oudere, waarschijnlijk mesolithische, bewoning.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

's-Hertogenbosch. De heer C. R. de Rooy meldde dat op het oefenterrein van de Willem-II-kazerne talrijke scherven van Romeins en inheems aardewerk werden gevonden. Het zand van dit opgehoogde terrein is destijds uitsluitend gehaald uit het tegenwoordige zwembad De IJzeren Vrouw. Uit deze vondsten blijkt, dat er in de Romeinse tijd een nederzetting is geweest op de plaats waar nu dit zwembad ligt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoog-Casteren, gem. Hoogeloon. De heer J. Roest, wonende op de Hoef te Hulsel, meldde, dat er te Hoog-Casteren bij de aanleg van een nieuwe weg, in verband met een ruilverkaveling, scherven waren gevonden. Bij een bezoek ter plaatse bleek dat alle vondsten afkomstig waren uit de bermsloten van een nieuwe verharde weg, die een verbinding vormt tussen Duizel en Vessem via het Hoogeloonse gehucht Hoog-Casteren. Ook in de bermsloten van een aftakking naar de boerderij van de Wed. J. Lendering werden scherven gevonden. Het betreft fragmenten van een dolium, een zeer grote wrijfschaal en van minstens vier kruiken. In de westelijke bermsloot werd ook een kuil met veel houtskool aangetroffen. De kuil had beneden het oudoppervlak een diepte

van 50 cm en een breedte van 1.5 m. De cultuurlaag waarin de scherven werden aangetroffen, heeft een bruine kleur en rust onmiddellijk op de vaste gele grond. Boven deze cultuurlaag bevindt zich een es-dek met een dikte van 80 tot 100 cm. De vindplaats ligt op een hoge akker die met wallen en sloten is omgeven. Deze wallen zijn plaatselijk afgegraven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Pater Wiro Heesters van het Damiaancollege te St.-Oedenrode ontdekte ten westen van het dorp en langs de rechteroever van de Dommel een mesolithisch vuursteenatelier.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

——. Op een stuk grond langs de Dommel onder Olland werd door de eigenaar van het perceel een grote maalsteen gevonden. Pater Wiro Heesters vond op hetzelfde terrein een aantal urnscherven. De vondsten wijzen er op dat hier in de IJzertijd een nederzetting heeft gelegen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oerle, gem. Veldhoven. Bij een systematisch onderzoek van de bossen rond Zand-Oerle konden zeven grote grafheuvels worden gelokaliseerd die reeds in 1845 door P. N. Panken werden genoemd, maar tot voor kort wegens de dichte, niet uitgedunde dennenbossen niet waren teruggevonden. Daar deze heuvels destijds niet door Panken werden onderzocht, is het mogelijk, dat de grafheuvels nog in ongerepte toestand verkeren en dus wetenschappelijk uiterst belangrijk zijn. Panken vermeldt de heuvels vrij vaag in C. R. Hermans, *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord-Braband*, II, 1845, 259-267.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZEELAND

St.-Maartensdijk. De voorgaande campagnes hebben van het „Hof" der Borsseles de voorburcht en de stoeterij aan het licht gebracht. Tijdens de wintermaanden berichtte de eigenaar van het complex, de heer Priem, ons dat de oude vruchtbomen op het emplacement van de voormalige hoofdburcht zouden worden gerooid en dat er dientengevolge gelegenheid zou zijn om een onderzoek in te stellen. Daar is dan ook in het vroege voorjaar mee begonnen.

Al spoedig bleek dat er tenminste twee grote bouwperioden zijn geweest. Tijdens de tweede is de nieuwe buitenmuur min of meer om de oude heengezet. Het front van de oudste periode, voorzien van een ingang tussen twee grote, halfrond uitspringende torens, verdween geheel bij de bouw van de nieuwe voorgevel, die vanuit de drooggemaakte gracht werd opgetrokken. De oude buitenmuur was betrekkelijk ondiep gefundeerd. Een flauw hellend talud liep van deze muur naar de gracht. Van de binnenmuren schijnt niet veel overgebleven te zijn, nadat de sloop omstreeks 1700 gevolgd werd door het afgraven van de kasteelstede om althans ten dele de grachten op te vullen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

MONUMENTEN-NIEUWS

Nijmegen, restant van het St.-Nicolaasgasthuis.

Even westelijk van het laagste gedeelte van de Grotestraat staat, in de hoek van de Vosstraat, een uiterlijk weinig opvallend pakhuis. Een verweerde gevelsteen naast de ingang, de muurankers en het metselwerk — met vele sporen van gedichte openingen — verraden echter, dat het gebouw een eerbiedwaardige leeftijd bezit.

Wanneer men binnenkomt, wacht de verrassing, dat de middeleeuwse houtconstructie nog grotendeels aanwezig is: zware eiken moerbalken, ondersteund door sleutelstukken, korbeels en muurstijlen, rustend op natuurstenen consoles in de muur. De sleutelstukken hebben een profiel van een hangende kraal met neuslijstje tussen twee hollen, een in Nijmegen vrij veel voorkomend gotisch profiel. Tussen de gebinten bevinden zich steeds twee grenen balken, die waarschijnlijk de oorspronkelijke kinderbalken vervangen. Van oost naar west zijn deze latere balken aldus gemerkt: V, ΛII, IIIV, ΛIIII, X, -, XII, -, XIIII. Van de oorspronkelijke gebinten kon alleen op het derde gebint het gesneden merk IIII vastgesteld worden. Uit deze merken blijkt, dat het gebouw vroeger naar het oosten langer is geweest. De oostelijke muur is ook duidelijk een vulmuur tussen de noord- en zuidmuur. Uit de kadastrale kaart blijkt, dat het gebouw zich oost-

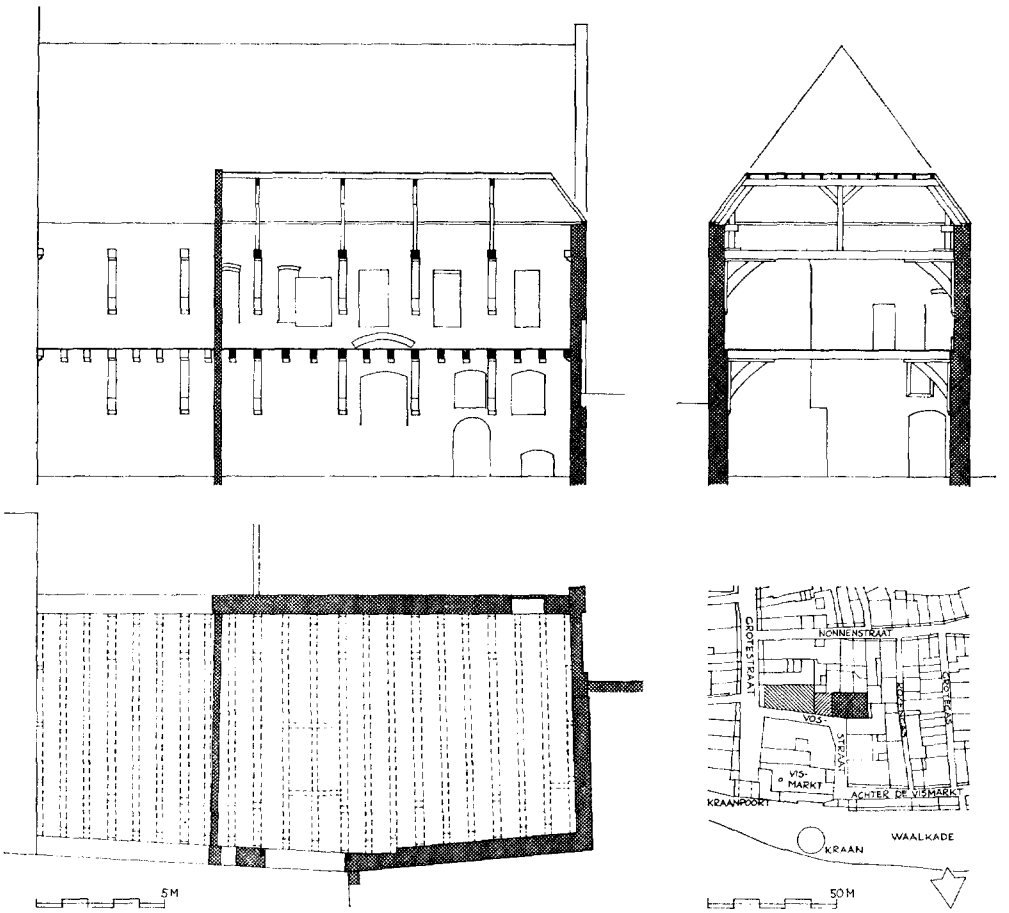

Fig. 1. Doorsneden, gezien naar het zuiden en het westen, en plattegrond (het zuiden boven), schaal 1 : 300. Het bestaande gebouw is met arcering aangegeven, het verdwenen gedeelte links en de vroegere vorm van het dak zonder arcering (reconstructie). Opmeting Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Rechts onder de situatie volgens de kadasterkaart van ca. 1830, schaal 1 : 3000. Het bestaande gebouw is met kruisarcering aangegeven; aansluitend met enkele arcering het verdwenen gedeelte en de Lutherse kerk. De Vosstraat en Achter de Vismarkt droegen destijds de naam Achter het Gasthuis.

waarts uitgestrekt heeft tot de voormalige Lutherse kerk, die tot 1954 op de hoek van de Grotestraat gestaan heeft. De vulmuur komt echter op de oudste kadastrale kaart (ca. 1830) reeds voor als kavellijn.

Ook op de verdieping bevinden zich vier soortgelijke gebinten. De twee oostelijke zijn echter grenen vervangers van de oorspronkelijke. Van de twee oorspronkelijke steken de sleutelstukken wat verder uit ten opzichte van de korbeels dan beneden, zodat tussen het profiel en de korbeels nog ruimte is voor een afschuining aan de onderzijde. Bij één sleutelstuk is deze afschuining voorzien van twee knobbels (zie fig. 2 rechts boven), een motief, dat ook elders in Nijmegen voorkomt (in combinatie met vrijwel hetzelfde sleutelstukprofiel: Achter de Hoofdwacht 13/15, ca 1500?, Vijfringengas 16; beide gesloopt) en eveneens in Arnhem (in combinatie met een ander sleutelstukprofiel: Vijzelstraat 10 en 27, eind XIV-XVA), maar ons elders in het land niet bekend is. Drie sleutelstukken hebben hetzelfde profiel als beneden; het vierde heeft een ojiefprofiel (zie fig. 2 rechts midden), een renaissance-motief, dat bezwaarlijk ouder kan zijn dan de tweede helft van de 16de eeuw. Mogelijk dateert dit van een herstelling; de moerbalk is boven dit sleutelstuk van een aangelast eind voorzien. Een vloer over de balken ontbreekt, zodat men in de kap kan kij-

ken, die niet oud is. Zowel op de begane grond als op de verdieping zijn tegen de westelijke muur geprofileerde consoles (zie fig. 2 rechts onder) aanwezig ter ondersteuning van de strijkbalk, welke balk op de verdieping echter verdwenen is.

In de noordmuur hebben zich, behalve de thans aanwezige, nooit venster- of deuropeningen bevonden. In de tegenoverliggende muur tekenen zich verscheidene openingen af, die alle vlak met de muur gedicht zijn; alleen de twee meest westelijke op de begane grond zijn nu nissen. Van de gedichte vensters op de verdieping maakt alleen een smal, door een segmentboog afgedekt venster de indruk oorspronkelijk te zijn. Ook in de westmuur bevinden zich enkele gedichte vensters en deuren. Op de verdieping bevindt zich in de noordmuur nabij de westelijke hoek een oud gemak (zie fig. 2 links); of het oorspronkelijk is of later aangebracht kon nog niet vastgesteld worden. Sporen van stookplaatsen en rookkanalen ontbreken; deze zullen zich dus bevonden hebben in het verdwenen gedeelte.

Uit naden blijkt, dat het zuidelijke gedeelte van de westmuur een overblijfsel is van een ouder gebouw, waartegen het onze aangebouwd is. In dit restant bevindt zich een brede halfrond gesloten nis, die boven de verdiepingsbalklaag uitkomt. Ook uit de baksteenformaten blijkt het verschil in ouderdom: 27.5/28.5 x 13/14 x 6/7 cm, 10 lagen = 81/83 cm tegenover 26/27.5 x 12/13 x 5/6 cm, 10 lagen = 65/69 cm. Midden door de rondboog is een smal venster gebroken met een houten latei, dat naderhand weer gedicht is.

Het gebouw is het laatste overblijfsel van het St.-Nicolaasgasthuis, dat in het begin van de 14de eeuw al bestond maar in 1362 voor het eerst vermeld wordt op deze plaats. De oudste vermelding van de kerk van dit gasthuis is van 1356.

Na de reductie van de stad werd het gasthuis in 1592 opgeheven. De stad poogde lange tijd tevergeefs het grootste deel ervan te verkopen. Het complex bestond uit de kerk (met de ingang), het mannenhuis, het vrouwenhuis, de keuken, de rosmolen met de put, de vierkante plaats, voorts de gastenkamer met het stalletje daarnaast, de beyer (= eetzaal?) met de daarbijbehorende plaats, de brouwerij en twee woningen aan de Nonnenstraat. Deze gebouwen zullen wij moeten localiseren tussen Vosstraat, Achter de Vismarkt (samen eertijds Achter het Gasthuis geheten), Rozengas (reeds vermeld in 1411),

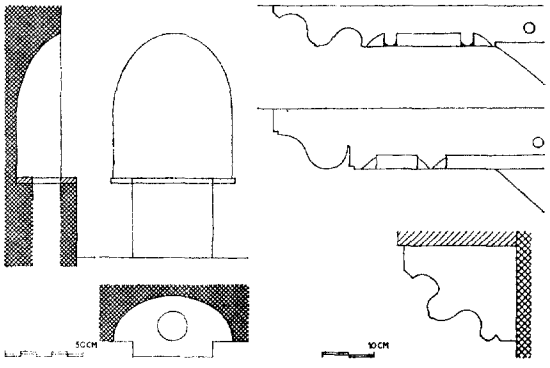

Fig. 2. Links: het gemak op de verdieping, schaal 1 : 50. Rechts: twee van de sleutelstukken op de verdieping en de vorm van de consoles onder de strijkbalk, schaal 1 : 15. *Opmeting Rijksdienst voor de Monumentenzorg.*

Nonnenstraat en Grotestraat, maar een nadere plaatsbepaling is niet mogelijk, behalve van de kerk. Welke de functie was van het nog bestaande gebouw is niet bekend, misschien die van mannen- en vrouwenhuis.

In 1639 kocht Anthonis Vos, raadslid en wijnkoper het onmiddellijk achter de kerk gelegen gebouw, dat wil zeggen het hier besprokene, voor 1428 gulden en bestemde het tot pakhuis. Hij zal daartoe de grenen balken hebben doen aanbrengen, waarschijnlijk om de verdiepingsvloer een groter draagvermogen te geven. Bij deze gelegenheid zijn waarschijnlijk ook de opleggingen van de meeste moerbalken met extra consoles versterkt, waardoor de muurstijlen ter plaatse weggezaagd moesten worden. Ook zal hij de gevelsteen naast de ingang hebben laten aanbrengen, die nogal verweerd is, maar waarop in het begin van deze eeuw nog een vos te herkennen was. In 1727 kocht de burgerhopman Lambertus van Leeuwen het gebouw voor 1350 gulden; voordien was het in gebruik geweest bij de schepen Cornelis Vermeer. Vijf jaar later verkocht hij het met 50 gulden winst aan Cornelis thoe Poel. Uiterlijk in het begin van de vorige eeuw werd het gebouw door een binnenmuur in twee delen gesplitst.

De kerk van het Gasthuis diende na 1592 als kazerne, passantenhuis en stal en werd in 1615 door de stad verhuurd voor berging van 's lands ammunitie. In 1670 werd zij verkocht aan de Lutherse gemeente voor 3150 karolus gulden. In 1756 of kort daarna werd zij vergroot met de woning, die ervoor lag aan de Grotestraat. Tot in de twintiger jaren van deze eeuw diende zij deze gemeente, vervolgens als onder andere ver-

kooplokaal en pakhuis tot sloping volgde in 1954.

Het bestaande gebouw behoort niet tot de oudste gebouwen van het gasthuis, getuige het oudere stuk muur in de westgevel, terwijl anderzijds de ligging achter de kerk doet vermoeden, dat deze ouder was. Voor een datering zijn er echter weinig aanknopingspunten; voorlopig houden wij het op de 15de eeuw. Het gebouw is opgenomen in het slopingsplan van de Nijmeegse benedenstad.

G. BERENDS

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

F. Gorissen, *Stedeatlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, 116, 127.

H. D. J. van Schevichaven, *Oud Nijmegens kerken, kloosters, enz.*, Nijmegen 1909, 231-238, 274-282.

——, *Oud Nijmegens straten, markten, enz.*, Nijmegen deel I, 94.

Nijmeegs Dagblad van 20 juli 1954.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Oud nieuws -30 juni
— *Museum Willet Holthuysen.* Coll. dr. J. A. van Dongen, 16de-20ste eeuw -16 juni

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Eigen collectie schilderijen 16de-20ste eeuw -2 juni
Bloesemtocht tussen Rijn en Waal -30 juni
— *Openluchtmuseum.* Friese Boerderij -1 nov.

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* De Bataks -15 sept.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* De opera van Monteverdi tot en met Mozart -30 juni
J. de Mesquita -9 juni
Nieuw Den Haag 1813-1840 -17 juni
— *Galerie G. Cramer.* Meesters uit 3 eeuwen -15 juli

DEURNE
— *Dinghuis.* Otto van Rees -31 juli
— *Kasteel.* Otto van Rees -10 juni

DORDRECHT
— *Museum van Gijn.* De Munt van Dordrecht

LEIDEN
— *Lakenhal.* Rondom Rembrandt -16 juni

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* 100 jaar spoorlijnen in Zeeland -31 aug.

OTTERLO
— *Museum Kröller-Müller.* Henry Moore -8 juli

PARIJS
— *Musée du Louvre.* De gotische kunst -1 juli

ROTTERDAM
— *Museum voor Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa en Afrikaanse sculpturen

STUTTGART
— *Stuttgarter Kunstgebäude.* Fünfzig Jahre Bauhaus 28 juli

UTRECHT
— *Aartsbisschoppelijk Museum.* Kerncollectie Brom 4 juni

WEERT
— *Gemeentemuseum.* Graaf Philips van Horn († 1568) -5 juni

ZOMERVERGADERING K.N.O.B. EN EXCURSIES

De zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 21 juni* te *Nijmegen*. De excursie naar *Kranenburg, Grevendal, Kevelaer, Kalkar* en *Kleef* zal plaatsvinden op *zaterdag 22 juni*. De V.V.V. te Nijmegen (Stationsplein 10, tel. 08800-24520) verleent bemiddeling voor het bespreken van logies. Vroegtijdige reservering dringend aanbevolen!

De leden van de K.N.O.B. zullen een gedetailleerd programma ontvangen. Leden van „De Museumdag" zijn welkom.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 6DE AFLEVERING, JUNI
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ENKELE HERINNERINGEN AAN MURK DANIËL OZINGA

10 NOVEMBER 1902 — 21 MEI 1958

Het spreekt vanzelf dat in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond een woord ter nagedachtenis aan onze helaas zo vroeg en zo plotseling van ons weggerukte vriend, een van de beste vrienden van schrijver dezes, maar vooral een vriend van de Bond en van alle verenigingen die zich het lot der Nederlandse monumenten, bovenal van onze oude bouwkunst, aantrekken, op zijn plaats is.

Vele jaren was hij lid van het bestuur van de Bond, verscheidene malen voorzitter en in die andere verenigingen, Hendrick de Keyser en Heemschut, maakte hij jaren lang deel uit van het dagelijks bestuur. In die functies hebben velen van ons hem van nabij leren kennen en waarderen als een onvermoeid strijder voor het behoud van de oude schoonheid, een strijd waarin enthousiasme en degelijke kennis bij hem hand in hand gingen. Hij was om zo te zeggen een levend stuk monumentenzorg, een zeer levend stuk, temperamentvol en ontembaar, iemand van het slag van Victor de Stuers. Wie zou dat gedacht hebben van de wat verlegen, wereldvreemde jongen die ik in 1925 in Leiden leerde kennen. Hij was toen 5de jaars en hoewel nog geen drie maanden ouder, mij twee jaar vooruit in studiejaren. Ik herinner mij nog zo goed hoe wij kennis maakten, op de terugreis na een excursie met professor Martin, een excursie op het gebied van de oude bouwkunst. Ik had hem gedurende de excursie nauwelijks opgemerkt; pas op de terugreis maakten wij kennis en van dat ogenblik af dateert onze hechte vriendschap. Wij waren geen van beiden erg enthousiaste corpsleden en kwamen weinig op de sociëteit, maar brachten vele avonden in eindeloze gesprekken, meestal over kunst en geschiedenis, op onze respectievelijke kamers door. Ik was wat wereldser dan hij en dat trok hem, geloof ik, aan. Misschien heb ik hem wat ontbolsterd, dat kan wel zijn, maar oneindig veel meer dan hij aan mij heb ik aan hem te danken. Hij gaf mij waardevolle raad bij de studie van geschiedenis en kunstgeschiedenis, haalde mij o.a. in het Kunsthistorisch Dispuut. Ik weet dat hij in zijn leven ook vele anderen geholpen heeft en in gewichtiger aangelegenheden.

Ik ben niet bevoegd om Ozinga's grote verdiensten op wetenschappelijk gebied in het licht te stellen. Wat hij als architectuurhistoricus en als hoogleraar betekend heeft weten mijn collega's in engeren zin en zijn studenten veel beter dan ik. Wie daar althans een indruk van wil krijgen leze de biografische schets die professor Heckscher in 1962 schreef in de feestbundel *Opus Musivum* die hem door vrienden en vereerders toen ter gelegenheid van zijn 60ste verjaardag werd aangeboden en hij leze de omvangrijke bibliografie in ditzelfde werk. Ik wil slechts trachten hem te schetsen als vriend en als mens. Wat mij, van die eerste kennismaking in 1925 af, altijd het meest getroffen en geïnspireerd heeft was zijn intense belangstelling, zijn grote intelligentie en zijn verbazende kennis, berustend op een onfeilbaar geheugen en een grote belezenheid. Hij heeft mij leren zien en leren reizen tijdens de studiereis van vijf weken die wij samen in 1927 in Noord- en Midden-Italië maakten. Van al mijn reizen in Italië zijn de indrukken van die eerste reis met Murk mij het levendigst bijgebleven. Ik geloof dat hij zijn indringend kijken en verwerken van het geziene op mij wist over te brengen en als ik later weer diezelfde plaatsen bezocht zag ik de dingen weer zoals Murk ze mij had leren zien. Maar ook weer, typisch Murk, liep hij toen in het begin zo hard van stapel, dat hij 's nachts met hartkloppingen in bed lag. Gelukkig zag hij zelf in, dat wij het kalmer aan moesten doen en zo is die reis dan ook verder in volmaakte harmonie verlopen. Murk organiseerde alles, hij was de onbetwiste leider en ik kan mij levendig voorstellen hoe genotvol en vruchtbaar al die excursies moeten zijn geweest die hij met zijn studenten maakte en hoe heerlijk hij later met zijn vrouw heeft gereisd, samen per auto door Frankrijk, Duitsland, Italië, Griekenland, Spanje en Portugal en in Amerika en West-Indië.

Zijn studiejaren in Leiden getuigden al van

zijn veelzijdige belangstelling. Hij studeerde eerst rechten, waarbij vooral het Oud Vaderlands Recht (toentertijd gedoceerd door professor De Blécourt) zijn belangstelling had, resulterend in een uitgave van het eerste stuk van het Kenningboek der Stad Leiden (1570-'74) samen met W. S. Gelick. Toen ik in 1923 in Leiden aankwam was Murk al candidaat in de Rechten (15 mei 1922). Ik leerde hem als doctorandus in de Geschiedenis kennen, leerling van Blok en onze vereerde Huizinga (hij had zijn doctoraalexamen in dit vak op 22 januari 1924 afgelegd) maar vooral als student in de Kunstgeschiedenis. Professor Martin besteedde naast de schilderkunst ook zeer veel aandacht aan de architectuur en dat werd Murks hoofdvak. Hij promoveerde bij Martin in 1929 op een proefschrift over *Protestantsche kerken hier te lande gesticht*, een voor de hand liggend onderwerp voor de zoon van een predikant. Zijn liefde voor onze oude architectuur vond een dankbaar veld van werkzaamheid in de jaren dat hij verbonden was aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Die eerste jaren heeft hij heel wat afgesjouwd op de fiets op de winderige wegen van onze noordelijke provincies om gebouwen, vooral kerken, gerestaureerd te krijgen en in dikwijls moeilijke onderhandelingen met kerkbesturen de zaken in goede banen te leiden. Hij vertelde mij daar dikwijls van en ik kan vermoeden hoe hij ook bij die onderhandelingen anderen wist te inspireren.

Nog geen jaar geleden vestigde hij zich in het vriendelijke stadje Vianen in een huis dat hij helemaal naar eigen inzicht had doen bouwen, met het vooruitzicht op vele jaren van rustige werkzaamheid in de harmonische sfeer die zijn vrouw om hem heen wist te scheppen. Helaas, het heeft niet mogen zijn. Het gelukkig slotbedrijf van zijn leven is ontijdig afgebroken en onze grote sympathie gaat uit naar haar, die hem zovele jaren in zijn rusteloos en soms ook moeilijk leven ter zijde heeft gestaan en die hem het meest van allen missen zal.

W. C. BRAAT

ENIGE BIOGRAFISCHE GEGEVENS

10 november 1902. Geboren te Pernis.

22 januari 1924. Doctoraal examen Geschiedenis.

1 januari 1926. Benoemd bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

5 juli 1929. Promotie op een proefschrift over *Protestantsche kerken hier te lande gesticht.*

In verband met de samenstelling van de *Geïllustreerde Beschrijving van Oost-Groningen*, die in 1940 verscheen, heeft Ozinga zich zeer ingespannen de restauraties in deze provincie te bevorderen.

31 januari 1947. Reorganisatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ozinga hoofd van de nieuw opgerichte afdeling Beschrijving.

14 juni 1947. Benoeming tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit te Utrecht.

1 september 1958. Op zijn verzoek eervol ontslag bij Monumentenzorg in verband met zijn benoeming tot gewoon hoogleraar.

In 1959 benoemd tot lid van de Voorlopige Monumentenraad; bij k.b. van 17 augustus 1961 tot lid van de Monumentenraad. Zitting in de afdelingen II (Monumentenzorg) en IV (Monumentenbeschrijving). Ozinga schonk niet alleen aandacht aan de verschillende restauratieproblemen maar was bovendien zeer geïnteresseerd in de inventarisatie. Hij heeft er steeds voor gepleit een zo groot mogelijk aantal eenvoudige gebouwen op de monumentenlijst te plaatsen.

In verband met de samenstelling van het boek over *De Monumenten van Curaçao*, verschenen in 1959, heeft Ozinga zich veel moeite getroost om de monumentenzorg op de Nederlandse Antillen en in Suriname op gang te brengen.

Ozinga had zitting in het Comité International d'Histoire de l'Art en was jarenlang secretaris van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici.

Hij was van 1952 tot 1959 en wederom van 1960 tot 1967 lid van het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en voorzitter in 1958-'59 en van 1960 tot 1963. Sinds 1932 was hij lid van de redactie van het Bulletin.

Hij was voorts bestuurslid van de Verenigingen Heemschut en Hendrick de Keyser en van het Utrechts Monumentenfonds. Verder was hij sedert 1958 lid van de Commissie voor de restauratie van het Paleis het Loo.

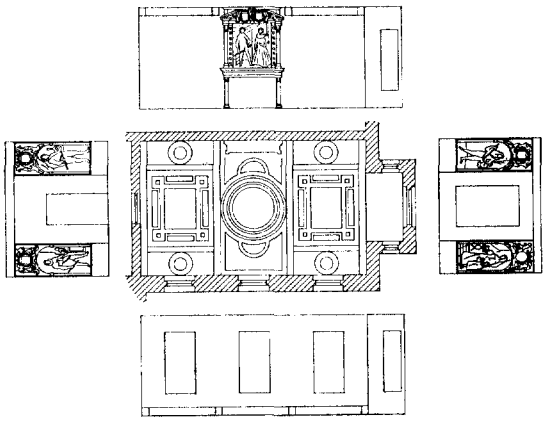
MONUMENTEN-NIEUWS

Een Pieter Post-zaal

In september 1966 stierf in het Stadtschloß te Neuwied de laatste kleindochter van prins Frederik der Nederlanden, prinses Louise zu Wied. Zij had gewoond op het naburige Schloß Waldheim en op dit Waldheim zijn tot voor kort de wanden van de eetkamer versierd geweest met vijf levensgrote schilderijen die prinsen en prinsessen van Oranje voorstelden. Deze waren afkomstig uit het „Hôtel van Wied" in Den Haag, ook bekend als het „Huis aan de Boschkant", dat, — nadat het in 1824 aan het paleis van prins Frederik was toegevoegd, in 1876 hersteld was en voortaan diende tot verblijfplaats voor prins

Frederiks dochter, prinses Marie, gehuwd met de erfprins zu Wied, en haar gezin wanneer zij in Nederland verbleven. In 1909 besloot prinses Marie, die in 1900 al het huis van haar vader aan het Korte Voorhout had verkocht, en vervolgens ook de goederen in Wassenaar, zich eveneens van deze laatste vleugel van haar ouderlijk huis te ontdoen. Bij deze gelegenheid liet zij de levensgrote Oranjeportretten die in de grote zaal wanden en schoorsteen sierden naar het pas door haar voltooide Waldheim overbrengen, dat zij tot haar Witwensitz en tot residentie voor de jongere kinderen uit haar huwelijk had bestemd. Hier werden deze schilderijen in dezelfde volgorde doch in gewijzigde omgeving in de eetkamer aangebracht.

Bij de liquidatie der boedel van prinses Louise in 1967-'68 ontstond een misvatting. Haar inboedel betekende in wezen het oude bezit van prins Frederik dat voor een groot deel door prinses Marie naar Waldheim was gebracht. Ook dit was een aanleiding deze schilderijen aan te zien voor portretten, die weliswaar wat groot waren uitgevallen en niet door een meester waren geschilderd. Het ging aan hen die zich met deze zaak bemoeiden voorbij dat het echte decoratiestukken waren geweest, die ten nauwste onderling verband hielden en als delen van een geheel niet op zichzelf beschouwd behoorden te worden. Zij hadden namelijk oorspronkelijk het decor gevormd van een feestzaal in het huis dat Laurens Buysero omstreeks 1645 door Pieter Post aan de Princessegracht in Den Haag had laten bouwen. De zaal van dit huis, „het groot salet", zoals het in de oude overdrachten genoemd wordt, zal omtrent 1655 eveneens door Pieter Post tot stand zijn gebracht. De decoratie roept reminiscenties op aan de in dezelfde jaren door hem gebouwde Oranjezaal van het Huis ten Bosch.

Buysero heeft deze zaal opgedragen aan de Oranjes, die hij zijn leven lang toegewijd heeft gediend. Als trouwe dienaar van vier stadhouders valt de carrière van deze man te vergelijken met die van de zo bekende Constantijn Huygens. Op deze voor Buysero gebouwde tot dusver onbekende zaal van Pieter Post hoop ik binnenkort uitvoerig terug te komen.

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

Valburg, Hervormde Kerk

Binnen dit gebouw, dat thans gerestaureerd wordt (zie hierover R. F. P. de Beaufort en Herma M. van den Berg, *De Betuwe = De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, III 3, Den Haag 1968, 381-384) kwamen na verwijdering der bovenvloer onlangs oude zerken tevoorschijn.

In *De Wapenheraut* 22 (1918), 389 werd door mijn oud-medewerker over die kerkvloer reeds het navolgende bericht: „Deze kerk moet veel grafzerken met opschriften bevatten. Deze zijn echter bij de herstelling der kerk eenige tientallen jaren geleden onder een nieuwe tegelvloer bedolven. Dank zij dezen maatregel is er in dat bedehuis niets te zien".

Thans is er door de eerstgesignaleerde gebeurtenis op dit gebied wel het een en ander te zien en zulks bestaat voor het ogenblik, behalve uit een tweetal altaarstenen in het koor (een kleine, 71 x 73 cm met zeer primitieve wijdingskruisjes, vier in getal, benevens een gecorrigeerd kruisje en een grote, zijnde oorspronkelijk een sarcofaagdeksel in trapeziumvorm, 190 x 74 cm — grootste breedte — met drie wijdingskruisjes), uit een fraaie vroeg-renaissance-grafzerk, afmetingen 144 x 261 cm, uit Naamse steen gehouwen, die vrijwel geheel bewaard is, doch helaas enkele grove scheuren vertoont.

Deze grafzerk is versierd met een fraai uitgevoerd hoofdwapen-Van Ingenulandt, dat centraal geplaatst is onder een architectuur, gevormd door een fronton, hetwelk op de zijden gedragen wordt door twee gecanneleerde pilasters. Op de vier hoeken bevinden zich wapenschilden, die elk voor zich gedeeld zijnde, ieder twee kwartierwapens bevatten.

Onder het midden-wapen, dat gedekt is door een gekroonde zogenaamde „Spangenhelm", schuinlinks gesteld, met lintvormige dekkleden en als helmteken een naar links ziende uitkomende beer, over de borst voorzien van de figuur uit

het schild en met opgeheven (in dit geval geen bollen dragende!) geklauwde voorpoten. Het wapen, dat zeer mooi van uitvoering is, heeft in totaal een hoogte van 120 cm.

Aan de onderrand van het schild is als door een lip daaraan verbonden voorgesteld een fraaie cartouche met aanzetten in de trant van Hans Vredeman de Vries. De daarop voorkomende inscriptie in laatgotische minuskels en hier en daar hoofdletters daartussen luidt:

Anno 1 5 5 1 - dē Zº - meij - sterf
dē - eddle - ernūeste - Willem - ige
nulant - A° 1 5 5 8 - dē - I - augusti -
sterf - ioffer-Iohāna - hackuort
sȳ - husf' - Aº * sterf - dē -
eddle - ernuester - Gheraert - inge
nulāt Aº * sterf .ioffer
Berta - vā - brakel - sin -husurou

De kwartierwapens der zerk (zonder bijschriften!) zijn te identificeren als volgt: (1) v. Ingenulandt. - (2) v. Hackfort. - (3) v. Brakell. - (4) v. Brienen. - (5) v. Lent. - (6) de Cocq van Delwijnen. - (7) Hack. - (8) te Water.

Het een met het ander in verband gebracht, leren opschrift en kwartieren ons, dat de zerk na de dood van het eerstvermelde echtpaar geplaatst moet zijn en wel door het laatstgenoemde echtpaar. Immers, de voorgestelde kwartierwapens behoren eensdeels (1), (2), (5) en (6) Gerard van Ingenulandt toe, de zoon van Willem en Johanna van Hackfort voornoemd en anderdeels (3), (4), (7) en (8) Gerards echtgenote Berta van Brakell. Na 1558 dient daarom deze grafsteen gedateerd te worden.

Over de Van Ingenulandts in het algemeen en mede over deze tak op Valburg bestaat een uitgebreide literatuur, waaronder voornamelijk uitblinkt het doorwrochte artikel van mejuffrouw Maris in de *Bijdragen en Mededeelingen van Gelre*, 57 (1953). De nu teruggevonden zerk levert hierop enkele gelukkige aanvullingen.

Voor de uitwerking der kwartieren worde voorts in hoofdzaak nog verwezen naar W. J. Baron d'Ablaing van Giessenburg en P. A. N. S. van Meurs, *De Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen*, Den Haag 1899, 33. — Ik hoop overigens in de gelegenheid te zijn elders op de genealogische betekenis van deze grafsteen meer uitvoerig terug te kunnen komen.

Tenslotte wil ik niet nalaten dank te betuigen aan de heren S. J. Daniëls op Den Mellaard te Valburg en J. Meffert, architect te Heemstede, die mij van de hier gesignaleerde vondsten welwillend op de hoogte hebben gebracht.

J. BELONJE

* Het hiervóór opengelaten gedeelte is nooit ingevuld geworden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Ede. Van 18 april tot 13 mei heeft een onderzoek plaatsgevonden in een gedeelte van een urnenveld op het campingterrein Zuid-Ginkel, 4 km ten oosten van Ede aan de weg naar Arnhem. De eerste vondsten en sporen kwamen tijdens egalisatiewerkzaamheden aan het licht. Door de gemeente Ede, eigenares van het terrein, werd de mogelijkheid geboden het onderzoek, voor zover het grafveld gevaar liep, volledig uit te voeren.

Aangetroffen werden 21 kringgreppels en 4 bijzettingen zonder greppel, in een smalle strook gelegen op een dekzandrug. De greppels zijn in meerderheid rond, éénmaal met een onderbreking in het zuidoosten. Twee kringgreppels behoren tot het rechthoekige type dat de naam Riethoven-type draagt (litt. G. J. Verwers, „Non-circular monuments in the southern Dutch urnfields", *Analecta Praehistorica Leidensia* 2, 1966, 49-57). Hun afmetingen zijn 19.00 x 4.50/5.50 m en 8.00 x 3.50 m. De bijzettingen binnen de greppels bleken op een uitzondering na verstoord, vermoedelijk door de bebossing welke hier eertijds is uitgevoerd. De bijzettingen zonder greppel echter waren geheel intact. De gevonden urnen zijn Harpstedt-urnen. Het grafveld kan gedateerd worden in de periode HaC-D.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kesteren. In februari is op het perceel gem. Kesteren sectie B nr. 1203 aan de zuidzijde van de Nedereindsestraat, ten westen van de oude dorpskom van Kesteren, een bouwput gegraven voor een gymnastiekzaal. In de uitgegraven grond werden door leden van de Historische Kring Kesteren en Omstreken talrijke over-

blijfselen aangetroffen van bewoning uit de Romeinse tijd.

Bij een verkenning kwamen in de wanden van de inmiddels met zand weer ten dele aangevulde bouwput (afm. 33 x 16 m) talrijke sporen van kuilen en greppels aan het licht. Opvallend was een 3.5 m breed grachtvormig spoor, dat van noord naar zuid over een afstand van ca. 16 m was aangesneden.

In het profiel vertoonde zich op meerdere plaatsen op een diepte van ongeveer 0.50 m een zwak afgetekend vegetatieniveau, waarin het maaiveld uit de Romeinse tijd gezien moet worden. Het vormt de afsluiting van een zandige stroomgrond. Op zijn beurt is het niveau in de Middeleeuwen door een kleipakket afgedekt.

Uit de vondsten valt op te maken dat de bewoning op deze plaats een aanzienlijke periode in beslag heeft genomen. Zij begint in de 2de helft van de 1ste eeuw en duurt tot het einde van de 2de eeuw, mogelijk zelfs tot in de 3de eeuw.

Onder de terra sigillata-vormen zijn vertegenwoordigd: Drag. 18/31, 27, 29, 33, 35/36, 37 en 46. De volgende stempels werden genoteerd BOV [...] (Drag. 31), CELSINVS F in rondstempel (Drag. 33), CLEMENS F (Drag. 33) en TRITVS F. Alle stempels zijn 2de-eeuws.

Tegenover de overweldigende hoeveelheid Romeinse ceramiek neemt het inheemse aardewerk een bescheiden plaats in. Hierbij wordt in enkele gevallen schelpgruis als verschralingsmiddel aangetroffen. Ook van andere plaatsen in het noordelijke rivierengebied is dit bekend. Van de talrijke dakpanfragmenten draagt één een stempel, t.w. VIX [...], ongetwijfeld betrekking hebbend op een vexillatio van de Exercitus Germanicus Inferior. In dit verband dient verwezen te worden naar de publikatie van G. J. Brenkman betreffende door hem in 1909 en 1910 verrichte opgravingen op enkele aangrenzende terreinen ten westen van het onderhavige perceel. In deze publikatie (G. J. Brenkman, *Bijdr. Gelre*, 15 (1912), 593-609) wordt een beschrijving gegeven van een aantal dakpanfragmenten met stempels, vnl. eveneens afkomstig van het Neder-Germaanse leger.

Tot het vondstenpakket behoren, naast de overige soorten van Romeinse ceramiek, vele ijzerfragmenten w.o. een pijlpunt en een gedeelte van een ketting, brokken huttenleem en talrijke beenderresten.

Een proefputje aan de op een afstand van ca. 70 m gelegen westelijke rand van het perceel leverde een overeenkomstige vondstensamenstelling op. Vermeldenswaard zijn hier enkele fragmenten van Romeins vensterglas.

In april werd ca. 50 m noordwestelijk van de bouwput voor de gymnastiekzaal een 12 x 9 m grote put gegraven t.b.v. een uitbreiding van de hier gelegen Openbare U.L.O.-school. De bodem bleek bij een eerdere gelegenheid al sterk verstoord te zijn. De weinige vondsten die nog geborgen werden, maken het waarschijnlijk dat de bewoning ook hier lang heeft voortgeduurd.

Naast de oostwand van de gymnastiekzaal wordt tegelijkertijd een dorpshuis gebouwd. Dank zij de medewerking van de gemeente Kesteren, het stichtingsbestuur van het dorpshuis, de firma D. C. van Ravesteijn en Zn. te Kesteren en de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in staat gesteld een onderzoek te verrichten in de bouwput van dit dorpshuis. Dit onderzoek, dat duurde van 25 maart tot 11 april, heeft de volgende gegevens opgeleverd.

De bewoning manifesteerde zich in de vorm van een groot aantal greppels. Tenminste een deel van deze moet hebben gefunctioneerd als open greppel. Hoewel de sporen een zekere ordening vertonen, wordt de interpretatie belemmerd door de betrekkelijk geringe afmetingen van de bouwput (de grootste te meten lengte en breedte bedragen resp. 36 en 24 m). De greppels zijn noord-zuid en oost-west georiënteerd. Van belang is dat de oostelijke begrenzing is aangetroffen van het totale bewoningsareaal. Een smalle noord-zuid lopende greppel vormt onmiskenbaar de afsluiting.

De vondsten dateren de sporen in de periode IB-IIA. Globaal laten zich de sporen in een twee- tot drietal fasen verdelen, hetgeen weerspiegeld wordt in de vondsten. Zo lijkt het dat het inheemse aardewerk geleidelijk aan belang heeft ingeboet en wellicht in de loop van de 2de eeuw geheel verdrongen is geworden.

De te determineren terra sigillata-vormen zijn: Drag. 18/31, 27 en 37. Gevonden werd het stempel OF.IVCVN, La Graufesenque, 1ste-eeuws. De samenstelling van de vondsten wijkt in een belangrijk opzicht af van die

van de overige vindplaatsen op dit perceel: de bewoning in de 2de helft van de 2de eeuw en mogelijk nog in de 3de eeuw ontbreekt hier volledig. In het zo goed als afwezig zijn van dakpanmateriaal in de opgraving ligt één der verschilpunten.

Het onderzoek tenslotte heeft aangetoond dat de beschrijving die Brenkman geeft van de vondstomstandigheden tijdens diens opgravingen juist zijn.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Nijmegen. Tijdens de restauratie van het „Brouwershuis" (vgl. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, *125) zijn in maart 1968 vlak ten zuiden van de thans geheel opnieuw opgetrokken zuidelijke muur van dit gebouw over een afstand van 2.10 m overblijfselen aan het licht gekomen van een middeleeuws, west-oost gericht muurwerk. De breedte, die zeker meer dan 53 cm heeft bedragen, was niet te bepalen. De fundering bleek te zijn samengesteld uit stukken tuf, basalt en veldkeien. Van het opgaande deel kon aan de noordzijde nog een klamp worden waargenomen van twee lagen rechthoekige tufstenen ter grootte van 25/32 x 15/18/20 x 6/8 cm. Dit metselwerk staat wellicht in verband met de door M. P. M. Daniëls (*Noviomagus - Romeins Nijmegen*, Nijmegen [1955], 270 v.) vermelde sporen van tufstenen muren die indertijd zijn waargenomen in de voormalige Vleeshouwerstraat.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

UTRECHT

Utrecht. Ter aanvulling en verbetering van ons bericht over het onderzoek in de kruising van de Sint-Pieterskerk in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *42-*43, menen wij er goed aan te doen alsnog op te merken dat onze aanvankelijke indruk, volgens welke in de brandlaag onder het ophogingspakket uit het Karolings-Ottoonse tijdperk geen Gallo-Romeinse pottenbakkerswaar voorkwam jonger dan het Flavische tijdperk, niet juist is gebleken. Dit viel trouwens reeds op te maken uit de determinatie van diverse Gallo-Romeinse aardewerkscherven, in een later stadium van het onderzoek uit de desbetreffende profielen verwijderd, verricht door de heer C. A. Kalee en nog juist medegedeeld achter ons eigen verslag. De reeks kan intussen nog worden aangevuld met een door prof. dr. J. E. Bogaers gedetermineerd bodemfragment van een terra sigillata-schotel, gemerkt N] ASSO - I-S-F en vervaardigd te Lavoye of Haddersheim. Het fragment dateert uit de regeringstijd van Hadrianus dan wel de Antonini.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-HOLLAND

Limmen. Ten zuiden van de Herv. kerk werd in oktober 1967, tijdens het omwerken van een bollenveldje van de firma H. Rommel, een geheel gaaf potje met randstempelversiering naar boven gebracht. Het lichtbruine, grijs gewolkte potje heeft een hoogte van 10 cm en een grootste diameter van 13 cm. De vondst kwam eerst enige maanden later ter kennis dank zij de heer J. Rommel, onderwijzer te Heiloo. Oorspronkelijk bevonden zich meer van deze potjes in dit veldje, doch deze werden door de dragline vernield. Het karakteristieke van de vondst bestond vooral hierin dat elk potje door een krans van houten paaltjes zou zijn omgeven. In totaal werden zes van deze constructies in dit veldje waargenomen. Een bescheiden opgraving, eind februari, begin maart 1968 had vooral ten doel de vondstomstandigheden beter te leren kennen. Voor onderzoek kwamen slechts in aanmerking de onmiddellijk ten westen en ten zuiden op het bovengenoemde bollenveldje aansluitende terreinen. Het westelijk gelegen terrein bleek echter reeds vroeger tot op het veen te zijn afgegraven voor de winning van het voor de bollenkwekerij zo belangrijke witte zand. Slechts een enkele merovingische scherf, het voetstukje van een Mayenpotje, werd er aangetroffen.

Het ten zuiden hiervan gelegen terrein bleek gedeeltelijk nog een ongestoorde opbouw te hebben, waardoor een duidelijk beeld van de achtereenvolgende bewoningsfasen kon worden verkregen. Op een veenlaag van ca. 50 cm heeft zich op een diepte van 0.81 m —N.A.P. een laag stuifzand afgezet, waarin zich, eveneens door stuifzand gescheiden, twee cultuurlagen aftekenden. De oudste laag is, blijkens de aangetroffen scherven uit de merovingische periode. In de jongste laag werden scherven uit de 8ste-9de eeuw, bestaande uit Badorfceramiek en primitief kogelpotgoed, aangetroffen. Deze jongste laag gaat over in geroerde grond. Tevens werd in dit terreintje een ovaalvormige krans van 17 paaltjes in het zand, juist boven het veen, aangetroffen. De platte, aangepunte eiken paaltjes hadden een lengte van 30-50 cm. Binnen deze kring,

waarvan de grootste diameter 1.10 m bedroeg, bevond zich een witte, vetachtige laag, omgeven door een laagje klei. Deze vulling bevatte slechts enkele Badorf- en kogelpotscherven, zodat het palenkransje tot de jongst aangetroffen bewoningslaag moet worden gerekend en behoort bij de huizen, waarvan de aanwezigheid zich in de vorm van paalgaten in de profielen verraadde. Mogelijk betreft het hier de resten van grafelijk bezit, waaruit Diederik II voor 988 4½ hoeve aan het klooster van Egmond schonk.

Onder de oudste cultuurlaag werd in het zand, juist boven het veen, een scherfje van inheems aardewerk uit het begin van de jaartelling aangetroffen, namelijk het randfragment van een streepbandpotje.

Het onderzoek werd uitgevoerd onder auspiciën van de R.O.B. te Amersfoort en stond onder supervisie van drs. H. Halbertsma.

Alkmaar, AWN-werkgroep Noord-Holland Noord (E. H. P. Cordfunke).

NOORD-BRABANT

Boxmeer. Omstreeks 1960 is tijdens bouwwerkzaamheden ten westen van de Fabrieksstraat, op het terrein van de fa. Presto Bouwmachines n.v. (destijds Stork) een sestertius van orichalcum gevonden, die geslagen is te Rome tussen 119 en 131, onder de regering van Hadrianus (BMC 1363; determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag). De munt is thans in het bezit van mevrouw Van Raay, Exportstraat 2, Boxmeer.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

St.-Michielsgestel. In de laatste maanden van 1967 en in het begin van 1968 hebben broeders van het Instituut voor Doven in de buurtschap Halder een reeds eerder waargenomen kuil uit de Romeinse tijd aan een nader onderzoek onderworpen (vgl. *Nieuwsbulletin K.N.-O.B.* 1967, *57: „een kuil met een pakket leem"; W. H. Th. Knippenberg in: *Brabants Heem* 19, 1967, 90-95, speciaal 93 v.: „leemkuil 2").

De vindplaats is gelegen op het perceel kad. sectie E 1, 1057 (eigenaar: E. van Grinsven, St.-Michielsgestel), even ten zuiden van de (oude) weg van Vught naar St.-Michielsgestel. Het maaiveld is in 1966 ca. 1 m verlaagd, als gevolg waarvan ook het niveau uit de Romeinse tijd vergraven is.

Op ongeveer 90 cm onder het huidige maaiveld (dat gelegen is op ca. 4.52 m + N.A.P.) werd de kuil — in de schone zandgrond — duidelijk zichtbaar als een rechthoek, die omgeven was door een enkele, vrij onregelmatig lopende rij van 117 nog ongeveer 40 cm lange paaltjes (van elzehout?; diam. aan de bovenzijde 8-9 cm; onderlinge afstand — hart op hart gemeten —: ca. 8-28 cm, gemiddeld 14 cm). De door deze paaltjes gevormde rechthoek was ongeveer 4 x 4.60/4.80 m groot. De kuil, die naar beneden toe geleidelijk kleiner werd (onderkant: 2.82 m + N.A.P.), was gevuld met een donkergrijs pakket, ten dele bestaande uit leem, vooral echter uit venige humeuze grond. In de vulling werden verder houtskoolsporen, stukken van houten palen, lei, kwartsiet, tegulae, verbrande leem, slakken, dierenbeenderen (van runderen en schapen of geiten), een dupondius van Hadrianus (geslagen tussen 119 en 121; determ. van deze en andere hier vermelde munten: J. H. Evers, Den Haag) en tal van scherven aangetroffen.

Onder de daaruit afkomstige met reliëf versierde stukken van terra sigillata-kommen Dragendorff 37 (determ. ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg) bevinden zich fabrikaten van Satto (Chémery-Faulquemont, Mittelbronn, Boucheporn; eerste helft 2de eeuw), uit La Madeleine (ca. 120-140?), Sinzig (twee scherven van dezelfde kom; dat. — naar Ch. Fischer, Frankfurt a.M. —: ca. 150), Lavoye (o.a. met eierlijsten, toegeschreven aan Gesatus en Tribunus; ca. 120 tot in de 3de eeuw) en Rheinzabern (ca. eerste helft 3de eeuw?). Verder zijn er t.s.-fragmenten gevonden van de vormen Drag. 27, (18/) 31, 32, 33, 36 en 38. Van de t.s.-pottenbakkersstempels zijn vermeldenswaard: ATTO FIICI (Drag. 31; Atto van Rheinzabern; ca. 140-175); CADNDIFE (Drag. 31; Candidus van Blickweiler?; ca. 120-140?); CIISORINVSF (Drag. 18/31; Censorinus van Heiligenberg; ca. 100-175); IIAVOVI (Drag. 33;?); [GE]MINI of [RE]MICVS (Drag. 18/31 of 31; Geminus van Lezoux, ca. 120-175, of Remicus uit Oost-Gallië, ca. 140-175); GIAMISS [A] (Drag. 31; Oost-Gallië); LVCANVSF (Lucanus van Heiligenberg en Rheinzabern; ca. 120-175).

Andere vondsten zijn o.a. stukken van „gevernist" aardewerk (H. Brunsting, Hees, type 2, techn. c en type 4a, techn. b); gladwandige kruiken (2de eeuw); ruwwandige kookpotten met platte rand en met dekselgeul; dolia; amforen; een grijsblauwe, dunne, ruwwandige deukbeker; terra nigra-achtige kookpotten met

rond omgeslagen rand; dikke, ruwwandige potten waarvan de klei met stro verschraald is; groenachtige glazen kommen met verticale ribben (C. Isings, *Roman Glass*, form 3).

Van de fragmenten van ruwwandige wrijfschalen vallen er enige op door hun verticale rand, andere door een stempel: - -]VS, VERERIVS (2x; vgl. *CIL* XIII, 10006, 103; hoogst waarschijnlijk identiek met het in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1966, *94 vermelde exemplaar; zie ook Knippenberg, *o.c.*, 91, C 2) en CAIVSF (retrograde, dwars op de rand, identiek met *CIL* XIII, 10006, 36 c = *Excerpta Romana* II, nr. 75 uit Haelen-Melenborg).

Uit een andere kuil (leemkuil 3) — bij de noordelijke sloot langs de nieuwe provinciale weg van Vught naar St.-Michielsgestel, op de zuidelijke grens van perceel 1057 — zijn te voorschijn gekomen een sterk gesleten as, vermoedelijk uit de tijd van Domitianus of Traianus, een sestertius van Traianus, geslagen in 102 of later, en een t.s.-bodemscherf met het stempel MACRIANU? (Drag. 31?; Macrianus van Lezoux, ca. 100-175?).

Losse vondsten van het terrein 1057 zijn: een as van Domitianus, geslagen in 86 of 87 (BMC 389 v.v. of 402), een randfragment van een ruwwandige wrijfschaal met het stempel ADIV[TOR F] (vgl. *CIL* XIII, 10006, 3), een gedeelte van een getordeerd roerstaafje (kleurloos glas), dat aan een der einden bedekt is geweest met een lichtblauw vogeltje (vgl. Isings, *o.c.*, form 79).

Van het terrein van de fam. C. den Otter (Halder 45; perceel kad. sectie E 1, 1519) is als losse vondst o.a. afkomstig een scherf van een ruwwandige wrijfschaal, die — dwars op de rand — voorzien is van een figuurstempel (of een niet te determineren naamstempel), dat verder nog slechts bekend is van een in 1966 in de legerplaats van het 10de legioen te Nijmegen aan het licht gekomen fragment van een wrijfschaal.

Het door Knippenberg (*o.c.*, 92, nr. C 6) vermelde en eveneens in St.-Michielsgestel-Halder gevonden wrijfschaalstempel C(?) ADSIT (?) dient waarschijnlijk als volgt gelezen te worden: CEVCIVSF.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Baexem. In maart 1967 is deels in een zandgroeve, deels in zand, afkomstig uit deze groeve, een tiental urnen gevonden. Dankzij de bemoeienissen van de gebr. Houben te Nederweert en de heer Berghs te Baexem konden de vondstomstandigheden van een gedeelte der vondsten nog gereconstrueerd worden.

Vier urnen vormen een gesloten complex. Een dubbelconische urn met trechtervormige hals is versierd in een bijzonder fraaie Kerbschnitt-techniek: twee resp. rond de schouder en de buik horizontaal rondlopende lijsten zijn verbonden door vijf maal twee verticale lijsten (h. 18.6 cm, grootste diam. 21.5 cm). Op deze urn, die geheel gevuld was met tamelijk grof verbrande crematie, stond een tweede, wijde urn zonder crematie (h. 15.8 cm, grootste diam. 20 cm) (cf. P. J. R. Modderman en L. P. Louwe Kooijmans, „The Heibloem, A Cemetery from the Late Bronze Age and Early Iron Age between Veldhoven and Steensel, Prov. Noord-Brabant", *Analecta Praehistorica Leidensia* 2, 1966, 15 fig. 6.2). In deze bovenste urn lagen twee helften van twee „Henkeltassen", terwijl de ontbrekende helften buiten de urn gevonden werden. De ene „Henkeltasse" (h. 13.7 cm, grootste diam. 16.1 cm) is vrij grof gebakken en heeft 1 cm onder de rand een horizontale lijst van nagelindrukken, de andere is van veel fijnere makelij en draagt geen versiering (h. 15.5 cm, grootste diam. 15.3 cm).

Dicht bij dit complex werden afzonderlijk van elkaar twee kleine potjes gevonden. Het dichtstbijzijnde lag op zijn zijde en bevatte een weinig crematie (h. 10.7 cm, grootste diam. 10.6 cm), het andere, dat opvalt door de hooggaangezette en scherp geknikte schouder bevatte eveneens crematie, waartussen echter een vuursteenknolletje met een gaatje, een grote ruwe kiezel en twee gladgepolijste kiezels lagen (h. 8.3 cm, grootste diam. 13 cm).

Elders in het terrein werden dicht bij elkaar een grote afgerond-dubbelconische urn met twee oren bovenaan de buik (h. 23.3 cm, grootste diam. 22.5 cm) en een dubbelconische urn met naar buitenstaande rand (h. 22.4 cm, grootste diam. 18.5 cm) gevonden.

Tot de losse vondsten behoren een fraaie „onversierde Kerbschnitturn" (h. 16.7 cm, grootste diam. 18.4 cm) en het fragment van een urn met Kerbschnittversiering in de vorm van twee horizontaal omlopende lijsten, verbonden door verticale lijsten en aan de onderzijde voorzien van minstens vijf halve cirkels van vier concentrische groeven. Andere losse

vondsten zijn fragmenten van een kom met Kalenderbergversiering, een groot deel van een onversierde, enigszins geruwde urn (h. ca. 22 cm), een fragment van een klein bijpotje en een klein bronzen ringetje.

Voor zover de urnen nog „in situ" waren, werden geen randstructuren van grafmonumenten of andere bodemsporen waargenomen.

Datering van het merendeel der vondsten HaB.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Helden/Kessel. Op de grens van de gemeenten Helden en Kessel nabij de Landerd, waar in 1965 mesolithische en vroeg-neolithische vondsten waren gedaan (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *56) heeft van 9 tot 26 april 1968 een proefonderzoek plaatsgevonden, waartoe plaatselijk door instanties en particulieren alle medewerking werd verleend.

De mesolithische vondsten konden worden aangevuld met wat vuursteenmateriaal en een haardplekje. De exacte ligging is hiermee vastgelegd.

De vindplaats van het aardewerk dat binnen de Bandceramiek als een Importgroep wordt beschouwd, bleek bij de eerder plaatsgevonden hebbende exploratie grotendeels vergraven te zijn. Toch tekenden zich nog resten van een ondiepe kuil af, waaruit enkele scherven van dit uitzonderlijke aardewerk te voorschijn kwamen. Het ontbreken van echte Bandceramiek wijst er op dat we hier met een aparte cultuur te maken hebben, die niet ten onrechte door Buttler reeds als „Importgruppe 1" werd beschreven in Köln-Lindenthal. Het heeft dus zin om de cultuur een wat meer zeggende naam te geven dan die van „Importgruppe 1". Voorgesteld wordt de naam Limburger cultuur omdat in deze provincie de cultuur zuiver voorkomt en de relatie met de oude lineaire Bandceramiek in Elsloo en Geleen meerdere malen aantoonbaar is. De proefsleuf leverde voorts nog een concentratie van 2^{IIb} bekerscherven en klaarblijkelijk even oude ceramiek op, waaronder scherven met paarsgewijs geplaatste V-vormig gestelde nagelindrukken.

Tenslotte bracht het onderzoek nog in het terrein grenzend aan de Landerd, een weg die zich over een afstand van enkele kilometers als een dijk in het landschap manifesteert, vier palissaden aan het licht, die naar alle waarschijnlijkheid met een middeleeuwse landweer in verband moeten worden gebracht. De palissaden zijn resp. drie, vijf tot zes, zeven en drie tot vier rijen dik. Het vermoeden is geuit dat deze weerwal gediend heeft ter bescherming van de graafschappen Kessel of Gelre.

Het voornemen bestaat om het onderzoek in 1969 voort te zetten op dit voor de prehistorische mens kennelijk gunstig gelegen terrein.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

Meerlo. Onder auspiciën van het Instituut voor Prehistorie te Leiden werd van 11 tot 29 maart 1968 een opgraving uitgevoerd op de Meerloër Heide. De vindplaats is eerder reeds bekend geworden onder de naam „Boddenbroek", gem. Venray. De werkgroep Venray van de Archeologische Werkgemeenschap Limburg heeft de afgelopen 10 jaar reeds vuursteen en nederzettingsaardewerk van de Klokbekercultuur van het terrein verzameld. Het terrein werd bedreigd door de aanleg van een aspergeveld, wat de directe aanleiding tot het onderzoek vormde.

De opgraving is gelegen op het zuidelijk uiteinde van een n.w.-z.o. georiënteerde dekzandrug. De grondsporen in het opgravingsvlak bestaan uit een tiental paalgaten, welke op twee onderling loodrechte rijen staan. De aangetroffen vondsten behoren tot het nederzettingsmateriaal van de Klokbekercultuur. Zij bestaan ten dele uit aardewerk, dat vaak versierd is met horizontale groeflijnen, vinger- en nagelindrukken en wikkeldraadstempel, terwijl ook enige scherven van dun- en dikwandige Veluwse Klokbekers en Zonebekers voorkomen. Verder is aangetroffen: vuursteenmateriaal (waaronder diverse pijlpuntjes), maalsteenfragmenten, kwarts en schisteus gesteente, de beide laatste met een bijzonder hoog breukpercentage. De opgraving is 1200 meter verwijderd van de Klokbekertumulus te Meerlo (zie *Analecta Praehistorica Leidensia* I, 17-24). 20 meter ten noorden van de opgraving kwam bij diepploegen een schervenconcentratie van de Hilversum-Drakestein groep te voorschijn.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (A. D. Verlinde).

Stein. Een hele reeks urnenvondsten, verzameld door pater A. Munsters M.S.C. in het gebied rond de Sanderboutlaan, is aanleiding geweest om op een terrein aan de oostzijde van de Brouns Moeshofstraat een opgraving te doen. De opzet was om gegevens te verzamelen over

de structuur van een urnenveld op de löss. De gemeente Stein gaf geredelijk toestemming tot het doen van het onderzoek.

Helaas bestond de oogst na ca. 542 m² te hebben vrijgemaakt uit één urn, die zich bovendien in een uithoek van het terrein bevond. Geen enkel grondspoor gaf hoop op meer gegevens, zodat al met al besloten werd de opgraving na vijf werkdagen te beëindigen.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

MUSEUM-NIEUWS

De Museumboerderij te Borger in Drenthe heropend

Op donderdag 11 april vond de officiële heropening van dit museum plaats. De oude boerderij, die negen jaar geleden in het plan van de herverkaveling werd ontruimd en aan de sloop ten offer dreigde te vallen, kon dank zij de activiteit van de Stichting Oud-Borger behouden blijven. Na voltooiing van restauratie en inrichting werd deze op 30 juni 1967 voor het publiek opengesteld, doch brandde negen dagen later geheel uit.

Zonder bij de verkoolde resten neer te zitten, hebben stichting en gemeente alles in het werk gesteld om het geheel weer op te bouwen. Hierin zijn ze binnen het jaar geslaagd.

Desondanks blijft het een onherstelbaar verlies, dat er zoveel van het authentieke is verloren gegaan. Wie derwaarts komt, om een stuk verleden tijd te zoeken, zal de splinternieuwe dakbedekking pijnlijk vinden. Onvervangbaar is ook in het woonvertrek, de originele houten betimmering met de drie paar bedsteedeuren. Evenwel is het nieuwe houten schot met zoveel toewijding en kunde vervaardigd, dat het een eigen geschiedenis heeft gekregen. Het interieur zal zeker aan sfeer winnen, als de pseudo-rustieke tafels en stoelen in de toekomst kunnen worden vervangen door echte oude boerenmeubels uit deze streek.

Het museale hoogtepunt vormt de schuur met koestal, waarvan de inrichting op meesterlijke wijze beantwoordt aan de beide — in wezen uiteenlopende — doelstellingen, namelijk:

1. het tonen van deze schuur in zijn oorspronkelijke functie;

2. het exposeren — tegelijk didactisch en esthetisch — van gegevens betreffende de hunebedden, waarvan er tien in de gemeente Borger liggen en twee daarvan tot de grootste in Drenthe behoren.

De expositiestof, samengesteld in overleg met professor van Giffen uit Groningen, is ingedeeld volgens acht van de meest voorkomende vragen, die het publiek pleegt te stellen omtrent het wat, hoe, wanneer en waartoe van de hunebedden. Op elk van deze vragen volgt het antwoord, beknopt en ter zake; bovendien visueel begeleid door voortreffelijke foto's die zijn vervaardigd door de Centrale fotodienst van de Rijksuniversiteit te Groningen.

Een kostelijke vondst van de inrichters (de archeoloog dr. J. D. van der Waals, de architect L. C. Röling en de schilder van Gemeentewerken te Borger, H. Enting) is het, dit alles in de koestal te plaatsen. In een speels arrangement zijn de borden met vragen, antwoorden en foto's, opgehangen met koperen koorden aan de spanten er boven.

Waar vroeger de boer stond om zijn op stal staande koeien gade te slaan, staat nu het publiek in aandachtige studie van de teksten en foto's.

Een hoekje van de schuur is ingeruimd voor een oude klompenmakerij. Daarin treft men alle fasen aan van boomstronk via houtblok tot voetklare klomp; tezamen met de oude werkbank, de werktuigen en de houtspaanders schijnen ze spontaan bijeen te liggen, alsof de klompenmaker aanstonds weer aan het werk zal gaan.

Deze gelukkige combinatie van heemkundig museum en „site-museum" (zoals die zijn gesitueerd bij de Nationale Parken in de Verenigde Staten en bij belangrijke archeologische opgravingen) zal stellig kunnen bijdragen tot geestelijke verkwikking van toeristen en vakantiegangers.

O. L. BOUMA

Wijzigingen Museumgids

blz. XXX

Monumentenraad	070-694041
afd. II	070-694041

blz. XXXI

afd. IV	070-694041
afd. V	070-694041
Rijksdienst v. d. monumentenzorg	070-694041

Amsterdam — 38

Afd. Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid: wet. hoofdambt. — J. Verbeek

Assen — 56
drs. C. F. Janssen — lees: C. F. Janssen
Beverwijk — 66
corr. adres — Van Tuyllweg 9, Velsen-Z. Tijdens kantooruren 02510-93925; daarna 02550-16936, b.g.g. 02510-25120
secretaris — drs. R. M. T. Verwer, Van Tuyllweg 9, Velsen-Z., 02550-13936
beheerder — P. Prins, Lijsterbeslaan 23, 02510-25120
Leiden — 225
drs. S. J. Ooststroom (europese flora, incl. Flora Neerlandica)
Utrecht — 330
bereikbaar — bus 2 vanaf N.S.
— 331
bereikbaar — bus 3 vanaf N.S.
— 340
bereikbaar — bus 2 vanaf N.S.
Weesp — 371
secretaris — mej. W. M. Melchior, Keulsevaartstr. 215
Zaltbommel — 388
voorz. — A. F. van Goelst Meyer, Kasteel Waardenburg, Waardenburg, 04181-2350

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Oud Nieuws, geschiedenis in prenten 30 juni
— *Tropenmuseum.* Verborgen schoonheid, uit zeldzaam getoonde collecties
— *Toneelmuseum.* Toneel bij gaslicht en gloeilamp -31 aug.

ANTWERPEN
— *Sterckshof.* Diamant, geschiedenis en techniek -8 sept.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Bloesemtocht tussen Rijn en Waal, prenten en tekeningen uit eigen collectie -30 juni
Carel Willink -1 sept.

DELFT
—*Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -15 sept.
— *Prinsenhof.* Oude Kunst- en Antiekbeurs 20 juni-10 juli

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* De opera van Monteverdi tot Mozart -30 juni
M. C. Escher -22 juli
— *Galerie Cramer.* Meesters uit 3 eeuwen -15 juli
— *Museum Meermanno-Westreenianum.* Van diverse pluimage -17 aug.

DEURNE
— *Dinghuis.* Otto van Rees -31 juli

DORDRECHT
— *Museum mr. S. van Gijn.* De Munt van Dordrecht

HARDERWIJK
— *Oudheidkundig Museum Nairac.* 3 eeuwen merklappen -21 juli

LEIDEN
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Viva Mexico -2 dec.

MANCHESTER
— *City Art Galleries.* Kunst en Industriële Revolutie -14 juli

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* 100 jaar spoorlijnen in Zeeland -31 aug.

OTTERLOO
— *Rijksmuseum Kröller-Müller.* Henry Moore -8 juli

PARIJS
— *Louvre.* De gotische kunst -1 juli
— *Petit Palais.* Israël in de loop der tijden -2 sept.

ROTTERDAM
— *Museum van Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa. Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk -21 sept.

STUTTGART
— *Stuttgarter Kunstgebäude.* Vijftig jaar Bauhaus -28 juli

TILBURG
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwijnende cultuur in Z.W. Irian 30 sept.

MEDEDELINGEN

VACATURES

RIJSWIJK

Bij de directie Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk wordt gevraagd (vac. nr. 7-1977/2035) een

HOOFD AFDELING OUDHEIDKUNDE

Deze afdeling draagt o.m. de zorg voor het beleid t.a.v. de Rijksmusea, de Rijksarchieven en de Monumentenzorg.

Gevraagd: een jurist met ambtelijke ervaring. De voorkeur gaat uit naar kandidaten die van belangstelling en/of activiteiten terzake kunnen getuigen.

Standplaats Rijswijk (Z.H.).

Salaris max. *f* 2457.— per maand.

UTRECHT

Bij de Rijksuniversiteit Utrecht komt omstreeks 1 juli a.s. de functie vrij van

DIRECTEUR UNIVERSITEITSMUSEUM

Tot de taak van deze functionaris behoort de leiding en de organisatie van het museum, dat een verzameling omvat van prenten en instrumenten, welke betrekking hebben op de geschiedenis van de Universiteit te Utrecht. Tevens is de directeur belast met de inrichting van exposities, het catalogiseren, de acquisitie en het wetenschappelijk werk, voor welke taken hij assistentie heeft van enkele medewerkers.

Historisch en museaal inzicht zijn voor de uitoefening van deze functie een vereiste, evenals belangstelling voor de ontwikkeling der wetenschappen.

Salarisvaststelling in de rang van wetenschappelijk ambtenaar eerste klasse *f* 1 644.— tot *f* 2 108.—) of wetenschappelijk hoofdambtenaar (*f* 2 042.— tot *f* 2 457.—) is afhankelijk van leeftijd, ervaring en bekwaamheid.

Genoemd salaris is exclusief 6% vakantietoelage, terwijl de AOW-premie voor rekening van de Universiteit is.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen te richten aan de Secretaris van de Universiteit, Bureau van de Universiteit, Kromme Nieuwe Gracht 29 te Utrecht.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 7DE AFLEVERING, JULI
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

DE ZILVEREN ANJER VOOR A. BICKER CAARTEN

Het is zinvol, in het orgaan van de Bond even aandacht te schenken aan het feit, dat het bestuur van het Prins Bernhard Fonds de Zilveren Anjer 1968 heeft toegekend aan de ook in onze kringen zeer bekende heer A. Bicker Caarten. Deze onderscheiding werd hem op 21 juni j.l. in het Koninklijk Paleis te Amsterdam door de Regent van het Fonds uitgereikt.

De volgende overwegingen hebben aanleiding gegeven tot het verlenen van de Zilveren Anjer aan de heer Bicker Caarten:

Zijn reeds in de jeugdjaren ontstaan en gedurende bijna een halve eeuw volgehouden streven naar het beschermen van het molenbezit in Nederland, resulterend onder meer in de oprichting in 1923 van de Vereeniging tot behoud van molens in Nederland „De Hollandsche Molen". Het in talloze publicaties verbreiden van de kennis omtrent het wezenlijk belang der molens in onze samenleving als voor Nederland typerend kultuurbezit. Het inventariseren van dit bezit en het tijdig signaleren, door middel van talloze geschriften en lezingen, van de reeds ver gevorderde en dreigende staat van verval waarin het molenbezit in het begin dezer eeuw door verwaarlozing en door gebrek aan historische belangstelling verkeerde. Voorzitter van de Rijnlandse Molenstichting, erelid en bestuurslid van vele Nederlandse organisaties op het gebied van molenbescherming en heemkunde. Schrijver met diepgaande kennis van een groot aantal publicaties over de historie der molens en over het leven op de molen, van het voor de kennis omtrent de Nederlandse molen unieke boek ‚De Molen in ons Volksleven'.

Bicker Caarten, die in 1902 te Elburg is geboren, heeft het grootste gedeelte van zijn jeugd in Giethoorn doorgebracht, waar zijn vader huisarts was. Dit toentertijd nog zeer landelijke dorp met zijn onder moeilijke economische omstandigheden zwoegende boerenbevolking, zijn weinig vruchtbare landouwen, zijn ruige omgeving van riet en water, zijn wijde wieden met hun rijke planten- en dierenwereld, dat alles heeft op de jonge Bicker Caarten een diepe indruk gemaakt. In al zijn vrije uren trekt hij er op uit, te voet, met de fiets, op de schaats, hier wordt hij de zwerver in de vrije natuur, die hij zijn leven lang — ook nu nog! — is gebleven. Het verhaal gaat — de Regent heeft er in zijn toespraak op gewezen — dat de jonge Bicker uit het venster van het doktershuis in de verte de molen van Nijeveen kon zien malen en dat de stoere, regelmatige rondgang van de wieken hem dermate heeft gefascineeerd, dat hierdoor zijn onuitblusbare liefde voor de molen was gewekt. Hoe het ook zij, voortaan is de molen uit het leven van Bicker Caarten niet meer weg te denken. Natuurlijk kan het verzamelen van zoveel mogelijk afbeeldingen van molens hem op den duur niet bevredigen, hij zwerft door het land om de molens te zien, om met molenaars en molenmakers te praten en om de geheimen van het maalbedrijf of van de beheersing van de waterhuishouding, als het een poldermolen betreft, te doorgronden. Steeds heeft hij de mens op en om de molen gezocht en gevonden en daarom is het logisch, dat hij zich liever „volkskundige" dan „molenkundige" noemt. In 1923 — hij was toen 20 jaar — houdt hij met zijn oom ir. A. ten Bruggencate in het weekblad „Buiten" zijn eerste pleidooi voor molenbehoud. Dit artikel heeft mede de stoot gegeven tot de oprichting van de Vereeniging „De Hollandsche Molen" enige maanden later; Ten Bruggencate wordt archivaris van de vereniging en Bicker Caarten lid van het bestuur. In de molenrijke omgeving van Leiden, waar hij inmiddels een functie ter gemeentesecretarie had aanvaard, vindt Bicker Caarten een verrukkelijk terrein om zijn hobbies uit te leven; tal van artikelen getuigen daarvan en na de oorlog verschijnt zijn boek *Molenleven in Rijnland*. Daarna volgen *In Holland staat een molen* en *De Molen in ons Volksleven*, waarin hij zich een scherp waarnemer toont en ook weer de folklore om de molens centraal stelt.

Na een eervolle loopbaan bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft Bicker Caarten zich bij zijn pensionering met zijn vrouw in Meppel gevestigd, vlak bij het hem dierbare en van kinds af zo vertrouwde land van de kop van Overijssel. Het heeft zijn vele vrienden in den lande niet verbaasd dat hij zich ook in zijn nieuwe woonplaats van meet af thuis voelt; een opstel over

de (verdwenen) windmolens in Meppel en omgeving zal binnenkort het licht zien. Moge de drager van de Zilveren Anjer de tijd vinden zijn gedegen studie over de geschiedenis van de torenmolens, waarnaar de molinologen van binnen- en buitenland met verlangen uitzien, spoedig te voltooien!

P. J. VAN DER MARK

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Jorwerd, Baarderadeel. In een tuin aan de n.w.-zijde van Jorwerd is door de heer A. Greydanus een ná 104 geslagen sestertius van Traianus (98-117) gevonden. De munt werd door het Koninklijk Penningkabinet gedetermineerd, maar kon door sterke corrosie niet nader worden gepreciseerd.

Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Bij het graven van een bouwput voor een kobalt-kelder op de terreinen van het Diaconessenhuis werd een ca. 4 m diepe, 1 m in doorsnede grote waterput gevonden, die op 2.60 m beneden het maaiveld door een ca. 35 cm dikke veenlaag sneed. Deze veenlaag bevond zich tussen kleilagen van verschillende aard: eronder was het een met biezen doorwortelde grijze klei, vlak erboven een 40 cm dikke slappe „blauwe" klei. Deze was op zijn beurt tot aan het maaiveld afgedekt met sterk zavelige klei, waarin naast opslibbingslagen ook vegetatiebandjes zichtbaar waren. Het geheel maakt de indruk dat de bouwput zich bevindt ter plaatse van een eertijds vrij diepe, maar geheel dichtgeslijkte slenk, die tot het mondingssysteem van de in de Middelzee uitlopende Dokkumer Ee zal hebben behoord.

In de waterput bevond zich, naast enkele kogelpotscherven, een gave, ca. 1200 te dateren bolpot op standring; in de pot werd een beschadigde schedel van een volwassen, enkele jaren oud zijnd schaap aangetroffen. De waterput zelf is waarschijnlijk met behulp van een bodemloze ton uitgegraven; van een randstructuur e.d. was niets zichtbaar.

—. Op de hoek van de Archipelweg/Noordvlietslot vonden arbeiders van de N.V. Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden op 80 cm diepte een zilveren snaphaanschelling van Zeeland, geslagen te Middelburg in 1585 (Muntboek Verkade pl. 92, fig. 1).

Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. In het Bovenveld nabij Donkerbroek werd bij het graven van zand ten behoeve van erfophoging door de heer J. Drenth een bijzonder fraaie, geslepen bijl van „groensteen" gevonden. De 10.9 cm lange bijl kwam aan het licht aan de zuidzijde van een kleine, oost-west verlopende rug. Het moet niet onmogelijk worden geacht dat het stuk, dat wellicht aan de standvoetbekercultuur is toe te schrijven, tot een grafinventaris heeft behoord.

Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen (G. Elzinga).

IJlst. Binnen het kader der herdenkingsfeesten IJlst 1268-1968 werden op verzoek van het stadsbestuur enige steekproeven verricht naar mogelijke overblijfselen van de voormalige St.-Mauritiuskerk, afgebroken in het jaar 1824, en de voormalige stins of burchttoren, gesloopt in het jaar 1710. Deze monumentale bouwwerken verrezen eertijds aan weerszijden van het natuurlijke water, de „Y-leke", waaraan het stadje IJlst zijn naam zowel als ontstaan dankte. Voor de standplaats en het uiterlijk van deze gebouwen zijn wij overwegend aangewezen op de tamelijk summiere afbeeldingen, voorkomende op de vogelvluchtkaart met prospect van IJlst uit de atlas van Chr. Schotanus, in 1664 gedrukt.

Helaas bleken de plaatselijke omstandigheden te ongunstig om tot bevredigende uitkomsten te kunnen geraken. Zo kon de eigenlijke standplaats van de stins niet worden bereikt, terwijl anderzijds de fundering van de kerk volkomen scheen te zijn uitgebroken ten behoeve der talloze begravingen, welke na de afbraak boven de kerkstede hadden plaatsge-

vonden. Slechts een met aarde gevulde regenwaterbak, die na het jaar 1824 klaarblijkelijk nog enige tijd in stand was gehouden, herinnerde aan de vergane glorie. Tuf werd temidden van het door de kerkhofaarde gemengde steengruis niet aangetroffen; daarentegen wel fragmenten van gele of bonte kloostermoppen. De kloostermoppen, welke men hier en daar in de zijmuren van woningen te IJlst vermetseld vindt, zullen daarentegen wel van de in 1710 afgebroken stins afkomstig zijn geweest.

Vermoedelijk bestond de IJlster stins reeds kort na het jaar 1400, toen de Sneker hoofdeling Agge Harinxma de gebroeders „Hessel ende Eggen utter Ylst" verdreef. Het kan echter ook zijn dat de Harinxma's daarna eerst de stins bouwden, teneinde het stadje daarmede te kunnen beheersen, zoals zij dit ook te Sneek en Sloten hadden gedaan. Genoemde Hessel bezat een andere stins nabij Irnsum en bemoeilijkte vandaar uit, als een roofridder aan de Rijn, het scheepsverkeer langs de Boorne, totdat de Harinxma's zich ook van deze stins meester maakten.

Tijdens de onderzoekingen werd nog weer eens duidelijk dat de middeleeuwse lintbebouwing langs beide oevers van de „Y-leke" — die voorheen aanzienlijk breder en dieper was dan het grachtje, dat er thans nog van rest — rustte op walachtige terpen, opgeworpen uit klei, vermengd met veen. De oudste cultuurresten, in of onder deze ophogingen aangetroffen, bestaan uit kogelpotten-aardewerk, daterende uit de tweede helft van de 12de eeuw of de eerste helft van de 13de eeuw. Volkomen analoog is in dit opzicht de situatie in het naburige Sneek. Blijkbaar werden eerst in genoemd tijdsgewricht de omstandigheden gunstig voor het ontstaan van beide steden, waarbij IJlst echter spoedig door Sneek werd overvleugeld en verkommerde tot een oudheidkundig fossiel. Het patronaat van St.-Mauritius, een ridderheilige, is voor Friesland uiterst zeldzaam. Zou het wel op toeval berusten dat juist Irnsum eveneens St.-Mauritius tot beschermheilige bezat, waar eenmaal dezelfde hoofdelingen de lakens uitdeelden als te IJlst? De verering van St.-Mauritius straalde over Friesland vanuit Keulen, waar deze heilige in de 12de eeuw populair werd en in 1144 zijn eerste parochiekerk verkreeg.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Godlinze, gem. Bierum. Naar later bekend werd was tijdens de aanleg van een hoogspanningsleiding tussen Godlinze en 't Zandt in maart j.l. terpenaardewerk opgedolven. Zowel het materiaal, daterend uit de eerste eeuwen na de jaartelling, als de ligging van de vindplaats wijzen op een nederzetting, die in de post-Romeinse transgressieperiode ten gronde ging. Van het aardewerk kon een representatieve collectie voor het Groninger Museum in eigendom worden verworven.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Sauwerd, gem. Adorp. Tijdens werkzaamheden in zijn tuin vond de heer J. Niehoff in mei j.l. een sterk afgesleten Romeinse munt en wel een sestertius van Hadrianus met op de kz. een staande vrouwenfiguur. Een nadere determinatie kon door het Kon. Penningkabinet niet worden verschaft. De vindplaats bevond zich op de vroegere westelijke rand van een kleine wierde, die noordelijk van de Laanweg te Sauwerd gelegen is. De munt is in bruikleen aan het Gron. Museum afgestaan.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Wedderveer, gem. Wedde. Via de heer H. Hillinga te Heveskesklooster werd de vondst van een trapeziumvormig vuurstenen bijltje bekend, dat waarschijnlijk tot de standvoetbekercultuur moet worden gerekend. Het voorwerp is op de brede vlakken over een aanzienlijk gedeelte geslepen en gepolijst, aan de snede is dit secundair geschied. De smalle zijvlakken zijn zeer grof bekapt. Het stuk maakt de indruk oorspronkelijk groter te zijn geweest. Het bijltje werd gevonden bij het graven van sleuven op het in aanleg zijnde intercommunale recreatieterrein „Wedderbergen" te Wedderveer en wel in opgespoten grond afkomstig uit de langs dit terrein vlietende Westerwoldse A. Door bemiddeling van de beheerder, de heer G. Schuthof, schonk de Stichting Recreatieterrein Wedderbergen het gevonden voorwerp aan het Groninger Museum. Afmetingen: lengte 6.4 cm, breedte 1.6 cm (top) en 4 cm (snede), grootste dikte 1.9 cm.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

DRENTHE

Drouwenerveld, gem. Borger. Met toestemming van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk is het hunebed D26 (rijkseigendom) in het Drouwenerveld van 16 april tot 3 mei gedeeltelijk onderzocht in het kader van een veldcursus voor studenten in archeologische vakken aan de Universiteit van Amsterdam. Het ging er hierbij om de, reeds in 1918 opgemerkte, betrekkelijke ongestoordheid van de kelderinhoud te benutten en vast te stellen of eventuele boven elkaar liggende stenen vloeren een stratigrafische geleding van de grafgiften in de kelder mogelijk maakten.

In het nabij gelegen hunebed D21 te Bronneger, gem. Borger, scheen dit immers het geval te zijn (A. E. van Giffen, *De hunebedden in Nederland* II, 1927; H. Knöll, *Die nordwestdeutsche Tiefstichkeramik*, 1959). De grote ‚vertandheid' van het vaatwerk tussen de goed afgewerkte, met granietgruis geëgaliseerde onderste vloer en de drie hogere, meer onregelmatige plaveisels in de kelder van hunebed D28 te Buinen, gem. Borger, deed echter derde schrijver dezes later gedeeltelijk op de juistheid van zijn eerstgenoemde waarneming terugkomen (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1943).

De oosthelft van de grafkelder van D26 — waarvan de nog aanwezige dekstenen 4 en 6 tevoren door een kraanwagen der Nederlandse Aardolie Maatschappij waren afgenomen — is thans geheel onderzocht. Hierbij is de positie van ieder artefact en elke veldklei nauwkeurig vastgelegd. Bovendien werden in de lengteas van de kelder en loodrecht daarop om de meter vertikale profielen getekend. Een deel van de keldervulling is gezeefd.

Voorshands lijkt dit tijdrovende onderzoek — dat komende september in de westhelft van de kelder zal worden voortgezet — tot eensdeels teleurstellende, anderdeels bevredigende resultaten te voeren. Inderdaad bleek de kelderinhoud weinig recente storingen te vertonen. Boven een ‚onderste' vloer van het normale, hierboven beschreven type bevond zich — zo men wil —, geheel overeenkomstig de oude beschrijvingen, nog slechts één andere. Dit was een laag van vrij chaotisch los dooreen liggende, betrekkelijk grote, soms platte stenen (diameters tot ca. 40 cm), die niet door granietgruis werd afgedekt. Haar basis bevond zich op ca. 7 cm boven de top van de ‚onderste' vloer, en het merendeel der mobiele vondsten lag er tussen, in een — plaatselijk grijze — zandlaag. Boven de hogere steenlaag bevond zich een in de laatste vijftig jaar plaatselijk gestoord pakket van zand en losse stenen. Dit was blijkbaar deels afkomstig van de vroeger aanwezige dekheuvel en stopstenen, deels mogelijk ook van oude (neolithische) bosgrond, die door de hunebedbouwers zelf opzettelijk was aangebracht. Een situatie dus als die, welke P. Hofstede in 1809 zo duidelijk beschrijft (en analoog interpreteert) van het hunebedje D41 bij Emmen (Van Giffen, *De hunebedden* II, 1927). Overigens blijft het de vraag of het vraagstuk van het ontstaan en de eventuele functie van de extra ‚vloeren' in D26 afdoende kan worden beantwoord.

De in de oostelijke kelderhelft gevonden mobilia maken *op het eerste gezicht* een vrij homogene indruk. Het aardewerk behoort althans hoofdzakelijk tot de Drouwener stijlgroep en dan vooral tot een verder gevorderde fase daarvan (*cf.* Knöll 1/2), waarin de pseudo-wikkeldraadlijnen in het ornament overheersen. Ceramiek van de Vroege en Late Havelter stijlgroep is (nog) niet opgemerkt. Voordat het ceramische materiaal geheel gesorteerd zal zijn, is echter nog niet met zekerheid te zeggen of aardewerk van de Vroege Havelter stijlgroep (vooral de variant die versierd is met pseudowikkeldraadlijnen) in de oostelijke kamerhelft geheel ontbreekt.

Aan vuurstenen artefacten werden vele tientallen transversale pijlspitsen, enkele schrabbers, ‚bikkels' en sikkelmesjes met ‚hoogglans' aangetroffen. Sikkelmesjes waren van de Nederlands-Noordwestduitse trechterbekercultuur tot dusver alleen bekend uit de hunebedden te Tannenhausen (I. Gabriel, *Friesisches Jahrbuch* 1964). Het troffelen en zeven leverde voorts een kleine dertig barnstenen kralen op (24 ervan dicht bijeen: van één snoer?), alsmede vrij veel verbrande beenderfragmenten.

Vreemd in dit milieu zijn één potbekerachtig scherfje met plastische versiering (uit een verstoring) en een onbeschadigde strijdhamer van diabaas, die bij zijsteen Z3′, dus dicht bij de poort, werd gevonden op en onder stenen van de ‚bovenste vloer'. De strijdhamer (type Brandt C3 of A3) is te beschouwen als een degeneratie van het pan-europese type A (Glob). Deze vorm moet ongetwijfeld tot de standvoetbeker- en/of klokbekercultuur gerekend worden. Standvoet- of klokbekers zijn

(nog?) niet aangetroffen in de kelder. Er bevond zich echter een recente storing tot binnen handbereik van de oorspronkelijke steel van de strijdhamer.

Buiten de kelder van het hunebed — dat tot een van de meest complete hunebedden in ons land behoort (Van Giffen, *De hunebedden* II, 1927, atlas) — zijn het gehele n.o.-kwadrant en een klein deel van het z.w.-kwadrant onderzocht. Hierbij zijn de meeste standplaatsen van thans ontbrekende kransstenen teruggevonden. Buiten tegen de kransstenen aan en tot 2½ m daar vanaf bevond zich een kraagvormige opeenhoping van keien: de aanzet van de oorspronkelijke hunebedheuvel, of de uit de krans gevallen stenen van een ingestort cyclopisch muurtje dat de heuvelvoet begrensd heeft en waarvan de grote kransstenen een laatste rest zouden zijn (*cf.* het Jutse hunebed Jordhøj, *Palaeohistoria*, 12, 1967, 296-297, fig. 5-6).

Deze al dan niet uitgezakte heuvelvoet was afgedekt door een podsolbodem. De hunebedheuvel zelf bestond uit geel zand, waaronder het oorspronkelijke oppervlak (aan zijn basis) zich niet steeds even duidelijk aftekende als een vuilgrijswitte laag met stukjes houtskool en granietblokjes.

Tussen krans en kelder is in het n.o.-kwadrant een graf- of offerkuil aangetroffen die twee complete ‚Drouwener' trechterbekers en het benedenstuk van een derde (elk van verschillend profiel!) bevatte. De begrenzing van deze kuil was niet te zien. Mede hierdoor is het onzeker of deze potjes (veel) ouder dan de hunebedheuvel, of met de constructie daarvan gelijktijdig zijn. Het lijkt minder waarschijnlijk — maar kan niet geheel worden uitgesloten — dat de trechterbekers eerst *na* de aanleg van de hunebedheuvel zo diep zijn ingegraven. In ieder geval zijn twee trechterbekers typologisch *niet* later dan die uit de hunebedkelder.

Houtskool uit (1) het oude oppervlak onder de hunebedheuvel, (2) uit een kuil schuin onder (en dus — iets? — ouder dan) één der kransstenen en (3) uit de granietgruislaag op de ‚onderste' vloer van de kelder maken C14-benadering van ‚het bouwjaar' van dit grafmonument mogelijk.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen en J. A. Bakker).

Rijksadviseur voor de bescherming en de instandhouding van de hunebedden en de gerestaureerde archaeologische monumenten (A. E. van Giffen).

GELDERLAND

Groevenbeekse Heide, gem. Ermelo. Een in het noorden van de Groevenbeekse Heide gelegen grafheuvel, waarvan in 1959 reeds twee kwadranten waren onderzocht (*Berichten R.O.B.* 9, 1959, 286) vormde het studieobject van een veldpracticum met studenten. Voor het opgraven van de door de Monumentenwet beschermde heuvel werd toestemming verkregen van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De uitbreiding van de bebouwde kom van Ermelo maakt het onmogelijk de tumulus te handhaven; vier andere grafheuvels zijn evenwel in een groenstrook opgenomen.

Op de eerder verkregen waarnemingen konden enkele interessante aanvullingen gemaakt worden. Zo heeft men in de greppel die de oudste bijzetting heeft omgeven, palen geplaatst die zeer waarschijnlijk uit gekloofde stammen waren vervaardigd, gezien hun langwerpige aftekening in het vlak. Er zijn aanwijzingen dat de heuvel in drie fasen is opgeworpen, maar geen van de onderbrekingen is in de profielen door de vorming van een oud oppervlak te zien geweest. Wellicht hebben de fasen elkaar relatief snel opgevolgd. Bij één der fasen, waarschijnlijk de tweede, heeft vermoedelijk een wijd gestelde paalkrans behoord, waarvan vijf paalgaten in de thans ontgraven z.w.- en n.o.-kwadranten zijn vastgesteld. Twee crematies werden als secundaire bijzettingen boven de greppel van de oudste fase aangetroffen. Een ervan bleek in een tangentiaal gerichte kuil te zijn gedeponeerd. De eerder waargenomen kringgreppel bovenin de heuvel is naar onze overtuiging van recente datum.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

GELDERLAND

Ubbergen. Op het terrein van de camping De Ravenberg te Beek zijn volgens een mededeling van de beheerder, Th. A. Merkus, Romeinse vondsten gedaan in de lössgrond, op een diepte van ruim 1 m onder het maaiveld. Het betreft o.a. een fragment van een wrijfschaal met horizontale rand van ruwwandig Holdeurns aardewerk, stukken van tegulae, imbrices en lateres (waaronder een met het stempel V[- - -), ronde hypocausttegels, vermoedelijk een randfragment van een aarden waterleidingbuis en min of meer wigvormige stukken tufsteen.

Een tweede Romeinse vindplaats is door de heer Merkus ontdekt op een afstand van ca. 100 m in z.o. richting, aan de overzijde van de Beek en het Kastanjedal. Daar is op ongeveer 1.50 m diepte veel puin gevonden, o.a. stukken van dakpannen, tufsteen en specie. Het ziet er naar uit dat er nog Romeins muurwerk in de grond aanwezig is.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

NOORD-BRABANT

Bakel-Milheeze. Ten noordoosten van Milheeze liggen talrijke vuursteenconcentraties langs de westrand van een vroeger Peelmoeras, dat thans grotendeels tot ontginning is gebracht. Het gevonden materiaal behoort tot de Jong-Paleolithische Tjongercultuur. Reeds in 1958 en 1959 werd een dezer vindplaatsen voor een groot gedeelte onderzocht (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1959, *24, 1960, *134 en *249). Dicht hierbij lag een andere vindplaats die sterk doorgraven was en door verstuiving bedreigd werd. Om te voorkomen, dat de vondsten bij te veel verschillende personen verspreid zouden raken, waardoor het complex niet meer als één geheel bestudeerd zou kunnen worden, werd een klein systematisch noodonderzoek ingesteld, waarbij P. Wiro Heesters en drs. L. H. Verhoeven uit St.-Oedenrode en onze correspondent G. Fonteyn uit Duizel vrijwillige medewerking verleenden, samen met nog enige andere tijdelijke en wisselende hulpkrachten. De vondsten waren geconcentreerd in de z.g. allerödlaag en enige dieper liggende kuiltjes.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Enschot, gem. Berkel. De heer M. Hoogedoorn te Enschot meldde de vondst van enige scherven van Romeins en inheems materiaal, door zijn elfjarig neefje gevonden in een bouwput, ongeveer 200 meter zuidwestelijk van de Enschotse kerk. Waarschijnlijk betreft het een nederzetting uit de Romeinse tijd, die op een hoog perceel langs de Bollekensloop heeft gelegen.

De heer Hogedoorn ontdekte eveneens Romeins en inheems materiaal op twee plaatsen langs de noordelijke oever van de Voorste Stroom. Deze percelen lagen van ouds eveneens onder de gemeente Berkel-Enschot, maar na grenswijzigingen komen deze vindplaatsen onder de gemeente Oisterwijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Daags vóór het Pinksterweekeinde had een dragline bij het uitzanden van een hoge akker een boomstamput weggegraven en een andere licht beschadigd. Het weekeinde leverde ruimschoots vrijwillige arbeidskrachten op om een noodonderzoek in te stellen voordat de put definitief zou verdwijnen bij de verdere afgraving. Vooral de leden van de heemkundige kring en van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis verleenden hun gewaardeerde medewerking. In de grond, afkomstig uit het afgegraven gedeelte, en ook in de vulling van de put kwamen scherven van Romeins aardewerk voor. Veel organisch materiaal bleek op de bodem van de put uitstekend geconserveerd, zoals eikels en hazelnoten en zelfs bladeren van de inlandse eik en de haagbeuk.

De putten waren vervaardigd van uitgeholde dikke eikestammen die tevoren waren gespleten en daarna uitgehold tot op 10 à 15 cm vanaf de buitenwand en vervolgens weer aan elkaar gelast door naast de naden houten wiggen of pennen te plaatsen en aan de buitenkant te verbinden met in elkaar gedraaide twijgen van de waterwilg. De putrestanten en de overige vondsten werden afgestaan aan de plaatselijke oudheidkamer te Geldrop.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Nabij de Heimolen vond onze correspondent, de heer A. Leenhouwers uit Hilvarenbeek een groot aantal mesolithische vuursteenartefacten. De voorwerpen werden afgestaan aan de Oudheidkamer te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. In het uiterste zuidelijke puntje van de gemeente werd door de heer J. L. Hermus een glanzend gepolijste vuurstenen bijl gevonden, met een fraaie bruingevlekte patine. Uit een recente beschadiging aan de top blijkt, dat de kern uit grijze vuursteen bestaat en dat dus de bruine patine secundair is ontstaan. Het bijltje is in duidelijke facetten geslepen. Het heeft een lengte van 11.2 cm, de grootste breedte bedraagt 6.5 cm en de dikte 3 cm. De vondst werd gemeld door dr. H. A. M. Ruhe te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Ongeveer 750 meter ten zuidoosten van de kerk van Nijnsel werd een hoge akker langs de Dommel, „De Duifakker" genaamd, afgegraven.

P. Wiro Heesters van het Damiaancollege te St.-Oedenrode, die de afgraving regelmatig controleerde, vond hier scherven met wikkeldraadversiering en paalsporen die op bewoning uit de Vroege Bronstijd wezen. De paalsporen zetten zich waarschijnlijk voort in het westelijk hiervan gelegen perceel, dat voorlopig nog niet met afgraving wordt bedreigd. Behalve deze sporen uit de Vroege Bronstijd werden op het perceel ook talrijke mesolithische vuursteenartefacten gevonden, alsmede de resten van een of meer baksteenovens (veldovens).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

NOORD-HOLLAND

Hoogkarspel. Het onderzoek van de nederzetting uit de vroege IJzertijd ten zuidwesten van het Medemblikker Tolhuis is sedert januari 1968 onderbroken geweest. Per 1 juli wordt het hervat, wederom met steun van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland en onder auspiciën van de Archeologische Werkgroep ‚Westfriesland'.

Verslagen over de opgravingen 1964-1967 vindt men in *West-Friesland's Oud en Nieuw* 33 (1966), 34 (1967) en 35 (1968), uitgegeven door het Historisch Genootschap ‚Oud West-Friesland' te Hoorn.

Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (J. A. Bakker).

Limmen. Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de herv. kerk, eertijds aan St.-Maarten gewijd, werd begin juni 1968 afgesloten. In aansluiting op een voorlopige mededeling (H. Halbertsma, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *48) kan thans worden gemeld dat het noordelijke gedeelte van de gotische koorsluiting, alsmede het zuidelijke deel van het schip met versmalling naar het koor, konden worden blootgelegd. De rest van de fundering bleek grotendeels te zijn uitgebroken, doch het overgebleven gedeelte stelde ons in staat de plattegrond van de oorspronkelijke kerk te reconstrueren.

Het betreft een gotische kerk, die, mede gezien het baksteenformaat van het schip 29/30 x 13/14 x 6 cm, uit de 14de eeuw stamt en waarvan de noord-, west- en zuidgevels van de huidige kerk de westelijke afsluiting vormden. Het oorspronkelijke gebouw had derhalve een totale lengte van ruim 49 m en een grootste breedte van 13.25 m. De grens van schip en koor werd door een versmalling van 1 m aan beide zijden aangeduid. Het koor staat koud tegen het schip aan en zal derhalve uit een wat latere bouwfase zijn, waarin, gezien het secundair verwerkte baksteen en de lichtere opzet, met krappere middelen moest worden gewerkt. De kerk heeft geen zijbeuken gehad.

Een onderzoek, zowel binnen als buiten de huidige kerk, heeft aangetoond dat de fundamenten van de tufstenen voorganger van het gotische bouwwerk geheel uitgebroken zijn. Slechts een stukje van de westgevel is overgebleven in de oostmuur van de later tegen de tufstenen kerk aangezette toren. Hierop werden, op een achtergrond van witte pleister, restanten van een roodgekleurde muurschildering aangetroffen. Aan de hand van puinsporen en de aanwezigheid van het schelpenbed, dat eens de tufstenen kerk tot onderlaag diende, is het mogelijk gebleken op een viertal plaatsen de loop van de fundering na te gaan, waardoor een tamelijk nauwkeurig beeld van de omvang van de tufstenen kerk kon worden verkregen. De aanwezigheid van Pingsdorfaardewerk in de schelpen fundering dateert dit bouwwerk in de eerste helft van de 12de eeuw. Het is bepaald verrassend dat algehele herbouw van de kerk te Limmen zo betrekkelijk kort na de bouw van de tufstenen kerk nodig bleek. De oorzaak is wellicht te zoeken in de ondiepe fundering van laatstgenoemd gebouw.

AWN-werkgroep Noord-Holland Noord, Alkmaar (E.H.P. Cordfunke).

Medemblik. De opgraving van de nederzettingssporen uit de Karolingische periode en uit de Bronstijd in het uitbreidingsplan Randwijk is 27 mei hervat. Een verslag over het onderzoek in 1967 vindt men in *West-Friesland's Oud en Nieuw* 35 (1968). Dit is een aangevulde en herziene versie van de mededeling in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, 121-122.

Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

TENTOONSTELLINGEN

AKEN
— *Rathaus.* Grote kunst uit 1000 jaren. -15 sept.

ALKMAAR
— *Stedelijk Museum.* 18de- en 19de-eeuws speelgoed -2 sept.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Diertekeningen door de loop der eeuwen -22 sept.
— *Toneelmuseum.* Toneel bij gaslicht en gloeilamp -31 aug.
— *Tropenmuseum.* Verborgen schoonheid, grepen uit zelden getoonde collecties

ANTWERPEN
— *Sterckshof.* Diamant, geschiedenis en techniek -8 sept.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Carel Willink -1 sept.
Per postkoets en trekschuit -30 sept.
— *Openluchtmuseum.* Klederdrachten -1 nov.

ASSEN
— *Ontvangershuis.* Egbert van Drielst 20 juli-31 aug.

AUGSBURG
— *Rathaus.* Augsburgse barok -13 okt.

BREDA
— *De Beyerd.* Joep Nicolas, schilderijen en glas-in-lood -5 aug.

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -15 sept.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* M. C. Escher -22 juli
— *Museum Meermanno-Westreenianum.* Van diverse pluimage -18 aug.
— *Postmuseum.* Toeristische attracties -2 sept.

DEURNE
— *Dinghuis.* Otto van Rees -31 juli

DORDRECHT
— *Museum van Gijn.* De Munt van Dordrecht

ESSEN
— *Villa Hügel.* Het Mariabeeld in Rijnland en Westfalen -22 sept.

GOUDA
— *Catharina-Gasthuis.* Tibet -6 okt.

LEIDEN
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Viva Mexico - 2 dec.
— *Leger- en Wapenmuseum.* Maquette van een vroeg middeleeuws kasteel en uniformen -30 dec.

LILLE
— *Palais des Beaux Arts.* Van Raphael tot Guardi, 130 tekeningen uit de coll. Wicar

LOCHEM
— *Grote Kerk.* Oud handwerk -18 aug.

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* 100 jaar spoorlijnen in Zeeland -31 aug.
— *Stadhuis.* Het Oog van de Meester, Nederlandse schilderkunst uit de 17de eeuw -1 sept.

PARIJS
— *Petit Palais.* Israël in de loop der tijden -2 sept.

ROTTERDAM
— *Museum van Land- en Volkenkunde.* Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk -21 sept.
Wajang Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van Java

STUTTGART
— *Stuttgarter Kunstgebäude.* Vijftig jaar Bauhaus -28 juli

TILBURG
— *Ned. Textielmuseum.* Schering en inslag -1 nov.
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwijnende cultuur in Z.W. Irian -30 sept.

UTRECHT
— *Ned. goud-, zilver- en klokkenmuseum.* Belgisch zilver -1 sept.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 8STE AFL., AUGUSTSU

REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 21 JUNI 1968 'S AVONDS OM 9 UUR IN DE KLEINE ZAAL VAN DE VEREENIGING TE NIJMEGEN

De presentielijst is getekend door 68 leden en introducé's. De voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom mr. R. Hotke, die het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigt, en dr. Fr. Mühlen uit Münster.

„Het is vanlaag juist een maand geleden — aldus de voorzitter — dat, geheel onverwacht, prof. dr. M. D. Ozinga overleed. Hij was op het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht boeken gaan lenen en juist teruggekeerd in het nieuwe huis in Vianen, dat geheel naar zijn wensen was gebouwd, toen hem een hartaanval trof, die zeer snel een einde aan zijn leven maakte.

Ozinga is een grote steunpilaar en een van de beste vrienden van onze Bond geweest. Sinds 1932 was hij zonder onderbreking lid van de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek en ons Bulletin; bestuurslid was hij van 1953 tot 1959 en van 1960 tot 1967, voorzitter in 1958-1959 en van 1960-1963. Al die jaren heeft hij zich volledig voor ons werk ingezet en er zijn bijna geen uitingen van onze Bond te noemen, waar hij geen deel in heeft gehad. Geen onzer vermoedde dat wij hem niet meer in het bestuur zouden terugzien.

Wat direct opviel bij de kennismaking was zijn bijzonder grote kennis van de aangelegenheden, waarvoor onze Bond pal staat. Het is niet zo moeilijk in het algemeen op te komen voor het behoud van de monumenten van weleer, maar het is zeer moeilijk te strijden in elk concreet geval, waarbij het er om gaat de waarde van een bepaald gebouw, van een bepaald cultuurlandschap, aan te tonen en de wenselijkheid en mogelijkheid te bewijzen van de integratie daarvan in het moderne leven. En daarbij muntte Ozinga door zijn grote kennis uit, zijn woord had gezag en viel niet te weerleggen. Dan viel op zijn strijdvaardigheid; wannéér en wáár ook gevochten moest worden voor het behoud van cultuurwaarden, wist men dat men een beroep op hem kon doen en dat hij zich met grote energie de zaak zou aantrekken. Strijdvaardig, niet strijdlustig; zijn bereidheid zich in te zetten voor het behoud van een cultuurmonument kwam voort uit zijn toewijding. Hij zag het als de hem opgelegde taak daarvoor het zijne te doen met achterstelling van zijn persoonlijke verlangens.

Heeft de Bond door zijn overlijden een zeer groot verlies geleden en is hij hem grote dank verschuldigd, anderzijds was de Bond Ozinga een bron van vreugde. Velen onzer zullen zich de redevoeringen herinneren, die hij bij allerlei gelegenheden in ons midden uitsprak; zij waren uitstekend voorbereid, maar zij getuigden ook van een gevoel van thuis zijn, van een vertoeven onder mensen, die zijn medestanders en zijn vrienden waren. Wie verleden jaar aanwezig was bij ons bezoek aan het Koninklijk Paleis te Amsterdam, zal levendig voor de geest staan hoe voortreffelijk en opgewekt hij als gids optrad, toen hij daartoe door de grote toeloop zonder enige voorbereiding geroepen werd.

Wij kunnen zijn nagedachtenis niet beter eren dan door voort te gaan op het pad, waar hij ons zo lang is voorgegaan.

In het achter ons liggende verenigingsjaar zijn de Bond voorts een vijftiental leden door de dood ontvallen. In alfabetische volgorde luiden hun namen:

Mr. D. Aten te Zaandam, P. C. J. Blom te 't Joppe, A. van Essen, architect te Voorburg, W. Chr. de Haan, architect te Utrecht, J. W. A. Honig te Zaandijk, Mejuffrouw H. A. J. Hos te 's-Gravenhage, P. C. A. Janszen Spitman te Leidschendam, Prof. Dr. J. H. Jongkees te Utrecht, Ir. G. M. Leeuwenberg, architect te Utrecht, Dr. D. P. Oosterbaan te Delft, B. M. Oostendorp Sr. te Amsterdam, Jhr. H. J. Repelaer van Driel te 's-Gravenhage, T. Snijders te Groesbeek, Mejuffrouw M. A. de Visser te Groningen, J. Wiegersma te Utrecht.

Ik verzoek u een ogenblik op staan teneinde hun nagedachtenis te eren.

Het afgelopen jaar stelde de Bond niet voor

grote of onverwachte vraagstukken. Er kon worden voortgegaan met het gewone werk; soms leek het ons dat de belangstelling in den lande voor de cultuurmonumenten toenam, maar soms ook, en ik vrees meer terecht, dat de bereidheid daarvoor offers te brengen, nog maar zeer gering was, zelfs nog afnam. Dat het hier in wezen gaat om het bewoonbaar houden van een overvol land, wordt bepaald veel te weinig ingezien. Een jaar geleden had ik gelegenheid uw aandacht te vragen voor het binnen onze Bond brengen van mensen, die bij het onderwijs zijn betrokken om zo bij het opgroeiende geslacht meer belangstelling aan te kweken èn om leidende figuren aan te trekken uit het maatschappelijke leven, zowel in het ambtelijke als het niet-ambtelijke vlak. Ik moge er mee volstaan u nogmaals te verzoeken de aandacht van uw kennissen uit deze beide sectoren op onze Bond te vestigen.

Het steeds hoger worden van de kosten van drukwerk maakte, dat het Bulletin wat kleiner van omvang moest zijn dan in voorafgaande jaren. Wel waren de autoriteiten van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk bereid ons financieel bij te staan, waarvoor wij zeer dankbaar zijn, maar dit betekent niet dat wij ons zo ruim zouden kunnen bewegen, als wij graag zouden willen. Het is nog maar kort geleden dat de contributie verhoogd is en het ligt geenszins in ons voornemen, u wederom een verhoging voor te stellen. Men dient echter te bedenken, dat de gulden zo sterk gedevalueerd is en het inkomen van de meesten onzer zo is toegenomen, dat wat men thans aan contributie betaalt een geringer deel van ieders inkomen uitmaakt dan een jaar of tien geleden. Hebben wij het uit de verkoop van het derde deel van ons Repertorium ontvangen bedrag gespaard, het is er verre van dat wij daarvan het vierde deel zouden kunnen laten drukken. Wij hebben de financiële hulp ingeroepen van de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek en verwachten, dat die ons ook zal worden geschonken.

Een nieuw terrein, waarop onze Bond hoopt wat te kunnen bereiken, is dat van het in goede staat bewaren van oude tuinen en parken. Ons bestuurslid de heer Buurman nam het initiatief tot besprekingen hierover met verscheidene daarvoor in aanmerking komende organisaties en wij hopen dat ons bestuur weldra een commissie in kan stellen, die in staat is een en ander uit te werken. De heer Buurman zal u hieromtrent zo straks nader inlichten.

Wij hopen en verwachten dat onze Bond in het komende jaar op de ingeslagen weg zal kunnen voortgaan".

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 17 februari 1968 te Rotterdam gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van april 1968, blz. *35 e.v., worden ongewijzigd goedgekeurd.

Onder de *ingekomen stukken* bevinden zich berichten van verhindering, de vergadering bij te wonen, van de bestuursleden Halbertsma, Lunsingh Scheurleer, Meischke, Temminck Groll en Wit.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest vervolgens het *jaarverslag* voor:

„In het jaar 1967 werd de Bond opnieuw diep geschokt door het overlijden van een van de leden van het bestuur: op 28 juli ontviel ons, geheel onverwacht, dr. D. P. Oosterbaan. Na de dood van Van der Haagen in januari 1966 is Oosterbaan het tweede bestuurslid in successie, dat „in het harnas" is heengegaan. Oosterbaan heeft zich gedurende de zes jaren, dat hij deel uitmaakte van het bestuur, daarvan een voortreffelijk lid betoond. Naast zijn grote kennis van zaken en zijn enthousiasme bezat hij zeer bijzondere eigenschappen op organisatorisch terrein; het welslagen van talrijke, door de Bond uitgeschreven excursies is voor een belangrijk deel aan de door hem met veel verve ondernomen voorbereidingen te danken. Bij de ter aarde bestelling op 1 augustus op de begraafplaats Jaffa te Delft heeft oud-voorzitter Braat getuigd van de waardering voor de mens-Oosterbaan en hem dank gebracht voor de belangrijke diensten, die hij de Bond heeft bewezen.

In den lande viel alom een opvallende groeiende belangstelling voor onze monumenten, zowel natuur- als cultuurmonumenten, te constateren. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten stelde met de financieel gedurfde aankoop van het Deelerwoud een daad, die warme weerklank vond in ons volk. In Amsterdam heeft de door de Bond Heemschut gepropageerde actie „Amsterdaad" geleid tot een adres met verlangens aan het gemeentebestuur en tot een bundeling van alle krachten, die opkomen voor het behoud van de historische stadskern. Rotterdam maakt ernst met het weder gezond maken van het stadsdeel Oud-Delfshaven om de Aelbrechtskolk, in Utrecht komt geleidelijk aan meer belangstelling bij de burgerij voor de gemeentelijke plannen tot vernieuwing (of vernieling?) van de binnenstad en in Deventer worden initiatieven uitgewerkt voor een algehele restauratie van het zogenaamde Bergkwartier. Het spreekt vanzelf dat

de Bond al deze activiteiten — ook al is hij er niet direct bij betrokken — met voldoening begroet. Dat het niet nodig is, het hoofd te spoedig in de schoot te leggen onder het motto dat alle bezwaarschriften toch niets uithalen, heeft het geval-Alkmaar geleerd, waar de gemeenteraad nu ineens een — voor de zoveelste maal — herzien plan voor de binnenstad heeft aanvaard, waarbij geen enkele gracht meer behoeft te worden gedempt. Is het al te boud te veronderstellen dat het door de Bond in 1958 tot de Alkmaarse raad gerichte rekest uiteindelijk toch een klein steentje tot dit door ons met grote vreugde vernomen resultaat heeft bijgedragen?

Komende tot de interne wederwaardigheden van de Bond in het jaar 1967 dient in de eerste plaats het nieuwe (vierde) deel van het Repertorium te worden genoemd. Het bestuur heeft de Uitgeversmaatschappij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage in beginsel bereid gevonden dit nieuwe deel, alsmede de nog onverkochte voorraad van deel III, in depot te nemen. Het boek wordt dan in de catalogus van Nijhoff vermeld en zal zo — naar wij hopen — meer in de publieke belangstelling komen. De kosten van het drukken en binden van deel IV, die voorlopig op rond *f* 25 000.— zijn geraamd, moeten door de Bond worden gedragen. Het bestuur heeft een verzoek om subsidie in deze kosten gericht tot de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.). Deze heeft toegezegd het verzoek in welwillende overweging te nemen, zodat de uiteindelijke beslissing in de loop van het jaar 1968 mag worden verwacht. Het bestuur zal er naar streven het boek voor leden beschikbaar te stellen voor een prijs van rond *f* 30.—; nietleden zullen aanmerkelijk dieper in de beurs moeten tasten.

In de ledenvergadering van 25 februari 1967 kregen enkele kleine, doch niet van belang ontblote wijzigingen van het Huishoudelijk Reglement hun beslag: het ledental van de commissie van redactie werd van 9 op 13 gebracht en de mogelijkheid van herbenoeming, die tot eenmaal was beperkt, werd verruimd. In de ledenvergadering van 16 juni 1967 werden de aftredende bestuursleden Bernet Kempers en Ozinga, die niet herkiesbaar waren, vervangen door de heren Boschma en Landheer. De vergadering koos de heer Coolhaas opnieuw voor een jaar tot voorzitter.

In de financiële toestand van de Bond kwam een kleine verbetering. Ten dele door de verhoging van de contributie, welke op 1 januari 1967 is ingegaan, en ten dele door een — op zichzelf te betreuren — inkrimping van de omvang van het Bulletin was het mogelijk het tekort op de exploitatie over het jaar 1967 terug te brengen tot *f* 16 000.—. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschapplijk Werk verlichtte de financiële zorgen enigermate door bij de aanvang van het verenigingsjaar een voorschot op het te verlenen subsidie beschikbaar te stellen, waarvoor wij erkentelijk zijn. De administrateur, mr. G. J. Kalf, zette zijn dikwijls ondankbaar werk met enthousiasme en taaie volharding voort. Zulks had het verheugende gevolg dat de penningmeester een door hem in overweging genomen verzoek om ontslag uit zijn functie heeft teruggenomen.

Het ledental, dat tengevolge van de door de administrateur doorgevoerde sanering van het ledenregister was teruggelopen, vertoont weer een voorzichtige stijging. Belangrijk is, dat alle leden — oude zowel als nieuwe — thans de door hen verschuldigde contributie ook werkelijk betalen, hetgeen in het verleden niet steeds het geval was! Met een variant op de door een belangrijke organisatie in den lande gehanteerde slagzin „méér leden, méér mogelijkheden" mag het bestuur U op het hart drukken te trachten meer leden voor de Bond te winnen, want bij ons betekent meer leden in de eerste plaats meer pagina's waardevolle lectuur in het Bulletin!"

Aangezien de financiële stukken over het verenigingsjaar 1967 reeds in de ledenvergadering van 17 februari 1968 zijn behandeld, stelt de voorzitter dan de *bestuursverkiezing* aan de orde. De heer Oosterbaan is overleden; ingevolge het bepaalde in artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement is aan de beurt van aftreden de heer Buurman. Deze is, daar hij reeds meer dan zes jaren onafgebroken zitting heeft gehad in het bestuur, niet herkiesbaar. Het bestuur stelt voor in de vacature-Oosterbaan te benoemen mr. P. J. W. Beltjes te Arnhem en in de vacature-Buurman dr. W. C. Braat te Oegstgeest. De vergadering kan zich met dit voorstel verenigen. De zojuist benoemden, beide ter vergadering aanwezig, verklaren hun benoeming te aanvaarden. Het bestuur geeft de vergadering in overweging, de heer Braat tot *voorzitter* aan te wijzen. De vergadering gaat hiermede accoord, waarop de heer Braat, bewogen door het in hem gestelde vertrouwen, zegt de benoeming gaarne te accepteren.

De secretaris brengt daarop artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement in herinnering, waarin wordt gezegd dat met uitzondering van de hoofd-

redacteur iedere twee jaar de helft van het aantal leden van de *commissie van redactie* aftreedt, doch herbenoembaar is. Het lid van de commissie prof. Ozinga is overleden; het aftredende lid prof. Lunsingh Scheurleer heeft medegedeeld niet voor een herbenoeming in aanmerking te willen komen. Het bestuur stelt thans voor de aftredende leden Renaud, Korf, D. Lunsingh Scheurleer, Temminck Groll en prof. Van de Waal opnieuw te benoemen. De vergadering stemt hiermede in.

De voorzitter geeft dan het woord aan het bestuurslid, de heer Buurman, die een toelichting zal geven op het door hem ontwikkelde initiatief, een *commissie voor het behoud van historische parken en tuinen* in het leven te roepen. De heer Buurman zet uiteen dat gedacht wordt aan een commissie, die primair tot taak heeft het inventariseren van voorbeelden van oude tuinaanleg en het adviseren, op welke wijze een dergelijke aanleg kan worden beschermd en behouden, een en ander in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het bevorderen van een reconstructie van de oorspronkelijke aanleg, waarmede uiteraard veel geld zal zijn gemoeid, ligt voorlopig niet op haar weg. Uiteraard zullen het Staatsbosbeheer en wellicht nog andere instanties bij het werk worden ingeschakeld. Het heeft in de bedoeling gelegen, thans wijlen prof. Ozinga aan te zoeken als voorzitter van deze commissie op te treden, maar zijn plotseling verscheiden noopt het bestuur zich nader te beraden, mede over de vraag, welke personen in de commissie zitting moeten hebben. De voorzitter dankt uit naam van de vergadering de heer Buurman voor zijn uiteenzetting en hij vraagt tevens machtiging voor het bestuur, deze aangelegenheid verder uit te werken. Spreker wil daar een woord van erkentelijkheid aan verbinden voor de toewijding, waarmede de heer Buurman gedurende zijn welhaast achtjarig lidmaatschap van het bestuur de belangen van de Bond heeft behartigd. De vergadering stemt hiermede met een hartelijk applaus in.

Wat de in het jaar 1969 uit te schrijven *ledenvergaderingen* betreft legt de voorzitter de vergadering het plan voor, in februari van dat jaar te Zeist bijeen te komen om een bezoek te brengen aan het Slot en het door brand geteisterde Hernhutter-complex. Voor de zomervergadering stelt het bestuur Breda voor met de mogelijkheid van een excursie naar het westelijk gedeelte van Brabant en (of) België. Uit de vergadering komt de suggestie voor een bezoek aan zuid-oost-Groningen en Ter Apel; het bestuur zal de mogelijkheid daarvan gaarne onderzoeken.

Bij de *rondvraag* dringt de heer Van Hessen er op aan dat verschillende oudheidkundige verenigingen in den lande bij het organiseren van excursies met elkander voeling houden teneinde doublures in het programma te voorkomen. De voorzitter zegt toe hier aandacht aan te zullen schenken. De heer Van Hoogenhuyze biedt zijn goede diensten aan bij het opstellen van een programma voor het bezoek aan Zeist. Daar zal gaarne gebruik van worden gemaakt. Nadat, overeenkomstig de traditie, de heer Koster als oudste lid in jaren de scheidende voorzitter dank heeft gebracht voor het vele, dat hij tijdens zijn tweejarig presidentschap voor de Bond heeft gedaan, wordt de vergadering gesloten.

Die middag waren tegen 2 uur tal van leden bijeengekomen in de Stevenskerk om te luisteren naar een boeiend betoog over de bouwgeschiedenis van dit bedehuis door dr. J. M. G. M. Brinkhoff, het enthousiaste bestuurslid van onze zustervereniging Numaga. Onder leiding van dr. Brinkhoff en de gemeente-archivaris, dr. J. A. Schimmel, vindt dan een rondwandeling in groepen door de oude binnenstad van Nijmegen plaats, waarbij naast waardering voor de herstelde monumenten ook critiek op de rigoureuze afbraak van de benedenstad en de hier gemiste kansen voor revalidatie wordt gehoord. Een fikse regenbui vermag de goede stemming niet te verstoren en tegen 5 uur verzamelt men zich in het stadhuis, waar uit naam van het gemeentebestuur loco-burgemeester mr. J. J. de Haas het gezelschap welkom heet. Na een dankwoord van de voorzitter blijft men nog geruime tijd bijeen alvorens zich naar „De Vereeniging" te begeven voor het gemeenschappelijk diner. De maaltijd, waaraan als gasten aanzitten de heer en mevrouw Schimmel en de gemeente-archivaris van Kleef, dr. Fr. Gorissen, wordt tegen 9 uur in verband met de avondvergadering beëindigd.

De volgende dag, zaterdag 22 juni, vertrekken de bussen van de firma Matser om half negen van het parkeerterrein bij de nieuwe Schouwburg. De grensovergang levert geen enkele moeilijkheid op, zodat nog voor de vastgestelde tijd Kranenburg wordt bereikt. In de St. Petrus- en Pauluskerk spreekt de pastoor een begroetingswoord, waarna het folkloristisch museum in de Molentoren en het streekmuseum Katharinenhof wordt bekeken. Door het aan natuurschoon zo rijke Reichswald gaat de tocht

verder naar de in grote eenzaamheid gelegen voormalige abdij Grevendal. Ir. G. Cremers van het architectenbureau Pouderoyen te Nijmegen, dat met de restauratie is belast, verstrekt hier een toelichting op de plannen. Het in een prachtige omgeving gelegen, geheel ommuurde complex met zijn ten dele bewaard gebleven kloostergang maakt op de bezoekers een grote indruk. Via Kessel, Asperden, Goch en Weeze rijden de bussen tegen 12 uur Kevelaer binnen. Tot 3 uur is hier ieder vrij in zijn doen en laten; in restaurant „Zum Goldenen Apfel" wordt een koude lunch geserveerd en velen nemen een kijkje in het hoogst interessante Kreis-Heimatmuseum, waar Frau Dr. M. Scholten een degelijke toelichting op het geëxposeerde geeft. Tegen 4 uur komt het gezelschap in Kalkar aan. In de St.-Nicolaaskerk houdt dr. Fr. Gorissen (in het Nederlands) een uitermate helder betoog over het houtsnijwerk van de zich in deze kerk bevindende altaren, waarna met toestemming van de deken de excursisten het koor mogen betreden om alle details van nabij gade te slaan. Dr. Gorissen is onvermoeibaar in het verklaren van de techniek en het beantwoorden van de talrijke vragen, die hem worden gesteld, zodat voor velen wellicht toch nog te vroeg de laatste étappe van deze tocht, naar de graftombe van Johan Maurits van Nassau in het Oude Park in de omgeving van Kleef, aanvangt. Staande op de tombe geeft dr. Gorissen „en passant" een causerie over de Nederlandse historie ten beste, die een landgenoot-vakman moeilijk zou kunnen verbeteren. Het door de voorzitter gesproken hartelijke dankwoord geldt dan ook terecht in de eerste plaats dr. Gorissen, voor wie geen moeite te veel is geweest om deze dag aan de Nederrijn tot een zeer bijzondere onder de vele excursies van de Bond te maken. Tegen 7 uur bereiken de bussen Nijmegen weer, waarop de deelnemers, moe doch voldaan, naar huis terugkeren.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Coevorden. De op handen zijnde restauratie der middeleeuwse gedeelten van het stadhuiscomcomplex vormde aanleiding tot enig graafwerk op de plaats waar de omstreeks 1840 afgebroken toren had gestaan, namelijk op het zuidwestelijk uiteinde van de lange vleugel. De resultaten moedigden aan tot verder gaande onderzoekingen.

Zo werd dan in mei aangevangen met de uitvoering van een uitgebreid opgravingsprogramma, dat zowel het terrein achter de kasteelvleugel — d.MI. dus westelijk van het complex — als de ruimte op het Raadhuisplein, oostelijk van de middeleeuwse gebouwen, zou bestrijken. De in 1958 plaats gehad hebbende oriënteringen bepaalden daarbij tot op zekere hoogte de doeleinden.

De tot nu toe verzamelde gegevens zijn alleszins belangwekkend te noemen. Het is gebleken, dat men — wellicht omstreeks 1150 — begonnen is in de moerassige streek een verhoging op te werpen, die met plaggen werd afgewerkt en verstevigd. Kennelijk is deze ophoging in de loop der tijden weer wat afgegraven; er zijn nog geen sporen van de bebouwing van de kasteelwerf aangetroffen.

Gaandeweg werd de werf steeds vergroot. Concentrische rijen van palen en staketsels laten duidelijk zien hoe de voet van de ophoging steeds verder naar buiten verlegd werd. Naast verticaal gestelde palen komen rijen voor van palen die onder een hoek van 45° naar buiten gericht zijn, klaarblijkelijk als afweer bedoeld. De vele scherven uit de aangevoerde grond achter de buitenste palenrij wijzen op veel omvattende activiteiten omstreeks 1400.

De grote ronde toren met de aansluitende buitenmuur staat niet op de oudste ophoging, maar werd kennelijk pas opgetrokken nadat de kasteelstede „uitgedijd" was. Het metselwerk bestaat uit rode baksteen, doorschoten met banden van ijzeroersteen.

Aan de oostzijde — op het Raadhuisplein — werd een brede sleuf aangelegd, waarin dicht bij de rijweg bruggepalen werden aangetroffen. Halverwege het Raadhuis kwam een wang van het middeleeuwse poortgebouw aan het licht, terwijl nog dichter bij de lange middeleeuwse vleugel zich de helling van de oudste kasteelwerf in de profielen aftekende. Ook hier van

een eventuele bebouwing uit de 12de eeuw nog geen spoor. Het onderzoek wordt op dit punt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

GELDERLAND

Nijmegen. Tijdens graafwerkzaamheden voor de aanleg van een nieuwe riolering en van gas- en electriciteitsleidingen in de Kanaalstraat en ten oosten en zuidoosten daarvan, in de Weurtseweg, zijn in de maanden april tot en met juli tal van Romeinse vondsten aan het licht gekomen, voornamelijk in het oostelijke gedeelte van de Kanaalstraat (van de Weurtseweg tot aan de Rijnstraat).

Dit gebied, waarin reeds door M. P. M. Daniëls — vooral in de jaren 1911-1921 — vele archeologische waarnemingen zijn verricht (*Oudh. Meded. Leiden*, N.R. 8, 1927, 65-115; *Noviomagus — Romeins Nijmegen*, [1955], 34-41 en 193-214), heeft deel uitgemaakt van Ulpia Noviomagus.

De vondsten zijn afkomstig uit afvalkuilen en een daarbij behorende, sterk met brandsporen gemengde laag, die — op een diepte van ca. 1.35-1.70 m onder het straatniveau — is gelegen op een natuurlijk grindpakket. De Romeinse laag bleek aan de bovenkant ernstig verstoord te zijn, o.a. als gevolg van de aanleg van de eerste riolering in 1920; ten noorden van de sleuf is de Romeinse grond hier en daar nog intact tot op 0.40 m onder het maaiveld.

In de Kanaalstraat, ter hoogte van de Waterstraat (noordelijk gedeelte), zijn resten ontdekt van een uitgebroken muur van specie en stukken kwartsiet, die waarschijnlijk van noord naar zuid heeft gelopen. Op de kruising van de Kanaalstraat en de Merwedestraat (zuidwestelijk deel) zijn in een put voor een lichtmast tufsteen, kwartsiet, stukken dakpan en fragmenten van muurschildering te voorschijn gekomen; het betreft hier vermoedelijk de resten van een gebouw dat in de onmiddellijke nabijheid heeft gestaan, eventueel puin van de door Daniëls ontdekte Gallo-Romeinse tempels.

Hieronder volgt een overzicht van de losse vondsten, waarvan het merendeel thans is ondergebracht in het Rijksmuseum G. M. Kam (zie ook M. H. P. den Boesterd in: *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *42).

Terra sigillata. Typen: Dragendorff 15/17, 18, 18/31, 31, 27, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 42, 45 en 46; Curle 11 (en latere ontwikkelingen) en 15; Ludowici SMb en Va (deukbeker); Déchelette 72; inktpot. Stempels, gedetermineerd volgens Oswald, Stamps:]ABILIS F (Drag. 31; h.w. Amabilis; Rheinzabern, Hadrianus-Antonini),]NAILLVS (Drag. 31?; Anaillus; Lezoux, Traianus-Hadrianus), BVCCVS FE (Buccius; Lezoux, La Madeleine (?) en Rheinzabern, Traianus — ca. 190), CERIALI·MA (Drag. 31; Cerialis I; Lezoux, Traianus-Hadrianus), ELVISSA (Drag. 31?; Trier, Antonini), GENITOR (Drag. 31; Lezoux, Domitianus-Traianus), MARTIALFE (Drag. 31; Martialis II; Oost-Gallië en Rheinzabern, Traianus-Antonini),]MORISM (Drag. 27; Memor; La Graufesenque, Claudius-Vespasianus), MIITTIM (Drag. 31?; Mettius; Lezoux, Traianus-Antonini;]IDIANVS (Drag. 31; Pridianus; Oost-Gallië, Traianus-Hadrianus), OFRVFI (Drag. 33; Rufus; La Graufesenque en Montans, Nero-Vespasianus),]ABELLVS (Drag. 33?; Sabell(i)us; La Madeleine, Traianus-Hadrianus),]ABNIM (Drag. 31; Sabinus II; Lezoux, Traianus-Hadrianus), SABINVS (Drag. 31?; Sabinus III; Rheinzabern, Antonini), SECVNDA[(Drag. 31; h.w. Secundanus; Rheinzabern, Antonini), TVLLVSF (Drag. 32; Pont-des-Rêmes (Florent), Hadrianus-Antonini), rozetvormig figuurstempel (Drag. 33; Oost-Gallië?).

Tot de met reliëfs versierde t.s.-kommen behoren enkele Flavische stukken (Drag. 29 en 37) uit La Graufesenque (determ. C. G. A. Morren) en een Drag. 37 van Albillus (La Madeleine, Traianus-Hadrianus; cf. H. Ricken in: *Saalburg-Jahrbuch* 8, 1934, Taf. IX, 12).

Gevernist aardewerk. Fragmenten van bekers van de typen Brunsting (*Grafveld Hees*) 1-5 en 11; borden van Brunsting, type 17a en 22 (Pompejaans rood); verder is ook „Niederbieber" met enkele stukken vertegenwoordigd.

Gladwandig en ruwwandig aardewerk. Fragmenten van kruiken en kruikamforen (Id-IIIB), honingpotten (Brunsting, type 28), kelkbakjes (Brunsting, type 27), waarvan een exemplaar van baksteenachtig Holdeurns aardewerk, een zeef (Stuart, *Aardewerk legerplaats*, type 152), wrijfschalen met horizontale en met verticale, ook naar beneden uitstekende rand (Brunsting, type 36 en 37); enkele exemplaren van Holdeurns fabrikaat; van een zeer grote wrijfschaal met horizontale rand — cf. Gose, *Gefässtypen*, 461 — is de rand minstens 7 cm breed geweest en heeft de grootste diameter ongeveer 1 m bedragen), borden (Brunsting,

type 19, 20, 21 en 22; Niederbieber 112), kommen (Brunsting, type 5, 8 en 9), kookpotten (Brunsting, type 1a, 2, 3 en 7) en deksels (Brunsting, type 23).

Van *fijn „Nijmeegs"* en *gebronsd aardewerk, terra nigra* en *kurkurnen* (Brunsting, type 16a, b en c) kwamen slechts enkele fragmenten aan het licht.

Het aardewerk is te dateren in een periode die zich heeft uitgestrekt van de Flavische tijd tot in de tweede helft van de 3de eeuw na Chr. Ten slotte vermelden we enige bijzondere vondsten. In de eerste plaats het voetstuk van een pijpaarden beeldje met het onderste gedeelte van een in een mantel gehulde mannelijke (?) figuur; op de achterzijde van dit voetstuk is *ante cocturam* geschreven: [L]VCIVS / FECIT / CCAA (lezing J. E. Bogaers; de letters zijn grotendeels opgevuld met een engobe; ook zijn sporen van een lichtbruine beschildering zichtbaar). Verder: een gouden oorhanger, een benen naald, een benen speelsteentje, twee groene meloenvormige kralen van glaspasta, een gedeelte van een bronzen stilus, een bronzen ring, twee gebakken klosvormige, bij een pottenbakkersoven behorende voorwerpen (cf. Holwerda-Braat, Holdeurn, pl. XXII, 80) en fragmenten van tegulae en lateres met de volgende stempels: SVBDI[(Didius Julianus; cf. Holwerda-Braat, pl. XXX, 1); L.X.G. (tweemaal een type dat te vergelijken is met Holwerda-Braat, pl. XXVI, 9; VE:X:EX:F (= CIL XIII/6, 12546, 2 uit Neuss; uniek voor ons land); VE[(rond stempel met reliëfletters). Zie over de reeds vroeger in het gebied van Ulpia Noviomagus gevonden militaire dakpanstempels: Daniëls, O.M.L., N.R. 8, 1928, 105 en id., *Noviomagus* 114, 196 en 205.

Van de fragmenten van wrijfschalen zijn er twee voorzien van een stempel (op horizontale randen en parallel daarmee): TRACO F en LIISVRO (tweemaal, aan weerszijden van de uitgietopening). Beide stempels zijn niet van elders bekend.

Een oor van een amfoor draagt het stempel MM[; cf. Callender, *Roman Amphorae*, nr. 1139b. Op aardewerkscherven is een viertal graffiti aangetroffen: SPII en F (op terra sigillata) en X en XII (inhoudsmaten op oren van amforen).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. T. J. Jamar-J. R. Thijssen).

NOORD-BRABANT

Berlicum. In de noordwestelijke hoek van de gemeente, bij de Ingelandse Brug, werden door de heer C. de Rooy uit Hintham nederzettingssporen uit de Late IJzertijd aangetroffen. Zeer veel scherven uit de La Tène-periode werden gevonden in een duidelijk waarneembare cultuurlaag op 30 cm onder het huidige maaiveld. De scherven hebben o.a. een versiering van een kamstreek- en vingertopindrukken. De vondsten werden aangetroffen op een lichte terreinverhoging tussen het riviertje de Aa en de Wambergse Loopgraaf en wel juist ten oosten van de samenvloeiing dezer riviertjes. Het zuidelijk gedeelte van deze hoogte wordt thans afgegraven voor zandwinning; het noordelijk gedeelte is nog intact.

Een tweede nederzetting te Berlicum, eveneens uit de La Tène-periode werd door de heer C. de Rooy ontdekt op de rechter oever van de Aa ruim 1½ km oostzuidoost van de vorige vindplaats. Behalve soortgelijk aardewerk vond hij ook een fragment van een blauw-glazen armband.

Een derde nederzetting te Berlicum ligt op ongeveer 2 km ten z.o. van de vorige bij het gehucht Beekveld en eveneens op de rechter oever van de Aa. In het profiel van een zandafgraving vond de heer C. de Rooy een aantal scherven van Romeins aardewerk, hetgeen erop wijst, dat hier of in de naaste omgeving een nederzetting heeft gelegen in de eerste eeuwen onzer jaartelling.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Door de leden van de Heemkundekring te Geldrop werden zeer veel Romeinse aardewerkscherven, waarbij vrij veel terra sigillata, gevonden op een klein uitgezand perceeltje tussen Genoenhuis en Hoog-Geldrop. De hierbij behorende nederzetting heeft gelegen of zette zich voort in het zuidelijk hiervan gelegen hoge perceel zoals uit de bodemsporen in het talud van de afgraving is op te maken.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. P. Wiro Heesters uit St.Oedenrode meldde de vondst van een groot aantal scherven van Romeins en inheems aardewerk tussen Haanwijk en Ruimel, hetgeen wijst op een nederzetting ter plaatse. De vondst van een grote Merovingische scherf met radstempelversiering doet vermoeden, dat de plaats ook

in de Vroege Middeleeuwen bewoond is geweest.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondent de heer J. H. C. Biemans uit Bergeijk berichtte dat er opnieuw scherven en crematieresten waren bovengeploegd op een reeds eerder bekende vindplaats (*Nieuwsbull K.N.O.B.* 1967, *65). Bij controle ter plaatse werden behalve de sporen van dit inheems-Romeinse grafveld ook wat silexafslag en een klein fragment van een vuurstenen bijl aangetroffen.

Ongeveer 600 meter ten n.n.o. van deze vindplaats vond hij op een geploegde zandweg een fragment van een andere stenen bijl waarvan het snijvlak nog geheel intact was. Het glanzend gepolijste bijltje was vervaardigd van grijze vuursteen en in facetten geslepen. De grootste breedte bedroeg 5.7 cm. De oorspronkelijke lengte was niet meer te bepalen, maar zal ongeveer 12 cm hebben bedragen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Valkenburg. De 12de campagne (1962) — werkput VIk in het rechter deel van de praetentura [1] — beperkte de op de dorpsheuvel voor onderzoek nog in aanmerking komende terreinen tot een viertal. De twee voornaamste daarvan waren de Korte Kommandeurstraat met de ten oosten daarvan gelegen bebouwde strook gronds resp. het perceel met dubbel woonhuis, aan zuid- respectievelijk oostkant door Broekweg en Kerkweg begrensd.

Laatstgenoemd terrein — op het hoogste deel van de Valkenburgse dorpsheuvel, ter plaatse van de zuidwesthoek van de principia resp. noordwesthoek van de daarnaast gelegen barak der opeenvolgende castella 1-6 (zie fig.) — kwam in 1967 vrij van bebouwing. Dankzij de welwillende medewerking van de eigenaar, de heer W. Oosterlee, kon in de tijd tussen amovering der opstallen en de bouw van een bungalow van 22 VI tot 1 XII '67 een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek worden ingesteld vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, waarbij de dagelijkse leiding berustte bij H. L. A. Rutten, ass. I.P.P., bijgestaan door B. L. van Beek, ass. I.P.P. (tegen het einde van het onderzoek tijdelijk belast met de dagelijkse leiding) en J. K. Haalebos, ass. I.P.P.

Voornaamste oogmerken van de 14de campagne [2] waren de completering van de grondplannen der opeenvolgende principia resp. een nadere precisering van de datering van castella 1-6 middels nauwkeurig stratigrafisch verzamelen van archaeologica.

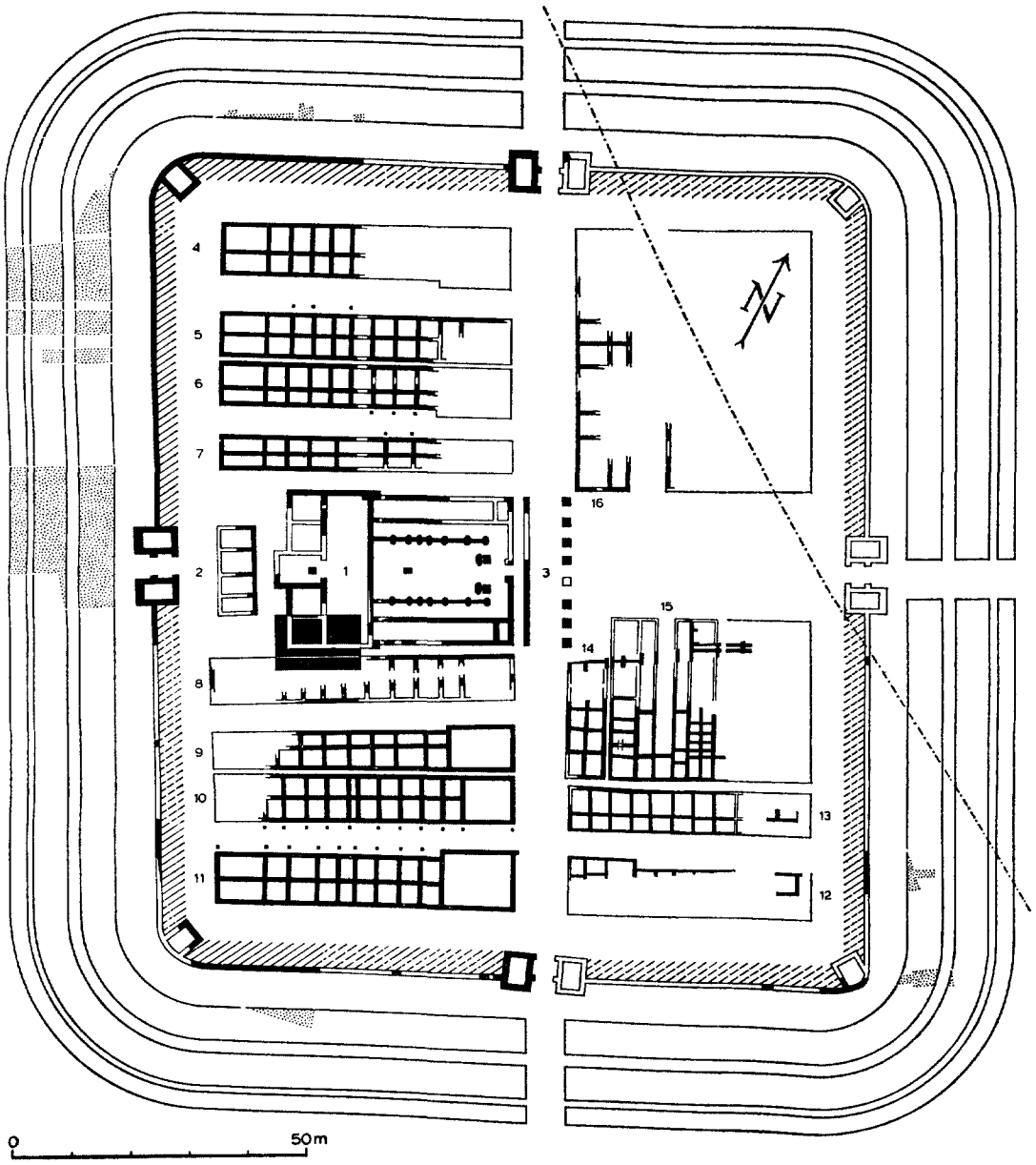
Aanvangende op 2.20 + N.A.P. werd tot 0.40 + om de 10 cm een vlak afgeschaafd en getekend (in totaal 24 vlakken). Niet alleen overlast van het — soms overvloedige — hemelwater werd vanaf 11 IX '67 geëlimineerd door het construeren van een overdekking van de gehele werkput (middels metalen buizen en zeildoek), doch ook het nuttig effect van de aan de westkant opgestelde fototoren. Deze afdekking van de werkput — de eerste maal hier te lande! — maakte het mogelijk de opgraving tot de winter voort te zetten.

Werkput Ik (15 x 12 m) grenst aan tijdens de 1ste en 2de campagne (1941 resp. 1942) gegraven werkputten. Met het oog op het verzamelen van gegevens omtrent het einde van het laatste castellum (6) — contemporain met het abandonneren van de limes in Benedden-Germanië? — werd reeds op 2.20 + een eerste vlak gemaakt (60 cm hoger dan het bij de meeste vroegere campagnes gebruikelijke eerste vlak op 1.60 +). Achtereenvolgens werd van de opeenvolgende castella aangetroffen:

Van *castellum 6* de puinsleuven van de zuidwesthoek van de principia (van zowel de west- als de zuidwand een restant van het benedendeel van de muur nog aanwezig, laatstgenoemd restant ter hoogte van de dwarshal), alsmede het z.-deel van de puinsleuf van de westwand van de dwarshal (er binnen een dikke laag dakpanfragmenten en tufpuin over een brandlaagje op 1.80 +, een gewelddadig einde van deze vesting suggererende). Van het restant van de westwand waren zowel aan binnen- als buitenkant tegen het stortwerk vijf steenlagen bewaard (resp. van beneden naar boven: drie tufsteenlagen — de laatste beiderzijds met afschuining naar binnen — en twee lagen bakstenen), terwijl aan de binnenkant nog een tufsteen van de zesde laag in situ werd aange-

[1] Zie *Verslag over het jaar 1962 gedaan door Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 106-113 (met 2 afbeeldingen), met name voor de daar gegeven korte samenvatting van de resultaten der vroegere onderzoekingen („Retrospect", 106-109).

[2] De 13de campagne (1965) betrof een proefonderzoek op een terrein ten noordwesten van het vestingcomplex.

Valkenburg Z.H. 1967. Werkput Ik geprojecteerd in de plattegrond van castellum 6.

Tekening I. P. P.

troffen. Onder de puinsleuven was vrijwel overal de heipaalfundering (tot 0.00) en plaatselijk de kiezellaag daarboven voorhanden. In de noordoosthoek van de werkput kwam in de dwarshal een gedeelte van een betonnen vloer aan het licht; dat deze vloer in een vroege fase van castellum 6 moet hebben dienst gedaan wordt gesuggereerd door een laag klei, die zich bevindt tussen deze vloer en de genoemde destructielaag. Vóór het ontstaan/opbrengen van de kleilaag is de betonnen vloer plaatselijk opgebroken met het oog op het wegwerken van hoeveelheden tufsteen.

Op de talloze dakpanfragmenten werden ruim

200 stempelafdrukken aangetroffen, o.a. van de Legio I Minervia Antoniniana (standplaats Bonn) en de Legio XXX Ulpia Victrix (standplaats Xanthen), met en zonder bijnamen, van de Exercitus Germanicus Inferior, van de proconsules Didius Julianus en Junius Macer (of Macrinus), voorts enkele figuurstempels (stier met vittae, zesbladige bloem). Van de bewerking van dit stempelmateriaal kunnen nieuwe gegevens inzake de datering van de bouw van castellum 6 worden verwacht.

Van een parallel met de zuidwand verlopende tufsteenfundering, onderheid met dunne aangekoolde paaltjes, bleven periodisering (6a?) en betekenis onzeker (een tegenhanger werd in 1941 ten noorden van de noordmuur aangetroffen, toen eveneens onverklaard).

Van de principia van *castellum 5*, gelijkvormig aan die van 6, is het muurwerk geheel weggebroken. Aanwezig zijn alleen de heipaalfunderingen, deels samenvallend met, deels direct ten oosten en ten zuiden van die van 6.

Van het houtskelet van de principia van *castellum 4* werden vele zeer zware, op dwarsdoorsnede rechthoekige palen met vlakke onderkant aangetroffen. Een n.z.-reeks ervan (van de westwand van de dwarshal?) bleek op een lange dikke plank geplaatst te zijn.

Onder de brandlaag uit het jaar 69 — in de noordoosthoek van de werkput grote hoeveelheden verkoold graan bevattende [3] — kwamen resten van twee houten voorgangers aan het licht. In de eerste plaats van de principia van *castella 2|3* (*hier* niet onderscheidbaar), in de vorm van op dwarsdoorsnede rechthoekige (zijden maximaal 10 cm), beneden iets afgeschuinde palen. In de tweede plaats van de principia van *castellum 1|1a*, waarvan het meest zuidelijke van de vertrekkenreeks langs de achterwand een haardplaats bleek te bevatten. Bijzonder fraai waren — zoals gewoonlijk — de ondereinden der vlechtwanden geconserveerd, ook van een deel van de noordwand van de ten zuiden van de principia gelegen barak.

De goed geconserveerde palen van de heipaalfunderingen van de principia van 6 en 5, van de wanden van 4, 3/2, 1/1a, en verdere houtresten werden geborgen voor onderzoek (houtsoort, selectie voor bepaalde doeleinden, methoden van bekapping/bewerking, dendrochronologie).

De mobilia archaeologica omvatten enkele bronzen voorwerpen (munten, fibulae, een wangklep van een helm), vijf fragmenten van houten tabulae, talrijke restanten van lederen uitrustingsstukken, de reeds genoemde ruim 200 stempelafdrukken op dakpannen, en een grote hoeveelheid aardewerkfragmenten (waaronder een grotendeels in scherven bewaard gebleven zeer fraaie knikpot van terra nigra met een wanddikte van minder dan 1 mm!). Opmerkelijk is voorts een grote hoeveelheid fragmenten van enkele malen overgewitte wandbepleistering met op de achterzijde de afdrukken van de oorspronkelijke ondergrond (bakstenen platen met kamstrepen), na losbreken begraven in een kuil in de dwarshal van de principia van 6. Vermoedelijk van de principia van 5 zijn stukken van een enkele malen overgewitte dunnere wandbepleistering.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen, H. L. A. Rutten en J. K. Haalebos).

[3] Accentuerende de verzorgingsfunctie van de principia!

MUSEUM-NIEUWS

Amsterdam, Aanwinsten Allard Pierson Museum, Amsterdam

In de periode januari-juli 1968 zijn vele kunstvoorwerpen van verschillende herkomst door het Allard Pierson Museum aangekocht. Enkele van de belangrijkste zijn:

Marmeren beeldje van staande Aphrodite met Eros; de laatste houdt in zijn linkerhand een fakkel naar de aarde gericht; hoofd van Aphrodite ontbreekt; hoogte 25.6 cm; afkomstig uit Aphrodisias (Klein-Azië), waar een aanzienlijke beeldhouwactiviteit bestond; 2de eeuw na Chr.; goede laat-Griekse stijl. Een parallel van mindere kwaliteit bevindt zich in het Archaeologisch Museum van Istanbul. Deze kleine marmersculpturen, die ons sterk aan terracotta beeldjes doen denken — de antieken beschouwden natuurlijk omgekeerd de terracotta's als goedkope imitaties van duurder miniatuur beeldhouwwerk — zijn tamelijk zeldzaam. In deze categorie hoort ook een in schitterend grofkorrelig marmer uitgevoerd *Handje met guirlande uit Egypte* (zoals afgebeeld op mummiekisten in het museum), 1ste eeuw na Chr.?

De collectie Griekse vazen werd eveneens op gelukkige wijze verrijkt met *twee belangrijke Attische lekythen* (olieflessen):

Grote roodfigurige lekythos met zeer fijn gestileerde bloemversiering in friezen aangebracht; hoogte 35 cm. Het komt zelden voor, dat — zoals op deze lekyth het geval is — de versiering geheel beperkt is tot non-figuratieve ornamentiek.

Op de tweede roodfigurige lekythos (hoogte 25 cm) staat een vrouw die wol uit een wolmand neemt om te gaan spinnen. Twee spinrokkens hangen aan de wand. Schilder vermoedelijk de zg. Bowdoin-schilder, van wie meer werk in het museum aanwezig is; 470 v. Chr. (gerestaureerd).

Van de latere ceramiek verdient een *Hellenistische zg. Megarische kom*, met bijzonder strakke versiering in een vorm (matrix) gedraaid; vermelding: 1ste eeuw v. Chr. (gerestaureerd).

In deze periode werden ook de Griekse vazen uit de collectie Six naar het museum overgebracht. Uitgebreider mededelingen hierover, wanneer de opstelling gereed is.

Oproep

Nogmaals richten wij ons tot de musea met het verzoek, mededelingen betreffende de museumactiviteiten (uitgezonderd tentoonstellingsnieuws) aan ons te zenden voor eventuele plaatsing in het Museum-Nieuws. Een van de weinigen die aan onze eerste oproep gehoor heeft gegeven, is het Allard Pierson Museum. Doet goed voorbeeld, goed volgen?

Kopij zenden aan: Bureau v. d. Rijksinspecteur v. roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, t.a.v. mej. J. L. Hofsteenge.

Wijzigingen Museumgids

p. XXXII

Provinciale Inspecteurs Kunstbescherming:
Drenthe — A. E. Ebbinge, Westerpark A 1, Assen, tel. 05920-4338 (kantoor 05920-5146)

ALKMAAR — 3
adres museum — Doelenstraat 3, tel. 02200-10737
wnd. directeur — mr. M. J. Kriek

AMSTERAM — 14
voorl. niet voor publiek toegankelijk

ARNHEM — 51
conservator afd. schilderijen — drs. J. R. de Groot

DOETINCHEM — 98
secretaris — A. K. Kisman, v. Limburg Stirumlaan 97, tel. 08340-4887
kantoor tel. 08340-3741
penningmeester — W. G. Rijks-Vaags, van Entstraat 9, tel. 08340-3643

EDE — 112
secretaris — G. W. Bos, Kazernelaan 27, tel. 08380-10129

KOOG A/D ZAAN — 203
conservator — A. F. Neuhaus, Warmoesstraat 93, Wormerveer, tel. 02980-83780
beheerder — A. O. Brucker

KOOG A/D ZAAN — 204
conservator — A. F. Neuhaus

MAASTRICHT — 237
directeur — drs. I. L. Szenassy
conservator — dr. J. H. Bloemers

UTRECHT — 341
tel. 030-39111

ZALTBOMMEL — 388
voorzitter — J. V. M. Keeser, Savornin Lohmanstraat 25, kantoor, tel. 04180-2937
conservator — L. Leeuwis

TENTOONSTELLINGEN

AKEN
— *Rathaus.* Grote kunst uit duizend jaren -15 sept.

ALKMAAR
— *Sted. Museum.* 18de- en 19de-eeuws speelgoed -2 sept.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Diertekeningen uit eigen bezit -22 sept.
— *Toneelmuseum.* Toneel bij gaslicht en gloeilamp, theaterleven rond 1900 -31 aug.
— *Tropenmuseum.* Verborgen schoonheid, grepen uit zelden getoonde collecties eind 1968
— *Siam Galerij.* Siamees buddhistische kunst 7de tot 20ste eeuw -30 sept.

ANTWERPEN
— *Nat. Scheepvaartmuseum.* Wasa, Kon schip -29 sept.
— *Het Sterckshof.* Diamant, geschiedenis en techniek -8 sept.

APELDOORN
— *Museum Moerman.* Oud speelgoed -1 nov.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Carel Willink, schilderijen -1 sept.
Per postkoets en trekschuit -30 sept.
— *Openluchtmuseum.* Klederdrachten -1 nov.

ASSEN
— *Prov. Museum.* Egbert van Drielst -31 aug.

AUGSBURG
— *Raadhuis.* Augsburgse barok -13 okt.

DAMME
— *Stadhuis.* Uilenspiegel in Vlaanderen -17 sept.

DELFT
— *Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -13 okt.

DEN HAAG
— *Ned. Postmuseum.* Toeristische attracties -2 sept.
— *Museum Bredius.* Roemeense schilderingen achter glas -1 sept.
— *Gemeentemuseum.* Prenten uit eigen bezit -1 okt.
Nieuw Den Haag 1840-1850 -9 sept.
Naslagwerken uit het verleden -1 okt.
— *Scheveninger Oudheidk.- en Visserijmuseum.* Schuiten-voorin -1 okt.

DROUWEN
— *Natuurhist. Museum.* Drenthe vroeger en nu

ESSEN
— *Villa Hügel.* Het Mariabeeld in Rijnland en Westfalen -22 sept.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Tibet, religieuze kunst -7 okt.

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* 17de-eeuwse tekeningen. Coll. Hofstede de Groot -16 sept.

HAARLEM
— *Teylers Museum.* Langs de waterkant, 17de-eeuwse kunstenaars -1 sept.

LAREN
— *Singer Museum.* Kees Verwey -30 sept.
M. C. Escher -23 sept.

LEEUWARDEN
— *Kunstcentrum Prinsetun.* Jeroen Bosch, fotoexpositie -9 sept.

LEIDEN
— *Rijksmuseum v. Volkenkunde.* Viva Mexico -2 dec.
— *Legermuseum.* Maquette van een vroeg middeleeuws kasteel -30 dec.
— *Rijksmuseum v. d. geschiedenis v. d. Natuurwetenschappen.* Herman Boerhaave -1 dec.
— *Academische Plantentuin.* Walvissen en walvisvaart

LONDON
— *Queen's Gallery, Buckingham Palace.* Van Dijck en zijn koning

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Henri Jonas

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* 100 jaar spoorlijnen in Zeeland -31 aug.
— *Stadhuis.* Het Oog van de Meester, Ned. schilderkunst uit de 17de eeuw -1 sept.

MÜNCHEN
— *Residenz.* Ludwig II en de kunst -14 okt.

PARIJS
— *Petit Palais.* Israël in de loop der tijden -2 sept.
— *Louvre.* L'Art gothique -26 aug.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-Van Beuningen.* Vakantie in de Benelux, prenten met stadsgezichten uit de 17de en 18de eeuw -1 sept.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Alle hens gered -30 sept.
— *Museum van Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa
Afrikaanse sculpturen uit de coll. Meulendijk -21 sept.

ROZENDAAL (bij Arnhem)
— *Kasteel.* Het Nederlands Kasteel

STAVELOT
— *Oude Abdij.* Kunstschatten: Sint-Remaclus en St. Lambertus -17 sept.

STEDUM
— *Niehof.* Reproducties van beschilderde Roemeense kerken -14 sept.

STRAATSBURG
— *L'Ancienne Douane.* Europa rond 1918 -15 sept.

TER APEL
— *Klooster.* 100 stuks keramiek -15 sept.

TILBURG
— *Ned. Textielmuseum.* Schering en inslag -1 nov.
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwijnende cultuur in z.w.-Irian 30 sept.

UTRECHT
— *Ned. Goud- en Zilver- en Klokkenmuseum.* Belgisch zilver -1 sept.
— *Centraal Museum.* 19de- en 20ste-eeuwse schilderijen uit eigen bezit -9 sept.
20ste-eeuwse kleisculptuur uit eigen bezit -9 sept.

WEST-TERSCHELLING
— *'t Behouden Huys.* Boerengereedschap -1 okt.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De Vereniging „De Museumdag" heeft wederom een cursus voor middelbaar museumpersoneel georganiseerd. Deze zal, evenals die, welke in mei j.l. werd beëindigd, twee jaar duren. De deelnemers worden verdeeld in 2 groepen:

groep 1, bestaande uit 12 deelnemers, die reeds werkzaam zijn aan een museum en uitsluitend de lessen op dinsdagmiddag volgen; cursusgeld *f* 75.— per jaar.

groep 2, bestaande uit 12 deelnemers, die nog niet werkzaam zijn aan een museum; deze volgen:
a. de lessen op dinsdagmiddag met de cursisten van groep 1
b. bovendien nog lessen op dinsdagmorgen; cursusgeld *f* 125.— per jaar.

Tot het eind van dit jaar zullen de theoretische lessen in museumkunde en inventarisatie plaatsvinden te 's-Gravenhage; daarna volgen lessen van meer praktische aard in verschillende musea van ons land. De reiskosten zijn niet in het cursusgeld begrepen.

De eerste les zal voor beide groepen aanvangen op disdag 8 oktober a.s. te 14 uur op onderstaand adres.

Voor groep 1 zijn nog 7 plaatsen open. In verband hiermede zal selectie worden toegepast.

Groep 2 is volgeboekt.

Gegadigden voor groep 1 kunnen zich wenden tot mevr. drs. O. L. Bouma, Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

SOLLICITATIE

Academicus, 34 jaar, afgestudeerd in de faculteit der sociale wetenschappen, die over enige museumervaring geschikt, en brede belangstelling voor de cultuurhistorie heeft, zoekt werkkring in een der Nederlandse musea.

Brieven te zenden aan de redactie van het Nieuwsbulletin onder vermelding van „sollicitatie".

VACATURE

DORDRECHT

Burgemeester en wethouders van Dordrecht roepen sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR

bij het Dordrechts Museum.

De te benoemen functionaris zal in de eerste plaats worden belast met het pedagogische werk in het museum (o.a. het leggen van contacten met scholen en publiek), daarnaast met het vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus.

Tot zijn (haar) taak behoren bovendien de gebruikelijke werkzaamheden van een dergelijke functionaris in een schilderijenmuseum, waarin veel tentoonstellingen worden gehouden.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen: *f* 1205.— tot *f* 1577.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage.

De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.

Uitvoerige sollicitaties met opgave van referenties te richten aan de directeur van de musea, Vest 117, Dordrecht.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 9DE AFL., SEPTEMBER

REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Ranum, gem. Winsum. Bij het leggen van buizen ten behoeve van de vuilafvoerleiding Hoogkerk-Waddenzee werden in juni 1968 te Ranum ten westen van de weg Winsum-Baflo twee wierden aangesneden. De meest noordelijke wierde, de „groene wier" genaamd, werd slechts aan de voet van haar westzijde geraakt. In de zuidelijke terp, de zogenaamde „rode wier", werd in het midden van noord naar zuid een sleuf van ca. 7 m breedte (boven) en ca. 2 m breedte (onder) tot ca. 3.5 m onder het maaiveld gegraven. Vanwege de aard en het tempo der werkzaamheden was het niet mogelijk een groot profiel schoon te steken, zodat de waarnemingen steekproefsgewijs dienden te geschieden.

Zoals reeds werd vermoed, moeten deze wierden op grond van het gevonden materiaal (aardewerk, een netverzwaring, beenderen en hout) in de eerste eeuwen na onze jaartelling worden gedateerd. Zij zijn gelegen op een natuurlijke hoogte — de diluviale ondergrond ligt ter plaatse relatief hoog — aan de oever van een oude stroombedding, die nog duidelijk in het terrein herkenbaar is. De zool van de terp was op haar hoogste punt 0.69 m + N.A.P. gelegen. Tijdens de post-romeinse transgressieperiode zal aan de bewoning ter plaatse een einde gekomen zijn. Het relatief geringe aantal vondsten vestigde de indruk, dat deze bewoning niet erg intensief geweest is.

B.A.I./Groninger Museum (J. W. Boersma).

NOORD-BRABANT

Berlicum. Onder Middelrode werden nabij het Klotven enige crematieresten en twee urnen aangetroffen in de rand van de bermsloten van een nieuw aangelegd landbouwweggetje. Over een strook van ruim 100 m lagen nog talrijke urnscherfjes en stukjes verbrand leem, hetgeen er op wijst, dat nog meer bijzettingen zijn vergraven. De vondsten maken ongetwijfeld deel uit van een urnenveld, gelegen op een hoge zandrug die ruim 2 m boven de omgeving uitsteekt. Daar de vondsten op de uiterste westrand van deze hoogte werden aangetroffen, zal het urnenveld waarschijnlijk nog grotendeels intact zijn, vooral ook omdat de vondsten op een diepte van ongeveer 60 cm onder het huidige maaiveld zijn gelegen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Gassel en Beers. In het begin van dit jaar werd bij Gedeputeerde Staten een ontheffing aangevraagd voor het ontgronden van een perceel bij Dommelsvoort, gelegen ongeveer 3 km ten westen van Cuyk. Reeds in 1928 was een klein gedeelte van dit perceel voor zandwinning afgegraven, waarbij ongeveer 15 urnen werden ontdekt (*Brabants Heem* 1967, 66-67). Wij adviseerden Gedeputeerde Staten daarom voor deze ontgronding geen toestemming te geven. Op 2 augustus j.l. passeerden wij dit punt waarbij bleek, dat het gehele perceel tot een diepte van 2 m beneden het vroegere maaiveld was afgegraven.

Ongeveer 1 km ten noordwesten van Groot Linden werd in een kleine zandafgraving een nederzetting uit de IJzertijd ontdekt. Op ongeveer 40 cm beneden het huidige maaiveld werd een cultuurlaag aangetroffen, waarin een zeer sterke concentratie van urnscherven. De scherven dateren uit de laatste eeuwen voor het begin der jaartelling. De bewoning op dit punt moet in de Romeinse tijd zijn afgebroken, want er werd geen enkel Romeins scherfje ontdekt. De nederzetting ligt op een hoge zandrug vlak langs de Maas en strekt zich van oost naar west uit. Op 150 m ten noordoosten van de nederzetting heeft de begraafplaats gelegen: bij opheffing van de Beerse Overlaat werden hier talrijke urnen gevonden (*Brabants Heem* 1967, 66).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Grave. Onder een gedeeltelijk afgegraven oude dijk westelijk van het riviertje de Raam, zuidelijk van Escharen werd een aantal Romeinse aardewerkscherven aangetroffen. Iets ten noordwesten hiervan werden in 1929 sporen van palen met vlechtwerk en tufsteen aangetroffen samen met veel Romeins aardewerk (aantekeningen Bursch d.d. 6.9.1929, R.M.O. Leiden). Het blijkt nu dat deze nederzetting zich nog verder in zuidoostelijke richting voortzet.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Ravenstein. In verband met de bestemmingsplannen in de gemeente Ravenstein werd voor het kerkdorp Deursen een wijziging in de dorpskern geprojecteerd, waarbij enige tot nu toe onbebouwde percelen als bouwterrein staan aangegeven. Enige proefsleufjes, gegraven door vrijwillige arbeidskrachten, toonden aan dat op het perceel westelijk van de kerk veel Romeins aardewerk aanwezig was. Op het perceel noordelijk van de kerk, dat gedeeltelijk voor uitbreiding van de begraafplaats is bestemd, kwamen eveneens veel scherven aan het licht, zowel uit de IJzertijd als uit de Romeinse tijd.

Een klein proefsleufje ten westen van de kerk van Dennenburg leverde scherven uit de IJzertijd op en een doorboord driehoekig weefgewicht.

Te Deursen werden in de vorige eeuw reeds talrijke urnen en andere voorwerpen gevonden op een woerd genaamd „Het Steenwerk" (Hermans, *Noord-Brabant*, Oudheden, 28) en opnieuw in 1932 (brief Bloemen uit Wychen aan R.M.O. Leiden d.d. 17.3.1932). Tussen Deursen en Dennenburg werden in november 1967 enige Merovingische graven aangesneden (*Archeologisch Nieuws* 1968, 29-30). Enige oude woongronden in dit gebied staan vermeld in: P. J. R. Modderman, „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant". (*Brabants jaarboek* 1950, 92-107).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Op 20 juli 1967 werd een begin gemaakt met een proefonderzoek, waarvan de duur op vijf weken geraamd was. De resultaten waren echter van dien aard, dat de opgraving uitliep tot 9 januari 1968, waarna de eerste campagne afgesloten werd. De tweede campagne is op 11 maart begonnen.

Het betreffende terrein, genaamd „De Bult", manifesteert zich als een ca. 1 m hoge rug in het overigens vlakke polderland. Gedurende de voorgaande jaren hadden o.a. de heren Stuurman, Postma en Jung, leden van de A.W.N., in enkele proefputjes een aanzienlijke hoeveelheid inheems-Romeins en Romeins aardewerk gevonden. Zelfs waren zij op het hoogst gelegen gedeelte van het terrein op een funderingsrest gestoten! Aangezien „De Bult" bedreigd wordt door aanleg van een autosnelweg, was een onderzoek geboden.

Op het hoogst gelegen punt is een deel van een bewoning uit de Romeinse tijd aangesneden. De kern van de bewoning wordt gevormd door een klein optrekje, omgeven door een wandgreppel, vermoedelijk voor een vlechtwand, en voorzien van 2 of 3 x 2 staanders (5.10 x 9 m). Dit gebouwtje is vervangen door een groter, dat het eerste direct omsloot, maar aan de oostzijde verlengd is door een extra ruimte, afgescheiden door een tussenwand. Ook hier geven greppels de begrenzing aan (6.75 x 13 m). 4 x 2 en 2 x 2 staanders droegen het dak van resp. het hoofd- en voorvertrek. In een derde fase is deze boerderij opnieuw vergroot, waarbij gedeeltelijk van bestaande dragende constructie gebruik gemaakt moet zijn (6.50 x 16 m of meer). Een brede greppel heeft het geheel vermoedelijk omgeven. Al deze plattegronden, die zich op nagenoeg dezelfde plaats opeenhopen, hebben een wat „slappe" vorm. Meer westelijk in het verlengde van de hierboven beschreven plattegrond zijn de enigszins lacuneuse sporen van een huis met zeer strakke wandgreppels waargenomen (6.25 x minstens 20 m), op de hoek waarvan een kleine rechthoek van verkoolde paaltjes is gelegen (4 x 1.75 m). Over dit alles heen ligt een bijzonder fraaie huisplattegrond (7.50 x 23.50 m), waarvan langs de wanden aan weerszijden paarsgewijze uitkragingen binnenwaarts steken. De funderingsgreppels zijn compact en homogeen gevuld met verbrand huttenleem en brokken rood puin. Aan het westelijke uiteinde heeft een diep gefundeerde aanbouw aangesloten, die vermoedelijk uit tuf is opgetrokken. Deze aanbouw is in een later stadium opgegeven en vervangen door een complex van drie vertrekken (3.50 x 3.10; 2.85 x 2; 3.50 x 2.50 m) in steen (tuf, grauacke, secundaire verwerkte Franse kalksteen).

Het noordelijke vertrek is aanzienlijk dieper gefundeerd dan de overige en heeft op de noordoosthoek twee uitkragingen. In de uitbraak binnenin dit vertrek werden talrijke fragmenten van muurschildering gevonden benevens enkele ronde hypocausttegels, tubulifragmenten en plintstukken van een vloer in „opus signinum". Vermoedelijk gelijktijdig met deze verbouwing is iets meer naar het zuidwesten een vrijstaand stenen gebouwtje verrezen (4.75 x 6.10 m).

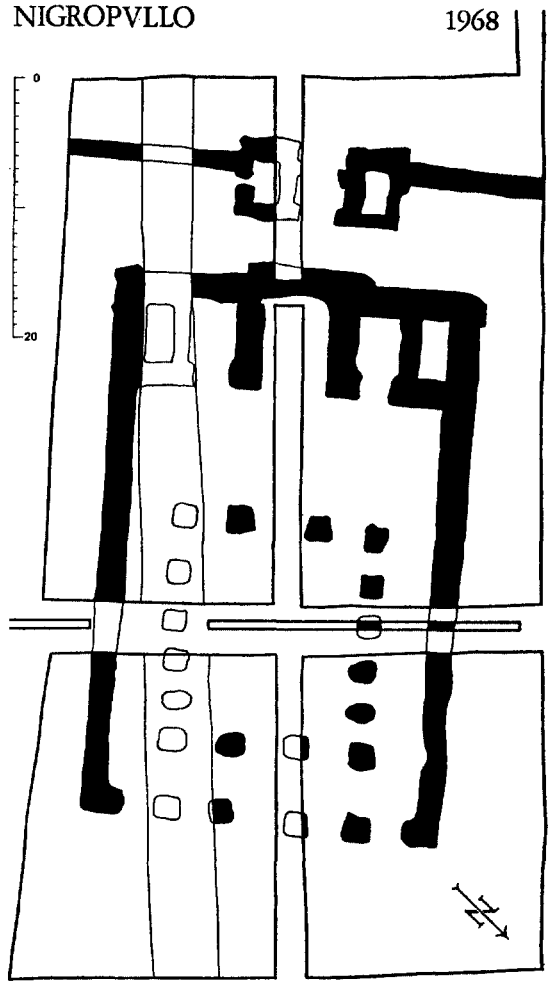
De vondsten bestaan voor een groot deel uit inheems-Romeins materiaal, dat grote gelijkenis vertoont met het aardewerk uit het terpengebied en dateert van na het begin van de jaartelling. Sporadisch komen nog specimina van het zogenaamde Streepbandaardewerk voor. Het oudste Romeinse aardewerk is een Flavisch terra sigillata fragment. Het merendeel van het Romeins aardewerk dateert echter uit de 2de helft van de 2de eeuw en de 1ste helft van de 3de eeuw na Chr.

Hadden alle sporen uit de voorgaande periode een oost-west oriëntering, de middeleeuwse bewoning is noordwest-zuidoost en loopt exact parallel met de moderne verkaveling. Een boerderij van 6 x 17 m vormt het middelpunt van een stelsel van diepe en brede greppels en rechthoekige kuilen, die voor een gedeelte houten bekistingen hebben. Het aardewerk bestaat uit import uit Paffrath, Pingsdorf en Andenne.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Zwammerdam, gem. Alphen aan de Rijn. Op 27.3.68 werd aangevangen met een proefonderzoek op een onlangs door de Vereniging Johannesstichting verworven terrein van ca. 45 ha ten noordwesten van het voormalige N.S.-station te Zwammerdam, gem. Alphen aan de Rijn.

Aanvangende bij het N.S.-station werden op een o.z.o.-w.n.w. over het terrein lopende zandrug vijftien in een lijn geprojecteerde proefputten gegraven (in enkele gevallen uitgebreid tot proefsleuven) tot voorbij de boerderij 'De Hooge Burgt'. Tengevolge van afkleien en omwerken van het terrein was de uitslag dezer prospectie vrijwel negatief. Vervolgens werd op ca. 200 m ten w.n.w. van het NS-emplacement loodrecht op de proefputtenreeks een sleuf (‚sleuf 3, 1') gegraven, die de zuidelijke oever van een oude Rijnbedding bleek te snijden. Deze was in de Romeinse tijd kennelijk

Zwammerdam, plattegrond van principia en porta decumana.

gebruikt als stortplaats voor afval. Verschillende lagen vielen daarin te onderscheiden. De onderste laag bevatte tegen de zandige oever — waarin een driedubbele reeks nog onverklaarde palen — hoofdzakelijk Neronisch en Flavisch materiaal. Tegen de oever liggende takken wekten de indruk intentioneel ter bescherming van de walkant te zijn aangebracht. Daarboven, en meer de rivier in, een grote hoeveelheid materiaal — waarbij veel baksteenpuin — uit de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw. In de bedding kwam een zware w.n.w.-o.z.o. verlopende paalfundering aan het licht (kade?). Onder de mobilia uit de diepst onderzochte lagen bevinden zich terra sigillata, leder, etc.; tot het bepalen

van het karakter van de Romeinse vestiging vormt de sleutel een bijzonder fraai bewaard gebleven (‚Moorpatina') bronzen umbo met op de rand twee gepuncteerde inscripties

TVERACISPVPI (= Turmae [1] Veracis Pupi)
TVERIHAHVCI (= Turmae [1] Veri Hahuci).

Op de aanwezigheid van ruiters wijst ook de vondst van een ijzeren paardebit.

De bovenste laag bevat een uitgelezen assortiment aan ceramiek uit de periode IId-IIIA. Op baksteenmateriaal uit de bedding werden stempels aangetroffen van de EX(ercitus) GER(manicus) INF(erior) en de L(egio) X G(emina)[.

Een op 50 m ten zuiden van de proefputtenreeks (met een zgn. dieplepel = voor leggen van kabels gebezigde graafmachine) gegraven proefsleuf sneed op ca. 200 m w.n.w. van het stationsemplacement een ca. 15 m lange onderheide fundering van grote kiezelstenen, ca. 100 m resp. ca. 105 m verder ongeveer 1.5 m brede dito funderingen. Ter weerszijden van de twee laatstgenoemde funderingen gemaakte vlakken wezen uit, dat resp. vrijwel haaks gesneden waren een ‚poer' voor een zuil van het peristylium en de westmuur van een principia. Na het verrichten van aanvullende puncties werd de gehele plattegrond ontsloten met uitsparing van twee de proefsleuf flankerende profieldammen en een mediane profieldam loodrecht daarop.

Van de *principia* (ca. 27 x 43 m) — met iets naar achteren uitspringend sacellum, met aan weerszijden twee vertrekken, een peristylium van 6 x 4 zuilen — is het open front (4 zuilen of pijlers) naar de Rijnoever gericht. Uit een der poeren is afkomstig een tegulafragment met stempel EXGERINF. Opvallend is, dat lengte en breedte van de principia vrijwel overeenkomen met die van de stenen principia van het laatste castellum (6) te Valkenburg Z.H. (ca. 27 x 41 m).

Direct achter de principia kwamen de *porta decumana* en aansluitende delen van de zuidmuur — in de vorm van een breuksteenfundering — te voorschijn, met daarbuiten minstens drie grachten.

[1] Aanvulling prof. dr. J. E. A. Th. Bogaers.

Na vaststelling van de ombuiging van de grachten aan de zuidwestkant kon de breedte van de achterzijde van het castellum worden bepaald op iets minder dan 140 m. Ook aan de noordkant — langs de oude Rijnoever — werd de grachtengordel aangesneden. Indien de daar vastgestelde vijf grachten qua periodiciteit zullen blijken te correleren met de zuidelijke bedraagt de diepte van het castellum slechts ca. 90 m. In dat geval zou Zwammerdam een extreem voorbeeld zijn van het castellumtype ‚met breed front', dat met name gepresenteerd wordt door Utrecht, Valkenburg Z.H. en Hod Hill.

De fundering van de principia doorsnijdt een zware brandlaag (half gebakken bepleistering van houten barakken). De onder, in en boven deze brandlaag verzamelde mobilia suggereren een datering van de calamiteit in de periode Nero-Vespasianus — waarbij vanzelfsprekend gedacht wordt aan het jaar 69. Onder en naast de principia tekenen zich reeds standsporen van houten gebouwen af. Op de van dit terreingedeelte afkomstige terra sigillata werden de volgende stempels gelezen: OFAQVITAN, OFAQVI[, OFBAS, BA[, BITVIS, C]RES[TI, LOGIRNVS, MARTIALFE, MEDDICFE, OFMODEST, PRAETERITI, PRI[MI, SABELLV, OF·SEVERI, SEVERVS. Uit een gracht kwam een imbrexfragment met gedeeltelijk retrograde stempel LEG XXX (in een vaandeltje).

Nog onzeker is de betekenis van de het eerst aangesneden fundering, die wel zeker buiten het castellum gelegen is. Het gebouw bleek over het *gehele* oppervlak onderheid te zijn. Gedacht wordt aan een badgebouw. Ernaast werd een vierkante houten put aangetroffen, die puin en 2de-eeuwse scherven bevatte.

De prospectie, aanvankelijk uitgevoerd in het kader van een veldcursus (27.3-11.4.68) voor studenten in archeologische vakken van de Universiteit van Amsterdam vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie, werd beeindigd op 21.6.68. Met de dagelijkse leiding waren belast de heren J. K. Haalebos, ass. I.P.P., en H. N. Donker, techn. ass. I.P.P.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen en J. K. Haalebos).

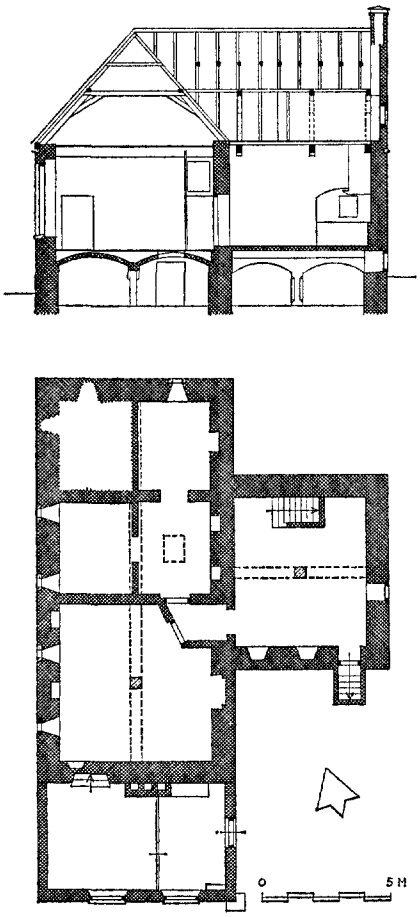
MONUMENTEN-NIEUWS

Bredevoort (gem. Aalten), havezathe Walfort

„Een huys en hofstat, geheiten die Waelvaert" wordt genoemd in het begin van de 16de eeuw, toen Evert van Lintelo het erfde. Het leen Walfort was in 1402 al in het bezit van een van zijn voorvaderen. Later vererfde het bezit op de geslachten van Coeverden (1609) en van Pallandt (1743). Thans is het huis eigendom van de gemeente Aalten.

Het gebouw bestaat uit drie gedeelten:

a) een ongeveer noord-zuid gerichte langwerpige hoofdvleugel,
b) een ongeveer vierkante uitbouw tegen de oostgevel hiervan,
c) een jongere verlenging van de hoofdvleugel naar het zuiden.

Havezathe Walfort bij Bredevoort. Kelderplattegrond en dwarsdoorsnede. Schaal 1 : 300. Naar opmeting gemeentewerken Aalten.

De twee eerste gedeelten bevatten kelder, begane grond en zolder; het laatste heeft geen kelder, terwijl de beganegrondvloer en de zoldervloer hierin lager gelegen zijn.

Blijkens een tekening van Jan de Beyer uit 1743 (afb. 1) had het gebouw destijds een verdieping meer. Het is niet zonder meer duidelijk uit welke hoek deze tekening het kasteel weergeeft. Waarschijnlijk is dit uit het noord-oosten. De beide hoeken tussen de hoofdvleugel en de uitbouw zijn dan volgebouwd geweest, zij het waarschijnlijk niet van meet af aan. Inderdaad zijn in de kelder van de hoofdvleugel ter weerszijden van de uitbouw gedichte doorgangen aanwezig; ook op de begane grond zijn er gedichte doorgangen, in de noordoostelijke hoek, zowel in de hoofdvleugel als in de aanbouw.

De kelders hebben in het midden een rij steunpunten, die door segmentbogen verbonden zijn. Tussen deze bogenrij en de lange wanden zijn segmentboogvormige tongewelven geslagen. In de hoofdvleugel worden de steunpunten gevormd door één zandstenen zuiltje met afgeschuinde hoeken en twee misschien niet oorspronkelijke dwarsmuren; in de uitbouw is er één soortgelijk zandstenen zuiltje in het midden. Dergelijke kelders komen veel voor in Deventer, zij het, dat daar de bogenrijen en de tongewelven meestal een kwartslag gedraaid zijn (vgl. p. 47). Het meest noordwestelijke vak van de kelder van de hoofdvleugel is thans niet toegankelijk. Uit de aanwezigheid van gedichte keldervenstertjes en de segmentboog in aansluiting op de andere segmentbogen blijkt, dat dit vak vroeger wel deel van de kelder heeft uitgemaakt.

De uitbouw heeft op de begane grond tegen de oostmuur een brede oude schouw, geflankeerd door oude smalle vensternissen. In de noordmuur bevindt zich een vrij brede, segmentbogig afgedekte nis, waarin een doorgang is geweest. Langs de vloer is een plint van oude blauwe (en enkele paarse) tegels met een bloempot in een cirkel en Wan-Li-ornament op de hoeken. Het plafond bestaat uit moer- en kinderbalken op sleutelstukken met een profiel van een peerkraal met neuslijstje tussen twee hollen en vrij grote uitgestoken driehoeken aan de onderzijde. De kinderbalken liggen op de moerbinten. Het lijkt

enigszins twijfelachtig of dit samenstel ongerept is.

Op de begane grond van de hoofdvleugel zijn de balken achter vlakke plafonds weggewerkt. Het zuidelijkste vertrek hierin heeft een 19de eeuwse schouw en een eenvoudig stucplafond.

De kappen hebben eiken spanten en sporen. Alleen het hoge spant in de zuidelijke verlenging van de hoofdvleugel heeft ook grenen onderdelen. In de hoofdvleugel zelf zijn de spanten van zuid naar noord aldus gemerkt: III, IIII, I, II, V, VI; in de uitbouw van west naar oost VII, VIII, VIIII (gehakte merken). Op de meeste onderdelen komen ook oudere gesneden telmerken voor (rechte en gebroken), wat op secundaire toepassing wijst. Ook de sporen zijn blijkens niet meer functionerende kepen secundair verwerkt. Zij zijn ook voorzien van gehakte telmerken, die niet opvolgorde staan.

Van het uitwendige zijn alleen de noord- en de westgevel van de hoofdvleugel niet gepleisterd. Deze hebben vlak onder de huidige dakaanzet een zandstenen waterlijst, die aan de oostzijde nog een eindje omgaat (gedeeltelijk afgehakt). In de westmuur is een gedicht kruisvenster te zien met restanten van natuurstenen dorpels, links daarvan bevindt zich onder de klimop de dagkant van een tweede. Ter weerszijden van het eerste zien wij de natuurstenen omlijstingen van twee (schijn)schietspleten. De kelder heeft in deze gevel vier venstertjes; drie ervan hebben zandstenen kozijnen met een luiksponning aan de buitenzijde en zijn voorzien (of voorzien geweest) van diefijzers en een bakstenen ontlastingsboogje. Alleen het meest rechtse venstertje heeft een houten kozijn. Van alle vier zijn de kozijnen aan de buitenzijde met specie bedekt. Links van het viertal bevindt zich achter de klimop nog een gedicht venstertje.

In de noordgevel bevindt zich een eveneens door een specierand omgeven keldervenster, dat blijkens het ontbreken van een ontlastingsboogje blijkbaar niet oorspronkelijk is; voorts een gedicht keldervenster en een soortgelijke schietspleet als in de westgevel. Verder is hier een gedichte doorgang, die misschien leidde naar de uitbouw op bogen, die Jan de Beyer afbeeldt (afb. 1 en 2).

De uitbouw heeft aan de oostzijde vlak onder de huidige dakaanzet een zandstenen waterlijst, die aan de noordzijde ruim twee meter omloopt, zij het grotendeels afgehakt. Van deze gevels en het aansluitende gedeelte van de oostgevel van de hoofdvleugel is de pleister gedeeltelijk afgevallen, zodat een tweetal gedichte doorgangen (reeds genoemd) en een gedicht venstertje (in de noordmuur van de uitbouw) zichtbaar zijn geworden (afb. 2). De nog niet besproken gevels zijn stevig gecementeerd.

De hoofdvleugel is opgetrokken van baksteen van het formaat 26½/27½ x 13 x 6½/7½ cm, 10 lagen = 84 cm. Aan de uitbouw komt vrijwel hetzelfde formaat voor. Vermoedelijk zijn deze beide gedeelten even oud; dit kon echter nog niet met zekerheid vastgesteld worden. Ze mogen gedateerd worden in de 15de eeuw (gezien de algemene opzet, het profiel van de sleutelstukken en de oudste telmerken op de kapspanten) en vormden dus — zij het met een verdieping meer — het huis, dat de genoemde Evert van Lintelo erfde.

Uit een naad in de westgevel blijkt, dat de zuidelijke verlenging van de hoofdvleugel van jonger datum is. Deze heeft in de westmuur een gedicht venster en klezoortjes in de koppenlagen nabij de zuidelijke hoek. Wij zullen hem dus niet jonger mogen dateren dan XVIII A. Het baksteenformaat bedraagt 25/26½ x 12½/13 x 5½/6 cm, 10 lagen = 72 cm.

Wanneer de overige aanbouwen, die op de tekening van Jan de Beyer te zien zijn en vermoedelijk dateerden uit de 16de en 17de eeuw, gesloopt zijn en het resterende gebouw verlaagd werd, is niet bekend.

G. BERENDS

GERAADPLEEGDE LITTERATUUR

J. W. Staats Evers, *Gelderland's voormalige steden,* Arnhem, 1891, 6.

J. S. van Veen, *Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen — Het Kwartier van Zutphen*, Arnhem 1917, 506-508

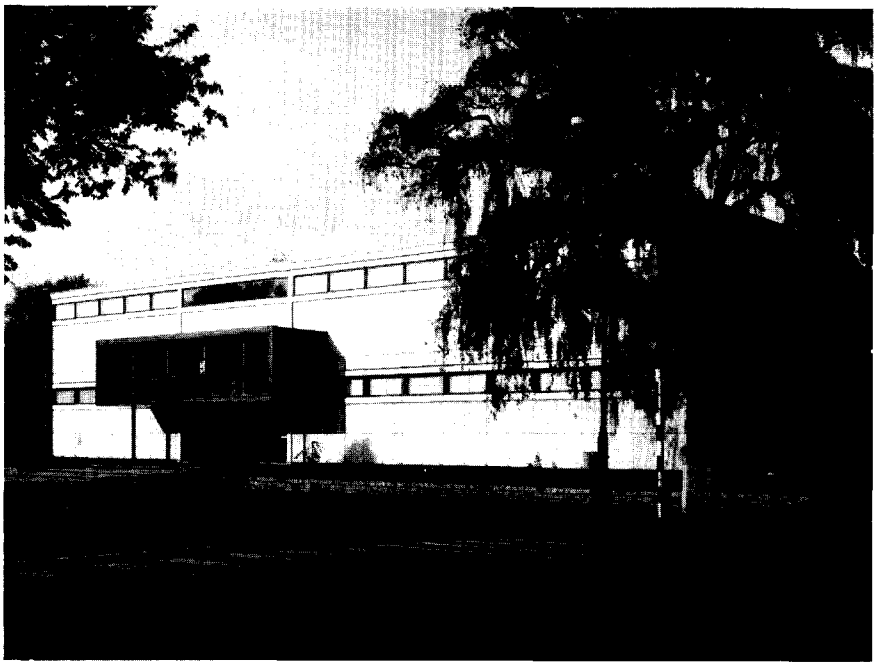
E. H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutfen — De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst,* III, 2, Den Haag 1958, 5.

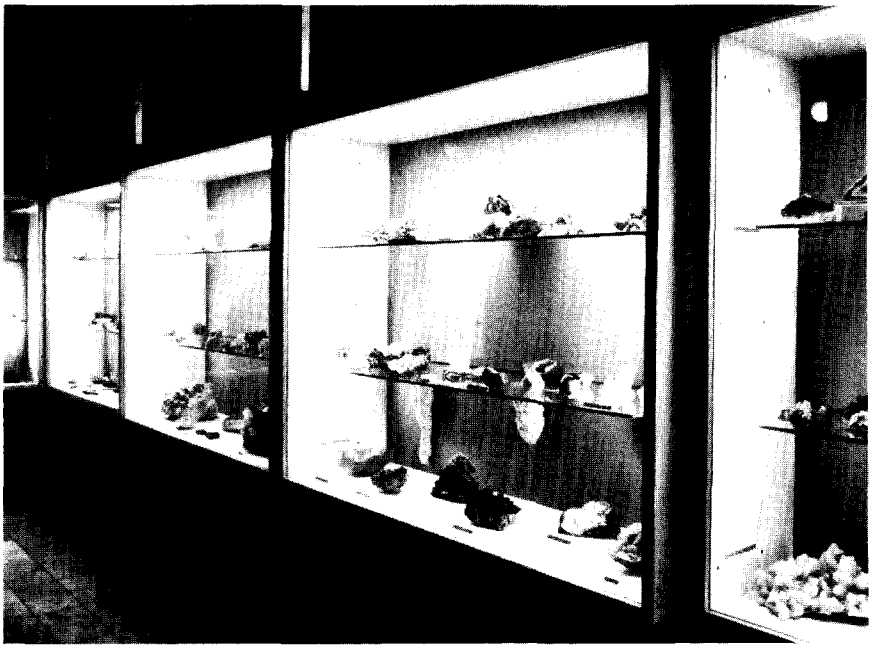
Afb. 1. Havezathe Walfort bij Bredevoort, waarschijnlijk gezien uit het noordoosten Tekening van Jan de Beyer, 1743. (Collectie de Poll)

Afb. 2. Havezathe Walfort bij Bredevoort, gezien uit het noord-oosten. Links de uitbouw, rechts de hoofdvleugel. (Foto Monumentenzorg, 1952)

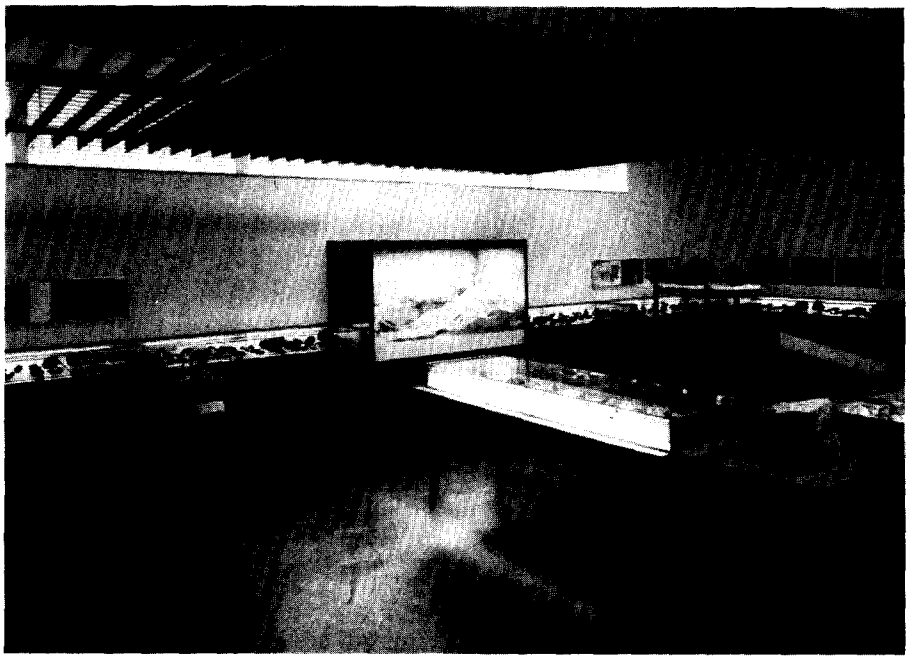

Afb. 1. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, voorgevel.

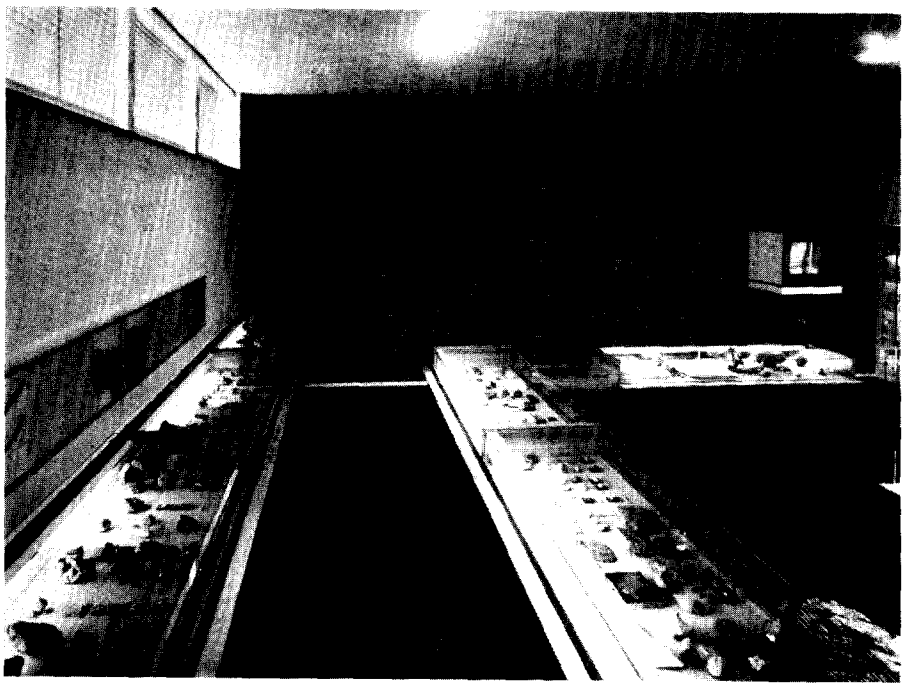

Afb. 2. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling mineralen. Wandvitrines: de objekten liggen op glasplaten zonder in het zicht zijnde dragers; de binnenverlichting is op eenvoudige wijze uitwisselbaar.

(Foto's Advigrafo, Enschede)

Afb. 3. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling geologie. Overzicht van het voorste deel der zaal (algemene en regionale geologie).

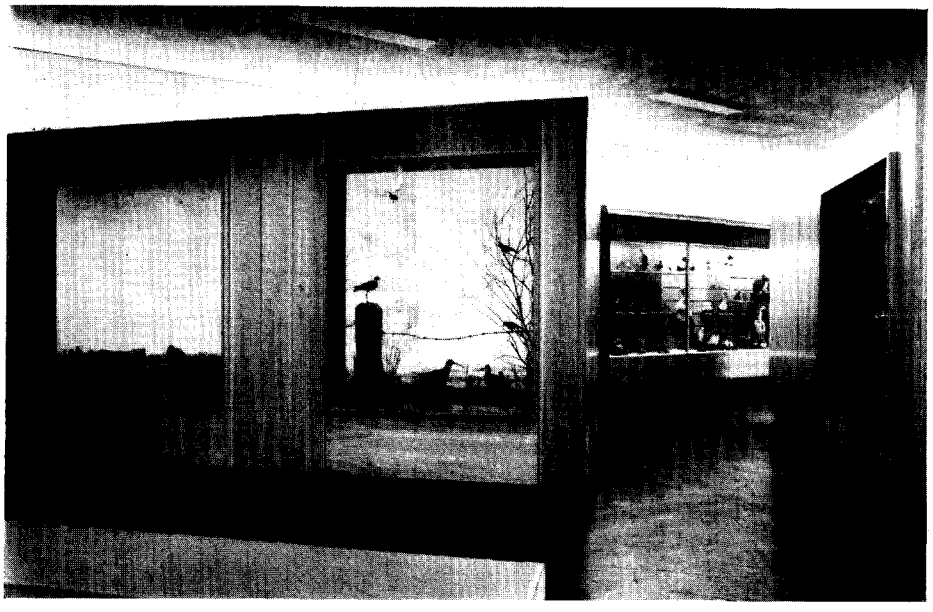

Afb. 4. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling fossielen. Overzicht van de zaal met skeletdelen mammoet en fotoscoop (automatische diaprojectie) op de achterwand.

(Foto's Advigrafo, Enschede)

Afb. 5. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling fossielen. Voorste deel van de zaal.

Afb. 6. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, vogelzaal: diorama's en vitrine. De gehele voorwand van de diorama's kan als een deur geopend worden; het glas is erin geplaatst onder een hoek van ca. 20°, waardoor spiegeling voorkomen wordt. (Foto's Advigrafo, Enschede)

MUSEUM-NIEUWS

Het Nieuwe Natuurmuseum te Enschede

Voorgeschiedenis

Toen in 1939 het Natuurhistorisch Museum te Enschede geopend werd, was het op dat moment reeds duidelijk, dat dit geen definitieve behuizing kon zijn.

Het gebouw — een voormalige villa — kon door een ingrijpende verbouwing weliswaar aangepast worden aan de eisen, die men minimaal kon stellen aan een onderkomen voor een showcollectie ten behoeve van een bescheiden aantal bezoekers, maar enkele wezenlijke elementen als laboratorium en magazijnruimten ontbraken geheel. Vooral dat laatste was een enorm bezwaar, want daarom moest een magazijnruimte op de zolder van een school elders in de stad worden aangehouden. Daarnaast bleek, met het stijgen van het aantal bezoekers, een afzonderlijk lokaal voor tijdelijke tentoonstellingen en één voor het ontvangen van groepen bezoekers — vooral schoolklassen — absolute noodzaak te zijn.

Gedurende de oorlog was het vanzelfsprekend niet mogelijk om verbeteringen van enige omvang aan te brengen, maar wel werd in die jaren het belendende perceel grond door een ingezetene geschonken, terwijl een ander een fiks bedrag legateerde, dat als begin van een bouwfonds moest dienen.

In 1951 werd een bescheiden uitbreidingsplan ontworpen, dat echter op aanraden van het gemeentebestuur werd teruggenomen om plaats te maken voor een plan, dat aan alle eisen zou voldoen.

Allereerst werd nu een lijst gemaakt van eisen en wensen: een bepaald aantal zalen van een zekere inhoud, een maximale wandruimte en van boven invallend, geheel te beheersen licht en het geheel onderkelderd voor magazijnruimte; de administratie, bibliotheek, tentoonstellings- en ontvangstruimten zouden in het oude gebouw gevestigd worden. Tenslotte moest er ook een zaal komen waar levende dieren ondergebracht konden worden.

Een drietal architecten werd uitgenodigd om, rekening houdend met deze verlangens, een schetsontwerp te maken en van deze drie bleek dat van de Enschedese architect P. Roze H.B.O., B.N.A. de meest aanvaardbare oplossing te bieden. In 1955 waren zijn uitgewerkte plannen in een maquette gereed.

De volgende hindernis vormden uiteraard de financiën. Weliswaar was de overheid niet ongenegen om ons in dezen de helpende hand te bieden, doch zij stelde hierbij de eis, dat eerst getracht moest worden uit andere bronnen een basisbedrag bijeen te brengen.

Ons beroep op de burgerzin van de Twentenaren was niet tevergeefs, want niet minder dan ruim *f* 400 000.—, dus meer dan een derde van de totale kosten van deze uitbreiding werd door industrie en particulieren bijeengebracht.

Helaas maakte het destijds nog geldende stelsel van bouwvergunningen het ons onmogelijk om het nieuwbouwplan in één keer te verwezenlijken, maar in 1959 kon toch een eerste deel in gebruik worden genomen. Ook konden wij nog in 1963 een goed geoutilleerde werkplaats bouwen, maar het duurde tot eind 1965 voor de bouw van het nieuwe hoofdgebouw kon beginnen. In het voorjaar van 1967 kon met de inrichting begonnen worden en op 18 april 1968 werd het nieuwe museum officieel geopend (afb. 1).

Architectuur

Het streven van de architect was erop gericht, de ruimten met beheerst licht af te wisselen met die waarin het daglicht onbelemmerd kan toetreden, als ontspannende elementen na die van concentratie. Verschillende ruimten als hal, trappenhuis en zelfs één der zalen hebben direct contact met de buitenwereld, hetzij met de straat, hetzij met de tuin en vijver.

De verwarming geschiedt deels door inblazen van voorverwarmde buitenlucht, deels door middel van radiatoren; een eenvoudige airconditioning zorgt voor een goede atmosfeer.

Interieur

Aan de interieur-architect werden zeer zware eisen gesteld. Hij immers had tot taak een aantal voor hem onbekende materialen, voorwerpen en opstellingen te groeperen en zonodig in passende vitrines onder te brengen en daarbij ook nog een bepaalde volgorde aan te houden. Vanzelfsprekend werd van hem verwacht, dat hij de eisen der aesthetica niet tekort zou doen.

Dat hij daarbij de gebruikelijke eisen, die aan een vitrine gesteld worden als: stabiel, stofdicht, goed afsluitbaar maar gemakkelijk door één man te openen en niet dominerend over de voorwerpen zèlf, niet uit het oog mocht verliezen maakte het hem nog moeilijker. De interieur-architect G.

K. F., de heer Jan van Vliet te Enschede heeft zich zeer goed van zijn taak gekweten. Alle vitrines werden ook door hem ontworpen, waarbij glas en (grenen)hout domineren. De verlichting werd in T.L., hier en daar ondersteund door spotlights, uitgevoerd.

De indeling

Wij zijn uitgegaan van de gedachte, dat een modern museum niet alleen maar een kijkspel moet zijn, maar dat de bezoeker ook graag iets zelf wil doen en daardoor leren. Daarnaast trachten wij de bezoekers tot goed waarnemen te prikkelen en het zinvol en verantwoord verzamelen te stimuleren. Er is afgezien van een systeem van een vaste route.

De afdelingen zijn dusdanig rond de hoofdingang gegroepeerd, dat men op gemakkelijke wijze de weg kan vinden en snel diè afdeling kan bereiken, waarnaar op zeker ogenblik de voornaamste belangstelling uitgaat. Men moet bij een museumbezoek niet in één keer alles willen zien, maar na een oriënterend bezoek, zo nu en dan bepaalde afdelingen gaan bekijken.

De verschillende afdelingen

In de afdeling mineralen (afb. 2) is niet de traditionele indeling naar chemische samenstelling gevolgd, maar een voor het publiek meer bevattelijke in groepen als „edelstenen", „ertsen" enz. Met behulp van een Geiger-Müller teller kan men zelf radio-actief materiaal onderzoeken en de wijzerplaat van zijn eigen horloge testen, terwijl hier ook het veelzijdig gebruik van fluorescent licht kan worden beproefd.

Omdat de geologie nog altijd een stiefkind is van ons onderwijs, hebben wij gemeend zowel in de geologiezaal (afb. 3) als ook in die, welke gewijd is aan de fossielen (afb. 4 en 5), een algemene inleiding centraal te stellen.

Wij beginnen met het ontstaan der aarde, laten daarna zien hoe verschillende gesteenten gevormd worden en hoe verschillende krachten voortdurend bezig zijn het oppervlak der aarde te vervormen. Steeds wordt er aan de hand van voorbeelden op gewezen, dat men door goed waarnemen zelf iets van die geschiedenis der aarde kan ontdekken.

Aansluitend wordt een overzicht gegeven van gesteenten, die speciaal in het oosten van ons land worden aangetroffen en ook van die welke nu nog gevormd worden.

Een derde van deze zaal is gewijd aan de Nederlandse delfstoffen. Onder een doorsnede door Nederland van zuid naar noord, worden achtereenvolgens mergel, steenkool, zout, aardolie, aardgas en soda behandeld, waarin de betreffende industrieën een groot aandeel hebben gehad. Een aantal krukjes in het midden van de afdeling noodt de bezoekers uit om alles eens rustig te bekijken, terwijl een geluidsband voor de toelichting zorgt.

Een doorsnede van Overijssel met daaronder de resultaten van diverse diepboringen geeft een beeld van de wijze waarop een geologisch profiel tot stand komt.

Bij de algemene inleiding in de fossielenzaal worden in systematische volgorde fossielen uit het planten- en dierenrijk getoond mèt de verschillende wijzen van fossilisatie. Hier ziet men fraaie en vaak zeer spectaculaire fossielen van klassieke vindplaatsen, die op diverse plaatsen ter wereld zijn gevonden, waar nodig aangevuld met gips-afgietsels.

Deze zaal sluit aan op die welke gewijd is aan de (recente) lagere dieren, zodat een vergelijking met de huidige fauna steeds mogelijk is.

Ook van de ontwikkeling van de mens laten wij het een en ander zien, zodat men een idee krijgt van de Pithecantropus, de Heidelbergmens en de Neanderthaler alsook van de typische materialen en voorwerpen, waarmee de mens zich omringde. Dank zij een schenking van wijlen dr. W. G. N. van der Sleen — aan wie ons museum toch al zoveel te danken heeft — kunnen wij hier bijv. ook zien hoe tal van volken over de gehele aarde verspreid hun steentijdperiode beleefden.

Door middel van een automatische dia-projectie krijgt men een overzicht van de geologische perioden met hun karakteristieke flora en fauna. Gerangschikt naar de geologische ouderdom wordt tenslotte nog een overzicht gegeven van de fossielen in Oost-Nederland, resultaat van een halve eeuw verzamelen, waardoor men een goed beeld krijgt van de geweldige rijkdom van dit gebied.

Op een tussenverdieping, boven de hoofdingang, is een „etalage" ingericht waarin, goed zichtbaar vanaf de straat, enkele grote stukken zijn opgesteld als het geraamte van een wolharige neushoorn uit Almelo, een doorsnede van een reusachtige eik en een wereldbol van 80 cm doorsnede, die rustig zijn rondjes draait. Aan een lantaarnpaal die er op goede afstand tegenover staat, is een model van de maan in juiste verhouding opgehangen.

De bovenverdieping is gewijd aan de vogels en zoogdieren van Nederland, die voor een deel

in een 19-tal diorama's zijn opgesteld (afb. 6). De Enschedese kunstschilder Klaas Visser toont hier prachtige staaltjes van zijn kunnen.

Als aanvulling hierop worden de overige dieren in vitrines getoond, terwijl ook een mogelijkheid aanwezig is om de vogelstemmen te beluisteren. Met opzet is in deze ruimten afgezien van een totale buitensluiting van het daglicht; een door jalouzieën gezeefd licht doet een veel prettiger sfeer ontstaan, dan de totale duisternis die de traditie voor dergelijke exposities voorschrijft.

De overige ruimten in het nieuwe complex: het vivarium en de zaal voor de lagere dieren werden reeds besproken (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1959, *221), met uitzondering van de afdeling walvissen, die door een verbouwing in het oude gebouw kon worden ingericht.

Reeds twee eeuwen geleden werden in het oosten van ons land fossiele walvisresten gevonden en als zodanig herkend en het is daarom niet verwonderlijk dat ons museum daarvan een zeer grote collectie bezit en er iets van wil tonen. Gedachtig aan het principe, dat een fossiel nooit op de juiste wijze kan worden beoordeeld als men niet een vergelijkbaar object uit de huidige tijd ernaast ziet, is hier ook aan de thans levende walvissen veel aandacht besteed. Deze afdeling is net groot genoeg om de beide onderkaakshelften te bevatten van een dertig meter lange Blauwe Vinvis, zodat men een uitstekend beeld krijgt van de enorme afmetingen van deze dieren. Vanzelfsprekend is ook aan de walvisjacht van vroeger en nu de nodige aandacht besteed.

Ook de rest van het oude gebouw is ingrijpend veranderd. Naast ruimten voor administratie, bibliotheek en laboratorium zijn hier een tweetal grotere ruimten ontstaan.

De eerste is een zaal voor tijdelijke tentoonstellingen, waar tevens bijeenkomsten kunnen worden gehouden. De tweede is een leslokaal, voorzien van de noodzakelijke attributen, waar overdag de schoolbioloog zijn schoolklassen kan ontvangen en dat 's avonds regelmatig in gebruik is voor diverse verenigingen op natuurhistorisch gebied, die daar hun bijeenkomsten houden en cursussen organiseren.

Tijdens de opening werd bekend gemaakt dat de Enschedese Natuurhistorische Museumvereniging boven op het gebouw een koepel zal laten plaatsen, waar onder leiding van leden van de plaatselijke afdeling van de Vereniging voor Weer- en Sterrekunde het publiek zal worden ingewijd in de geheimen van die wetenschap, door middel van een in die koepel te plaatsen kijker. In een ruimte geschikt voor groepen van 15 à 20 personen wordt eerst besproken en eventueel met dia's toegelicht wat er te zien zal zijn.

Wij zijn ervan overtuigd, dat ook dit nieuwe aspect een bijdrage zal zijn tot de oplossing van het vrijetijds-probleem, dat onze verstedelijkende wereld zo zeer bezighoudt.

G. M. RODING

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Tropenmuseum.* Verborgen schoonheid. Grepen uit zelden getoonde collecties -eind 1968
— *Museum Willet Holthuysen.* De Chinese porceleinkast vanaf 29 aug.

ANTWERPEN
— *Nat. Scheepvaartmuseum.* Wasa, Kon. schip -29 sept.

APELDOORN
— *Historisch Museum Moerman.* Oud speelgoed -1 nov.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Per postkoets en trekschuit -30 sept.

AUGSBURG
— *Raadhuis.* Augsburgse barok -13 okt.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* Naslagwerken uit het verleden -1 okt.
— *Scheveningen Oudheidk.- en Visserijmuseum.* Schuiten-voorin -1 okt.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Tibet, religieuze kunst -7 okt.

LAREN
— *Singer-museum.* Kees Verwey -30 sept.

LEIDEN
— *Nederl. Leger- en Wapenmuseum.* Maquette van een vroeg middeleeuws kasteel -30 dec.

— *Rijksmuseum v. Volkenkunde.* Viva Mexico -2 dec.
— *Rijksmuseum v. d. gesch. v. d. Natuurwetenschappen.* Herman Boerhaave -1 dec.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Henri Jonas, herdenkingsexpositie

MÜNCHEN
— *Residenz.* Lodewijk II en de kunst -14 okt.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Henry Moore -4 nov.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Alle hens gered -30 sept

ROZENDAAL
— *Kasteel Rozendaal.* Het Nederlands Kasteel

TILBURG
— *Ned. Textielmuseum.* Schering en inslag -1 nov.
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwijnende cultuur in z.w.-Irian -30 sept.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Antieke oosterse tapijten uit de coll. van Aardenne 28 sept.-1 dec.

WEST-TERSCHELLING
— *'t Behouden Huys.* Boerengereedschap -1 okt.

MEDEDELINGEN

VACATURES

VELSEN

Burgemeester en Wethouders van de gemeente Velsen roepen sollicitanten op voor de betrekking van

HOOFDAMBTENAAR

(m. of v.) belast met het beheer en de organisatie van het landgoed Beeckestijn.

Beeckestijn is een gerestaureerd landgoed met een in hoofdzaak culturele en recreatieve bestemming.

Gezocht wordt een functionaris die in alle opzichten capabel is deze bestemming te realiseren. Naast de vereiste kennis, bekwaamheid en ervaring zal betrokkene daartoe de nodige initiatieven dienen te ontwikkelen.

Salarisgrenzen *f* 1 295.— tot *f* 1 776.— per maand. Een woning is beschikbaar.

Sollicitaties met uitvoerige toelichting omtrent genoten opleiding en verrichte werkzaamheden dienen binnen veertien dagen na het verschijnen van dit blad te worden gericht aan Burgemeester en Wethouders van Velsen.

UTRECHT

Bij de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit vaceert de leerstoel van

GEWOON HOOGLERAAR IN DE GESCHIEDENIS VAN DE BOUWKUNST

De Faculteit geeft bekendheid aan het bestaan van deze vacature en hoopt geattendeerd te worden op mogelijke candidaten.

Zowel zij die de aandacht willen vestigen op mogelijke candidaten als ook diegenen die zelf in aanmerking willen komen, kunnen zich richten tot de Secretaris van de Faculteit, Professor J. C. Boogman, Zuilenstraat 9 te Utrecht, onder overlegging van een curriculum vitae en een lijst van publikaties.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 10DE AFL., OKTOBER
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1968, GEHOUDEN IN HET EVOLUON TE EINDHOVEN OP VRIJDAG 10 MEI MET ALS THEMA MUSEA EN TOURISME

De voorzitter, prof. dr. A. Klasens, opent de vergadering met het uitspreken van de volgende rede:

„Ik heet u allen van harte welkom op de eerste Museumdag 1968 in het Evoluon te Eindhoven. In het bijzonder verwelkom ik ons erelid, dr. H. C. Blöte.

Ik spreek een woord van dank uit tot de bedrijfsleiding van het Evoluon, die ons vandaag gastvrijheid biedt. Het Evoluon is een van de jongste leden van de Nederlandse museumfamilie en om u als lid van onze familie welkom te heten en tevens met u kennis te maken, voor velen een eerste kennismaking, zijn wij vandaag hier gekomen.

Overigens zijn wij niet voor de eerste maal in Eindhoven, immers reeds tweemaal waren wij de gast van het Stedelijk van Abbemuseum, namelijk in 1949 met het thema Museum en Wetenschap en nog niet zo lang geleden, in 1963, met het thema De vorming en status van de museumambtenaar.

Ik wil thans het verslag van het afgelopen verenigingsjaar aanvangen met het herdenken van twee leden, die ons door de dood zijn ontvallen. Ik verzoek u te gaan staan en met mij te herdenken: de heer J. W. A. Honig, conservator van het Zaans Molen-museum te Koog aan de Zaan en van de Zaanlandse Oudheidkamer te Zaandijk; en de heer S. Spoelstra, conservator van de gemeentemusea te Enkhuizen.

Als nieuwe leden tot onze vereniging traden toe 29 individuele leden en 2 leden-instellingen, zodat het ledental thans is gestegen tot 322 individuele leden en 39 leden-instellingen.

Een groeiend aantal leden, een verheugend verschijnsel dat zich moge voortzetten en ik zou u willen vragen om diegenen aan uw instellingen, die daarvoor in aanmerking komen, op te wekken alsnog lid van onze vereniging te worden. Wel heeft de groei van het ledental, samen met de groei onzer activiteiten, tengevolge, dat de volle last van secretariaat en penningmeesterschap een zeer zware is geworden.

Ik wil als voorzitter persoonlijk en ook namens de Vereniging de secretaris, die wegens familieomstandigheden niet aanwezig kan zijn — en ik wil hem van deze plaats een spoedig herstel van zijn echtgenote toewensen — en de penningmeester, van harte dank zeggen voor het bijzonder vele werk dat zij het afgelopen jaar hebben verricht en dat zo veel van hun tijd en energie heeft geëist. Het Bestuur heeft gemeend dat secretaris en penningmeester van een deel, en wel van het administratieve deel, van hun taak moeten worden ontlast en dat dit deel aan een betaalde kracht moet worden overgedragen, waartoe onze Vereniging, naar wij hopen, spoedig in staat zal worden gesteld door een subsidie van rijkswege.

Een koninklijke onderscheiding werd verleend aan vier van onze leden, waarmede wij hen van harte gelukwensen: de heer Th. P. H. Wortel, directeur van het Stedelijk Museum te Alkmaar, die zijn 25-jarig jubileum vierde; mevrouw dr. J. G. van Cittert-Eymers, directrice van het Universiteitsmuseum te Utrecht; mejuffrouw dr. M. Rooseboom, directrice van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden en dr. S. Kooijman, onderdirecteur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden.

Als bijzondere gebeurtenis in de museumwereld wil ik nog vermelden het grote succes van de Jeroen Bosch-tentoonstelling te Den Bosch, waarmede wij de organisatoren gelukwensen.

Een mededeling over de Jeugdmuseumkaart: in 1967 werden er 40.000 aan de musea toegezonden, dit jaar reeds bijna 50.000. Betreffende de museumcursus: Op 14 mei a.s. hoopt uw voorzitter aan de eerste groep candidaten, die deze cursus met vrucht hebben gevolgd, een diploma uit te reiken. Het zijn er 22. In oktober wordt een nieuwe cursus aangevangen waarvoor reeds 24 aanmeldingen zijn binnengekomen. De eisen, die gesteld zijn, zijn een behoorlijke vooropleiding van twee jaar of een twee-jarige museumervaring. Een woord van dank past op deze plaats aan de commissie uit onze Vereniging onder wier

toezicht de afgelopen cursus is en de volgende cursus zal worden georganiseerd, aan het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dat door een subsidie deze cursus mogelijk maakte, aan de docenten, aan de musea en instellingen die de cursisten hebben ontvangen, aan het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten en aan mevrouw drs. O. L. Bouma in het bijzonder, die de dagelijkse leiding heeft. De nauwe samenwerking met de Centrale van Hogere Ambtenaren mag ook dit jaar worden vermeld.

De eerste Museumdag van 1967 werd gehouden op 26 mei in de provinciale bibliotheek te Leeuwarden en was gewijd aan het thema „Landelijke en regionale musea". Sprekers waren dr. Duparc, drs. Boschma en uw voorzitter.

Voor de teksten van de voordrachten en een verslag van de discussies verwijs ik u naar het *Nieuwsbulletin* van de Kon. Oudheidkundige Bond, augustus 1967. In de avond werden het Fries Museum, het Museum Prinsenhof en het Fries Natuurhistorisch Museum bezocht. De daarop volgende dag voerde een excursie ons naar de Fogelsangh State te Veenklooster, het Admiraliteitshuis te Dokkum, het Museum Hannema-Huis te Harlingen en naar Tichelaar's Aardewerkfabriek te Makkum. Onze dank zij nogmaals uitgesproken tot de Friese collega's voor hun gastvrij onthaal en het verzorgen van een geslaagde Museumdag.

Voor de tweede Museumdag, gehouden in het Stedelijk Museum te Schiedam op 27 oktober, verwijs ik u naar een verslag dat u werd toegezonden. Voor het eerst had de Museumdag geheel het karakter van een vergadering, slechts onderbroken door een ontvangst van het Gemeentebestuur, een lunch, en afgesloten door een ontvangst in het Nationaal Gedistilleerd Museum. Aan de orde was gesteld wat toen nog heette de Museumshow 1968. Aan het slot werd aan het Bestuur de machtiging gegeven een beslissing te nemen over het al of niet doorgaan van deze show. Sindsdien bent u op de hoogte gehouden door een aantal circulaires en dezer dagen nog door een pakket van stukken over de stand van zaken ten aanzien van wat thans heet Musement 1969. Ik meen dat ik hier nu weinig aan toe behoef te voegen. De Stichting Musement is opgericht, dr. Gans met zijn staf bereidt in nauw overleg met Stichting en deelnemers en met grote voortvarendheid dit unieke evenement in ons museumleven voor. Eén opmerking moet mij van het hart, namelijk dat de bereidheid van zo vele musea om mee te doen en elkaar in het Musement te ontmoeten en bovenal de samenwerking, die tussen musea tot stand komt en de banden die gelegd worden, regionaal en naar categorie, om gemeenschappelijk en gecoördineerd zich te manifesteren, al een eerste positieve bijdrage zijn van het Musement tot dat, wat ook de Museumdag zich tot doel stelt, het bevorderen van het onderling contact en de saamhorigheid in de Nederlandse museumwereld.

En hiermede verklaar ik de 51ste Museumdag voor geopend".

Hierna opent de voorzitter de huishoudelijke vergadering.

De penningmeester, dr. H. Enno van Gelder, brengt verslag uit over het verenigingsjaar 1967-1968 en licht de begroting 1968-1969 toe.

De kascommissie, bestaande uit mej. J. B. E. Stokhuyzen en mr. H. C. Wesseling, hecht haar goedkeuring aan het gevoerde financiële beleid.

Vervolgens komt de bestuurswijziging aan de orde. Prof. dr. A. Klasens wordt herkozen; in de vacature van de heer Ton Koot, die niet herkiesbaar is, wordt ir. J. Lodewijks gekozen.

De vergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur om het Huishoudelijk Reglement aan te vullen en twee reserveleden aan te wijzen voor de commissie tot het nazien der boeken. Als lid van deze commissie treedt mej. Stokhuyzen af. Zij wordt opgevolgd door de heer J. van Dorp. Het andere lid, mr. Wesseling, wordt herkozen. Mej. M. H. P. den Boesterd en drs. L. P. Louwe Kooijmans worden als reserve-leden gekozen.

Nadat hij de huishoudelijke vergadering heeft gesloten, houdt de voorzitter een korte inleiding over het thema *Musea en toerisme*.

„Het thema van deze Museumdag is „Musea en toerisme" en ik wil nu reeds dank zeggen aan de sprekers, de heer drs. C. H. L. Smits, die nog deze ochtend zijn inleiding zal houden, prof. dr. A. J. Bernet Kempers en de heer Ton Koot, die vanmiddag tot ons zullen spreken. Het verband tussen musea en toerisme is, ook internationaal gezien, bijzonder actueel. De Unesco heeft op haar Algemene Conferentie van 1966 een aantal resoluties aangenomen, die betrekking hebben op het behoud en de exploitatie van het cultureel erfdeel, in het bijzonder van monumenten en terreinen van historische of archeologische waarde, en wel in het kader van de ontwikkelingshulp in het algemeen, zich daarbij aansluitende bij het ontwikkelingsprogram van de Verenigde Naties. Het cultureel erfdeel, waarmede vooral de ont-

wikkelingslanden gezegend zijn, denkt u maar aan de monumenten in Afrika, Azië, Midden- en Zuid-Amerika, kunnen een positieve rol spelen in de economische ontwikkeling dezer landen in zoverre zij het buitenlands toerisme kunnen aantrekken. Een voorwaarde is het behoud en de juiste exploitatie, de mise-en-valeur, van de monumenten. Voor dit behoud, de restauratie en exploitatie zijn investeringen nodig, waarvoor de betreffende landen een beroep kunnen doen op internationale financieringsbronnen.

In dit programma: monumentenzorg ten behoeve van het toerisme als economisch aspect in verband met de ontwikkelingshulp, was het specifieke museale belang niet of nauwelks in ogenschouw genomen. Voor de twee conferenties, die de Unesco belegd heeft om het probleem te bestuderen, was de ICOM evenwel uitgenodigd en ik zelf heb het voorrecht gehad, als vertegenwoordiger van dr. van Schendel, de president van de ICOM, deze beide conferenties bij te wonen, de eerste in Malta, 4-8 december 1967, gewijd aan de problemen van Malta zelf, en een tweede, belangrijke, conferentie in Tunis, 15-20 januari 1968, waar het probleem zelf: exploitatie van het cultureel erfdeel (mise-en-valeur de l'héritage culturel) door de ontwikkeling van het toerisme, werd behandeld. Ik heb het mijn taak geacht een pleidooi te houden voor de onmisbare rol van de musea in dit gehele project als bewaarders van het cultureel erfdeel, die in de volle zin van het woord dit erfdeel exploiteren, doen functioneren in de maatschappij, en ik heb in het bijzonder gewezen op het type museum, dat juist in de ontwikkelingslanden een grote rol speelt of dient te spelen, namelijk het site-museum, dat verbonden is met monumenten en terreinen van archaeologische of historische betekenis. In de resolutie van deze conferentie is ten slotte de plaats van het museum in het verband van het cultureel erfdeel volledig erkend, de prioriteit van de verzorging van dit cultureel erfdeel bij de ontwikkeling van het toerisme vastgesteld, terwijl voorts richtlijnen werden gegeven waardoor de verzorging van het cultureel erfdeel als deel van een nationaal ontwikkelingsplan ontvankelijk gemaakt kan worden voor internationale hulp.

Namens de president heb ik de volle steun van ICOM kunnen toezeggen.

Nu is Nederland geen ontwikkelingsland in de technische betekenis van het woord, maar wèl heeft ook hier het museum betekenis voor het toerisme en omgekeerd. Een duidelijk bewijs hiervan is de samenwerking, die er thans bestaat tussen musea en ANVV in de Stichting Musement en de belangrijke subsidie die via het ANVV aan het Musement is gegeven en ook dat u, mijnheer Smits, adjunct-directeur van het ANVV, wilt spreken over „De betekenis van de musea voor het toerisme". Ik geef u gaarne het woord".

Drs. C. H. L. Smits, adjunct-directeur van de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer spreekt vervolgens over *De betekenis van de Nederlandse musea voor de bevordering van het toerisme.*

De meer dan 300 musea die Nederland kent hebben blijkens de mededelingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1966 meer dan 6 miljoen bezoekers getrokken. Uiteraard was dat bezoek niet gelijk verspreid over deze instellingen: het Rijksmuseum te Amsterdam spant met 785 000 bezoekers de kroon, gevolgd door het Stedelijk Museum met 343 000 bezoekers, het Openluchtmuseum met 339 000 bezoekers en het Mauritshuis met 198 000 bezoekers, waarna een groot aantal musea volgt dat de grens van 100 000 bezoekers per jaar overschrijdt of daar niet ver onder blijft. Wanneer men de bezoekcijfers van 1938 tot 1966 volgt, blijkt een vrij regelmatige stijging van het museumbezoek te constateren. In 1938 was het bezoekersaantal 1,4 miljoen, in 1956 — het jaar van de Rembrandttentoonstelling — werd de 5 miljoen overschreden en in 1965 steeg het totale aantal bezoekers tot 6,2 miljoen.

Het zou interessant zijn na te gaan wat deze miljoenen bezoekers heeft bewogen de drempel van het museum te overschrijden, om hun daarna de vraag te stellen welke indrukken zij aan hun bezoek bewaard hebben, doch een dergelijk onderzoek is nog slechts incidenteel bij wijze van steekproef hier en daar gehouden, zodat men hieraan geen duidelijke conclusies mag verbinden. Wij kunnen echter wel stellen dat degenen die een deel van hun vrije tijd in een museum doorbrengen in wezen niet anders zijn dan de gemiddelde Nederlander of de gemiddelde buitenlandse bezoeker aan ons land, waaronder dus alle variaties kunnen worden aangetroffen: van de gespecialiseerde kunstkenner tot de wat neutralere toerist die bepaalde collecties wil bezoeken omdat dit nu eenmaal bij zijn reisprogramma hoort. Er zullen onder de bezoekers veel kinderen zijn die een schoolreisje ondernemen, maar in grote trekken zal de museumbezoeker niet ver afwijken van de bevolkingsgroep waaruit hij voortkomt. Hij mag dan vaak — als toerist —

anders gekleed zijn dan in de overige maanden van het jaar, hij onderscheidt zich in hoofdzaak van zijn gebruikelijke gedragspatroon doordat hij nu tijd kan besteden aan de onderwerpen die hem boeien naast zijn dagelijkse beslommeringen.

Het is, met name na de tweede wereldoorlog, duidelijk geworden dat ons land, in de regel niet gezegend met veel zon en warmte, landschappelijk anders dan Zwitserland en Italië, toch in staat is miljoenen buitenlandse toeristen aan te trekken en een belangrijk deel van de eigen bevolking toch nog altijd zoveel te bieden heeft dat men gaarne een vakantie in eigen land doorbrengt.

De Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer, die een koepelorganisatie is van de ongeveer 450 VVV's die ons land kent, heeft tot taak het buitenlandse bezoek aan Nederland en het binnenlands toerisme zoveel mogelijk aan te moedigen. Zij ontvangt daartoe een subsidie van de regering, terwijl het bedrijfsleven eveneens geldelijke steun verleent. De ontwikkeling van de laatste 20 jaar heeft er toe geleid dat thans ongeveer *f* 1 000 miljoen in Nederland wordt ontvangen uit het buitenlands toeristische bezoek, terwijl ongeveer een zelfde bedrag door de Nederlanders wordt besteed aan vakanties en uitstapjes in het eigen land. Een jaarlijkse toeristische omzet van meer dan *f* 2 miljard kan niet anders dan belangrijk worden genoemd. Het spreekt echter vanzelf dat deze aanzienlijke geldbedragen alleen gehandhaafd en vergroot kunnen worden wanneer de toeristen geboeid kunnen worden en blijven door hetgeen Nederland biedt en wel tegen de achtergrond van hetgeen andere landen, met name die om de Middellandse Zee gelegen, aan aantrekkelijkheden bezitten.

Uit de enquêtes die de ANVV regelmatig onder buitenlandse bezoekers houdt, blijkt dat een deel van hen wordt geboeid door de culturele aspecten van ons land en zijn bevolking. Het stedenschoon, de kunstschatten, maar ook de door mensenhanden geschapen landschappen, de grote waterstaatswerken spreken sterk tot de buitenlandse bezoeker die wat verder kijkt dan de Noordzeekust. De ANVV is dan ook van mening dat met name de Nederlandse musea een wezenlijk element vormen in het ‚toeristisch pakket' van Nederland. Deze stelling kan niet alleen aannemelijk worden gemaakt uit hetgeen de toeristen bij een enquête als hun mening geven, de grote belangstelling voor manifestaties van hoog niveau toont het feit telkens opnieuw aan. Men denke aan de Jeroen Bosch-tentoonstelling die 60 000 buitenlandse bezoekers trok, en dat in een plaats en in een jaargetijde buiten het gebruikelijke toeristische patroon. De Frans Hals-, Vermeer-, Rembrandt- en Picassotentoonstellingen hebben eveneens veel buitenlandse bezoekers getrokken.

Een bijzonder aspect van het toerisme is niet zozeer het feit dat in de zomermaanden hotels, pensions, kampeerplaatsen, dierentuinen, stranden en musea soms overvol zijn, maar wel de veel minder hoge bezetting in de daaraan voorafgaande en de daarop volgende maanden. De toeristische bedrijven immers, die gedwongen zijn te streven naar een zo gunstig mogelijke exploitatie, zouden gebaat zijn bij een spreiding van het toeristenbezoek over een zo groot mogelijk deel van het jaar. Het is dan ook verklaarbaar dat de ANVV en andere organisaties die zich bezig houden met het toerisme of de besteding van de vrije tijd, de spreiding in de tijd en in de ruimte in hun vaandel hebben geschreven. Immers, ook een opeenhoping van de toeristen in enkele centra, met name in het westen van het land, schept problemen. Enkele grote musea kennen het verschijnsel van de maximum capaciteit die op enkele dagen of in enkele weken wordt bereikt of zelfs overschreden. De directies maken zich dan, niet ten onrechte, zorg dat de bezoeker onvoldoende gelegenheid krijgt de kunstwerken ongestoord op zich te laten inwerken. Daartegenover zijn er tal van musea die bepaald gebaat zouden zijn met een groter bezoek, niet alleen in de zomer, maar met name ook in de andere delen van het jaar.

De ANVV gelooft dat het nuttig kan zijn over deze zaken eens wat vaker overleg te plegen, waarbij de musea en de VVV's, dan wel de ANVV, de gesprekspartners zouden kunnen zijn. Voorbeelden van een vruchtbaar overleg vormen het „Musement" en de vaststelling van de datum voor de opening van de komende Rembrandttentoonstelling. Een goede planning op dit bijzondere terrein kan er toe medewerken dat ons museumbezit in een grotere kring van geïnteresseerden bekend raakt en wel op een zodanige wijze dat de toerist en het toeristische bedrijfsleven daarvan de baten genieten".

De voorzitter dankt de spreker, waarna dr. W. C. Braat, die de discussie opent, vraagt of de A.N.V.V. niet ongerust is over de steeds verdergaande verstedelijking en industrialisering, welke ons land er bepaald niet mooier op maken en daardoor minder aantrekkelijk.

De heer Smits antwoordt dat de ANVV deze ongerustheid deelt. Er is vaak overleg met de overheid, bijv. over de olievervuiling van de stranden, de luchtverontreiniging, de kampeerbelasting, enzovoort. De overheid wordt ook door andere deskundigen op deze gebieden benaderd. De ANVV deelt de nadelige gevolgen voor het toerisme aan de overheid mede.

De heer C. J. Bout wijst er op dat het bezoek aan musea vaak afhankelijk is van de buschauffeurs, die hun groepen wel of niet naar een bepaald museum brengen, afhankelijk van de fooien, die zij van het museum ontvangen.

De heer L. A. de Lange: bij het Nationaal Luchtvaartmuseum krijgen de chauffeurs een vast percentage, dat geen fooi maar provisie genoemd kan worden.

Na de lunchpauze spreekt prof. dr. A. J. Bernet Kempers over *Musea en binnenlands toerisme, bezien uit de hoek van het Nederlands Openluchtmuseum.*

De hier gegeven kijk op het binnenlandse toerisme wordt bepaald door het feit dat hij gegeven wordt onder de gezichtshoek van een instelling met een zeer groot aantal bezoekers in een seizoen van slechts zeven maanden. In de jaren 1960 tot en met 1967 bezochten gemiddeld 360 000 personen per seizoen het museum met een minimum van 316 595 (1960) en een maximum van 440 776 (het jubileum-jaar 1962). Het grootste aantal in één week was 31 000, de drukste dag was er met 6 500 (beide in 1962). Het spreekt vanzelf dat de in zo'n instelling werkende mensen het probleem „toerisme" wel heel anders bezien dan zij die verlangend naar wat meer bezoekers dan een paar duizend, of zelfs een paar tienduizenden per jaar uitkijken.

Voor „toerisme", hetzij als moeilijk probleem, hetzij als welkome bron van inkomsten, zou spr. liever „toeristen" willen zetten, mensen die wij enerzijds een plaats moeten geven temidden van het algemene museumpubliek, waarvan zij moeilijk geheel los zijn te maken, en anderzijds moeten zien als lieden die iets van hun leven willen maken, ook in hun vrije tijd, en die er toe gekomen zijn dit via het toerisme te proberen. Zij zijn vrijetijdsbesteders, exponenten van een verschijnsel dat op zich zelf belangrijker is en ruimere perspectieven biedt dan het toerisme als zodanig. Het grootste probleem waarvoor zij onze museummensen stellen, is de vraag wat wij kunnen doen voor die mensen, toeristen en anderen, die toch eigenlijk nog niet hun weg gevonden hebben in de hun nog niet zo erg lang geleden geopende mogelijkheden. Zij vormen een probleem voor ons, druk en zwaar bezochten, maar ook voor zichzelf.

Wat is een toerist? Het lijkt wel eens of het woord in het enkelvoud niet voorkomt. Men spreekt meer van „toeristen", in het meervoud of als collectivum, „het genus toerist" vaak met een pejoratieve, niet-zo-beste, bijklank. Maar aangenomen dat het in het enkelvoud bestaat, dan is het volgens het W.N.T. en andere grote woordenboeken „iemand die het reizen als sport beoefent, inzonderheid in een hem vreemd gebied (dat zou dan wel eens het Verre Oosten als „de cultuur" kunnen zijn), meestal met het doel verschillende bezienswaardige of bekende plaatsen te bezoeken" (daar behoren wij dan zeer zeker bij).

Behalve binnen- en buitenlands is er ook — in beide categorieën — individueel en massatoerisme. Dat laatste kunnen wij dan nog verdelen in individueel massa-toerisme en massaal massatoerisme (woorden om buiten deze context niet te vaak te gebruiken). De in de ware zin des woords individuele toerist levert voor de musea geen probleem op; hij sluit zich soepel aan bij het van ouds bekende „elite-publiek" van belangstellende leken, zoal niet deskundigen, dat in vroeger tijd de meerderheid van het museumbezoek vormde. Hij heeft misschien wat meer haast, maar door praktische voorzieningen, bewegwijzering, gedrukte gidsen, rondleidingen enzovoort zullen de musea daaraan gaarne tegemoetkomen.

De individuele massa-toerist wordt gekenmerkt door dezelfde mentaliteit — een zekere haastigheid, oppervlakkigheid, onwennigheid — als de massale massa-toerist. Deze laatste onderscheidt zich van hem door de veelheid, waarin hij verschijnt, door het tastbaar geconcentreerd massale en niet alleen in de geest massa-achtige. Die sector van het toerisme kennen, afgezien van enkele zeer speciale gebeurtenissen en attracties, alleen diegenen onder ons die te boek staan als „bezienswaardig" en „bekend" in de zin van de geciteerde woordenboeken, de „musts" voor elke ter plaatse komende toerist. Maar ook die minder druk bezochten kennen die massa-toerist in kleine dosering, als individuele massa-mens, onder hun bezoekers, waaronder zij naar verhouding evenzeer domineren als de massa's in de musea met de hoge bezoekcijfers. In zoverre geldt het hier volgende ook voor hen, want wat wij voor de massa-toeristen willen doen zullen wij voor beide geestelijk zich op dezelfde golflengte bevindende groepen moeten doen, de massale

massa-toeristen en de individuele massa-toeristen, in het eerste geval met een extra handicap door hun aantal. Zij vormen tezamen „The enormous mass of the new public". „New" in zoverre het nooit tevoren zó omvangrijk is geweest. De volte gepaard aan middelmatigheid, waarover veertig jaar geleden Ortega y Gasset klaagde, de „rebelion de las masas", is er sindsdien niet op verbeterd, zeker niet daar waar het toerisme zijn specifieke verblijfplaatsen heeft. Enerzijds vindt dit zijn oorzaak in het steeds stijgen van het aantal inwoners in ons land en elders, anderzijds in de bekorting van de arbeidstijd, waardoor die toenemende menigten een emplooi voor hun vrije tijd moeten zien te vinden. Het is die volte, tòch al, die ons, door de loop der geschiedenis als „trekpleisters" aangewezen instellingen, periodiek er toe brengt ons af te vragen of wij nu werkelijk er steeds weer aan moeten medewerken nog weer méér publiek aan te trekken, hetzij ieder voor zich, hetzij in combinatie met andere „attractiepunten" ter plaatse. Er is, zoals al meer is opgemerkt, een zekere ontwikkeling in de museumpolitiek: zo'n vijftig jaar geleden zei men: wij mochten toch wel eens wat doen voor de mensen die de moeite nemen naar ons toe te komen. Een kleine dertig jaar later, na de Tweede Wereldoorlog, was het: hoe trekken wij meer mensen? Vandaag de dag vragen wij (de druk bezochten) ons af: wat kunnen wij nog het beste doen voor de velen, massa- en niet-massa, die naar ons toe stromen?

De mogelijkheden voor de beide soorten van de huidige massa-toeristen zijn van de kant van de musea beperkt; in het beste geval ontspanning, wellicht enige lering of stimulering. Het museum kan met zijn praktische voorzieningen en service ook deze bezoekers zien op te vangen. Voor educatief werk in de eigenlijke zin van het woord is noch de tijd noch de echte belangstelling aanwezig. Vindt deze (massa-)toerist eigenlijk wel in de musea wat hij zichzelf heeft toegedacht of is hij op een verkeerd spoor? De toerist, ook hier weer de massa-toerist, is pas secundair en min of meer toevallig toerist — reizend voor zijn plezier, om wat te zien en te beleven — in eerste instantie is hij een mens die van een grote hoeveelheid vrije tijd, met name weekends en vakanties, iets moet zien te maken. Naast zijn officiële werk („travail") en een deel van zijn „non-travail" dat besteed wordt aan extra-werk, getrek tussen huis en werk, huiselijke plichten, sociale en godsdienstige verplichtingen, rust, eten en slapen, heeft hij per week en per jaar de laatste halve eeuw een groot aantal uren als echte vrije tijd beschikbaar. Hij kan die besteden voor verdere ontspanning, voor verstrooiing en voor zijn ontwikkeling. Die vrije tijd is zo omvangrijk, vergt zelf ook weer zoveel geld en daardoor extra arbeid, dat men, wanneer hij niet weggegooid wordt, kan spreken van een tweede realiteit naast zijn werkend leven. Een goede uitbouw van die tweede realiteit, die uiteindelijk met het werkend leven — ook een aanzienlijk deel van het totale leven in beslag nemend — in goede harmonie zal moeten zijn, heeft de zorg van de vrijetijdssociologen en zou meer aandacht moeten hebben van de betrokkenen zelf, die te zeer vast zitten aan hun eigen routine, aan statusdenkbeelden, aan het gedragspatroon van anderen of wat hun wordt aangepraat. Daarvan maakt ook het toerisme en binnen het toerisme het museumbezoek deel uit. Beide behoren sedert de Oudheid, daarna sedert de 18de eeuw en de Romantiek tot de vrijetijdsbesteding van een financieel goed gesitueerde en van huis uit daardoor ook wat algemener ontwikkelde elite, de globetrotters en toeristen van de vorige eeuw.

Vrijetijdsbesteding heeft in het zojuist gebruikte verband een geheel andere zin dan ontspanning, verstrooiing of ontwikkeling van het arbeidende bevolkingsdeel, na en naast het dagelijkse werk. Een eeuw geleden was van dat soort vrijetijd geen sprake. Men rustte om verder te werken, in de loop van de dag of 's nachts, als men althans geen nachtwerk had. Toen echter in de loop van deze eeuw door inkorting van het aantal werkuren, door betere bezoldiging en door het invoeren van doorbetaalde vakanties de vrije tijd ook ter beschikking kwam van geheel andere sociale kringen, die een ruimere belangstelling, ontwikkeling en lust for life kregen, ging de neiging om voor zijn plezier op reis te gaan op deze mensen over. Zij volgden daarbij min of meer automatisch het gedragspatroon van hun voorgangers zonder zelf de ware houding ten aanzien van ontspanning en niets doen te hebben. Merkwaardig genoeg legden zij, in plaats van hun officiële werk een geheel andere aanvulling te geven, zich zelf nieuwe taken op, zoals in de vorm van museumbezoek. Dit werd zo algemeen dat het geleid heeft tot het massa-toerisme inclusief massa-museumbezoek, hetzij massaal hetzij in kleine dosering van hetzelfde type.

Werken wij musea voor zulke vaak niet echt geïnteresseerde massa's, kúnnen wij dat zelfs, of moeten wij in de hoop leven dat zich een nieuwe elite, uit een bredere schakering uit de maat-

schappij, zal vormen, waarvoor wij meer kunnen doen en die tevens zichzelf niet in de weg loopt en daardoor niet tot zinvolle opbouw van een tweede realiteit binnen zijn bestaan, een „civilisation du loisir", kan komen. Juist omdat vrije tijd, na aftrek van alle secundaire besognes, vrijheid kàn betekenen, kan hij leiden tot een „nieuwe volkscultuur" in directe aansluiting aan de eigen mogelijkheden en wensen van de mens, anders dan de zich verder mechaniserende en bureaucratiserende wereld van het werk van alle dag. Bij de opbouw van zo'n nieuwe volkscultuur kunnen naast andere culturele instellingen ook de musea medewerken. Zij hebben daarvoor echter niet massaal bezoek nodig, maar die nieuwe elite, die toch nog omvangrijk genoeg zal kunnen zijn. Aan de selectie daarvan kunnen de musea slechts in zekere mate medewerken, in hoofdzaak zullen zij zich er toe moeten beperken datgene wat zij doen sedert het besef is doorgebroken dat musea er zijn voor de gemeenschap — goede presentatie, educatief werk, publicaties — zo goed en effectief mogelijk te doen en daarmee aan het publiek mogelijkheden te bieden waaruit ieder naar zijn aanleg kan kiezen. Voor de een zal dit verdere ontwikkeling in esthetische of intellectuele richting zijn, soms in de vorm van de tegenwoordig periodiek zo nodige herscholing, voor de ander een aansporing, te komen tot iets inderdaad geheel anders dan zijn dagelijkse routine, door hem de mogelijkheden te tonen, die er naast de heden ten dage overal voor het grijpen liggende maar toch in feite vaak eenzijdige richtingen zijn. In dat opzicht heeft bijv. het Openluchtmuseum, dat wel niet in de eerste instantie maar dan toch mede een historisch technisch museum is, een van zijn taken.

In deze tijd van het verrichten van op zichzelf staande deeltaken en lopende banden bij het dagelijks werk kan het stimulerend zijn, bijv. door middel van een ambachtsdemonstratie (het maken van een paar klompen bijv.) te laten zien wat het zeggen wil — en voor vrijetijdsbesteding zeggen kan — iets te maken van het eerste begin, de keuze van het materiaal, tot het kant en klare werkstuk, door alle processen heen.

Het is daarnaast in het algemeen voor jongeren, die in de techniek willen, van belang vertrouwd te raken met het „houten tijdperk van de techniek", dat de gehele technische ontwikkeling van de mensheid tot voor 150 à 200 jaar beheerst heeft en waarvan de kennis alleen daarom al van waarde zou zijn, terwijl het ons tevens laat zien op welke wijzen in het groot en in het klein de eenvoudige principia van de werktuigbouwkunde met natuurlijke materialen en met behulp van natuurlijke krachten zijn toegepast. Het is slechts één voorbeeld, dat ieder van ons op zijn gebied met andere zal kunnen vermeerderen, dat de waarde van musea voor hun bezoekers, en daaronder uiteraard ook voor de geïnteresseerde en niet te zeer gepresseerde toerist, kan aangeven.

Voor de vorming van een „nieuwe elite" van museumbezoekers, mede uit de groeperingen der toeristen, zou men kunnen denken aan het aantrekken van steeds meer bezoekers. Bij een gelijkblijvend percentage „echt geïnteresseerden" of potentieel te interesseren personen stijgt theoretisch het aantal van deze „goeden" naar rato van de toename van het totaal. Dat zou echter ook wel eens voor de „niet-zo-goeden" kunnen gelden. Ook beperking van het aantal bezoekers zal niet het gewenste resultaat hebben. Beter is het erop te vertrouwen dat de nieuwe elite, die ruim geschakeerd mag zijn, zichzelf vormt door eigen keuze uit de door de musea voorgehouden waaier van mogelijkheden, op eenzelfde wijze als het publiek zichzelf ook verdeelt over de theaters, concertgebouwen, bioscopen en huiskamers naar eigen geaardheid en lust". Vervolgens spreekt de heer Ton Koot over: *Enkele aspecten van het museum en het toerisme.*

Ik meen, bij het gemis aan voldoende diepgaand bestudeerde gegevens over het buitenlandse bezoek aan de musea en daardoor het ontbreken van voldoende inzicht in de gehele materie, dat ik mij beperken moet tot het bespreken van enige aspecten van het museum en het toerisme, op grond van eigen ervaring, waarbij ik gaarne straks de voorzitter het mij verleende woord teruggeef om de discussie te animeren.

Uitgaande van de veronderstelling, dat het museum met al zijn facetten voor u allen een bekend begrip is, zij het rijkelijk gedifferentieerd, meen ik duidelijk te moeten maken, dat het toerisme in deze kring verdient nader bekeken te worden, om te weten waarover wij in dit verband spreken. U zult zien, dat dan de problemen al over de horizon komen.

Toerisme zegt Van Dale, is het reizen als sport, meestal met het doel verschillende bezienswaardigheden of bekende plaatsen te bezoeken. Van Dale pleegt ter adstructie daar een voorbeeld van het gebruik van dit begrip aan toe te voegen. Hier luidt dit ten aanzien van de toerist: „een stortvloed van Amerikaanse toeristen".

Dit kan misschien een enkele museumman hier en daar aan het denken zetten.

Grijpen wij in aansluiting hierop naar The American College Dictionary, dan vinden wij daar alleen het woord *tourist* in terug met de verklaring „one who makes a tour, especially for pleasure". Ook hier rijst bij de museumbeheerder het vraagteken, dat zo expressief visueel wordt uitgebeeld in tekenfilms.

The Concise Oxford Dictionary houdt zich meer op de vlakte en licht bij *tourist* toe: „person who makes a tour". Ook hier is de adstructie leerzaam, want die luidt: „place overrun with tourists".

Larousse geeft als verklaring voor *tourisme*: „Action de voyager pour son agrément". De adstructie is hier: „Le tourisme est un sport très agréable".

De verklaringen van verschillende woordenboeken samenvattend, bleek men het eens te kunnen zijn over de betekenis van het woord *toerist* namelijk: *plezierreiziger*, waarbij de denkrichting neigt naar: vreemdeling.

Instellingen, zoals de A.N.V.V. en de A.N.W.B. hebben dit laatste al spoedig gecorrigeerd door het begrip te introduceren van *binnenlandse toerist*.

Als oud-onderdirecteur van het bureau voor vreemdelingenverkeer in Amsterdam, ben ik mij bewust, dat de toerist als plezierreiziger in kringen der V.V.V.'s het zwaarste accent van alle acties heeft. Geen wonder dan ook, dat daar hoog genoteerd staan de strandgenoegens en het buitenleven, sport en amusement, Horecabedrijven, nachtclubs, kansspelen en folklore naast stedeschoon, musea en tentoonstellingen.

Begrijpelijk ook, dat het begrip cultuur-toerist zo hier en daar is gelanceerd, als wilde men bewust een scheiding trekken tussen de strandgenoegens en de museumgenietingen, de nachtclubs en de dagmusea.

De musea zijn uiteraard als openbare instellingen voor allen toegankelijk, dat wil zeggen, staan open voor een ieder, die daar met goede bedoelingen — althans niet met kwade bedoelingen — komt. Al zullen wij de neiging hebben, als museumbeheerders, om toch wel meer te denken aan de belangstellenden en bewonderaars, de studerenden en de geleerden dan aan de nieuwsgierigen en aan hen, die het museum als bezienswaardigheid bezoeken, toch zijn wij er ons terdege van bewust, dat het museum er is voor allen, het gehele volk èn de buitenlandse bezoeker.

De welhaast revolutionaire reorganisatie van de presentatie is er het bewijs voor, dat men zich dit terdege bewust is. De gelegenheid om nieuwsgierige bezoekers tenminste belangstellend te maken willen wij ons niet laten ontgaan. Terwijl in de aanvang van het museumwezen voor de toegang tot de musea het vertoon van enige welstand voorwaarde was — er zijn zelfs voorbeelden, dat hoge hoed en pandjas vereist waren — wordt nu geen voorbehoud gemaakt voor hen, die in korte broek en kampshirt, met Tiroler hoed en knapzak om, de drempel van het museum betreden.

Men zou kunnen vragen: So what?

Wij verheugen ons in het allerwege toegenomen bezoek, in de grotere belangstelling dan ooit te voren, in de publiciteitsmedia, in pers, radio, film en televisie, in het verschijnen van ontelbare publicaties, rijp en groen, in vele uitingen van paperbacks, via tijdschriften tot de gewichtigste vakliteratuur.

In december 1967 gaf de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer A.N.V.V. een Toeristische studie no I uit, met als ondertitel „De betekenis van bezienswaardigheden en attractiepunten voor het ‚toerisme'". Daarin komt onder meer een overzicht voor van de geschatte aantallen buitenlandse bezoekers aan die bezienswaardigheden, waaronder uiteraard de musea. Het betreft een onderzoek in het jaar 1965, waarbij de percentages buitenlandse bezoekers geschat zijn, soms als resultaten van enquêtes. Als ik daar de gegevens over de musea uit licht, zien wij het volgende:

Rijksmuseum Amsterdam	70-80%	511 000-560 000
Rijksmuseum Kröller-Müller	60%	109 000
Mauritshuis	60%	80 000
Panorama Mesdag	50%	54 000
Museum Boymans-Van Beuningen	40%	46 000
Sted. Museum Amsterdam	45%	149 000
Openluchtmuseum Arnhem	30%	112 000
Gemeentemuseum Den Haag	30%	48 000
Automobielmuseum Driebergen	20%	24 000
Oorlogsmuseum Vierlingsbeek	10%	18 000
Museum v. h. Onderwijs Den Haag	1-10%	2 000
11 musea		1 262 000

Een museum als het Frans Hals Museum te Haarlem, dat in 1965 94 000 bezoekers telde, staat niet in dit rijtje, maar heeft zeker een beduidend percentage buitenlandse bezoekers.

Bij tentoonstellingen, zoals die over Rembrandt, Vermeer en Frans Hals wordt procentueel een groter aantal buitenlanders getrokken dan voor de overige tentoonstellingen. Bij de Jeroen Bosch-tentoonstelling te 's-Hertogenbosch is een enquête gehouden, die uitwees, dat 21% van de bezoekers buitenlander was, waarvan 91% verklaarde speciaal voor deze tentoonstelling naar Den Bosch te zijn gekomen.

Het probleem, dat opgesloten zit in het onderwerp het museum en het toerisme, ligt, dacht ik, niet bij de bezoeken van de individuele toeristen, maar ligt besloten in de moderne ontwikkeling van het toerisme. De welvaart heeft de mogelijkheid tot reizen geopend voor massale groepen uit de bevolking, ook voor hen, die niet gewend zijn te reizen, allerminst in het buitenland, en voor hen, die taalmoeilijkheden hebben.

De oplossing wordt geboden in het toerisme, dat in massabewegingen de „all-in" reizen bevordert. De musea worden mee verpakt in een financieel uitgekiend reispakket, waarbij de bezitters van een dergelijk passepartout in groepen, volgens krap berekende tijden door de musea worden gestuwd willens of onwillens. De begeleiding van deze, in hoofdzaak buitenlandse, groepen is meestal in de handen van door de reisbureaus aangestelde arbeidscontractanten uit de vrije markt, die de moeilijke taak van groepsleiding, financiële afwikkeling en van voorlichting op velerlei gebied hebben. Dat de financiële afwikkeling daarbij een grotere aandacht schijnt te hebben dan de museale voorlichting, en het accent van deze laatste meer bij het sensationele dan bij het kenmerkende voor het onderwerp ligt, is materieel gezien in deze omstandigheden een voor de hand liggende zaak. Dat deze voorlichting noodwendig met luide stem wordt gegeven en simultaan met enige andere dergelijke concurrerende groepen in dezelfde zaal, maar in verschillende talen, daartoe dwingen das massa en de tijdnood. Begrijpelijk is het wél, maar verantwoord is het niet. Met een bezettingsgraad van één suppoost op gemiddeld vier zalen, zoals in het Rijksmuseum het geval is, is ingrijpen à la minute dan niet zo'n voor de hand liggende aangelegenheid.

En daarbij denken wij vooral aan dat andere type museumbezoeker, dat de tijd en de aandacht heeft voor een rustig, beschouwend bezoek en dat daarbij niet gehinderd of gestoord wil worden. Bij een zomerdagbezoek van gemiddeld 3 500 personen heeft deze museumbezoeker het in het Rijksmuseum toch al niet gemakkelijk, maar vooral de doordrammende groepen zijn dan toch de hinderlijke obstakels.

Zo ligt een der problemen in het Rijksmuseum in de seizoenmaanden en zo ligt het vermoedelijk ook in vergelijkbare musea elders of op kleinere schaal elders.

Statistieken zijn wel eens vergeleken met bikini's, zij onthullen veel... maar niet alles. In dat licht zoudt u enkele cijfers kunnen zien, die ik u meen te moeten noemen.

De pieken van het bezoek liggen in het algemeen (ook in de overige Westeuropese musea) in de maanden juli-augustus. In het Rijksmuseum komen dan de maandcijfers boven de 100 000 uit. In dit jaar, 1968, voor de eerste maal in de geschiedenis van het Rijksmuseum kwam al in april het bezoekcijfer boven de 100 000. Bekijken wij het hoogseizoen mei-augustus dan zien wij in het Rijksmuseum de volgende aantallen groepen en het totaalbezoek:

1966

mei	820	groepen	25 520	deelnemers
juni	584	„	16 711	„
juli	824	„	25 401	„
aug.	625	„	18 989	„
	2 853	„	86 621	„

Gemiddeld 30 personen per groep.

1967

mei	714	groepen	21 337	deelnemers
juni	619	„	17 046	„
juli	826	„	22 963	„
aug.	655	„	18 692	„
	2 814	„	80 038	„

22-27 groepen per dag, gemiddeld 28 personen per groep.

In diezelfde periode bewegen zich ook grote aantallen individuele bezoekers door het museum, dan wel in twee- en drietallen.

1966

Totaal aantal individuele bezoekers in mei-aug.	319 099
deelnemers in groepen	86 621
Totaal bezoek in mei-aug.	405 720
Totaal bezoek 1966	784 581
Hiervan 4 728 groepen met deelnemers	137 426

1967	
Totaal aantal individuele bezoekers in mei-aug.	315 332
deelnemers in groepen	80 038
Totaal bezoek mei-aug.	395 332
(lees:	395 370)
Totaal bezoek 1967	775 635
Hiervan 4 448 groepen met deelnemers	127 716

Gemiddeld 12 groepen per dag, 28 personen per groep.

Bij de laatste eeuwwenteling, toen de museumbeheerders in het algemeen het grote publiek nog als „quantité négligeable" konden behandelen, werkte museumdirecteur Lichtwark te Hamburg al aan een overzichtelijke opstelling en vooral aan rondleidingen voor jong en oud. In 1903 werd al in Mannheim een internationale conferentie belegd met als thema „Die Museen als Volksbildungsstätten". Rondleidingen werden daar, 65 jaar geleden, als een der beste hulpmiddelen beschouwd.

In Nederland holde men daar niet achteraan, maar zat men toch ook niet stil, zoals de studies bewijzen, die de Nederlandse Oudheidkundige Bond daaraan wijdde met onder meer als publikatie: *Hervorming en Beheer onzer Musea* uit 1918. Ook de instelling van een commissie door de Minister van O. K. en W. in 1950 wijst hierop. Die commissie ad hoc had tot taak de bevordering van het museumbezoek. Zij bracht een uitvoerig rapport uit, dat gepubliceerd is als Mededelingen van het Departement van O.K.W. no. 11 en 12 (1953).

Sindsdien zijn er enige rondleiders vanwege de museumstaven gekomen, zijn er hier en daar zogenaamde educatieve diensten in het leven geroepen, er zijn voorlichtingscursussen voor reisbureaugidsen gekomen en er is met vlijt gewerkt aan audio-visuele voorlichting. Maar de „stortvloed van toeristen", die ik in mijn aanhef citeerde is geenszins bevredigend opgevangen.

Het benauwende van de zaak is, dat de stortvloed toeneemt, maar de kanalen, waarin de stortvloed behoorde te worden opgevangen ontoereikend zijn.

Om preciezer te zijn, onze toegangscapaciteit, de vestiaires, de circulatie, verkoopstands van catalogi en foto's en de koffiekamers zijn nu nauwelijks voldoende in drukke maanden, zij zullen in de naaste toekomst geheel onvoldoende zijn. Onze gehele opvangcapaciteit is door de beperking, die de ons ter beschikking staande gebouwen hebben, onvoldoende bij een toeneming van het toerisme.

Een ander probleem, dat de buitenlandse bezoeker raakt, is dat van de voorlichting, in een voor hen begrijpelijke taal. Meer nog dan heden, zal er rekening mee moeten worden gehouden, dat de buitenlandse bezoeker zelf zijn weg kan vinden en de voor hem bestemde inlichtingen in een voor hem begrijpelijke taal worden verstrekt. Dat Engels daarbij als eerste voertaal in aanmerking komt is duidelijk. Niet mag over het hoofd worden gezien, dat het toerisme uit de Latijnse landen gaat toenemen en het gebruik van Frans niet veronachtzaamd mag worden.

Ik kan het probleem niet diepgaand behandelen; dat zou slechts door een team van experts kunnen gebeuren en die experts zouden deels buiten onze kring van museumbeheerders moeten worden gevonden. Als ik toch tot voorzichtige en met schroom vermelde aanbevelingen zou moeten komen, dan zouden die luiden ten behoeve van de „toeristen":

Er is te weinig eenvoudig voorlichtend materiaal. Dit betreft vooral voorlichting over de Nederlandse musea en hun inhoud, openingstijden en prijzen, beschikbare literatuur, enzovoort. Er zijn enkele groeperingen en particulieren, die zich op deze voorlichting hebben geworpen meestal drukkers of advertentiebureaus. Museumbeheerders worden nog al eens door hen benaderd met het verzoek om advertenties te plaatsen in een orde van grootte van *f* 400.— tot *f* 1 000.— per bladzijde (met bijlevering van tekst en afbeeldingen) voor boekjes of brochures in oplagen van 10 000—25 000, waarvan de controle op de oplage, alsmede op de verspreiding buiten ons bereik liggen. Ik meen deze vorm van reklame door particulieren met een dergelijke commerciële opzet te moeten ontraden voor ons doel en de voorkeur te moeten geven aan aandrang onzerzijds op *centrale* propaganda via instanties, die ons de controle of zekerheid geven, dat onze propaganda niet als winstobject voor derden wordt gebruikt.

Er dienen van de musea, hetzij van de grote musea afzonderlijk, hetzij van de kleinere musea gecombineerd, eenvoudige algemene gidsen of wegwijzers te zijn, die in de moderne talen verkrijgbaar worden gesteld.

Er dienen van alle afdelingen der musea catalogi in de Nederlandse en tenminste één moderne taal verkrijgbaar te zijn, waarbij niet te zuinig met illustraties moet worden omgesprongen.

Teksten dienen bij de voorwerpen of kunstwerken te worden aangebracht in het Nederlands en tenminste één moderne taal, waarbij de toelichting in het bijzonder ten aanzien van de kunstnijverheid, volkskunst en geschiedenis verder mag gaan dan de vermelding van de kunstenaar, de naam van het voorwerp en de datering. Ik denk hier aan vermelding in telegramstijl van materiaal, plaats of streek van herkomst en een karakteristiek. Het geheel moet zich beperken tot een enkele regel en zeker niet de plaats innemen van gids of catalogus, maar even de aandacht trekken en zo nodig de behoefte oproepen een gids of catalogus te kopen. Het bezwaar dat de teksten de voorwerpen, vooral als zij klein zijn, gaan overschaduwen kan ondervangen worden, door deze teksten ofwel te combineren, ofwel bij enkele der belangrijkste daarvoor in aanmerking komende voorwerpen te plaatsen, zodat incidenteel de belangstelling van de bezoeker nader wordt gewekt.

Het bevorderen van het geven van informatie aan het publiek vóórdat het museum wordt bezocht, door voorlichting op de scholen, de jeugdverenigingen, vormingscursussen en dergelijke, waar onze educatieve diensten naar ik meen nog een grote taak hebben, en het beschikbaar stellen van het materiaal hiervoor aan de centrales vanwaar de buitenlandse bezoekers naar ons gedistribueerd worden.

Het bevorderen van publikaties in radio, film, televisie, dag- en weekbladen, de provinciale pers, tijdschriften in binnen- en buitenland.

Het bevorderen van zódanige mechanische voorlichting in de moderne talen, dat de massale groepsbewegingen door de museumzalen beter opgedeeld worden.

Een taak voor de regering en reis- en toeristische organisaties is: het bevorderen van de spreiding van het massale bezoek, zodat buiten de reisseizoenen het bezoek zal toenemen.

Het zijn enkele suggesties, met de bedoeling wél te profiteren van de voordelen van het toerisme, maar de nadelen daarvan zoveel als mogelijk is, te ondervangen.

De voorzitter dankt de beide sprekers.

Bij de nu volgende discussie zegt de heer Koot het te betreuren dat de door de ANVV uitgegeven museumfolder niet meer verschijnt. Drs. Smits zegt toe hiernaar te zullen informeren.

Dr. Braat vraagt zich af, waarom de toeristen alleen naar de schilderijen gaan en niet naar de kunstnijverheid, de klassieke kunst, enzovoort. Dr. A. F. E. van Schendel antwoordt dat de belangstelling voor schilderijen al zeer oud is en dat het niet alleen aan het publiek ligt.

Nadat de voorzitter de vergadering heeft gesloten geeft drs. H. J. Luiten in de aula een uiteenzetting over het Evoluon. Een korte film over muziekinstrumenten wordt vertoond. Vervolgens worden de aanwezigen in groepen rondgeleid.

Deze museumdag werd door 56 leden en introducées bijgewoond.

De volgende dag, zaterdag 11 mei, werd een excursie per autobus gemaakt. De tocht leidde eerst naar het Goltziusmuseum te Venlo, waar het gemeentebestuur bij monde van burgemeester dr. L. de Gou, het gezelschap verwelkomde. Nadat het museum was bezichtigd (en bewonderd), werd door het gemeentebestuur in een der zalen een ontvangst aangeboden. Tijdens deze receptie werd de heer D. F. Lunsingh Scheurleer, Rijksinspecteur voor roerende monumenten, gehuldigd ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig ambtsjubileum.

Namens de gehele Nederlandse museumwereld voerde prof. Klasens het woord. Hij dankte de heer Scheurleer voor al hetgeen deze met onvermoeibare energie heeft gedaan voor en in het belang van onze musea en overhandigde hem symbolisch het jubileumgeschenk, dat bestemd zal worden voor een buitenlandse reis door de heer en mevrouw Scheurleer. Als vriend voegde dr. de Gou hier enkele persoonlijke woorden aan toe, waarna de heer Scheurleer aan allen, die op enigerlei wijze aan zijn huldiging hebben medegewerkt, zijn grote erkentelijkheid betuigde.

Na de gezamenlijke koffiemaaltijd werd nog een bezoek gebracht aan het nieuwe culturele centrum, waarop de gemeente Venlo zich sinds enkele jaren kan beroemen. De bus vervoerde het gezelschap vervolgens naar Kasteel Hillenraad te Swalmen, waar de fraaie tuinaanleg aller bewondering oogstte. Wegens ziekte van de bewoonster was het helaas niet mogelijk het kasteel zelf te bezichtigen. In plaats daarvan werd een bezoek gebracht aan het Romaanse kerkje en aan het Folkloristisch Museum te Asselt.

Overeenkomstig het programma eindigde deze geslaagde excursie, die door bijzonder goed weer werd begunstigd, om ca 17 uur bij het station in Eindhoven.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Leeuwarden. Sinds 29 juli is een onderzoek gaande naar de overblijfselen van de voormalige St.-Vituskerk op het Oldehoofster kerkhof, welke in 1595 werd afgebroken. Deze opgraving houdt verband met het voornemen het onderhavige terrein af te graven en op gelijk niveau te brengen met de omliggende straten. In 1934 was het voormalige kerkhof ook al eens verlaagd en voor het eerst bestraat, teneinde als bodeterrein dienst te gaan doen. Hierbij was men op funderingen, grafzerken en grafkelders gestuit die alle werden uitgebroken zonder tevoren in tekening te zijn gebracht. Al te hoog mochten de verwachtingen derhalve niet worden gespannen.

Mede dank zij de royale hulp, geboden door de gemeente Leeuwarden, kon het onderzoek thans breed worden opgezet, over de ganse uitgestrektheid van het inmiddels door de bodediensten verlaten terrein. Alras bleek dat er in 1934 toch meer bij de afgravingen gespaard gebleven was dan mocht worden gehoopt, al vingen de opgravingen aan op een peil, dat zeker een meter dieper lag dan het 16de-eeuwse loopvlak. Hoewel de tijd nog niet rijp is nu reeds een uitvoerige samenvatting van de uitkomsten te geven — de onderzoekingen duren voort — kan alvast worden medegedeeld dat er sporen zijn vastgesteld van drie, elkaar in tijdsorde opvolgende kerken. Het in 1595 wegens vergaande bouwvalligheid gesloopte gebouw was uit rode bakstenen van het formaat 32 x 16 x 7/8 cm opgetrokken en bezat in stede van een toren een westbouw. Het koor van deze kerk moet nog worden blootgelegd, doch er bestaan aanwijzingen dat de kerk een middenbeuk bezat, gedragen door twee rijen zuilen en geflankeerd door twee zijschepen. Mogelijk werden deze zijschepen naderhand nog weer verwijd — een vijfbeukig gebouw, waarop de puinbanen der uitgebroken funderingen ogenschijnlijk wijzen, komt ons tenminste minder waarschijnlijk voor. Bij deze veronderstelde uitbreiding zou tevens het koor kunnen zijn opgetrokken, dat blijkens oude afbeeldingen hoger oprees dan het schip. Ons inziens mag de bakstenen basiliek in verband worden gebracht met de overdracht van de St.-Vituskerk door de plebaan Eppo aan het Premonstratenser klooster Mariëngaarde bij Hallum, in het jaar 1285.

Bij de bouw van de bakstenen kerk werd uitgegaan van een oudere kerk, die in de nieuwe werd opgenomen doch uit tufsteen was opgetrokken en op veldkeitjes gefundeerd. Dit betrof een eenbeukige kruiskerk met versmalde, rechthoekige koorpartij. De beide dwarspanden zowel als het koor waren aan de oostzijde afgesloten door halfrond-uitgemetselde altaarnissen. De breedte over de beide dwarspanden bedroeg, buitenwerks gemeten, circa 27, de totale lengte circa 35 m. Ook deze kerk was geen toren rijk, daarentegen wel een westbouw, welke echter eerst naderhand aan de kerk werd toegevoegd.

Er valt een treffende overeenkomst op te merken, zowel qua plattegrond als afmetingen, met de voormalige abdijkerk van het Premonstratenserklooster te Dokkum, door ons in 1954 op het Marktplein aldaar opgegraven. Omdat de Witheren deze abdij eerst in de negentiger jaren van de 12de eeuw stichtten, kan de onderhavige abdijkerk, ook weer uit tufsteen opgetrokken, moeilijk ouder zijn geweest. Daarmede zou dan tevens een aanwijzing verkregen kunnen zijn voor de ouderdom van de zo verwante tufstenen kruiskerk te Leeuwarden.

Deze overweging mag ons de ogen echter niet doen sluiten voor het feit dat de Leeuwarder St.-Vitus al veel eerder bestond. Zij ontleende haar in Friesland zo zeldzame patronaat aan de St.-Vitusabdij in het Westfaalse Corvey, waar zij oorspronkelijk aan toebehoorde. Vermaard is de twist, die gedurende de jaren 1148-1149 om het bezit van de Leeuwarder St.-Vitus werd gevoerd tussen de abt van Corvey en de Leeuwarder prelaten, die deze kerk wederrechtelijk in bezit hielden. De bisschop van Utrecht moest er aan te pas komen en Corvey mocht dan de strijd „de jure" hebben gewonnen, „de facto" kwam er van Corvey's rechten nimmer meer iets terecht. Het is onbekend op welke wijze Corvey aan de Leeuwarder St.-Vitus met haar aanzienlijke be-

zittingen is gekomen. Omdat het de hoofdkerk van Oostergo was, moet de stichting wel terugreiken tot in de 8ste eeuw. Corvey werd in het jaar 836 door toedoen van Lodewijk de Vrome gesticht vanuit het Franse gelijknamige moederklooster Corbie. Het is niet uitgesloten dat Lodewijk de Vrome zijn stichting meteen al verrijkte met het Friese bezit, waarop hij na een onderdrukte opstand in Friesland de hand had kunnen leggen.

Onder de fundering van de tufstenen kerk werden menselijke geraamten waargenomen. Een bewijs, dat aan de tufstenen kerk weer een oudere vooraf moet zijn gegaan. Vermoedelijk is dit een houten bouwwerk geweest, waarmede de sporen van enkele paalkuilen verband zouden kunnen houden. Nader onderzoek kan hierover hopelijk meer licht verspreiden.

De verhevenheid, waarop de kerken achtereenvolgens stonden, kwam tot stand door het opwerpen van een zodenheuvel, conform de gang van zaken te Dokkum. De Leeuwarder zodenheuvel reikte echter niet hoger dan amper 3 m boven N.A.P., aanzienlijk minder dan die te Dokkum. Hij is tevens lager dan de andere Leeuwarder stadsterpen, welke meer naar het oosten liggen. Kan bij het opwerpen van de Leeuwarder kerkheuvel de Middelzeedijk reeds bescherming hebben geboden? Men is geneigd de oplossing in deze richting te zoeken.

In de zodenheuvel tekenden zich de sporen af van een zodenwand, waarvan de richting niet correspondeerde met de bouwrichting der kerken. Tot de losse vondsten binnen de kerkfunderingen behoort mede het fragment van een middeleeuws orgelpijpje en een scherfje terra sigillata, dat hier wel met de tufsteen uit meer zuidelijke contreien zal zijn aangevoerd.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

OVERIJSSEL

Buurse, gem. Haaksbergen. Bij het afgraven van een hoge bouwkamp, kadastraal bekend gem. Haaksbergen, sectie E nr. 3953, gelegen ten noordwesten van de boerderijen Groot Buursink en Scholte Vaarwerk op ca. 115 cm onder het huidige maaiveld op de ongestoorde grond, bestaande uit geel zand, zijn op regelmatige afstand van ca. 2 m zeven vierkante zwarte plekken van 50 x 60 cm, in twee rijen op een afstand van 2.80 m tegenover elkaar gelegen, gevonden.

De diepte van deze vlakken bedroeg 25-40 cm, gedeeltelijk gevuld met stukjes houtskool. Nadere vondsten ontbreken.

In de directe nabijheid zijn greppelresten aangetroffen, die als donkere sleuven in het lichte zand herkenbaar waren.

Aan de oostzijde van dezelfde bouwkamp zijn zes ondiepe flauw komvormige gaten met geringe houtskoolresten aan het licht gekomen. Deze gaten waren grillig van vorm aan de oppervlakte, 50 tot 60 cm breed en 1.60-1.90 m lang.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Diepenveen. Van 20-28 juli 1968 is te Diepenveen een archeologisch werkkamp gehouden, dat georganiseerd werd door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, met medewerking van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

32 deelnemers hebben een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het vrouwenklooster van de „Broeders des Gemenen Levens" bij de herv. kerk te Diepenveen. Muurresten en vloergedeelten werden gevonden. Een grafzerk met het jaartal 1560 en huismerken kwam aan het licht.

Drs. G. Franssen, Amstelveen, kampleider en correspondent R.O.B.

Haaksbergen. In augustus is met behulp van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis een proefonderzoek ingesteld naar het grachtenverloop om de voormalige huisplaats van de in 1558 afgebroken Blankenborg.

Het huis de voormalige heerlijkheid Blankenborg waren oud bezit van de heren van Ahaus.

In 1449 werd de Blankenborg aan de bisschop van Utrecht verkocht. Er zijn op drie verschillende plaatsen proefsleuven gegraven; op één plaats heeft men vermoedelijk een gedeelte van de buitengracht, op een andere plaats vermoedelijk een gedeelte van de binnengracht kunnen opsporen.

Aanwijzingen voor een poging tot reconstructie zijn door onderzoek van de plaatselijke historische kring gegeven.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Westenholte, gem. Zwolle. Tijdens het bouwrijp maken van een industrieterrein ten zuiden van Westenholte is een natuurlijke, zandige verhevenheid geslecht waarop voorheen de in 1966 gesloopte boerderij „De Steenboer" stond. Deze boerderij lag aan een inmiddels vergraven onverharde landweg, die oudtijds de buurschap Frankhuis verbond met het gehucht De Stins, op zich weer het oostelijke deel uitmakende van Westenholte.

Onder de muren van gemelde boerderij kwam een middeleeuwse fundering te voorschijn, bestaande uit in leem gevleide, rode kloostermoppen, waaronder vele halve exemplaren en misbaksels van het formaat 32 x18 x 8/9 cm. De breedte van de fundering bedroeg circa 1.25 m, terwijl deze in een rechte lijn over een lengte van ruim drie meter kon worden vervolgd. In zuidwestelijke richting zette de fundering, ter hoogte van drie steenlagen bewaard, zich onder het inmiddels gevormde stort voort; in noordoostelijke richting eindigde de fundering abrupt met een afgewerkte zijde. Naar de steensoort te oordelen geldt het hier de overblijfselen van een bouwwerk uit de beginperiode van de baksteenfabricage, derhalve de tweede helft van de 12de eeuw. Aangezien ter plaatse, noch in de omgeving, skeletresten zijn aangetroffen, moet het de overblijfselen betreffen van een bescheiden versterking, mogelijk die, welke reeds in het jaar 1195 wordt genoemd en de bakermat van het geslacht der Heren van Voorst zal zijn geweest. Deze versterking dient echter niet te worden verward met he beruchte roofridderkasteel van Zweder van Voorst, dat op circa 700 m afstand meer naar het westen lag, ter hoogte van de buurtschap De Stins. Het was voor dit latere kasteel dat in 1382 door bisschop Jan van Arkel, bijgestaan door de steden Zwolle, Deventer en Kampen het beleg werd geslagen, waarna het werd overgegeven en met de grond gelijk gemaakt.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Wierden. Met behulp van de leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis is in augustus het onderzoek hervat op de huisplaats van de ca. 1821 afgebroken havezate Grimberg, gemeente Wierden, sectie H, nr. 582.

Vorig jaar is aan de zijde van de voormalige ingang een gedeelte van 6 x 12 m op ca. 1.50 m beneden het maaiveld blootgelegd en onderzocht. Er zijn destijds paalfunderingen en muurresten opgemeten, getekend en gefotografeerd. Het gevonden schervenmateriaal was te dateren tussen de 15de en de 19de eeuw.

In aansluiting hierop is de ontgraving dit jaar voortgezet. De noord- en oostzijde binnen de gracht om de huisplaats vertoonden wederom paalfunderingen en muurresten.

Aan de oostzijde van de gracht zijn twee parallel lopende, vrijwel aansluitende muurgedeelten, beide 1 m breed, op een diepte van ca. 1.50 m beneden het maaiveld, over een lengte van 13 m, teruggevonden. De binnenste muur bestaat uit bakstenen van het formaat 14 x 28 x 7 cm en strekt zich over een lengte van 14.60 m uit. De buitenste muur is opgetrokken uit rode baksteen van het formaat 11 x 22 x 5 cm. Aan de noordzijde loopt de muur over een lengte van 5.30 m verder en gaat dan over op een paalfundering van rond hout ter lengte van 4.50 m aansluitend op de resten van de ingangspartij. De buitenste muur is op zijn diepste gedeelte 1.20 m breed, de binnenste 1 m, de paalfundering van rond hout 80 cm.

Aan de westzijde van de ingangspartij zijn muurresten teruggevonden over een lengte van 1.80 m met een breedte van 1.60 m.

Bij het graven van enige sleuven loodrecht op de gracht aan de oostzijde is gebleken, dat vanaf de binnenste muurresten een talud, gedeeltelijk bestaande uit plaggenmateriaal omhoog loopt; dit houdt vermoedelijk verband met de aanleg uit de oudste periode van de 14de eeuw. Dit oplopende talud heeft aan de oostzijde van de huisplaats een cirkelvormig verloop om de fragmenten van het oudste bouwwerk. De afstand vanaf deze centraal gelegen bouw, waarvan de veldkeienfundering gedeeltelijk nog aanwezig is, tot aan de voet van het talud, bedraagt ca. 15 m.

Een reconstructie van latere bouwfasen is door de grondige afbraak en de gevolgde ophogingen van het terrein in dit stadium van het onderzoek niet mogelijk.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

GELDERLAND

Bergharen. In een aan de rand van het Wijkse Veld te Bergharen gelegen ontzanding is in een ca. 0.10 m dikke overstoven cultuurlaag een voornamelijk uit aardewerkscherven be-

staande hoeveelheid vondsten gedaan, welke door een fragment van een glazen armband, type Haevernick 3b, in de laatste eeuwen voor de jaartelling of in het begin van de Romeinse tijd is te dateren.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Doornspijk. In een aan de Bovenweg onder de buurtschap Wessinge gelegen ontzanding is een klein aantal aardewerkscherven gevonden. Het aardewerk is vrij indifferent en slechts globaal in de IJzertijd te dateren. Vermeldenswaard is echter een wandscherf, die in makelij van het overige aardewerk afwijkend, nauw verwant is aan het dikwandige terra nigra-achtige aardewerk dat in verschillende inheems-Romeinse nederzettingen gevonden wordt, cf. W. A. van Es, *Wijster*; *A Native Village beyond the Imperial Frontier*, diss. 1967, 169 c.

Er werd slechts één grondspoor gesignaleerd: een ondiepe komvormige kuil met een houtskoolrijke vulling waarin een scherf. De vindplaats bevindt zich op een smalle dekzandrug aan de rand van de lage gronden langs het voormalige IJsselmeer.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ewijk-Winssen. Op een weiland, ongeveer 250 m ten zuidoosten van het Oud Veerhuis onder Winssen, is door de heer C. van Kouwen, Nijmegen, ter plaatse van een Romeinse nederzetting uit ca. de 2de eeuw na Chr. een fragment gevonden van een gebakken steen, vermoedelijk een tegula, met een gedeelte van een rechthoekig militair stempel (retrograde met reliëfletters): EXG[ERINF], identiek met Holwerda-Braat, *Holdeurn*, pl. XXIX, 50. Behalve Romeinse aardewerkscherven en dakpanfragmenten zijn op hetzelfde terrein ook stukken lateres, tubuli, tufsteen, kwartsiet, leisteen en muurschildering aan het licht gekomen. Cf. *Jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden*, Leiden 1939, 5 en C. van Kouwen in: *Kontaktblad van de Historische Vereniging voor het Land van Maas en Waal en Rijk van Nijmegen*, nr. 6, augustus 1968, 12-14.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

In aansluiting op bovenstaande mag niet onvermeld blijven dat zich onder de aardewerkvondsten een bodemfragment bevindt van fijn Nijmeegs aardewerk. De vorm komt overeen met Holwerda type 35b.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Groesbeek-Berg en Dal. Sedert 1962 tot in 1968 zijn ten noorden van het landgoed van de Kath. Volkshogeschool Ons Erf (De Holdeurn), aan de overzijde van de Oude Kleefsebaan, op een terrein dat eigendom is van de heer Joh. Teunissen, op uitgebreide schaal ontgrondingswerkzaamheden verricht. In de thans afgevoerde grond, die in het recente verleden grotendeels op het terrein van de afgraving verplaatst is, zijn tal van Romeinse vondsten gedaan, die aansluiten bij het materiaal dat reeds bekend is van De Holdeurn (waar de centrale pannenbakkerij van het leger van de Romeinse provincie Germania Inferior was gevestigd); cf. A. W. Byvanck, *Excerpta Romana* I, 100: Groesbeek, alinea 1. Tot de vondsten, die gedeeltelijk in het Rijksmuseum G. M. Kam zijn ondergebracht, behoren aardewerkscherven (Id-IIIA) en verschillende fragmenten van dakpannen en tegels, waarvan enige van een stempel zijn voorzien, en wel van de L(egio) X G(emina), L(egio) X G(emina) P(ia) F(idelis), VEX(illatio) BRIT(annica), VEX(illarii) EX(ercitus) GERM(anici) INF(erioris), en een tweetal stempels uit de tijd waarin Didius Iulianus gouverneur is geweest van Germania Inferior, ca. 178 na Chr. Tot deze laatste behoort een uniek exemplaar. Dit heeft holle letters, is retrograde en luidt [SVB DIDI]O IVLIAN(o) CO(n)S(ulari), waarbij de woorden telkens gescheiden zijn door een verticale streep.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Neede. In 1929 is achter het toen in aanbouw zijnde pand Hoeveweg 11, in de voormalige buurtschap Ruwenhof, een aardewerkvondst gedaan, waarvan pas kortelings de juiste aard kon worden onderkend. De vondst blijkt een fragmentarische pot te zijn en te behoren tot de Trechterbekercultuur. Volgens de vinder en eigenaar, de heer H. Mol, wonende op genoemd adres, is de vondst bij zandwinning ten behoeve van de bouw van het huis te voorschijn gekomen op een diepte van ca. 1 m in de grond onder een zeer dik pakket enkeerdgrond. De grond zou bij dezelfde gelegenheid op meerdere plaatsen zijn omgezet, doch verdere vondsten waren uitgebleven.

De pot is ca. 12 cm hoog en versierd in diepsteektechniek. Van de pot zijn geen directe tegenhangers aan te wijzen, maar hij mag zeker tot de Vroege Havelter stijlgroep gerekend worden, sensu lato de C-groep van E. Schlicht,

Die Funde aus dem Megalithgrab 2 von Emmeln, Kreis Meppen, 1968, en het aardewerk dat zich in het Münsterland en Oldenburg daarbij aansluit (meded. J. A. Bakker, op grond van een tekening van de pot).

De vondst van Ruwenhof geeft een aanvulling op een kleine serie van TRB-vondsten uit Neede, die reeds eerder bekend waren:

a. Twee aardewerkkommen, ca. 1920 in de buurtschap Kisveld gevonden; cf. W. Glasbergen, *Helinium* I, 1960, 43-47. De versiering van de pot van Ruwenhof komt zeer overeen met die van de kom o.c. fig. 2.
b. Een groot fragment van een zgn. „Lochrand-pot", in september 1934 niet ver van de steenfabriek van Rohaan te Neede, gevonden; cf. L. Kaelas, *Palaeohistoria*, IV, 1955, 73.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

De Meern, gem. Vleuten-De Meern. Op de Hoge Woerd is in augustus 1968 een vrij sterk gesleten denarius van keizer Titus (79-81) gevonden.

Vz. kop Titus n.r.; IMP TITVS CAES VESPASIAN A[VG]P M

Kz. steenbok n.l., beneden globe; [TR P] VIIII IMP XIIII COS [VII of VII P P]

RIC II, p. 117, 7 of 13, Rome, 79 n. Chr. (na 1 juli).

De munt is in bezit van de vinder, de heer R. Bok te De Meern.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Deurne. De heer Kuypers, oud-directeur van de Peelwerken te Deurne, deelde mede, dat in 1966 enige urnen waren gevonden langs de Siberiëweg door dr. C. Fransen, Coenestraat 34 te Bennekom. Op deze plaats werden door de heer T. H. Teeuwen, onderwijzer te Liessel, reeds eerder talrijke mesolithische vuursteenartefacten gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966 *18-*19).

Op ongeveer 500 m ten zuiden van deze vindplaats vond de heer Teeuwen een nederzetting der Tjongercultuur.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Dinther. In de bermsloten van een onlangs aangelegd landbouwwegje werden scherven van urnen en van Romeins en middeleeuws aardewerk aangetroffen. Het wegje doorsnijdt een hoge akker langs de rechteroever van het riviertje de Aa.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).

Eersel. De heer G. Fonteyn te Duizel, correspondent van de R.O.B., vond in het Knegsels Heike enige vuursteenartefacten, onder andere schrabbers en wat afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De heer A. Leenhouwers te Hilvarenbeek, correspondent van de R.O.B., kon achterhalen dat er in de dertiger jaren enige tientallen urnen aan het licht waren gekomen op de Kerkeindse Heide. Bij controle ter plaatse bleek, dat deze gevonden waren op een perceel van de heer P. van Zon, Pijnendijk 8 te Moergestel, bij het afgraven van een hoge zandkop langs de zuidrand van een ven naast zijn boerderij.

De vondsten waren tijdens de werkzaamheden dusdanig beschadigd, dat zij niet bewaard zijn.

In verband met ruilverkavelingswerkzaamheden werden te Moergestel talrijke hoge akkers afgegraven. Een hoge akker tussen het Blekven en het riviertje de Reusel is tot nu toe gedeeltelijk gespaard. In het talud van een onlangs afgegraven sloot zijn aan de rand van deze hoogte enige urnscherven gevonden, hetgeen erop wijst, dat hier waarschijnlijk in de IJzertijd een nederzetting is geweest.

R.O.B. Amersfoort (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).

Ravenstein. Westelijk van Dennenburg liggen enige percelen met de naam „de Woerden". Deze percelen zijn gedeeltelijk afgegraven, maar een hoge akker is gespaard. In de bermsloten rond deze akker werden scherven van Romeins en inheems aardewerk aangetroffen alsmede de rand van een glazen bakje (waarschijnlijk van een deukvaasje).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).

LIMBURG

Heel, gem. Heel en Panheel. Bij funderingswerkzaamheden voor een nieuwe bungalow langs de Panheelderweg is men op 27 september 1967 gestoten op een deel van het Romeinse graf-

veld, dat in 1964 door prof. dr. J. E. Bogaers werd onderzocht (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *136-7; idem *155; idem *224; 1966 *95). Dank zij de attentie en het enthousiasme van de Burgemeester kon de inventaris van vier graven gered worden. Tijdens de verkenning ter plaatse konden nog eens, mede door veler hulp, drie graven geheel of gedeeltelijk opgenomen worden.

De samenstelling van de graven is als volgt:

Graf 1: een (waarschijnlijk) ronde kuil (diam. 50 cm) met crematie; daarin een t.s.-kommetje Drag. 33 met geheel uitgewist stempel; drie verschillende randfragmenten van een t.s.-bord Drag. 18/31, waarvan één verbrand; een kruik (cf. E. Gose, *Gefässtypen der römischen Kaiserzeit im Rheinland*, 1950, type 375); verder een wrijfschaalrand, een niet gecraqueleerde vuursteenafslag, een ijzeren kokermes, enige ijzeren spijkers en beslagstukken. Datering IIc-d/III.

Graf 2: in een kuil met enige crematie en een weinig houtskool een ruwwandig kommetje (Gose *o.c.* type 484/6) en een kruik (Gose *o.c.* type 375); onder in de kuil lagen veel stenen (Maaskeien?). Datering: IIc-d/III.

Graf 3: kuil met zwarte vulling zonder crematie; ruwwandige kom (P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, 1963, type 210 B) en een kruikamfoor (Stuart *o.c.* type 129 B). Datering: IIa-c.

Graf 4: noordelijk gedeelte van een rechthoekige kuil: een geverniste beker (Stuart *o.c.* type 2), een ruwwandig bord (Stuart *o.c.* type 218) met een deksel; uit een ronde plek met donkere vulling oudtijds gebroken en verbrande scherven, waaronder randfragmenten van een honingpot met kleine oren, een t.s.-bodemfragment met onleesbaar stempel, een fragment van een t.s.-bord Curle type 15 en verschillende soorten wrijfschaalranden. Datering: IIb-c.

Graf 5: rechthoekige kuil (60 x 75 cm), waarin grote brokken kwartsiet; door de kuil verspreid oudtijds verbrande en gebroken scherven van een t.s.-kom Drag. 27 met onleesbaar stempel en een t.s.-bord Drag. 18/31 met stempel BORIVS · (F. Oswald, *Index of Potter Stamps on Terra sigillata „Samian Ware"*, 1931: Traj.-Anton.); verder enige ijzerfragmenten, waaronder een mes.

Graf 6: een rond kuiltje (diam. 75 cm), waarin enige ijzerfragmenten, o.a. 5 spijkers.

Graf 7: een omega-vormig ijzerfragment, enige aardewerkfragmenten en een randje van versierd glas.

De diepte van de twee soorten graven (ronde tot 1 m, rechthoekige tot ca. 60 cm onder het maaiveld) strookt met de waarnemingen van 1964 (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *136-7). Ook het profiel in de bouwput is nagenoeg gelijk aan dat van de opgraving van 1964, namelijk het Romeinse niveau op 60 cm onder het maaiveld, bedekt door een 30 cm dikke stuiflaag.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZEELAND

Veere. Op het terrein van het omstreeks 1580 verdwenen kasteel Zandenburg is een „vogelbakje" van tin gevonden, hoog 4-4.5 cm. De rechte achterwand is versierd met vier stroken van wieber- en puntdakvormige motiefjes; de halfronde, naar boven iets breder uitlopende, ingedeukte en sterk beschadigde voorzijde draagt een wapenschild, waarin een naar links gewende leeuw is aangebracht.

Een soortgelijk bakje, met het wapen van Gouda, is afgebeeld bij B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*, Zeist 1965, afb. 75 en 76 (datering: XVI ?).

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORDZEE

Bruine Bank. Sedert enkele jaren heeft drs. G. Kortenbout van der Sluijs, conservator aan het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie een respectabel aantal dierenbeenderen verzameld, die vrijwel zonder uitzondering worden opgevist uit een ca. 5 m diepe geul ten westen van de Bruine Bank, omstreeks 52° 30′ NB en 3° 00′ OL (ongeveer halverwege de lijn IJmuiden-Lowestoft). Het Rijksinstituut voor visserij-onderzoek verricht de uiterst gewaardeerde en tijdrovende taak de beenderen bij de vissers te verzamelen.

Op een enkel bot na zijn de beenderen afkomstig van een pleniglaciale fauna met veel Mammoet, Wolharige Neushoorn, Steppewisent, Paard, Rendier en Reuzehert. Opvallend is een groot stuk van een menselijk dijbeen, helaas zonder gewrichtskoppen, dat mogelijk aan de Neandertaler moet worden toegeschreven.

In dit bericht gaat het evenwel in de eerste plaats om het geringe aantal (negen) stukken,

dat sporen van bewerking laat zien, waarbij zes stukken onmiskenbaar werktuigen zijn. Het fraaiste stuk is een lange puntig toegeslepen bijl, voorzien van een zuiver ronde doorboring. Drie andere stukken zijn kleine bijltjes van verschillende typen en twee overige zijn tot een punt bekapte beenderen zonder slijpsporen. Voor zover te determineren zijn alle vervaardigd uit beenderen van de steppenwisent (o.a. de doorboorde bijl) of het paard. De conserveringstoestand van de artefacten vertoont dezelfde variatie als die van de niet bewerkte beenderen.

Twee geologische gegevens geven een uiterste begrenzing van de ouderdom van de werktuigen. Zij zijn jonger dan het Eemien, de afzetting welke ter plaatse de zeebodem vormt, en zij zijn ouder dan het tijdstip, waarop de steppewisent uit West-Europa is verdwenen: 30 000-20 000 jaar geleden. Het onderzoek naar vergelijkingsmateriaal om tot een scherpere datering te komen zal spoedig worden begonnen.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Verzameling A. Schwarz -8 dec.
— *Tropenmuseum.* Verborgen schoonheid -eind 1968
— *De Waag.* Bredero-herdenking -24 nov.
— *Museum Willet Holthuysen.* De Chinese porseleinkast
— *Museum Fodor.* Geschiedenis van het Nederlandse affiche -10 nov.

ANTWERPEN
— *Volkskunde Museum.* Tijl Uilenspiegel en Ch. de Coster -31 dec.

APELDOORN
— *Museum Moerman.* Oud Speelgoed -1 nov.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Luister van het orgel -28 okt.
— *Openluchtmuseum.* Klederdrachten -1 nov.

BERLIJN
— *Neue National Galerie.* Piet Mondriaan

BOLOGNA
— *Palazzo bel'Archiginnasio.* Guercino

BRUSSEL
— *Kon. Bibliotheek.* Landschapstekeningen van Hollandse meesters uit de XVIIde eeuw -17 nov.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* Nieuw Den Haag (1850-1860) -18 nov.
Grepen uit de muziekbibliotheek: J. S. Bach -1 dec.

GENT
— *Museum voor Schone Kunsten.* Duits Expressionisme -3 nov.

HAGEN
— *K. E. Osthaus-Museum.* Art nouveau in Engeland en Schotland -8 dec.

HAMBURG
— *Kunstverein.* Nieuwe Zakelijkheid -24 nov.

KEULEN
— *Wallraf-Richartz Museum.* Honderd ikonen uit Recklinghausen -17 nov.

LEENS
— *Verhildersum.* Oud Chinees glas, coll. J. M. v. Diepen -21 okt.

LEIDEN
— *Rijksmuseum v. Volkenkunde.* Viva Mexico -2 dec.
— *Ned. Leger- en Wapenmuseum.* Maquette v. e. vroeg middeleeuws kasteel -30 dec.
— *Rijksmuseum v. d. Gesch. v. d. Natuurwetenschappen.* Herman Boerhaave -30 dec.

LONDEN
— *Queens Gallery, Buckingham Palace.* Van Dijck en zijn koning
— *Royal Academy of Arts.* Bauhaus -27 okt.

LUIK
— *Museum van de Waalse kunst.* Luik en Bourgondië 1390-1477 -24 nov.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Henri Jonas, herdenkingsexpositie

PARIJS
— *Cabinet des dessins du Louvre.* Steinlen -4 nov.
— *Bibliothèque Nationale.* De bibliotheek van Karel V -eind dec.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Henry Moore -4 nov.
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van Java

TILBURG
— *Ned. Textielmuseum.* Schering en inslag -1 nov.

UDINE
— *Chiesa di San Francesco.* 17de-eeuwse Venetiaanse schilderkunst uit Friúli -17 nov.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Antieke oosterse tapijten, coll. van Aardenne.

VERVIERS
— *Musée des Beaux Arts.* Religieuze kunst uit de streek rond Verviers -27 okt.

VOORBURG
— *Museum Swaensteyn.* Kunst in Voorburgs bezit

MEDEDELINGEN

VERENIGING DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag 1968 zal op vrijdag 15 november a.s. worden gehouden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het onderwerp luidt: „Bestemming van bodemvondsten". Sprekers zijn prof. dr. W. A. van Es en drs. H. C. van Eck.

Leden van de K.N.O.B. kunnen deze vergadering bijwonen. Op aanvraag bij de secretaris, Kazernestraat 3 te 's-Gravenhage, wordt het programma toegezonden.

RIJKSMUSEUM

Fresco's uit Florence — muurschilderingen voor het eerst buiten Italië

Onder bovenstaande titel wordt van 18 december 1968 tot 9 maart 1969 in het Rijksmuseum een grote tentoonstelling gehouden van fresco's uit Florence en omgeving.

Het is de eerste keer dat Italië een deel van zijn kostbare muurschilderingen op tournee zendt, een gebeurtenis die zich niet spoedig zal herhalen. Amsterdam geniet met New York en Londen het voorrecht deze unieke expositie te kunnen tonen. Op het ogenblik zijn deze schilderingen, die volgens een geraffineerde techniek zijn afgenomen van de kerk- en kloostermuren, te zien in het Metropolitan Museum te New York.

In het Rijksmuseum wordt de tentoonstelling gehouden in de Eregalerij. Het is de enige plaats in het museum, waar die grote muurschilderingen opgesteld kunnen worden.

De tentoonstelling, die ongeveer 70 stukken telt, bevat fresco's uit de periode van de 13de tot het midden van de 16de eeuw. De voornaamste kunstenaars uit die tijd zijn vertegenwoordigd, zoals: Taddeo Gaddi, Orcagna, Masolino, Fra Angelico, Uccello, Gozzoli, Piero della Francesca, Castagno, Ghirlandaio, Fra Bartolomeo, Andrea del Sarto en Pontormo.

Fresco's (muurschilderingen in de natte kalk geschilderd) zijn in ons land nooit gemaakt. Wie Italië kent, weet dat ze daar in elk representatief gebouw te vinden zijn. De meeste fresco's zitten daar nog op de muren, maar wanneer ze verloren dreigen te gaan door weersinvloeden, afbraak van gebouwen, oorlogsschade (bombardement op Pisa in de tweede wereldoorlog) of natuurrampen (overstroming van Florence in november 1966) haalt men ze van de muren af. In de loop der jaren is dat met heel wat fresco's gebeurd. Uit die groep van transportabele fresco's is de tentoonstelling samengesteld.

Behalve de fresco's zelf wordt ook een aantal voortekeningen (zgn. *sinopie*, enkelvoud *sinopia*) tentoongesteld, die onder de fresco's vandaan te voorschijn zijn gekomen. Als kunstwerken doen ze niet onder voor de fresco's zelf.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 11DE AFL., NOVEMBER
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dantumadeel. In een gronddepot ten oosten van Birdaard werd door de heer M. de Boer te Buitenpost in juli 1967 een fraaie benen z.g. wolkam gevonden van 13.1 cm lengte. Het stuk is gesneden uit een middelhandsbeen van een rund. De datering is wellicht nog 12de-eeuws.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Heerenveen. Tijdens het leggen van waterleidingsbuizen in het Van Haringspad te Heerenveen werden in juni 1967 door de heer A. Buursma te Bontebok vier Nederlandse guldens gevonden van resp. Gelderland 1713, Utrecht 1725, Overijssel 1764 en Holland 1792. De kleine schatvondst (de stukken werden aaneengekoekt gevonden) kon met medewerking van de n.v. Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden voor het Fries Museum worden verworven.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Bij het afgraven van een boswal nabij Oud-Appelscha werden in januari 1968 twee resp. in 1650 en 1663 te Antwerpen geslagen zilveren dukatons van Philips IV gevonden, overeenkomende met Van Gelder/Hoc nr. 327-1, b, type II. Helaas zijn de stukken, die wellicht in de woelingen rond het jaar 1672 zijn verborgen, aan een particulier verzamelaar in Zeeland verkocht.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Opsterland. Bij verkenningen rond Ureterp vond de heer J. K. Boschker te Heerenveen op een zandafgraving temidden van een aantal vuursteenafslagen een fraai neolithisch vuurstenen bijltje met disselvormige snede en van 6.5 cm lengte.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Smallingerland. De heer D. Bloem te Oudkerk vond tijdens egalisatiewerkzaamheden aan de noordzijde van Drachten in augustus 1967 een fraai neolithisch spaanmes van lichtgrijze vuursteen. Het goed geretoucheerde stuk is 12.2 cm lang en 2.2 tot 3.2 cm breed.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Weststellingwerf. In De Meente nabij Noordwolde werd door de heer J. K. Boschker te Heerenveen een geslepen vuurstenen bijltje van neolithische ouderdom aangetroffen, dat aan de Standvoetbekercultuur kan worden toegeschreven. Het voorwerp is 6.2 cm lang.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

DRENTE

Drouwenerveld, gem. Borger. Van 16 tot 27 september is het onderzoek van hunebed D26 voortgezet (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968 *74-75). Thans beperkte het zich hoofdzakelijk tot de westhelft van de kelder, waarvan de Nederlandse Aardolie Maatschappij de dekstenen 1-3 had afgenomen.

Onder de nu geborgen grafgiften vallen onder meer op een halve strijdhamer, scherven van een grote versierde amfoor van de standvoetbekercultuur en scherven van de *opengewerkte* voet van een voetschaal: een voor de westgroep van de trechterbekercultuur uniek stuk.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen en J. A. Bakker). De rijksadviseur voor de bescherming en de instandhouding van de hunebedden en van gerestaureerde archaeologische monumenten (A. E. van Giffen).

GELDERLAND

Arnhem. In de taluds van een onlangs gegraven afvoersloot aan de voet van de boerderijterp De Koppel in de Malburgsche Polder tekent zich op een diepte van 0.50-0.60 m een met klei overdekt maaiveld af. Hierin komen be-

woningsresten voor, te weten aardewerkscherven, baksteenpuin en beenderen. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit blauwgrijze waar, verder uit geglazuurd rood aardewerk en geelgrijs steengoed.

Deze 14de-15de-eeuwse bewoning is mogelijk te beschouwen als een (directe?) voorganger van de op een kunstmatige hoogte gebouwde boerderij De Koppel.

De terp valt binnen de uitbreiding van Arnhem-Zuid en zal worden geslecht.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kapel Avezaath, gem. Zoelen. De uiterst korte noodopgraving van een ruim 30 m lang gedeelte van een scheepsbodem dat nabij Kapel Avezaath in het bed van de Linge werd gevonden, heeft waardevolle gegevens opgeleverd over een schip van waarschijnlijk Romeinse ouderdom of origine. Van de kim, waar het boord de verbinding vormde met de vlakke bodem, kon op één plaats een klein gedeelte worden vastgesteld. Er werd helaas te weinig aangetroffen om een voorstelling te kunnen maken van het voor- en achterstevengedeelte.

Het vlak van het vaartuig bestond uit zeer lange, brede gangen, niet overlappend, maar koud tegen elkaar geplaatst. Het verband werd gevormd door vrij brede, vlakke buikstukken, die twee aan twee naast elkaar waren geplaatst. Zij waren met lange ijzeren vierkante nagels, met brede vlakke koppen aan het vlak verbonden, telkens twee bijeen ingeslagen, waarvan één met de kop binnenboord, de andere andersom. De spitse einden waren omgeslagen en teruggedreven in het hout.

De ligging van het scheepsfragment maakt het aannemelijk, dat het is aangespoeld tegen de oever van de toenmalige rivierbedding en daar is gezonken. Vervolgens is het overdekt met horizontaal gelaagde zand- en grintafzetting met plaatselijk kris-kras gelaagdheid van de Linge. In deze afzettingen werd verslagen wrakhout van het schip aangetroffen en enkele dierenbeenderen. Enkele Romeinse vondsten lagen in deze zanden en in direct contact met het schip. Het zijn een randscherf van een terra sigillata-wrijfschaal (3de eeuw) en een paar grote brokstukken van dakpannen. Voorts een breeuwijzer, dat tezamen met enig ander ijzerwerk tegen of tussen het houtwerk lag. In een hieraan vastgeroeste ring was een randscherf van een ruwwandig bord uit de 2de of 3de eeuw geklemd.

Een Pingsdorf-scherf, direct naast het hoogst gelegen deel van het schip gevonden, kan niet als een daterende vondst worden beschouwd. Aangezien ook in de omgeving behalve Romeins, Karolingisch en laat-middeleeuws materiaal werd gevonden, is een C14-datering als aanvulling op de archeologische bevindingen zeer gewenst.

Pogingen om een klein fragment van het schip te bergen zijn helaas mislukt.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans). Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide) en R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Onderstal, gem. Valburg. In een in de buurtschap Onderstal voor de aanleg van een duiker onder de toekomstige weg RW 15 gegraven sleuf zijn de resten van een vlechtwerkomheining aangetroffen. Het bij de omheining horende maaiveld ligt op een diepte van 1.65 m. Bijzondere omstandigheden hebben oudtijds voor een gedeeltelijke conservering van de omheining zorg gedragen. Door het water uit een zeer nabij gelegen stroomgeul is een deel van de omheining weggeslagen en verspoeld. Het overige deel is in korte tijd in een pakket van kleien en zanden ingebed.

De 4.5 tot 6 cm dikke paaltjes van elzehout waren op afstanden tussen 20 en 30 cm tot een halve meter of dieper in de grond geslagen. Op sommige plaatsen was het uit dunne twijgen bestaande vlechtwerk tussen de paaltjes nog tastbaar aanwezig.

De vondst houdt waarschijnlijk verband met een in de nabijheid gelegen nederzetting. Daterende vondsten ontbreken. De bodemkundige situatie wijst echter onomstotelijk op een prehistorische datering.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Almkerk. Door de heer J. van Rijswijk te Giessen (N.-Br.), lid van de A.W.N.-werkgroep in het land van Heusden en Altena, is een nieuwe vindplaats van beide fasen van de Vlaardingen-cultuur en van de klokbekercultuur ontdekt.

Een der sloten, die tijdens de ruilverkavelingswerkzaamheden worden verbeterd, doorsnijdt een donkje (een oud-holoceen rivierduin, waarvan de top nog niet is overdekt).

Beide flanken van deze donk zijn fraai te zien in het slootprofiel; de top blijkt geheel te zijn afgegraven. De vondsten zijn gedaan in de uitgegraven grond en in de slootwand. Van de vroege Vlaardingen-scherven kon een aantal worden samengevoegd tot een groot bodembuik-fragment van een bolle pot. Het late Vlaardingen-materiaal was te herkennen aan de verschraling met scherfgruis, het slappe halsprofiel en de kleine hoek tussen bodem en wand. De klokbeker-bewoning blijkt uit slechts twee versierde scherfjes, waarvan één van een Veluwse klokbeker en uit enkele krabbers van typen, die veel in Molenaarsgraaf zijn gevonden. Zoals ook op de vergelijkbare vindplaatsen in het zuidelijke veengebied zullen de culturen naast de donk stratigrafisch in het veen te vinden zijn.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Bergeijk. Door onze correspondent G. H. Fonteyn uit Duizel werd een concentratie vuursteenafslagen gevonden langs de Belgische grens in het zuidwestelijk gedeelte der gemeente.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Berlicum. Op 100 tot 200 m ten noordwesten van de plaats waar begin juli een urnenveld uit de IJzertijd aan het licht kwam, werd eind augustus van dit jaar begonnen met de afgraving van een hoge akker. In de rand van de afgraving waren talrijke prehistorische bodemsporen, zoals paalkuilen en andere kuilen waar te nemen. De aardewerkscherven die hieruit te voorschijn kwamen, vertoonden alle kenmerken van urnen van het Hilversumtype. Na een drietal nederzettingen te St.-Oedenrode, waarvan er slechts één onderzocht kon worden, is dit de vierde nederzetting in Noord-Brabant die dateert uit de overgang van Vroege- naar Midden-Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

——. Op hetzelfde perceel waar eind september van dit jaar bewoningssporen en aardewerk der Hilversumcultuur aan het licht waren gekomen, werden bij het verder afgraven in zuidelijke richting ook talrijke scherven uit de IJzertijd gevonden.

Onze correspondent C. R. de Rooy uit Hintham ontdekte een nieuwe nederzetting uit de IJzertijd zuidwestelijk van de weg Berlicum-Middelrode. In verband met een ruilverkaveling worden hier talrijke verharde landbouwwegjes aangelegd. In de bermsloot van een dezer wegjes vond de heer De Rooy talrijke scherven die uit de laatste eeuwen voor het begin der jaartelling dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Dinther. In een zandafgraving bij de gemeentegrens langs de weg Dinther-Veghel werd door P. Wiro Heesters uit St.-Oedenrode een aantal scherven van kruiken uit de Romeinse tijd aangetroffen. Bij controle enige dagen later kwamen nog fragmenten van een dolium aan het licht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Erp. In een zandafgraving noordelijk van de Hoek werden door P. Wiro Heesters grote fragmenten van middeleeuws aardewerk (Badorf) aangetroffen en verder een aantal mesolithische artefacten en vuursteenafslag. Bij controle werden later door ondergetekende nog enige scherven van Romeins en inheems aardewerk gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Op hetzelfde perceel waar begin juli twee drinkwaterputten met scherven van Romeins aardewerk werden gevonden *(Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *76) werden bij de verdere afgraving nog vier boomstamputten ontdekt, waarbij de gevonden scherven een datering in de 9de of de 10de eeuw waarschijnlijk maken. De putten werden uitgegraven door de heren Derks en Janssen van de heemkundige kring te Geldrop. Plaats en vorm van de putten werden in tekeningen en door foto's nauwkeurig door hen vastgelegd. Talrijke andere kuilen werden eveneens door hen onderzocht voor zover het verloop der ontgronding dit mogelijk maakte.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Op een gedeeltelijk vergraven perceel zuidoostelijk van de Berg te Olland werd in het begin van de maand juni een uit planken gebouwde vierkante put uit de Romeinse tijd opgegraven. Reeds eerder waren hier fragmenten van Romeins aardewerk, dakpannen, beenderen en een pijpaarden kopje gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *19). Dit kopje is echter niet van een Dianabeeldje,

maar volgens prof. dr. J. E. Bogaers van een Moedergodin.

De put had buitenwerks de afmetingen van 140 x 140 cm, vanaf de bodem tot 160 cm daarboven. Het houtwerk was tot 140 cm boven de bodem nog intact. Daarboven was het verteerde hout nog duidelijk als zwarte strepen waar te nemen. Vanaf 160 cm boven de bodem waren de putwanden niet meer verticaal maar versmald tot een afgeknotte piramide. Het hoogst waarneembare punt lag op 80 cm onder het maaiveld waar de afmetingen nog 95 x 95 cm bedroegen. De sporen waren hier nog zo duidelijk en regelmatig, dat de vernauwing naar boven toe niet aan een latere instorting kan worden toegeschreven.

In de put kwamen op drie niveaus scherven van Romeins aardewerk voor met daartussen zandlagen zonder vondsten. Er was geen dateringsverschil tussen de bovenste en onderste laag met scherven.

Deze datering beslaat de gehele tweede eeuw met een top in de laatste helft hiervan.

Het onderzoek had plaats met financiële steun van de gemeente St.-Oedenrode en van de plaatselijke heemkundige kring. Medewerking werd verleend door drs. L. H. Verhoeven en drs. M. J. van Hoek, terwijl prof. dr. J. E. Bogaers en G. Beex voor een groot gedeelte het onderzoek volgden.

St.-Oedenrode (P. W. Heesters).

Oirschot. Door onze correspondenten Groels uit Best en Kuenen uit Meerveldhoven werd een concentratie van vuursteenwerktuigen ontdekt langs de grens Oirschot-Veldhoven. Er zijn enige aanwijzingen dat de vondsten uit het Jong-Palaeolithicum dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondent J. H. C. Biemans uit Bergeijk meldde de vondst van een klein vuurstenen bijltje, waarvan alleen het snijvlak was geslepen.

Een tweede, grotere — in facetten geslepen — vuurstenen bijl was blijkbaar later als kernstuk gebruikt voor het vervaardigen van andere artefacten, zodat er slechts een fragment van over was. Verder werd rond de gevonden bijlen nog een aantal bewerkte maar kleinere vuurstenen artefacten aangetroffen.

De voorwerpen werden op twee verschillende plaatsen westelijk van het gehucht Boschhoven gevonden door de heer P. Dijkstra uit Bergeijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

BOEKBESPREKING

DRIE ACTUELE ASPECTEN VAN EEN PROEFSCHRIFT UIT 1965

Dr. A. W. Reinink, K. P. C. de Bazel-architect, Leidse kunsthistorische reeks, Publicaties van het Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut te Leiden, deel I, Universitaire Pers Leiden 1965, 245 bladz. 88 afb.

Een boekbespreking bijna drie jaren na de verschijning van dat boek heeft alleen dan zin wanneer er op dat moment nog bepaalde actualiteiten aan dat boek zijn te ontlenen. Op zichzelf lijkt dit een merkwaardig soort opmerking. Een wetenschappelijk werk waaraan jaren gewerkt is, moet immers wel een blijvertje zijn; het is gemaakt als werk dat er moest komen om gedurig te kunnen raadplegen en er volgen steeds weer lieden die zich opnieuw willen oriënteren in de behandelde stof. Maar actualiteit en historische voltooiing zijn twee verschillende zaken. Het proefschrift van dr. A. W. Reinink „K. P. C. De Bazel - architect" is niet alleen de voltooiing in de geschiedenis van het leven en werk van de architect De Bazel, maar het heeft inderdaad ook enige actualiteits-aspecten die het meer dan redelijk doen zijn om nu na drie jaren buiten het kader van een bronvermelding er aandacht voor te vragen.

Van enkele van die aspecten wil ik in deze bespreking uit gaan.

Op de eerste plaats citeer ik daarvoor een regel uit het afsluitend overzicht van het boek (bladz. 199, laatste alinea): „In dit proefschrift kon niet voldaan worden aan onze geleidelijk aan ontstane behoefte aan een *success-story* wanneer het een van de pioniers van de moderne architectuur betreft".

Op de tweede plaats is het nog actueel te wijzen op het politieke uitgangspunt van de architect, dat Reinink in het tweede hoofdstuk (II Anarchisme en Theosofie bladz. 17) aansnijdt.

Op de derde plaats tenslotte is er de zesde stelling van Reinink, die de feitelijke noodzake-

lijkheid van het Nederlandse architectuurmuseum (weer) onder ogen brengt.

De lezer met gevoel voor ironie, wil juist bij dit punt dat actualiteits-aspect wellicht met een vraagteken merken! Maar halve-eeuw feesten maken de geschiedenis weer actueel; en het was 30 juni 1918 dat er een „commissie ter voorlichting van de Regeering of de inrichting van een Rijks Architectuurmuseum gewenscht is" werd ingesteld.

Wat schuilt er aan actualiteit achter die hier door mij als eerste aangehaalde zin uit Reininks boek?

Ik dacht, dat dat de actualiteit is van de aandacht voor de bescheiden pioniers. Reinink zegt dat er een geleidelijk aan ontstane behoefte is waar te nemen aan success-stories. Hij maakt met deze opmerking een duidelijk onderscheid tussen verschillende soorten figuren uit de wereld van de pioniers inzake architectuur; en ik weet niet of ik te ver ga als ik meen deze opmerking ook enige niet helemaal uitgesproken wetenschappelijke kritiek te proeven. De Bazel staat in het boek van Reinink voor een groep van pioniers, die juist door de gewenste en gemaakte success-story verdrukt zijn.

Nu men enigszins begint los te komen van de sterke verering van de pioniers van na de eerste wereldoorlog, is daaruit wel de aandacht voor de min of meer vergeten pioniers voortgekomen. Het proefschrift van Reinink heeft in zekere mate aan deze verandering goed meegewerkt. Laten we maar ronduit zeggen dat het zeker binnen het bereik van de cum laude gepromoveerde Reinink heeft gelegen, om wel met een success-story te komen. En we mogen ook uit de aangehaalde zin uit het overzicht waarmee Reinink zijn boek besloten heeft, concluderen dat hij de success-story heeft afgewezen. Dat lijkt naar mijn mening niet alleen maar zo, omdat hij in zijn boek duidelijk toont geen verstrikte geleerde te zijn die buiten alledaagse gebeurtenissen zich bezig houdt met gegevens die alleen voor de wereldvreemde kamergeleerde leuke cryptogrammen zijn. Huishoudelijk geredeneerd heeft Reinink een begin gemaakt met erop te wijzen dat held als pionier of niet, zij allemaal met water hebben te koken. Uit kleine opmerkingen van de auteur kan men dit concluderen. Ik denk hierbij aan de alinea op bladz. 188 over de relatie met dr. Schoenmaekers, ofwel de relatie met de Stijl. Er is nog een grote groep van architecten die niet reëel zijn ingevoegd in het historisch overzicht van de moderne architectuur. Er hebben burgerlijke vooroordelen bestaan die zich eenvoudig richtten op bijvoorbeeld schuine daken, schone baksteen of ruwe natuursteen. Zo vroeg als De Bazel werkte, kon men tenslotte niet verwachten dat en exterieure bouwplastiek en plattegrond al direct alles bevatte wat eerst na circa 1918 volop aan de orde kon zijn. Juist door het plot van het werk van De Bazel zo breed uit duidelijk te maken, heeft Reinink even duidelijk laten merken dat De Bazel niet uit de architectuurgeschiedenis is weg te denken. En dat weg denken gebeurt. Giedion bijvoorbeeld heeft in zijn monografie over Gropius diens Sommerfeld-huis gewoon verduisterd.

De tweede actualiteit van Reininks boek, die nog steeds geldt, is die van het voorop stellen van het politieke engagement van de architect. Na de periode van De Bazels opleiding, beschrijft Reinink de periode waarin anarchisme en theosofie voor deze architect van belang waren. De theosofie was een van de vroege pogingen om de tanende westerse cultuur te verbinden met de oosterse cultuur. De critiek van De Bazel (en Lauweriks — beide werkten lange tijd nauw samen; hoofdstuk III bladz. 35 e.v.) op de maatschappij blijkt wel uit de verschillende houtsneden uit de jaren negentig. Vooral de dansende en drinkende koningen en prelaten op deze afbeeldingen spreken voor zich.

In de geschiedschrijving van de moderne architectuur komt het aspect van de politieke geengageerdheid van de architecten maar heel weinig tot haar recht. Meestal volstaat de schrijver met terloopse opmerkingen over de politieke richting van de bouwkunstenaar. Wanneer men hieraan uitgebreider aandacht wil besteden, zou er een boek parallel aan Giedions „Ruimte, Tijd en Bouwkunst" te schrijven zijn. Reinink beschrijft van De Bazel de contacten met zowel de groep van Domela Nieuwenhuis als later met de S.D.A.P. Tussen deze beide polen in bewoog De Bazel zich. En afbeelding 76 — interieur van een der volkswoningen aan het van Beuningenplein — is een afbeelding die sterk doet denken aan de goede en vooral sobere bouw van de figuren die in diezelfde jaren contact hadden met de denkwerelden van de socialistische utopisten. Alleen de geschiedschrijver van het socialisme, Quack, komt in Reininks register voor. Maar zeker ook het actief zijn als meubelontwerper — toen — getuigde van een engagement met de situatie van de arbeidersklasse. De meubelontwerpen waren geen projecten voor een kapitalistisch productieapparaat, maar waren dienstbare projec-

ten voor de leefbaarheid. Helaas, de productie was alleen uitvoerbaar voor gegoede gegadigden. Daar was ook het ideaal van Morris op uitgelopen. Een nadere typering in vergelijking met Berlage geeft Reinink op blz. 103 e.v.

Dit aspect van Reininks boek levert nog geen helemaal vanuit de politieke doelstellingen opgebouwde kritiek of beschrijving van het werk van de architect; dat neemt niet weg dat Reinink meer dan menige schrijver over architecten en architectuur aandacht heeft besteed aan de basis van het politieke engagement van De Bazel. En als zodanig mag het boek dan ook weer even een actuele wegwijzer zijn voor hen die de geschiedenis van de moderne bouwkunst bestuderen gaan.

Tenslotte heb ik de aandacht gevraagd voor de zesde uit de reeks van stellingen die Reinink aan zijn proefschrift heeft toegevoegd. Deze stelling luidt: „De stichting van het Nederlandse architectuurmuseum en -archief is een nationale zaak. Het is van groot belang dat de vestiging en inrichting van dit instituut — waaraan sinds 1911 reeds vele pogingen zijn gewijd en waarvan belangrijke archiefonderdelen reeds eigendom zijn van het Rijk — op korte termijn als een Rijksaangelegenheid behartigd worden".

Zoals ik hierboven al zei, in 1918 kwam het ervan om een commissie in te stellen die het Rijk moest adviseren; en het initiatief dateerde al van zeven jaren eerder.

Het zal er weldra van komen*; en oppervlakkig geoordeeld is er zelfs misschien te zeggen dat op dit moment aandacht vragen voor deze stelling, zoveel is als een open deur intrappen. Echter, als ook al de deur van dat museum weldra open zal zijn, getrapt of niet, dan is er nog lang niet voldaan aan de inhoud van wat Reinink stelde. Het Rijk immers is hier geen producent van hetgeen dat het museum zal gaan beheren. Pas is er van een ware nationale zaak te spreken als iedereen in Nederland die op enigerlei wijze contact heeft met zaken die naar dit museum zouden toe moeten, er ook zorg voor draagt dat dit gebeurt. Zowel plannen, correspondentie, foto's van vroegere toestanden, en literatuur zullen het archief moeten compleet maken. De oproep dat dit een nationale zaak is, is bepaald niet pathetisch als men bedenkt wat er aan cultuurgoed verloren gaat op dit moment, omdat men niet weet dat het betekenis heeft en omdat men niet weet waar men ermee naar toe moet. Haast is er geboden — vandaar Reininks op k o r t e t e r m ij n — omdat we juist nu leven in een fase waarin het materiaal van de pioniers uit de tijd rond de eeuwwisseling zal overgaan in handen van een jongere generatie. Het is eenvoudig na te rekenen naar de leeftijden van de betreffende architecten en hun kinderen. Bovendien weten we al dat er van verschillende bouwkunstenaars zaken verloren zijn gegaan. Op het ogenblik is de bouwexpansie ook weer zo intens, dat stellig vele oudere gebouwen verbouwd zullen worden of helemaal gaan verdwijnen en daarmee verdwijnen stellig ook op verschillende plaatsen de oorspronkelijke gegevens en archiefstukken.

Het grote belang is bepaald niet alleen het belang van het bewaren; aan bewaren alleen heeft niemand iets. Als men echter weet hoe ontstellend gering de kennis is van de geschiedenis van de architectuur, onder architecten, studenten en lieden die zich min of meer indirect bezig houden met de producten van de bouwkunst (en stedebouw), dan is het duidelijk dat het grote belang er in schuilt dat het materiaal zeer open opgeslagen moet kunnen worden en zeer makkelijk te consulteren moet zijn. Het is daarom goed dat er staat „het Nederlandse architectuur*museum* en *-archief*". De collectie die Reinink bestudeerd heeft, was gelukkig al Rijksbezit. Men zou het archief voorop moeten stellen en het museum daarbij moeten gebruiken als een communicatie- en informatiemiddel. Dit museum moet geen expositieplaats in de traditionele vorm worden, maar een instituut waar voor iedereen het materiaal uit het archief te voorschijn te toveren is met de meest moderne middelen.

De stelling van Reinink moest een populaire vorm en omschrijving krijgen om als oproep in bredere kring te kunnen werken. Wie een schilderij vindt weet langzamerhand wel waar hij naar toe moet om nadere informatie. Maar dat ook architectuur een zaak is voor een instituut als een museum, dat weet niemand.

Natuurlijk hangen al deze aspecten samen; natuurlijk is er een raakpunt tussen de maatschappelijke beweging die culmineert in opbouw van onze samenleving, de plannen van de architecten om die toestand vorm te geven — de plannen van alle architecten en niet alleen van de hoog gestabiliseerde figuren — en een instituut dat het archief hiervan bij houdt.

Het heeft mij plezier gedaan om deze aspecten van Reininks publikatie aan te tippen en ik

* Het ontbreken van een betreffende post op de rijksbegroting voor 1969 stelde wel teleur.

ben er van overtuigd dat zowel Reinink als ook De Bazel de betekenis van deze aspecten zouden willen onderstrepen. Daarom meende ik dat deze wijze van aandacht vragen voor het boek van Reinink verantwoord was.

NIC. H. M. TUMMERS

MUSEUM-NIEUWS

Wijzigingen Museumgids

BAARN — 58
opgeheven

BEEK — 61
collectie overgedragen aan het Archeologisch Reservaat te Stein

BERGEN OP ZOOM — 65
adres — Markiezenhof. Sint Annastr. 6, tel. 01640-4665

BORCULO — 68
Tot nader aankondiging niet te bezichtigen

DEURNE — 92
jeugdkaarten verkrijgbaar

DEVENTER — 93 + 94
assistenten — J. de Mol, F. Pieck

DOKKUM — 99
voorzitter/beheerder — D. Siegersma, Stationsweg 30, tel. 05190-3093
secretaris — J. Hoekstra, Veldweg 3, Rinsumageest, tel. 05111-897

'S-GRAVENHAGE — 153
administrateur — J. C. Binnerts

'S-GRAVENHAGE — 160
administrateur — W. v. d. Oever

HAARLEM — 173
directeur — H. P. Baard
secretaris — mej. D. Meertens
adj. directeur — D. Schwagermann
secretaris — mej. H. A. M. Kessel
adj. wet. ambt. — mej. E. Zetteler
adj. conservator — mej. J. de Bruyn Kops
administrateur — G. J. Wolsink

HINDELOOPEN — 194
administrateur — J. Eekma

LEEUWARDEN — 212
administrateur — K. Huisman

NAARDEN — 255
kengetal Naarden en Bussum — 02159

TILBURG — 324
Frater Ferrerius, Groeneweg 9, Reusel (N.B.), tel. 04976-209

UTRECHT — 342
directeur — P. H. Kylstra

UTRECHT — 341
tel. 030-39111

VOORBURG — 363
Herenstraat 101, tel. 070-861673
voorzitter — mr. J. Pruim, v. Lugtenburgstr.26, Vb. tel. 070-869989 (kantoor: 116313)

Part. Collecties:

HILVERSUM — 423
opgeheven.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Verzameling A. Schwartz -8 dec.
— *De Waag.* Bredero-herdenking -24 nov.
— *Museum Willet Holthuysen.* Het portret van een eeuw (1800-1900) -29 dec.

ANTWERPEN
— *Volkskunde Museum.* Tijl Uilenspiegel -31 dec.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Vogels, bloemen en vruchten (legaat Van Verhuell) -31 dec.
De Chinese porseleinkast -15 dec.

DEN HAAG
— *Gemeente Museum.* Grepen uit de muziekbibliotheek: J. S. Bach -1 dec.

HAGEN
— *K. E. Osthaus-Museum.* Art Nouveau in Engeland en Schotland -8 dec.

LEIDEN
— *Rijksmuseum van Volkenkunde.* Viva Mexico -2 dec.
— *Ned. Leger- en Wapenmuseum.* Maquette van een vroeg m.e. kasteel en uniformen -30 dec.
— *Rijksmuseum v. d. Gesch. v. d. Natuurwetenschappen.* Herman Boerhaave -1 dec.

PARIJS
—*Bibliothèque Nationale.* De bibliotheek van Karel V -eind dec.

ROTTERDAM
— *Museum van Land- en Volkenkunde.* Wajang Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van Java

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Antieke oosterse tapijten, coll. van Aardenne -2 dec.

MEDEDELINGEN

VACATURES

UTRECHT

Bij het Centraal Museum in Utrecht kan ter assistentie van de wetenschappelijke staf worden geplaatst een

ASSISTENT(E)-CONSERVATOR

die zal worden belast met de verzorging van de bibliotheek, de fototheek en de fotodocumentatie.

Vereist: minimum leeftijd 21 jaar, einddiploma Middelbaar Onderwijs, kennis van de drie moderne talen, ervaring in typen, bibliotheekdiploma en/of ervaring, interesse voor kunst en fotografie.

Geboden wordt: een salaris van *f* 798.— tot *f* 1 114.— per maand, premie ad 10,2% AOW/AWW voor rekening van de gemeente, 6% vacantietoelage, vijfdaagse werkweek en gepremieerde spaarregeling.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens en zakelijke referenties te zenden aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, binnen 10 dagen na het verschijnen van deze oproep.

ARNHEM

Bij het Gemeentemuseum te Arnhem kan geplaatst worden een

ASSISTENT VOOR DE ARCHEOLOGISCHE AFDELING

met belangstelling voor de historie van Gelderland. Zijn taak zal bestaan uit het beheer van de aanwezige, en inventarisatie van de nog te verwerven historica en archeologica, de zorg voor de permanente opstelling en eventueel wisselende tentoonstelling op deze afdeling en werkzaamheden ter verwezenlijking van een provinciaal bodemarchief.

Salarisgrenzen: *f* 826.— tot *f* 1 175.— per maand.

Premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente; verplaatsingskostenverordening en eigen ziektekostenregeling (I.Z.A.-Gelderland) zijn van toepassing; na een drempelperiode (half jaar) volgt opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de directeur van de Centrale Dienst Personeelszaken, Koningstraat 38.

SOLLICITATIE

Lerares M.O. handenarbeid, met ervaring in documentatie en administratie van musea, zoekt werkkring in een museum in het westen des lands (Den Haag of omgeving). Voorkeur gaat uit naar plaatsing op restauratieatelier. Inlichtingen bij mejuffrouw J. L. Hofsteenge, Lange Houtstraat 16, Den Haag.

REDACTIE-SECRETARIS

Wegens verandering van werkkring ziet drs. R. Bruning zich helaas gedwongen af te treden als redactie-secretaris. Wij zijn de heer Bruning zeer erkentelijk voor het vele werk, dat hij voor het Bulletin heeft verricht.

Onder voorbehoud van goedkeuring door de algemene ledenvergadering hebben wij inmiddels drs. H. P. R. Rosenberg bereid gevonden het redactie-secretariaat op zich te nemen.

De redactie blijft gevestigd te Voorburg, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2.

NIEUWSBULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 1968, 12DE AFL., DECEMBER
REDACTIE-SECRETARIAAT BALEN VAN ANDELPLEIN 2, VOORBURG

MONUMENTEN-NIEUWS

Deventer, voormalige kapel van het Heer Florishuis

Deze aan de Striksteeg gelegen kapel, die in 1868 onherkenbaar werd verbouwd tot gymnastiekzaal met verdieping en plat dak, is in april/mei j.l. gesloopt met uitzondering van de kelder, de zuidwestmuur (wegens aanbouwen tegen de buitenzijde) en een gedeelte van de noordwestmuur (die als begrenzing fungeert van de erachter gelegen tuin). Dit maakte het mogelijk een aantal waarnemingen te doen ter aanvulling en correctie op de beschouwingen op blz. 42 e.v. van het Bulletin van dit jaar (in het bijzonder blz. 45, 46 en 49).

De muur langs de Striksteeg was slechts bepleisterd, niet beklampt; alleen de hoeklisene is er koud tegenaan gezet. Beneden had de muur nog vrijwel zijn oorspronkelijke dikte; op de verdieping versmalde hij. Gevreesd moet worden, dat bij de sloop sporen van de oorspronkelijke vensters verloren zijn gegaan.

De zuidwestmuur versmalt naast het gedichte spitsboogvenster, dat hierin aanwezig is (blz. 46) met een steen tot anderhalf steens. Ook in de kelder vinden we dit terug (blz. 47, fig. 2). Het gedichte venster is aan de binnenzijde door bepleistering aan het oog onttrokken.

De noordwestmuur had tot op de volle hoogte zijn oorspronkelijke dikte van 2½ steen. In het hiervan resterende gedeelte vinden we bij de loodrecht erop aansluitende muur de geprofileerde dagkant van een venster (waarschijnlijk een blindvenster) en daaronder de dagkant van een deuropening, die aan de kapelzijde afgedekt is geweest door een zandstenen latei, waarachter een gemetselde, afgepleisterde en gewitte korfboog. Deze doorgang was al gedicht toen de tussenbouw (blz. 44, fig. 1, W) ingekort werd; de nieuwe muur sluit nog juist op de (afgepleisterde) dichting aan.

Het baksteenformaat van de kapelmuren bedraagt 26.5/27.5 x 12/13 x 5.5/6.5 cm, 10 lagen = 71/72 cm. De muren om de aangrenzende tuin (van M. W en X) zijn nu nog ongeveer 4½ m hoog.

Nadere overweging leert, dat de Striksteeg inderdaad gezien moet worden als een van de twee toegangen (blz. 48, 49) tot het complex gebouwen van de broeders. Op de oudste kadastrale kaart is hij voorzien van een kadastraal nummer en van de Pontsteeg gescheiden door een lijn (blz. 44, fig. 1), waar de poort („bij het Lammenklooster") gestaan zal hebben.

G. BERENDS

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Biessum, gem. Delfzijl. Bij het leggen van leidingen voor het in 1967 gebouwde landhuis „Oldijk" op de wierde Biessum werden scherven gevonden van kogelpottenaardewerk uit de tweede helft van de 12de eeuw en/of begin 13de eeuw.

In de wierde is eveneens een versierd randscherfje aangetroffen van een 13de-eeuws Rijnlands kruikje.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en R. H. J. Klok).

FRIESLAND

Barradeel. Bij de zeedijkverhogingswerken ten noorden van Pietersbierum, uitgevoerd in het kader van het Deltaplan, komen regelmatig aardewerkresten te voorschijn, waarbij naast allerlei soorten Fries aardewerk (zowel rode met loodglazuur overdekte ceramiek, alsmede produkten uit de Harlinger en Makkumer gleibakkerijen) ook uitheemse fragmenten worden aangetroffen. Behalve schotelfragmenten uit verschillende Rijnlandse centra, zijn thans ook scherven gevonden van zwart-gesmoorde Deen-

se potten, de zgn. Jydepotten, welke in het algemeen sedert de 17de eeuw in Friesland zijn ingevoerd (zie „It Beaken", 1964, jaargang XXVI, pag. 306—326).

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Dantumadeel. Bij het graven van greppels rond kuilbulten op de terp van Janum is in de zomer van 1967 een aantal scherven gevonden van verschillende soorten terpenvaatwerk uit de eerste vier eeuwen onzer jaartelling. Hieronder bevinden zich naast fragmenten van potten met kartel- en gefacetteerde rand, ook stukken van schalen en van een pot met vlakke bodem, welke laatste weliswaar een uit de genoemde periode bekend model heeft, maar door zijn magering met scherpzand en steengruis een uitzonderlijke plaats inneemt.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Hennaarderadeel. In het voorjaar van 1967 vond de heer Tj. W. Koopmans te Bayum bij het afbreken van een 1762 gedateerde woning op 1.20 m diepte onder de vloer ter hoogte van de haard een geglazuurde rood aardewerken, balustervormige pot met vlakke bodem en voorzien van twee driehoekige oren. De 28.6 cm hoge pot was geheel met turfas gevuld.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Oostdongeradeel. Op de z.o. rand van de voor bescherming voorgedragen terp met drinkdobbe ten zuiden van de dorpskern van Engwierum werd tijdens de bouw van bejaardenwoningen in de zomer van 1968 een aantal scherven van 12de-13de-eeuws zwart-gesmoord aardewerk aangetroffen, afkomstig van inheems-Friese bolpotten en steelpannen. Eén der scherven is versierd met vingertopindrukken.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Terschelling. In de jaren 1966 t/m 1968 zijn op verzoek van de Stichting „Ons Schellingerland" opgravingen verricht in de grote, door zijn ligging en vorm zo karakteristieke kerkhofheuvel ten Z. van Midsland, bekend als het „Stryper Kerkhof". Het onderzoek vond plaats in verband met plannen die bestonden om dit monument van een nieuwe uitbreiding te voorzien en zodoende deze reeds lang niet meer gebruikte begraafplaats, eigendom van de Hervormde Gemeente te Midsland, maar gepacht door bovengenoemde Stichting, op te nemen in een nieuw in te richten necropool. Teneinde argumenten naar voren te kunnen brengen om het ook door zijn merwaardige, vroeger als stoeppalen gebruikte grafstenen opvallende monument, waaromheen nog steeds een waas van geheimzinnigheid hangt, van de voorgenomen uitbreiding te vrijwaren, verkreeg de Stichting verlof het te laten onderzoeken. Liet het zich aanvankelijk aanzien, dat enkele proefsleuven voldoende zouden zijn, al spoedig bleek dat een uitgebreider onderzoek noodzakelijk was. Door verschillende oorzaken kon dit eerst in oktober 1968 worden afgesloten.

Daarbij is het volgende gebleken:

De huidige, langwerpige O-W liggende heuvel van ca. 70 m lengte, 40 m breedte en 2.60 m hoogte (gemeten tussen 4.10 en 1.50 plus N.A.P. = het huidige maaiveld) is opgeworpen over een laag, op natuurlijke wijze ontstaan duin, dat enigszins paraboolvormig is. Dit duin had een lengte van ca. 33 m, de breedte bedroeg in elk geval circa 20 m, terwijl de grootste hoogte ca. 2 m was, n.l. van 2.40 tot 0.40 + N.A.P. = het oorspronkelijke maaiveld. Aan de westzijde was het talud zeer steil, naar het oosten helde het duin, dat over een lengte van ca. 18 m, van het westen af gerekend vrijwel vlak was, zeer langzaam af. Op dit duin was een grafveld aangelegd, waarvan de graven west-oost lagen met aan de oosteinden een afwijking van ruim 21° naar het noorden. Tijdens dit gebruik als grafveld, is er een vrijwel vierkant eenschepig heiligdom gebouwd, waarvan de lengte-as evenwijdig liep aan die der graven. De plattegrond van dit heiligdom is teruggevonden en bestond uit 2 maal vijf paalkuilen aan noord- en zuidzijde, die enige van de oudere graven sneden. Blijkens de eigenlijke paalgaten was het gebouwtje 6 x 5.80 m groot. Midden voorin werd, evenwijdig aan de lengte-as, maar even zuidelijk daarvan een vrijwel vergaan, maar nog goed herkenbaar houten, zwaar met ijzer beslagen reliquieën(?)kistje aangetroffen van 0.95 x 0.58 x 0.20 m. Over de eventuele inhoud kon niets worden vastgesteld. Tegen de paalkuilen aan werden brandresten gevonden, waarin eenmaal ook resten van een paardeschedel werden aangetroffen.

Wellicht tijdens, maar zeker na het in onbruik raken van het bouwsel werd het begraven met dezelfde oriëntatie voortgezet, getuige het snijden van de paalkuilen door latere begravingen, die nog steeds op het natuurlijk duin plaatshadden. Op een gegeven ogenblik is dit duin echter aanzienlijk opgehoogd en uitgebreid, o.m. met uit een zandbodem gestoken plaggen. Op het hoogste punt van het duin bedroeg deze ophoging 0.70-0.95 m, op de hellingen veel meer. Op deze ophoging is een tweede rechthoekig houten heiligdom gebouwd, dat precies west-oost werd georiënteerd. Het middelpunt viel echter vrijwel samen met dat van het eerste bouwwerk. Het tweede gebouw was drieschepig, er werden vier oost-west gerichte rijen paalkuilen gevonden, met tussen gelegen afstanden van resp. 1.50 m, 5.60 m en weer 1.50 m. De totale lengte bedroeg 11.20 m, de breedte 8.60 m. Van de volgens de reconstructie 32 gebruikte palen, zijn de sporen van 26 met zekerheid teruggevonden. De andere waren door de zeer diepe inhumaties uit latere perioden geheel vergraven. Tegelijk met de richtingverandering van dit heiligdom veranderde nu ook de richting van de graven in zuiver-west-oost.

Dit tweede houten bouwwerk is door een stenen opgevolgd. Daartoe werden in de zijbeuken funderingssleuven gemaakt, die de paalkuilen van boven af meerdere malen sneden. Deze sleuven werden gevuld met keien van uiteenlopende grootte, en die van elders moeten zijn aangevoerd, daar zij op Terschelling niet voorkomen. Op deze keienvulling verrezen muren van tufsteen, en er ontstond een kerkje, voorlopig zonder toren, maar wel met een rond gesloten versmald koor, dat door een triomfboog van het rechthoekige schip was gescheiden. De totale lengte van dit kerkje was 19.40 m, de totale breedte 8.60 m (koor lang 6.65 m, breed 6.00 m). Van het opgaande tufstenen werk, werden alleen nog resten teruggevonden bij de westmuur en de koorsluiting. Vermoedelijk na korte tijd verrees aan de westzijde een vrij zware tufstenen toren, waarbij de westmuur van het schip als oostelijke muur van de toren ging fungeren. De drie „echte" torenmuren werden zowel veel dieper als op geheel andere wijze gefundeerd, n.l. op schelp- en tuftraslagen. De toren mat buitenwerks ca. 6.00 x 5.00 m, binnenwerks ca. 3.40 x 2.30 m. Aan de oostzijde van deze kerk werd vervolgens het versmalde koor vervangen door een langer, nu van gelijke breedte als het schip maar wel rond gesloten en ook van tufsteen. De totale lengte van het schip met koor bedroeg nu 27.70 m, met toren erbij 32.70 m. Deze verlenging was veel minder zwaar gefundeerd dan de oorspronkelijke kerk: de diepe keienfundering ontbrak geheel.

Daarna had opnieuw een verlenging naar het oosten plaats; ter hoogte van de ombuiging werd een bakstenen aansluiting gemaakt, die eindigde in een driezijdig gesloten koor. Er zijn aanwijzingen dat deze bakstenen aansluiting, die de totaallengte van de kerk inclusief de toren op 41.10 m bracht, in zijn geheel als koorruimte heeft dienst gedaan, hetgeen o.m. door een vloerverhoging en liseenfunderingen werd aangegeven. Op de middenas van dit koor verrees een altaar, gefundeerd op twee aaneengesloten bakstenen „keldertjes", die een oppervlakte van 2.34 x 2.10 m innamen en het middelpunt vormden van een enigszins bol oplopende, tot het altaar reikende kalkmortelvloer. De bakstenen van het altaar en koor maten 0.31-0.32 x 0.155 x 0.85 m. Direct onder het noordelijk „keldertje" bevond zich een west-oost graf waarin resten van een lederen mantel met ijzeren sluithaken werden aangetroffen.

Vervolgens werd bij deze kerk, waarbuiten in de verschillende grootte-stadia steeds werd begraven, aan de noordzijde van de toren nog een kleine aanbouw aangebracht (een baarhokje?), gemetseld van tuf- en baksteen doorelkaar. De afmetingen van dit hokje, waarvan de noordmuur gelijk liep met de noordmuur van het schip waren buitenwerks 4.20 x 1.80 m. Het was zeer ondiep gefundeerd over enige graven heen.

Het interieur van de kerk onderging ook enige veranderingen. De oorspronkelijke binnen de tufstenen kerken aanwezige leemvloer, werd vervangen door een mortelvloer waarin estrikken van verschillend formaat, maar merendeels 0.115 x 0.115 m groot, in een eenvoudig patroon waren gebed. Vóór deze vloervernieuwing plaats had, was echter het altaar afgebroken: over de fundamenten was een zand- en schelpenlaag gestort, waarop eveneens een mortel/estrikvloer was gevleid en wel 0.26 m hoger dan in het schip. Op deze hoger gelegen koorvloer werden resten van metselwerk aangetroffen, maar te fragmentarisch om er

zonder meer de overblijfselen van enig nieuw altaar of een preekstoelfundering e.d. in te herkennen, al houden zij er zeker verband mee.

De aldus geschetste ontwikkeling van het kerkgebouw, dat op het Stryper Kerkhof heeft gestaan, moet, gezien de gevonden aanwijzingen, aan het einde van de 16de eeuw een roemloos einde hebben gevonden, en heeft op de genoemde, alle onderaardse gelegen resten na, slechts herinneringen nagelaten.

Op de vloerresten werden onder een zware puinlaag veel brandsporen aangetroffen, die zowel een gevolg van brandstichting dan wel van het opruimen van waardeloos geacht sloopmateriaal kunnen zijn. Vast staat dat na de afbraak, waarbij letterlijk geen steen op de ander werd gelaten, de gehele bouwplaats met een laag aarde tot de huidige hoogte werd afgedekt, waarna het begraven tot kort na 1900 doorging.

Een „omgang" zoals deze op vele Friese kerkhoven, maar ook op Terschelling zelf (o.m. Hoorn) nog aanwezig is, werd waarschijnlijk kort na ca. 1600 op de rand van de heuvels aangebracht, zoals in de profielen zichtbaar was. Aan de Z.W.-hoek is ook nog een 16de-eeuwse tonput waargenomen, terwijl tijdens de opgravingen een aantal liggende grafstenen (de oudste van 1594), grafpalen (de oudste van 1676) en als zodanig dienst gedaan hebbende walvisbeenderen („kakebenen") aan het licht kwamen. Ook van tuf- en baksteen gemaakte grafkisten en -keldertjes werden ontdekt, die alle buiten de eigenlijke kerkruimte waren aangebracht. Aan losse vondsten vallen verder te vermelden een fragment van een bronzen klok (in de toren), enkele middeleeuwse munten, een rechthoekige gesp met Karolingisch aandoende versieringsmotieven en vele bouwfragmenten (o.a. leien en dakpannen).

Het aldus teruggevondene vraagt naar een uiteraard nog zeer voorlopige datering. Het gevonden scherfmateriaal, de bouwtechnieken van de verschillende heiligdommen e.d. doen vermoeden dat het oudste houten bouwwerk circa 900 is ontstaan en het tweede wellicht rond 1000 na Christus. De tufstenen kerk is een datering rond 1100 toe te schrijven, de bakstenen uitbreiding is wellicht 14de-eeuws. De opgraving is niet alleen van betekenis te achten voor de kerkhofheuvel zelf, maar vooral ook voor de geschiedenis van het eiland Terschelling.

Met dankbaarheid memoreren wij nog de belangeloze hulp van de Groningse studenten-„Maatschappij tot bevordering van de belangstelling voor antiquiteiten", die in de 3 genoemde jaren telkens een 14-daags werkkamp voor de opgraving organiseerde en de vele hulp ondervonden van de Gemeente Terschelling, Staatsbosbeheer en menig particulier, terwijl de technische kennis van de heer H. Praamstra (B.A.I.) aanzienlijk tot het behaalde resultaat heeft bijgedragen.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. Onlangs werd bekend dat in 1958 bij graafwerk ter plaatse van een kleine 2de-3de-eeuwse overslibde nederzetting nabij de boerderij van de fam. H. J. de Vries in de Alde Mieden westelijk van Suawoude, een rammelaar van terpenvaatwerk is gevonden, alsmede een benen spinschijf; vervaardigd uit een gewrichtseinde. Vooral de vondst van de rammelaar is van betekenis omdat hiermede een datering kan worden verkregen voor soortgelijke exemplaren, die reeds vele decennia geleden uit de terpen zijn verzameld.

De vondst hiervan sluit goed aan bij een in oktober 1967 geconstateerd verschijnsel op het erf van de fam. J. Punter, eveneens in de Alde Mieden. Na een waarschuwing van de heer Punter konden waarnemingen worden gedaan tijdens het graafwerk voor een gierkelder. Hierbij bleek, dat op ca. 1.75 m diepte, juist op de grens van veen en klei een aantal palen was ingeslagen die kennelijk tot een woning behoorden. Tussen en buiten de palen bevonden zich één ronde en twee min of meer rechthoekige kuilen, die met mest en afval waren gevuld. Hieruit werden onder meer drie grote gave potten van vrij ruw gevormd terpenvaatwerk geborgen, waarvan er één rond de hals met touw was omwikkeld. Ook kwam nog een klein bekervormig potje te voorschijn van zwart, vrij glad gesmoord aardewerk, alsmede een puntvormig houten werktuig. Bij het bestuderen van de profielen bleek dat hier sprake was van een met veen- en kleikluiten verhoogde woonplaats, die in het veen was weggezakt, alvorens deze tijdens een post-Romeinse transgressie opnieuw met klei werd afgedekt. De woonplaats zelf was echter pas na een pre-Romeinse transgressie ontstaan, waarbij een 10 à 21 cm dik kleidek over het veen was afgezet.

De verschillende thans bekende vondsten in dit gebied wijzen er op dat in dit deel van het Lage Midden van Friesland in de 2de en 3de eeuw een vrij intensieve bewoning heeft bestaan, maar steeds van solitair karakter, d.w.z. op lage heuvels afzonderlijk wonende gezinnen. Deze bewoning is door post-Romeinse transgressies weer te niet gedaan, maar werd in sommige gevallen, getuige de scherfvondsten van kogelpotten e.d., na een middeleeuwse transgressiefase weer voortgezet, meestal op de dan nog als lage verhevenheden in het veld zichtbare oude woonheuvels, die desondanks toch door een nieuwe kleilaag waren afgedekt.

Door arbeiders van de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden werd tijdens het leggen van een dienstleiding naar de boerderij De Wrâns aan de Alde Miedwei ten westen van Oudkerk in november 1967 een aantal scherven gevonden van terpenvaatwerk, dat voorzien was van gefacetteerde en kartelranden. Ook een uit een wandscherf gesneden speelschijfje kwam aan het licht. Aan deze vondst vooraf ging de ontdekking van een menselijk skelet door de bewoner van de boerderij, de heer G. A. Westerlaan, toen de toegangsweg naar zijn erf werd verbeterd. Dit skelet lag nog op slechts 50 cm diepte en is moeilijk te dateren, hoewel zich in de grafkuil-vulling ook scherven bevonden van dezelfde makelij als de vondsten van de waterleiding. Een proefonderzoek leerde dat de boerderij, hoewel op nog ruim 1 meter boven het omringende maaiveld staande, zich niettemin op een grotendeels afgegraven terp bevindt. Ook enig materiaal uit de 12de tot 13de eeuw werd verzameld.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Westdongeradeel. In augustus 1967 werd een riolering gelegd in de Hege Buorren te Holwerd, die in de 19de eeuw 75 cm is verlaagd. Daarbij kwamen midden in de straat tegenover perceel 5-11 middeleeuwse menselijke skeletten aan het licht, begraven in eiken plankkisten en west-oost georiënteerd. Veelvuldige instortingen maakten het helaas niet mogelijk nauwkeurige waarnemingen aan de profielen te doen en zodoende kon de juiste diepte waarop een en ander voorkwam, niet worden vastgesteld, hoewel deze ruw gemeten ca. 100 cm was. Behalve de skeletresten werden ook scherven uit de late Volksverhuizingstijd of vroege Karolingische tijd gevonden, alsmede resten van maalstenen van bazaltlava en een conisch toelopend benen heft.

Bij de wegverbetering Dokkum-Holwerd zijn in de terpdorpen Brantgum en Waaxens nog regelmatig aardewerkresten te voorschijn gekomen. Deze dateren alle uit de vier eerste eeuwen onzer jaartelling en zijn van het bekende karakter uit die tijd, nl. afkomstig van terpenvaatwerk, voorzien van kartel- en gefacetteerde rand.

Bij machinaal graafwerk ten behoeve van funderingen voor een veestalling op het op de dorpsterp van Foudgum gelegen erf van de boerderij van B. Kloosterman zijn enige vondsten te voorschijn gekomen, die echter pas konden worden verzameld nadat de uitgegraven grond door een mestverspreider over een weiland was uitgestrooid. Het zijn aardewerkresten, bestaande uit onder meer een met vegetatief ornament versierde wandscherf van een dikwandige terra sigillata wrijfschaal en van met knobbels, ingegroefde lijnen en stempelindrukken voorziene scherven van Angelsaksisch vaatwerk uit de Volksverhuizingstijd. In de funderingsgreppels zelf werden een putdoorsnede en enige brandplekken waargenomen.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

DRENTHE

Anloo, hunebed D 13 te Eext. A. W. Byvancks *Gids voor bezoekers van het Museum Meermanno-Westreenianum* I, 1912 vermeldt (p. 128) dat een stenen bijl (inventarisnummer 579) en een aarden potje (603) in 1756 in een grafkamer bij Eext waren gevonden en dat zij uit de verzameling Vosmaer beland waren in de verzameling van Jhr. W. H. J. Baron van Westreenen van Thiellandt, welke collectie sedert 1848 in het M.M.W. is geëxposeerd.

Het betreft vondsten uit hunebed D 13 te Eext welke in 1756 door mr. J. van Lier beschreven en afgebeeld waren in zijn *Oudheidkundige Brieven* (uitgegeven in 1760, met een voorrede en aantekeningen van genoemde A. Vosmaer). In de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 1943 wijdde A. E. van Giffen een uitvoerige verhandeling (11—23, afbb. 16-20a) aan dit hunebed. Hierbij werden ook de door Van Lier beschreven, door anderen in de grafkelder gevonden voorwerpen bespro-

ken. Waar deze voorwerpen gebleven waren, was voor Van Giffen echter een 'niet opgelost raadsel' (l.c., p. 12).

Op 19 april 1967 stelde ik in het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag een onderzoek in naar de Eexter vondsten, daarbij vriendelijk geholpen door de conservator, mejuffrouw D. van Velden. Alle prehistorische stukken in de collectie werden hierbij bekeken. Hierbij gebruikte ik behalve Bijvancks *Gids* (1912) ook diens *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 33, 1910 (1911) en Van Westreenens exemplaar van de *Oudheidkundige Brieven* van Van Lier (1760). Het valt te betreuren dat Van Westreenen geen notities over voorwerpen in zijn verzameling gemaakt heeft bij Van Liers beschrijving daarvan.

Het bleek me dat het door Byvanck (1912) in foto weergegeven vuurstenen bijltje (579) inderdaad ook door Van Lier afgebeeld is (Pl. II : 4) als vondst uit D 13. Het is herkenbaar aan enkele ontbrekende grote splinters die ook op de gravure zijn aangegeven. Het bijltje zelf draagt nu twee maal het nummer 581. Dit nummer is enerzijds strijdig met '581' en '579' in de *Verslagen* van 1911 (lengtematen kloppen niet), anderzijds met de *Gids* (1912) waarin het bijltje onder nummer 579 is beschreven en afgebeeld (ook hier is de opgegeven lengte onjuist).

Het vuurstenen bijltje 581, alias 597 (lengte 102 cm) is een (nogal slanke) 'Flint Flachbeil' volgens K. H. Brandt (*Studien über steinerne Äxte* & c., 1967). Dit bijlentype komt vrij geregeld voor in Drentse hunebedden. Meer nog treedt het op in het gebied van de rivieren de Hase en de Hunte (gelegen tussen de Eems en de Weser) en Brandt heeft aangetoond dat deze bijlvorm vooral kenmerkend is voor de 'Eemsgroep' van de trechterbekercultuur.

Het in de Gids (1912) vermelde potje (603) uit D 13 is niet teruggevonden. Wel draagt een middeleeuwse kogelpot dit nummer, maar het lijkt in het geheel niet op het door Van Lier afgebeelde aardewerk. Geen der overige Noordwesteuropese prehistorische voorwerpen in de verzameling van het M.M.W. komt overeen met een door Van Lier afgebeelde vondst uit D 13. Mogelijk zijn bij verhuizingen in de laatste oorlog stukken van D 13 uit het museum verloren geraakt.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker).

UTRECHT

De Meern. Bij graafwerkzaamheden nabij de kruising Woerdlaan-Castellumlaan zijn in maart 1968 talrijke vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. Deze zijn mogelijk afkomstig uit een afval„kuil", die blijkens het schervenmateriaal in de periode laat-Vespasianus-Trajanus dienst heeft gedaan.

Onder de scherven, die door de heren R. Bok en D. Dijs zijn verzameld, bevinden zich vele fragmenten van versierde en onversierde terra sigillata. Deze stammen voor het merendeel uit de Zuidgallische fabrieken; datering: Vespasianus-Domitianus; enkele stukken kunnen Nero-Vespasianus en Domitianus-Trajanus gedateerd worden. De volgende vormen komen voor: Dragendorff 29 (7 ex.), 30 (6), 37 (± 30), Déchelette 67 (4), Drag. 15/17 (2), 18 en 18/31 (± 30), 24/25 (1), 27 (± 55), 33 (2), 35 en 35/36 (8). De Midden-gallische fabrieken zijn slechts met enkele stukken (w.o. Drag. 37 en Déch. 67) vertegenwoordigd (datering: IIa). Een gering aantal Oost-gallische produkten, die op een latere datering van het vondstencomplex zouden kunnen wijzen, zijn hoogstwaarschijnlijk uit de bovengrond afkomstig. Pottenbakkersstempels (datering volgens *F. Oswald, Index of potters' stamps in terra sigillata*): BASSICO Drag. 27? Bassus en Coelus, La Graufesenque, Claudius-Vespasianus);]NTVLI (Drag. 31, Lentulus, Oost-Gallië, Hadrianus); PATR[(Drag. 18, Patricius, La Graufesenque, Nero-Domitianus); PRIMI·MA (Drag. 27? Primus, Montans en La Graufesenque, Claudius-Vespasianus); OF LC VIR[(Drag. 15/17 of 18, Lucius Cosius en Virilis, La Graufesenque, Flavii); VITALI[(Drag. 24/25? Vitalis, La Graufesenque, Claudius-Domitianus); VITAL[(Drag. 27, Vitalis als voren).

Het vondstenmateriaal omvat tevens gladwandig wit, gevernist en ruwwandig aardewerk, terra nigra, glas en enkele inheemse scherven (von Uslar III).

Vermeldenswaard zijn verder een fragment van een pijpaarden beeldje, een lichtgroene meloenkraal van glaspasta, ijzeren spijkers en een denarius (AR) van Vespasianus (69-79), *vz.* kop Vespasianus met lauwerkrans n.r.; IMP C]AESAR VESPASIANUS AVG; *kz.* Pax zittend n.l.; COS ITER TR POT (RIC II, p. 16, nr. 10, geslagen te Rome, 69-71).

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

Vechten. Op een stukje bouwland ten Noorden van de Marsdijk is een as van keizer Augustus (27 v.-14 n.C.) gevonden.

Vz. kop Augustus n.r.; CAESAR [PONT MAX]; contramerk AVG (A omgekeerd).

Kz. altaar van Lugdunum; in de afsnede R]OM ET AVG RIC I, p. 91, nr. 360, geslagen in Lugdunum-Lyon, 10-3 v.C.?

De munt is gevonden door en in bezit van de heer D. Dijs te Utrecht.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. In de Breedstraat, hoek Schoutenstraat, op de plaats waar het museum eerder dit jaar moest wijken voor een uitbreiding van het stadhuis, bood een bouwput van ongeveer 15 x 50 m ruime gelegenheid voor het doen van archeologische waarnemingen. Een dergelijk onderzoek was wel zeer gewenst teneinde gegevens te verkrijgen ter aanvulling van onze nog zeer gebrekkige kennis van de vroegste middeleeuwse bewoning in Alkmaar. Dank zij een stagnatie in het grondwerk van bijna een week kon van 6-13 september 1968 een groot aantal waarnemingen worden verricht. De Dienst voor Openbare Werken van de gemeente Alkmaar verleende daarbij alle medewerking, onder meer door het beschikbaar stellen van een aantal plantsoenarbeiders.

De ontgraven diepte, ca. 1 m beneden NAP (ongeveer 3 m beneden het straatniveau) bleek toevalligerwijs ongeveer het vroegste middeleeuwse niveau te zijn. In het bodemprofiel tekenden zich duidelijk de resten van houten gebouwen af in de vorm van palen en vlechtwerk. Naast huisfragmenten werd een aantal lichtere constructies, waarschijnlijk stallen of schuren, aangetroffen. Ook grote hoeveelheden mest wijzen op belangrijke agrarische activiteit. Het aangetroffen aardewerk, kogelpot en Pingsdorf, dateert deze bewoning omstreeks het midden van de 12de eeuw. Daar Alkmaar in 1132 geheel in vlammen opging en brandsporen ontbraken, zal de bewoning vermoedelijk van na 1132 zijn. Een interessante waarneming was het op een aantal plaatsen aanwezig zijn van weggespoelde en gedeeltelijk vernielde huiswandjes. Kennelijk is de bewoning opgegeven na een van de overstromingsrampen, die omstreeks het midden van de 12de eeuw de kuststreken teisterden. Deze ramp zal de stoot hebben gegeven tot de snelle ophoging van het terrein, die blijkens het 1½-2 m dikke kleipakket, toen werd uitgevoerd. Gezien de aardewerkassociaties in dit kleipakket werd deze ophoging denkelijk nog voor het einde van de 12de eeuw voltooid. Voor een volledig verslag van het onderzoek kan worden verwezen naar de eerstvolgende aflevering van het Alkmaars Jaarboekje.

Het onderzoek geschiedde onder auspiciën van de R.O.B. te Amersfoort en stond onder supervisie van drs. H. Halbertsma.

E.H.P. Cordfunke en W. J. Reder, Alkmaar.

Medemblik. Van 27 mei tot 4 oktober 1968 werd het onderzoek naar bewoningssporen uit de Bronstijd en de vroege Middeleeuwen ten ZW van de stad in het uitbreidingsplan Randwijk voortgezet (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, 121-122, en *Westfriese Oudheden* XI, 1968, 201-210). De opgraving kon plaats vinden op een 2 ha groot, voor bouwterrein bestemd weiland ten Z van de Schuitevoerderslaan, direct naast het terrein van de opgravingen in 1967. Tezelfdertijd is 800 m verder naar het NW een tweede onderzoek verricht op een terrein dat voor industriële vestiging gereed werd gemaakt.

Bij het onderzoek aan de Schuitevoerderslaan werd in de onmiddellijke nabijheid van de in 1967 ontdekte grafheuvels een nederzetting uit de Bronstijd aangetroffen. Aan het licht kwamen vier paalgaten van een gebouwtje (spieker) van 2.50 m in het vierkant en twee tenminste 10 m lange staanderrijen van een drieschepig huis, omgeven door een afgerond-rechthoekige greppel met een opening aan de smalle zijde. In twee der paalkuilen werden scherven, vuursteenafslag en botfragmenten gevonden, evenals in enkele afvalkuilen gevuld met houtskool, die aan de N zijde van het huis lagen. Aan de Z zijde bevonden zich in de daar iets aflopende kreekrug afvoergreppels, een samenstel van slootjes, een zestal kleine, niet beschoeide waterputten en verschillende palissaderijen, waarvan er enkele evenwijdig met het huis waren geplaatst langs een nog aanwezige kronkelende sloot (restgeul van een kreek?). Op de voormalige oever van deze restgeul(?) tekenden zich indrukken van koeienpoten af.

Westelijk van het huis zijn kruiselingse eergetouwvoren gevonden. Zij behoren zeker tot hetzelfde prehistorische bouwland dat in 1967

werd vastgesteld. In de oude bouwvoor werd een vuursteenen pijlpunt aangetroffen.

In de omgeving van het huis kwamen bovendien zeven cirkelvormige greppels met een diameter van ca. 4 m te voorschijn en twee 8-vormige. Eén kring snijdt door de greppel heen die het huis omgeeft (cf. de situatie in de van 1964-68 onderzochte nederzetting te Hoogkarspel).

De datering van het hierboven beschreven prehistorisch nederzettingscomplex wordt gegeven door

1. De ouderdom van de ondergrond — een kreekrug der Westfriese afzettingen — waarvan het bewoonbaar worden echter nog niet scherper gedateerd kan worden dan de archeologische verschijnselen zelf.

2. Het aardewerk uit de paal- en afvalkuilen. Het is onversierd, dikwandig, met nauwelijks gladgemaakt wandoppervlak, en met brokjes graniet gemagerd. Kartelranden, stafbanden en vingertop- of nagelindrukken ontbreken. Enkele potten zijn ton-vormig geweest. Eén hiervan heeft een ondiepe, vlakke geul onder de ronde rand. Het materiaal doet voorlopig denken aan (late) 'Kümmerkeramik'. Het maakt een oudere indruk dan dat uit Hoogkarspel (8e eeuw en later) en is er op zijn laatst gelijktijdig mee (determinaties Prof. dr. W. Glasbergen en medewerkers).

3. Het vuursteenmateriaal: de sikkel uit 1967 en de pijlpunt uit 1968. De pijlpunt (hoog-driehoekig, holle basis, fraai afgewerkt) kan wellicht in de Midden-Bronstijd gedateerd worden. De ouderdom van de sikkel kan men met een zekere marge voorlopig stellen tussen de 13de en 15de eeuw v. Chr. (determinaties als voren).

4. Het grondplan der gevonden verschijnselen. De plattegronden der beide grafheuvels zijn waarschijnlijk ouder dan de 8ste eeuw v. Chr. De gevonden huisplattegrond blijkt in Drenthe voor te komen ten minste sedert de 14de eeuw v. Chr. (Elp).

Houtskool uit de afvalkuilen en van het brandskeletgraf uit 1967 zal zich goed lenen voor een Cl4-meting.

Op grond van het sub 2, 3 en 4 genoemde kan het complex globaal reeds gedateerd worden tussen ca. 1300 en 600 v. Chr. *Hiermee is thans de eerste duidelijke nederzetting van de makers der grafheuvels in oostelijk Westfriesland gevonden.*

Teleurstellend was het resultaat van het onderzoek naar de Karolingische nederzetting, waarom het aanvankelijk begonnen was. Juist hier, waar de kreekrug oorspronkelijk het hoogst was, hadden namelijk ingrijpende egalisaties plaats gehad. Terwijl de prehistorische lagen hierbij grotendeels nog gespaard gebleven waren, waren de Karolingische in het algemeen totaal vernietigd. Ontelbare mollengangen hebben hier bovendien het bodemprofiel sterk gehomogeniseerd. Daardoor kon van de in 1967 duidelijk vastgestelde tweefasigheid der Karolingische bewoning ditmaal niets meer blijken (de onduidelijke stratigrafie heeft zelfs tot gevolg gehad dat de hierboven beschreven huisplattegrond en kringgreppen een tijd lang voor Karolingisch gehouden werden!). Het grote aantal Karolingische vondsten dat gedaan is in twee afvalkuilen en in secundaire positie wijst er overigens op, dat ook toen de kreekrug intensief bewoond is geweest. Het betreft hier een gaaf kogelpotje met stempelversiering, scherven van kogelpotten, Badorf- en ander importaardewerk uit de 9de eeuw en mogelijk iets vroeger. Her en der verspreid werden scherven gevonden van één zelfde reliëfbandamfoor (vrijwel compleet profiel) en de tuit en bodem van een Tatingachtig kannetje. Tussen dit verstoorde materiaal kwamen ook enkele 12de-eeuwse scherven voor.

Aan de zuidkant van het opgravingsterrein langs de restgeul(?) was een op de prehistorische zavelondergrond rustende bruinzavelige laag bewaard gebleven. Het is waarschijnlijk (ofschoon niet bewezen) dat deze identiek is met de 'vondstenloze zavellaag met verspoelingsverschijnselen' die in 1967 bij en gedeeltelijk over de grafheuvels geconstateerd is. Aan de basis van deze bruinzavelige laag zijn hier eergetouwsporen aangetroffen, terwijl Karolingische scherven daaruit deze ploegsporen (niet de afzetting zelf) dateren.

Het onderzoek aan de Schuitevoerderslaan geschiedde onder auspiciën van de archeologische Werkgroep „Westfriesland". De dagelijkse leiding berustte bij de heer H. A. Heidinga, ass. I.P.P., terwijl technische assistentie werd verleend door de heer A. Visser (techn. ass. I.P.P.) en de heer G. P. Nes, voorgraverwaarnemer van het Westfries Museum te Hoorn.

Vondsten door laatst genoemde tijdens het boven beschreven onderzoek gedaan op het grotendeels afgegraven tweede industrieter-

rein ten W van de stad, waren de aanleiding voor een verkenning van een rioolsleuf, waarin zich een laag van verbrande hutteleem (met scherven uit de 11de eeuw n. Chr. en later) aftekende, met daaronder (gescheiden door een overstromingslaag) sporen van niet nader te dateren, maar vermoedelijk prehistorische ouderdom. Een proefgraving van 4 juli tot 27 augustus onder dagelijkse leiding van de heer E. J. Harenberg, ass. I.P.P., op het nog niet vergraven terreingedeelte — het hoogste punt van een zavelrug 800 m ten NW van de opgraving aan de Schuitevoerderslaan — bracht alleen laat-Middeleeuwse ploegsporen (dit maal niet van het eergetouw, doch van de „omsmijter") en een plaggenwalakkerscheiding aan het licht. Voorts een laatmiddeleeuwse of nog latere palissade met greppel, die mogelijk samenhangt met belegeringsactiviteiten uit de 16de eeuw.

Voortgezette verkenningen op het industrieterrein, op akkers en langs slootranden, brachten geen spoor aan het licht van andere nederzettingskernen uit de Karolingische tijd in de omgeving van de stad Medemblik.

Amsterdam, I.P.P. (H. H. van Regteren Altena, H. A. Heidinga en E. J. Harenberg).

ZUID-HOLLAND

Leidschendam. Door mevrouw E. Kraan-Dom te Rijswijk is in het uitbreidingsplan Prinsenhof II te Leidschendam op het stort van een der aldaar gegraven waterpartijen of wegcunetten een vuurstenen bijl gevonden. De graafwerkzaamheden hebben zich, volgens mededelingen van de Dienst Publieke Werken van de gem. Leidschendam, afgespeeld tussen september 1965 en november 1966 en strekten zich uit maximaal 800 m ten noorden (Johanna van Polanenlaan), 300 m ten westen (Graaf Willem de Rijkelaan) en 200 m ten zuiden (Prinsensingel) van het in 1963/64 door het I.P.P. opgegraven terrein (Glasbergen, Groenman & Hardenberg, *Helinium* 7, 1967, 3—31, 97-120, fig. 22). De bijl is derhalve vrij zeker afkomstig van dezelfde strandwal als waarop de nederzetting van de Vlaardingen-cultuur (VLc) gesitueerd was, of uit de strandvlakte direct westelijk daarvan.

Een tweede vuurstenen bijl uit Leidschendam is door de heer D. Ouwehand, Graaf Adolflaan 5, Leidschendam, op 28 juni 1968 aangetroffen bij het spitten van de tuin van zijn kort tevoren betrokken, nieuw gebouwde huis. De bijl kwam te voorschijn ca. 25 cm onder het maaiveld in de verstoorde bovengrond, waarin ook geglazuurde ceramiek en baksteenpuin werd aangetroffen. Scherven van prehistorisch aardewerk werden niet gevonden. Volgens de heer Ouwehand was er ter plaatse mogelijk wel geëgaliseerd, doch geen grond opgebracht. Deze vindplaats ligt op dezelfde strandwal als bovengenoemde VL-nederzetting, ca. 700 m ten NO daarvan.

Met inbegrip van het exemplaar uit Voorschoten (*Helinium* 7, 1967, 25, fig. 20) kennen wij nu uit dit door de VLc bewoonde gebied een drietal — losse — vondsten van vuurstenen bijlen van Westeuropees type. Eén van de drie is mogelijk een versleten exemplaar van het door Bakker en Van Regteren Altena (*Helinium* 2, 1967, 240-241) onderscheiden Type Vlaardingen. Op grond van hun voorkomen — alle drie binnen een km van een VL-nederzetting — moeten zij toch wel tot deze cultuur gerekend worden, temeer daar de alternatieven standvoetbekercultuur en klokbekercultuur niet in aanmerking komen.

I.P.P., Amsterdam (W. Groenman-van Waateringe).

De bijl van mevrouw Kraan is in het begin van dit jaar enige weken in het Museum Rijswijk geëxposeerd geweest, waar mevrouw Groenman hem bestudeerde door het glas van de vitrine heen. Een toen door haar gemaakte schets en enkele door de heer A. W. J. Meijer, A.W.N.-lid ten Den Haag, onder ongunstige omstandigheden vervaardigde foto's van het voorwerp in de vitrine overtuigen schrijver ervan dat het een versleten bijl betreft van het Type Vlaardingen (*Helinium* 2, 1962, 240-241, fig. 20; *ibidem* p. 33, fig. 9).

Dit type Vlaardingen kan beschouwd worden als een (van de) exportprodukt(en) van één of meer vuursteenmijnen in Zuid-Limburg, België of Noord-Frankrijk. Dit produkt is in geslepen vorm aldaar vervaardigd en — gezien de homogeniteit van deze kleine groep bijlen — niet bijzonder lange tijd op de markt gebracht. Dat niet alleen de VLc maar (bijvoorbeeld) ook de late Trechterbekercultuur afnemer van deze bijlen was, wordt gedemonstreerd door het prachtexemplaar in de (waarschijnlijk gesloten) vondst van Denekamp (Hijszeler & Bakker, *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, 106—107). Ook vindt men in een nederzetting van de VLc als Vlaardingen *niet uitsluitend* het bijlentype Vlaardingen!

De (nu) zwarte vuursteen van de bijl van mevrouw Kraan heeft de karakteristieke, onregelmatige grijswitte vlekken. Ook de vorm is die van het type: in opzicht gebold hoogtrapeziumvormig, in zijaanzicht dik-sigaarvormig, in dwarsdoorsnede dik-lensvormig. De kenmerkende niet-weggeslepen blutsen en de verschillende slijpfacetten zijn op de foto's herkenbaar. De nog scherpe, ronde snede is blijkbaar door herhaald slijpen sterk teruggezet. De lengte van de bijl is nu ongeveer 14 à 15 cm — oorspronkelijk zal deze 5-10 cm groter zijn geweest. De onregelmatig gevormde top vertoont volgens mevrouw Groenman plaatselijk nog cortexresten. Dit zou er op kunnen wijzen dat de bij dit bijltype dikwijls optredende secundaire beschadiging van de top in dit geval gering is geweest.

Was de bijl van mevrouw Kraan een 'duntoppige Westeuropese vuurstenen bijl' volgens N. Aaberg, oftewel een 'duntoppige ovale vuurstenen bijl' volgens K. H. Brandt, het bijltje van de heer Ouwehand hoort waarschijnlijk tot het andere 'westeuropese' type: de 'spitstoppige ovale vuurstenen bijlen'.

De vuursteen is nu zwart met 'wolkige' lichte vlekken. Het silhouet van de brede kant is een driehoek met oorspronkelijk spitse top. Deze top is echter oudtijds afgebroken. Snede rond en overige contourlijnen bol. Op de smalle kanten is een 0.8 tot 1.2 cm breed, vlak facet geslepen, dat loodrecht staat op de lengteas van de dwarsdoorsnede. Oorspronkelijk is de bijl veel langer geweest, duidelijk is hij herhaaldelijk bijgeslepen. Lengte thans 12.5 cm, max. breedte (snedehoeken) ca. 6.7 cm. Dikte 3.5 cm.

Nader onderzoek van de bijlvormen in grote gesloten nederzettingsvondsten van de VLc (Vlaardingen!) zal duidelijk moeten maken of bijlen als het laatstgenoemde daar in gebruik kunnen zijn geweest. Onwaarschijnlijk is dit niet.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker).

NOORD-BRABANT

Halsteren. In de buurtschap Lepelstraat, gem. Halsteren bevindt zich aan de Slotlaan een boerderij, genaamd „Het Slot". Het hierachter gelegen terrein heeft sinds lang de aandacht van oudheidminnaars getrokken. Omstreeks de jaren 30 heeft kapelaan Merkelbach van Enkhuizen in verband met zijn studies betreffende het verleden van Halsteren reeds laten graven en funderingen van het kasteel teruggevonden. Sindsdien zijn er verschillende goed bedoelde pogingen gedaan om iets meer van het bouwwerk te weten te komen of tenminste „de" onderaardse gang te vinden.

Van het standpunt van de archeoloog uit gezien ging het object er niet op vooruit, zodat in overleg met de eigenaar, de heer G. Bogers, besloten werd tot een onderzoek.

Dit onderzoek werd uitgevoerd met hulp van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.), die twee kampen van telkens twee weken organiseerde gedurende het tijdvak 15 juli-17 augustus 1968. Dank zij de omstandigheid, dat enkele oudere leden reeds verschillende werkkampen hadden meegemaakt, bestond de assistentie niet alleen uit de onontbeerlijke „mankracht", maar tevens uit hulp bij het tekenen en het opmetingswerk.

De resultaten zijn uitermate verhelderend. De in het boek van kapelaan Merkelbach van Enkhuizen afgedrukte plattegrond gaf veel te raden en bood nauwelijks de mogelijkheid tot een zinnige interpretatie van het opgemeten muurwerk. Na de twee campagnes met de N.J.B.G. mogen we met voldoening vaststellen, dat de figuur duidelijk is. Teruggevonden werden de funderingen van een zware vierkante woontoren. Op de vier hoeken zijn zware, diagonaalsgewijs geplaatste steunberen aangebracht. In één daarvan werd de wenteltrap ondergebracht.

De keldertrap bleek voor het grootste gedeelte nog intact, in de loop der tijden is de kelder opgevuld, de vloer omhoog gebracht en de ruimte door een tussenmuur verdeeld.

De aanleg van de woontoren zal uit de 2de helft van de 14de eeuw dateren. Omstreeks het midden van de 15de eeuw heeft men met een rechthoekig muurwerk de toren geheel ingesloten. Kennelijk heeft men de zo geschapen ruimte als woonvertrekken benut. De vier vleugels werden waarschijnlijk afgedekt met vier lessenaarsdaken, die tegen de vier zijden van de oude toren rustten.

De betrekkelijk kleine ingang van het nieuwe vierkant bevond zich in een ongeveer 20 cm vooruitspringende muurpartij. De afvoer van het privaat van de toren werd met een gemetseld riool buiten de nieuwe bemuring gebracht. Restjes van binnenmuren geven overigens een — niet zeer gedetailleerd — idee van de indeling. Het slot werd in het begin

van de 80-jarige oorlog vernield. Josua de Grave maakte een tekening van de ruïne.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Aziatische Kunst uit het Legaat Westendorp -23 feb.
Fresco's uit Florence 18 dec.-9 mrt
Grafiek van Joop Toorop -1 mrt
— *Museum Willet Holthuysen.* Het portret van een eeuw 1800-1900 -29 dec.
— *Stedelijk Museum.* Bauhaus-expositie -9 jan.

ANTWERPEN
— *Volkskunde Museum.* Tijl Uilenspiegel -31 dec.

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Vogels, bloemen en vruchten uit het legaat van Van Verhuell -31 dec.

DELFT
— *Ethnologisch Museum.* Kunst en Ambacht in Indonesië -eind dec.

DEN HAAG
— *Gemeentemuseum.* 100 jaar muziekwetenschap in Nederland -14 jan.
Uit het Joods Museum te Praag 21 dec.-16 feb.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Noord-Brabants Museum.* H. de Toulouse Lautrec, affiches en grafiek -7 jan.

LEIDEN
— *Nederlands Leger- en Wapenmuseum.* Maquette van een vroeg-middeleeuws kasteel en uniformen, etc. -30 dec.
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde:* Viva Mexico -12 jan.

LONDEN
— *Queen's Gallery, Buckingham Palace.* Van Dijck and his king

MIDDELBURG
— *Rijksarchief.* Curieuze archiefstukken

NIJMEGEN
— *Rijksmuseum Kam.* De Romeinen in Pannonië -10 feb.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-Van Beuningen.* Nederlandse landschapstekeningen -12 jan.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde.* De Batali op weg -28 apr.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* De Chinese porseleinkast 21 dec.-2 feb.

ZUTPHEN
— *Stedelijk Museum.* 18de en 19de-eeuwse tekeningen uit de collectie Staring.

MEDEDELINGEN

VACATURE

DORDRECHT

Burgemeester en wethouders van Dordrecht roepen sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR BIJ DORDRECHTS MUSEUM

De te benoemen functionaris zal in de eerste plaats worden belast met het pedagogische werk in het museum (o.a. het leggen van contacten met scholen en publiek), daarnaast met het vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus.

Tot zijn (haar) taak behoren bovendien de gebruikelijke werkzaamheden van een dergelijke functionaris in een schilderijenmuseum, waarin veel tentoonstellingen worden gehouden.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.
Salarisgrenzen: *f* 1 205.— tot *f* 1 577.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage.
De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.
Uitvoerige sollicitaties met opgave van referenties te richten aan de directeur van de musea, Vest 117, Dordrecht.

VACATURE

OOSTELIJK FLEVOLAND, KETELHAVEN

Bij de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders is plaats (vac. nr. 8-5430) voor een

MUSEUMASSISTENT

die o.m. zal worden belast met beheer en onderhoud van verzamelingen in vondstendepots en in exposities; voorbereiden en inrichten van tentoonstellingen; coördineren van conserverings- en restauratiewerkzaamheden; toezicht op en regelen van onderhoud van gebouwen en terreinen; in voorkomende gevallen geven van voorlichting aan bezoekers.
Vereist: praktische ervaring in bovengenoemde werkzaamheden en gewend leiding te geven.
Standplaats Oostelijk Flevoland (Ketelhaven). Een woning is beschikbaar.
Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot max. *f* 1055.— per maand.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1968

Abandzi, Fort Amsterdam *106, 107*, 107-108
Accra
  Christiansborg 105
  Fort Crèvecœur 105, *107*
  James fort 105-106
  Ussher-fort 105
Ada, Fort Kongensten 104
Adam, R. 105
Aken 62
  Dom 79
Akwida, Fort Dorothea 118
Ankobra, fort 119
Alberding, J. van 37
Albert van Oostenrijk 63, *66*
Alkmaar *137
Almelo 36
Almkerk *124-*125
Amalia van Solms 83, 84, *85*, 86, 87, *89*
Amama, G. van 34
Amerongen *54
Amerongen, Clemencia van 46
Amoku, fort 107
Amsterdam 61, 62, 86
  Allard Pierson Museum *25, *88-*89
  Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap *26-*27
  Gemeente Archief 11, *14*
  Rijksmuseum 87
  Rijksprentenkabinet *61, 65, 66, 67*
  Stichting Cultuurgeschiedenis Ned. Overzee *106*
Andriessen, ds. A. 113
Anomabu
  Fort Charles 108
  Fort William 108
  Little Fort 108
Anthonisz., Cornelis 31, 41
Antwerpen 62, 63, 81
Apam, Fort Leydzaamheyd *106*, 106-107
Apperley, J. 108
Arnhem 62, 69, 71, *123-*124
  St.-Eusebiuskerk 71
  Waalse Kerk 75
Arnt van Zwolle 82
Arssen, H. van 81
Aytink van Falckenstein, A. *90*, 94, 97, 98
Avercamp, H. *14*
Axim, Fort San Antonio *119*, 119, *120*
Backerweerd, W. 82
Baexem *66-*67
Bakoven, redoute *36*, 36, 38, 40
Barneveld
  Kerk 97
  Museum Nairac *91*, 97
  De Schaffelaar 90-98, *90-95*
Barnflair, redoute 40
Barradeel *131-*132
Basters, C. C. 70
Bavelaar *84*, 84, 86
Beeckesteyn 90, *96*
Beek, E. ter 48
Bellingwolderzijl 34
Belonje, J.
  Valburg, Herv. Kerk (grafzerk) *61-*62
Beltman, A. G., G. en H. H. 49
Berchman, G. *44*, 48
Berends, G.
  Drie huizen van het Gemene Leven in Deventer 42-51
  Bredevoort, havezathe Walfort *97-*98
  Deventer, v.m. kapel van het Heer Florishuis *131
  Nijmegen, restant St.-Nicolaasgasthuis *55-*58
Berg 63
Berg en Dal *117
Bergeijk *125
Berger, M. en L. den 11, *14*
Bergharen *116-*117
Berkummerbroek *21-*22
Berlicum *85, *93, *125
Berlijn 68
Bernet Kempers, A. J.
  Musea en binnenlands toerisme, bezien uit de hoek van het Nederlands Openluchtmuseum (voordr.) *107-*109
Bernts, Heinrich 82
Best *44
Beverweerd 96
Beyer, Jan de *98
Beyin, Fort Apollonia 119
Bicker Caarten, A. *71-*72
Biessen *131
Bilderbeek, B. van 70
Biljoen 90
Blokhout, Peter van 79
Blokzijl 36

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Bodel Nijenhuis, coll. 32
Bodeman 66
Bollikens van Vasen, E. 46
Bonerschans 40
Borculo 36
Borger, Museumboerderij *68
Bosboom, J. *60*
Bosboom, Symon *75*, 76, 78, 80
Bosman *106*, 108-109, 110, 115, 117
Bourtange
  Huizen *37*, 37, 38, 40
  Joodse begraafplaats 40
  Herv. Kerk 34, *37*, 37
  Synagoge 40
  Vesting 29-41, *30, 32-33, 35, 36-37, 39*
Boxmeer *65
Boxtel, Kasteel Stapelen 50
Braat, W. C.
  Enkele herinneringen aan Murk Daniël Ozinga 10 nov. 1902 — 21 mei 1968 *59-*60
Brandenburg 1
Brandt, D. 42, *44*, 48
Brant, D. 46, 48
Bray, Salomon de *75*, 76, 78, 80
Bredevoort 36
  Havezathe Walfort *97-*98, *97, *98*
Bremer, A. 48
Breugel *44-*45
Brighton-Pavilion 110
Brink, M. J. van den 96
Broek in Waterland
  Huizen 26
  Herv. Kerk *31, *31*
Brouwer, Cornelis Jacobsz. 61
Brugschans 36
Bruine Bank *119-*120
Bruning, R. (rec.) 101-102
Brussel 62, 65, 66
Budel, H. *44*, 48
Buiten-Adijk, batterijen 40
Busman, H. 63, 64, 81
Butre, Fort Batenstein *117*, 117-118, *118*, 119, *121*
Buurse *115
Buysero, L. 83, 86, 87, 88, 89

Call, J. van *84*
Cannenburg 86, 90
Cape Coast
  Fort Victoria 109
  Fort William 109
  Frederiksborg 109
  Kasteel 109
  Oud Hotel 109-110
  Woonhuizen 110
Catharina van Bourbon *71*, 71, 78, 79
Catharina, jonkvrouwe van Gelre 71
Christiansborg 109
Clemen, Paul 67
Clifford Kocq van Breugel, J. L. A. baronesse van Nagell, coll. *90*
Coehoorn, Menno van 37, 41
Coevorden 36, *83-*84
Craandijk, J. 97, 98
Cruikshank, Brodie 108
Curaçao
  Fort Amsterdam 111
  Willemstad 115
Cuypers, P. J. H. 69, 74, 75, 80

Daiwaille 66
Dantumadeel *123, *132
Delden *2*, 2, 6-8, 7, 36
Delft, Topografische Dienst *36*
De Meern *29, *118, *136
Den Haag
  Algemeen Rijksarchief *32, 33, 36, 37, 107, 120, 121*
  Gemeente Archief *84*
  Gemeentemuseum *48
  Hôtel van Wied 83
  Huis aan de Boschkant 83-89, *84, 85, 88, 89*, *60-*61, *61*
  Huis ten Bosch, Oranjezaal 86, 88
  Koninklijke Bibliotheek *84*
  Koninklijk Huisarchief *32*
  Logement van Amsterdam 90
  Mauritshuis 87
  Museum Meermanno Westreenianum 84
  Het Nederlandse Postmuseum *13
  Paleis van Prins Frederik 83
  Paleis Kneuterdijk 96
  Zorgvliet 96
Dennenburg *29-*30
Dessau, Staatliches Museum Schlosz Mosigkau *61*
Deur, J. G. 70. 74, 76, 77
Deurne *118
Deventer 36, 62
  Athenaeum 45, 49
  Ceciliakapel *44*, 46, *47*, 50
  Heer Florishuis 42, *44*, 45-49, *47*, 50, 51, *131

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Kapel Heer Florishuis *44*, 46, *47*, 50, *131
Kazerne Houtmarkt 45
Lamme van Diesehuis 42, 43, *44*, 45, 48, 51
Meester Geertshuis 42, 42-43, *47*, 50
Museum De Drie Haringen *13
St.-Lebuïnuskerk 42, 43, 49
Sociëteit „de Hereeniging" 45
Diepenveen *115
Diese, Lamberta van 42, 43
Dijk, C. van 69
Dinther *118, *125
Dixcove, fort 117, 118
Does, J. van der 83
Doesburg, St.-Maartenskerk *22
Doornspijk *117
Doorwerth *53
Dorestad *44
Douvermann, Heinrich 82
Drouwenerveld *74-*75, *123
Duivenvoorde 86
Duizel *45
Dulcken Graedt van 72, 80
Dürrenheim 1
Dylerschans 36

Eckzinge, S. G. 38, 39
Ede *5-*6, *62
Eersel *118
Eethen 2, *3*, 5
Eext *135-*136
Ekenstein 96
Elburg, Agnietenklooster 75
Elmina
Fort St.-Jago (Coenraadsburch) 106, *111*, 113-114, *113*, 116, *116*, 119
Hekpalen 114
Hollands Kerkhof 114
Huizen 114-115
Kasteel St.-George *107*, 110-113, *110*, *111*, *113*, 115, 116, 121
Uitkijkpost 114
Elst *53
Emmerik 61, 62
Engelhart *33*, 37
Enschede 36
Natuurhist. museum *99-*101, *98-*99
Enschot *76
Enumatil 40
Ermelo *75
Erp *125
Essen, Lucas Willem baron van 90, *90*, 93, 97

Floris V 11
Fokke, S. *14*
Fountainsabbey 96
Frederik, Prins der Nederlanden 83, 85, 86, 88, 89
Frederik Barbarossa 70, 79
Frederik Hendrik 62, 83, 84, *85*, 85, 86, 87, *89*, 89
Fremantle, K. (rec.) 27
Friedrich Wilhelm, Keurvorst van Brandenburg 62

Gaesdonck, Augustijnerkerk 66
Gandersheim 1
Garmerwolde 8, *9*
Gassel en Beers *93
Geertruidenberg, krypt 50
Geld, van der 68
Geldern 62, 63, 64, 71
Geldrop *30, *76, *85, *125
Genemuiden 36
Ghana, monumenten van Europese oorsprong 103-121, *104*, *106-107*, *110-111*, *113*, *116-121*
Ghana Museum and Monuments Board 103, 104, *107*, 113, 117, 121
Ghesen, weduwe van Lambert van der Elborgh 46
Gheyn, Pieter en Matthias van den 70
Godlinze *73
Goes, Anthonides van der 83-84
Goor 36
Gorée 120
Gorissen, F.
Zwischen Amsterdam und Brüssel. Kulturgeschichtliche Vorbemerkungen zu einer Exkursion an den deutschen Niederrhein 59-68
Gosensz, B. 46
Goudkust 103-121
Goyaerts 96
Grave *94
's-Gravenhage. Zie Den Haag
Grevendal *61*, 81
Groenlo 36
Groningen, 29, 31, 34, 36, 50
Museum *37*
St.-Maartenskerk *38-*41
Groninger, Gerard *75*, 76
Grote, Geert 42, 43, *47*, 50
Guiches, graaf de 34

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Gulik 63

Haaksbergen *115
Haakma Wagenaar, Th. (rec.) 52-58
Haan, A. de 73, 74
Haarlem, Rijksarchief 11
Halderen, Jan van 82
Halen, A. van *64, 65*
Halsteren *140-*141
Hantumhuizen 8, *9*
Haps *7
Hapert *45
Harderwijk, St.-Catharinaklooster 75
Hart, A. van der 27-28
Haslinghuis, E. J. — en C. J. A. C. Peeters
De Dom van Utrecht (rec.) 52-58
Hasselt 36
Hatert *42
Hechtermans, E. L. 103
Heel *118-*119
Heerenveen *123
Heijligenberg, N. — en G. Overdiep
Geschiedenis van de vesting Bourtange 29-41
Heijthuijsen *7-*8
Heilo, Willibrordsput en kerkopgraving *46-*47
Hekker, R. C. (rec.) 99-101
Hekker, R. C. — en J. M. G. van der Poel
De Ned. boerderij in het begin der 19de eeuw
(rec.) 101-102
Helden *67
Hellenraet, Edmond 74
Helvoirt *45
Hemmen 90
Hendrick Cornelisz. 80
Herengrave, Herman van 73, 74, 78, 80
Herpen *30
's-Hertogenbosch *54, 61, 62
Heveskesklooster *41
Hildensem, G. van 46
Hilvarenbeek *30, *76
Hinderstein 96
Hoedemaker, D. *44*, 48
Hollar, Wenzel 65, *66*
Holwierde *9*
Holysloot, houten huizen 11-27, *12, 14-25*
Hoog-Casteren *54-*55
Hoog-Elten 1
Hoogkarspel *77
Hoorn (Terschelling) 8, 10
Huerden, Johan van 82
Huydencoper, Joan 86
Huygens, Constantijn 84

IJlst *21, *72-*73
Isabella van Oostenrijk 63, *66*

Jacobs, Joost *71*, 72, 79
Jannel 88
Jans, J. 70
Jansonius, Johannes 63
Java 112
Johan Maurits van Nassau 62, 63, *64, 65*, 82, 113
Johan Willem, hertog van Kleef-Gulik-Berg 62
Jorwerd 8, 10, *72
Juppe, Ludwig 82

Kalkar 61, 65, 81-82
St.-Nicolaaskerk *60*, 81-82
Raadhuis 82
Gotische huizen 82
Kampen 36
Kampen, Jacob van 62
Kapel Avezaath *124
Karel van Egmont 71
Karel de Grote 78, 79
Karl Friedrich, erfprins van Kleef 63
Kayser, J. 69
Keerbergen, Johan 72, 79
Keirincx, A. 61
Kemp, P. van der 75, 80
Kerkwijk 2, *2*, 5, 6
Kessel *67
Kesteren *6, *62-*64
Keta, Fort Prinsensten 104
Keulen 61, 62, 64, 71
Dom 68
St.-Apostelen 73
Kevelaer 63, 64, 65, 66, 67, 68, 81
Bedevaartskapel 64, *67*, 81
Bedevaartskerk 67, 68, 81
Kaarsenkapel 64, *67*, 81
Kreis-Heimatmuseum 81
Oratorianenklooster 81
St.-Antoniuskerk 81
Keyser, Hendrick de 74, 78
Klasens, A.
Musea en toerisme (voordr.) *104-*105
Kleef 61, *61*, 62, 63, 64, 65, 66
Amphitheater *64*
Graftombe Johan Maurits van Nassau *65*
Städtisches Museum *60*

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin.*
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Kleef, Adolf hertog van 65
Klombeck 66
Kneppelhout 96
Knippenberg 64
Koch, A. C. F. 45, 48
Koch, J. Ph. 65
Koekoek 66
Komenda
  English Fort 116
  Fort Vredenburg 115-116, *120*
Koot, Ton
  Enkele aspecten van het museum en het toerisme (voordr.) *109-*113
Kohte, J. 1
Kpone 104
Krabbendam *47-*48
Kramm, Ch. 96
Kranenburg 63, 65, *66*, 80-81
  Museum Katharinenhof 81
  Nimweger Tor *66*
  Stiftskerk *66*, 78, 80-81
Otto II, graaf van Gelre 81
Krayenhoff, luitenant-generaal baron 38
Krewerd 8
Krommenie 11
Kuinre 36
Kuiper, architect 69

Landsmeer 11, 13, 26
Langakkerschans 34, 40
Langenberg, Ferdinand 82
Langenberg, Johan van 82
Leeuwarden *72
  St.-Vituskerk *114-*115
Leiden 61, 63
  Prentenkabinet Rijksuniversiteit *64*
  Roomburg *30-*31
  Universiteitsbibliotheek 32
Leidschendam *139-*140
Lewe, L. die 46
Lieroort 34
Limmen *48, *64-*65, *77
Lindanus 63
Lochem 36
Loemans, Wilhelm 71, *71*, 79
Looman, B. 45
Lorsch 2
Louise Henriette, dochter van Frederik Hendrik 62
Louise, Prinses zu Wied 83
Lucca, Dom 72
Luik 65
Lunteren, Van 96
Lutma, Johannes 87, *88*, 89
Luxemburg 64, 81
Lyfferdinck, H. *65*

Maagdenburg, O.L.Vrouwekerk 1
Maastricht *45-*46
  St. Servaaskerk 2, *3*, 5, 8, 10
Maet, Hazen ter 46
Marborgh, J. van 48, 49
Maria van Bourgondië 65
Marie, prinses 83, 89
Marienbaum 65, *66*
Mark, P. J. van der
  De zilveren anjer voor A. Bicker Caarten *71-*72
Marot, Daniël 86
Mary Stuart 87, *88*
Maurits, Prins van Oranje 71, 86, 87, *88*
Mechelen 62, 63, 64, 65
Medemblik *77, *137-*139
Meerlo *67
Meerman, Johan 84
Meppel 36
Merløse, kerk 2
Meteren *29
Metsius, Laurentius 61
Meurs 62
Meynet, S. L. 93, 97
Mierevelt, M. Jsz. van 87
Milheeze *76
Moergestel *30, *76, *118
Moermans, Jean Philippe 81
Moersbergen 96
Molenaar, N. 69
Mouri, Fort Nassau *107*, 108
Mouton 85
Moyland, Slot 68
Munster, Johann van 82
Munster 63
Murmerwoude 2, 7, 8

Nagell, A. W. J. J. baron van 95
Nagtglas, gouverneur 112
Nairac, burgemeester 98
Neede *117-*118
Neerlangbroekerwetering 96
Niehove *9*
Nieser, Jan 115
Nieuweschans 36

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin.*
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Nijkerk 62
Nijmegen *42, 61, 62, 63, *64, 78, 79, *84-*85
Arndt Viegentorentje 79
Arsenaal 75, 80
Belvedère 79
Besiendershuis 78, 80
Broerskerk 74, 80
Brouwershuis 75, 77, 78, 80
Cellebroedershuis 76
Gedeputeerdenpoort 74, 80
Gewandhuis 73
Glashuiskapel 76, 80
Grotestraat 36, 77
Hof van Batenburg 77
Jezuïtenhuis 77, 80
Kanunnikenhuizen 73, *74*, 78, 80
Kelfkensbos 19, 77
Kerkboog 73, 78, 80
Kronenburgertoren 69, 79
Lakenhal 73, 78, 80
Lange Hezelstraat, huizen 77
Latijnse school 73, 78, 80
Legerplaats 10de Legioen *6-*7, *22-*23
Mariënburgkapel 75, 78, 80
Nonnenstraat 80, 73
Ottengas 76
Oud-Burgerengasthuis 75, 80
Oude Haven 104-108, 77
Premonstratensernonnenklooster 76
Priemstraat 29-31, 77
Prot. Kinderen Weeshuis 75-76, *75*, 78, 80
R.K. Weeshuis 76
St.-Anthoniusplaats 12; 15-16, 76-77
St.-Augustinuskerk 69
St.-Janscommanderij 76, 80
St.-Maartenskapel 70, *70*, 78, 79
St.-Nicolaasgasthuis *55-*58, *56*, *57
St.-Nicolaaskapel 70, *70*, 78, 79
St.-Stevenskerk 70-72, *70*, *71*, *74*, 78, 79
Stadhuis 74-75, 78, 80
Stadsschouwburg 75
Synagoge 76, 80
Valkhof 70, 78, 79
Vijfheuvelenplan 70, 76
Waag 74, 78, 80
Waalse Kerk 76
Zeilmakerij *75*, 77, 78, 80
Noot de Gietere, N. M. van der 112
Numan, H. 90, *92*

Oene 2, *4*, 6
Oerle *55
Oirschot *45, *126
Oldenzaal 36
Old Ningo, Fort Fredensborg 104
Ommerschans 36
Onderstal *124
Oostdongeradeel *132
Oosterbeek 1, 5
Oosterwijtwerd *9*
Ooststellingwerf *72, *123
Ootmarsum 36
Opsterland *123
Orsoy 62
Osnabrück 63
Otten, J. 72, 79
Otto II, graaf van Gelre 80
Oudeschans 36
Overdiep, G., N. Heijligenberg en — Geschiedenis van de vesting Bourtange 29-41
Oxford 96
Ozinga, M. D. (In Memoriam) *59-*60

Paen, L. 37
Pampram, Fort Vernon 104
Peeters, C. J. A. C., E. J. Haslinghuis en — De Dom van Utrecht (rec.) 52-58
Peter van Utrecht, mr. 80
Peters, C. H. 69
Petri, B. *32*
Philips II 62, 64
Pighius, Stephanus Winandus 63
Pikkel, Caspar Clemens 81
Pithan, Hermann 82
Poel, J. M. G. van der, R. C. Hekker en — De Nederlandse boerderij in het begin der 19de eeuw (rec.) 101-102
Poll, collectie de *98*
Post, Pieter *60-*61, *61*, 62, 83, 84, *85*, 86, 88, 89
Pouderoyen, C. 74
Princess Town, Fort Groot Fredericksburg 118-119
Pronk, C. *61*, *64*, *66*, *67*
Prott, B. 36
Pulmannus, Theodorus 63

Quellinus, Erasmus 66

Rabenhaupt, C. 36
Radewijns, Floris 42, *44*, 45, *47*, 48, *131
Ransdorp 11

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Ranum *93
Ravenna, S. Apollinare in Classe 2, *2*
Ravenstein *30, *94, *118
Rees 61, 62, 64
Reinink, A. W.
K. P. C. de Bazel-architect (rec.) *126-*129
Remagen, Apollinariskerk 68
Rennenberg 29
Reyen, P. E. van
Middeleeuwse kastelen in Nederland (rec.) 100-101
De ruïne van Brederode (rec.) 101
Rheden *53-*54
Rhenen *25
Riehl, Wilhelm Heinrich 66, 67
Riethoven *86, *126
Rijswijk (Z.H.) *94-*95
Ringelius Johannes 34
Ringenberg, Kerstken van 82
Rinsumageest 1, 2, *2*, 6, 7
Rive, Pieter de la 37, *32*, *33*, 41
Roding, G. M.
Het Nieuwe Natuurmuseum te Enschede *99-*101
Roelant, N. N. O. *32*
Roermond 62, 63, 64
Rohbock, L. 67
Ronnen, L. 46
Roosegaarde Bisschop, G.
De apartheid van de Kaapse Bouwkunst (voordr.) *37-*38
Rosenberg, H. P. R.
Restauratie en afbraak in Nijmegen 69-78
Rossem 96
Rouveen 36
Roverso, Giuseppe 73
Rutenborch, J. 48
Ruychaver, Jacob 119
Ruyter, Michiel Adriaansz. de 107, 108

Sandenburg 96
Sass, mr. Cornelis 74, 80
Sauwerd *73
Schaeff, mr. Cornelis *71*, 72, 79
Schaffelaar 90-98, *90-95*
Schairt, mr. Gisbert 70, 78, 79, 80
Schedemaker, G. 42, *44*
Scheemda *41
Schellingwou *14*
Scherlenski *33*, 37
Scherpenheuvel, bedevaartskapel 64, 65
Schinkel, Karl Friedrich 68, 96
Schoner *32*
Sekondi
Engels Fort 117
Fort Orange 116-117, *117*, *121*
Senya Beraku, Fort Goede Hoop 106, *106*
Shama, Fort San Sebastian 107, 116, *116*, *117*
Siegen 82
Simons, Barth. 11
Singendonck, mr. Thomas 73, 80
Sint Aldegonde, Marnix van 63
St.-Maartensdijk *55
St.-Michielsgestel *65-*66, *85-*86
St.-Oedenrode *45, *55, *77, *125-*126
Sint-Ontcommer 72
Skåne 1
Slingelandt, Simon van 88
Slochteren 31
Smallingerland *123
Smits, C. H. L.
De betekenis van de Nederlandse musea voor de bevordering van het toerisme (voordr.) *105-*106
Sonoy, Diederik 29, 41, 61
Spinola 34
Stapelen 96
Statenzijl 40
Statz, Vincenz 67, 81
Steenwijk 36
Stein *48-*49, *67-*68
Sterkenburg 96
Sternberg, Johan 64
Stoutenburg *54, 96
Stummel, Friedrich 81
Sumatra 112
Swaefken, Agneta *44*, 45
Sweerts 115
Swigchem, C. A. van
Abraham van der Hart 1747-1820 (rec.) 27-28
Symons, Pauwels 31

Takoradi, Fort Witsen 117
Takrama, nederzetting Sophie Louise 118
Tantum, Fort 107
Temminck Groll, C. L.
De Monumenten van Europese oorsprong in Ghana 103-121
De Europese Bouwkunst aan de Afrikaanse Goudkust (voordr.) *36-*37
Ter Apel *21

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Ter Haar 40
Ter Ham 34
Ter Horst (Loenen) 90
Terschelling *132-*134
Teshi Augustaborg, Fort 104
Tets, L. J. van 113
Texel, de Waal *8
Thooren, G. 48
Thorn, Stiftskerk 50
Tietjerksteradeel *134-*135
Tricht, mr. Arnt van 82
Trier, O.L. Vrouwekerk 81
Tummers, Nic. H. M. (rec.) *126-*129
Tuyll, Jeanne barones van 94, 95
Tychem, F. van
Op en om de middeleeuwse bouwwerf (rec.) 99-100

Ubbergen *75-*76
Uitdam 11
Utrecht 62, *42-*43
Agnietenklooster 75
Centraal Museum 75, *25-*26
Dom 52-58
Muntvondsten *29
Museum Van Baaren *31-*33
St.-Pieterskerk 2, *3, 4*, 5, *43, *64

Vagedes, Adolf von 66
Valburg *54
Herv. Kerk *61-*62
Valkenburg (Z.H.) *86-*88, *87
Vechten *7, *137
Veen 2, *4*, 5
Veere *119
Veggel, A. van *92, 93, 94*, 95
Velsen 11
Engelmunduskerk *8-*13
Verdugo 29, 31
Verhagen 69
Verhagh, Petrus 63
Verspeck, mr. Pieter 70, 79
Viollet-le-Duc 68
Vlagtwedde 40, 41
Voetiken, H. *44*, 48
Vollenhove 36
Vredeman de Vries 73, 78
Vreden, J. P. van 42, *44*, 48
Vuren en Dalem, huis 94
Vynen 65

Wael, mr. Claes die 73, 80
Wal, H. van der
Houten ramen in vensters van romaanse kerken 1-10
Waldheim 83, 89
Walpole, Horace 88, 89
Wanray, J. van 65
Wassenaar 83
Weber, P. 1
Wedde 31, 36
Wedderveer *73
Weende *41-*42
Well 63
Wesel 61, 62
Westdongeradeel *135
Westenholte *116
West-Indische Compagnie 103
Weststellingwerf *123
Weyhe, M. von 81
Whydah 120
Wierden *116
Wijck, jhr. H. W. M. van der
Een Pieter Post-zaal ter ere van de Oranjes 83-89
De Schaffelaar 90-98
Een Pieter Post-zaal *60-*61
Wijhenburg 96
Wilgefortis 72
Wilhelm Ludwig, Graaf tot Nassau Catzenellnbogen 34
Willem II, Koning der Nederlanden 96
Willem II, Stadhouder 62, 85, 87, 88, *88*
Willem III,Graaf van Holland 11
Willem III, Koning-stadhouder 36, 84, 85, 87, *88*
Willem V, Stadhouder 72
Willem Lodewijk, Graaf van Nassau 29, 31, 41
Willem de Zwijger 29, 86, 87, *88*
Willmann, E. 67
Wilree, Dirck 113
Windesheimer Congregatie 75
Winneba, Engels Fort 106
Winschoten 31
Winschoterzijlschans 36
Winssen *117
Wittenburg, W. 40
Wörlitz 96
Wylhelm, mr. 80
Wyrenberg, mr. Johan 82

Xanten 61, 64
Dom 72, 78, 82

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Zandbergen 90
Zantkuyl, H. J.
De houten huizen van Holysloot 11-27
Zeist, Slot 88
Zocher, J. D. 94, *95*, 98
Zocher, L. P. 94
Zuiderwoude 11
Zutphen, Wijnhuis 74
Zuylen 86
Zuylen van Nievelt, Coenraad van 95
Zuylen van Nievelt, Jaspar Hendrik, baron van *91*, 93, 94, 95, 97
Zuylen van Nievelt, Johanna M. C. 95
Zwammerdam *95-*96, **95*
Zwartsluis 36
Zwätzen 1
Zweder van Runen, vrouw 42, *44*, 46, 48
Zwirner, Ernst Friedrich 68
Zwolle 36
Zyfflich 65, 80

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.